

**BATI'DA ERKEN DÖNEM KAYNAKLAR VE
İSLAM ANSİKLOPEDİLERİ BAĞLAMINDA
HADİS ORYANTALİZMİNİN GELİŞİM TARİHİ**

Hafize YAZICI

Doktora Tezi

Temel İslam Bilimleri Ana bilim Dalı

Prof. Dr. Özcan HİDİR

Doç. Dr. Fuat KARABULUT

2023

Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Hafize YAZICI

**BATI'DA ERKEN DÖNEM KAYNAKLAR VE İSLAM
ANSİKLOPEDİLERİ BAĞLAMINDA HADİS ORYANTALİZMİNİN
GELİŞİM TARİHİ**

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Fuat KARABULUT

2. TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Özcan HİDİR

**Bu çalışma, TÜBİTAK BİDEB (Bilim İnsanı Destekleme Daire Başkanlığı)
tarafından desteklenmiştir.**

ERZURUM-2023

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Batı'da Erken Dönem Kaynaklar ve İslam Ansiklopedileri Bağlamında Hadis Oryantalizminin Gelişim Tarihi" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezin kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanması için verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

- ☐ Tezin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

30.11.2023

Aslı Islak İmzalıdır

Hafize YAZICI

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Fuat KARABULUT ve Prof. Dr. Özcan HIDIR danışmanlığında, Hafize YAZICI tarafından hazırlanan bu çalışma 14/09/2023 tarihinde savunulmuş ve Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Özcan HIDIR

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Fuat KARABULUT

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Nihat YATKIN

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Prof. Dr. Eyüp BEKİRYAZICI

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR DİZİNİ	VIII
TABLolar DİZİNİ	IX
ÖN SÖZ.....	X
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN AMACI, KAPSAMI, YÖNTEMİ VE BATI'DA İSLAM	
ARAŞTIRMALARI	1
I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE KAPSAMI.....	2
II. ARAŞTIRMANIN PROBLEMATİĞİ.....	4
III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	5
IV. LİTERATÜR	11
V. BATI'DA İSLAM ARAŞTIRMALARININ TARİHİ SEYRİ.....	17
A. Değişim ve Dönüşüm Açısından Oryantalizm	17
B. Oryantalizm ve Ansiklopedi	31
C. Batı'da İslam Araştırmalarının Tarihi	43
VI. BATI'DA HADİS ARAŞTIRMALARININ TARİHİ	48

BİRİNCİ BÖLÜM

KLASİK ORYANTALİZM ÖNCESİ DÖNEMDE HİRİSTİYAN KAYNAKLARINDA HZ. MUHAMMED, İSLAM VE HADİSE DAİR ÇALIŞMALAR-ATIFLAR (7-16. YÜZYIL)

1.1. YUNAN, SÜRYANİ VE ERMENİ KAYNAKLARINDA HZ. MUHAMMED, İSLAM VE HADİS (7-10. YÜZYIL)	57
1.1.1. Müellifler Açısından	85
1.1.1.1. Bölge-Şehir	85
1.1.1.2. Eğitim-Meslek	88
1.1.1.3. Dini, Mezhebi - Etnik Köken	91
1.1.2. Eserler Açısından	94
1.1.2.1. Nitelik	95
1.1.2.2. Yaklaşım	96

1.1.2.3. Literatür	97
1.1.2.4. Yazılış Amacı	103
1.1.2.5. Dil	103
1.1.3. Bağlam Açısından	104
1.1.4. Yöntem Açısından.....	106
1.1.5. Kaynak Açısından	107
1.1.6. Üslup Açısından	108
1.1.6.1. Etiketler	109
1.1.6.2. İsimlendirmeler.....	115
1.1.7. İçerik Açısından	120
1.1.7.1. Hz. Muhammed	120
1.1.7.2. İslam	121
1.1.7.3. Hadis ve Sünnet	122
1.2. LATİN KAYNAKLARINDA HZ. MUHAMMED, İSLAM VE HADİS	
(11–16. YÜZYIL)	127
1.2.1. Müellif Açısından.....	145
1.2.1.1. Bölge/Şehir	145
1.2.1.2. Eğitim-Meslek	147
1.2.1.3. Dini, Mezhebi - Etnik Köken	150
1.2.2. Eserler Açısından	152
1.2.2.1. Nitelik	152
1.2.2.2. Yaklaşım.....	153
1.2.2.3. Literatür	156
1.2.2.4. Yazılış Amacı	157
1.2.2.5. Dil	158
1.2.3. Bağlam Açısından	159
1.2.4. Yöntem Açısından.....	165
1.2.5. Kaynak Açısından	167
1.2.6. Üslup Açısından	168
1.2.6.1. Etiketler	168
1.2.6.2. İsimlendirmeler.....	173
1.2.7. İçerik Açısından	177

1.2.7.1. Hz. Muhammed	177
1.2.7.2. İslam	178
1.2.7.3. Hadis ve Sünnet	179

İKİNCİ BÖLÜM

KLASİK ORYANTALİZM'DE ANSİKLOPEDİ VE HADİS (18–19. YÜZYIL)

2.1. İSLAM'LA İLGİLİ ESERLER VE ANSİKLOPEDİK ÇALIŞMALAR.....	197
2.1.1. Johann Heinrich Hottinger – <i>Bibliotheca Orientalis</i> (1658)	198
2.1.2. D'Herbelot – <i>Bibliothèque Orientale</i> (1697)	199
2.2. D'HERBELOT – <i>BIBLIOTHÈQUE ORIENTALE</i>.....	200
2.2.1. Müellif Açısından.....	203
2.2.1.1. Bölge-Şehir	204
2.2.1.2. Eğitim-Meslek	204
2.2.1.3. Dini, Mezhebi - Etnik Köken	210
2.2.2. Eser Açısından.....	211
2.2.2.1. Nitelik	211
2.2.2.2. Yaklaşım.....	212
2.2.2.3. Literatür	212
2.2.2.4. Yazılış Amacı	213
2.2.2.5. Dil	214
2.2.3. Bağlam Açısından	215
2.2.4. Yöntem Açısından.....	217
2.2.5. Kaynak Açısından	218
2.2.6. Üslup Açısından	220
2.2.6.1. Etiketler	220
2.2.6.2. İsimlendirmeler.....	225
2.2.7. İçerik Açısından	229
2.2.7.1. Hz. Muhammed	243
2.2.7.2. İslam	245
2.2.7.3. Hadis ve Sünnet	248

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERN ORYANTALİZM'DE ANSİKLOPEDİ VE HADİS (19–20. YÜZYIL)

3.1. İSLAM'LA İLGİLİ ANSİKLOPEDİK ESERLER.....	267
3.1.1. Thomas Patrick Hughes – <i>Dictionary of Islam</i> (1885)	269
3.1.2. Thomas William Beale – <i>An Oriental Biographical Dictionary</i> (1894).....	269
3.1.3. <i>The Encyclopaedia of Islam</i> (1913-2023)	271
3.2. THE ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM (Birinci Basım, El¹).....	280
3.2.1. Müellif Açısından.....	282
3.2.1.1. Bölge-Şehir	285
3.2.1.2. Eğitim-Meslek	287
3.2.1.3. Dini, Mezhebi - Etnik Köken	293
3.2.2. Eser Açısından.....	295
3.2.2.1. Nitelik	295
3.2.2.2. Yaklaşım.....	296
3.2.2.3. Literatür	296
3.2.2.4. Yazılış Amacı	296
3.2.2.5. Dil	298
3.2.3. Bağlam Açısından	299
3.2.4. Yöntem Açısından.....	300
3.2.5. Kaynak Açısından	304
3.2.6. Üslup Açısından	307
3.2.6.1. Etiketler	307
3.2.6.2. İsimlendirmeler.....	310
3.2.7. İçerik Açısından	313
3.2.7.1. Hz. Muhammed	314
3.2.7.2. İslam	316
3.2.7.3. Hadis ve Sünnet.....	318

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İÇERİK VE SÖYLEM ANALİZİ

4.1. MÜELLİF AÇISINDAN	332
4.1.1. Bölge-Şehir.....	333

4.1.2. Eğitim/Meslek	334
4.1.3. Dini, Mezhebi - Etnik Köken	336
4.2. ESERLER AÇISINDAN	337
4.2.1. Nitelik.....	337
4.2.2. Yaklaşım.....	338
4.2.3. Literatür	339
4.2.4. Yazılış Amacı.....	340
4.2.5. Dil.....	341
4.3. BAĞLAM AÇISINDAN	342
4.4. YÖNTEM AÇISINDAN	344
4.5. KAYNAK AÇISINDAN	345
4.5. ÜSLUP AÇISINDAN	345
4.6. İÇERİK AÇISINDAN	347
4.6.1. Hz. Muhammed.....	347
4.6.2. İslam	348
4.6.3. Hadis ve Sünnet.....	356
SONUÇ.....	369
KAYNAKÇA	374
EKLER.....	415
EK 1. İSLAM’LA İLGİLİ ÇALIŞMALAR/ESERLER -KLASİK ORYANTALİZM ÖNCESİ DÖNEM VE MODERN DÖNEM ARASI-	415
EK 2. <i>BIBLIOTHÈQUE ORIENTALE</i> ’DE İSLAM ve MÜSLÜMANLAR İÇİN KULLANILAN KAVRAMLAR	422
EK 3. <i>BIBLIOTHÈQUE ORIENTALE</i> ’DE “TRADITION” KAVRAMI.....	439
EK 4. <i>FIRST ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM</i> MÜELLİFLERİNİN KALEME ALDIKLARI MADDELER	445
ÖZGEÇMİŞ.....	455

ÖZET

DOKTORA TEZİ

**BATI'DA ERKEN DÖNEM KAYNAKLAR İSLAM ANSİKLOPEDİLERİ
BAĞLAMINDA HADİS ORYANTALİZMİNİN GELİŞİM TARİHİ****Hafize YAZICI****Tez Danışmanı: Doç. Dr. Fuat KARABULUT****2. Tez Danışmanı: Prof. Dr. Özcan HIDİR****2023, 455 sayfa****Jüri: Prof. Dr. Özcan HIDİR****Doç. Dr. Fuat KARABULUT****Prof. Dr. M. Hanefi PALABİYİK****Prof. Dr. Nihat YATKIN****Prof. Dr. Eyüp BEKİR YAZICI****Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN**

Oryantalizm; aydınlanma hareketi ile birlikte, Batı'nın İslam'a-Müslümanlara dair tarihsel, siyasal, sosyolojik ve kültürel olarak arkasında birtakım müesseselerin ve kavramların olduğu bir muhakeme biçimi olarak tanımlanabilir. Batı'da İslam'a dair çalışmalar bin dört yüz yıllık bir tarihsel süreçte oryantalizm başlığı altında kavramsal ve söylemsel bir paradigma biçimi haline gelmiş ve bu paradigma kendini her dönemde yenileyerek sürekliliğini devam ettirmiştir. Oryantalizmin ilk ve en önemli bilgi sahasını, tarih boyunca en büyük mesaisini harcadığı ve "karşıtı" olarak gördüğü İslam dolayısıyla da Müslümanlar oluşturmuştur. Oryantalizm tarih boyunca bu durumla mücadele etmek için ideolojik ve epistemolojik araçlarını kullanmış, bu hususta büyük çaba sarf etmiş ve bunun sonucunda da İslam ve Müslümanlarla ilgili büyük bir müktesebat ortaya çıkmıştır. Çalışmamızda oryantalizmin gelişim tarihi eser, müellif, bağlam, yöntem, kaynak, üslup ve içerik olarak yedi düzeyde ele alınmış ve bu alandaki çalışmaların genelde Hz. Muhammed ve İslam'la ilgili, özelde ise hadislerle ilgili ortaya koyduğu argümanlar içerik ve söylem analizi bakımından değerlendirilmiştir. Bunlardan hareketle oryantalizmin, İslam'ın zuhurundan itibaren modern döneme kadar yapısal olarak birçok değişimler geçirdiğini ancak paradigma açısından ilk ortaya çıktığı biçime sadık kaldığını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: oryantalizm, aydınlanma, ansiklopedi, hadis.

ABSTRACT

PH. D. DISERTATION

**THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF HADITH ORIENTALISM IN
THE CONTEXT OF EARLY WESTERN SOURCES AND ISLAMIC
ENCYCLOPEDIAS IN THE WEST**

Hafize YAZICI

Addvisor: Assoc. Prof. Dr. Fuat KARABULUT

Co-Advisor: Prof. Dr. Özcan HIDIR

2023, 455 Pages

**Jury: Prof. Dr. Özcan HIDIR
Assoc. Prof. Dr. Fuat KARABULUT
Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK
Prof. Dr. Nihat YATKIN
Prof. Dr. Eyüp BEKİRYAZICI
Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN**

Orientalism can be defined as a way of reasoning about Islam and Muslims in the West which is historically, politically, sociologically and culturally based upon certain institutions and concepts that started with the Enlightenment movement. Studies on Islam in the West have become a conceptual and discursive paradigm under the title of orientalism in a historical process of fourteen hundred years, and this paradigm has maintained its continuity by renewing itself in every period. The first and most important source of knowledge for Orientalism has been Islam, and thus Muslims, though it has spent the greatest amount of time on them throughout history considering them to be "opponents". Throughout history, Orientalism has used its ideological and epistemological tools to compete against this, has made great efforts in this regard, and as a result, a great compilation of knowledge about Islam and Muslims has accumulated. This study analyses the history of development of orientalism on seven levels: work, author, context, method, source, style and content, and the arguments put forward by the studies in this field about the Prophet Muhammad, and Islam in general and hadith in particular are evaluated in terms of content and discourse analysis. Moving from these, it is possible to say that orientalism has undergone many structural changes since the emergence of Islam until the modern period, but in terms of paradigm, it has remained faithful to the form in which it first emerged.

Key Words: orientalism, Enlightenment, encyclopaedia, hadith.

KISALTMALAR DİZİNİ

AÜİFD	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bkz.	: Bakınız
(trc.)	: Çeviren
AÜSBE	: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>El</i>	: <i>The Encyclopaedia of Islam</i>
<i>El¹</i>	: <i>First Encyclopaedia of Islam</i>
<i>El²</i>	: <i>New Encyclopaedia of Islam</i>
<i>El³</i>	: <i>Encyclopaedia of Islam Three</i>
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	: Ölüm tarihi
SÜSBE	: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1.1. İçerik Analizi -Bizans-	124
Tablo 1.2. İçerik Analizi -Latin-	184
Tablo 1.3. Söylem Analizi -Bizans ve Latin-	188
Tablo 2.1. İçerik Analizi - Bibliothèque Orientale-	261
Tablo 3.1. İçerik Analizi - <i>The Encyclopaedia of Islam</i> (Birinci Edisyon <i>El¹</i>)-	326
Tablo 4.1. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar İslam Araştırma Merkezleri	333
Tablo 4.2. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar İlim ve Kültür Merkezleri	334
Tablo 4.3. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar Müelliflerin Dini Kökeni.....	337
Tablo 4.4. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar Müelliflerin Etnik Kökeni	337
Tablo 4.5. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar Eserlerde Yer Alan Yaklaşım Biçimleri.....	339
Tablo 4.6. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar Literatür Türleri.....	339
Tablo 4.7. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar Eserlerin Yazılış Amaçları	340
Tablo 4.8. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar Eserlerin Yazıldığı Diller	341

ÖN SÖZ

Oryantalizm; Batı'nın İslam'la olan ilişkisi bağlamında arkasında tarihsel, mekânsal, kurumsal ve dini bir dizi yapının bulunduğu, kendisini kavram ve söylemler yoluyla inşa ettiği diyalektik bir süreçtir. Oryantalizm, İslam ve Batı arasındaki basit bir çatışma veya karşı karşıya gelme hususundan ziyade dinsel, ideolojik ve sosyo-kültürel olarak Batı'nın Doğu karşısında kendisini yeniden konumlandırması ve bu şekilde “öteki”ni tanımlama ilişkisidir.

Yedinci yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar oryantalizmin İslam ve hadisle ilgili söylemini ve tarihini ele alan bu çalışmada karşılaştırmalı tarihsel yöntem kullanılarak konuyla ilgili hem birincil hem de ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışmamızda içerik analizi yöntemiyle “klasik oryantalizm öncesi dönem”,¹ “klasik oryantalizm dönemi” ve “modern oryantalizm dönemi” olmak üzere başta Yunan, Süryani ve Ermeni ile Latin kaynaklarından seçilmiş önde gelen bazı eserler, *Bibliothèque Orientale* ve *First Encyclopedia of Islam* esas alınmak üzere bir dizi “söylemsel strateji” ve “söylemsel teknik” aracılığıyla oryantalizmin İslam ve hadis açısından değişiminin ve dönüşümünün tarihi irdelenmiş, böylece bu söylemin netice itibarıyla bir bütün olarak oryantalistik paradigmayı nasıl şekillendirdiği ve bu söylem ve paradigma arasında nasıl bir etkileşim olduğu açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın amacı, kapsamı, problematiği, literatürü, yöntem ve kavramsal çerçevesi ele alınmıştır. “Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemde İslam ve Hadise Dair Çalışmalar-Atıflar (7.-16. yy.)” başlıklı birinci bölümde İslam'ın ortaya çıkışından itibaren Müslümanlarla ilgili kaleme alınan eserlerden hareketle oryantalizmin gelişim tarihinin izi sürülmektedir. İkinci bölümde “Klasik Oryantalizm Döneminde Hadis ve Ansiklopedi” başlığı altında, Batı'da ansiklopedi kavramının ortaya çıkışından ilk İslam ansiklopedisi olan *Bibliothèque Orientale*'in yazılışına kadar uzanan tarihsel süreç ele alınarak *Bibliothèque Orientale* ve içerisinde yer alan hadisle ilgili maddeler irdelenmiştir. “Modern Oryantalizmde Hadis ve Ansiklopedi” başlıklı üçüncü bölümde, modern oryantalizm

¹ Bu ifade nispeten yeni bir ifade biçimi olarak öne çıkmaktadır. Çalışmamızda oryantalizmin ve oryantalistik jargonun tarihsel arka planının anlaşılabilmesi için klasik oryantalizm öncesi dönem üzerine ayrıntılı olarak yoğunlaştık ve bu dönemi “klasik oryantalizm öncesi dönem” olarak isimlendirdik.

olgusu bağlamında Batı’da ortaya çıkan İslam ansiklopedileri ele alınarak modern dönemin ilk İslam ansiklopedilerinden olan *The Encyclopedia of Islam* ve bu ansiklopedinin birinci edisyonunda (*El¹*) yer alan hadis maddeleri tetkik edilmiştir. “İçerik ve Söylem Analizi” başlıklı dördüncü bölümde ise çalışmamızda klasik oryantalizm öncesi dönem, klasik dönem ve modern dönemde ele alınan eserler; “müellif/eserler”, “bağlam”, “yöntem”, “kaynak”, “üslup” ve “içerik” bakımından karşılaştırılmıştır. Bunlardan içerik bölümünde hususi olarak Hz. Muhammed, İslam ve hadis-sünnetle ilgili konular içerik ve söylem analizine tabi tutularak ele alınmıştır.

Çalışmanın bu hale gelmesinde büyük rolü olan, her konuda desteğini hiçbir zaman eksik etmeyen ve çalışmamın her noktasındaki büyük katkılarından dolayı danışmanım Prof. Dr. Özcan Hıdır’a; Fransızca metinlerin tercümesinde ve tezimde katkısı olan danışmanım Doç. Dr. Fuat Karabulut’a; öğrencilik hayatımdan bugüne kadar beni her daim destekleyen, akademik olarak her konuda bilgisinden istifade ettiğim, oryantalizm konusunda benimle birlikte birçok metni baştan sonra okuyan ve sınırlı vakti olmasına rağmen tezimi baştan sona kadar okuma zahmetinde bulunan Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK’a; tezin yöntem kısmında desteğini aldığım içerik ve söylem analizini uygularken bana yol gösteren Prof. Dr. Nurullah ARDIÇ’a şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca tezimin başlangıcından bugüne kadar tez komitemde yer alan ve desteklerini sunan Prof. Dr. Nihat YATKIN ve Prof. Dr. Eyüp BEKİRYAZICI’ya, tezimin taslak kısmını okuyan ve bana desteklerini sunan mesai arkadaşım Arş. Gör. Nuray DURMUŞ’a ve tezimin bitmesini sabırla bekleyen ve bu noktaya gelmemde büyük rolleri olan aileme müteşekkirim.

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN AMACI, KAPSAMI, YÖNTEMİ VE BATI'DA İSLAM ARAŞTIRMALARI

Oryantalizm; tarihin herhangi bir devrinde olup bitmiş hadiselerden ibaret değildir, aynı zamanda günümüzde de kendini yenilemeye çalışan bir olgudur. Oryantalizm, daha ziyade geçmişteki olaylardan paradigmalar anlamda etkilenen bir bakış açısı izlediği için onun bugününü idrak etmek, onun sadece günümüzdeki faaliyet, düşünce ve yöntemlerinden bahsetmek değil, aynı zamanda geçmişteki tesiri ve devamlılığı üzerine de düşünmek demektir. Bu nedenle oryantalizmin çözümü/anlaşılması için onun tarihsel kökenine müracaat zorunludur. Tarihsel köklerini, derinliğini iyice etüt etmeden oryantalizmi anlamaya çalışmak meselenin bir bütün olarak anlaşılması mümkün olmayacaktır.

Ne var ki bütün bu tarihi süreci anlamak çok da kolay bir iş değildir. Zira oryantalizm yapısal olarak farklı ekolleri, paradigmaları ve iddialarıyla karmaşık olguların şekillendirdiği girift bir görünüm sergilemektedir. Bu açıdan çalışmamızda oryantalizmin daha iyi anlaşılması için bu yapı irdelenmiştir. Oryantalizm, temel paradigmalarıyla Aydınlanma Dönemi ile birlikte ortaya çıkan bir disiplin olduğu için söz konusu döneme kadarki tarihi süreç, “Klasik Oryantalizm Öncesi Dönem” olarak adlandırılmış ve bu dönemdeki eserler farklı sınıflamalara göre ele alınarak daha ziyade Hz. Muhammed, İslam ve hadis-sünnetle ilgili çalışmalar tetkik edilmiştir.

On yedinci yüzyıla gelindiğinde, Avrupa’da Aydınlanma adıyla yeni bir düşünce hareketi ortaya çıkmış, bu hareket Batı’da doğaya, tarihe ve dine karşı bakışta değişimleri de beraberinde getirerek “sömürgeciliğin keşif kolu”² olarak da nitelenen kolonyalizme zemin hazırlamıştır.³ Bu durum Doğu’yu ve Müslümanları daha yakından tanıma gayretlerini de hızlandırarak aynı zamanda ansiklopedilerin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. On yedinci yüzyılın sonlarında ilk İslam ansiklopedileriyle başlayan bu dönem, “klasik oryantalizm”i oluşturmaktadır. Aydınlanma düşüncesinin somut ürünü

² Eserin Selahattin Ayaz tarafından yapılan ikinci çevirisi “Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşif Kolu” adıyla Pınar Yayınları tarafından basılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Edward Said, *Oryantalizm*, (trc. Selahaddin Ayaz), 3. basım, Pınar Yayınları, İstanbul 1991.

³ Yehouda Shenhav, *The Arab Jews A Postcolonial Reading of Nationalism, Religion, and Ethnicity*, Stanford University Press, California 2006, 50.

olarak ortaya çıkan ansiklopedi hareketlerinden olan D’Herbelot’un (ö. 1695) *Bibliothèque Orientale ou dictionnaire universel* (Doğu kütüphanesi: veya evrensel sözlük) bu alandaki ilk teşebbüslerden biri olarak ortaya çıkmıştır. Onun bu eseri modern anlamda bir ansiklopedi olarak nitelendirilemese de dönemin İslam’a dair en önemli çalışmalarından birini oluşturmuştur.

Oryantalizmin klasik anlamda gelişimi ancak yirminci yüzyılda önemli bir birikime ulaşmış ve böylece bu birikim modern oryantalizmin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu durum aynı zamanda birtakım yöntem arayışlarını da beraberinde getirmiş ve neticede oryantalizm içerisinde farklı metodolojiler ve epistemolojiler ortaya çıkmıştır. Bu yöntemlerden en önemlisi oryantalizmle paralel olarak gelişimini devam ettiren sosyal bilimlerde de kullanılan “tarihsel tenkit yöntemi”dir. Tarihsel tenkit yöntemi ile birlikte Batı’da İslam’la ilgili konuların nasıl ele alınması gerektiği sorunu büyük ölçüde çözüme kavuşmuş ve böylece d’Herbelot’un *Bibliothèque Orientale*’inin metodolojik ve epistemolojik olarak güncellenmesi ihtiyacı belirlemiştir. Bu minvalde daha önce *Encyclopædia Britannica*’nın da editörlüğünü yapması açısından ansiklopedi tecrübesine sahip İskoç oryantalist William Robertson Smith (ö. 1894) ve İslam araştırmalarıyla bildiğimiz Ignaz Goldziher’in (ö. 1921) de bulunduğu Avrupalı oryantalistler arasında yeni bir ansiklopedi telif etme fikri meydana gelmiştir. Daha sonra bu fikir etrafında ansiklopedi şekillenmiş ve neticede *The Encyclopaedia of Islam* teşekkül etmiştir. 1913-1936 yılları arasında ansiklopedinin birinci edisyonu kaleme alınmış, ikinci edisyon ise 1954-2004 yıllarında yazılmıştır. Post-oryantalizm dönemi olarak da nitelendirilen yirmi birinci yüzyılda *Encyclopaedia of Islam Three* adıyla ansiklopedinin üçüncü edisyonu meydana getirilmiştir. Bu edisyona dair güncelleme çalışmaları halen devam etmektedir.

I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE KAPSAMI

Batı’da İslam dünyasına yönelik paradigmaların nasıl oluştuğunu ve sınırlarının nasıl tanımlandığını anlamak, erken dönemlerde meydana gelen metodolojik ve epistemolojik zemini tespit edip farklı kategoriler eşliğinde onları bütünsel bir yaklaşımla değerlendirmek suretiyle mümkündür. Ancak bu sayede, başlangıçtan modern döneme kadar İslam dünyasına yönelik ne tür paradigma değişimlerinin gerçekleştiğini ortaya koymak mümkün hale gelecektir. Esas itibarıyla çalışmamız bu çerçevede ortaya konmuş bir araştırmadır.

Çalışmamız tarih boyunca yazılan farklı İslam ansiklopedilerinden hareketle Batı’da hadis araştırmalarının gelişim seyrini ortaya koymada mütevazı bir adımdır. Bu amaçla klasik oryantalizm öncesi dönemde yazılan İslam’la ilgili müstakil olmayan ve müstakil bazı eserler, klasik oryantalizmde *Bibliothèque Orientale* ve modern oryantalizm döneminde ise *The Encyclopaedia of Islam*’ın birinci edisyonu (El¹) çerçevesinde Hz. Muhammed İslam ve hadise dair yaklaşımların çoğulluğu, tarihsel değişimi ve kültürel dönüşümün bir parçası olarak İslam’a karşı yaklaşımların zaman içerisindeki gelişimi ve bunun da tarihsel süreç içerisinde bilimsel iş birliğine/dayanışmaya dönüşümü ele alınmıştır.

Çalışmamızda oryantalizme dair derinlemesine bir bakış elde edebilmek için öncelikle Batı’da İslam ve hadis araştırmalarına dair tarihsel süreç irdelenmiştir. Oryantalizmin homojen olmaktan ziyade heterojen yapıda tezahür ettiğini göstermek, İslam’la ilgili erken dönemlerde üretilen farklı bilgi sistemlerinin nasıl aktarılageldiğinin ve sınırlarının nasıl yeniden tanımlandığının tespit edilmesi suretiyle çalışmamızda müellifler, eserler, bağlam, yöntem, kaynak, üslup ve içerik başlığı altında bir dizi kategori ele alınmıştır. Söz konusu eserlerin müelliflerinin yaşadıkları yere (Bölge-şehir), eğitim ve kariyer durumlarına, dini-sekter ve etnik yapılarına odaklanan başlıklar oluşturulmuştur. Oryantalizmin tarihi arka planını anlamak için kurumsal yapıyı, metodolojik değişimi ve kaynakların gelişimini gözlemleyebilmek için bağlam, yöntem ve kaynaklara odaklanan bazı başlıklar ele alınmış, oryantalistik imge-imajların maksatlarını anlamak için bu eserlerde kullanılan kavramlardaki üslup tetkike tabi tutulmuştur. Çalışmamızda “içerik” başlığı altında (Hristiyan kaynaklarında İslam ve Müslümanlara yönelik değerlendirmelerle birlikte *Bibliothèque Orientale* ve *The Encyclopaedia of Islam*’ın birinci edisyonundaki) Hz. Muhammed’e, İslam’a, hadis ve sünnete dair çeşitli meseleler ele alınmıştır.

Oryantalizmin farklı dönemlerinin bilgi sistemi detaylı bir şekilde ortaya konduktan sonra, ne tür paradigmaların oluştuğunu ve bunların zaman içerisinde değişip değişmediğini değerlendirmek amacıyla dördüncü bölümde içerik ve söylem analizi uygulanmıştır. Bütün bunlarla, özellikle klasik oryantalizm öncesi dönemdeki polemik türü eserlerden başlayarak, ansiklopediler ve bilimsel yazılar olmak üzere metodik bilgi sistemleri üretmeye odaklanan çalışmaların ortaya çıktığı klasik ve modern oryantalizm

dönemlerindeki İslam'ı ve Müslümanları değerlendirmek, Hz. Muhammed'e, hadis ve sünnete yönelik bakış açılarını yakından incelemek mümkün hale gelmiştir.

Çalışma, mekânsal, zamansal ve içerik bakımından sınırlandırılmıştır. Mekânsal olarak Çin, Yahudi ve Pers coğrafyası bu çalışma açısından kapsam dışı bırakılmıştır. Zamansal olarak modern dönemin sonları ve post-modern dönem çalışmaya dahil edilmemiştir. İçerik olarak ise *The Encyclopaedia of Islam*'ın yalnızca birinci edisyonu ele alınmış, ansiklopedinin diğer basımları olan *New Encyclopaedia of Islam (EI²)* ve *Third Encyclopaedia of Islam (EI³)* kapsam dışı bırakılmıştır. Bunun yanı sıra Kur'ân'la ilgili konular ele alınmamıştır. Hristiyan dünyasında Kur'ân'la ilgili çalışmaların oldukça fazla olduğu göz önüne alındığında çalışmanın kapsamını sınırlandırmak amacıyla söz konusu konular başka bir çalışmaya bırakılmıştır.

II. ARAŞTIRMANIN PROBLEMATİĞİ

Çalışmamızın temel, merkezi sorusu/sorunsalı, İslam'ın zuhurundan modern döneme kadar genel anlamda oryantalizmin özelde ise hadis oryantalizminin nasıl değişip dönüştüğünü anlamaya çalışmaktır. Zira genel anlamda bilinmektedir ki İslam dinine ve kaynaklarına yönelik oryantalistik iddialar ve paradigmalar kademeli olarak teşekkül etmiş ve bütün bunlar her asırda kendini yenileyerek sürekliliğini devam ettirmiştir. Denilebilir ki; oryantalizm içerisindeki bu değişim-dönüşüm aynı zamanda Batı medeniyetinin değişim ve dönüşümünü de gösteren bir işarettir. Bu değişim-dönüşümün ne'liği-niteliği de esasen bir merak konusudur, zira bunun içerisinde farklı kavramsallaştırmalar, muhtelif değişimler ve dönüşümler, diğer sosyal bilimlerle etkileşimler, siyasi ve sosyo-kültürel tartışmalar alabildiğince etkili olmuştur.

Oryantalizmin Bernard Lewis başta olmak üzere bazı “stratejist oryantalistler”in öne sürdüğü gibi,⁴ salt akademik bir disiplin mi, yoksa başka bazı araştırmacıların da belirttiği gibi tarihsel, kurumsal, dini ve ekonomik gelişmelerle birlikte kendini kavramlar ve söylemler yoluyla konumlandıran diyalektik bir süreç olup olmadığı irdelenen hususların başında gelmektedir. Bunun yanı sıra çeşitli tarihsel dönemler boyunca oryantalistik paradigmanın unsurlarından olan İslam ve hadis söyleminin neleri içerdiği ve ortaya koyduğu strateji ve argümanların neler olduğu da ayrıca merak edilen hususlar

⁴ Bernard Lewis, *Islam and the West*, Oxford University Press, New York 1993, 101.

arasında yer almaktadır. Dolayısıyla tekrar ifade edecek olursak araştırmamızın ana sorusu/sorunsalı oryantalizmin ve onun söylemsel koordinatlarını oluşturan oryantalistik paradigmanın Hz. Muhammed, İslam ve hadis-sünnetle ilgili söylemler bakımından değişim ve dönüşümünün nasıl gerçekleştiğidir? Bu doğrultuda araştırmamız, oryantalizmin çeşitli dönemleri boyunca barındırdığı sözünü ettiğimiz soruları ana çerçevede açıklamaya çalışmaktadır.

Bu merkezi soruların yanı sıra çalışmamızda bunları açıklayıcı yan/tali sorular da bulunmaktadır. Araştırmamızda bu sorulara da cevap aranmıştır. Bu sorular şunlardır:

- Oryantalizm salt akademik bir İslam araştırma faaliyeti midir yoksa farklı aktörlerin çeşitli amaçlar için araçsal olarak kullandıkları bir strateji midir?
- Oryantalistik paradigmanın sürekliliğinden söz ederken farklı tarihsel, mekânsal, dinsel ve kurumsal bağlamlarda oryantalistik paradigmanın aldığı biçimleri tespit etmek mümkün müdür?
- Oryantalizmin zamansal ve söylemsel yapısının İslam ve hadis söylemine etkileri nelerdir?
- Son olarak oryantalizmin çeşitli dönemlerindeki İslam ve hadisle ilgili söylemsel stratejileri ve argümanları nelerdir ve bunların her dönemde sürekliliğinden söz edebilir miyiz, eğer söz edebilirsek bu hususta meydana gelen değişimler ve dönüşümler nelerdir?

Çalışmamızda karşılaştığımız temel sorunlar olarak da şunları zikredebiliriz:

- Ele alınan konunun kapsamlı olması nedeniyle büyük bir malzeme yığınıyla karşı karşıya kalınması ve konunun sınırlarının geniş tutulmak zorunda kalınması
- Oryantalizmin ne'liği ve dönemleri üzerinde kesin bir uzlaşma olmaması nedeniyle olguyu tanımlama sorunu
- Oryantalizmin çeşitli dönemlerini ele alırken karşılaştığımız Yunanca ve diğer bazı metinlerin asıllarından ziyade İngilizce çevirilerine başvurulması

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamız tarih, felsefe ve düşünce tarihi gibi çeşitli disiplinlerin kesişme noktasında yer almaktadır. Bu çeşitlilik, bizi, araştırmamızın ihtiyaçlarını

karşılayabilmek için zaman zaman farklı analiz yöntemlerine başvurmaya teşvik etmiştir. Bu nedenle toplanan verileri incelemek için uygun görünen içerik analizi ve söylem analizi tekniği ile çalışmamızı yürütmemiz gerektiği kanaatine ulaştık. Herhangi bir tema veya veri, farklı bir yönteme müracaat edilerek değerlendirildiğinde ilgili bölümde yöntem kısmına atıfla kısaca izah edilmiştir.

Çalışma art zamanlı, yani birbirini izleyen dönemlerin karşılaştırmalı olarak ele alınmasını içermektedir. Birinci bölümde 7-10. yüzyıl ile 11-16. yüzyıl, ikinci bölümde 17-19. yüzyıl, üçüncü bölümde ise 19-20. yüzyılda İslam ve hadis ile ilgili çalışmalar ele alınmıştır. Amacımız bahsi geçen tarihsel dönemlerden hareketle tümevarım yoluyla teorik bir argüman ortaya koymak ve bu tezler üzerinden de oryantalizmin tarihsel sürecini açıklamaktır. Çalışmada Arthur Stinchcombe'un (ö. 2018) vakalar arasındaki değişikliklerin tarihsel gelişimlerinin karşılaştırılmasına vurgu yapma söylemi esas alınmış,⁵ böylelikle oryantalizmin günümüze kadar değişen ve dönüşen bir olgu olduğuna dair ortaya konan hipotezler, çalışmanın sonuçlarına göre değerlendirilmiştir. Araştırmamız öncelikle farklı tarihsel dönemlere ait ansiklopediler üzerinde yürütüldüğü için çalışmamızda içerik analizi kullanılmıştır. Bu yöntem, bir metin ya da görsel tarafından iletilen mesajın tanımlanmasını ve ardından muhtevanın analiz edilmesini içerir. Ayrıca yine bu yöntem bir kitap okuduğumuzda, bir film izlediğimizde ya da bir reklamda iletilen mesajı deşifre etmede kullanılır. Mesajı algılayışımız kişisel yorumlarımıza bağlıdır. Aynı mesaj, bireye ve kendi deneyimlerine bağlı olarak farklı şekillerde analiz edilebilir.

Araştırmada klasik oryantalizm öncesi dönemdeki çalışmalar, *Bibliothèque Orientale* ve *The Encyclopaedia of Islam*'ın birinci edisyonu (*El¹*), içerik analizi açısından “müellif”, “eser”, “bağlam”, “yöntem”, “kaynak”, “üslup” ve “içerik” bakımından yedi düzeyde karşılaştırmalı bir incelemeye tabi tutulmuştur. İlk olarak müelliflerin ideolojik konumlarını ve fikirsel duruşlarını tespit edebilmek amacıyla müellifler; “bölge-şehir”, “eğitim-meslek” ve “dini-etnik köken” açısından ele alınmıştır. Yaşanan coğrafya, entelektüel konum, dini ve etnik aidiyetin müelliflerin İslam'a bakışlarındaki etkisi, bu sınıflandırmanın odak noktasını oluşturmuştur. İkinci bir adımda

⁵ Arthur L. Stinchcombe, *Theoretical Methods in Social History*, Academic Press, New York 1978, 1, 56; Nurullah Ardic, *Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern modernization in the early 20th century*, Routledge, London and New York 2012, 31. 1, 23

ise “eserler”; “tür”, “yaklaşım”, “literatür”, “yazılış amaçları” ve kaleme alındıkları “dil” açısından irdelenmiştir. Daha sonra ele alınan eserler somut tarihsel ve sosyal “bağlam”larında incelenmiştir. Ardından “kaynak” ve “yöntem”e odaklanan bir başlık ele alınmış; bunu müteakip bahsi geçen eserlerde Hz. Peygamber, İslam ve Müslümanlarla ilgili kullanılan kavramların farklı insan grupları için dini anlamlar da dahil olmak üzere ne anlama geldiği “üslup” bahsinde ele alınmıştır. Son olarak ise bu eserler “içerik” bakımından incelenerek İslam, Hz. Muhammed ve hadis-sünnet konuları üç farklı kategoriye, bu kategoriler de ilgili farklı kod türlerine ayrılmıştır. Daha sonra ise her bölümün sonunda klasik oryantalizm öncesi Yunan, Süryani ve Ermeni ile Latin kaynaklarından seçilmiş bazı eserler, *Bibliothèque Orientale* ve *The Encyclopaedia of Islam*’ın birinci edisyonuna (E^I) dair verilen bilgilerin içerik analizi tablosu verilmektedir. Bu tabloda verilen içerik “tema”, “kategori/alt kategori”, “kod” ve “örnek” olarak dört grupta tasnif edilmiştir. “Tema”lar; müellif bağlam, yöntem, kaynak, üslup ve içerik olmak üzere yedi düzeyde ele alınmış ve bu temalar farklı kategoriler ve alt kategorilere ayrılmıştır. “Kod” olarak ise kategori ve alt kategorilerinin altında birtakım nitelme ve tanımlama biçimlerinden oluşan öne çıkan bazı ifadeler seçilmiştir. Daha sonra “örnek” başlığı altında bu kodları yansıtan belli başlı bazı örneklerle yer verilmiştir.

İkinci olarak; yazılan bu eser/eserlerin, İslam’la ilgili müstakil bir eser olup olmamalarına göre “nitelik” bakımından, İslam’a karşı nasıl bir yaklaşım sergilediklerini tespit etmek amacıyla “yaklaşım” bakımından, şifahi ve yazılı geleneklerdeki konumunu incelemek amacıyla sözlü ve yazılı “literatür” açısından, İslam’ı ele alma nedenlerini ortaya çıkarmak amacıyla “yazılış amaçları” açısından ve son olarak da eserlerin ortaya çıktığı dilsel pozisyonunu ortaya koymak için “dil” açısından beş farklı düzeyde ele alınmasına gayret edilmiştir.

Üçüncü olarak; eserlerin ortaya çıktıkları tarihsel bağlam içerisinde İslam ve Hristiyanlık ilişkileri açısından müelliflerin kendilerini nasıl konumlandıklarını ortaya koymak amacıyla “bağlam”ı tespit etmeye çalışan bir başlık oluşturulmuştur.

Dördüncü olarak; eserler, “yöntem”lerine odaklanan bir başlık altında değerlendirilmiştir. Nitekim yöntemsel analiz, bu eserleri, makro düzeyde çevreleyen dini ve felsefi düşüncelere odaklanarak incelemeyi sağlamaktadır.

Beşinci olarak; müellifler, çıkış noktaları bakımından görüşlerini hangi eser veya eserlere dayandırdığı ve bu eserlerin onların çalışmalarındaki etkisini irdeleyen “kaynak” odaklı inceleme içeren bir başlığa yer verilmiştir.

Altıncı olarak; müelliflerin Hz. Muhammed ve İslam’ı/Müslümanları tanımlamak için kullandıkları kavramlar eşliğinde onların İslam’ı ele alma ve anlama biçimlerini ortaya koymak amacıyla için “üslup” a odaklanan bir başlık ele alınmıştır. Bu şekilde, İslam’a dair söylemin ideolojik, pejoratif ve dinsel kökenleri açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Yedinci olarak; “içerik” başlığında ise, Hz. Muhammed, İslam ve hadis-sünnetle ilgili çeşitli konu, söylem ve paradigmalar ele alınmıştır. Bütün bu inceleme araçlarının ulaşmak istediği amaç, temelde oryantalist paradigmayı oluşturan esas unsurları ortaya çıkarmak ve bunun her asırda, dönemin tarihsel bağlamın gereklilikleri temelinde nasıl tekerrür ettiği veya dönüşüm geçirdiğini belirlemek olmuştur.

Araştırmada ikinci olarak söylem analizi yöntemi kullanılmıştır.⁶ Bu yöntem çalışmanın “içerik” bölümünde Hz. Muhammed, İslam ve hadis-sünnetle ilgili konulara uygulanmıştır. “Söylem” kavramının kullanımı, Michel Foucault’dan hareketle oluşturulmuştur ve ona göre söylem, “bazen tüm ifadelerin genel alanı, bazen bireyselleştirilebilir bir ifade grubu ve kimi zaman da bir dizi ifadeyi açıklayan düzenlenmiş bir pratik” demektir.⁷ Onun bu yöntemi “hakikat”, “iktidar” ve “bilgi” kavramlarıyla yakından ilişkilidir.⁸ Foucault’ya göre bilgi üretimi de dahil toplumsal ilişkiler, iktidar kavramı etrafında oluşmakta ve üretilen tüm bilgiler de iktidar mücadelelerinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Metin analizi, “nesnelerin”, “öznelerin”, “kavramların” ve “stratejilerin” oluşumuna ilişkin bir dizi kural anlamına gelen “söylemsel oluşumlarla” ilgilenmelidir. Dolayısıyla, söylem analizinin görevi, ulus, din gibi bilgi nesnelerinin farklı söylemsel oluşumlar tarafından üretilme, dönüştürülme ve yeniden üretilme biçimlerini belirlemektir. Belirli bir tarihsel bağlamda ve kurumsal

⁶ Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*, (trc. A. M. Sheridan Smith), Pantheon Books, New York 1972, 74.

⁷ Foucault, *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*, 79-80.

⁸ Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics, Lectures at the Collège de France, 1978-79*, (trc. Graham Burchell), Palgrave Macmillan, New York 2008, 19, 250, 285-6; Foucault, *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*, 227.

bir ortamda meydana gelen bu söylemler, bilgi ile güç ilişkisine işaret ederek bilginin özne konumuna vurgu yapar.⁹

Çalışmamızda metodolojik bir araç olarak Foucaultcu söylem analizinin “söylemsel strateji”¹⁰ kavramı ele alınmıştır. Foucault bu kavramı, nesnelerin, kavramların ve “sözceleme kipliklerinin” söylemsel organizasyonunu, farklı “teoriler” ve “temalar” anlamında kullanmıştır.¹¹ Bu kavram içerisinde yer alan “Meta-söylemsel strateji”,¹² spesifik düzeyde Nurullah Ardıç’ın ifade ettiği şekilde bir dizi “söylemsel teknik”¹³ içermesi bakımından farklı söylemsel stratejilerden oluşmaktadır. Stratejiler altında ise bu stratejilerin nasıl uygulandığını gösteren bir dizi tekniklere yer verilmiştir. Bu açıdan Hz. Muhammed, İslam ve hadis-sünnet olarak belirlediğimiz bu kategoriler, stratejik söylemler, teknikler ve referanslar eşliğinde ele alınmıştır.

Araştırmadaki verilerin söylem analizi, başlangıçtaki hipotezlerimizden birini doğrulama ya da çürütme eğilimindedir. Bu açıdan klasik oryantalizm öncesi dönemdeki çalışmalar ile *Bibliothèque Orientale* ve *First Encyclopaedia of Islam* adlı eserlerde “İslam”, “Muhammed”, “hadis”le ilgili konular ele alınmıştır. Bu konuları ele alırken bunların klasik dönemdeki metinler olması nedeniyle teknik olarak “Nvivo” gibi bir analiz programına aktarılamaması, ilgili verinin manuel olarak işlenmesine neden olmuştur.

Dördüncü bölümde ise elde edilen bu verilerin içerik ve söylem analizi açısından karşılaştırılması ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu uygulama, oryantalist paradigmanın zaman içerisinde değişip değişmediğini ya da ilk ansiklopedide ele alınan konunun daha sonraki ansiklopedide tekrarlanıp tekrarlanmadığını görmeyi sağlamıştır. Son olarak ise Hz. Muhammed, İslam ve hadis-sünnet konularının anlaşılmasına dair özellikle modern oryantalizm döneminde kaleme alınan *The Encyclopaedia of Islam* dışında Gustav Weil

⁹ Ardıç, *Islam and the Politics of Secularism*, 34-5; Foucault, *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*, 115-6, 120.

¹⁰ Foucault, *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*, 73.

¹¹ Ardıç, *Islam and the Politics of Secularism*, 35; Foucault, *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*, 54, 154.

¹² Ardıç “meta-söylemsel strateji”nin farklı söylemsel stratejilerden oluştuğunu ve bir dizi söylemsel teknik içeren genel bir çerçeveye sahip olduğunu ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ardıç, *Islam and the Politics of Secularism*, 35.

¹³ Nurullah Ardıç stratejilerin altında yer alan bu teknikleri “söylemsel teknik” olarak isimlendirmiştir. Biz de Ardıç’ın bu yönteminden hareketle stratejilerin altında bir dizi stratejik tekniklere yer verdik. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ardıç, *Islam and the Politics of Secularism*, 96.

(ö. 1889), Ignaz Goldziher (ö. 1921), Carl Heinrich Becker (ö. 1933), C. Snouck Hungronje (ö. 1936) gibi bazı müelliflerin eserlerine yer verilmiştir.

Çalışmamızda hem nitel hem de nicel verilerden yararlanılmıştır. Klasik oryantalizm öncesi dönem, klasik oryantalizm ve modern oryantalizm döneminde ele alınan yedi başlık diyagramlar çizmek suretiyle belirgin hale getirilmiştir. Bu diyagramlar içerik ve söylem analizini vurgulamayı kolaylaştırmıştır. Çalışmamızda Hristiyan dünyasını isimlendirmede standart bir terminoloji kullanılmamıştır. Örneğin Hristiyan/lık kelimesi yerine modern dönemde Batı ve Avrupa kelimeleri kullanılmıştır. Bunun nedeni de Hristiyanlığın modern zamanlarda artık dini motiflerle öne çıkmadığı, daha ziyade bir kültürel yapı olarak kendisini konumlandırmasından ileri gelmektedir. Nitekim Bernard Lewis de Avrupa kavramını sıklıkla kullanmış ve bu kavramın kültürel ve siyasi olarak görece yeni bir kavram olduğunu ve daha önce “Hristiyan dünyası” olarak bilinen olgunun, Modern Çağ’da sekülerleştirilmiş ifadesi olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁴ Bu açıdan çalışmamızda klasik oryantalizm öncesine kadar olan dönem için “Hristiyan/Hristiyan dünyası” kelimesini, klasik oryantalizm ve modern oryantalizm dönemi için de sıklıkla “Avrupa” ve bazı yerlerde “Batı” kavramı kullanılmıştır. Hristiyan kaynakları ele alınırken, eserler yazıldıkları dillere göre sınıflandırılmış; birinci bölümün ilk başlığını Yunan, Süryani ve Ermeni kaynakları oluştururken, ikinci başlıkta ise Latin kaynakları yer almaktadır. İlk başlıkta yer alan Yunan, Süryani ve Ermeni kaynakları ortaya çıktığı yer açısından Bizans topraklarında meydana geldiği için bu bölümde bu kaynakların ait coğrafyaya atıfla sık sık Bizans, Bizans dünyası ve Bizans Hristiyanlığı kavramları kullanılmıştır. İkinci başlıkta ele alınan Latin kaynakları ise coğrafi olarak Avrupa’nın farklı bölgelerinde yer almasına rağmen bunların birçoğu dönemin ortak dili olarak kullanılan Latince olarak kaleme alındığı için bu kaynaklarla ilgili bilgiler ele alınırken ait oldukları coğrafyanın diline atıfta bulunularak Latin, Latin dünyası ve Latin Hristiyanlığı kavramları kullanılmıştır. Latin Hristiyanlığı ifadesinin Kettonlu Robert gibi o dönemin meşhur yazarları tarafından da kullanıldığını belirtmek gerekir.

Bunun yanı sıra Klasik ve modern dönemde yaşayan Hristiyan İslam araştırmacıları için yer yer “oryantalist” ve “Batılı İslam araştırmacısı” nitelemelerine yer

¹⁴ Lewis, *Islam and the West*, 3.

verilmiştir. Her ne kadar Bernard Lewis tarafından “oryantalizm” ve “oryantalist” kelimesinin kullanımına karşı bazı itirazlar yöneltirse de çalışmamızda oryantalizmin tarihsel sürecine vurgu yapmak için klasik ve modern oryantalizm döneminde Batılılar tarafından da sıklıkla kullanılan bu nitelemelere yer verilmiştir. Çalışmada *Bibliothèque Orientale*’in 1777 ve 1778 yıllarında J. Neaulme & N. van Daalen tarafından La Haye’de üç cilt olarak basılan edisyonu esas alınmıştır. *The Encyclopaedia of Islam*’ın ise İngilizce basımı olan Leiden edisyonu esas alınmış, yazım kurallarıyla ilgili hususlarda ise Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu dikkate alınmıştır.

IV. LİTERATÜR

Genel Kaynaklar

Oryantalizmin tarihsel gelişimi üzerinde yapılan araştırmalar son zamanlarda gittikçe önem kazanmaktadır. Bu konuda genelde oryantalizm özelde ise hadisle ilgili yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Genel olarak oryantalizmi ele alan çığır açıcı araştırma Edward Said’in (ö. 2003) *Orientalism* adlı eseridir. Söz konusu eserin 1978 yılında yayımlanmasından sonra konuyla ilgili çalışmalar yaygınlaşmaya başlamış, genel anlamda oryantalizmi ve oryantalizmin çeşitli yönlerini ele alan farklı dillerde pek çok çalışma kaleme alınmıştır. Bunlar arasında klasik oryantalizmin eleştirisi olarak da kabul edilebilecek bir eser, Lübnan asıllı Hristiyan şarkiyatçı Wael b. Hallaq’ın (ö.?) *Restating Orientalism: A Critique of Modern Knowledge* (Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek: Modern Bilginin Eleştirisi) adlı çalışmasıdır. Hallaq, söz konusu bu çalışmayla bir anlamda Said’in gemisini kaçırmayı hedeflediğini ifade etmiştir.¹⁵ İslam’ın zuhurundan bu yana oryantalizmin tarihsel arka planını ele alan ve bizim de çalışmamızda istifade ettiğimiz bir diğer çalışma, 1997 yılında Robert G. Hoyland (ö.?) tarafından kaleme alınan *Seeing Islam As Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam* (İslâm’ı Başkalarının Gördüğü Gibi Görmek: Erken Dönemde İslam Üzerine Hristiyan, Yahudi ve Zerdüşt Eserlerin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi) adlı eser olmuştur. Hoyland, 630 ve 800 yılları arasındaki Yunanca, Süryânîce, Latince, İbranice, Farsça ve Çince kaynaklarda İslam’la ilgili müstakil

¹⁵ Wael Hallaq, *Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek*, (trc. Ahmet Demirhan), Ketebe Yayınları, İstanbul 2020, 25.

olmayan eserleri sunarak İslam dışı yabancı kaynaklardan hareketle Hz. Muhammed, İslam ve Kur'ân imajını ortaya koymuştur. Hoyland'ın ele aldığı metinler, Hz. Peygamber'i tarihte yaşamamış mitolojik bir kahraman olarak gören ve İslam kaynaklarına da güvenmeyen revizyonistlere karşı argüman sunması açısından oldukça dikkate değerdir.¹⁶

Oryantalizmin tarihsel süreciyle ilgili Türkiye'de de hayli önemli çalışmalar yapılmıştır. Çalışmada önemli ölçüde istifade ettiğimiz eserler arasında Özcan Hıdır'ın *Batı'da Hz. Muhammed İmajı* (2019) adlı eseri bulunmaktadır. İslam'ın zuhurundan itibaren modern döneme kadar Batı dünyasında Hz. Muhammed'le ilgili yazılan eserleri ele alan Hıdır, oryantalizmin düşünsel alanda geçirdiği değişimleri ayrıntılı bir şekilde tetkik ederek bunların tipolojilerine dair önemli tespit sunmuş ve oryantalizmin tarihine dair araştırmacılara zengin bir kaynakça sunmuştur.¹⁷ Batı'da Hz. Muhammed imajını ele alan bir diğer çalışma da İbrahim Sarıçam ve arkadaşları tarafından *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*¹⁸ adıyla yapılmıştır. Sarıçam ve arkadaşları, İngiliz ve Alman oryantalistlerin Hz. Muhammed'le ilgili kaleme aldıkları biyografi kitaplarından hareketle Hz. Muhammed'in hayatı, kişiliği, evlilikleri gibi konularda oryantalist yaklaşımları ele alarak bu yaklaşımlara dair bazı değerlendirilmeler ortaya koymuşlardır. Yanlış ve önyargılı değerlendirmelerin oryantalist paradigmaya hakim olduğunu söylemekle beraber, daha sonraki süreçte bazı empatik ve nispeten ılımlı yaklaşımların da ortaya çıktığından söz etmişlerdir. Konuyla ilgili başka bir araştırma da Sabri Çap tarafından *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis* (2021) adıyla yapılmıştır.¹⁹ Çap, on ikinci asırdan yirminci yüzyılın ortalarına kadar uzanan bir süreçte hadis ile ilgili oryantalizm araştırmalarının tarihini ve değerlendirmesini ele almıştır. Ancak çalışmada yedinci yüzyıl ile on ikinci yüzyıl arasındaki dönem kapsam dışı bırakılmıştır.

Batı'da hadisin müstakil bir disiplin olarak ortaya çıkmasını sağlayan, tarihsel tenkit çerçevesinde hadisleri eleştiren, özellikle İslam ansiklopedisine fikrî ve düşünsel anlamda büyük etkisi olan isim ve çalışmamızda da büyük ölçüde yer verdiğimiz isim

¹⁶ Robert G. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It- A Survey and Evaluation of Christian Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, 1. basım, The Darwin Press, Princeton 1997.

¹⁷ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*.

¹⁸ İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, Mehmet Özdemir, *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, Nobel Yayın Dağıtım, İstanbul 2011.

¹⁹ Sabri Çap, *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2021.

şüphesiz Ignaz Goldziher olmuştur. Goldziher bu sahada yaptığı araştırmaların sonuçlarını *Muhammedaniche Studien*²⁰ (Muhammedi Araştırmalar) (1890),²¹ *Vorlesungen* (Konferanslar)²² ve *Le dogme et la loi de l'Islam: histoire du développement dogmatique et juridique de la religion musulmane* (İslami Dogma ve Hukuk) (1920)²³ olarak birçok eserinde ortaya koymuştur. Onun bu çalışması kendisinden sonraki oryantalistler için merkezi bir konum elde etmiş ve Batı'da hadis ile ilgili çalışan neredeyse bütün araştırmacılar hadis ile ilgili konularda onun görüşlerine müracaat etmiştir.

Türkiye'de oryantalizm ve hadis çalışmaları açısından önemli bir eser de Mehmet Said Hatiboğlu ve Cihad Tunç'un Ignaz Goldziher'in *Muhammedaniche Studien* adlı eserini tercüme ettiği *İslam Kültürü Araştırmaları*²⁴ adlı eser oluşturmaktadır. Türkçeye ilk defa tercüme edilen bu eser, tercüme yanında müellif tarafından bazı tahkikli notları da içermektedir. Goldziher ve hadis araştırmalarına dair kapsamlı ve derinlikli bir araştırma M. Hayri Kırbaçoğlu tarafından meydana getirilmiştir. Kırbaçoğlu *Understanding Goldziher, Goldziher'i Anlamak*²⁵ adlı eserinde İslam ve Batı kaynaklarında yer alan geniş bir literatür muvacehesinde Goldziher'in hayatı ve onun Hz. Muhammed, İslam ve hadis-sünnetle ilgili görüşlerine dair önemli yaklaşımlar ve değerlendirmeler ortaya koymaktadır. Ayrıca o, eserinde Goldziher'e yönelik eleştirileri de ele alarak onun önyargıdan uzak bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Oryantalistlerin hadis ile ilgili çalışmaları açısından ele alınması gereken bir diğer çalışma da Ahmet Yücel tarafından *Oryantalistler ve hadis (Yaklaşımlar - Değerlendirmeler - Literatür)*²⁶ adıyla meydana getirilmiştir. Yücel, Batı'da hadis ile ilgili

²⁰ Bu eser İngilizcede *Muslim Studies*, Türkçe olarak da *İslam Kültürü Araştırmaları* olarak tercüme edilmiştir. Ancak biz burada eserin başlığını "Muhammedi Araştırmalar" olarak çevirmeyi uygun gördük. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, (trc. C. R. Barber ve S. M. Stern), George Allen & Unwin, London 1971, II; Ignaz Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları*, (trc. Mehmet S. Hatiboğlu ve Cihad Tunç), Otto Yayınları, Ankara 2019, II.

²¹ Ignaz Goldziher, *Muhammedanische Studien*, 2(2), Max Niemeyer, Halle 1890.

²² Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg Religionswissenschaftliche Bibliothek, 1. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg, 1925.

²³ Goldziher, *Le dogme et la loi de l'Islam: histoire du développement dogmatique et juridique de la religion musulmane*, Geuthner, Paris 1920. Bu eser İlhan Başgöz tarafından *İslam'da Fıkıh ve Akaid* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ignaz Goldziher, *İslam'da Fıkıh ve Akaid*, (trc. İlhan Başgöz), Ardıç Yayınları, Ankara 2004.

²⁴ Ignaz Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları*, (trc. Mehmet Said Hatiboğlu, Cihad Tunç), Otto Yayınları, Ankara 2019.

²⁵ M. Hayri Kırbaçoğlu, *Understanding Goldziher, Goldziher'i Anlamak*, yy., ty.

²⁶ Ahmet Yücel, *Oryantalistler ve hadis (Yaklaşımlar - Değerlendirmeler - Literatür)*, İFAV Yayınları, İstanbul 2013.

yaklaşımları ve yöntemleri ele alarak onlara dair bazı değerlendirmeler ortaya koymuştur. Ayrıca o, eserinde oryantalist literatüre dair araştırmacılara geniş bir kaynakça sunmuştur.

Oryantalizm ve hadis konusunda ele alınması gereken bir başka çalışma da Fatma Kızıl tarafından kaleme alınmıştır. Oryantalistlerin kullandıkları yöntemlere dair tenkidlerini *Müşterek Râvî Teorisi ve Tenkidi*²⁷ adlı doktora tezinde ele almıştır. Kızıl çalışmasında bir yöntem olarak Schacht'ın müşterek ravi teorisini, rical literatürü açısından bazı hadisler örneğinde ele alarak tenkid etmeyi amaçlamıştır. Ayrıca Kızıl, oryantalist paradigmanın kurucu ilkelerini ele alarak İslami paradigmayla oryantalist paradigma arasında bazı farklılıklara değinmiştir. Ancak Kızıl'ın çalışmasında oryantalist paradigmanın kökenlerine yeterince yer verilmediği görülmektedir.

Tarihsel tenkit yöntemiyle ilgili olarak Ali Dere tarafından *Oryantalistlerin Hadis'e yaklaşımları- Eleştirel bir inceleme*²⁸ adıyla bir çalışma meydana getirilmiştir. Dere çalışmasında oryantalistlerin rivayetlere yönelik yaklaşımlarını ele alarak kutsal metnin yorumunda kullanılan metotlara değinmiş ve bunlar içerisinden de form tenkidini ayrıntılı olarak ele almıştır. Dere'nin çalışması tarihsel tenkidde kullanılan yöntemlerin arkasında metodolojik bir bakış açısının olup olmadığını tespit etmeye yöneliktir.

Batı'da hadislerle ilgili araştırmalar açısından bir diğer çalışma da Fatma Betül Altıntaş'ın *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslami Rivayetlere Uygulanması Sorunu* isimli doktora çalışmasıdır. Altıntaş'ın bu çalışması oryantalist araştırmalarda yöntem konusunu ayrıntılı olarak tetkik eden ilk çalışmalar arasında yer almaktadır. Tarihsel eleştiri yönteminin kökeninden, tarihsel eleştiri çeşitlerine kadar geniş bir konu yelpazesini ele alan Altıntaş, çalışmasında tarihsel eleştiri yönteminin tenkidine ve İslami rivayetlere uygulanması sorununa odaklanmıştır. Bu doğrultuda o, tarihsel eleştirinin genel bir sistem olarak değil de klasik sisteme yardımcı olarak kullanılması gerektiğini söyleyerek bu konuda aşılması gereken bazı özel problemlerin de varlığına işaret etmiştir. Dolayısıyla bu çalışmaların İslam araştırmalarına katkısı için pratik denemelerin yapılmasını önermekte ve bunun için de empirik çalışmaların sonuçlarının beklenmesi gerektiğini dile getirmiştir.

²⁷ Fatma Kızıl, *Müşterek Râvî Teorisi ve Tenkidi*, İsam Yayınları, Ankara 2019.

²⁸ Ali Dere, *Oryantalistlerin Hadis'e yaklaşımları-Eleştirel bir inceleme*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2006.

Özel Kaynaklar

Oryantalizmin gelişim tarihinde en önemli kaynaklardan biri, bizim de çalışmamızın konusunu teşkil eden İslam ansiklopedileri yer almaktadır. Araştırmamızın esasını oluşturan husus, İslam ansiklopedilerinde genelde İslam, özelde ise hadis maddelerini ele almak olmuştur. Bu minvalde çalışmamızda ilk İslam ansiklopedilerinden biri olan Barthelemy d’Herbelot’un *Bibliothèque Orientale*’i²⁹ ele alınmıştır. Bu eser, yirminci yüzyıla kadar Avrupa dünyasının başvuru kaynağı olmasına ve iki asır boyunca Avrupa dünyası onun İslam’la ilgili ulaştığı sonuçları kullanmasına rağmen günümüzde bu eserin kıymeti ve tetkiki için gereken önem gösterilmediğini söylemek mümkündür. *Bibliothèque*’le ilgili öncü çalışmalar arasında Henry Laurens’in (ö.?) 1978 yılında yayımladığı *La Bibliothèque orientale de Barthélemi d’Herbelot: aux sources de l’orientalisme* (Barthélemi d’Herbelot’un *Bibliothèque orientale*’i: Oryantalizmin Kaynakları) adlı eseri yer almaktadır. Bu eserde, *Bibliothèque Orientale*’in içeriğine ve ansiklopedinin yazıldığı döneme dair önemli tespitler ve değerlendirmeler yer almaktadır.³⁰ *Bibliothèque orientale* ile ilgili en kapsamlı çalışma ise Alexander Bevilacqua (ö.?) tarafından 2018 yılında *The Republic of Arabic Letters: Islam and the European Enlightenment* (Arap Harfleri Cumhuriyeti: İslam ve Avrupa Aydınlanması)³¹ adlı bir kitap ve 2016 yılında “How to Organise the Orient: D’Herbelot and the *Bibliothèque Orientale*” (Doğu Nasıl Organize Edilir: D’Herbelot ve *Bibliothèque Orientale*) isimli makaleyle meydana getirilmiştir. Bevilacqua, klasik oryantalizm döneminde İslam’la ilgili yapılan araştırmaları “Arap harfleri cumhuriyet”i olarak nitelendirmiş ve eserde geniş bir kaynak yelpazesinden hareketle klasik oryantalizme ve bu dönemin önemli eserlerinden olan *Bibliothèque orientale*’e dair önemli birtakım argüman ve değerlendirmeler ortaya koymuştur.³²

Türkiye’de ise *Bibliothèque orientale*’in önemine işaret eden ilk çalışmalar arasında Mehmet Görmez’in 2000 yılında yayımladığı “Klasik Oryantalizmi Hadis

²⁹ Barthelemy d’Herbelot, “Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire Universel”, *Avertissement des Libraires*, 1(3), J. Neaulme & N. van Daalen, La Haye 1777, 5-8.

³⁰ Henry Laurens, *La Bibliothèque orientale de Barthélemi d’Herbelot: aux sources de l’orientalisme*, Maisonneuve et Larose, Paris 1978.

³¹ Alexander Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters: Islam and the European Enlightenment*, Brill, Cambridge, MA, & London 2018.

³² Bevilacqua, “How to Organise the Orient: D’Herbelot and the ‘Bibliothèque Orientale’”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 79, 2016, 213-61.

Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine”³³ adlı makalesi yer almaktadır. Görmez çalışmasında *Bibliothèque orientale*’de geçen “hadith/hadis” maddesini ele alarak onun tercümesine yer vermiş ve onunla ilgili birtakım değerlendirmelerde bulunmuştur. Bunun yanı sıra bu esre işaret eden bir diğer isim ise Sabri Çap olmuştur. Çap, *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis* adlı eserinde d’Herbelot ve *Bibliothèque Orientale*’e eserini ele alarak onunla ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur.³⁴

Bibliothèque Orientale’in yirminci yüzyıldaki devamı olarak nitelendirilebilecek modern dönemin ilk ansiklopedilerinden olan *The Encyclopaedia of Islam* adlı eser, hadis konusunda çok daha özel konular ve önemli oryantalistik bilgiler içermesi bakımından çalışmamızın bir diğer konusunu teşkil etmektedir. Bu ansiklopedinin üç edisyonu boyunca hadis ile ilgili maddeler güncellenmiş ve yeni argümanlar ortaya konmuştur. *The Encyclopaedia of Islam* oldukça önemli bir eser olmasına rağmen ve kendisinden çokça istifade edilmesine rağmen ansiklopediyle ilgili Doğu ve Batı dünyasında kapsamlı bir çalışma tespit edilememiştir. Türkiye’de konuyla ilgili olarak tez ve bazı makale çalışmaları kaleme alınmıştır. Bunlar arasında “M.E.B İslam Ansiklopedisi’ndeki Kur’ân ve Tefsirle İlgili Maddelerin Eleştirel Analizi” (2006)³⁵ adıyla bir tez ve fıkıhla ilgili maddelerin ele alındığı “Klasik Oryantalizmin Hülasası: *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition) (Fıkıh Maddeleri Üzerine Bir Değerlendirme) (2004)”³⁶ isimli bir makale kaleme alınmıştır. Bu açıdan çalışmamız *The Encyclopaedia of Islam*’ın birinci edisyonunda (*El¹*) Hz. Muhammed, İslam ve hadis-sünnete dair konuların ele alınması açısından önemli bir başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Söz konusu ansiklopedinin modern ve post-modern dönemde güncellenen ikinci (*El²*) ve üçüncü edisyonlarının (*El³*) ele alınması ise başka bir çalışmanın konusudur.

³³ Mehmet Görmez, “Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine”, *İslamiyât*, (1), 2000, 11-31.

³⁴ Sabri Çap, *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2021.

³⁵ Fatih Altun, *M.E.B. İslam Ansiklopedisindeki Kur’ân ve Tefsirler İlgili Maddelerin Eleştirel Analizi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sakarya 2006.

³⁶ Şenol Saylan ve Ömer Faruk Ocakoğlu, “Klasik Oryantalizmin Hülasası: *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (4), 2004, 625-46.

V. BATI'DA İSLAM ARAŞTIRMALARININ TARİHİ SEYRİ

A. Değişim ve Dönüşüm Açısından Oryantalizm

Oryantalizm, ilk ortaya çıkışından günümüze kadar yoğun bir şekilde üzerinde tartışılan ve bilim dünyasını oldukça meşgul eden bir mesele olmuştur. Tarihsel süreç içerisinde oryantalizmin tanımlanması hususunda birçok görüş ortaya atılmış ve neticede oryantalizme dair farklı değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Konunun tartışmalı doğası ve oryantalizme asıl anlamından farklı olarak yeni anlamların yüklenmesi sonucunda oryantalizm sadece akademik düzlemde değil, tarihi, siyasi, entelektüel, kültürel ve sosyolojik gibi farklı alanlar perspektifinden de ele alınmaya başlanmıştır.

“Oryantalizm” kelimesi köken olarak Latince “orient/doğu”³⁷ kavramına dayanmaktadır.³⁸ Söz konusu kavram Latince ve Fransızca sözlüklerde astronomik, coğrafi yön ve diğer bazı anlamları içine alan bir muhtevada kullanılmıştır. Astronomik olarak “Orient/Doğu” güneşin doğduğu yer anlamına gelmektedir.³⁹ Coğrafi yön açısından ise bu kelime modern dönemde dünya haritasında yer aldıkları konuma göre izah edilmiştir. Bölge açısından bu kelime Hindistan, Siyam krallığı (Tayland) ve Çin gibi Asya eyaletlerini içine alan bir çerçevede kullanılmıştır.⁴⁰ Bunun yanı sıra kavramın

³⁷ Orient, Latince “oriri” fiilinden türeyen “oriens” kelimesine dayanmaktadır. Bkz. Von Doederlein Ludwig, *Handbuch der lateinischen Etymologie*, Leipzig 1841, 127; Orient (Doğu) kelimesi için aynı zamanda “levant” kelimesi de kullanılmaktadır. “Levant” kelimesi “yükselen” anlamındadır. Kelime M.Ö. 1220-1295 yılları arasında Brunetto Latini'nin *Li livres dou tresor* eseri nde geçmektedir (s'esmoivoient li uns vers soleil levant/Yükselen güneşe doğru ilerliyorlardı). Bkz. Brunetto Latini, *Li livres dou Tresor*, Paris 1863, 114.

³⁸ Jackson Valpy, *An Etymological Dictionary of the Latin Language*, London 1828, 307 Krş. Konrad Schwenck, *Etymologisches Wörterbuch der Lateinischen Sprache*, Verlag Heinrich Ludwig Brönnner, Frankfurt 1827, 520; Ludwig, *Handbuch der lateinischen Etymologie*, 127 (Burada oriri kelimesi kullanılmıştır); Paul Regnaud, *Dictionnaire Étymologique du Latin*, Paris 1908, 223; Anatone Bailly, *Dictionnaire Étymologique Latin*, 9. basım, Paris 1918, 236.

³⁹ Ludwig, *Handbuch der lateinischen Etymologie*, 127; “Orient” kelimesinin yer aldığı diğer kaynaklar için bkz. Valpy, *An Etymological Dictionary of the Latin Language*, 307 Krş. Schwenck, *Etymologisches Wörterbuch der Lateinischen Sprache*, 520; Regnaud, *Dictionnaire Étymologique du Latin*, 223; Bailly, *Dictionnaire Étymologique Latin*, 236.

⁴⁰ İlk baskısı 1694'te yayınlanan “Le Dictionnaire de l'Académie française (Fransız Akademi Sözlüğü)” isimli eserdir. Bu sözlükte “Orient” kelimesi kullanılmıştır. Sözlükte verilen tanımda Orient güneşin yükseldiği dört temel nokta olan Doğu, Güney, Batı ve Kuzey noktası ya da devletler anlamında Moğol imparatorluğu, Tayland, Çin gibi Doğu Asya ülkeleri veya Doğu bölgeleri ve Doğu halkları olarak kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Le Dictionnaire de l'Académie Française*, 1. basım, Paris 1694, I, 159; Sözlüğün diğer baskılarında da Orient kelimesi kullanılmıştır. Bkz. *Nouveau Dictionnaire de l'Académie française dédié au Roy*, 2. basım, Paris, 1718, II, 1740; *Le Dictionnaire de l'Académie française*, 3. basım, Paris, 1740, II, 237; *Le Dictionnaire de l'Académie française*, 4. basım, Paris, 1762, II, 265; *Le Dictionnaire de l'Académie française*, 5. basım, Paris, 1798, II, 201; *Dictionnaire de l'Académie*

doğu halkları, doğu prensleri, doğu gezginleri, doğu masalları, doğu incileri ve Doğu Asya'ya okyanus yoluyla yapılan doğu ticareti ve Doğu Roma İmparatorluğu olmak üzere farklı anlamları da bulunmaktadır.⁴¹ Doğu kelimesinin “bölge” anlamında kullanılması daha ziyade modern dönemde ortaya çıkmıştır. On altıncı yüzyıldan itibaren Avrupa haritalarında Çin, Hindistan gibi Asya devletleri haritanın sağ kısmında gösterilmeye başlanmış ve daha sonra bu kullanım yaygınlık kazanarak günümüz dünya haritalarına da tesir etmiştir. Yerkürenin şekli elips olduğu için dünya üzerinde bir yerin hem doğu hem de batı olarak isimlendirilmesi mümkündür. Nitekim eski Japon haritalarında Avrupa'ya, Doğu Yarımküre'de yer verilmiştir.⁴² Dolayısıyla bu ayrımın coğrafi bir mahale dayandırıldığı takdirde farklı Doğu ve Batı kategorileriyle karşı karşıya kalmak mümkün hale gelecektir. Bu açıdan netice itibarıyla doğu ve batı ayrımının coğrafi bir temsilden ziyade din, kültür, ideoloji veya düşünce yapıları bakımından farklılaşan bir topluma ait bilinçli bir şekilde meydana getirilen dikotomiler olduğunu söylemek mümkündür.⁴³ Dolayısıyla günümüzde yaygın olarak kullanılan Orta Doğu, Uzak Doğu ve Yakın Doğu gibi tanımlamalar, Avrupa merkeze alınarak oluşturulmuş göreceli zihinsel tasavvurları ifade etmektedir ve bu ayrıma dayandırılan dikotomilerin gerçeklikten ziyade birer kurgusal nitelemelerden ve ideolojik birer tanımlamalardan⁴⁴ ibaret gözüktüğü söylenebilir.⁴⁵

Fransız oryantalistlerinden Maxime Rodinson'un (ö. 2004) tespitlerine göre oryantalist kelimesi ilk olarak İngilizcede 1779 yılında; Fransızcada ise 1799 yılında kullanılmıştır. Nispeten daha geç bir tarihte ortaya çıkan oryantalizm kavramının ise ilk olarak 1838'de *Dictionnaire de l'Académie française*⁴⁶ adlı bir sözlükte yer aldığı öne sürse de⁴⁷ bu sözlüğün 1835 ve 1878 basımlı 6. ve 7. edisyonlarına müracaat ettiğimizde burada oryantalizm kelimesinin kullanılmadığı, ancak bu ifadeyle bağlantılı bir başka

Française, 6. basım, Paris, 1835, II, 314; *Dictionnaire de L'Académie française*, 7. basım, Paris 1878, II, 318.

⁴¹ Bkz. *Le Dictionnaire de l'Académie Française*, 1. basım, Paris 1694, I, 159.

⁴² Kazutaka Unno, J. B. Harley, David Woodward, “Cartography in Japan, The History of Cartography”, t.y., II, 405-39.

⁴³ Hallaq, *Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek*, 59.

⁴⁴ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmaji*, 41-42.

⁴⁵ F. Keyman ve M. Yeğenoğlu, *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, 7.

⁴⁶ *Dictionnaire de l'Académie Française*, 6. basım, Paris 1835, 314; *Dictionnaire de L'Académie française*, 7. basım, Paris 1878, II, 318.

⁴⁷ Maxime Rodinson, *Die Faszination des Islam*, Verlag CH. Beck, Münih 1985, 81.

kelime olan “oryantalist” kelimesinin yer aldığını söyleyebiliriz.⁴⁸ Oryantalizm kelimesi bu sözlüğün ancak 1935 yılında yayımlanan 8. edisyonunda kendisine yer bulmuştur.

Bununla birlikte oryantalizmin kelime anlamıyla on altıncı yüzyıldan itibaren kullanılmaya başladığını söylemek mümkündür. 1546’da *Biblia: concordantiae in eadem, ex tum Veteri, tum Novo Testamento*⁴⁹ ve 1750-1820 tarihli *Recueils de pièces imprimées concernant les colonies* (Kolonilere İlişkin Basılı Belge ve Koleksiyonlar) adlı eserlerde bu kelimenin kullanımına rastlamak mümkündür.⁵⁰ 1826’da dillerin gelişiminin ve birbirleriyle etkileşiminin anlatıldığı *Atlas ethnographique du globe* adlı eserde de oryantalizm kelimesine yer verilmiştir.⁵¹ Bu sözcüğün terim anlamıyla kullanımının ise ancak yirminci yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıktığı ifade edilebilir.

Oryantalizmin kavramsal çerçevesine dair birtakım mülahazalardan sonra bu alanda ele alınan önemli bir konunun da oryantalizmin kökenine dair ortaya çıktığı söylenebilir. Oryantalizm düşüncesinin başlangıç noktası genel olarak Doğu ve Batı ayrımına dayandırılmıştır. Bu ayrım için; Med Savaşları, Herodotos’un Tarihi, Troya Savaşı, Hristiyanlığın kendi içindeki bölünmeler⁵², Müslümanların Akdeniz’de yaptığı fetihler⁵³, Büyük İskender’in dördüncü yüzyıldaki Doğu Seferi gibi çeşitli olay ve durumlar zikredilir.⁵⁴ Burada bahsi geçen ihtimaller arasında gerçek tarihi olaylardan

⁴⁸ Rodinson’un bahsetmiş olduğu 1838 baskısında harflendirmenin A-H arasında olduğu baskıya ulaşabildik. Bu baskının diğer cildine hiçbir yerde ulaşamadık. *Dictionnaire de l’Académie Française*, 314.

⁴⁹ Apud Iacobum Giunti, *Biblia: a concordantiae in eadem, ex tum Veteri, tum Novo Testamento, sacrisque Canonibus: necnon & ex viginti Josephi De Antiquitatibus, & Bello Iudaico Libris excerptae*, 1546.

⁵⁰ Burada oryantalizm “İbranilerin tarihi” anlamında kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Moreau De Saint-Méry, *Recueils de Pièces Imprimées Concernant les Colonies (Bibliothèque de Moreau de Saint-Méry)*, 1750, 432.

⁵¹ Bu eserde oryantalizmle ilgili olarak, “Avrupa’yı diğer üç kıta ile buluşturan önemli bir kaynak olduğu kadar, Doğu ve Batı arasında çıkan savaflara neden olduğuna, aynı zamanda homojen dillerin yapısını bozarak Doğu ve Batı dünyasını olumsuz etkilediğine” değinilerek bu ayrımın olumsuz sonuçlarına değinilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Adriano Balbi, *L’Atlas Ethnographique du Globe*, Paris 1826, 5.

⁵² Hentsch sekizinci yüzyılda Müslüman fetihlerini, Hristiyan dünyasını kaygılandıran önemli bir şey olmayıp Doğu-Batı ayrımını gerçekleştirmediğini söylemiş, Doğu-Batı ayrımının Hristiyanlığın kendi içindeki bölünmesinden hareketle ortaya çıktığını ifade etmiştir. Bizans’ın Doğu Akdeniz ticaretini tekeline alarak Frank Krallığı’nın Doğu’yla ekonomik bağlarının kesilmesinde etkili olduğunu ve bunun da Doğu Batı ayrımına neden olduğunu ifade eder. Hentsch’e göre ille de bir Doğu-Batı karşıtlığından söz edilecekse bunun dinsel olmaktan ziyade, Hristiyanlığın siyasal, ekonomik ve kültürel anlamda kendi içinde gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hentsch ve Bora, *Hayali Doğu –Batı’nın Akdenizli Doğu’ya Politik Bakışı*, 30, 47, 163, 164.

⁵³ Henri Pirenne Akdeniz’in Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle Doğu’nun Batı’dan ayrıldığını ve bu fetihlerin Avrupa tarihini önemli ölçüde etkilediğini ve Orta Çağ’ın başlatan bir olay olduğunu ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Henri Pirenne, *Mohammed ve Charlemagne*, New York Meridian Books, 1959, 163-64.

⁵⁴ Ömer Baharoğlu, *Oryantalizm, İslam ve Türkler*, Toker Yayınları, İstanbul 2006, 11.

ziyade efsanevi bir olaydan esinlenerek hayali bir Doğu ve Batı ayrımının yaratılmış olması da yer aldığı dile getirilebilir.⁵⁵ Bu ayrıma dair verilen ilk tarihi olay ise, Asya kıtasında bulunan Perslerle Yunanistan'da bulunan Akalar arasında yapılan Med Savaşları'dır (MÖ. 480-479).⁵⁶ Bu savaşta Persler uzun süren bir mücadele sonucunda Yunanlıları mağlup ederek egemenlikleri altına alsalar da daha sonra Yunanlılar tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmışlardır. Aeschylus (ö. MÖ. 456) beyitlerinde bu savaşlara yer vererek Perslerin yenilgisini ironili bir şekilde “*Yasa büründü Asya diyarı, kalktı gitti Serkis, ah Serkis yenildi, vah ki vah*”⁵⁷ ifadeleriyle dile getirmiştir. Oryantalizmin çığır açıcı eserini kaleme alan Edward Said'e göre bu beyitlerde Yunanlılar, Asya'ya karşı galip konumdadır, Asya'ya layık görülen ise yas ve hüzündür.⁵⁸ Dolayısıyla Said'e göre Doğu ve Batı ayrımına dair ilk tarihi olay Med Savaşları'dır. Doğu ve Batı konusunda bir diğer ayrım ise ünlü tarihçi Herodot'un (ö. MÖ. 425) *Historiae*'sine dayandırılmıştır. Herodot eserinde Yunanlılar ve barbarlar olmak üzere bir iki farklı millettten bahsetmiştir.⁵⁹ Burada bir dikotomiden ve ötekileştirmeden söz etmek mümkün olsa da onun bu ifadelerinde Doğu ve Batı ayrımının temellerini aramak oldukça uzak bir ihtimal olacaktır. Troya Savaşları da Doğu ve Batı ayrımı olarak verilen olaylar arasında yer almaktadır. Homeros'un (ö. MÖ.?) *İlyada*'sında⁶⁰ kendisine yer bulan bu savaşlar Troyalılar ve Akalılar arasındaki mücadeleyi yansıtmaktadır. Burada bahsi geçen Troyalılar da Akalar gibi Helen mirasına sahip Yunanlardır.⁶¹ Dolayısıyla burada da söz konusu ayrımın izlerini görmek mümkün gözükmemektedir. Diğer bir ayrımın ise Akdeniz'in Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle meydana geldiği ifade edilmiştir. Bu fetihler Antik Çağ'ın kapanmasına ve Orta Çağ'ın başlamasına neden olup Avrupa tarihini önemli ölçüde etkileyen bir olay olarak kabul edilmiştir.⁶² Hristiyanlığın kendi içindeki bölünmeleri de bir başka Doğu ve Batı ayrımı için verilen olaylardır. Bu

⁵⁵ Ona göre bu ayrım, Helen uygarlığını esas alarak Avrupa'nın düşünsel geleneğinin oluşmasına yardım etmiştir. Böyle yapay bir kendine mal etme düşüncesi, Doğu ile Batı'nın hem coğrafi hem de kültürel olarak ayrışmalarında bir başlangıcı oluşturmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hentsch ve Bora, *Hayali Doğu – Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, 28.

⁵⁶ Hentsch ve Bora, *Hayali Doğu – Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, 30.

⁵⁷ Aeschylus, *The Persians*, (trc. Anthony J. Podlecki), N.J., Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1970, 73.

⁵⁸ Edward Said, *Orientalism*, 1. basım, Vintage Books, New York 1979, 56.

⁵⁹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, (trc. Muntekim Ökmen), Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1973, 31.

⁶⁰ “İlyada”, Yunanistan'da bulunan Akalarla, Batı Anadolu'daki Troyalılar arasında meydana gelen Troya Savaşı'nı (MÖ 1240-1230) konu edinmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Memiş, “Aka Medeniyetinin Doğuşu, Gelişmesi ve Çöküşü”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 10, (1), 1995, 51-53.

⁶¹ Hentsch ve Bora, *Hayali Doğu – Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, 30.

⁶² Pirenne, *Mohammed ve Charlemagne*, 163-64.

açından yukarıda ifade edilen teze aykırı olarak Doğu ve Batı ayrımının sekizinci yüzyılda başlayan İslam fetihleriyle değil de⁶³ Hristiyanlığın kendi içindeki bölünmesinden hareketle ortaya çıktığı ifade edilmiştir.⁶⁴

Bunlardan hareketle yukarıda Doğu ve Batı ayrımı olarak verilen olaylardan hareketle böyle bir ayrımın teorik bir düzlemde inşa edildiği ve geriye dönük tarih okuma anlayışının sonucunda ortaya çıktığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Hatta daha ileri gidilerek bu olayların gerçek olguların ışığında değil, geçmişe dönük olarak yaratılan ideolojik ve düşünsel söylemlerin etkisinde kalarak ele alınmış olması da ihtimal dışı görünmemektedir. Bununla ilgili dile getirilen başka bir ihtimal ise bu ayrımın modern dönemin tarih okuması sonucunda ortaya çıktığına dairdir. Avrupalı bilim adamları Yunan mirasıyla tanıştıktan sonra kendilerini bu geleneğin savunucuları ve aktarıcıları arasında görmüşlerdir. Rönesans’la birlikte Yunan mirasına dönme sesleri iyice yükselmiştir. Yunan mirasının temel alınmasında ise Fuat Sezgin (ö. 2018) gibi bazı araştırmacılara göre Arap-İslam medeniyetini Batılı tarihin bir parçası olmaktan çıkarıp, Yunan medeniyetine dayandırma isteği etkili olmuştur.⁶⁵ Böylece Avrupa tarihinde son derece etkin olan Arap, Pers, Kalde, Mısır gibi kültürler görmezden gelinerek yeni bir tarih inşası meydana getirilmiştir.⁶⁶ Bütün bunlardan hareketle her halükarda böyle bir ayrımın ezeli bir Doğu ve Batı çatışmasının meydana getirilmesinden başka bir faydasının olmadığını söylemek yanlış olmasa gerektir.

Oryantalizmin İslam araştırmaları açısından başlangıç tarihi ise en erken İslam’ın zuhuruna kadar dayandırılmıştır. Bu konuda ileri sürülen en erken tarih Emevîler dönemine kadar gitmektedir. Buna göre oryantalizm sekizinci yüzyılda Emevîler döneminde yaşayan Yuhannâ ed-Dımaşkî (ö. 749) ile meydana gelmiştir. Bu görüşe ilk itiraz Mısırlı yazar Mahmud Hamdi Zakzûk’tan (ö. 2020) gelmiştir. Zakzûk’a göre oryantalizm Yuhannâ ed-Dımaşkî’ye kadar geriye götürülemez, çünkü Yuhannâ Emevî Devleti’nin himayesinde yaşayan bir saray görevlisi olup esasen Doğulu biriydi. Doğulu

⁶³ Hentsch ve Bora, *Hayali Doğu –Batı’nın Akdenizli Doğu’ya Politik Bakışı*, 47.

⁶⁴ Hentsch ve Bora, *Hayali Doğu –Batı’nın Akdenizli Doğu’ya Politik Bakışı*, 30, 47, 163, 164.

⁶⁵ Fuat Sezgin, bunun Rönesans’la birlikte başladığını ve buna iten saikin de Arap-İslam medeniyetini aradan çıkararak kendini Yunan geleneğine dayandırma isteğinin olduğunu dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fuat Sezgin, “Arap-İslam Bilim Tarihine Giriş”, *İslam’da Bilim ve Teknik*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2008, 1.

⁶⁶ Alev Alatl, “Nasıl Adlandırmalı: İslam ve Biz”, *Bize Yön Veren Metinler I*, ed. Sadık Türker Kapadokya Meslek Yüksekokulu Yayınları, Nevşehir 2014.

biri tarafından gerçekleştirilen bir teşebbüsün de oryantalizm hareketi olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Ona göre oryantalizmin Batılı ilim adamları eliyle gerçekleştirilmiş olması gerekmektedir.⁶⁷ Ancak bu görüşe bazı açılardan itiraz etmek mümkündür. Yuhannâ'nın her ne kadar coğrafya itibarıyla Doğu'da yaşadığı olduğu kabul edilse de onu, dile getirdiği görüşleri bakımından Batılı paradigmaya ait bir kişi olarak ele almak daha mümkün gözükmemektedir. Zira o, İslam'ı ele alan ilk yazarlar arasındadır ve İslam'la ilgili dile getirdiği görüşler Batı dünyasında oldukça kabul görmüştür.

Oryantalizmin başlangıcı ile ilgili bir diğer tarih olarak da Hristiyanların Arapça ve Yunancadaki tercümelerle karşılaştığı onuncu yüzyıl verilmiştir. Türk araştırmacılarından Adnan Adıvar (ö. 1955) Hristiyan dünyasının Arapça ve Yunancadaki tercümelerle karşılaşmasıyla, Batı'nın Doğu'yu tanımaya başladığını ve böylece oryantalizmin ortaya çıktığını söylemiştir. Onuncu yüzyılın ortaları İtalya'nın Salerno şehrinde Doğu tıbbının Batı tıbbı üzerinde etkilerinin ilk görüldüğü dönemdir. Salerno'daki bir tıp mektebinde Arapça eserler Latinceye tercüme edilmiş, Adıvar'a göre ilk oryantalistler⁶⁸ de bu şekilde ortaya çıkmıştır. Oryantalizmi Adıvar'la aynı döneme tarihlendiren bir başka isim de Necib el-Akîkî'dir (ö.1982). Akîkî'ye göre, onuncu yüzyılda bazı keşiş ve rahiplerin Endülüs'e gitmeleriyle oryantalizm araştırmaları başlamıştır.⁶⁹ Başka bir görüşe göre ise oryantalizm on ikinci yüzyıla dayandırılmıştır. Rudi Paret (ö. 1983), Johann Fück (ö. 1974) ve Sabine Mangold; İslam araştırmalarının on ikinci yüzyılın başlarında yani 1143'te Clunyalı başrahip Aziz Peter'in (ö. 1156) teşvikiyle, Kettonlu Robert'in (ö. 1160) Kur'ân'ı Latinceye ilk defa tercüme etmesiyle başladığını kabul etmişlerdir.⁷⁰ Watt da İslam imajının on ikinci yüzyılın ortalarında Toledo'da Latin din adamları tarafından şekillendiğini vurgulamıştır.⁷¹ Oryantalizmin

⁶⁷ M. Hamdi Zakzûk, *el-İstişrak ve'l-Halfiyyetu'l-Fikriyye li'sirâ'il-Hadârî*, Dâru'l-Meârif, Kâhire 1997, 19.

⁶⁸ Adnan Adıvar, "Mukaddime", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, 11.

⁶⁹ Necib el-Akîkî, *el-Müsteşrikûn*, Dâru'l-Meârif, Kâhire, I, 1964, 111.

⁷⁰ Mahmoud Abu-Shuair, *Mohammed als historische Gestalt: Das Bild des Islam-Propheten bei Rudi Paret*, Disserta Verlag, Hamburg 2013, 27; Rudi Paret, *ed-Dirâsâtü'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye fî'l-Câmiati'l-Elmaniyye*, (trc. Mustafa Mahir), Kâhire 2011, 14 Rudi Paret'in ileri sürdüğü bu görüş, oryantalist Gustav Dogat tarafından Tarihu'l-Müsteşrikin fî Avrupa mine'l-Karnî Sâni Aşere hatte'l-Karnî't-Tâsia Aşere adlı eserde daha önce dile getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zakzûk, *el-İstişrak ve'l-Halfiyyetu'l-Fikriyye li'sirâ'il-Hadârî*, 19.

⁷¹ W. Montgomery Watt, "Körfez Savaşı Sonrası Müslümanlar ve Hristiyanlar", *PostModernizm ve İslam: Küreselleşme ve Oryantalizm*, ed. Yasin Aktay ve Abdullah Topçuoğlu, Vadi Yayınları, İstanbul 2017, 373.

başlangıcıyla ilgili diğer bir görüş de onun on dördüncü yüzyılda Viyana Konsili'yle başladığıdır. Buna göre 1311 yılında Viyana Konsili'nde alınan karara göre⁷² Paris, Oxford, Bologna, Avignon ve Salamanca üniversitelerinde Arapça, Yunanca, İbranice ve Süryânîce kürsüleri kurulmasıyla resmi İslam araştırmaları başlamıştır.⁷³ Bu görüşü benimseyen araştırmacılar arasında Ignaz Goldziher (ö. 1921),⁷⁴ Edward Said,⁷⁵ Mahmud Hamdi Zakzûk⁷⁶ ve Özcan Hıdır⁷⁷ bulunmaktadır. Oryantalizmin on sekizinci yüzyılın sonlarında ortaya çıktığına dair görüşler de bulunmaktadır. Burada buna göre oryantalizmin kurumsallaştığı tarih esas alınmıştır.⁷⁸ Edward Said Doğu ülkelerindeki sömürgeciliğin başlamasına paralel olarak oryantalizmin kurumsallaşmaya başladığını söylemiştir. Said'in yanı sıra İskoç oryantalistlerden W. Montgomery Watt (ö. 2006) da Doğu'ya yönelik merakın Antoine Galland'ın (ö. 1715) *Binbir Gece Masalları*'nın Avrupa'ya tanıtılmasıyla başladığı görüşündedir. Watt'a göre sömürge topraklarında oryantalist çalışmaların teşvik edilmesi sömürgeci hâkimiyetini güçlendirmek için değil, doğu halklarının dillerini ve kültürlerini bilmeleri halinde onlarla daha uygun bir temas kurabilmeleri içindi.⁷⁹

Buradan hareketle oryantalizmin Yuhannâ ed-Dımaşkî'ye kadar dayandırılmasıyla kastedilen şey; İslam'a yönelik Müslüman olmayanlar tarafından ortaya konan kronikler, apokaliptikler, Kur'ân'a ve Hz. Peygamber'e yönelik değerlendirmelerin ortaya çıkışı yani Müslüman olmayan birinin İslam'a dair entelektüel merakı anlamında kabul edilirse, bunun kökeni yedinci yüzyıla kadar götürülebilir. Bununla birlikte oryantalizm İslam'a dair temel kaynakların Batı'ya intikali ile başlatılırsa, bu durumda oryantalizm Rudi Paret (ö. 1983), Johann Fück (ö. 1974), Sabine Mangold gibi araştırmacıların da ifade ettiği üzere Kur'ân'ın Latinceye ilk tercüme edildiği tarihe dayandırılabilir. Resmi olarak Batılı

⁷² Goldziher bu konsilin ilk Doğu dilleri bölümünün Yahudilerle olan anlaşmazlıkları daha da kesinleştirmek amacıyla kurulduğunu ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Goldziher, "Külföldi levelek", *Izraelita közlöny*, (6), 1869, 67.

⁷³ R.W. Southern, *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1962, 72; Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi*, (trc. Mehmet Aydın), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, 47; Mehmet Aydın, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1991, 36; Jacobus Diederik Jan Waardenburg, "Mustashrikün", *The Encyclopaedia of Islam*, E.J. Brill, Leiden 1993, 738.

⁷⁴ Goldziher, "Külföldi levelek", 67.

⁷⁵ Said, *Orientalism*, 49-50.

⁷⁶ Zakzûk, *el-İstişrak ve'l-Halfiyyetu'l-Fikriyye li'sirâ'il-Hadârî*, 18-19.

⁷⁷ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmaji*.

⁷⁸ Said, *Orientalism*, 2.

⁷⁹ Watt, "Körfez Savaşı Sonrası Müslümanlar ve Hristiyanlar", 377.

kurumların İslam ve Doğu araştırmalarına sistemli bir şekilde yönelmeleri esas alındığı takdirde ise 1312'deki Viyana toplantısında alınan kararlar çerçevesinde oryantalizmin on dördüncü yüzyılda ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Sömürgecilik ile oryantalizm arasında irtibat kurulduğu takdirde ise Edward Said'in ifade ettiği üzere oryantalizmin başlangıç tarihi olarak on sekizinci yüzyıl kabul edilebilir.

Oryantalizmle ilgili en önemli tartışmalar onun mahiyetine dair ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalar yirminci yüzyılın sonlarında Edward Said'in *Orientalism* adlı eserinin yayımlanmasıyla ateşlenmiş ve günümüze kadar kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Said'in eseri, Batı'da büyük bir yankı uyandırmış, onun oryantalizme yaklaşım biçimi birçok araştırmacıyı konunun mahiyetini incelemeye sevk etmiştir. Oryantalizme yönelik tanımları Said öncesi ve Said sonrası şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Said öncesinde oryantalizm salt filolojik bir bilim olarak ele alınmıştır. Alman oryantalistlerden Rudi Paret oryantalizmi filolojik bir bilim olarak kabul etmiş ve onu Doğu dünyasının bilimi olarak nitelendirmiştir.⁸⁰ Alman sözlük bilimcilerinden Konrad Duden (ö. 1911) de oryantalizmi, Doğu dilleri ve kültürleri bilimi olarak tanımlamıştır.⁸¹

Said'le birlikte ise oryantalizm kelimesinin yeni bir mahiyet kazandığı görülmektedir. Onun oryantalist tanımı ele alındığında birkaç farklı anlam öne çıkmaktadır. Said ilk tanımında Doğu'yu araştıran Batılı birinin her halükârda oryantalist olduğunu dile getirmiştir. Bu açıdan Wael b. Hallaq, Said'e göre bir araştırmacının oryantalist olarak etiketlenmesi için Doğu'yu olumsuz olarak resmetmesi gerekmediğini, olumlu olarak da Doğu hakkında konuşan Batılı bir araştırmacının her halükârda oryantalist olarak isimlendirilebileceğini söylemiştir.⁸² Onun oryantalist kavramına yüklediği anlamlardan hareketle ona göre bir oryantalistin şu vasıflardan müteşekkil olduğu ifade edilebilir:

1. Doğu'yu öğretme, yazıya dökme, araştırma⁸³
2. Batılı paradigma/ideolojiye sahip olma⁸⁴

⁸⁰ Rudi Paret, *Arabistik und Islamkunde an deutschen Universitäten: Deutsche orientalisten seit Theodor Nöldeke*, Verlag Franz Steiner, Wiesbaden 1966, 4.

⁸¹ Konrad Duden, *Duden Deutsches Universalwörterbuch*, 2. basım (Mannheim, 1989), 1106.

⁸² Hallaq, *Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek*, 16-17.

⁸³ Said, *Orientalism*, 2.

⁸⁴ Said'in bu anlamı destekleyecek ifadeleri şu şekildedir: "Oryantalist, kendisinden öncekilerin perspektifini, ideolojisi doğrultusunda Doğu'yu anlamaktaydı." Ayrıntılı bilgi için bkz. Said, *Orientalism*, 66.

3. Doğu'yu, Batı'ya ait görme⁸⁵ ve Doğu'ya tahakküm etme isteği⁸⁶
4. Doğu'yu yanlış temsil etme⁸⁷
5. Doğu'ya tepeden bakma⁸⁸ ve onu indirgeyici kategorilere bölme⁸⁹
6. Batılı ajan⁹⁰

Said'in oryantalist tanımlarından onun bu kelimeye verdiği anlamda Doğu'nun nesne, Batı'nın ise özne olarak konumlandırılması söz konusudur. Bu açıdan belki Doğu'yu araştıran her Batılı araştırmacı oryantalist olmayacaktır, ancak Said'in düşüncesine göre bir Batılının oryantalist paradigmanın dışına çıkması da pek ihtimal dahilinde gözükmemektedir. Çünkü Batı'nın tahakküm isteği o kadar bulaşıcı bir şekil almıştır ki bunun tesir etmediği bir araştırmacı varsaymak neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Bunun yanı sıra onun tanımlarında Doğu'yu yanlış temsil etme söz konusudur. Said'e göre Hallaq'ın ifade ettiği şekilde Doğu'yu araştıran her Batılı oryantalisttir, ancak her oryantalist için bu söz konusu olmasa da Doğu'yu yanlış temsil etme, Batılı paradigmaya sahip olma ve Doğu'ya tepeden bakarak onu indirgeyici kategorilere bölme gibi vasıflar da bu tanıma haizdir.

Oryantalizmle ilgili tanımlar arasında ilk olarak Said'in oryantalizm tanımları ele alınabilir. Said oryantalizmi birkaç farklı şekilde tanımlamıştır. Bunlardan birincisi oryantalizmin mahiyetine ilişkindir: *“Antropolog, sosyolog, tarihçi ya da dilbilimci olsun özel veya genel olarak Doğu'yu öğreten, yazıya döken, araştıran kimse oryantalisttir ve yaptığı şey de oryantalizmdir.”* İkinci tanımda ise oryantalizmin paradigma kurucu rolüne vurgu bulunmaktadır: Buna göre oryantalizm: *“On sekizinci yüzyıl ve öncesindeki tarihi arka plan göz önünde bulundurularak arkasında kültürel ve ideolojik birtakım müesseselerin, kavramların bulunduğu bir muhakeme biçimidir”*. Said bu tanımla Batılı

⁸⁵ Said'e göre “Birçok Oryantaliste göre Doğu, Batı'ya aittir.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Said, *Orientalism*, 204.

⁸⁶ Said konuyla ilgili şu ifadeleri aktarmıştır: “Oryantalizm Doğu, Batı'dan daha güçsüz olduğu için Doğu'ya tahakkümü amaçlayan, Doğu'nun farkını onun zayıflığında bulan siyasi bir doktrindir.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Said, *Orientalism*, 204.

⁸⁷ Said, *Orientalism*, 2.

⁸⁸ Said'in bu ifadesi şu şekilde geçmektedir: Oryantalistin varlığının sebebi Doğu'nun efektif (bilfiil) yokluğudur. Nöldeke 1887'de, ‘Benim Doğu ile ilgili eserlerimin amacı Doğu'yu ne kadar küçük gördüğümü göstermektir’ diyebilmiştir.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Said, *Orientalism*, 208-9.

⁸⁹ Said'e ait bu ifadenin geçtiği yer şu şekildedir: “Oryantalist, Doğu'ya tepeden bakar. Bunu yapabilmesi için ise birtakım indirgeyici kategorilere (Samiler, Müslüman zihniyeti, Doğu, vb.) müracaat etmek zorundadır.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Said, *Orientalism*, 239.

⁹⁰ Onun bu konuyla ilgili ifadesi şu şekildedir: “Doğu siyaseti söz konusu olduğunda, Oryantaliste Batılı gücün özel ajanı gözüyle bakılıyordu”. Ayrıntılı bilgi için bkz. Said, *Orientalism*, 223.

paradigmanın oryantalizmi nasıl inşa ettiğini ortaya koymaktadır. Ona göre oryantalizm on sekizinci yüzyıl ve öncesinde ortaya çıkan Batılı paradigmayı temsil etmektedir. Bunun yanı sıra oryantalizmin ideolojik bir düşünce olması, önemli ölçüde Said tarafından dile getirilmiş ve onun muhtevasına dair hususi tartışmalar da Said'den sonra yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Üçüncü tanım ise oryantalizmin tarihsel sürecine ilişkin olarak verilmiştir, buna göre oryantalizm “*On sekizinci yüzyılın sonlarını başlangıç noktası kabul ederek Doğu hakkında açıklamalar yapan, düşüncelerini onaydan geçiren, Doğu’yu tanımlayan, yöneten Doğu ile ilgilenen kurumsal bir müessese olarak tartışılabilir ve analiz edilebilir; kısacası Oryantalizm, Batı’nın Doğu’ya hükmetme, onu yeniden yapılandırma ve onun üzerinde otorite sahibi olma tarzıdır.*”⁹¹ Üçüncü tanımda ise, oryantalizmin Batı’nın Doğu’ya hâkim olması için bir kılavuz, bir yol haritası niteliğinde olduğu vurgulanmıştır. Said bu tanımın oryantalizmin en kolay kabul gören bir tanım biçimi olduğunu söylemiştir.⁹² O, burada Foucault’nun bilgi-iktidar ilişkisine dair tezinden hareketle oryantalizmin sömürgecilik faaliyetleri sonucunda meydana geldiğini ifade etmiştir.⁹³ Said’le aynı doğrultuda düşünen Muhammed S. Raza (ö.?) da oryantalizmin, oryantalistler tarafından meydana getirilen yanlış bir İslam temsili olduğunu dile getirerek bunun “*entelektüel bir disiplin olarak Batılı ülkelerin Batılı olmayan ülkelerdeki sömürgelerini, özellikle Müslüman dünyasındaki sömürgelerini pekiştirmelerine yardım etmek için*” meydana getirildiğini savunmuştur.⁹⁴

Said’den sonra oryantalizmi tanımlayanlar arasında meşhur Türkologlardan Bernard Lewis (ö. 2018) ve modern İslam araştırmacılarından Wael b. Hallaq’ın (ö.?) bulunmaktadır. Lewis oryantalizmi “*Orta Doğu ve Kuzey Afrika’yı ziyaret ederek romantik ve abartılı bir şekilde gördüklerini veya hayal ettiklerini betimleyen, çoğunlukla Batı Avrupalı resim sanatçısı*” anlamında kullanmıştır. Bunun yanı sıra on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda sömürgecilikle birlikte Doğu’ya giden ve orada gördüğü şeyleri tasvir ederek anlatan seyyahların yapmış olduğu şeylere atıfta bulunarak onu daha ziyade romantik bir bilim olarak kabul etmiştir. Lewis’in oryantalizme dair diğer bir tanımı ise oryantalizmin akademik bir disiplin olmasına dairdir: Ona göre oryantalizm,

⁹¹ Said, *Orientalism*, 2.

⁹² Said, *Orientalism*, 2.

⁹³ Said, *Orientalism*, 11.

⁹⁴ Mohammad S. Raza, *Islam in Britain: Past, Present, and Future*, 1. basım, Volcano Press, Leicester 1991, 21-22.

“Rönesans’tan bugüne dek Batı Avrupa’da ilim dallarının genişlemesiyle ortaya çıkan akademik bir disiplin”dir. Bu açıdan “Yunancayı araştıran Helenistler (Helen dili-kültürü uzmanı), Latinceyi araştıran Latinistler (Latin dili-kültür uzmanı) ve İbraniceyi araştıran İbranistler (İbrani dili-kültür uzmanı) bulunmaktaydı. İlk grup klasikler, üçüncü grup ise oryantalistler olarak isimlendirilmiştir”.⁹⁵

Bu tanımlardan hareketle Lewis’in oryantalizmin akademik anlamını öne çıkardığı görülmektedir. Lewis’ten sonra oryantalizmle ilgili görüşleri açısından zikredilmesi gereken bir diğer kişi de Wael b. Hallaq’tır. Hallaq da Said gibi sömürgeciliğin modern Avrupa düşüncesinde önemli bir husus olduğunu belirtse de sömürgecilikten daha üst bir çatı olarak modernizm olgusunu kabul etmiştir. Böylece ona göre oryantalizm modernliğin bir türevi değil, modernliğin yapılarını teşekkül eden bir unsur olarak ortaya çıkmıştır.⁹⁶ Hallaq’ın modernizmin oryantalizmi meydana getirdiği ve bu yönüyle oryantalizmin modernliğin bir alt kolu olduğu vurgusuna katılmakla birlikte sömürgeciliğin de oryantalizmin ortaya çıkışındaki rolünü vurgulamak gerekir. Nitekim Batı’nın on altıncı yüzyıldan itibaren ham madde ihtiyacını temin etmek amacıyla dünyayı tanıma ve keşfe yolculuğa çıkması sömürgecilik hareketinin ortaya çıkışını doğurmuştur.

Said’in oryantalizme yönelik düşünceleri ve eleştirileri Hallaq’ın da ifade ettiği üzere Batı’da bir söylem ve slogan haline gelmiştir.⁹⁷ Onun oryantalizme dair ileri sürdüğü yaklaşım o denli etkili olmuştur ki, 1973’te “Yirmi Dokuzuncu Uluslararası Oryantalizm Kongresi”nde Bernard Lewis bu terimin kullanımdan kalkmasını teklif etmiştir.⁹⁸ Lewis’in teklifi kabul edilse de akademik çevrelerde kelimenin kullanımı engellenememiştir.⁹⁹

⁹⁵ Lewis, *Islam and the West*, 101.

⁹⁶ Hallaq, *Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek*, 47-8.

⁹⁷ Hallaq, *Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek*, 21.

⁹⁸ Bernard Lewis, bu kavram Müslüman zihinlerde çok kirlendi diyerek Oryantalist kavramın resmi kullanımdan kaldırılmasını teklif etmiştir. Bernard Lewis’tir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lewis, *Islam and the West*, 101.

⁹⁹ Jale Parla “oryantalizm” kavramının meşhur olmasıyla ilgili şöyle bir anekdot aktarmıştır: Kendisi Avrupa’da Oryantalizm ile ilgili bir doktora tezi yazdığını belirtmiş ancak oryantalizmin o dönemde fazla yaygın olmamasından hareketle tezine eleştiriler getirmiştir. O sırada Said’in eserinin meşhur olmasından sonra Parla tezini savunabilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jale Parla, *Efendilik, Şarkiyatçılık ve Kölelik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, 8.

Said'in oryantalizm konusundaki yegâne amacı, Batı karşıtlığından ziyade oryantalizmin esas unsurlarından biri olan sömürgeciliği odak noktası yapmak ve oryantalizmin bilgi-iktidar ilişkisine vurgu yaparak yeni bir bakış açısı ortaya koymaktır.¹⁰⁰ Said de yaptığı tanımlarda oryantalizmin akademik bir disiplin olduğunu göz önünde bulundurmuş ancak oryantalizmin teşekkülünde daha ziyade bilgi-iktidar ilişkisini öne çıkarmayı tercih etmiştir.¹⁰¹ Said'in tanımlarından hareketle onun oryantalizmi hem eleştirdiği hem de yeni bir oryantalizm söylemi ortaya koyduğu görülmektedir. Onun oryantalizmi eleştirirken diğer yandan da bu eleştirilerle birlikte oryantalizmin ontolojik olarak tarihsel bir zemine kavuştuğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Zira her ne kadar oryantalizm bir kavram olarak Batı literatüründe yer alsa da oryantalizmin mahiyetiyle ilgili ilk ciddi araştırmalar ve tartışmaların onunla birlikte başlamıştır. Bu noktada oryantalizm, kavramsal boyuttan ziyade artık epistemolojik ve metodolojik bir zeminde tartışılmaya başlamıştır.

Said'e yönelik en yoğun eleştiriler Bernard Lewis'ten gelmiştir. Lewis, Said'i oryantalizm karşıtlığının savunucusu olarak kabul etmiştir. Said'in oryantalizmi yalnızca İngiltere ve Fransa ile sınırlayarak Alman ve Rus¹⁰² oryantalizmini hesaba katmadığını ve Doğu'yu da yalnızca Orta Doğu ile sınırlayarak Türk, Fars ve Semitik çalışmaları devre dışı bıraktığını vurgulamıştır. Lewis'e göre asıl mesele, Said'in kitabının neden böylesine geniş bir etki yarattığıdır? O, bunun nedenini Batı karşıtlığının¹⁰³ bir salgın haline gelmesine bağlar. Ayrıca Said'in, indirgeyici tavrından dolayı meseleleri basitleştirdiğinden ve Batı karşıtlarına, deyim yerindeyse bir günah keçisi sunmanın rahatlığından dolayı bu kadar popüler olduğunu düşünmektedir.¹⁰⁴

Öte yandan Lewis'in Said'e yönelttiği eleştirilerden biri olan Said'in, Alman ve Rus oryantalizmi hesaba katmaması, onun eserinin değerine görece gölge düşürmemektedir. Zira o, eserinin girişinde oryantalizmle ilgili müktesebatın geniş olmasına atıfta bulunarak

¹⁰⁰ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, (trc. Işık Ergüden ve Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul t.y., 63-4, 112.

¹⁰¹ Mona Abaza ve Georg Stauth, "Batılı Akıl, Oryantalizm, İslamcı Fundamentalizm: Bir Eleştiri", *PostModernizm ve İslam: Küreselleşme ve Oryantalizm*, ed. Yasin Aktay ve Abdullah Topçuoğlu, Vadi Yayınları, İstanbul 2017, 279 (M. Arkoun, *Pour une critique de la raison Islamique*, Maisonneuve et Larose, Paris 1984, 49'den naklen).

¹⁰² Lewis, *Islam and the West*, 112-3.

¹⁰³ Bu karşıtlığın nedeni dinsel temele sahip olmanın yanında sömürgecilikle de ilgilidir. Avrupalılar sömürge yönetimleri altındaki kişileri teknoloji kullanmadaki yoksunluklarından dolayı ikinci sınıf olarak gördüler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Watt, "Körfez Savaşı Sonrası Müslümanlar ve Hristiyanlar", 370.

¹⁰⁴ Lewis, *Islam and the West*, 113-4.

bazı bölgeleri eserinin kapsamına alamadığından bahsetmiştir.¹⁰⁵ Lewis'in Said'i bilgisizlikle ve metinleri tahrif etmekle de suçlaması ve konuda araştırmacıları ikna edici bir temele sahip bir delil sunamaması, Lewis'in Said'e yönelttiği ideolojik yaklaşıma kendisinin düştüğünü göstermektedir. Zira Said'in bu tavrının onun bilgisizliğinden değil, onun odak noktasına oryantalizmin sömürgecilikle olan ilişkisini almasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Lewis'in ifade ettiği gibi Said'in oryantalizm eleştirisinin popüler hale gelmesi sadece Batı karşıtlığına bağlanamaz. Onun bu alandaki konumu oryantalizmi başlı başına müstakil bir konu olarak ele almasından ileri gelmektedir. Zira Said'den önceki çalışmalarda oryantalizme ismen değinilse de konu müstakil bir şekilde ele alınmamıştır. Said'in eserinin popüler olmasının ikinci nedeni, onun oryantalizme yönelik siyasi ve ideolojik eleştirileridir. Said'in eseri bu kadar yankı uyandırdıktan sonra Batılı araştırmacılar onun eleştirilerine cevap vermeyi bir zorunluluk olarak addetmiş ve neticede eserin popüler olmasına bir anlamda katkıda bulunmuşlardır. Diğer bir neden olarak ise Said'in oryantalizm eleştirisini sunarken geniş çapta bir tartışmalı alan oluşturmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Onun anlamlandığı dünyada oryantalizm ve oryantalistler belirli bir forma bürünerek onun kurguladığı dünya, oryantalizmin tek ve yegâne biçimi haline gelmiştir. Said'in eserinin popülerliğine dair değinilebilecek bir başka husus ise onun Batı coğrafyası ve düşüncesi içinde ortaya çıkmasıdır. Said, Batı'yı Batı'nın terimleriyle ve düşünce biçimleriyle eleştirmiştir. Dolayısıyla onun bu kadar geniş bir etki bırakmasında da muhtemelen bu vb. hususların yer aldığını söylemek mümkündür.

Oryantalistlerin Doğu'yu bir bütün olarak görmeleri, onları Watt'ın da dediği gibi kendilerinden aşağı kabul etmeleri¹⁰⁶ ve oryantalistlerin Doğu ile ilgili bilgilerinde ciddi hatalara düşmeleri Said'in oryantalistlere yönelik tenkitlerinin başında gelmektedir. Bu açıdan Lewis; Said'in oryantalizme ve oryantalistlere yönelik tenkitlerini ele almaktan ziyade bilhassa hatalarına odaklanmış ve bu konuda savunmacı bir yaklaşım izlemiştir. Lewis'ten sonra Said'e karşı tez ve antitezler bir çığ gibi büyümüş ve Batı'da neredeyse

¹⁰⁵ Said, *Orientalism*, 15-6.

¹⁰⁶ Watt, "Körfez Savaşı Sonrası Müslümanlar ve Hristiyanlar", 370.

“Said ve ona yöneltilen oryantalizm eleştirileri” olarak yeni bir araştırma alanı meydana gelmiştir.¹⁰⁷

Said’e yönelik bir başka değerlendirme de çağdaş araştırmacı Wael b. Hallaq’tan gelmiştir. Hallaq kendi ifadesiyle Said’in gemisini kaçırmayı hedeflemiş ve oryantalizm tartışmalarını yeniden inşa etmeyi amaçlamıştır.¹⁰⁸ Hallaq, Said’in konunun siyasi yönüne yoğunlaşarak oryantalizmin inşa edildiği epistemolojik ve felsefi derinliği ihmal ettiğini dile getirmiştir.¹⁰⁹ Bir diğer ayrım ise Said oryantalizmin yapılandırılmış bir sistem olduğunu savunurken, Hallaq ise onun sistemik bir yapıda olduğunu ifade ederek onun modern bir proje sonucunda meydana getirildiğini düşünmüştür.¹¹⁰ Yukarıda da değinildiği üzere Hallaq’a göre modernite, oryantalizmi meydana getiren temel bir çatı işlevi görmektedir.¹¹¹

Oryantalizmle ilgili tüm bu tartışmalardan hareketle onun temelde bir paradigma dönüşümü ile açıklanabileceğini söyleyebiliriz. Nitekim Batılıların bilim anlayışını kökten değiştiren en önemli gelişme tartışmasız bir şekilde Aydınlanma olgusu olmuştur. Aydınlanma düşüncesi ile birlikte ortaya çıkan bilim anlayışı, özellikle de tarihsel tenkit, metin tenkitçiliği yöntemleri,¹¹² seküler hümanizm,¹¹³ modern devlet anlayışının teşekkülü, üniversitelerin kurulması ve modern eğitim araçlarıyla yeni bir bireyin inşası ile insana, sosyal olay ve olgulara bakışta yeni bir yaklaşımın meydana gelmesi, din bilimlerinde ise dogmaların yerine akıl ve rasyonalizmin benimsenmesi vb. hususlar oryantalizmin teşekkülünde yer almıştır.¹¹⁴ Said’in oryantalizm tanımları,¹¹⁵ Johann Fück’ün görüşleri ve Wael Hallaq’ın modernite vurgusu göz önünde bulundurularak oryantalizmi şu şekilde tanımlamak mümkündür:

¹⁰⁷ Ibn Warraq, *Defending the West: A Critique of Edward Said’s Orientalism*, Prometheus Books, New York 2007; Riley Quinn, *An Analysis of Edward Said’s Orientalism*, 1. basım, The Macat Library 2017; Daniel Martin Varisco, *Reading Orientalism: Said and the Unsaid*, University of Washington Press, Seattle and London 2007; H. Aram Veaser, *Edward Said: The Charisma of Criticism*, Routledge 2010.

¹⁰⁸ Hallaq, *Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek*, 25.

¹⁰⁹ Hallaq, *Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek*, 19, 62.

¹¹⁰ Hallaq, *Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek*, 28-9.

¹¹¹ Hallaq’a göre modernitenin unsurlarından biri de seküler hümanizmdir. Ona göre seküler hümanizm, büyü bozulmuş dünyayı modern kategorilerle ifade eden hususi bir öznenin psiko-epistemik bir payandasıdır. Bu kategorilerin seküler hümanist olmayan olguları entelektüel olarak değerlendirmeye yetisi yoktur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hallaq, *Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek*, 20.

¹¹² Watt, “Körfez Savaşı Sonrası Müslümanlar ve Hristiyanlar”, 378.

¹¹³ Hallaq, *Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek*, 20.

¹¹⁴ Watt, , “Körfez Savaşı Sonrası Müslümanlar ve Hristiyanlar”, 378.

¹¹⁵ Said, *Orientalism*, 2.

Oryantalizm, İslam'ın zuhuru kadarki tarihi arka plan da göz önünde bulundurularak, on sekizinci yüzyılın başlarında Aydınlanmaya dayalı yeni bir bilim anlayışı tarafından şekillendirilen; arkasında dinsel-etnik temele dayanan kavramlar, söylemler, kurucu şahsiyetler ve bir dizi kaynak ve literatürün de olduğu akademik bir disiplin dalı veya epistemolojik ve metodolojik bir düşünce sistemidir.

B. Oryantalizm ve Ansiklopedi

Ansiklopedilerin ortaya çıkışı; bilginin tarihsel seyrinin izlenmesi, nelerin bilgi kabul edilmesi gerektiği ve bilgi ile güç/iktidar ilişkisini anlayabilmek açısından oldukça önemlidir.¹¹⁶ Bunun yanı sıra ansiklopedik bilginin temsili ile ilgili varsayımları ortaya çıkarmak, analiz etmek ve bunların oryantalizmin gelişimini nasıl etkilediğini ele almak da oryantalizm ve ansiklopedi arasındaki ilişkiyi büyük ölçüde ortaya çıkaracaktır.

“Ansiklopedizm”, on yedinci yüzyılın sonlarında oryantalizmle doğrudan ilişkili bir kavram olarak Aydınlanmanın somut bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Aydınlanma ansiklopedileri Batılı bilim paradigması doğrultusunda kültürel tarihin, bilginin, özellikle de bilimsel bilginin örgütlenmesini sağlayan bir araç işlevi görmüştür.¹¹⁷ Bu bağlamda Alman filozoflardan Hegel (ö. 1831), ansiklopedi hareketinin Aydınlanma içinde ileri bir adım olarak görülmesi gerektiğini öne sürmüştür. Bu açıdan ansiklopedilerin Batı'daki izdüşümlerinin yeni bir bilgi teorisini ortaya koyacak ve aydınlanmayı ortaya çıkaracak bir konumda olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre ansiklopedinin Avrupa dünyasındaki öneminin oldukça büyük olduğunu ifade etmek gerekir. Zira bazı araştırmacıların da ifade ettiği üzere Aristo Yunan Medeniyeti için ne anlama geliyorsa, ansiklopedi de Avrupa dünyası için o anlamı ifade etmektedir.¹¹⁸

Ansiklopedilerin kendi içerisinde bir dünyayı temsil ettiği söylenebilir. Bu dünya içerisinde bilginin farklı alanlarının tutarlı ve anlamlı bir şekilde bir araya getirilerek sıradan insanların kullanımına sunulması ve böylece bilginin evrenselleştirilmesi amaçlanmaktadır.¹¹⁹ Bilginin kümülatif olarak ilerlemesi neticesinde ortaya çıkan ansiklopedilerin kolektif bir çabanın ürünü olarak farklı coğrafya, din, dil, ırklardan gelen

¹¹⁶ Zakir Avşar vd., “Toplumsal ve Siyasal Bir Proje: Ansiklopedi ve Ansiklopedizm”, *Akdeniz İletişim Dergisi*, (22), 2014, 220.

¹¹⁷ Annie Feyfant, *Encyclopédisme et Savoir: du papier au numérique*, Institut national de recherche pédagogique, Lyon 2006, 18.

¹¹⁸ Kürşad Atalar, “İslam Ansiklopedisi Üzerine”, *Tezkire*, (48), 2014, 268.

¹¹⁹ Feyfant, *Encyclopédisme et Savoir: du papier au numérique*, 18.

yazarların ortak bir bilgi oluşturarak anlaşma birliğine vardıkları varsayılabilir.¹²⁰ Böylece bu bilgiler organik olarak bağlantılı bir bütün oluşturarak¹²¹ ve bilginin oluşturucusu ve kullanıcısı olarak insanın merkeze alınması suretiyle¹²² evrenin anlaşılması ve okunması için bir dizin sağlamıştır.¹²³

Ansiklopedi, “eğitim/bilgi dairesi” anlamına gelen;¹²⁴ “en (içinde), kyklios (daire)” ve “paedia”nın (bilgi veya eğitim)¹²⁵ bir araya getirilmesiyle “enkykliospaedia/ἐγκυκλοπαιδεία” oluşturulan bir kavramdır. Hümanist filozoflara göre ansiklopedik tarzda eserler Antik Çağ’a kadar tekabül eden tarihsel bir süreçte ortaya çıkmıştır.¹²⁶ Bu açıdan ansiklopedi kavramının ilk olarak Antik Çağ’da yaşayan Pliny (ö. 79),¹²⁷ Quintilian (ö. yaklaşık 100) ve Vitruvius’un (ö. MÖ. 15 sonrası) eserlerinde yer aldığını ileri sürmüşlerdir.¹²⁸ Bu doğrultuda hümanist filozofların kendi fikri bağlarını Yunan felsefesiyle irtibatlandırmak amacıyla Pliny (ö. 79) ve Quintilian’ın (ö. yaklaşık 100) risalelerini yeniden neşrederken “ansiklopedi” kavramının bu metinlerde kullanıldığı düşüncesinden hareket ederek ansiklopedi kavramını Antik Çağ’a kadar dayandırdıkları, bir tez olarak ileri sürülebilir.¹²⁹ Bununla birlikte bu kavramın bahsi geçen metinlerde yer alması, onun kavramsal olarak kullanımının Antik Çağ’a kadar dayandırılması anlamına

¹²⁰ David Turnbull, “Rationality, objectivity, and method”, *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures*, ed. Helaine Selin, Springer Netherlands, Amherst 2016, 3713.

¹²¹ A.J. Vanderjagt, “Pre-Modern Encyclopaedic Texts”, *Brill’s Studies in Intellectual History*, E.J. Brill, Leiden 1997, LXXIX, 9.

¹²² Vanderjagt, “Pre-Modern Encyclopaedic Texts”, 9.

¹²³ Daniel Brewer, *The Discourse of Enlightenment in Eighteenth-Century France: Diderot and the Art of Philosophizing*, Cambridge University Press, New York 1993, 22-23.

¹²⁴ Ansiklopedi kelimesinin esasen hümanist yazarlardan Francis Bacon tarafından geliştirildiği ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Avşar vd., “Toplumsal ve Siyasal Bir Proje: Ansiklopedi ve Ansiklopedizm”, 224; Brewer, *The Discourse of Enlightenment in Eighteenth-Century France*, 3; Henry George Liddell ve Robert Scott, ed., *A Greek-English Lexicon*, At the Clarendon Press, Oxford 1869, 420; Ann Blair, “Revisiting Renaissance encyclopaedism”, *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*, ed. Jason König ve Greg Woolf, Cambridge University Press, Cambridge 2013, 379-81; Oğuzhan Demir, *Encyclopaedias, Encyclopaedisms and Their Non-Reception by Ottomans in the 19th and Early 20th Centuries* (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, 10.

¹²⁵ A.J. Vanderjagt, ed., “Pre-Modern Encyclopaedic Texts”, *Brill’s Studies in Intellectual History*, E.J. Brill, Leiden 1997, LXXIX, 14-15.

¹²⁶ Christophe Milieu ve Donald R. Kelley, “Writing Cultural History in Early Modern Europe: Christophe Milieu and His Project”, *Renaissance Quarterly* 52, (2), 1999, 347.

¹²⁷ Carolus Mayhoff, *C. Plini Secvndi Naturalis historiae libri XXXVII*, Lipsiae, Tevbnere 1875, I, 5.

¹²⁸ Robert Darnton, *The Great Cat Massacre And Other Episodes in French Cultural History*, Basic Books, New York 1999, 194; Marco Sgarbi, ed., “Encyclopedia and Encyclopedism”, *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, Springer International Publishing, Cham 2015, 2.

¹²⁹ William N. West, “Encircling Knowledge”, *Renaissance Quarterly* 68(4), 2015, 1332; Blair, “Revisiting Renaissance encyclopaedism”, 379-81; Vanderjagt, “Pre-Modern Encyclopaedic Texts”, 22-23.

gelmeyecektir. Her ne kadar bu kelime Antik Çağ'a kadar götürülse de onun Antik Çağ'da kullanılan bir ifade biçimi mi olduğu yoksa modern bir kullanıma mı işaret ettiği konusunda görüş birliği bulunmamaktadır. Kelimenin antik metinlerde kullanıldığı varsayılabilir bile onun bir eser ismi olarak kullanılması daha geç bir döneme tekabül ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim Antik Çağ'da ve Orta Çağ'ın ilk dönemlerinde ansiklopedik türü eserlerde bir başlık olarak “derleme”, “özet” ve “bilgi topluluğu” gibi farklı kelimeler kullanılmaktaydı ve bu açıdan ansiklopedi kavramının kullanımı bilinmemekteydi. Bu açıdan bu kelime ilk olarak on altıncı yüzyılın sonlarına doğru eser başlıklarında kullanılmaya başlanmış ve o dönemden günümüze kadar yaygın bir kavram biçimi olarak kullanılmaya devam etmiştir.

Ansiklopedilerin ortaya çıkışı İslam dünyası ve Batı dünyası olmak üzere ikiye ayrılabilir. Batı dünyasındaki ansiklopedileri de kendi içinde Aydınlanma öncesi dönem ve Aydınlanma sonrası dönem olarak iki dönem halinde incelemek mümkündür. Aydınlanma öncesinde modern anlamda bir ansiklopediden söz etmek mümkün gözükmez de ansiklopedi mahiyetinde birtakım eserlerin ortaya çıktığı söylenebilir. Modern anlamda ansiklopedilerin ise on yedinci yüzyılın sonlarında Aydınlanma ile birlikte ortaya çıktığını söylemek mümkündür. İslam dünyasında ansiklopediye zemin hazırlayıcı bazı eserlerin sekizinci yüzyılın ortalarına dayandığını söylemek mümkündür. Ansiklopedik mahiyette eserler ise dokuzuncu yüzyılın sonuna dayanmaktadır.¹³⁰ İslam dünyasında ansiklopedik nitelikte eserler ve bunların Batı'ya etkileri oldukça önemli bir konu olmakla birlikte burada yalnızca Batı'da ortaya çıkan ansiklopedik eserler ele alınacaktır. İslam dünyasında meydana gelen ansiklopedik eserler ise başka bir çalışmanın konusuna bırakılmıştır.

Batı'da Ortaya Çıkan Ansiklopedik Eserler

a. Aydınlanma Öncesi Dönem

Modern anlamda ansiklopedi olarak nitelendirilemeyecek de ansiklopedik mahiyette kabul edilebilecek ilk eserlerin ortaya çıkışını, Antik Çağ'a kadar dayandırmak mümkündür.¹³¹ Tarihte ilk ansiklopedi yazarının, Atina'da kurduğu Akademi Okuluyla

¹³⁰ Ayhan Aykut, “Ansiklopedi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, III, 219.

¹³¹ Elaine Després, “Encyclopédie, Encyclopédisme et Bibliothèque Totale: La Gestion Des Savoirs Chez Jorge Luis Borges, Isaac Asimov Et Bernard Werber”, Montréal, Université Du Québec À Montréal, De La Maîtrise, 2007, 11.

tanınan meşhur filozof Platon (ö. MÖ. 348/347) olduğu ileri sürülmüştür. Ancak Platon’a atfedilen bu eser kendisi tarafından değil de yeğeni Speussippus (ö. M.Ö. 339) tarafından kaleme alınmıştır. Bunun yanı sıra bir diğer ansiklopedi yazarı olarak da “Lyceum” (Lise) okulunun kurucusu olan Aristoteles (ö. MÖ. 322) kabul edilmiştir. Aristoteles’in eseri felsefe, psikoloji, etik, metafizik, politika, yönetim, eğitim, estetik, şiir ve retorik gibi çeşitli bilgi dallarını içermektedir.¹³² Bunların yanı sıra ansiklopedik tarzda yazılan bir diğer eser milattan önce 183 yılında yazılan Marcus Porcius Cato’nun (ö. M.Ö. 149) *Praecepta ad filiumes*’idir. M.Ö. 50 yılında ise Marcus Terentius Varro (ö. M.Ö. 27) *Disciplinarum* adlı bir eser kaleme almıştır. Eserin bir risale mi, aforizma mı yoksa bir ansiklopedi mi olduğu konusunda görüş birliği meydana gelmemiş ve neticede eserin ansiklopedik bir mahiyete sahip olduğuna dair bir kanıtın olmadığı ileri sürülmüştür.¹³³ Milattan sonra günümüze ulaşan ilk ansiklopedi Pliny the Elder’in (ö. 79) M.Ö. 77 yılında yazdığı *Naturalis Historiæ* (Doğa Tarihi) adlı eseri kabul edilmiştir. Eser, otuz yedi alanı içine alan yaklaşık iki bin beş yüz bölümden oluşmaktadır. Ele alınan konular kozmolojiden, astronomi, coğrafya, zooloji, botanik, tıp, farmakolojiye kadar farklı alanlarla ilgilidir.¹³⁴ Milattan sonra üçüncü yüzyıl ortalarında ise Pliny’nin eserinden büyük ölçüde yararlanan Gaius Julius Solinus (ö. 400) *Collectanea rerum memorabilium* adlı bir eser kaleme almıştır.¹³⁵ Antik dönemde meydana getirilen eserlerden hareketle bu dönemde ele alınan eserlerin genellikle doğa tarihine yönelik olarak yazıldıkları ve bu eserlerde seküler konuların daha ağırlıklı olarak işlendiği görülmektedir.¹³⁶

Skolastik döneme gelindiğinde ise ilk eserin 410 ve 429 yılları arasında Martianus Capella tarafından daha çok *Liber de nuptiis Mercurii et Philologiae* olarak bilinen *Disciplinae* adında kaleme alınmıştır.¹³⁷ Eserde gramer, diyalektik, retorik, coğrafya,

¹³² Robert Lewis Collison, *Encyclopaedias: Their History Throughout the Ages*, 1, basım, Hafner Publishing Company, New York 1964, 21-2.

¹³³ Demir, “Encyclopaedias, Encyclopaedisms and Their Non-Reception by Ottomans in the 19th and Early 20th Centuries”, 7-8.

¹³⁴ Pliny the Elder, *Pliny’s Natural history. In thirty-seven books: A Translation on the Basis of that by Dr. Philemon Holland*, Printed for the Club by G. Barclay, London 1847, I.

¹³⁵ C. Julius Solinus, *The Excellent and Pleasant Worke: Collectanea Rerum Memorabilium of Caius Julius Solinus*, (trc. Arthur Golding), Scholars’ Facsimiles & Reprints, Florida 1955.

¹³⁶ Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 24.

¹³⁷ Martianus Capella, *De nuptiis Philologiae et Mercurii, liber IX*, Antenore 1987.

geometri, astronomi, astroloji, aritmetik, müzik ve şiir olmak üzere dokuz alanla ilgili bilgiler bulunmaktadır.¹³⁸

Altıncı yüzyılda, Cassiodorus'un kutsal ve seküler bilgileri sunmaya adanmış *Institutiones divinarum et humanarum lectionum*¹³⁹ adlı eserine Skolastik Dönem'e damgasını vuran dini bir bakış açısı hâkimdir. O, eserine kutsal metinler ve onların yorumlarıyla başlamış, Hristiyan kilise babalarına bir bölüm ayırdıktan daha sonra seküler bilgilere yer vermiştir.¹⁴⁰ Cassiodorus aynı zamanda, ansiklopedilerde uzun zamanlar kullanılacak olan Aristoteles'in tasnif teorisini aktaran bir isimdir.¹⁴¹ Bu teori, Porphyrios'un (ö. 301) *Eisagoge* (Giriş) adlı eserinde, Aristoteles'in kutsal olanla dünyevi olanın ayrımı görüşünü geliştirmiş ve "Porphyrios ağacı" denilen bu sistemi eserine uygulamış ve böylelikle yüzyıllar boyunca ansiklopedilerde bu tasnif biçiminden yararlanılmıştır.¹⁴²

Yedinci yüzyılda, Sevilalı Isidore'un (ö. yaklaşık 636) *Etymologiae* adlı ansiklopedik bir eseri bulunmaktadır. Isidore, liberal sanatları ve dünyevi bilgiyi Hristiyan eğitiminin gerçek temeli olarak görmüştür. O, Hristiyanlığın önde gelen şahsiyetlerinden biri olmasına rağmen, ansiklopedide kullandığı birçok malzemenin pagan kökenli olduğu görülmektedir. Isidore klasik gelenekte eğitim görmesine rağmen eserinde Yunancadan ziyade Latince kaynakları yeğlemiştir.¹⁴³ Bu tavrıyla da bazı ansiklopedi tarihçileri tarafından ilk Hristiyan ansiklopedi yazarları arasında kabul edilmiştir.¹⁴⁴

Sekizinci yüzyılın sonlarında, Magnentius Hrabanus Maurus (ö. 856), *De universo* adlı eserini büyük ölçüde Isidore'un ansiklopedisinden istifade ederek oluşturmuştur. Eserinde kullandığı yöntem Isidore gibi teolojik bir felsefe mahiyetindedir.¹⁴⁵ Hrabanus

¹³⁸ Diderot ve D'Alembert, *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, (trc. Selahattin Hilav), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, 12; Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 27.

¹³⁹ Cassiodorus, *The Letters of Cassiodorus Being A Condensed Translation of the Variae Epistolae of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*, Henry Frowde, London 1886, 52-3.

¹⁴⁰ Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 32, 34.

¹⁴¹ Mariétan, *De La Classification Des Sciences D'Aristote a St-Thomas*, 79-80.

¹⁴² Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 32.

¹⁴³ Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 33, 34.

¹⁴⁴ Demir, "Encyclopaedias, Encyclopaedisms and Their Non-Reception by Ottomans in the 19th and Early 20th Centuries", 14-6.

¹⁴⁵ Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 36; Gerardo Rodriguez, "A Sensory Reading of Rabanus Maurus' De Universo", *Beyond the Seas: A Medievalists' Meeting in Tokyo*, ed. Junko Kume Tokyo University of Foreign Studies – Institute for Global Area Studies, Tokyo 2019, 28.

Maurus'tan sonra yaklaşık iki yüz elli yıl boyunca kayda değer herhangi bir ansiklopedi ortaya çıkmamıştır.¹⁴⁶ Hrabanus'tan sonra ilk ansiklopedi on birinci yüzyılda Michael Psellus tarafından kaleme alınmıştır. *De omnifaria doctrina* adlı bu eser, Yunan felsefesi ile Hristiyanlık arasında bir tür uzlaşmanın sağlanması amacıyla kaleme alınmıştır.¹⁴⁷

On ikinci yüzyılda, Aziz Ömer Kilisesi'nde bir papaz olan Lambert (ö. 1120) *Liber Floridus* adı altında düzyazı ve manzum olarak tarihi, teolojik, edebi, astrolojik ve bilimsel konular içeren ansiklopedik bir eser yazmıştır. Kullandığı kaynaklar, Isidore gibi gelenekçilere dayansa da onun eseri Hristiyan geleneklerinden bir kopuşu ifade etmektedir.¹⁴⁸ Helmarshausenli Roger de (ö. yaklaşık 12. yüzyıl), aynı dönemde *De diversis artibus* adlı bir ansiklopedik eser kaleme almıştır.¹⁴⁹ Bu eser ansiklopedilerin günümüzdeki şekliyle meydana getirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹⁵⁰ On ikinci yüzyılın en önemli ansiklopedik eseri Honorius Inclusus'un (ö.?) *Imago mundi* (yaklaşık 1090) isimli kitabı kabul edilmektedir. Honorius, Skolastik Dönem'de ansiklopedi geleneğini yeniden canlandıran kişidir. Diğer ansiklopediler gibi kaynak olarak Aziz Augustine ve Sevilalı Isidore'dan yararlanmak suretiyle geleneksel Hristiyan anlayışını devam ettirmiştir.¹⁵¹ On ikinci yüzyılda kaleme alınan bir diğer eser de Hohenburg'un baş rahibesi Landsbergli Herrad (ö. 1195) adlı bir kadın tarafından İncil hikâyelerine vurgu yapılarak bir dünya tarihi olarak hazırlanan *Hortus deliciarum*'dur.¹⁵²

On üçüncü yüzyılda, Hristiyan inancını korumak ve açıklamak amacıyla Gervase of Tilbury (ö. 1220) tarafından *Otia Imperialia*,¹⁵³ Dominikli rahip Thomas of Cantimpre (ö. 1270) tarafından ise *De naturis rerum* adlı ansiklopedik eserler yazılmıştır.¹⁵⁴ Skolastik Dönem'in en kapsamlı ansiklopedik eseri Beauvaisli Vincent'e ait (ö. 1248)

¹⁴⁶ Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 44-5.

¹⁴⁷ Francis J. Witty, "Medieval Encyclopedias: A Librarian's View", *The Journal of Library History* (1974-1987) 14(3), 1979, 283.

¹⁴⁸ Witty, 283-84; Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 49-50.

¹⁴⁹ Theophilus Presbyter, *Diversarum artium schedula*, (trc. Robert Hendrie, Johannes Murray), London 1847.

¹⁵⁰ Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 51.

¹⁵¹ Nicholas Ryan Foster, *The Imago mundi of Honorius Augustodunensis*, (Master Thesis), Portland State University, 2008, 27, 35; Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 51-2.

¹⁵² Herrade de Landsberg, *Hortus Deliciarum*, Imprimerie Strasbourgeoise, Strasbourg 1879; Witty, "Medieval Encyclopedias: A Librarian's View", 285-6.

¹⁵³ M.J. Hamilton, "Gervase of Tilbury", *New Catholic Encyclopedia*, Gale, Michigan 2003, 193; Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 56; Witty, "Medieval Encyclopedias: A Librarian's View", 287.

¹⁵⁴ Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 59; Witty, "Medieval Encyclopedias: A Librarian's View", 292.

Speculum Maius adlı çalışmadır.¹⁵⁵ Bu eser dönemin bilgi felsefesine ayna tutması ve birçok çalışmaya kaynaklık etmesi açısından dünyanın önde gelen ansiklopedik eserleri arasında kabul edilmektedir. Teolojik bir çerçevede ele alınan bu eser aynı zamanda Isidore'dan alıntılar içermektedir.¹⁵⁶ On üçüncü yüzyılın ortalarında ise Gautier de Metz (ö. yaklaşık 13. yüzyıl) *Mappe monde* adlı ansiklopedik bir eseri bilim dünyasına kazandırmıştır.¹⁵⁷ On üçüncü yüzyılın sonlarında Brunetto Latini (ö. 1295) tarafından Fransızca olarak yazılan *Li livres dou tresor* adlı ansiklopedi ise, Batı'da Latin dillerinden ilk kopuşu simgelemektedir. Eserin, kaynakları Thomas Aquinas'tan (ö. 1274) ziyade Cicero'ya (ö. M.Ö. 43) dayanmaktadır. Eser, bilginler ve ilahiyatçılardan ziyade tüccarlar ve memurlardan oluşan geniş bir halk kitlesine hitap eden ilk yerel ansiklopedi olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁸

On dördüncü yüzyılın başlarında, Strasbourglu Hugh'a (ö. 1270) atfedilen *Compendium philosophiae* adlı ansiklopedik bir eserden bahsedilmektedir. Eserde, Arapçadan Latinceye tercüme edilen, Aristoteles (ö. M.Ö. 322), İbn Sina (ö. 1037) ve İbn Rüşd (ö. 1198) gibi filozofların kitaplarından istifade edilmiştir. Bu kitap Yunan filozoflarının tavrını benimsediği için modern tarzda bilimsel bir ansiklopedi kabul edilmiştir.¹⁵⁹ On dördüncü yüzyılda Domenico Bandini (ö. 1418) tarafından *Fons memorabilium universi* adlı bir eser tasnif edilmiştir.¹⁶⁰ Domenico, Floransa'da geçirdiği yıllarda Aydınlanmanın temel felsefesini oluşturan hümanizm düşüncesiyle yakın temasa geçmiştir.¹⁶¹ Yine bu dönemde Juan Luis Vives'in (ö. 1540) *De disciplinis* adlı eserinde hümanizm düşüncesinin yansımaları bulunmaktadır. Bu eserle birlikte ansiklopedilerde biyografik materyaller kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶²

¹⁵⁵ Demir, "Encyclopaedias, Encyclopaedisms and Their Non-Reception by Ottomans in the 19th and Early 20th Centuries", 17.

¹⁵⁶ Michel Lemoine, "L'Oeuvre encyclopedique de Vincent de Beauvais", *La Pensée encyclopédique au Moyen âge*, Editions de la Baconnière, Neuchâtel 1966, 77-79; Witty, "Medieval Encyclopedias: A Librarian's View", 287-8.

¹⁵⁷ Friedrich Adolf Ebert, *A General Bibliographical Dictionary*, Oxford University Press, Oxford 1837, II, 956.

¹⁵⁸ Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 65.

¹⁵⁹ Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 67, 68.

¹⁶⁰ Hugh James Rose, "Bandino, (Domenico)", *A New General Biographical Dictionary*, London 1857, 110.

¹⁶¹ Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 70.

¹⁶² Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 77-8.

On beşinci yüzyılın büyük filozoflarından biri olarak kabul edilen Alfonso de la Torre (ö. yaklaşık 1460), 1435'te *Visión delectable de la philosophia y artes liberales*¹⁶³ ve Alman bilgin Wenceslaus Brack (ö. 1495) *Vocabularius rerum* adlı eserleri kaleme almışlardır.¹⁶⁴ Bu dönemdeki bir diğer eser de, Giovanni Goro da San Gimignano (ö. yaklaşık 14. yy) tarafından 1499 yılında yazılan *Summa de exemplis et similitudinibus rerum* adlı çalışmadır.¹⁶⁵ 1502'de ise Hermann Torrentius (ö. 1520), *Eclogues and the Georgies* isimli bir eser yazmıştır. On beşinci yüzyılın sonlarına doğru İtalyan bilim adamı Giorgio Valla (ö. 1500) tarafından *De expetendis, et fugiendis rebus* adlı Latince bir ansiklopedi kaleme alınmıştır.¹⁶⁶

On altıncı yüzyılın başlarında, Domenico Nani Mirabelli (ö. yaklaşık 1528) tarafından yazılan *Polyanthea nova* adlı ansiklopedide konular alfabetik olarak düzenlenmiş ve kavramların etimolojik kökenlerine değinilmiştir.¹⁶⁷ Raffaele Maffei'nin (ö. 1522), *Commentariorum urbanorum libri* adlı ansiklopedik eseri coğrafya ve bibliyografilere verdiği önemle ansiklopedilerin sekülerleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Hümanizm akımının kurucularından olan Desiderius Erasmus'un (ö. 1536) arkadaşı ve öğrencisi olan İspanyol hümanist Juan Luis Vives (ö. 1540), 1531 yılında yazdığı *De disciplinis* adlı eserde hem Latince hem de Yunancanın önemini vurgulamış ve argümanlarında dini otoriteyi dışlayarak çoğunlukla doğa bilimlerine yer vermiştir. Joachim Sterck van Ringelbergh'in (ö. 1536) *Lucubrationes, vel potius absolutissima cyclopaedia* adlı eseri modern ansiklopedi anlayışında bir ilki temsil etmektedir.¹⁶⁸ Bu eserin başlığında ansiklopedi kelimesinin ilk formu olan "cyclopaedia" kelimesi kullanılmıştır. Ansiklopedi kelimesinin eser isimlendirmesinde ilk defa kullanıldığı yer ise Paul Scalich'in (ö. 1573) *Encyclopaedia, seu Orbis disciplinarum* adlı eseridir.¹⁶⁹ Bu dönemden itibaren ansiklopedik mahiyette eserlerin birçoğu, "encyclopaedia" başlığı altında kaleme alınmaya başlanmıştır.

¹⁶³ Alfonso de la Torre, *Vision delectable dela philosophia [et] artes liberales* (Sevilla, 1528); Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 72.

¹⁶⁴ Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 75.

¹⁶⁵ William Melzer, "Les encyclopédies", *L'Epoque de la Renaissance (1400-1600): L'avènement de l'esprit nouveau (1400-1480)*, ed. Tibor vd. Klaniczay, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam 2009, I, 341.

¹⁶⁶ Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 75.

¹⁶⁷ Robert L. Collison, "Dictionnaires", *Encyclopedia of Library and Information Science*, (ed. Allen Kent ve Harold Lancour, Marcel Dekker), New York 1962, 172.

¹⁶⁸ Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 78, 79-80.

¹⁶⁹ Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, xiv.

Skolastik dönemde ilahi ve seküler konularla ilgili çeşitli bilgiler içeren “spekulum” başlıklı iki yüz elliden fazla eser kaleme alınmıştır.¹⁷⁰ Bu dönemde eğitimin temeli, yedi ilim dalını temsil eden “trivium” ve “quadrivium”dan oluşmaktaydı. “Trivium” dilbilgisi, mantık ve retorik; “quadrivium” ise, geometri, aritmetik, astronomi ve müzik dallarını içermekteydi.¹⁷¹ Ancak skolastik dönemde meydana getirilen ansiklopediler, Antik Çağ ansiklopedilerinden içerik ve yapı açısından değil, daha ziyade, felsefi düşünce açısından ayrılmaktadır.¹⁷² Dönemin yazarları eserlerine dünyanın yaratılışı, Tanrı, melek ve şeytan gibi metafizik unsurlarla başlamışlar, dünyevi meseleleri daha sonra ele almışlardır.¹⁷³ Augustinus (ö. 430) felsefesi ve kilise babalarından ilham alan skolastik dönem ansiklopedileri, Hristiyan felsefesi ve düşüncesinin araçlarına dönüştürülmüştür. Buradaki temel amaç, yaratılan evrenin ilahî olarak emredilmiş ahenkli yapısını, tarihini ve insan ruhunun ürünlerini, okuyucuda benzer bir manevi uyum, bütünlük ve birlik arzusunu uyandıracak şekilde ifade etmektir.¹⁷⁴

Bütün bunlardan hareketle Aydınlanma öncesi dönemde ortaya çıkan ansiklopedik mahiyetteki eserlerin genel olarak derleme mahiyetinde oldukları ve eser başlıklarında ansiklopedi ismine yer verilmeyerek bunun yerine “spekulum”, “de rerum naturis”, “etimologiae”, “summa”, “summa brevis”, “compilare”, “compilatio”, “compendium” gibi derleme, özet ve bilgi topluluğu anlamlarına gelen ifadelerin kullanıldığı söylenebilir.¹⁷⁵ Antik Yunan sonrası Avrupa’da kaleme alınan ansiklopedilerin mahiyeti ele alındığında beşinci yüzyıldan itibaren eserlerde kutsal bilgiler yanında seküler bilgilerin de konu edildiği görülmektedir. Örneğin Martianus Capella, *Disciplinae* adlı eserinde gramer, diyalektik, retorik, coğrafya, geometri gibi farklı bilgi türlerini kullanmıştır. Bunun yanı sıra Cassiodorus (ö. 575) gibi yazarlar eserlerine kutsal kitabın şerhleriyle başlamışlar ve kilise babalarını kaleme aldıkları bir bölümden sonra seküler konulara geçmişlerdir. Bu dönemde aynı zamanda Aristo’nun temelini attığı, Porphyrios’un (ö. 305) ise geliştirdiği sistematğin ansiklopedilere hâkim olmaya başladığı görülmektedir. Yedinci yüzyılda ise Sevilalı Isidore (ö. 636) gibi bazı kilise babaları pagan kaynakları eserlerinde kullanmaktan çekinmemişler ve böylelikle bu

¹⁷⁰ Avşar vd., “Toplumsal ve Siyasal Bir Proje: Ansiklopedi ve Ansiklopedizm”, 225.

¹⁷¹ Joseph Mariétan, *De La Classification Des Sciences D’Aristote a St-Thomas*, Alcan, Paris 1901, 77.

¹⁷² Aykut, “Ansiklopedi”, 217.

¹⁷³ Collison, *Encyclopaedias: their history throughout the ages*, 25, 44-5.

¹⁷⁴ Aykut, “Ansiklopedi”, 217.

¹⁷⁵ Avşar vd., “Toplumsal ve Siyasal Bir Proje: Ansiklopedi ve Ansiklopedizm”, 225.

dönemde Yunancadan ziyade Latince kaynaklar daha ağırlıklı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Sekizinci yüzyılın sonlarında Magnentius Hrabanus Maurus'tan (ö. 856) sonra Hristiyan dünyasında ansiklopediler açısından bir fetret dönemine girilmiş ve yeni bir ansiklopedinin ortaya çıkması ancak on birinci yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu açıdan on ikinci yüzyılda, her ne kadar geleneksel kaynaklar kullanılsa da Hristiyan geleneklerinden bir kopuş yaşanmıştır. On üçüncü yüzyılda ise Latincenin yerini Fransızca almaya başlamış ve ansiklopediler Fransızca yazılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Brunetto Latini'nin (ö. 1295) *Li livres dou tresor* adlı eseri Fransızca olarak kaleme alınmıştır. On dördüncü yüzyıla gelindiğinde Strasbourglu Hugh'un (ö. 1270) *Compendium philosophiae*'si gibi bazı eserlerle Yunan filozoflarının yöntemine bir dönüş yaşanmış, dönemin sonlarına doğru ise Domenico Bandini'nin (ö. 14189) *Fons memorabilium universi* adlı eserinde olduğu üzere Aydınlanmanın temel felsefelerinden biri olan hümanizm düşüncesi benimsenmeye başlanmıştır. On altıncı yüzyılın başlarında ise alfabetik düzen ve kelimelerin etimolojisinin açıklanması gibi modern dönem ansiklopedilerinin sistematigi oturmaya başlamış ve Domenico Nani Mirabelli (ö. 1528) *Polyanthea nova* adlı eserinde bu tasnifi kullanmıştır. Ansiklopedi kelimesinin eser başlığı olarak kullanıldığı ilk örneklerden birini Paul Scalich'in (ö. 1573) *Encyclopaedia* adlı eseri oluşturmaktadır. Bu dönemde ansiklopedilerin büyük ölçüde seküler bakış açısıyla yazıldığı ve Hristiyan teoloji sistematiginden büyük ölçüde ayrışmanın başladığı görülmektedir. Eserler, dini otorite yerine, daha ziyade doğa bilimlerinin yöntemlerini esas almışlardır. Böylece Orta Çağ'da insan ve ilahi bilginin potansiyel kapsayıcılığına ve sentezine olan inanç, dönemin ansiklopedik felsefesini oluştururken, doğa bilimi, tarih ve eğitim, bunun ifade edildiği karakteristik yapılar haline gelmiştir.¹⁷⁶

b. Aydınlanma Sonrası Dönem

Aydınlanmanın düşünsel temelleri on üçüncü yüzyıla dayanmakla birlikte tarihsel olarak başlangıcı 1688'de İngiliz Devrimi'yle yani İngiltere'deki toplumsal değişimle ortaya çıkmış, daha sonra 1789'da Fransız İhtilali'yle birlikte özgürlük hareketi şeklinde kendini göstermiştir. Felsefi temellerini ise Almanya'da Kant'ın eleştirel yaklaşımı ile oluşturarak tüm dünyayı etkileyen bir modernleşme hareketine dönüşmüştür.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Souâ Ben Mustapha, "Grunebaum", *Ecole Nationale Superieure De Bibliothecaires*, Lyon 1978, 8.

¹⁷⁷ Ayşe Usta, "Aydınlanma Düşüncesine Kısa Bir Bakış", *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, (1), 2018, 75, 88.

Aydınlanma filozoflarının önde gelen isimlerinden Alman filozof Immanuel Kant’a (ö. 1804) göre aydınlanma, ergenlikten erginliğe doğru bir yükseliş halidir. Bu zaviyeden bakıldığında aydınlanma, insanı kendi kusurunun sonucu olan hatalardan, ön yargılardan, her türlü inanç ve hurafelerden uzaklaştırarak özgürlüğüne kavuşturmayı¹⁷⁸ ve nihayetinde onu aklın eksenine sokmayı amaçlamaktadır.¹⁷⁹ Skolastik dönem, Avrupa’nın Doğu kültürleriyle karşılaşması sonucunda Tanrı, din, akıl, bilim, , hukuk ve tabiata yönelik felsefi ve ontolojik olarak önemli bir değişim ve dönüşümün yaşandığı tarihsel bir zaman dilimine işaret etmektedir.¹⁸⁰ Bu değişim ve dönüşüm ilk olarak Rönesans hareketiyle başlamış; Rönesans’ı, on altıncı yüzyılda Reformasyon, onu ise on yedinci yüzyılda Kartezyen felsefesi takip etmiştir.¹⁸¹ Bunun yanında mutlakiyetçi rejimlerin ortaya çıkışı, modern ulus devletlerin meydana gelişi, sivil toplum ve kapitalist ekonominin gelişmesi, Sanayi İnkılabı,¹⁸² sekülerizm ve modern eğitim sisteminin ilerlemesi de Aydınlanmayla birlikte meydana gelen değişimler arasında sayılabilir.¹⁸³

Avrupa aydınlanmasının epistemolojik, bilimsel ve siyasi temellerinin üç kuşak tarafından atıldığı ileri sürülebilir. İlk kuşakta yer alan Francis Bacon (ö. 1626), John Locke (ö. 1704), Montesquieu (ö. 1755) ve Voltaire (ö. 1778) bulunmaktadır.¹⁸⁴ Montesquieu aydınlanmanın siyasal boyutuyla ilgilenirken; Voltaire, Bacon ve John Locke ise felsefi ve bilimsel boyutunu ele almışlardır. Onların felsefesi sezgiyi, gözlemi, deneyi ve aklın bunlar üzerinde yaptığı işlemi temel alan ampirik ya da duyumcu bir metoda dayanmaktadır. Locke, metafiziği ruhun deneysel fiziğine indirgemiş; bu da kuşkuculuk, bilinemezlik ve maddeciliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁸⁵ Bacon ise bilimi, Tanrı’nın ikinci kitabı olan doğanın tasarımını ve düzenini ortaya koyduğu ve aynı zamanda ilerlemesi ve ilerletilmesi gereken üstün bir kamusal bilgi alanı olarak tanımlamıştır.¹⁸⁶ İkinci kuşak ise aydınlanmanın kurumsallaşmasına hizmet etmişlerdir.

¹⁷⁸ Immanuel Kant, *An Answer to the Question: ‘What is Enlightenment?’*, (trc. H.B. Nisbet), eBook, Penguin Books, London 2009, 5-8.

¹⁷⁹ Lucien Goldmann, *Aydınlanma Felsefesi*, (trc. Emre Arslan), Doruk Yayıncılık, Ankara 1999, 16.

¹⁸⁰ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1993, 14.

¹⁸¹ Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, 11, 15.

¹⁸² Halil İncalcık, *Rönesans Avrupası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, 350.

¹⁸³ İncalcık, *Rönesans Avrupası*, 372.

¹⁸⁴ Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, 17-8.

¹⁸⁵ Diderot ve D’Alembert, *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, 13-4; Brewer, *The Discourse of Enlightenment in Eighteenth-Century France*, 3-4.

¹⁸⁶ Richard Yeo, *Encyclopaedic Visions: Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, xiii-xv.

Bu filozoflar başlıca David Hume (ö. 1776), Jean-Jacques Rousseau (ö. 1778), Étienne Bonnot de Condillac (ö. 1780), Jean le Rond d'Alembert (ö. 1783) ve Denis Diderot'tan (ö. 1784) oluşmaktaydı. Bunlardan Diderot ve d'Alembert aynı zamanda Fransız aydınlanma çağını hazırlayan ansiklopedizmin¹⁸⁷ temsilcileri arasındadır. Üçüncü kuşakta ise Paul Henri Thiry d'Holbach (ö. 1789), Nicolas de Condorcet (ö. 1794) ve Immanuel Kant (ö. 1804) gibi filozoflar yer almaktadır.¹⁸⁸ Bu akımın temsilcilerinden Diderot, Voltaire, Mill (ö. 1873), Hume ve Kant gibi ansiklopedistler aklın işlevsel kullanılmasının sağladığı bir düzeyde inanç ve dogmaların eleştirisini öngörmüşlerdir.¹⁸⁹

Ansiklopedik Yazarlar/Düşünürler

Ansiklopedizm hareketi, Fransız aydınlanma düşüncesinin somut ifade biçimi¹⁹⁰ ve simgesi¹⁹¹ olarak ortaya çıkmıştır. Bu açıdan Fransız aydınlanmasının temelinde bilgi görüşü bakımından empirizm; metafizik olarak materyalizm düşüncesi, yöntem bakımından ise Hristiyan dogmalarını şiddetli bir şekilde eleştirerek, gelenek ve göreneğe bağlı her türlü inancı sarsmayı hedefleyen “şüphecilik metodu” yer almaktadır.¹⁹² Bu metot da Montesquieu ve Voltaire gibi bazı filozofların İngiliz felsefesinin temel unsurları olan Locke'un öğretisi, İngiliz deizmi¹⁹³ ve Hume'un düşüncelerini Fransa toplumuna aktarılmasıyla meydana gelmiştir.¹⁹⁴ Bunun yanı sıra XIV. Louis'ten itibaren Fransa'da burjuvazinin siyasi açıdan kendisini konumlandırmaya çabası neticesinde Fransa'da aristokrasinin gücü zayıflamaya başlamıştır.¹⁹⁵ Dini açıdan da Aydınlanma düşüncesinin en büyük eleştirisi kurumsal dine yönelik olmuş, dinin ilerleme ve eşitliğin önündeki en büyük engeli oluşturduğuna inanılarak onun devlet ve toplum hayatını düzenlemesine karşı çıkmıştır.¹⁹⁶ Böylece bütüncül bir din eleştirisiyle¹⁹⁷ aklın topluma rehberlik etmesi gerektiğine inanılarak akılcı ve pozitif

¹⁸⁷ İncalcık, *Rönesans Avrupası*, 319.

¹⁸⁸ Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, 17.

¹⁸⁹ Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, 14.

¹⁹⁰ Oskar Ewald, *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, (trc. Gürsel Aytaç), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2010, 79.

¹⁹¹ Goldmann, *Aydınlanma Felsefesi*, 13.

¹⁹² Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul t.y., 351, 357, 363.

¹⁹³ Fransız aydınlanmasına hâkim olan deizm düşüncesi de on altıncı yüzyılda ortaya çıkmış ve bu inanca göre Tanrı evreni yaratmış ancak onu kendi yasasına göre işlemek üzere kendi başına bırakmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 365.

¹⁹⁴ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 351, 357, 363.

¹⁹⁵ Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, 35-36.

¹⁹⁶ İncalcık, *Rönesans Avrupası*, 380.

¹⁹⁷ Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, 35-6.

düşünce tarzını öne çıkaran bir rasyonalizm düşüncesi benimsenmeye başlanmıştır.¹⁹⁸ On yedinci yüzyılın sonlarında meydana gelen bu değişimler Fransız aydınlanmasında ansiklopedizm akımının ortaya çıkışına ortam hazırlamış ve bu akım da, eğitilmiş burjuvayı etkileyerek daha sonra Fransız Devrimi'ne gidecek yolu açan bir mahiyet kazanmıştır.¹⁹⁹ On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru 1780 yılında aynı zamanda ansiklopedik filozoflar olarak da bilinen Diderot ve d'Alembert'in *Encyclopédie* adlı eseriyle²⁰⁰ ansiklopedi kelimesi bir yayın türünün ortak adı olarak eser başlıklarında kullanılmaya başlanmıştır.²⁰¹ Bu filozoflar bilgiyi geniş çevreye yaymanın ve halka indirgemenin²⁰² bilimin ödevlerinden olduğunu kabul ederek²⁰³ toplumda ortak bir terminoloji ve düşünce birliğinin sağlanması bakımından²⁰⁴ bilginin evrenselleşmesine ve onun herkesin kavrayabileceği bir olgu haline gelmesine katkıda bulunmuşlardır.²⁰⁵ Bunun yanı sıra Diderot ve d'Alembert, özne ile nesne arasındaki ilişkiyi rasyonel bir boyuta taşıyarak ortaya koydukları kavramlarla dünyayı sahiplenmeyi ve ona hâkim olmayı amaçlamışlardır. Bunun için de zaman zaman bilgiyi yapılandırmak ve ona sahip olmayı çağrıştıran “harita metaforu”nu kullanmışlardır.²⁰⁶

C. Batı'da İslam Araştırmalarının Tarihi

Batı'nın İslam ve Müslümanlarla ilişkilerini İslam'ın zuhuruna kadar dayandırmak mümkündür. İslam'la ilgili ilk araştırmaları ise yedinci yüzyılın ortalarına tarihlendirmek mümkündür. Modern anlamda ise İslam araştırmaları ise on dokuzuncu yüzyılın başlarından günümüze kadar yaklaşık iki yüz yıllık tarihi bir süreci kapsamaktadır. Bu başlık altında Batı'da hadisle ilgili çalışmalara ışık tutmak amacıyla ilk olarak İslam

¹⁹⁸ İnalçık, *Rönesans Avrupası*, 354; Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, 95.

¹⁹⁹ Goldmann, *Aydınlanma Felsefesi*, 60-1.

²⁰⁰ Aykut, “Ansiklopedi”, 217.

²⁰¹ Brewer, *The Discourse of Enlightenment in Eighteenth-Century France*, 22.

²⁰² Aude Doody, “Pliny's Natural History: Enkuklios Paideia and the Ancient Encyclopedia”, *Journal of the History of Ideas*, 70, (1), 2009, 20; Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, 38.

²⁰³ Goldmann, *Aydınlanma Felsefesi*, 60.

²⁰⁴ Yeo, *Encyclopaedic Visions: Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*, xii-xv.

²⁰⁵ Diderot ve D'Alembert, *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, 20; Donald R. Kelley, “History and the Encyclopedia”, *The Shapes of Knowledge from the Renaissance to the Enlightenment*, ed. Donald R. Kelley ve Richard H. Popkin, Science+Business Media Dordrecht, Springer 1991, 7; Goldmann, *Aydınlanma Felsefesi*, 60.

²⁰⁶ Brewer, *The Discourse of Enlightenment in Eighteenth-Century France*, 22.

araştırmalarının gelişim süreci ele alınacak daha sonra hadisle ilgili araştırmalar tetkik edilecektir.

Hristiyan dünyasında İslam araştırmalarına uzunca bir süre boyunca kilise tarafından karşı çıkılırken, krallıkların güçlerini yeniden kazanmalarıyla birlikte kilisenin bu alandaki etkinliği zayıflamaya başlamıştır. Bu nedenle yeni dönemde İslam araştırmaları daha fazla ilgi görerek bizzat devlet tarafından da desteklenmeye başlanmıştır. Avrupa’da İslam bilgisi, genel olarak doğu ülkelerinin doğası, sakinlerinin gelenekleri, bu alandaki sanat ve bilimle ilgili metinlerin toplanması, toplanan el yazmalarının Avrupa kütüphanelerine aktarılması, ardından bu eserlerin Avrupa dillerine tercüme edilmesi veya derleyici eserlerde bir araya getirilmesi gibi farklı aşamalardan müteşekkil bir dizi süreci kapsamaktadır. İslam ülkelerine gönderilen Batılı İslam araştırmacıları Doğu’dan getirdikleri el yazmaları sayesinde İslam literatürüyle ilgili tercüme ve özgün eserler kaleme almaya başlamışlardır On yedinci yüzyıl, Arapça ve İslami ilimler öğrenmek için yola çıkan bir çok Avrupalı bilginin Latin el yazmaları başta olmak üzere, manastır kütüphanelerinde ihmal edilen veya unutulmuş klasik eserlerin yeniden keşfine tanık olmuştur.²⁰⁷ Yunan ve Roma metinlerinin onları oluşturan insan ve toplumlardan ayrı olarak anlaşılamayacağını düşünen hümanistlerin teşvikiyle misyonerler, seyyahlar ve elçiler, klasik mirasın yeniden keşfedilmesine aracılık etmişler ve bu amaçla on dördüncü yüzyıldan başlayarak Doğu topraklarına yaptıkları seyahatlerle burada topladıkları birçok el yazması eseri Avrupa’ya taşımışlardır.²⁰⁸ Taşınan bu eserler Avrupa’nın birçok kesimine aktararak Müslüman dünyasını ve geleneklerini ilk elden tanıma konusunda önemli bir kaynak oluşturmıştır.²⁰⁹

Öte yandan İslam’a olan bu ilgi beraberinde Arapçaya yönelme ihtiyacını doğurmuş ve on yedinci yüzyılın sonlarına kadar, Avrupalılar Arapça öğrenmek için kendilerine özgü yöntemler geliştirmişlerdir. Bu amaçla on yedinci yüzyılın başından itibaren Thomas Erpenius’un (ö. 1624) Arapça grameri,²¹⁰ 1653’te Jacobus Golius’un (ö. 1667)

²⁰⁷ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 12.

²⁰⁸ Peter N. Miller, “The ‘Antiquarianization’ of Biblical Scholarship and the London Polyglot Bible (1653-57)”, *Die Europäische Gelehrtenrepublik Im Zeitalter Des Konfessionalismus*, ed. Herbert Jaumann, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2001, 463-5.

²⁰⁹ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 11.

²¹⁰ Thomas Erpenius, *Grammatica Arabica: quinque libris methodice explicata*, In Officina Raphelengiana, Leiden 1613.

Arapça-Latince sözlüğü²¹¹ ve başka birçok eserle Arapça gramer ve Arapça-Latince birtakım sözlükler meydana getirilmiştir.²¹² On yedinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise üç kıtadan getirilen el yazmalarının toplanmasıyla, Avrupa'nın çeşitli kütüphanelerinde Doğu koleksiyonları oluşturulmuştur.²¹³ Bu koleksiyonlar akademik çevre ve halk için Doğu'nun kendi kaynaklarından istifade edilmesi suretiyle Doğu hakkında bütüncül bir anlayışın oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu şekilde dönemin misyonerleri, elçileri, koleksiyoncuları ve bilginleri, bir Doğu kütüphanesi idealine inanarak her biri onun oluşturulmasına katkıda bulunmuştur.²¹⁴ Böylece Doğu kütüphanesi fikri, on yedinci yüzyılın sonlarında D'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'i ile ortaya çıkmıştır.

İslam Araştırmalarına Sevk Eden Etkenler/Amaçlar

Batı'da İslam araştırmalarının yükselişe geçmesinin ardında dini, siyasi, kültürel, sosyo-ekonomik ve birçok faktör zikredilebilir. Batı'nın İslam araştırmalarına olan ilgisinde etkili olan amaçlar/nedenler şu şekilde ifade edilebilir:

- Kendi inancının ve uygarlığının kaynaklarına ulaşması için “öteki”ne bakma ihtiyacının doğması²¹⁵
- Hristiyanlığı diğer dinler karşısında savunmak²¹⁶
- Mukaddes kitabın tefsiri için İncil'in bağlamına dönmek²¹⁷
- Arapça öğrenme gereksinimi (İncil'deki İbranice kelimelerin anlaşılması ve Yunancayla birlikte Arapçanın da bilim ve felsefe dili olarak kullanılması)²¹⁸

²¹¹ Jacobus Golius, *Lexicon Arabico-Latinum, contextum ex probatioribus Orientis lexicographis, Bonaventurae & Abrahami Elseviriorum*, Leiden 1653.

²¹² Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 15.

²¹³ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 17.

²¹⁴ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 19.

²¹⁵ Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, The University of Chicago Press*, Chicago and London 1977, I, 40.

²¹⁶ Miller, “The ‘Antiquarianization’”, 463-5.

²¹⁷ Miller, “The ‘Antiquarianization’”, 463-5; Johann Fück, *Die Arabischen Studien in Europa*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1955, 102.

²¹⁸ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 84-5.

- Katoliklerin ve Protestanların²¹⁹ öğretisini tanımlamak ve birbirlerine iddialarını cevap verebilmek için Hristiyan geleneğinin kaynaklarına başvurma ihtiyacı²²⁰
- Doğu Hristiyanlarıyla ilişki kurmak suretiyle²²¹ onları Katolik Kilisesi'ne bağlamak²²² ve böylece kiliseyi ve onun dini-kültürel otoritesini yeniden kurma isteği²²³
- Deizm gibi birtakım inançlara karşı Hristiyanlığı savunmak amacıyla İslam'ı tanıma gereksinimi²²⁴
- Politikacıların yönetimlerine yardımcı olmak amacıyla İslam araştırmalarına yönelme
- Doğu'ya seyahat eden tüccarların Doğu dilleriyle ilgili isteklerine cevap vermek²²⁵
- Müslümanların, Hristiyanlığa karşı aniden üstünlük kazanmasının nedenlerini öğrenmek
- Hristiyanların İslam düşüncesinden nasıl ve ne oranda etkilendiklerini ortaya koymak²²⁶

²¹⁹ Lewis, *Islam and the West*, 127; Carnoy-Torabi, *Représentations de l'Islam dans la France du XVIIe siècle*, 296.

²²⁰ Nicholas Dew, *Orientalism in Louis XIV's France*, Oxford University Press, Oxford 2009, 33.

²²¹ Christianus Ravius, *Panegyrica prima Orientalibus Linguis dicta Illustrissimo et Frequentissimo Auditorio Rheno-Traiectino*, c. 1, Utrecht 1643, 6 Fransa kralı XIV. Louis Paris'te çok dilli bir İncil yayınlamak istemiştir. Bu çok dilli İnciller İbranice, Yunanca, Latince, Aramice, Arapça, Samiriyece, Süryânice, Etiyopyaca, Farsça gibi dilleri ihtiva ediyordu. Kitabı Mukaddesin tarihi üzerine bu çalışmalarla Doğu kiliseleri ve diğer kültürlerle ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Eveline van Staaldune-Sulman, *Justifying Christian Aramaism: Editions and Latin Translations of the Targums from the Complutensian to the London Polygot Bible (1517-1657)*, Brill, Leiden 2017, 191; Peter N. Miller, "Making the Paris Polyglot Bible: Humanism and Orientalism in the Early Seventeenth Century", *Die europäische Gelehrtenrepublik im Zeitalter des Konfessionalismus: The European Republic of Letters in the Age of Confessionalism*, (ed. Herbert Jaumann), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2001, 59.

²²² Bernard Heyberger, *Les chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècles)*, Ecole française de Rome, Rome 1994, 554; Jan Loop, *Johann Heinrich Hottinger: Arabic and Islamic Studies in the Seventeenth Century*, Oxford University Press, Oxford 2013, 6.

²²³ Antonella Romano, "Rome, un chantier pour les savoirs de la catholicité post-tridentine", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, (2), 2008, 119.

²²⁴ Humphrey Prideaux, *The true nature of imposture fully display'd in the life of Mahomet: with a discourse annex'd for the vindication of Christianity from this charge: offered to the consideration of the deists of the present age*, E. Curll, London 1723.

²²⁵ Ravius, *Panegyrica prima Orientalibus Linguis dicta Illustrissimo et Frequentissimo Auditorio Rheno-Traiectino*, I, 7; Simon Mills, "Learning Arabic in the Overseas Factories The Case of the English", *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe*, E.J. Brill, Leiden 2017, XI, 272.

²²⁶ C.H. Becker, *Christianity and Islam*, (trc. Reverend Henry John Chaytor), Harper & Brothers, London and New York 1909, 94-5.

Siyer Araştırmaları

Batılıların İslam araştırmalarındaki odak noktası çoğunlukla Hz. Peygamber'in tanınması ve bilinmesi olmuştur. Bu açıdan on ikinci yüzyılın başları gibi erken dönemlerden itibaren Kur'an'ı tercüme etme girişimleri başlamıştır. Bu tercümelemler aynı zamanda tefsir, siyer ve hadis gibi İslam kaynaklarının tanınmasının yolunu açmıştır. Hz. Muhammed'in hayatının tüm ayrıntılarının Kur'an'da yer almaması ve onun hayatıyla ilgili daha ayrıntılı bir malzeme arayışı, Hz. Peygamber'in hayatını ele alan siyer kaynaklarına müracaata sevk etmiştir. Bunun yanı sıra siyer literatürünün basit ve yorumlamayı gerektirmeyecek kadar sade bir anlam içermesi nedeniyle tarihsel tenkit yöntemi için de elverişli bir ortam sağlaması, siyer kaynaklarına müracaat edilmesindeki bir diğer gereklilik olmuştur.²²⁷

Batı'da Hz. Muhammed'in hayatına dair ilk kaynaklar yaklaşık on ikinci yüzyıla dayanmaktadır. Mainzli Embrico'nun *Vita Mahumeti* adlı eseri Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgili ortaya çıkan ilk kaynaklardandır.²²⁸ Daha sonra on ikinci yüzyılın ortalarında Carinthialı Hermann (ö. 12. yy. ortaları) tarafından *Liber de generatione Mahumet*²²⁹ ve on beşinci yüzyılın sonlarına doğru ise anonim olarak *De Vita et malicia Machometi prophete Turkorum et Sarracenorum* adlı bir eser meydana getirilmiştir. On yedinci yüzyıla gelindiğinde doğrudan İslam kaynaklarına dayanmak suretiyle yazılan Hz. Muhammed biyografileri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu eserlerden biri de Humphrey Prideaux'un (ö. 1724) Hz. Muhammed'e ve İslam'a karşı polemik bir yaklaşım sergilediği *The True Nature of Imposture Fully Display'd in the Life of Mahomet* adlı eseridir. Prideaux'un bu yaklaşımına karşıt olarak 1730 yılında Henri de Boulainvilliers (ö. 1722) tarafından Hz. Muhammed'in, bir bilge olarak yüceltildiği ve onun getirdiği dini birçok bakımdan Hristiyanlık üzerine yerleştirdiği bir biyografi yayımlanmıştır.²³⁰ Modern döneme gelindiğinde ise önceki dönemlere nazaran daha geniş ve aynı zamanda daha kapsamlı kaynakların tetkik edilmesi sonucunda, Hz. Muhammed'in hayatı ile ilgili kaynaklar çoğalmaya başlamıştır. On dokuzuncu yüzyılın

²²⁷ F. Betül Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslami Rivayetlere Uygulanması Sorunu*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2019, 349.

²²⁸ Özcan Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2019, 169.

²²⁹ Batı'da Hz. Peygamber'le ilgili yazılan biyografilere dair ayrıntılı tetkik için bkz. Özcan Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2019, 420-36.

²³⁰ D. Gustav Pfannmüller, *Handbuch Der Islam-Literatur*, Leipzig: Walter De Gruyter, 1923), 116-7.

sonlarına gelindiğinde Aloys Sprenger (ö. 1893), William Muir (ö. 1905) ve Theodor Nöldeke'nin (ö. 1930) çalışmalarıyla siyer araştırmaları önemli bir ilerleme kaydetmiştir.²³¹

Batı'da siyerle ilgili yaygın görüş, onun otantik bir geleneği yansıtmaktan ziyade daha sonraki tarihsel olayları yansıtan birtakım belgelerden ibaret olduğudur. Batı'da siyer literatürüne karşı bakışta belirleyici isim Ignaz Goldziher olmuştur. Goldziher'e göre bu alandaki çalışmaları, oluşum tarzları bakımından doktriner hadislerden çok da farklı olmayan hadis koleksiyonları olarak nitelemiştir.²³² Daha sonra kendisinden sonra gelen Leone Caetani (ö. 1935) ve Henri Lammens de (ö. 1937) *“siyerle ilgili her olayın, iddia edilen her tarihi detayın, Medine ekolünün dindar sahtekârlık süreciyle Kur'ân ayetinin öznel bir tefsiri sonucu ortaya çıktığını ve siyerin özünde tamamen Hz. Peygamberi yüceltmek, dini veya siyasi tezlerini desteklemek amacıyla uydurulmuş bir Kur'ânî midraş”* olduğu tezini desteklemişlerdir. Bu düşünceye göre siyer malzemesi Medine hadis okullarında sistematize edilmiş ve siyer de hadisler gibi isnadlarla desteklenmiştir. Bunun yanı sıra siyerin, Yahudi ya da Hristiyan dini geleneğini model alan bölümlerin toplandığı bir yer olduğunu da dile getirilen bir başka iddia arasındadır.²³³

VI. BATI'DA HADİS ARAŞTIRMALARININ TARİHİ

Genel anlamda oryantalizmin geniş bir alanı kuşatmaya başlaması ve İslami ilimlerin hemen hemen her alanında kapsamlı bir literatürün meydana gelmesi sonucunda oryantalizm içerisinde çeşitli disiplinleşme alanlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Klasik dönemde fazla öne çıkmayan bu husus, modern ve post-modern dönemde gittikçe yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Dolayısıyla hadis alanında uzmanlaşmış, çalışmalarının çoğunu bu alanda yapmış Ignaz Goldziher, G.H.A. Juynboll ve Harald Motzki gibi oryantalistlerin bu alanda ortaya koydukları çalışmalarla bu ismi hak edecek bir terminoloji oluşmasından dolayı nispeten yeni bir ifade biçimi olan bu olguyu “hadis oryantalizm”i olarak isimlendirmeyi tercih ettik.

²³¹ C. Snouck Hurgronje, *Mohammedanism*, New York G.P. Putnam's Sons, Berlin 1916, 26-7.

²³² G. Levi Della Vida, “Sira”, *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, 440.

²³³ Della Vida, “Sira”, 441-2.

İslam'ın ilk yıllarına dayanan kilise babaları tarafından kaleme alınan bazı kronik, polemik ve apokaliptiklerde hadis rivayetleri yer almaya başlamış, daha sonraki dönemlerde ise hadislere dair birtakım araştırma konuları ortaya çıkmıştır. Nitekim kaleme alınan bazı metinlerde hadislerin sıhhati tartışılarak Buhârî (ö. 256) ve Müslim (ö. 261) gibi önde gelen hadis musannifleri tanınmaya başlamıştır. Batılıların hadise ve hadis rivayetlerine karşı ilk ciddi teşebbüsü çalışmamızın da konularından birini teşkil eden d'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'i ile başlamıştır. Her ne kadar hadis oryantalizmine dair Batı'daki genel akademik çalışmalar Sprenger'e dayandırılrsa da biz bunun daha erken tarihe götürülerek d'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'ine dayandırılması gerektiğini düşünüyoruz. D'Herbelot'un hadise karşı yaklaşımı yöntem bakımından bütüncül olarak tarihsel tenkit yöntemiyle ilişkilendirilemese de hadisi müstakil bir başlık olarak ele alması, hadislerin sıhhati, otoritesi ve menşeiyle ilgili değerlendirmelerde bulunması nedeniyle onun bilimsel anlamda hadislere karşı şüphe uyandıran ilk kişi olduğunu söylemek mümkündür.

D'Herbelot'tan sonra İslam araştırmaları yaklaşık iki asırlık bir kesintiye uğramış ve on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar daha ziyade Kur'ân, Arap dili ve siyer alanlarında birtakım çalışmalar yapılmıştır. Modern döneme gelindiğinde ise hadislere dair ilk değerlendirmeler tespit edebildiğimiz kadarıyla on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Avusturyalı oryantalist Aloys Sprenger'le (ö. 1893) başlamıştır. Sprenger hadislerin tarihsel tenkide uygun malzeme sağladığına işaret eden ilk kişi olmasıyla öne çıkmaktadır. Daha sonra yirminci yüzyılın başlarında İslam araştırmalarıyla bildiğimiz Macar oryantalist Ignaz Goldziher, Sprenger'in bu değerlendirmelerini dikkate alarak bir bütün olarak hadisleri tarihsel tenkide konu edinmiştir.²³⁴ Goldziher'in bu alandaki önemi, Batı'da sistematik hadis araştırmalarını başlatan ilk kişi olmasından ve tarihsel tenkit yöntemini uygulayarak hadislere dair septik bir temele dayanan ilk ciddi tenkitleri ortaya koymasından ileri gelmektedir.²³⁵ Bu açıdan hadis araştırmaları Goldziher'le birlikte Batı'da gerçek değerini kazanmış ve onun hadisle ilgili bu düşünceleri hadis ilminin müstakil bir disiplin alanı olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Onun hadislere dair ortaya koyduğu görüşler günümüze kadar yaygın olarak devam etmiş ve onun

²³⁴ Goldziher, *Az iszlám: Tanulmányok a muhammedán vallás története köréből*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1881, 104-5.

²³⁵ Özcan Hıdır, "Oryantalistlerin 'Rasyonel-Skeptik' Yöntemi ve Türkiye'deki Sîret Yazıcılığına Etkisi", *Sîret Sempozyumu-I- Türkiye'de Sîret Yazıcılığı*, Sîret Sempozyumu, Ankara 2012, 602.

düşüncelerine iktibasta bulunmayan neredeyse hiçbir oryantalist bulunmamaktadır. Netice itibariyle Goldziher'in Batı'da hadisle ilgili temel görüş ve iddiaların paradigmasını ortaya koyduğu ve bunu bir söylemsel strateji olarak oryantalist dünyaya tanıttığını söylemek mümkündür.

Hadis Araştırmalarının Başlamasını Sağlayan Etkenler

Batı'da hadis araştırmalarının başlamasında birçok etkenin yer aldığını söylemek mümkündür. Bu sebepler şu şekilde özetlenebilir:

1. Hadisin Öneminin Fark Edilmesi: Batı'da Müslüman kültürünü ve toplumunu anlamak için hadisin temel teşkil ettiği, ayrıca İslam'ın bütün yönleriyle ortak bir zihin yapısına, ortak bir yaşam tarzı ve kültürüne sahip olmasının temelinde Hz. Peygamber'in örnekliğinin/sünnetinin olduğu fark edilmiştir. On dokuzuncu yüzyılda Batılılar Müslüman topraklarında kurdukları sömürge düzenlerinin devamını sağlamak için Müslüman toplumunun örf, adet ve kültürünü tanıma gayretinde olmuşlar²³⁶ ve bu sayede hadislerin önemini fark etmişlerdir.²³⁷ Bu açıdan on dokuzuncu yüzyıl oryantalistlerinden Alfred Guillaume (ö. 1965) Hindistan'da sömürge için kurulan ticari şirketlerde yöneticilik yaparken doktorlara savaşta müminlerin at eti yiyip yiyemeyecekleri sorulduğunda onların tıp bilgilerinden hareketle değil de hadisle cevap verdiklerini ifade ederek Müslüman dünyasında hadisin ne kadar önemli olduğuna dair izlenimlerini aktarmıştır.²³⁸ Bunun yanı sıra İslam araştırmalarının kurucu isimlerinden olan C. Snouck Hurgronje (ö. 1936) da Doğu'ya yaptığı ziyaretleri anlatan mektuplarında o döneme kadar Kur'an çalışmalarına ağırlık verildiğini, ancak Müslümanların günlük hayatta hadis ve sünnetleri yaygın olarak kullandıklarını gözlemlediğinden artık hadis çalışmalarına ağırlık verilmesinin gerekliliğine işaret etmiştir.²³⁹ Hadislerin önemini vurgulayan bir diğer isim de Ignaz Goldziher olmuştur. Goldziher, Orta Doğu'ya yaptığı seyahatlerde hadislerin Müslümanların hayatında önemli bir yer tuttuğunu keşfetmiştir.²⁴⁰

²³⁶ Jacques Waardenburg, *Islam Historical, Social and Political Perspectives*, Walter de Gruyter, Berlin 2002, 1-2.

²³⁷ Johann Fück, "Die Rolle des Traditionalismus im Islam", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, (1/2), 1939, 2.

²³⁸ Alfred Guillaume, *The Traditions of Islam an Introduction to the Study of the Hadith Literature*, Clarendon Press, Oxford 1924, 6.

²³⁹ Hurgronje, *Mohammedanism*, 29.

²⁴⁰ Raphael Patai, *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary*, Wayne State University Press, Detroit 1987, 28.

2. Hadislerin Daha Detaylı Bilgi İçermesi: Hadislerin diğer kaynaklara nazaran daha detaylı bilgiler içermesi de hadis araştırmalarına yönelmede oldukça etkili olmuştur. Bu bağlamda hadis musannefatı içerisinde özellikle sahâbe ve tabiîne sözlerini ve tatbikatı da ortaya koyan “musannef” türü eserlere yönelim artmıştır. Bunun yanı sıra Hungronje da Kur’ân’ın esrarengiz birçok referansla dolu olduğunu ve onun daha iyi anlaşılması için hadislere başvurulması gerektiğini ifade etmiştir.²⁴¹

3. Boşlukları Doldurarak Yeni Kurgu Yapma: Kur’ân ve siyerle ilgili çalışmalar zaman içerisinde hadis çalışmalarını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu açıdan Kur’ân ve siyer kaynaklarının İslam’ı tanımada yetersiz kaldığı düşünüldüğü için daha teferruatlı bilgi edinmek amacıyla hadis kaynaklarına başvurma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Nitekim siyer metinleri tarihsel bir metin oluşturmada nispeten yetersizlikler içeriyordu ve bu açıdan hadisler Kur’ân’dan daha geniş bir alana sahipti. Hollandalı oryantalistlerden Harald Motzki (ö. 2019) de bu bağlamda hadislerde tarihi, fıkhi ve tefsirle ilgili müracaat edebilecekleri yeterli düzeyde malzemenin olduğuna işaret ederek oryantalistlerin İslam tarihinin yeniden inşası için hadislere başvurdıklarını dile getirmiştir.²⁴²

4. Hadislerin Tenkide Konu Olacak Çok Sayıda Malzeme İçermesi: Siyer kaynaklarına nazaran hadislerin/sünnetin sayısız versiyonlarının olması Batılı eleştirinin uygulanması için geniş bir kaynak yelpazesi ve değerlendirme alanı oluşturmuş, bu nedenle de Batılı araştırmacılar hadis/sünnet rivayetlerine yönelmeye başlamışlardır.²⁴³

5. Hadislerin/Sünnetin Siyer Kaynaklarından Daha Güvenilir Olarak Kabul Edilmesi: Hadisler siyer kaynaklarından daha güvenilir olarak kabul edildiği için oryantalistler nazarında hadis rivayeti daha öncelikli bir mesele haline gelmiştir. Nitekim bu bağlamda Sprenger hadislerin daha güvenilir olduğunu ifade etmek için “*sünnet yalandan daha fazla hakikat içerir; buna karşılık biyografi ise hakikatten daha fazla yalan içerir.*” demiştir.²⁴⁴

²⁴¹ Hungronje, *Mohammedanism*, 28.

²⁴² Harald Motzki, “Dating Muslim Traditions: A Survey”, *Arabica* 52, (2), 2005, 204.

²⁴³ Aloys Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad: nach bisher Grösstentheils Unbenutzten Quellen*, Nicolaische Verlagsbuchhandlung, Berlin 1869, III, civ.

²⁴⁴ Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, III, civ.

6. Bilgi Kaynaklarına Erişimin Artması ve Tarihsel Tenkit Yönteminin Ortaya Çıkması: Yirminci yüzyılın başlarına doğru erişilebilir bilgi kaynaklarının önemli ölçüde artışı ve tarihsel tenkit yönteminin ortaya çıkışıyla hadislerin daha derin ve metodolojik incelenmesi sağlanmış ve Hurgronje'nın da dediği gibi hadis hakkında değerlendirmelerde bulunmak seleflerine nazaran daha mümkün hale gelmiştir.²⁴⁵

Bütün bunlar ışığında Batı dünyasında hadise yönelik ilk bilimsel ilginin on yedinci yüzyılın sonlarında oluşmaya başladığını söyleyebiliriz. Yukarıda da belli ölçüde değindiğimiz gibi hadisin Müslüman kaynaklarından biri olduğuna ilk işaret eden kişi çalışmamızdan konularından birini teşkil eden ve ilk İslam ansiklopedisi yazarı olan d'Herbelot olmuştur. Nitekim d'Herbelot, *Bibliothèque orientale*'inde hadise müstakil bir alan olarak işaret etmiş ve bu konuyu ansiklopedideki birçok muhtelif maddede tetkik etmiştir. Onun, hadis ve sünnetin tanımı, hadisin otoritesi, otantikliği, menşei, hadis musannefatına ve hadis musannifleri gibi konularda nispeten ayrıntılı bir değerlendirme yaptığı görülmektedir. Buradan hareketle modern dönemde hadisle ilgili ileri sürülen pek çok görüş ve iddiaların kaynağının d'Herbelot olduğu görülmektedir. D'Herbelot'un tarihsel tenkit yöntemini tam anlamıyla uyguladığı söylenemese de hadislere akıl ve şüphecilik temelinde yaklaşması gibi birçok bakımından hadise yönelik epistemolojik ve metodolojik açıdan yaklaştığını söylemek mümkündür.

D'Herbelot ve İslam ve hadislere dair birçok konuda Batı'da paradigma kurucu bir isim olmuştur. Ancak kendisinden sonra Batı'da hadis araştırmaları bir süre sekteye uğramış ve yaklaşık iki asırlık bir döneme kadar hadisle ilgili herhangi bir ciddi çalışma ortaya çıkmamıştır. Bu dönem hadis araştırmaları açısından bir “fetret dönemi”ni oluşturmaktadır. Bunun muhtemel nedenleri arasında ise şunlar zikredilebilir:

a. Batı'da genelde İslam araştırmalarının özelde ise hadis araştırmalarının çok yavaş ilerleyerek uzun bir süreç sonucunda ortaya çıkmış olması

b. Polemikçi yaklaşım nedeniyle bu dönemde daha ziyade İslam ve Hıristiyanlığın mukayesesine yoğunlaşan çalışmaların kaleme alınmış olması

²⁴⁵ Hurgronje, *Mohammedanism*, 33.

c. Batı'da sosyal devrimler, Fransız İhtilali ve Sanayi inkılabının ortaya çıkmasıyla istikrarlı bir ortam sağlanamadığı için ansiklopedi gibi uzun soluklu projelere vakit ayırlanamaması

d. Batı'da İslam araştırmaları açısından henüz bir kurumsallaşmanın meydana gelmemesi nedeniyle genellikle devlet desteğiyle ve sivil toplum kuruluşlarının iş birliğiyle meydana getirilmesi mümkün olan ansiklopedi gibi projeler için gerekli finansman kaynağın sağlanamaması

e. Modern dönemde sömürgeciliğin ortaya çıkışına kadar hadislerin öneminin yeterince fark edilememesi, daha ziyade Kur'an tercümelerine ve siyer kaynaklarına yönelim gösterilmesi²⁴⁶

f. *Bibliothèque Orientale*'den sonra modern döneme kadar İslam kaynaklarını onun kadar derinlikli olarak ele alan bir eserin ortaya çıkmaması

g. D'Herbelot'un eserini Fransızca olarak kaleme alması nedeniyle Batı'da bu eserin kıymetine yeterince önem gösterilememesi

Bu doğrultuda Müslümanları uzaktan bir bakışla tanıyan Hristiyan dünyası uzun bir süre hadislerin İslam dünyasındaki önemini kavrayamamıştır. Onların Müslümanlarla ilgili aşına oldukları hususların başında Hz. Muhammed ve Kur'an gelmekteydi. Doğuya yapılan keşif gezileri ve İslam topraklarında kurulan sömürge şirketleri sayesinde Batı dünyası Müslümanlarla doğrudan temas kurma fırsatı elde etmiş ve bu sayede İslam dininin pratiklerine dair birçok bilgiye sahip olmuşlardır. Nitekim oryantalistlerden birçoğu günlüklerinde hadis/sünnetin İslam toplumunu birleştirici bir rolü olduğu hususunu vurgulamışlardır. Bu minvalde Goldziher de Kur'an'ın tam şeklinin ve sürekliliğinin hadislerde yer aldığını dile getirmiş ve Kur'an'ın ayrıntıya girmediği hususlarda hadislere başvurulduğunu ifade etmiştir.²⁴⁷

Öte yandan Batı'da modern dönemde hadislerin sıhhatine dair ilk eleştiri Sprenger tarafından gelmiştir.²⁴⁸ Sprenger hadis metinlerinde sahihlerin uydurmalarından daha çok yer kapladığını ifade etmiştir.²⁴⁹ Bunun yanı sıra o, hadislerin ilk dönemde sadece şifahi

²⁴⁶ Aloys Sprenger, "Ueber des Traditionswesen bei den Arabern", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 10, 1(2), 1856, 1.

²⁴⁷ Goldziher, *Le dogme et la loi de l'islam*, 17.

²⁴⁸ D. Gustav Pfannmüller, *Handbuch Der Islam-Literatur*, Walter De Gruyter, Berlin, Leipzig 1923, 233.

²⁴⁹ Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, III, civ.

olarak korunduğu tezine karşı çıkararak yazılı hadis kaynaklarının birinci yüzyılın sonlarından itibaren kullanılmaya başlandığını söylemiştir.²⁵⁰ Sprenger'den sonra Goldziher'in de "aşırı iyimser" olarak nitelediği²⁵¹ Hollandalı oryantalist Reinhart Dozy (ö. 1883), Buhârî'deki hadislerin en az yarısının uydurma olduğu ifade etmiştir.²⁵² Bunun yanı sıra Kitab-ı Mukaddes yöntemini İslami rivayetlere ilk uygulayanlardan biri olan Alman oryantalist Gustav Weil (ö. 1889) ve İngiliz oryantalistlerden William Muir de Buhârî'deki hadislerin en az yarısının uydurma olduğunu dile getirmişlerdir.²⁵³

Batı'da hadis araştırmalarının müstakil bir disiplin haline gelmesini sağlayan isim ise Ignaz Goldziher olmuştur. Goldziher, hadislerin sıhhati konusunda kendisinden önce meydana gelen anlaşmazlıkları büyük ölçüde gidererek hemen hemen hiçbir hadisin Peygamber'in gerçek sözleri veya onun davranışlarının güvenilir bir tasviri olduğunun ispatlanamayacağını ifade etmiş ve buradan hareketle hadislerin İslam'ın ilk iki yüzyıldaki dinsel, tarihsel ve sosyal gelişiminin bir sonucunda ortaya çıktığını dile getirmiştir.²⁵⁴ Goldziher'i bu görüşleri bakımından hadislerin en az yarısının uydurma olarak kabul edilmesini gerektiğini savunan oryantalistlere nazaran "aşırı şüphecisi/septik"²⁵⁵ olarak kabul etmek mümkündür. Onun, bu görüşleriyle hadisleri tarihsel tenkit yönteminden muaf tutmadığı anlaşılmaktadır. Goldziher'in bu yöntemi İslam'a uygulamasında onun aynı zamanda reformist bir Yahudi olması ve İslam'ı araştırma yoluyla Yahudiliği reforme etme isteğinin bulunduğu söylemek mümkündür. Goldziher bu amaçla İslam dünyasında Muhammed Abduh (ö. 1905) gibi bazı modernistlerle yakın bir ilişki kurarak mektuplaşmak suretiyle onlarla görüş alışverişinde bulunmuştur.²⁵⁶

²⁵⁰ Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, III, xcvi.

²⁵¹ Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 5.

²⁵² Reinhart Pieter Anne Dozy, *Essai sur l'histoire de l'Islamisme*, (trc. Victor Chauvin), E.J. Brill, 1879, Leiden 124.

²⁵³ Gustav Weil, *Geschichte der Chalifen*, Mannheim, Stuttgart 1848, II, 291; William Muir, *The Life Of Mahomet*, Smith Elder and Co. London, London 1861, I, xliii. Bununla birlikte Reinhart Dozy, Gustav Weil ve William Muir tarafından dile getirilen "hadislerin en az yarısının reddedilmesi" gerektiğine dair bu ifadenin G.H.A. Juynboll'da "Reinhart Dozy, Gustav Weil ve William Muir'in hadislerin en az yarısını otantik/sahih olarak kabul ettikleri" şeklinde yer aldığını görmekteyiz. Bu iki ifadenin aynı anlama gelmediği aşıkardır. Bu nedenle Juynboll'un burada bir bilgi hatasına düştüğünü söylemek mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bkz. G.H.A. Juynboll, *The Authenticity of the Tradition Literature: Discussions in Modern Egypt*, E.J. Brill, Leiden 1969, 1.

²⁵⁴ Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 5.

²⁵⁵ Hıdır, "Oryantalistlerin 'Rasyonel-Skeptik' Yöntemi ve Türkiye'deki Sîret Yazıcılığına Etkisi", 602.

²⁵⁶ Goldziher İslam'ı araştırma yoluyla Yahudiliği reforme etmeyi amaçlıyordu. Bununla birlikte onun Yahudiliğe uyguladığı şekliyle İslam'ın reforme edilmesini de arzu ettiği söylenebilir. İslam dünyasındaki

Goldziher'in hadislerle ilgili ortaya koyduğu paradigma, oryantalistler tarafından büyük ölçüde benimsenmiş ve onun görüşleri daha sonra geliştirilerek farklı teorilerle gündeme getirilmiştir.²⁵⁷ Goldziher'in çağdaşı Hurgronje da onun bu iddiasını büyük ölçüde desteklemiş ve Müslüman toplumun doktrin ve yaşamının temelini oluşturan Hz. Muhammed hakkındaki binlerce hadisin, büyük ölçüde hicretten sonraki ilk üç yüzyıl boyunca ortaya çıkan görüşlerin bir ifadesi olduğunu dile getirmiştir.²⁵⁸ Goldziher'den sonra hadislerle ilgili görüşlerini dile getiren bir diğer oryantalist olarak İtalyan Leone Caetani (ö. 1935) zikredilebilir. Caetani, Hz. Peygamber hakkında neredeyse hiçbir gerçek rivayet olmadığını ve eldeki tüm hadislerin uydurma olarak kabul edilerek göz ardı edilebileceğini ifade etmiştir. Caetani'den sonra bir Cizvit olan Henri Lammens de eleştirel çalışmasıyla hadislerin eğilimsel bir kurguya dayandığını ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra her grubun kendi arzu ve ideallerine uygun olan görüşlerinin kendisine hadislerde yer bulduğuna işaret etmiştir.²⁵⁹ Batı dünyasının önde gelen İslam hukuku araştırmacılarından olan Alman oryantalistlerden Joseph Schacht (ö. 1969) da gerek klasik gerekse diğer koleksiyonlardaki birçok hadisin ancak Şafii'nin zamanından sonra tedavüle girdiğini ileri sürerek nebevî hadislerin ikinci yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıktığını ifade etmiştir. Ayrıca o, Goldziher'in çalışmalarını daha da ileri götürerek isnadların hadislerin tarihlendirilmesine katkı sağlayacağına işaret etmiştir. Schacht, isnadların, Hz. Peygamber'e ulaşana kadar daha yüksek bir otorite bulma eğiliminden dolayı geriye doğru gelişim gösterdiğini ve bu nedenle hukuki hadislerin Hz. Peygamber'in yaşadığı bir zamana değil de ancak miladi 100 yılına tarihlendirileceğini ifade etmiştir.²⁶⁰

modernistlerle yakın bir ilişki kuran Goldziher'in bu konuyla ilgili yoğun mesai harcamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hafize Yazıcı, "A Study on the Historical Foundations of Jewish Orientalism: Ignaz Goldziher Example", *Hadith*, (5), 2020, 125; Shuair, *Mohammed*, 30-1; Dietring Jung, *Orientalists, Islamists and the global public sphere: a genealogy of the modern essentialist image of Islam*, Equinox, Sheffield 2011, 126.

²⁵⁷ Goldziher'den sonra Joseph Schacht, G.H.A. Juynboll ve Harald Motzki isnad ve metin analizi yöntemlerini kullanarak Goldziher'in teorilerini geliştirmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Clarendon Press, Oxford 1967; G.H.A. Juynboll, "Introduction", *Papers on Islamic History*, Southern Illinois University Press, United States of America 1982, 1-7; Motzki, "Dating Muslim Traditions: A Survey".

²⁵⁸ Hurgronje, *Mohammedanism*, 31.

²⁵⁹ C. Snouck Hurgronje, *Mohammedanism*, G.P. Putnam's Sons, New York 1916, 32.

²⁶⁰ Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Clarendon Press, Oxford, 1967, 4. Schacht'ın hadislerin tarihlendirilmesi konusundaki görüşlerine en önemli itiraz Arap dünyasında M. Mustafa el-Azami tarafından getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. A'zamî, *On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence*, The Oxford Centre for Islamic Studies and The Islamic Texts Society, Oxford 1996. A'zamî'nin bu eseri, Mustafa Ertürk tarafından *İslâm Fıkhi ve Sünnet* (İstanbul 1996) adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Schacht'ın müşterek râvi teorisine yönelik en önemli eleştiriler arasında Fatma

BİRİNCİ BÖLÜM

KLASİK ORYANTALİZM ÖNCESİ DÖNEMDE HİRİSTİYAN KAYNAKLARINDA HZ. MUHAMMED, İSLAM VE HADİSE DAİR ÇALIŞMALAR-ATIFLAR (7–16. YÜZYIL)

Oryantalizmin tarihsel gelişimini Aydınlanma düşüncesini merkeze alınarak şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

1. **Klasik Oryantalizm Öncesi Dönem (7–17. yüzyıl)**
2. **Klasik Oryantalizm (17–19. yüzyıl)**
3. **Modern Oryantalizm (19–20. yüzyıl)**
4. **Post-Oryantalizm (21–Günümüze Kadar)**

Klasik Oryantalizm Öncesi Dönem, oryantalizm düşüncesinin ortaya çıkmasını sağlayan “hazırlayıcı bir dönem” mahiyetindedir. Bu açıdan İslam ve hadise dair çalışmaların arka planını anlayabilmek ve oryantalizm paradigmasının temelleri hakkında kapsamlı bir bakış açısı geliştirebilmek için klasik oryantalizm öncesi dönemi okuyabilmenin son derece önemi haizdir. Uzun bir tarihi kapsayan ve kendi içerisinde farklı dönemlendirmeler yapılabilecek olan bu devirde İslam’la ilgili kurucu paradigmlar oluşmaya başlamış ve bu fikirler Batılı İslam ve hadis araştırmalarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyılda müstakil eserlerin ortaya çıkışına kadar bu dönemde İslam’la ilgili ortaya konan görüşler genellikle satır arası bilgilerle sınırlı kalmıştır. Çalışmamızda klasik oryantalizm öncesini art zamanlı olarak Yunan, Süryani ve Ermeni kaynakları (7-10. yüzyıl) ve Latin kaynakları (11-16. yüzyıl) olarak iki ayrı başlıkta ele aldık. Çalışmamızın sınırlılıkları açısından Bizans dünyasında İslam’a atıfta bulunan sadece Yunanca, Süryânîce ve Ermenicede yazılan kaynakları esas alarak Çin, Yahudi ve Pers gibi diğer kaynakları çalışmamızın kapsamı dışında bıraktık. Yunanca, Süryânîce ve Ermenicedeki kaynaklarından ise her yüz yıldan en az bir veya birkaç müellif ve eserine yer verdik.

Kızıl’ın “Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi” adlı eseri yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fatma Kızıl, *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*, İsam Yayınları, İstanbul 2019.

1.1. YUNAN, SÜRYANİ VE ERMENİ KAYNAKLARINDA HZ. MUHAMMED, İSLAM VE HADİS (7–10. YÜZYIL)

Bizans dünyasında İslam’la ilgili ortaya çıkan ilk çalışmanın ne olduğu tam olarak tespit edilemese de elimizdeki verilere göre ilk eserler İslam’ın zuhuruna kadar dayanmaktadır. Bu açıdan İslam’a atıfta bulunan ilk eserlerden biri 640 yılında yazılan Filistinli Yakub’un *Doctrina Jacobi* adlı eseridir. Çalışmamızda İslam araştırmalarının ağırlıkta olduğu 7–10. yüzyıl arasındaki dönemde ortaya çıkan kronolojik olarak müellifler/eserlerde İslam’la ilgili görüşler ele alınmıştır.

1. Filistinli Yakub – *Doctrina Jacobi* (640)

Yedinci yüzyılda İslam’a atıfta bulunan ilk eserlerden biri Filistinli Yakub’un 640 yılında yazılan²⁶¹ *Doctrina Jacobi*²⁶² (Yakub’un Öğretileri)” adlı eseridir. Eser, vaftiz edilen Yahudilere Hristiyanlığın büyük kurtuluş yolu olduğunu göstermek amacıyla kaleme alınan bir Hristiyan savunusu niteliğindedir.²⁶³ Filistinli Yahudi bir tüccar olan Yakub, Afrika’da olduğu sırada bir süreliğine hapiste yatmış ve daha sonra vaftiz edilerek Hristiyanlığı benimsenmeye zorlanmıştır. Ancak daha sonraları eserde geçen ifadelerden Hristiyanlığı benimsediği anlaşılan Yakub kendisi gibi zorla vaftiz edilen Yahudilerin tereddütlerini gidermek ve Hristiyanlığın gerçek kurtuluş yolu olduğunu göstermek amacıyla bir eser kaleme almıştır.

Eser, Justus ile kuzeni İbrahim arasında geçen bir diyalogu anlatmaktadır. Justus da Yakub gibi zorla vaftiz edilen Yahudilerdendir. O, ilk başta vaftiz edilmeye karşı çıksa da daha sonra o da Hristiyanlığı benimsemiştir.²⁶⁴ Justus’un “*Yahudiler ve Sarazenler beni yaksalar ve bedenimi küçük parçalara ayırsalar da Tanrı’nın oğlu Mesih’i inkâr*

²⁶¹ Metnin 634 veya 640 yılında kaleme alındığı ifade edilmiştir. Robert Hoyland metnin 634 yılında kaleme alındığını ifade etmiştir. 632 yılında Yahudiler Pentakost’ta din değiştirmeye zorlanmış ve metin bu olayın ardından yazılmıştır. Hoyland metni 640 tarihine yerleştiren Dagron’u da eleştiri ve 640 tarihinin metin örgüsü için geç bir tarih olduğunu düşünür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 58, 60; Dagron ise 634 yılının Müslümanların cihad ve cennet inanışlarını öğrenebilmeleri için erken bir tarih olduğu ve 640 yılının daha isabetli olduğu düşünmüştür. Çünkü bu dönemde Arap fetihlerinin geri dönülmez olduğu anlaşılmış ve İslam dininin de sapkın olduğuna dair bir anlayış yerleşmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dagron, Déroche, *Juifs et Chrétiens en Orient Byzantin*, ACHCByz, Paris 2010, 246-47.

²⁶² Burada yansıtılan tartışmanın gerçek olmadığı ve bunun gibi Yahudi karşıtı metinlerin yalnızca edebi metinler olduğu dile getirilse de Gilbert Dagron onun otantik bir metin olduğunu dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dagron, Déroche, *Juifs et Chrétiens en Orient Byzantin*, 8.

²⁶³ Dagron, Déroche, *Juifs et Chrétiens en Orient Byzantin*, 208, 210.

²⁶⁴ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 34-5.

etmeyeceğim”²⁶⁵ sözleri onun Hristiyan inancına olan bağlılığını göstermektedir.²⁶⁶ Eserin bir bölümünde İslam fetihlerinden ve Hz. Peygamber’den bahsedilmiştir. Eserde Hz. Peygamber’le ilgili ifadeler şu şekilde geçmektedir:

“(Sergios) Sarazenler tarafından öldürüldüğünde, Kaysâriye’deydim ve tekneyle Sykamina’ya gittim. (Sergios) öldürüldüğünde biz Yahudiler çok sevinçliydik. Bir peygamberin ortaya çıktığı, Sarazenlerle birlikte geldiği ve Mesih’in gelişini ilan ettiği söylendi. Ve ben (İbrahim), Sykamina’ya vardıktan sonra, kutsal yazıları iyi bilen bir ihtiyarın yanına geldim ve ona ‘Sarazenlerle birlikte ortaya çıkan bu peygamber hakkında ne düşünüyorsun?’ diye sordum ve o da bana şöyle cevap verdi: ‘O, yalancı peygamberdir. Peygamberler hiç kılıçla gelir mi? Hristiyanların inandığı ilk Mesih gerçekten Tanrı’nın elçisidir ve ben korkarım ki biz onun yerine Hermolaus’u (deccâl) kabul etmeye hazırlanıyoruz. İşıya [peygamber], Yahudilerin tüm dünya harap olana kadar sapkın ve katı bir kalbe sahip olacağını söylemişti. Ama sen (İbrahim), ortaya çıkan bu peygamber hakkında bir şeyler öğren’ dedi. Ve ben (İbrahim), sorduklarım sonrasında, onunla tanışanlardan, bu sözde/ yalancı peygamberde gerçek bir şey bulunmadığını öğrendim. O erkeklerin kanının dökülmesini istediğini ve cennetin anahtarlarını elinde tuttuğunu söylüyor. Kardeşim İbrahim bana böyle yazdı. Ancak ben, (Justus), Kutsal Meryem’den doğan Mesih’e inanıyorum.”²⁶⁷

Eserde Justus ile kardeşi İbrahim’in mektuplaştığını, Justus’un Filistin’de yaşayan kardeşi İbrahim’den yeni ortaya çıkan peygamber hakkında bazı bilgiler istediği görülmektedir. Justus; Yahudilerin, Hristiyanların baskı ve zulümlerinden kurtarmayı beklediği Mesihin, Hz. Muhammed olup olmadığını öğrenmek istemiştir. Bu sırada Yahudiler, Hz. Muhammed’in dini konumu hakkında tereddüt içindeydiler. Yahudilerin algısına göre O, bir peygamber olamazdı, çünkü onlara göre peygamberlik silsilesi Malaki (MÖ. 5. yy.) ile son bulmuştu.²⁶⁸ O halde Hz. Muhammed, Yahudileri kurtarıp İsrail’i kuracağına inanılan Mesih’in öncüsü olmalıydı.²⁶⁹ Müslümanlar Hristiyanları mağlup ettiğinde Hristiyanlar tarafından zulüm gören ve ümitsizlik içinde olan Yahudiler arasında bir Mesih beklentisi artmaya başlamaya başlamıştır. Onlara göre Bizans kralı Sergios’u öldüren ve Yahudileri Hristiyanların baskısından kurtaran bu kişi ancak Mesih’in öncüsü olmalıydı. Aynı zamanda Roma İmparatorluğu’nun yıkılışı Yahudiler

²⁶⁵ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 58.

²⁶⁶ Suermann bu metnin Hz. Muhammed’den bahseden en eski metin olduğunu kabul etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Harald Suermann, “Early Islam in the Light of Christian and Jewish Sources”, *The Qur’ân in Context*, (ed. Angelika Neuwirth, Nicolai Sinai, Michael Marx), Brill, Leiden 2010, VI, 140.

²⁶⁷ Dagron, Déroche, *Juifs et Chrétiens en Orient Byzantin*, 208, 210.

²⁶⁸ William M. Brinner, “İslam ve Yahudi Geleneginde Peygamberler ve Peygamberlik”, (trc. Salih İnci); *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 2018, 146.

²⁶⁹ Hz. Muhammed’in Mesih’in öncüsü olduğu düşüncesi Rabbi Shim’on b. Yohai (yaklaşık.660) gibi bazı Yahudi yazarların eserlerinde yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 309-10; Stephen J. Shoemaker, *A Prophet Has Appeared The Rise of Islam Through Christian and Jewish Eyes*, University of California Press, California 2021, 138-39.

için İsrail imparatorluğunu yeniden kuracak olan Mesih'in gelişinin işaretiydi.²⁷⁰ Nitekim Yahudilere göre Mesih'ten önce İlyas ve Hanok²⁷¹ gibi kurtarıcılar gelecektir.²⁷² Bu nedenle Hz. Muhammed de bu kurtarıcılardan biri olmalıydı.

Öte yandan eserde Hz. Muhammed'i Mesih'in öncüsü olarak gören Yahudilerin bu düşünceleri bertaraf edilmeye çalışılmış ve gerçek Mesih'in kutsal Meryem'den doğan İsa Mesih olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra eserde Müslüman bilgi kaynakları sorgulanarak Hz. Muhammed'in yalancı olduğuna ve erkeklerin kanının dökülmesini istediğine dair birtakım bilgiler aktarılmıştır. Bu ifadelerle Yahudilerin Hz. Muhammed'i Mesih'in öncüsü olarak kabul etmelerinin önüne geçilmek istenmiş ve bu da Yahudi olup daha sonra vaftiz edilen Yakub eliyle yapılmaya çalışılmıştır.²⁷³ Erkeklerin kanının dökülmesiyle ilgili ifadeler, Hz. Muhammed'in Hz. İsa'ya karşı bir duruş sergileyerek onun bir devlet başkanı ve komutan olmasına karşı duyulan bir tepkiden dolayı dile getirilmiştir. Yine bu metinde geçen Hz. Peygamber'in cennetin anahtarlarını elinde bulundurduğuyla ilgili ifadeleri İslam kaynaklarında tespit edemediğimizi ifade etmek gerekir.²⁷⁴ Burada yer alan ifadelerin Müslümanlardan şifahi olarak öğrenilmiş olabileceği akla gelebilir.

Doctrina Jacobi'nin güvenilirliği ile ilgili birtakım şüpheler ortaya çıkmış ve eser üzerine çalışan modern Fransız tarihçilerinden Gilbert Dagron (ö. 2015), metindeki olayların tarihsel bağlama uygun olmasından dolayı bu eserin otantik olduğunu dile getirmiştir.²⁷⁵ Metin her ne kadar Hristiyan bakış açısıyla ele alınsa da Yahudilerin Hristiyanlarla farklı düşüncelere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yahudiler Hz. Muhammed'i, Mesih'in öncüsü olarak kabul ederken, Hristiyanlar ise onun deccâl olduğunu dile getirmişlerdir. Roma İmparatorluğu'nun çöküşünü konu edinen kıyamet

²⁷⁰ Suermann, "Early Islam in the Light of Christian and Jewish Sources", 136-7.

²⁷¹ Hanok (İdris), Kitâb-ı Mukaddes'te yer alan ve semaya kaldırılmış olan şahsiyetlerden biri olarak kabul edilmiştir. Bazı Müslüman müelliflere göre (Hanok) İdris bazan İlyâ (İlyâs) ile aynı kişidir. Hakkında Kitâb-ı Mukaddes dışında Talmud ve Midraş ile apokrif literatürde de bilgiler bulunan Hanok'un bir peygamber mi yoksa kutsî bir şahsiyet mi olduğu konusu yahudi âlimleri arasında tartışmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, "İdris", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 478-80.

²⁷² Dagron, Déroche, *Juifs et Chrétiens en Orient Byzantin*, 208-10.

²⁷³ Dagron, Déroche, *Juifs et Chrétiens en Orient Byzantin*, 208, 210.

²⁷⁴ Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *Müsneid*, Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, Medine 2009, VII, 103.

²⁷⁵ Dagron, Déroche, *Juifs et Chrétiens en Orient Byzantin*, 8.

senaryoları²⁷⁶ Hristiyanlar için deccâlin gelişinin işareti, Yahudiler içinse Mesih'in gelişinin göstergesiydi.²⁷⁷ Bununla birlikte eserde “sarazen” nitelemesi gibi genellikle Batı Hristiyanlarının kullandığı ifadeler kullanılmıştır. Bunun da muhtemel nedeni metnin yazarının Kartacalı olmasından ileri gelmektedir.²⁷⁸

2. Yuhannâ Moschus – *Leimōn Ho Leimōnon* (7. yy. ortaları)

Yuhannâ Moschus'a atfedilen, yedinci yüzyılın ortalarında, Yunanca kaleme alınan ve orijinal ismi *Leimōn ho Leimōnon*²⁷⁹ olan bir antoloji bulunmaktadır.²⁸⁰ Yuhannâ, yaşamını Kudüs yakınlarındaki Aziz Theodosius Manastırı'nda keşiş arkadaşlarıyla birlikte sürdürmüştür.²⁸¹ Burada Kudüs Patriği Sophronius ile tanışmıştır.²⁸² O, Hristiyan dünyasındaki manastırları ve inziva yerlerini ziyaret etmek için Orta Doğu'ya gönderildiğinde Sophronius'u da kendisine eşlik etmesi için davet etmiştir. Sophronius'la 578-619 yılları arasında²⁸³ Mısır'a gitmişler ve daha sonra da Filistin, Suriye, Kuzey Afrika ve Roma olmak üzere farklı bölgelere yolculuğa çıkmışlardır.²⁸⁴ Moschus ve Sophronius doktrin bakımından Kadıköy Konsili içerisinde Diyofizit teolojisini kabul etmekteydiler.²⁸⁵ Birlikte yapmış oldukları seyahatlerde muhalifleri olan Monofizitlere karşı Mesih'te iki doğa olduğunu kabul eden Kadıköy öğretisini savunmuşlardır.²⁸⁶ Buna karşılık dönemin Bizans hükümdarı Herakleios (ö. 641), Kadıköy Konsili'nin Monotelet²⁸⁷ doktrinini kabul etmekteydi.²⁸⁸ Sophronius, her ne kadar Bizans Patriği Sergius'u (ö. 638) Diyofizit doktrinine ikna etmek için gayret gösterse de²⁸⁹ Bizans, Monotelet öğretisini savunmaya devam etmiştir. Bununla birlikte Moschus ve Sophronius doktrin konusunda Bizans'la farklı öğretilere sahip olsalar da Kadıköy öğretisini kabul etme noktasında aynı görüşü paylaşıyorlardı. Moschus, Sophronius'la yolculukları

²⁷⁶ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 144.

²⁷⁷ Suermann, “Early Islam in the Light of Christian and Jewish Sources”, 136-7.

²⁷⁸ Suermann, *Early Islam in the Light of Christian and Jewish Sources*, 231.

²⁷⁹ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 74.

²⁸⁰ Daniel J. Sahas, *Byzantium and Islam: Collected Studies on Byzantine-Muslim Encounters*, Leiden Brill, 2022, 152-53; Michael Ott, *The Catholic Encyclopedia*, Robert Appleton, New York 1911, X, 591.

²⁸¹ Ott, *The Catholic Encyclopedia*, 10:591.

²⁸² Sahas, *Byzantium and Islam*, 152-53; Ott, *The Catholic Encyclopedia*, 10:591.

²⁸³ David Thomas, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, Brill, Leiden 2009, XI, 120.

²⁸⁴ Sahas, *Byzantium and Islam*, 152-53; Ott, *The Catholic Encyclopedia*, 10:591.

²⁸⁵ Sahas, *Byzantium and Islam*, 154.

²⁸⁶ Sahas, *Byzantium and Islam*, 152-3; Ott, *The Catholic Encyclopedia*, 10:591.

²⁸⁷ Monotelitizm daha sonra 681 konsilinde reddedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, (trc. Ali Özdamar), 1. basım, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, 112-272.

²⁸⁸ Işın Demirkent, “Herakleios”, *DİA*, İstanbul 1998, 211.

²⁸⁹ Sahas, *Byzantium and Islam*, 154.

sırasında topladıkları tüm hikâyeleri, anekdotları ve sözleri ölmeden önce ona emanet etmiştir. Sophronius daha sonra Moschus'un ölümünden sonra kendisine bırakılan bu antolojiyi yayınlamıştır.²⁹⁰ Söz konusu antolojide üç yüze yakın hikâye yer almaktadır.²⁹¹ Suriye ve Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethine de değinen bu antoloji,²⁹² Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki ilk ilişkilere dair önemli bilgiler sunmaktadır.²⁹³ Eserde Müslümanlarla ilgili ifadeler şu şekilde geçmektedir:

“Allah'ın izniyle ve ihmalimizin cezası olarak dinsiz Sarazenler, Rabbimiz İsa'nın kutsal şehri Kudüs'e girdiler ve hemen “Capitol (Tapınak Dağı)”²⁹⁴ denilen yere koştular. Orayı temizlemek ve mescit dedikleri o lanetli şeyi inşa etmek için, kimilerini zorla, kimilerini de kendi iradeleriyle yanlarına aldılar.”²⁹⁵

Burada 638 yılında Kudüs'ün Hz. Ömer tarafından fethinden bahsedilmektedir. Moschus'un, 619 yılında öldüğü göz önüne alındığında, bu ifadelerin Moschus'tan ziyade antolojiyi düzenleyen Sophronius'a ait olduğunu söylemek daha muhtemel gözükmektedir. Bu açıdan eser, dönemin İslam algısını tespit etmede önemli argümanlar sunmaktadır. Eserde Müslümanlar için “dinsiz Sarazenler” ifadesi kullanılmıştır. Müslümanların Kudüs'e girmeleri ve “Capitol (Tapınak Dağı)”²⁹⁶ denilen yere koşmaları ve oraya bir mescit inşa etmelerinden bahsedilmiş olması; Müslümanların sadece siyasi değil, aynı zamanda dini misyona sahip bir grup olarak da kabul edildiklerini göstermektedir.

3. Sophronius – Synodical Letter (634-640 Arası)

Sophronius'a ait İngilizce *Synodical Letter* olarak tercüme edilen bir mektuptan söz edilmektedir. O, bu mektubunda Müslümanlardan “her türlü şeytani vahşetle dolu acımasız ve barbar Sarazenler” olarak bahsetmiştir.²⁹⁷ Müslümanların şehirleri istila edip

²⁹⁰ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 120.

²⁹¹ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 61.

²⁹² H. Chadwick, “John Moschus and His Friend Sophronius the Sophist”, *The Journal of Theological Studies* 25, (1), 1974, 41.

²⁹³ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 121.

²⁹⁴ Murphy-O'Connor, “The Location of the Capitol,” adlı çalışmasında Capitoline tapınağının Kutsal Kabir'in olduğu yerde bulunduğunu ve ancak daha sonra Tapınak Dağı ile bağlantılı olduğunu kabul etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 63, 29. dipnot; Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 76.

²⁹⁵ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 63.

²⁹⁶ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 63, 29. dipnot; Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 76.

²⁹⁷ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It- A Survey and Evaluation of Christian Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, 70-71; Beytullahim yakınlarında bir yerde konuşlanmış bir Arap çetesinin onların içeri girmesini engellemesidir. Sophronius'un bir şehre ulaşması ilk kez Araplar tarafından engellenmiyordu. 619 yılında arkadaşı John Moschus'un cesedini Sina Dağı'na gömülmek üzere Roma'dan Filistin'e getirdiğinde, bir Sarazen “saldırısı” tarafından engellenmiştir. Sina'ya ulaşmaktan kurtuldu ve

yağmaladıklarından, kiliseleri tahrip edip ateşe verdiklerinden ve Mesih'i inkâr ettiklerinden söz etmiştir.²⁹⁸ Onun Müslümanlarla ilgili bu ifadeleri kullanması siyasi ve dini açıdan onlara gösterdiği tepkiyi ifade etmektedir. Sophronius, Bizans vassalı Gassânî hâkimiyetinde yaşadığı için²⁹⁹ Müslüman fetihlerini işgalcilik ve zorbalıkla ilişkilendirmesinin, onun Bizans taraftarı bir coğrafyada yaşamasından ileri geldiği söylenebilir.

4. Maximus the Confessor – *Synodical Letter* (634-640 arası)

Doğu kilise babalarından kabul edilen Maximus the Confessor³⁰⁰ 580 ile 662 yılları arasında yaşamını sürdürmüştür. 580 yılında Konstantinopolis'te³⁰¹ veya Filistin'de doğduğu ifade edilmiştir.³⁰² 662'de ise ölmüştür. Tanınmış bir aileden gelen Maximus, ciddi bir eğitim alarak Bizans İmparatoru I. Herakleios'un görevlileri arasına girmiştir.³⁰³ Genç yaşta eski manastırlardan Aziz Chariton'a girmiş ve orada hocası Sophronius ile tanışmıştır.³⁰⁴ Maximus Suriye-Filistin çevresinde Roma Bizans kültürünün etkili olduğu bir coğrafyada yaşamıştır. Dini doktrin bakımından Monotelitizmi savunarak Hristiyan dünyasında Ortodoksluğun koruyuculuğunu üstlenmiştir.³⁰⁵ 626 yılında Pers istilasından kaçarak önce Girit'e ve Kıbrıs'a gitmiş, 628-630 yıllarında ise Afrika'ya giderek Kartaca'da Monotelitizm ile ilgili bir tartışmaya katılmıştır. Maximus daha sonra Roma'ya geçmiş ve burada Papa I. Martin tarafından Monotelitizmi kınayan bir sinoda katılmaya davet edilmiştir. Ancak İmparator II. Konstans (641-668) tarafından 653 yılında vatana ihanetten tutuklanmıştır. 662 yılında Monotelit doktrininin tartışılmasını yasaklayan bir imparatorluk fermanına uymadığından öğrencisi Anastasius ile birlikte sürgüne gönderilmiş ve orada ölmüştür. Maximus'a ait yaklaşık doksan kadar eser

bunun yerine cesedi Kudüs'e götürmek zorunda kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yehuda D. Nevo, Judith Koren, *Crossroads to Islam*, Prometheus Books, New York 2003, 119.

²⁹⁸ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 72-73.

²⁹⁹ Sümeyya İslam Çelik, *Gassâniler*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, 114.

³⁰⁰ Pablo Argarate, "Islam from an Eighth Century Christian Perspective", *Orientalia Patristica: Papers of the International Patristic Symposium*, 2019, 2018, 57.

³⁰¹ M. Hermaniuk, "Maximus Confessor", *New Catholic encyclopedia*, The Catholic University of America Press, United States of America 1967, 514-15.

³⁰² Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 57; Süryânî kaynaklarda Filistin kaynaklı olduğu geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sebastian Brock, *Studies in Striae Christianity: History, Literature and Theology*, Variorm, Vermont 1992, 45.

³⁰³ Hermaniuk, "Maximus Confessor", 514-5.

³⁰⁴ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 57.

³⁰⁵ Andrew Louth, *St John of Damascus: Three Treatises on the Divine Images*, 1. basım, St Vladimir's Seminary Press, New York 2003, 10-11.

bulunduğu ifade edilmiştir. Eserlerinde sapkın mezhep olarak kabul ettiği Monofizitlerin düşüncelerini çürütmeye çalışmıştır. O, Monofizitizm ve Monotelitizm öğretilerinin aksine Mesih'te biri ilahi, diğeri insani olmak üzere iki farklı doğanın var olduğunu kabul etmiştir.³⁰⁶ Maximus 634-640 yıllarında yazmış olduğu mektuplarda Müslümanlar ve Yahudiler hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

*“Gerçekten de bugün çölün barbar bir halkının sanki kendi topraklarıymış gibi başkasının topraklarını istila ettiğini ve yalnızca biçimi insan olan vahşi ve evcilleşmemiş hayvanlar tarafından harap edildiğini görmekten daha acınası ve daha korkunç ne olabilir... İnsanların kanının aktığını görmekten uzun süre zevk alan, Tanrı'yı hoşnut etmenin, O'nun yarattıklarını yok etmekten başka bir yolunu bilmeyen... Yahudi halkının, tam olarak O'nun tiksindiği şeyleri yaparak kendilerini Tanrı'ya iyi hizmet ettiklerini zannettiğini görmek... Ve bu nedenle gerçek kurtarıcıyı görmezden geldikleri için deccâlin gelişini gösteren düşman güçleri karşılaşmaya en hazır olanlar bunlardır.”*³⁰⁷

Maximus, Müslümanlardan barbar bir halk olarak bahsetmesi ve onlara dair nefret ifadelerini kullanması onun polemikçi bir üsluba sahip olduğunu göstermektedir. Maximus, Müslümanların, topraklarını fethetmesinden yakınlıkla Hristiyan dünyanın nefretini sağlamak üzere onlar hakkında en kötü ifadeleri kullanmaktan çekinmemiştir. Onun bu yaklaşımı politik açıdan da Bizans'ı desteklediğini göstermektedir. Bu dönemde Müslümanlar dini kimliklerinden ziyade siyasi kimlikleriyle ön plana çıkmış ve Persler gibi işgalci bir topluluk olarak görülmüştür. Onun eserde bahsettiği bir diğer grup da Yahudilerdir. Maximus burada Yahudilerin Müslümanlarla olan iş birliğinden rahatsızlık duymuştur. Netice itibarıyla Maximus'un bu eseri Müslümanlarla ilgili görüşleri bakımından Yuhannâ ed-Dımaşkî gibi Hristiyan kilise babalarının temel kaynaklarından birini teşkil etmiştir.³⁰⁸

³⁰⁶ Hermaniuk, Maximus Confessor”, 514-5.

³⁰⁷ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 58; Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 77-78.

³⁰⁸ Timothee Bacyunjuze Mushagalusa, *John of Damascus and Heresiology: A Basis for Understanding Modern Heresy*, (Ph.D. Thesis), University of South Africa, South Africa 2008, 171, 174, 175.

5. Thomas the Presbyter –*Chronicle* (640)

Süryânî Hristiyanlarından³⁰⁹ Thomas the Presbyter'in³¹⁰ 640 yılına ait³¹¹ olduğu tahmin edilen ve İngilizceye *Chronicle* olarak çevrilen bir eserinden söz edilmektedir.³¹² Thomas the Presbyter eserinde Müslümanların 635-636 yıllarında Suriye'yi işgal ettiklerini ve manastırlara saldırarak oradaki keşişleri öldürdüklerini iddia etmiştir.³¹³ Onun Müslümanlar hakkındaki bu ifadeleri onları kan dökücü olarak göstermesinden ileri gelmektedir. Böylece onun bu düşünceleri Hristiyanlar arasında Müslümanların ne kadar korkunç bir topluluk olduğu görüşüne hizmet edecekti. Bu eserin önemi aynı zamanda Hz. Muhammed isminin yer aldığı ilk metinlerden olmasından kaynaklanmaktadır. Eserde Hz. Peygamber ve Müslümanlarla ilgili şu ifadelere yer verilmiştir:

“4 Şubat Cuma (634) dokuzuncu saatte, Gazze'nin on iki mil doğusunda Filistin'de Romalılar ve Muhammed'in Arapları arasında bir savaş³¹⁴ ortaya çıktı. Romalılar, Arapların öldürdüğü Yardan'ın oğlunu (Bizanslı komutan Sergiues'u) geride bırakarak kaçtılar. Buradaki Filistin'deki Hristiyanlar, Yahudiler ve Samiri 4000 masum köylü öldürüldü. Araplar bütün bölgeyi harap ettiler.”³¹⁵

Eserde Müslümanlardan bahsederken de Sarazen veya deccâl gibi ötekileştiren bir niteleme yerine “Muhammed'in Arapları” şeklinde tasvir edici bir ifadenin tercih edilmesi Müslümanlar hakkında daha tasvir edici bir dil kullandığını göstermektedir.

³⁰⁹ Abdul-Massih Saadi, “Nascent Islam in the Seventh Century Syriac Sources”, *The Qur'an in its Historical Context*, (ed. Gabriel Said Reynolds), 1. basım, Routledge, New York 2008, 217-18.

³¹⁰ Thomas the Presbyter'in metindeki ifadelerinden Kadıköy Konsili karşıtı bir Miafizit olduğu dile getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Stephen J. Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, University of California Press, California 2021, 60-61.

³¹¹ Andrew Palmer bu metnin, Herakleios'un (ö. 641) ölümünden birkaç ay önce, yaklaşık 640 civarında yazıldığını ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Andrew Palmer, “The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles”, *Translated Texts for Historians*, 1. basım, Liverpool University Press, Liverpool 1993, XV, 6.

³¹² Palmer, “The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles”, 5.

³¹³ Daniel Janosik, “Déjà vu all over again: The Christian Church's response to the First Islamic Invasion, and how it compares to the Church's response to Islam today”, *Ecclesiology*, The 66th Annual Meeting of the Evangelical Theological Society, San Diego, CA, 2014, 4.

³¹⁴ Burada bahsi geçen savaş 634 baharında Gazze yakınlarında gerçekleşen Dasin savaşıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Işın Demirkent, “Herakleios”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVII, 213; Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 118-120.

³¹⁵ Palmer, “The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles”, 18-19.

6. Sebeos – *Histoire d'Héraclius* (640)

Ermeni piskoposu Sebeos'a (ö. 661) ait *Histoire D'Héraclius*³¹⁶ (Heraklius Tarihi) (yaklaşık 640)³¹⁷ adlı bir eser bulunmaktadır.³¹⁸ Sebeos, eserinde 572 ile 661 yılları arasındaki dönemin Yakın Doğu tarihine dair kapsamlı bir bakış açısı sunmuştur. Eser Ermenicede³¹⁹ yazılmasına rağmen³²⁰ evrensel bir çalışma olarak kabul edilmiştir.³²¹ *Histoire D'Héraclius*, 1837 yılında bir Ermeni piskoposu olan Shahkhat'uncan (ö.?) tarafından Ermenistan'daki bir kütüphanede bulunmuş ve kısa sürede bilim adamlarının ilgi odağı haline gelmiştir. Bunun nedeni, eserde sadece Ermenistan'daki siyasi olayların değil, Bizans İmparatorluğu, Sasaniler ve Araplarla ilgili olayların da aktarılmış olmasıdır.³²² Eserin ana konusu, Sasani kralı II. Hüsrev'in (590-628) saltanatı ya da kendi ifadesiyle “*Tanrı tarafından lanetlenen yıkıcı Hüsrev'in hikâyesi*” idi. Bu eserde Müslümanlarla ilgili onların 640 yıllarında Ermenistan'da yaptıkları fetih hareketlerinden bahsedilmiştir.³²³

Sebeos eserini resmi kaynaklardan hareketle oluşturmuş,³²⁴ ön yargılı ve tarafgir bir tutumdan uzak durmasıyla da³²⁵ tarihçiler arasında temayüz eden bir isim olmuştur.³²⁶ O,

³¹⁶ Eserin Sebeos'a nisbeti şüphelidir ve bazı kaynaklarda “sahte Sebesos/psuedo-Sebeos” olarak yer almaktadır. Shahkhat'uncan, Bagratunik piskoposu olan Sebeos'un varlığı, birkaç Ermeni yazar tarafından Herakleios üzerine bir tarih eserinden bahsedilmesi ve bir tarihçi olarak Sebeos'un bazı Ermeni tarihçi listelerinde bahsedilmesine dair topladığı bu üç farklı bilgiyi birleştirmiş ve eserin ona ait olduğu kanaatine varmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. R.W. Thomson, “Translated Texts for Historians”, *The Armenian History Attributed to Sebeos*, 1. basım, Liverpool University Press, Liverpool 1999, XXXI, xxxiv.

³¹⁷ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 62.

³¹⁸ Mihrdatean, 1851'de “Piskopos Sebeos'un Herakleios'ta Tarihi” adıyla yayımladığı metni, A yazmasında bu tür bölümler olmamasına rağmen üç bölüme ayırmıştır. Bir ‘Anonim’ olarak nitelendirdiği ilk iki bölüm; sadece üçüncü bölüme ‘Sebeos Tarihi’ adını verdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Thomson, “Translated Texts for Historians”, xxxii.

³¹⁹ Ermenilerin, Gregory of Tat'ev'in (ö. 14. yüzyıl) *Gegen die Muslime* (Müslümanlara Karşı) adlı risalesi dışında Müslümanlarla ilgili müstakil bir eser kaleme alıp almadıkları bilinmemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Thomson, “Translated Texts for Historians”, xxxiv; Arat, “Bischof Sebēos und die ersten Aussagen der Armenier zum Islam”, 107-8.

³²⁰ M. Kristin Arat, “Bischof Sebēos und die ersten Aussagen der Armenier zum Islam”, 6(1), 1993, 107-8.

³²¹ Greenwood Tim, *The Encyclopedia of Ancient History*, (ed. Roger S. Bagnall vd.), Blackwell Publishing Ltd, Wiley 2013, 6104-5.

³²² Thomson, “Translated Texts for Historians”, xxxiv; Arat, “Bischof Sebēos und die ersten Aussagen der Armenier zum Islam”, 107-8.

³²³ Thomson, “Translated Texts for Historians”, xi-xii; Tim, 6104-5.

³²⁴ Sebeos'un eserinde kullandığı kaynaklar: Fars siyaseti ve savaşı hakkında genel bir bakış sunan ve Khuzistan'da şekillenmiş olabilecek Pers Kaynağı; Roma saray siyasetiyle yakından ilgilenen Dvin Kaynağı; T'eodoros Rshtuni'nin askeri başarılarının ayrıntılı bir açıklamasını veren Rshtuni Kaynağı ve kendisini bölgesel tarihle sınırlayan ve belirgin bir Yahudi karşıtı ön yargı sergileyen Filistin Kaynağı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Thomson, “Translated Texts for Historians”, lxix.

³²⁵ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 149.

³²⁶ Thomson, “Translated Texts for Historians”, lxiv.

bu yaklaşımıyla bir Romalıdan ziyade Fars bakış açısının etkisi altında görünmektedir.³²⁷ Sebeos eserinde kaynak olarak genellikle Farsça menşeli belgeleri kullanmıştır. Sasani İmparatorluğu'nun gelişmiş bir bürokratik yönetime sahip olması nedeniyle, resmi bildirilerin ve tebliğlerin çıkarılıp geniş çapta dağıtılması ve bunların kopyalarının Ermenistan'a ulaştırılması, onun bu kaynaklara ulaşmasını sağlamış olabilir.³²⁸ Sebeos'un bu eseri Hristiyanların İslam'a bakışını ortaya koyması yanında nispeten tarafsız tutumu ile erken dönem kaynakları içerisinde oldukça önemli yer tutmaktadır. Eserin kırkıncı bölümünde İslam'la ilgili şu ifadeler yer verilmiştir:

“O sırada İsmail oğullarından Mahmet adında bir tüccar Allah'ın emrini alarak kendini onlara bir vaiz ve hakikat yolu olarak sundu. Ve onlara İbrahim'in Rabbini bilmeyi öğretti, çünkü o Musa'nın tarihinde bilgili biriydi. Şimdi emir yukarıdan olduğu için hepsi tek bir emirde toplandılar. Cahiliye Dönemi inançlarını terk ederek, babaları İbrahim'e görünen Allah'a yöneldiler. Bunun üzerine Mahmet onlara leş yememeyi, şarap içmemeyi, yalan söylememeyi ve zina etmemeyi emretti. Dedi ki: 'Allah, bu diyarı İbrahim'e ve ondan sonraki zürriyetine ebediyen vaat etti. Bir zamanlar İsrail'i sevdiği zamanda onlara vaat etmeye söz vermişti (Ve İsrail'i severken bu süre içinde vaat ettiği gibi gerçekleştirdi). Şimdi siz İbrahim'in oğullarısınız ve Allah İbrahim'e ve onun zürriyetine verdiği sözü yerine getirecek. Sadece İbrahim'in Rabbini sevin, gidin ve Allah'ın, babanız İbrahim'e vermiş olduğu toprakları alın. Hiç kimse savaşta size karşı koyamayacaktır, çünkü Allah sizinle birliktedir.’”³²⁹

Eserde Müslümanlardan “İsmaelite” (İsmaililer veya İsmail oğulları) olarak söz edilmiştir. Müslümanlarla ilgili olarak kullanılan bir diğer ifade ise “Hagarene” (Haceri)dir³³⁰. Bu ifadenin ilk olarak Sebeos tarafından kullanıldığı düşünülmektedir.³³¹ Onun “Sarazen” nitelemesinden ziyade “Haceri” kelimesini kullanmasında monofizit

³²⁷ Thomson, “Translated Texts for Historians”, xi-xii; Tim, *The Encyclopedia of Ancient History*, 6104-5.

³²⁸ Thomson, “Translated Texts for Historians”, lxx-lxvi.

³²⁹ Thomson, “Translated Texts for Historians”, 95-6.

³³⁰ “Haceri” ifadesi Kubbetü's Sahrâ'nın yapılmasıyla ilgili ifadesinde şu şekilde kullanılmıştır: “Hacerilerden kısa bir süre yardım aldıktan sonra, Süleyman'ın tapınağını yeniden inşa etmeye karar veren asi Yahudilerin planlarından da bahsedeceğim. Kutsalların Kutsalı denilen yeri bularak, onu ibadet yeri olarak kaide ile yeniden inşa ettiler. Ama onları kıskanan İsmaililer onları oradan kovdular ve kendilerine ait olduğunu ilan ettiler. Sonra [Yahudiler] tapınağın hemen dibinde başka bir yere, duaları için başka bir yer inşa ettiler. Orada, Kudüs'ü baştan sona kanla doldurmak ve tüm Hristiyanları Kudüs'ten yok etmek isteyerek şeytani tuzaklarını kurdular.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Thomson, “Translated Texts for Historians”, 102-3.

³³¹ Sebeos'un ifadesi şu şekildedir: “İsmaililer, Hindistan sınırlarına kadar pek çok ülkeyi yağmaladılar. İbrahim'in soyundan söz edeceğim, özgür olandan değil, cariyeden doğan ve hakkında hatasız ilahi sözün yerine geldiği: Onun elleri herkesin üzerinde ve herkesin elleri onun üzerindedir.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Thomson, 95; Arat, “Bischof Sebēos und die ersten Aussagen der Armenier zum Islam”, 117-18.

inanca sahip olması³³² ve olayları daha taraflı olarak yansıtan Bizans kaynaklarından ziyade Fars kaynaklarını kullanması³³³ etkili olmuştur.

Sebeos'un Hz. Muhammed'in Musa hakkında bilgi sahibi olduğuna vurgu yapması İslam'ı Yahudi menşeli bir din olarak kabul ettiğini göstermektedir. Ayrıca onun ifadelerinde Müslümanlarla Yahudilerin hem nesep hem de dini bakımdan yakın ilişki içinde oldukları yer almaktadır. Nitekim o, Herakleios (610-640) zamanında yurtlarından uzaklaşmak zorunda kalan Edessa Yahudilerine yoğunlaşarak bölgeden çıkarılan Yahudilerin Arabistan'a, İsmaililerin yanına gelerek onlardan yardım istediklerine değinmiştir. Burada Yahudilerin, tek tanrılı inançlarından dolayı Araplara sempati duyduğundan, ancak Hz. Muhammed'in, İslam'ı kabul etmemelerinden dolayı onlara fazla bir yakınlık göstermediğinden bahsedilmiştir.³³⁴

7. Sinalı Anastasius – *Hodegos, Edifying Tales* (8. yüzyıl)

Sinalı Anastasius (ö. 700) Yuhannâ ed-Dımaşkî'den yarım asır önce yaşamış İslam'ın doktrinleriyle ilgilenen yedinci yüzyılın en önemli Hristiyan ilahiyatçılarından biridir.³³⁵ Müslüman yönetimi altında yaşayan Anastasius, Hristiyanlığın hakikat iddialarını yeniden dile getirerek bu bağlamda İslam'a eleştiriler yöneltten Hristiyan yazarların başında yer almaktadır.³³⁶ Bu açıdan Anastasius, kendisinden sonraki kilise babalarından olan Yuhannâ ed-Dımaşki gibi Hristiyan yazarlara kaynaklık etmiştir.³³⁷

Anastasius'un, 630 yıllarında Kıbrıs'ta doğduğu bilinmektedir. 649'da Kıbrıs'ın fethiyle Sina Dağı'ndaki Theotokos manastırına çekilmiştir. Ancak sadece manastır hayatına bağlı kalmamış, Doğu Hristiyanlarının bulunduğu bölgelere yaptığı

³³² Thomson, "Translated Texts for Historians", lxiii.

³³³ Thomson, "Translated Texts for Historians", lxv.

³³⁴ Sebeos'un Müslümanlar ve Yahudilerle ilgili verdiği bilgiler İncil'le paralellik arz etmektedir. İncil'de İsmailoğulları ifadesini kullanması ve Müslümanların Hacer'in soyundan olduğunu dile getirmesi bunlardan birkaçıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arat, "Bischof Sebēos und die ersten Aussagen der Armenier zum Islam", 111-12, 116.

³³⁵ Phil Booth, "Anastasios of Sinai", *The Encyclopedia of Ancient History*, 1. Basım, (ed. Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, Andrew Erskine, Sabine R. Huebner), Blackwell Publishing Ltd 2013, 1

³³⁶ Sidney H. Griffith, Anastasios of Sinai, the Hodegos, and the Muslims, *Greek Orthodox Theological Review*, 1997, 32, (4), 341-344.

³³⁷ Peter Schadler, "John Damascus and Islam: Christian Heresiology and the Intellectual Background to Earliest Christian-Muslim Relations", *History of Christian-Muslim Relations*, Brill, Leiden 2018, XXXIV, 119.

seyahatlerle³³⁸ Miafizit ve Monotelitlere karşı Kalkedon öğretisini savunmuştur. Burada topladığı efsanevi ve mucize türünden hikâyeleri döndükten sonra Theotokos manastırında kaleme almıştır.³³⁹ İngilizceye *Edifying Tales* olarak tercüme edilen söz konusu bu eser Yunanca yazılmasına rağmen günümüze Arapça çevirisi ulaşmıştır. Hristiyan-Müslüman ilişkilerini resmedildiği bu eserin ana konusunu Hristiyan inancına bağlılığın öğütlenmesi teşkil etmektedir.³⁴⁰

Anastasius eserinde İslam'ı hem siyasi hem de dini bir yapı olarak ele almıştır. Bu çerçevede Müslümanları Hristiyanlara karşı kötü davranan “küfürbaz despotlar” olarak nitelemiştir.³⁴¹ O, Müslümanlarla ilgili “*gözlerinin önünde meydana gelen ilahi işaretlere ve harikalara karşı akıl almaz umursamazlıklarının yanı sıra istilacı Sarazenlerin Hristiyanların kutsal yerleri ve kalıntılarına yönelik utanç verici saygısızlığı*”³⁴² ifadelerini kullanarak onları “istilacı” olarak nitelemiştir. Onun bu ifadeleri Müslümanları aynı zamanda siyasi bir muhalif olarak da kabul ettiğini göstermektedir.

Anastasius, Hristiyan dünyasında Müslümanlarla tartışırken ilk olarak onlardaki yanlış anlayışların düzeltilmesi gerektiğini ifade ederek teolojik tartışmaların metodolojik çerçevesini çizmeye çalışan ilk yazarlardan biri olmuştur. Bu durum onun şu ifadelerinden açıkça anlaşılmaktadır:

“Herhangi bir tartışmaya girmeden önce, rakibimizin hakkımızda varsaydığı tüm yanlış düşüncelerin Hristiyanlıkla ilgisini reddetmeliyiz. Bundan dolayı şayet Araplarla tartışmak istiyorsak; her kim iki tanrı vardır veya tanrı cismani olarak bir çocuk sahibi olmuştur diyorsa ya da yerde veya gökte yaratılmış herhangi bir şeyi tanrı olarak kabul edip ona tapıyorsa bu kişinin Hristiyanlıkla ilgisinin olmadığını söylemeliyiz.”³⁴³

Anastasius'un bu ifadeleri siyasi alanda yapılan tartışmaların metodolojik zemine kaymasında oldukça önemli bir adım olmuştur. Ayrıca o, Müslümanların Hristiyanlara yönelik eleştirilerine cevap vermeyi amaçlayarak savunmacı bir yaklaşım

³³⁸ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 101-3; Shoemaker, “Anastasius of Sinai and the Beginnings of Islam”, *Journal of Orthodox Christian Studies*, 2018, 1(2), 137-9.

³³⁹ Shoemaker, “Anastasius of Sinai and the Beginnings of Islam”, 137-9.

³⁴⁰ Shoemaker, “Anastasius of Sinai and the Beginnings of Islam”, 103-6, 142-4.

³⁴¹ Van Ginkel J.J. ve Murre-van den Berg H.L., *Redefining Christian Identity: Cultural Interaction in the Middle East since the Rise of Islam*, Peeters, Louvain 2005, 92-3.

³⁴² Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 113-5.

³⁴³ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 125-7.

benimsemiştir.³⁴⁴ Onun bu yaklaşımı aynı zamanda Müslümanların önemli argümanlarını boşa çıkartmaya yönelik önemli bir stratejik hamle olarak değerlendirilebilir.

8. Yuhannâ Bar Penkaye – *Ktābā D-Rēsh Mellē* (687)

Doğu kilisesinde Nestûrî bir keşiş olan³⁴⁵ Yuhannâ bar Penkaye’e ait *Ktābā d-rēsh mellē* (Sözcüklerin Anası)³⁴⁶ adlı bir eserden bahsedilmektedir. Cezire (bugünkü Cizre) şehrinde John Kamul Manastırı’na mensup³⁴⁷ Suriyeli Ortodoks bir keşiş olan Penkaye³⁴⁸ yedinci yüzyılın ilk yarısında Fenek’te doğmuş ve yedinci yüzyılın sonları veya sekizinci yüzyılın başlarında da ölmüştür.

Penkaye bahsi geçen *Ktābā d-rēsh mellē* adlı eserini yaklaşık 687 yıllarında³⁴⁹ Süryânîce olarak kaleme almıştır. Onun bu eserinin Emevî Halifesi II. Muâviye’nin (ö. 683) ölümünden sonra başlayan ikinci fitne sırasında yazıldığı bilinmektedir.³⁵⁰ Penkaye eserini manastırın başrahibi olan Sabrisho’ya ithaf etmiştir.³⁵¹ Kilise tarihine odaklanan bu eser,³⁵² teolojik bir tarih yorumu sunmaktadır.³⁵³ O bu eserde insanın yaratılışından kendi dönemine kadar olan dünya tarihinin teolojik bir özetini vermiştir.³⁵⁴ Kitabın son kısımları ise Hristiyan-Müslüman ilişkilerine ayrılmıştır.³⁵⁵ Kitabın on dördüncü ve on beşinci bölümlerinde³⁵⁶ İslam’ın yükselişine kadar olan dönemler anlatılarak İslam öncesi tarihin kısa bir özeti verilmektedir.³⁵⁷ O, Arapların yakın bir zamanda yıkılacağını ifade

³⁴⁴ Schadler, “John Damascus and Islam”, 120.

³⁴⁵ Nevo, Koren, *Crossroads to Islam*, 106; Shoemaker, 185.

³⁴⁶ Zafer Duygu, *Süryanî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hristiyanlık, İslam, Siyasî Tarih*, 1. basım, Divan Kitap, Ankara 2016, xx.

³⁴⁷ Bryan Rhodes, “John Damascene in Context: An Examination of ‘The Heresy of the Ishmaelites’ with special consideration given to the Religious, Political, and Social Contexts during the Seventh and Eighth Century Arab Conquests”, *St Francis Magazine*, 7(2), 2011, 142.

³⁴⁸ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 176.

³⁴⁹ Gerrit J. Reinink, “Paideia: God’s Design in World History according to the East Syrian Monk John bar Penkaye”, *The Medieval Chronicle II Proceedings of the 2nd International Conference on the Medieval Chronicle Driehergen/Utrecht 16-21 July 1999*, (ed. Erik Kooper, Rodopi), Amsterdam- New York 2002, 190.

³⁵⁰ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 176.

³⁵¹ Rhodes, “John Damascene in Context”, 142.

³⁵² Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 177.

³⁵³ Sebastian P. Brock, “North Mesopotamia in the late seventh century: Book XV of John Bar Penkaye’s *Riṣ Melle*”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 9, 1987, 53.

³⁵⁴ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XX, 177.

³⁵⁵ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XX, 177.

³⁵⁶ Zafer Duygu, *Süryanî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hristiyanlık, İslam, Siyasî Tarih*, 1. basım, Ankara Divan Kitap, 2016, xx.

³⁵⁷ Michael Philip Penn, *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2015, 26-27.

ederek kıyametin yaklaştığını haber vermiştir.³⁵⁸ Ayrıca eserde kutsal metinlere özellikle İncil'e atıflar büyük yer kaplamaktadır.³⁵⁹

Penkaye, Arapların Hristiyan topraklarına hâkim olmasını Kadıköy politikasına bağlayarak bu durumu Tanrı'nın Hristiyanlara karşı bir cezası olarak görmüştür.³⁶⁰ Böylece bununla güya Hz. Muhammed'in bu büyük misyonu gerçekleştirecek kadar güçlü bir şahsiyet olmadığı düşüncesiyle Hristiyanları teselli etmek istemiştir.³⁶¹ Penkaye'e göre İsmailoğullarının³⁶² saltanatları uzun süreli olmayacak³⁶³ ve kısa süre sonra helak olacaklardı.³⁶⁴ Ancak onun bu öngörüsü gerçekleşmemiş, İbn Zübeyr ayaklanması bastırılarak Abdülmelik halife olmuş ve Emevî Devleti böylece istikrarlı bir yönetime kavuşmuştur.³⁶⁵

Penkaye'in İslam araştırmaları açısından önemi onun Hz. Muhammed'e yer vermesinden ileri gelmektedir. Hz. Muhammed için "rehber" nitelemesini kullanan Penkaye'in Hz. Muhammed ve İslam'la ilgili ifadeleri şu şekilde geçmektedir:

*"Çünkü onlar, Hristiyanların halkı ve manastır makamıyla ilgili olarak, rehberleri (mhaddyānā) olan bir adamdan emir alıyorlardı. Ayrıca bu adamın rehberliği sonucunda, eski yasanın geleneklerine göre Tek Tanrı'ya ibadet ettiler. Başlangıçta hocaları (tar'ā) olan Muhammed'in geleneğine o kadar bağlı kaldılar ki, onun kanunlarına karşı küstahça hareket eden herkese ölüm cezası verdiler."*³⁶⁶

Penkaye eserinde Hz. Muhammed'in peygamberlik misyonuna değinmemekle birlikte³⁶⁷ onu toplumu yönlendiren hem siyasi hem de "dini bir lider" olarak kabul etmiştir.³⁶⁸ Nitekim kendisinden önce Edesalı Yakub'un Kroniği, Zuknin Kroniği, 819 ve

³⁵⁸ Reinink, "Paideia: God's Design in World History according to the East Syrian Monk John bar Penkaye", 195.

³⁵⁹ Brock, "North Mesopotamia in the late seventh century: Book XV of John Bar Penkaye's Riš Melle", 54.

³⁶⁰ Nevo, Koren, *Crossroads to Islam*, 106-28.

³⁶¹ Carnoy-Torabi, *Représentations de l'Islam dans la France du XVIIe siècle*, 222-3.

³⁶² Müslümanlardan Haceroğulları olarak da bahsedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Brock, "North Mesopotamia in the late seventh century: Book XV of John Bar Penkaye's Riš Melle", 60.

³⁶³ Gerrit J. Reinink, "East Syrian Historiography in Response to the Rise of Islam: The Case of John bar Penkaye's Ktâbâ d-rêš mellê", *Redefining Christian Identity: Cultural Interaction in the Middle East since the Rise of Islam*, Peeters, Leuven 2005, 88-9.

³⁶⁴ Brock, "North Mesopotamia in the late seventh century: Book XV of John Bar Penkaye's Riš Melle", 73.

³⁶⁵ Penn, *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*, 28-9.

³⁶⁶ Brock, "North Mesopotamia in the late seventh century: Book XV of John Bar Penkaye's Riš Melle", 61.

³⁶⁷ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 195.

³⁶⁸ Stephen J. Shoemaker, *The Death of a Prophet: The End of Muhammad's Life and the Beginnings of Islam*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2012, 211-2.

846 kronikleri de Hz. Muhammed'den bir kral olarak bahsetmiştir.³⁶⁹ Onun İslam'la ilgili ifadelerinin bir diğer önemi de Müslümanların Eski Ahit geleneklerine göre tek tanrıya ibadet ettiklerini söyleyerek onları Yahudi mirası içinde değerlendirmesinden ileri gelmektedir.

Diğer yandan onun metinde vurguladığı bir diğer husus da Muâviye'yle ilgili değerlendirmeleridir. Nitekim o, Muâviye'nin Hristiyanlara yönelik politikalarından övgüyle bahsederek onu hoşgörülü bir halife olarak kabul etmiştir. Onun bu yaklaşımında Muâviye'nin, Hristiyan Kelb kabilesinden I. Yezid'in (ö. 683) de annesi olan bir kadınla evlenmesi etkili olmuştur. Zira Muâviye'nin ordusunda önemli sayıda Hristiyan asker bulunmaktaydı ve oğlu Yezid'in de ikinci iç savaş sırasında Hristiyan Kelb ve Tağlib kabilelerinden askerlerle savaşa girdiği bilinmektedir.³⁷⁰ Penkaye'in Müslümanlara karşı nispeten insafli yaklaşımının ve polemikçi olmayan üslubunun³⁷¹ onun Bizans'a hem siyasi hem de dini açıdan muhalif olmasından kaynaklandığı söylenebilir.³⁷²

9. Yuhannâ ed-Dımaşkî – *Pege Gnoseos* (743)

Doğu'nun kilise babalarından kabul edilen Yuhannâ ed-Dımaşkî, Orta Çağ'dan günümüze kadar Batı'da İslam imajının şekillenmesinde büyük ölçüde etkili olan bir isim olmuştur. Bunun nedeninde ise Doğu Hristiyanlarından olan Yuhannâ'nın Müslümanları içinden bir bakışla tanıması bulunmaktadır. Yuhannâ'nın Emevî sarayında yaşaması Müslümanları içten bir bakışla tanımasını sağlamış ve "İslami yorumun amentüsü"sünü ortaya koyarak paradigma kurucu bir isim olmuştur. Yuhannâ'nın birçok eseri bulunmakla birlikte İslam'la ilgili en önemli eseri *Pege Gnoseos* (Bilginin Kaynağı) adıyla bilinmektedir.

³⁶⁹ Penn, *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*, 107.

³⁷⁰ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 197.

³⁷¹ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 192.

³⁷² Doğu Kilisesi ilahiyatçıları, Diyofizitler ile Monofizitler arasında keskin sınırlar oluşturarak Nestûrî kimliğini, dini topluluğuna kabul ettirmişlerdir. Doğu Kilisesi tarihçilerinden Yuhannâ bar Penkaye Nestûrîydi. Nestûrî Kilisesi, Mesih'in Tanrı ve insan, Tanrı'nın tek oğlu, Tanrı olan insan ve insan olan Tanrı, oğulluğun tek prosoponunun birliğinde iki doğa ve iki hypostasis olan gerçek ve ortodoks öğretiyi itiraf ediyorlardı. Nestûrî kilisesinin varlığını Hristiyanlara kabul ettirmeleri oldukça zaman almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaşar Kaplan, *Nestûrî Kilisesi'nin Temel İnanç ve Uygulamalarının Teşekkül Süreci (VI-XIII Yüzyıllar)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021, 299-300.

Kaynaklarda Yuhannâ'nın Suriye'nin Şam şehrinde doğduğu geçmektedir.³⁷³ Hristiyan kaynakları onun isminden Yuhannâ (John) olarak bahsetmişlerdir.³⁷⁴ Onunla ilgili diğer isimlendirmeler ise Barhebraeus tarafından "Yuhannâ Qurin b. Mansûr"; Kıpti yazarlar "Yanah b. Mansûr"; Ebu'l-Ferec el-İsfehâni "İbn Sarcûn"; Agapius ise İyânis b. Mansûr al-Dımaşkî olarak bahsedilmiştir. Burada geçen isimlerden Mansur ismini ise dedesi Mansûr b. Sercûn'dan almıştır.³⁷⁵ Bununla birlikte kilise metinlerinde ondan zaman zaman da soysuz anlamına gelen "Manzer" olarak söz edilmiştir. Nitekim Yuhannâ ölümünden sonra 754 yılında düzenlenen sinodda ondan Manzer olarak söz edilmiştir. Aynı zamanda bu sinodda onun Sarazen fikirli, ikonlara tapan, Mesih'e küfreden, imparator karşıtı, dinsiz ve tahrifçi olduğundan söz edilerek Hristiyan öğretisinden aforoz edildiği bildirilmiştir.³⁷⁶

Öte yandan Yuhannâ ve ailesin dini inanç bakımından Bizans resmi doktrinini destekleyen³⁷⁷ Melkit öğretisine sahipti. Ancak politik olarak Bizans'a muhalif düştükleri söylenebilir.³⁷⁸ Nitekim onun dedesi Mansur, Emevîler döneminde Şam'ın baş mali sorumlusu olarak görev yapmış, kendisinden sonra oğlu Sercûn b. Mansur, daha sonra da Yuhannâ bu göreve getirilmiştir. Yuhannâ daha sonra Emevî sarayında önemli bir mevki elde ederek halifenin baş danışmanlığına kadar yükselmiştir.³⁷⁹ Yuhanna'nın resmi, sinodlarda başı örtülü olarak yer almaktadır. Onun bu şekilde resmedilmesi ve isminin de Arapça olması, onun Arap kökenli olabileceği zannına yol açsa da bu düşünce pek kabul görmemiştir.³⁸⁰

³⁷³ J. Gratien Renoux, *De Dialectica Sancti Joannis Damasceni*, Avenione, Bouquerie 1863, 10.

³⁷⁴ Daniel J. Sahas, *John of Damascus on Islam*, Brill, Leiden 1972, 8.

³⁷⁵ Sahas, *John of Damascus on Islam*, 8.

³⁷⁶ Burada ondan Sarazen fikirlere sahip, ikonlara tapan, Mesih'e küfreden, imparator karşıtı, dinsiz ve tahrifçi olarak bahsedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Sahas, *John of Damascus on Islam*, 5, 9.

³⁷⁷ John of Damascus, "Saint John of Damascus", *The Fathers of the Church: Saint John of Damascus Writings*, (ed. Roy Joseph Deferrari), (trc. Frederic Henry Chase), The Catholic University of America Press, Washington 1958, vi; Mushagalusa, "John of Damascus and Heresiology: A Basis for Understanding Modern Heresy", XXXVII, 123-24; Argarate, "Islam from an Eighth Century Christian Perspective", 57-60.

³⁷⁸ Yüksek vergiler, toprak sahiplerinin köylüler üzerindeki ezici gücü ve Perslerle uzun, kapsamlı ve çoğunlukla sonuçsuz savaşlara katılmalarıyla, Suriyeliler Müslümanların gelişini memnuniyetle karşılamışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sahas, *John of Damascus on Islam*, 23.

³⁷⁹ Janosik, *John of Damascus*, 27-8.

³⁸⁰ Onuncu yüzyılda yaşayan Melkit Patriği Eutychius ve bazı yazarlar onun Arap kökenli olabileceğini ifade ederken, Daniel Sahas gibi bazı çağdaş yazarlar bu görüşü kabul etmemişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sahas, 7; Daniel J. Janosik, *John of Damascus, First Apologist to the Muslim: The Trinity and Christian Apologetics in the Early Islamic Period*, Pickwick Publications, Eugene 2016, 27-28; Peter Schadler, "John Damascus and Islam: Christian Heresiology and the Intellectual Background to Earliest Christian-Muslim Relations", *History of Christian-Muslim Relations*, Brill, Leiden 2018, XXXIV, 100.

Yuhannâ'nın hayatıyla ilgili günümüze Arapça *Vitae* (biyografi) adında bir kaynak ulaşmıştır ve onunla ilgili bilgiler bu kaynağa dayanmaktadır.³⁸¹ Yuhannâ'nın ne zaman doğduğu tam olarak bilinemese de hocası Cosmas'ın (ö.?) Sicilya'dan geldiği zamanda, onun on iki yaşında olduğu ve Sicilya'nın da 664 yılında fethedildiği göz önüne alınırsa onun 652 yılında dünyaya geldiği söylenebilir.³⁸²

Yuhannâ eğitimini, Cosmas adında Sicilyalı bir keşişin tedrisatı altında sürdürmüştür. Cosmas, Sicilya'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle esir alınarak Şam'a getirilen bir köle idi. Kaynaklarda onun teoloji, retorik, diyalektik, ahlak, astronomi, aritmetik, geometri ve müzik alanında oldukça bilgili biri olduğu geçmektedir. Yuhannâ'nın babası, Cosmas'ın halifeden serbest bırakılmasını istemiş ve bu talebi kabul edilince de onu oğlu Yuhanna'nun eğitimiyle görevlendirmiştir.³⁸³ Bu açıdan Yuhannâ'nın birçok alandaki bilgisini³⁸⁴ hocası Cosmas'a borçlu olduğu söylenebilir.

Yuhannâ hayatının sonlarına doğru ise 715 yılında Şam'dan Kudüs'e giderek oradaki Aziz Sabas Manastırı'na girerek hayatını orada devam ettirmiştir.³⁸⁵ O, en önemli eseri *Pege Gnoseos*'u bu manastırda kaleme almıştır. Onun bu eseri kaleme almasında manastırda görevli olan hocasının desteği³⁸⁶ ve bu manastırda geniş bir kütüphanenin olması³⁸⁷ etkili olmuştur. Yuhanna bu eser yanında *Disputatio Christiani et Saraceni* (Hristiyan ve Sarazen Tartışması) adında başka bir çalışma da kaleme almıştır. Ancak bu eserin kendisine aidiyeti şüpheli olarak kabul edilmiştir.³⁸⁸ Yuhannâ'nın *Pege Gnoseos* adlı eseri, hocası Cosmas'a hitap eden bir girişle başlayarak felsefi bölümlerin yer aldığı "Dialectica (Diyalektik)" bölümüyle devam etmektedir. Bu bölümü "sapkınlıklar"ın ele alındığı ve onların neden Hristiyanlık dışında değerlendirilmesi gerektiğine dair yorum ve izahların bulunduğu "De Haeresibus"³⁸⁹ adlı bir bölüm takip etmektedir. Bununla

³⁸¹ Sahas, *John of Damascus on Islam*, 34.

³⁸² Sahas, *John of Damascus on Islam*, 39.

³⁸³ Andrew Louth, *St John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology*, Oxford University Press, Oxford 2002, 24-25.

³⁸⁴ John of Damascus, "Saint John of Damascus", vi; Rhodes, "John Damascene in Context", 112-13.

³⁸⁵ John of Damascus, "Saint John of Damascus", vii.

³⁸⁶ Renoux, *De Dialectica Sancti Joannis Damasceni*, 17.

³⁸⁷ Argarate, "Islam from an Eighth Century Christian Perspective", 60-63.

³⁸⁸ Jan Dominik Bogataj, "Byzantine Theology and Islam: Paul of Antioch's Irenic Approach", *Edinost in dialog Unity and Dialogue*, 74(2), 2019, 198-99; Louth, *St John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology*, 76.

³⁸⁹ "De Haeresibus" 103 bölümden oluşmaktadır ve Müslümanlar burada 101. bölümde ele alınmıştır. Müslümanlarla ilgili bu kısım "De Haeresibus"taki en uzun bölümdür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rhodes, "John Damascene in Context", 149-52.

birlikte “De Haeresibus” adlı bölümünün özgün olup olmadığı üzerine birtakım tartışmalar bulunmaktadır.³⁹⁰ Bu bağlamda onun “De Haeresibus” çalışmasının ilk seksen bölümünün Salamisli Epiphanius’un (ö. 403) *Panarion* adlı eserinden birebir alındığı ileri sürülmüştür.³⁹¹ Eserin özgünlüğü tartışma konusu olsa da Yuhanna, Epiphanius’un çalışmasından farklı olarak eserinin sonuna “İslam”, “İkonoklasizm” ve “Aposchitesler” olarak üç sapkın grubu dahil etmiştir.³⁹² Yuhanna, “De Haeresibus” adlı bölümden sonra Ortodoks inancının açıklaması olan “De Fide Orthodoxa”ya yer vermiştir.³⁹³ Onun, Ortodoks inancı ile ilgili bölümü kitabın en son kısmına yerleştirerek, bununla okuyucuyu felsefe ve sapkınlıklar konusunda bilgilendirerek Ortodoks inancına sevk etmek istediği dile getirilmiştir.³⁹⁴

Yuhanna eserinde kendi düşüncelerini değil de bilge ve dindar insanların görüşlerini yazacağını vaat etmiştir.³⁹⁵ Eserinin girişinde doğru ve hakiki bilginin peşinde olduğunu ifade etmiş, yanlış ve değersiz olan her türlü bilgiden uzak duracağını da sözünü vermiştir.³⁹⁶ Bunu “*kendimden hiçbir şey eklemeyeceğim, ancak en seçkin öğretmenler tarafından üzerinde çalışılan şeyleri bir araya toplayacağım*” diyerek ifade ederek kendinden önceki bilgileri tasnif ederek, onlardan bir seçki oluşturacağını ilan etmiştir.³⁹⁷ Diğer yandan Yuhanna eserinin girişinde asıl amacının felsefeye giriş yapmak ve mümkün olduğunca her türlü bilgiyi kısaca ortaya koymak olduğunu söylemiş ve eserini, içeriğine uygun olarak “Bilginin Kaynağı” anlamına gelen *Pege Gnoseos* olarak isimlendirmiştir.³⁹⁸ Söz konusu eserin cami/kapsamlı olması açısından ansiklopedik

³⁹⁰ Nitekim Alman teologlardan Franz Diekamp (ö. 1943) bu eserin *Doctrina Patrum*’dan alındığını söylemiştir. Ancak Alman araştırmacılarından Bonifaitus Kotter (ö. 1987) ise onun bu tezine karşı çıkarak eserin özgün olduğunu ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rhodes, “John Damascene in Context”, 128-30.

³⁹¹ Eserin ilk bölümünde, yirmi sapkın gruptan bahsedilmiş, bunlar da “Barbarlar”, “Scythism” (Babil kulesini yapanlar), “Simoncular” (Simon Magnus’un taraftarları) ve “Massalianlar” olmak üzere dört ana gruba ayrılmıştır. Epiphanius’un Scythism’i tufandan önceki barbarizmdir. Ona göre Tufan’dan önce Scythism vardı, sonra Helenizm ve Yahudilik ortaya çıkmıştır Scythism Nuh’un oğlu Sam’ın soyundan gelmektedir. Tufandan sonra Asya’ya gitmiş oranın kurucusu olmuştur, diğer oğulları Ham Afrika’ya Yafet ise Avrupa’ya gitmişlerdir Ayrıntılı bilgi için bkz. James Tytler, *A Dissertation on the Origin and Antiquity of the Scottish Nation* London 1795, 28.

³⁹² Bkz. Daniel J. Sahas, *John of Damascus on Islam*, Brill, Leiden 1972, 56-57.

³⁹³ Bu bölüm, Ortodoks öğretisini Monofizitlere karşı savunmayı amaçlamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Louth, *St John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology*, 8.

³⁹⁴ Rhodes, “John Damascene in Context”, 128-30.

³⁹⁵ John of Damascus, “Saint John of Damascus”, 10.

³⁹⁶ John of Damascus, “Saint John of Damascus”, 5-6.

³⁹⁷ Tytler, *A Dissertation on the Origin and Antiquity of the Scottish Nation*, 28; Sahas, *John of Damascus on Islam*, 56-57.

³⁹⁸ John of Damascus, “Saint John of Damascus”, 10; Schadler, “John Damascene and Islam”, 52.

tarzda bir eser olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim onun yaşadığı dönem, Bizans'ta klasik anlamda “ansiklopedizm” çağını yansıtmaktaydı.³⁹⁹

Yuhannâ eserinin “De Haeresibus” adlı bölümün 101. kısmında İslam'ı müstakil bir başlık olarak ele almıştır. O, İslam'ı “İsmaili sapkınlık”⁴⁰⁰ olarak isimlendirerek Hristiyan dünyasında onu sapkın bir mezhep olarak tanıtmıştır. Yuhannâ'nın İslam'la ilgili düşünceleri şu şekildedir:

“İsmaililerin bugüne kadar devam eden batıl inançları vardır ve onlar deccâlin başı olarak insanları yanlışla sürüklüyorlar... Bunlar putperestler, sabah yıldızı ve Afrodit'e tapıyorlardı ki buna kendi dillerinde Kabar⁴⁰¹ denmekteydi. Onlar Heraklius zamanına kadar putperestlerdi. O zamandan günümüze Mamet adında sahte bir peygamber ortaya çıktı. O, Eski ve Yeni Ahit'i görmüş ve bir Arian keşişiyle konuştuktan sonra, kendi sapkınlığını geliştirmiştir. Kendisini dindar göstererek insanların teveccühünü kazandıktan sonra, gökten kendisine indirilen bir kitap olduğunu söylemiştir... Allah'ın ona gönderdiğiyle övündüğü bu kitapta birçok başka olağanüstü ve oldukça gülünç şeyler bulunmaktadır...”⁴⁰²

Yuhanna İslam'ın, Hristiyan dünyasında ciddi bir şekilde varlığını sürdürmesi nedeniyle onunla ilgili bir açıklama yapmanın artık zorunlu hale geldiğini dile getirmiştir. O, Müslümanları Hristiyan dünyasına tanıtmayı amaçlayarak Hristiyanlar arasında Hz. Muhammed'in Mesih'in öncüsü olduğu şeklindeki beklentileri bertaraf etmek için onları “deccâlin öncüsü” olarak nitelemiştir.⁴⁰³ Arapların köken bakımından İbrahim ve Hacer'in oğlu olan İsmail'e dayandığını ifade ederek onların “İsmaili” ve “Haceri” olarak isimlendirildiklerinden söz etmiştir. Müslümanlar için kullanılan bir diğer nitelemenin de “Sarazen” olduğunu dile getirmiştir. Ona göre “Sarazen”, Hz. İsmail'in peygamberlik mirasından yoksun bırakıldığını belirtmek için “Sara'nın mirasından yoksun bırakılanlar” anlamında kullanılmaktadır.⁴⁰⁴ Bu açıdan Hz. Peygamber'in getirdiği İslam dinini

³⁹⁹ Schadler, “John Damascus and Islam”, 51.

⁴⁰⁰ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 154.

⁴⁰¹ Yuhannâ'nın İslam hakkındaki eksik bilgisini veya kastını gösteren bir ifadedir. Çünkü burada geçen “kabar” kelimesinin Müslümanların “Ekber” yani “Allahu ekber” terkiibiyle kullandıkları bir ifade olduğu iddia edilmiştir. Yuhannâ'nın bu ifadesinden hareketle ondan sonra gelen George Hamartolus (yaklaşık olarak 9. yüzyılda yaşamış) de “Allahu ekber” ifadesinin Allah- daha büyüğü- Ay ve Afrodit Tanrısıdır şeklinde çarpıtmıştır. Ondan sonra da Constantine Porphyrogenitus (yaklaşık olarak X. yüzyılda yaşamış), George Gedrenus (yaklaşık olarak 11. yüzyılda yaşamış) aynı ifadeleri tekrarlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tarek M. Muhammad, “Allā Wa Koubar in the Byzantine Conception”, *Pax Islamica* 1-2, (8-9), 2012, 296-315.

⁴⁰² Sahas, *John of Damascus on Islam*, 26.

⁴⁰³ Jean Damascène, *Sancti Patris Nostri Joannis Damasceni Monachi et Presbyteri Hierosolymitani Opera Omnia quae Extant*, Delespine, Paris 1712, I, 110.

⁴⁰⁴ Damascène, *Sancti Patris Nostri Joannis Damasceni*, I, 111; Taşpınar “Sara tarafından mahrum bırakılanlar” ifadesini “Sare tarafından mirastan mahrum bırakıldığı şeklinde tercüme etmiştir. Ayrıntılı

Hristiyan mirası dışında kabul ederek onu sapkın kabul edilen Ariusçu/Nesturi öğretisiyle ilişkilendirmiştir.⁴⁰⁵

Yuhanna'nın İslam'a yönelik reddiyeleri tek tanrı inancı, nübüvvet ve vahiy gibi konulara yoğunlaşmıştır. Müslümanların Hristiyanlara yönelttiği bazı eleştirileri konu edinerek savunmacı bir yaklaşım izlemiştir. Bunlardan biri de Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki en önemli muhalefet noktalarından olan Mesih'in tanrısallığı konusudur. Bu konuda Kur'an'da geçen bazı ayetlere (Nisa 4/171-173) atıfta bulunarak İslam'ın bu reddiyelerine cevap vermeyi amaçlamıştır. Onun bu konuyla ilgili argümanları şu şekildedir:

“Onlar bizi ‘müşrikler’ diye isimlendiriyorlar. Çünkü, Mesih Tanrı'nın oğludur ve Tanrı'dır dediğimizde, bizim Tanrı'nın yanına bir ortak yerleştirdiğimizi söylüyorlar. Biz onlara bu, peygamberlerin ve Tanrı'nın bize bildirdiği bir şeydir, diyoruz ve onlara tekrar şu soruyu soruyoruz: Mesih'in, Tanrı'nın kelâmı ve ruhu olduğunu söyleyen sizler, neden bizleri ‘müşrik’ olarak suçluyorsunuz? Zira, kelâm ile ruh, içinde tabii olarak bulundukları şeyden ayrılamazlar. Madem ki o, Tanrı'da Tanrı'nın kelâmı olarak mevcut ise, o zaman o da açıkça Tanrı'dır. Ancak, şâyet Tanrı'nın dışında ise, o zaman size göre Tanrı'nın kelâmı ve ruhu yoktur. Böylece Tanrı'ya bir kimseyi şirk koştuktan sakındırırken, onu âtil bırakıyorsunuz. Gerçekten de O'nu âtil bırakıp taş, oduna ya da cansız başka herhangi bir şeye benzer bir hal almasına sebep olmaktansa, O'nun bir şeriki olduğunu söylemeniz sizin için daha hayırlıdır. Bundan dolayı, bizlere ‘müşrik’ demekle iftirada bulunuyorsunuz; buna karşılık biz de sizi, Tanrı'yı ‘âtil bırakanlar’ olarak isimlendiriyoruz.”⁴⁰⁶

Buradan hareketle Hristiyanların İslam'ı ele alma nedenleri arasında ilk olarak müslümanların eleştirilerine cevap vermek olduğunu söylenebilir. Bunun yanı sıra Yuhanna'nın ortaya koyduğu düşüncelerden bir diğeri de nübüvvet konusu olmuştur. Nitekim ona göre Hz. Peygamber'in gelişi ne kendisinden önceki peygamberler tarafından haber verilmiş ne de Kitab-ı Mukaddes'te buna dair bir ifade yer almıştır. Ona göre; Hz. Mûsâ, Tevrat'ı Sina'da bütün halkın gözü önünde almış, Hz. Mûsâ'dan sonra gelen peygamberler de Hz. İsa'nın geleceğine işaret etmişlerdi. Bu açıdan o, Müslümanlara “Neden sizin peygamberiniz de kendisine başkaları şahitlik edecek şekilde gelmedi?”, “Neden halkın gözü önünde duman tüten bir dağın üzerinde Mûsâ'ya Tevrat'ı

bilgi için bkz. İsmail Taşpınar, “Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhannâ ed-Dımaşkî (649-749) ve İslam”, *MUİFD*, 21(2), 2001, 50.

⁴⁰⁵ P.M. Holt, Ann K.S. Lambton, ve Bernard Lewis, *The Cambridge History of Islam: IA: The Central Islamic Lands From Pre-Islamic Times to the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge 1970, xi; Sahas, *John of Damascus on Islam*, 26.

⁴⁰⁶ Damascène, *Sancti Patris Nostri Joannis Damasceni*, I, 112-3.

veren Tanrı, sizin bahsettiğiniz kitabı ona aynı şekilde, sizin huzurunuzda, sizi ikna edecek tarzda vermedi?” şeklinde sorular yönelterek Hz. Muhammed’in kendisini şahitler olmadan peygamber ilan ettiğini ifade etmiştir.⁴⁰⁷ Buradan hareketle onun, “*Bir zamanlar Meryem oğlu İsa da: Ey İsrailoğulları, ben size gönderilmiş Allah elçisiyim. Benden önce gelen Tevrat’ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici olarak geldim.*” (Saff, 61/6) ayetini ya bilmediğini ya da bilinçli bir şekilde göz ardı ettiğini söyleyebiliriz. Yuhanna nübüvvetten sonra vahyin kaynağı meselesini ele almıştır. Ona göre Hz. Muhammed halkını kandırarak gökyüzünden gelen bir metnin Tanrı tarafından kendisine vahyedildiğini söylemiştir. Yuhanna buna karşıt olarak alaycı bir şekilde Hz. Muhammed’in bu vahiyleri uykuda aldığını dile getirmiştir.⁴⁰⁸

Yuhannâ eserinde Kur’ân’a İslam’ın temel kaynaklarından biri olarak işaret etmiş ve Müslümanların bu kitaba göre amel ettiklerini söylemiştir. Bu açıdan onun Kur’ân ayetlerine atıfta bulunan ilk Hristiyan yazarlardan biri olduğunu söyleyebiliriz. Kur’ân’ı “saçmalıklar manzumesi” olarak gören Yuhanna, bu iddiasını destekleyebilmek için birçok ayeti tartışmaya açarak Hristiyan öğretisini desteklemeye çalışmıştır.⁴⁰⁹ Onun bu konudaki yaklaşımıyla ilgili olarak meselelere derinlikli olarak yaklaşımdan ziyade polemikçi bir üslup benimseyerek savunmacı bir usul benimsediği söylenebilir.

Bunların yanı sıra Yuhanna, Hz. Peygamber’in Zeynep’le evliliğine değinmiş ve Hz. Peygamber’in Zeynep’e aşık olarak onu eşi Zeyd’den boşandığını iddia etmiştir. Onun bu iddiaları Hz. Peygamber’i bir şehvetperest olarak göstermek için dile getirdiğini söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra o, Hz. Muhammed’in Müslümanlara ve eşlerine sünnet olmalarını emrettiğini, Şabat’ı yerine getirmemeyi ve vaftiz olmamayı emrettiğini, Tevrat’ın yasakladığı bazı gıdaları yemeye izin verirken diğer bazılarından sakındırdığını ve şarap içmeyi yasakladığını dile getirerek Yahudilikle bağlantısına değinerek ibadetleri açıklamaya çalışmıştır.⁴¹⁰

Neticede Yuhanna’nın İslam’ı siyasi bir temelde değil, teolojik bir çerçevede tartışmaya başladığı söylenebilir. O, bu tavrıyla kendisinden sonraki yazarları etkileyerek İslam’la ilgili tartışmaların siyasi zeminden teolojik zemine geçmesinde oldukça etkili

⁴⁰⁷ Damascène, *Sancti Patris Nostri Joannis Damasceni*, I, 112; Astérios Argyriou, “Perception de l’Islam et Traductions du Coran Dans le Monde Byzantin Grec”, *Byzantion* 75, 2005, 31.

⁴⁰⁸ Damascène, *Sancti Patris Nostri Joannis Damasceni*, I, 112.

⁴⁰⁹ Damascène, *Sancti Patris Nostri Joannis Damasceni*, I, 111-3.

⁴¹⁰ Damascène, *Sancti Patris Nostri Joannis Damasceni*, I, 113-5.

olmuştur. Buradan hareketle onun eserinin erken dönem İslam reddiyesinin önemli bir örneğini oluşturduğunu söylemek mümkündür. İslam'la ilgili değerlendirmelerinde zaman zaman alay edici ve küçümseyici nitelemeler kullanması bakımından ise polemikçi bir üslup benimsediğini söyleyebiliriz. Yuhannâ eserinde inanç, nübüvvet ve vahyin doğası ve ibadet konuları üzerine yoğunlaşmıştır. Nitekim bu dönemde Hristiyanların İslam'la tanışmaları, onları kendi kimlikleri üzerinde düşünmelerine, neyin Hristiyan ve neyin sapkın olarak kabul edilebileceğini yeniden yorumlamalarına ve İncil öğretilerine olan ilgilerini yeniden canlanmasına neden olmuştur.⁴¹¹ Bunun yanı sıra Yuhannâ eserinde Kur'ân'ın yanı sıra sadık rüya gibi hadis kitaplarında geçen bazı rivayetlere de yer verdiği söylenebilir.

10. Theodore Ebû Kurrâ – *Meymar fî mevti'l-mesîh* (8. yy. sonları veya 9. yy. başları)

Abbâsîler döneminde yaşayan⁴¹² Theodore Ebû Kurrâ sekizinci yüzyılın sonlarında Edessa'da doğmuş, dokuzuncu yüzyılın başlarında ise Harran'da ölmüştür. Hayatıyla ilgili ise günümüze çok az bilgi ulaşmıştır. Doğu Hristiyan kiliselerinde keşişlik yaptığı bilinen Theodore, muhalifi olan Monofizitler ve Nestûrilere karşı Melkit inancını desteklemiştir. Theodore 829 yılında Harran'da halife Me'mûn ile teolojik bir tartışmaya katılmıştır. Aristocu bir felsefe anlayışına sahip olmasının yanı sıra Teslis ve Kristoloji gibi Hristiyan doktrinleri hakkında da oldukça bilgi sahibi olan Theodore'un⁴¹³ Arapça, Yunanca ve Süryânîce dillerinde kaleme aldığı birçok eseri bulunmaktadır.⁴¹⁴ Bunlardan on altı tanesi Arapça, geri kalan on dört tanesi de Yunanca olmak üzere toplam otuz eseri bulunmaktadır.⁴¹⁵ Ana dilinin Süryânîce olmasına rağmen eserlerinin çoğunu Arapça olarak kaleme almıştır. Bu bakımdan o, İslam'a karşı Arapça teolojik reddiye yazar ilk yazarlardan biri olarak kabul edilmektedir.⁴¹⁶ Onun Kur'ân'da geçen "rabbu'l-alemin" gibi birtakım ifadeleri kullanması Müslüman terminolojisine oldukça aşina olduğunu

⁴¹¹ Bogataj, "Byzantine Theology and Islam: Paul of Antioch's Irenic Approach", 201.

⁴¹² Nevo, Koren, *Crossroads to Islam*, 236.

⁴¹³ John Meyendorff ve Fuat Aydın, "Bizans'ın İslam Anlayışı", *SÜSBE* 6, 2002, 30.

⁴¹⁴ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, I, 439-40.

⁴¹⁵ Theodore Ebû Kurrâ'nın İslam'la ilgili eserlerinin isim listesi ve eserlerin içeriklerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 448-564.

⁴¹⁶ Janosik, *John of Damascus*, 231.

göstermektedir.⁴¹⁷ Onun Kur'ân'ı inceliklerle çözümlemesi ve İslam diniyle ilgili bazı kavramlara yer vermesi bakımından eserleri oldukça dikkat çekmektedir.⁴¹⁸

Theodore eserlerinde Hristiyanlığı İslam'la karşılaştırarak⁴¹⁹ onu birtakım argümanlar eşliğinde reddetmeye çalışmıştır.⁴²⁰ Theodore bu konudaki yaklaşımını “*Diğer tüm dinleri bir kenara atıyoruz, onları kovuyoruz ve onları bir hiç olarak sayıyoruz*”⁴²¹ şeklinde ifade etmiştir.⁴²² Ona göre İslam, Hristiyanlıktaki gibi mucizelerle desteklenmediği için bir din olarak kabul edilemez.⁴²³ Nitekim o, Hristiyanlığın zorluk ve alçakgönüllülüğü öğütlerken, buna karşılık İslam mühtedilerine zenginlik, güç ve zevk vaatleri sunduğunu iddia etmiştir.⁴²⁴ Theodore Müslümanlardan “Araplar,” “Sarazen,” “Haceri,” “barbarlar” ve “kafirler”⁴²⁵ olarak söz etmiştir.⁴²⁶ Ona göre İslam, Hristiyanlığın aksine kılıç yoluyla yayılmıştır⁴²⁷ ve Hz. Muhammed “ahlaksız”,⁴²⁸ “mecnun”, “yalancı” ve “şeytan tarafından ele geçirilen” biridir.⁴²⁹ Bu açıdan onun Müslümanların yükselen gücüne gösterdiği tepki onu bu şekilde nefret söylemlerine ve Hristiyanlık arasında bir kıyaslama yapmasına yöneltmiştir.

Theodore'un İslam ve Kur'ân hakkındaki bilgisinin Yuhannâ'dan daha ileri olduğu dile getirilmiştir. Yuhannâ'nın Kur'ân'dan yaptığı kısmi atıflara karşılık, Theodore'un Kur'ân'ı İslam'ın sabit bir metni olarak baştan sona ele almış ve yorumlamıştır.⁴³⁰ Theodore'un, İslam'a karşı yaklaşımı bazı konularda Yuhannâ ed-Dımaşkî'den ayrılmaktadır. Yuhannâ'nın odak noktası Hristiyanlar iken, Theodore incelemelerini daha çok Müslümanlara yöneltmiştir.⁴³¹ Her ikisi de Bizans Kadıköy doktrinini savunmakla birlikte, Yuhannâ ikonoklazm konusunda Bizans'a muhalif düşerek Bizans

⁴¹⁷ Jonathan P. Berkey, *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600–1800*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, 167.

⁴¹⁸ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 440.

⁴¹⁹ Van Ginkel, *Redefining Christian Identity*, 110.

⁴²⁰ Schadler, “John Damascus and Islam”, 204, 206.

⁴²¹ Schadler, “John Damascus and Islam”, 62-63.

⁴²² Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 454; Schadler, “John Damascus and Islam”, 62-3.

⁴²³ Thomas Richard Hurst, *The Syriac Letters of Timothy I (727-823): A Study in Christian-Muslim Controversy*, (Ph.D. Thesis), The Catholic University of America, Washington 1986, 105.

⁴²⁴ Schadler, “John Damascus and Islam”, 193.

⁴²⁵ Schadler, “John Damascus and Islam”, 200.

⁴²⁶ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 441.

⁴²⁷ Schadler, “John Damascus and Islam”, 182.

⁴²⁸ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 160.

⁴²⁹ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 441.

⁴³⁰ Schadler, “John Damascus and Islam”, 204, 206.

⁴³¹ Schadler, “John Damascus and Islam”, 206.

kilise konsilleri tarafında uzun yıllar lanetlenmiştir.⁴³² Her ikisi de argümanlara dayalı olarak İslam'ı reddetse de Theodore, Yuhannâ'nın aksine hakaretamiz bir yaklaşım sergilemiştir. Yuhannâ İslam'ı teolojik bir mesele olarak ele alırken, Theodore ise siyasi ve dini açıdan yaklaşmıştır.⁴³³ Onları ayıran bir diğer nokta ise Yuhannâ'nın İslam'ı Hristiyanlığın sapkın bir kolu olarak görmesine karşılık, Theodore'un İslam'la ilgili herhangi bir "sapkınlık" nitelemesinde bulunmamasıdır.⁴³⁴

11. Bizanslı Niketas – *Refutatio Mohammedis* (yaklaşık M.S. 8.-9. yy.)

Bizanslı Niketas'ın 866-870 yıllarında kaleme aldığı Kur'an'ın Yunanca çevirisinden istifade edilerek oluşturulan Ἀνατροπή τοῦ Κορανίου (*Latincede Refutatio Mohammedis/Confitatio Libri Mohammedis* olarak bilinmektedir)⁴³⁵ adlı bir eseri bulunmaktadır.⁴³⁶ Onun el yazması eseri günümüzde Vatikan Kütüphanesi'nde korunmaktadır.⁴³⁷ Niketas'ın dindar bir Ortodoks olmasının yanında aynı zamanda aristokrat ve filozof⁴³⁸ olduğu bilinmektedir.⁴³⁹ Onun hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi Angelo Mai'nin (ö. 1854) 1847 tarihli *Novae Patrum Bibliothecae*'sinde verilmiştir.⁴⁴⁰ Tarihte Niketas adında birçok kişi kayıtlara geçse de⁴⁴¹ burada söz konusu eserin yazarının dokuzuncu yüzyılda yaşayan Niketas olduğu konusunda yazarlar arasında bir görüş birliği bulunmaktadır.⁴⁴²

Öte yandan Niketas Müslümanlarla tartışma konusunda imparatorluğun sözcülüğünü üstlenmiş, imparatorun isteği üzerine Abbâsî Halifesi Mutevekkil (ö. 861)

⁴³² Sahas, *John of Damascus on Islam*, 7; Janosik, *John of Damascus*, 27-8; Schadler, "John Damascus and Islam", 100.

⁴³³ Schadler, "John Damascus and Islam", 192.

⁴³⁴ Schadler, "John Damascus and Islam", 204.

⁴³⁵ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 420.

⁴³⁶ Christian Høgel, "An early anonymous Greek translation of the Qur'an The fragments from Niketas Byzantios' Refutatio and the anonymous Abjuratio", *Collectanea Christiana Orientalia*, 7, 2010, 67.

⁴³⁷ Jannis Niehoff-Panagiotidis ve Anglika Neuwirth, "The first translation of the Quran (8th/9th century A. D.) its use in the anti-Islamic work of Nicetas of Byzantium (9th c.): An analysis of the Greek Quran fragments and a commentary on Nicetas' 'Refutation of the Quran' (Vat. gr. 681)", *Byzantine Studies*, 2012, 3.

⁴³⁸ James M. Demetriades, "Nicetas of Byzantium and His Encounter with Islam: A Study of the 'Anatpott' and the Two 'Epistles' to Islam" (Ph.D. Thesis), Ann Arbor, University Microfilms, The Hartford Seminary Foundation, 1972, 3.

⁴³⁹ Kees Versteegh, "Greek Translations of the Qur'an in Christian Polemics (9th century A.D.)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 141(1), 1991, 55.

⁴⁴⁰ Demetriades, "Nicetas of Byzantium", 1.

⁴⁴¹ Bunlar: Niketas Stethatos (on birinci yüzyıl), Serra Piskoposu Niketas (11. yüzyıl), Saydalı Niketas (12. yüzyılın başı), Selanik Başpiskoposu Niketas (onikinci yüzyıl), Niketas Honiates (onikinci yüzyılın sonu - on üçüncü yüzyılın başı). Ayrıntılı bilgi için bkz. Demetriades, "Nicetas of Byzantium", 7.

⁴⁴² Demetriades, "Nicetas of Byzantium", 1-3.

tarafından gönderilen mektuplara⁴⁴³ cevap vermiştir. Bunlardan ilki *Ekthesis kataskeuastikē meta apodeixeōs* ismiyle bilinmektedir. Niketas bu mektupta, teslisi kabul etmeyen Müslümanlara cevap vererek Hristiyanlığın Monoteizmle çelişmediğini ifade etmiştir.⁴⁴⁴ *Antirrhēsis kai anatropē tēs deuterās* adıyla yazılan ikinci mektupta ise ilkinde ele alınan bazı hususlara tekrar değinilerek Müslümanlara karşı yeni argümanlar öne sürülmüştür.⁴⁴⁵

Niketas'ın en önemli eseri Yunancada kaleme alınan Ἀνατροπή τοῦ Κορανίου (Kur'ân'ın Reddi) isimli reddiyesidir.⁴⁴⁶ Reddiyeyi yazma amacı Müslümanları din değiştirmeye yöneltmekten ziyade İslam'a ihtida etmiş Hristiyanların kiliseye dönmelerini teşvik etmektir.⁴⁴⁷ Teslis doktrini savunma üzerine yoğunlaşan bu eserde Niketas Ortodoks mezhebi hakkında bilgi verdiği bir girişten sonra⁴⁴⁸ ve Kur'ân'ın 2. ve 18. surelerini ele almış,⁴⁴⁹ 19. ve 37. arası surelerini değerlendirme dışı bırakarak 19., 21., 27. ve 31. (veya 35.) sureleri ve 38. ve 114. arası sureleri incelemiştir. Fatihâ'yı bir sure olarak kabul etmeyerek Kur'ân'da sadece 113 sure bulunduğunu öne sürmüştür.⁴⁵⁰ Niketas, yer yer Yunanca çevirilerin aslına sadık kalmayarak bunları kendi ifadeleriyle değiştirmiştir.⁴⁵¹ O, Arapça bilmediği için⁴⁵² Kur'an'ı aslından değil, Yunanca tercümesinden hareketle ele almış⁴⁵³ ve bu tercüme-yi tahsis etme imkanı olmadığı için ciddi hatalara düşmüştür.⁴⁵⁴

Niketas reddiyesinde Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki ihtilaf noktaları üzerinde durarak Allah'ın sözü kavramı, kötülüğün kökeni, İslam'a göre cennet ve melekler, Müslümanlar ve İbrahim'in mirası gibi konular üzerine yoğunlaşmıştır.⁴⁵⁵ Niketas eserinin giriş bölümünde Hristiyan imparatorun görevinin sadece halkının

⁴⁴³ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 752-3.

⁴⁴⁴ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 752-3.

⁴⁴⁵ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 754.

⁴⁴⁶ Alessandro Bausi, "Comparative Oriental Manuscript Studies Newsletter", *Research Networking Programme*, (8), 2014, 5-6.

⁴⁴⁷ Versteegh, "Greek Translations of the Qur'ân in Christian Polemics (9th century A.D.)", 58.

⁴⁴⁸ Niehoff-Panagiotidis ve Neuwirth, "The first translation of the Quran (8th/9th century A. D.) its use in the anti-Islamic work of Nicetas of Byzantium (9th c.): An analysis of the Greek Quran fragments and a commentary on Nicetas' 'Refutation of the Quran' (Vat. gr. 681)", 3.

⁴⁴⁹ Demetriades, "Nicetas of Byzantium", 40.

⁴⁵⁰ Høgel, "An early anonymous Greek translation of the Qur'ân", 68.

⁴⁵¹ Høgel, "An early anonymous Greek translation of the Qur'ân", 70.

⁴⁵² Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 751-52; Schadler, "John Damascus and Islam", 195-6.

⁴⁵³ Høgel, "An early anonymous Greek translation of the Qur'ân", 70.

⁴⁵⁴ Bausi, "Comparative Oriental Manuscript Studies Newsletter", 5-6.

⁴⁵⁵ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 755.

inancını güçlendirmek değil, aynı zamanda “Arap Moamet”in sahte kitabını reddetmek olduğunu savunmuştur. Burada Hz. Peygamber için “Arap Moamet” kavramını kullanmış ve Kur’ân’ın da Hz. Peygamber’in kitabı olduğunu iddia etmiştir.⁴⁵⁶ Niketas eserinde, “Arap Moamet”in yalan dolu sahte kitabını inceleyerek onun doğru ve haklı bir şey içerip içermediğini tespit etmeyi amaçladığını söylemiştir.⁴⁵⁷ O, Müslümanların teslis eleştirilerini de ele alarak “Baba Tanrı”nın her bakımdan O’na benzeyen bir oğlu olduğunu, onu şehvetsiz bir şekilde, zamanın ötesinde ve sperm olmadan (insan müdahalesi olmadan) doğurduğunu söylemiştir.⁴⁵⁸

Niketas Kur’ân’ı deccâlin kitabı olarak nitelendirerek, onun neden ilahi bir kitap olamayacağını ispat etmeye çalışmıştır. O, Kur’ân’ın, tamamı çürümüş, yıkılması kolay, herhangi bir güvenilirliği olmayan ve kötü tasarlanmış unsurlardan bir araya getirilmiş bir kitap olduğunu iddia etmiştir. Kur’ân’ı Hristiyan kutsal kitabına bir iftira olarak kabul ederek onun ilahi temellerden yoksun olduğunu dile getirmiştir. O, Kur’ân’ı Hristiyan kutsal kitabıyla karşılaştırmak suretiyle onun yasama, teolojik veya mantıksal düzeydeki herhangi bir özellik taşımadığını ve bu nedenle de Allah tarafından gönderilmiş olamayacağını, olsa olsa onun şeytanın yönlendirmesiyle yazılmış bir kitap olacağını ileri sürmüştür.⁴⁵⁹ Niketas reddiyesinde Hz. Muhammed’le alay ederek ona “aptal”, “cahil”, “ateizm sarhoşu”, “bilgide kararmış”, “sefil” ve “şeytani” gibi bazı yakıştırmalarda bulunmuştur. Onun Hz. Muhammed’e karşı iftiraları bununla sınırlı değildir, o, Hz. Peygamber’e karşı “deli”, “budala”, “aklını kaçırmış”, “utanmaz”, “fakir”, “barbar”, “korkak”, “kibirli”, “büyücü”, “hain”, “aşağılık” ve “cani” gibi sayısız hakaretler kullanmıştır.⁴⁶⁰ Niketas’ın bu iddialarını gerçek argümanlara değil de yüzeysel olan polemik içeren birtakım söylemlere dayandırdığını söylemek mümkündür. Onun Hz. Muhammed’i bu şekilde nitelemesinin arka planında onun Müslümanlara hem politik hem de dini bir nefret beslemesi yatmaktadır. Bu açıdan Müslümanların Bizans topraklarına hâkimiyeti Niketas’ı oldukça rahatsız etmiştir.

⁴⁵⁶ Demetriades, “Nicetas of Byzantium and His Encounter with Islam: A Study of the ‘Anatpotth’ and the Two ‘Epistles’ to Islam”, 22.

⁴⁵⁷ Demetriades, “Nicetas of Byzantium”, 29-30.

⁴⁵⁸ Demetriades, “Nicetas of Byzantium”, 25.

⁴⁵⁹ Demetriades, “Nicetas of Byzantium”, 30, 31, 34.

⁴⁶⁰ Demetriades, “Nicetas of Byzantium and His Encounter with Islam: A Study of the ‘Anatpotth’ and the Two ‘Epistles’ to Islam”, 38, 40, 48, 49, 105, 107.

Niketas, daha sonra Hz. Muhammed'in nübüvveti meselesi üzerinde durarak onun maniheizt öğretilerden ve canavarlıktan beslendiğini söylemiş ve onun kendisini Yahudi ve Hristiyanlardan ayırarak cennetin tek varisi olarak gördüğünü iddia etmiştir. O, Hz. Muhammed'in insanlara Mekke'deki putlara özellikle de Safa ve Merve'ye tapınmayı teşvik ettiğini ileri sürmüştür. Müslümanların hac ibadetini bir putperestlik olarak itham eden Niketas'ın bu iddiası,⁴⁶¹ ibadetler hakkındaki kastını ortaya koymaktadır. Niketas Hz. Muhammed'in Müslümanlara kâfirlerle karşılaştıkları yerde onları öldürmeyi emrettiğini ifade ederek onların acımasız, canavarca ve şeytani bir yaşam şekline sahip olduğunu dile getirmiştir.⁴⁶² Onun üzerinde durduğu meselelerden bir diğeri de Kur'ân'ın İncil kökenli olduğuna yönelik iddiasıdır. Ona göre Hz. Muhammed, İncil metnini okumamış, kulaktan dolma bilgilerle öğrenmiştir. Hz. Muhammed'in Tevrat ve İncil ile Kur'ân arasında bir ilişki kurma amacının İslam'ın ilahî kökenli olduğunu kanıtlamak olduğunu söylemiştir.⁴⁶³

Niketas'ın İslam'a ve Hz. Muhammed'e yöneltmiş olduğu temelsiz ve nefret içeren bu reddiyelerinin esas konularının "Allah'ın iyiliğin ve kötülüğün kaynağı olması", "Allah'ın Hz. Muhammed'in bir peygamber olduğunu ilan etmesi" ve "Kutsal kitapların, Hz. Muhammed'in geleceğini önceden haber vermesi" gibi konulardan oluşmaktadır. Niketas'ın eserindeki temel amacı Hz. Muhammed'in bir peygamber olmadığını, Kur'ân'ın ilahi bir kitap olamayacağını kanıtlamaktır. O, ayetleri çarpıtarak aktararak ayetleri alay konusu edinmiştir. Örneğin *"Eğer Tanrı bir şehri yok etmek isterse, o şehrin sakinlerini günahkâr yapar, böylece cezalarıyla ilgili vaadi haklı çıkar."*⁴⁶⁴ ifadelerinden hareketle Tanrı'nın insanlara günah işlemeyi emrettiği sonucuna varmaktadır. Niketas, Kur'ân'da yeminler konusuna değinmiş ve bu ayetlerin Allah'ı antropomorfik/insan biçimci olarak yansıttığını iddia etmiştir.⁴⁶⁵

Arapların kökenlerine de işaret eden Niketas'a göre, Hz. İbrahim'in peygamber olan tek çocuğu Hz. İshâk'tır. Bu nedenle Hz. İbrahim'in gerçek karısı Hacer değil,

⁴⁶¹ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 164.

⁴⁶² Demetriades, "Nicetas of Byzantium and His Encounter with Islam: A Study of the 'Anatpotth' and the Two 'Epistles' to Islam", 34-6.

⁴⁶³ Demetriades, "Nicetas of Byzantium", 38, 46, 94.

⁴⁶⁴ Niketas'ın vurgu yaptığı bu ifadeler Kur'an'da İsrâ 17/16 ayetinde şu şekilde geçmektedir: *"Biz bir memleketi helak etmek istediğimizde, onun refah içinde yaşayan şumarık elebaşlarına (itaati) emrederiz de onlar orada kötülük işlerler."*

⁴⁶⁵ Demetriades, "Nicetas of Byzantium", 50-3.

Sara'dır. Bu nedenle o, Müslümanların nesep bakımından da bir temele sahip olmadığını kanıtlamaya çalışmıştır.⁴⁶⁶ Böylece Niketas, Araplar için "Haceri", Müslümanlar için de "İsmaili" etiketlerini kullanarak Müslümanlara İbrahim'in gayrimeşru torunları muamelesi yapmaktadır.⁴⁶⁷

Niketas Kur'an'ı İslam'ın temel bir kaynağı olarak ele almış ve Kutsal Kitap'la karşılaştırmak suretiyle onu reddetmeye çalışmıştır. Onun, Kur'an'ı kaynak olarak kullanması Hristiyanların o dönemde Müslümanların dini kaynakları hususundaki bilgi düzeylerini göstermektedir. Niketas öncesi kaynaklarda Müslümanlara kısmen değinilirken, Niketas'la birlikte müstakil eserler telif edilerek İslam başlı başına bir konu olarak ele alınmaya başlanmıştır. Yine onun eserinde daha ziyade Hristiyan savunusu ön plana çıkmış, dönemin Hristiyanlarına Kur'an'ın ilahi bir metin olmadığı kanıtlanmaya çalışılmıştır. Kendisinden önce Kur'an'ın Latinceye çevrilmesi onun Hristiyan çevrede bilindiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra Hristiyan ve Müslümanlar arasında bir tartışma ortamının da ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim Abbasi halifesi tarafından İmparator III. Michael'a gönderilen mektuplarda Müslümanlarla Hristiyanlar arasında karşılıklı bir diyalog ve tartışma geleneğinin olduğu ve kimi zaman bu mektupta olduğu gibi Müslümanlar tarafından Hristiyanlara karşı bir meydan okumanın yöneltildiği görülmektedir.⁴⁶⁸ Niketas'ın Kur'an reddiyesi Bizans'ın İslam hakkındaki görüşleri bakımından en önemli kaynaklardan birini oluşturmaktadır. Reddiyesinde ulaştığı sonuç Kur'an'ın baştan aşağıya kadar yanlış olduğudur.⁴⁶⁹ Onun Kur'an bilgisi, Kur'an ayetlerinin birçoğunu ve belki de tamamını okuduğunu göstermektedir.⁴⁷⁰ İslam-Müslümanlar hakkındaki kullandığı ifadeler ise Hristiyanlığı her açıdan savunduğuna işaret etmektedir. Eserde çoğunlukla Hristiyanlardan bahseden surelere odaklanmıştır.⁴⁷¹ Çünkü o, Kur'an'a ayetleri anlamak amacıyla değil, açıkça Kur'an'ı Hristiyanlık öğretisi karşısında reddetmek, aşağılamak ve onunla alay etmek için başvurmuştur.

⁴⁶⁶ Demetriades, "Nicetas of Byzantium", 62-4.

⁴⁶⁷ Sahas, *Byzantium and Islam*, 194-5.

⁴⁶⁸ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 752-3.

⁴⁶⁹ Versteegh, "Greek Translations of the Qur'an in Christian Polemics (9th century A.D.)", 56.

⁴⁷⁰ Demetriades, "Nicetas of Byzantium", 99-101.

⁴⁷¹ Demetriades, "Nicetas of Byzantium", 45.

1.1.1. Müellifler Açısından

Bu bölümde Bizans dünyasında eserlerini incelediğimiz on müellif, bölge-şehir, eğitim ve kariyer ile dini görüşleri bakımından ele alınmaktadır. Müelliflerin isimleri ve yaşadıkları dönem şu şekildedir:

1. Filistinli Yakub (7. yy.)
2. Yuhannâ Moschus (550-634)
3. Sophronius (560-638)
4. Maximus the Confessor (580-662)
5. Thomas the Presbyter (7.yy.)
6. Sebeos (?-661)
7. Sinalı Anastasius (630-700)
8. Yuhannâ bar Penkaye (7.yy. ilk yarısı-7.yy. sonları veya 8. yy. başları)
9. Yuhannâ ed-Dımaşkî (652-749)
10. Theodore Ebû Kurrâ (750-830)
11. Bizanslı Niketas (9. yy. ilk yarısı-9. yy. sonları)

1.1.1.1. Bölge-Şehir

Bizans müelliflerinin yaşadıkları ve eğitim aldıkları coğrafya yoğun olarak Kudüs, Kuzey Afrika, Şam, Roma, İskenderiye, Sina bölgesi (Mısır) ve Konstantinopolis şehirlerindeki felsefe ve düşünce okullarını kapsamaktadır. Din ve kültür merkezi olan bu bölgelerde farklı coğrafyalardan gelen keşiş ve piskoposlara birçok alanda eğitim verilmiştir. Bu yerler hem dini hem de düşünce merkezleri olarak hizmet vermiştir. Bizans İmparatorluğu'nda hem dini hem de diğer eğitimler manastırlarda verilmekteydi ve aynı zamanda manastırlar dönemin önemli kütüphanelerine ev sahipliği yapmaktaydı. Bunlardan bazıları Roma ve Bizans etkileşiminin yanı sıra Arap ve Yunan-Bizans kültürlerinin etkileşim alanlarıydı. Emevîlerin başkenti Şam, özellikle İslam yönetiminin ilk 70 yılında, Akdeniz'in diğer ucundaki Toledo ve Kurtuba'da sonraki yüzyıllardaki etkileşime benzer şekilde medeniyetlerin buluşma yeri olmuştur. Şam ise dini açıdan Hristiyanlıkla olduğu kadar Arap ve Yunan gelenekleriyle de kültürel etkileşimlere sahne olmuştur.⁴⁷² Bizans Hristiyanlığında İslam'la ilgili madde kaleme alan oryantalistler

⁴⁷² Argarate, "İslam from an Eighth Century Christian Perspective", 57-60.

yaşadıkları bölge ve seyahat ettikleri şehirler açısından aşağıda ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

- Yakub, **Filistin**'de doğmuş ve daha sonra **Afrika**'ya gitmiş ve burada hapis yatmıştır.⁴⁷³ Onunla ilgili günümüze oldukça sınırlı bilgiler ulaşmıştır.

- Yuhannâ Moschus ise Kilikya'da doğmuş⁴⁷⁴ hayatının ilerleyen yıllarında **Kudüs** yakınlarındaki Aziz Theodosius Manastırı'nda keşiş olmuş ve daha sonra Mısır, Suriye ve başta Perslerden kaçan mültecilerin toplanma noktası haline gelen **Kuzey Afrika**⁴⁷⁵ olmak üzere farklı şehirlere gitmiş ve daha sonra Pers akınlarından sonra **Roma**'ya sığınmıştır.⁴⁷⁶

- Yuhannâ'nın hem öğrencisi hem de çıktığı yolculuklardaki yol arkadaşı olan Sophronius,⁴⁷⁷ Helen kültürünün merkezi olarak **Şam** şehrinde doğmuş ve orada büyümüştür. Daha iyi bir eğitim alabilmek için Filistin'e gitmiş, burada hocası ve arkadaşı olan Yuhannâ Moschus ile tanışarak Pers akınlarının baskısıyla Mısır, Suriye ve Ege'yi geçerek **İskenderiye** ve **Sîna Dağı**'nda bir süre kalmışlar ve daha sonra hayatlarının büyük bir kısmını geçirdikleri⁴⁷⁸ **Roma**'ya gitmişlerdir.⁴⁷⁹ Sophronius, arkadaşı Yuhannâ'nın son arzusu olan Aziz Theodosius Manastırı'na gömülme isteğini gerçekleştirmek için onun naaşını Kudüs'e getirmiş ve onu oraya defnetmiştir.⁴⁸⁰ Hayatının son dönemlerini ise Kudüs'te geçirerek burada ölmüştür.⁴⁸¹

- Maximus the Confessor, Yuhannâ Moschus gibi **Kudüs** çevresinde yaşamını sürdürmüştür. Maximus, Tiberias (Filistin) yakınlarında büyümüş ve erken yaşta Beytülahim'in güneyindeki Aziz Chariton Manastırı'na girmiş ve hocası Sophronius ile burada tanışmıştır.⁴⁸² Pers istilasını onun Filistin'den, önce Küçük Asya'ya ve Girit'e,

⁴⁷³ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 34-5.

⁴⁷⁴ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 75.

⁴⁷⁵ Pauline Allen, *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, Oxford University Press, Oxford 2015, 2.

⁴⁷⁶ Sahas, *Byzantium and Islam*, 152-3; Ott, *The Catholic Encyclopedia*, X, 591.

⁴⁷⁷ Hoyland, *A Prophet Has Appeared*, 61.

⁴⁷⁸ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 46.

⁴⁷⁹ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 61; Sahas, *Byzantium and Islam*, 152-3; Ott, *The Catholic Encyclopedia*, X, 591.

⁴⁸⁰ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 46.

⁴⁸¹ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 75.

⁴⁸² Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 57.

ardından 620'lerde **Kuzey Afrika**'ya gitmesine neden olmuştur.⁴⁸³ Daha sonra Kuzey Afrika'da keşiş Maximus the Confessor ile tanışmış,⁴⁸⁴ 645'in sonlarına doğru Roma'ya gelmiş ve orada bir süre yaşamıştır.⁴⁸⁵ 655'te ise **Konstantinopolis**'te yargılanmış ve Trakya'daki Bizya'ya sürgüne gönderilmiştir. Hayatının sonlarına doğru ise Lazika'ya sürgüne gönderilmiştir.⁴⁸⁶ Maximus'un geniş çaptaki bilgisini İskenderiye'de aldığı eğitime borçlu olduğu dile getirilebilir.⁴⁸⁷

- Thomas the Presbyter ise Kuzey Mezopotamya'da⁴⁸⁸ **Mardin** yakınlarında yaşamıştır.⁴⁸⁹ Sebeos'un hayatıyla ve yaşadığı yerin neresi olduğuyla ilgili ise herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.⁴⁹⁰

- Sinalı Anastasius **Kıbrıs**'ta doğmuş, 649'da Kıbrıs'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle **Sîna Dağı**'ndaki Theotokos (Aziz Catherine) Manastırı'na girmiştir. Yaşamı boyunca İskenderiye, **Şam** ve **Kudüs**'e seyahatler yapmış⁴⁹¹ ve 680 yılında Sîna Dağı'ndaki Theotokos Manastırı'na geri dönmüş ve burada ölmüştür.⁴⁹²

- Yuhannâ bar Penkaye yedinci yüzyılın ilk yarısında bugün Cizre olarak bilinen **Fenek**'te doğmuş ve yedinci yüzyılın sonları veya sekizinci yüzyılın başlarında ölmüştür.⁴⁹³

⁴⁸³ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 76-7; Allen, *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, 1.

⁴⁸⁴ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 68.

⁴⁸⁵ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 76-7.

⁴⁸⁶ Allen, *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, 2.

⁴⁸⁷ Jason C. LaLonde, "Love that unites and vanishes: Saint Maximus the Confessor and his defense of papal primacy", Licentiate Degree, Brighton, Boston College, 2019, 14.

⁴⁸⁸ Caterina Bori, "All We Know is What We Have Been Told': Reflections on Emigration and Land as Divine Heritage in the Qur'ân", *The Coming of the Comforter: When, Where, and to Whom?: Studies on the Rise of Islam and Various Other Topics in Memory of John Wansbrough*, (ed. Carlos A. Segovia, Basil Lourié), Gorgias Press, Piscataway 2012, 337.

⁴⁸⁹ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 119.

⁴⁹⁰ *Histoire D'Héraclius* adlı eserin Sebeos'a aidiyeti oldukça tartışmalıdır. Bu nedenle bazı kaynaklarda kendisine "sahte Sebesos/psuedo-Sebeos" olarak yer verilmiştir. Shahkhat'uncan (ö.?) adlı bir yazar Bagratunik piskoposu olan Sebeos'un varlığı, birkaç Ermeni yazar tarafından Herakleios üzerine bir tarih eserinden bahsedilmesi ve bir tarihçi olarak Sebeos'un bazı Ermeni tarihçi listelerinde bahsedilmesine dair topladığı bu üç farklı bilgiyi birleştirmiş ve eserin ona ait olduğu kanaatine varmıştır. Bkz. R.W. Thomson, "Translated Texts for Historians", *The Armenian History Attributed to Sebeos*, 1. basım, Liverpool University Press, Liverpool 1999, XXXI, xxxiv.

⁴⁹¹ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 92.

⁴⁹² Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 101-2.

⁴⁹³ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 176.

- Yuhannâ ed-Dımaşkî Suriye'nin **Şam** şehrinde doğmuştur.⁴⁹⁴ Hayatının sonlarına doğru ise Şam'dan **Kudüs**'e gitmiştir.⁴⁹⁵

- Theodore Ebû Kurrâ ise (ö. 816) sekizinci yüzyılın ortasında **Edessa**'da doğmuş, 816 yıllarında **Harran**'da ölmüştür.⁴⁹⁶

- Bizanslı Niketas'ın hayatı ise dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından onuncu yüzyılın başına kadar **Konstantinopolis**'te geçmiştir.⁴⁹⁷

1.1.1.2. Eğitim-Meslek

Bizanslı müelliflerin kariyerlerinin dini ve seküler olmak üzere başlıca iki alanı kapsamaktadır. Bu dönemde dinin dönemin entelektüellerinin eğitim ve uzmanlık alanı olarak belirleyici rolüne atıfta bulunmak gerekir. Yine bu dönemde dini ilimler diğer ilimlerle birlikte öğretilmekteydi. Tarihçi, filozof, şair ve seyyah ve diğer mesleklere mensup birçok kişinin aynı zamanda birer ilahiyatçı olması oldukça dikkat çekicidir. Dini eğitimin yanı sıra felsefe, tarih, tıp, mitoloji ve şiir de bu dönemde öne çıkan ilim dalları arasındaydı. Bunlar arasında felsefenin neredeyse birçok kişinin ilgi alanı olduğu ve bu alanın oldukça popüler olduğu bilinmektedir. Dönemin ilim adamı portresi, entelektüel açıdan oldukça çeşitli ve renkli bir kimlik barındırmaktadır. Mesleki olarak ise bu dönemin müelliflerinin genellikle kiliselerde ve manastırlarda görev yapan keşiş ve piskoposlardan oluştuğu görülmektedir. Bazı müelliflerin ise sarayda çalıştıkları ve kralın arşiv sekreterliğini ve vergi toplayıcılığını yaptıkları bilinmektedir. Bizans İmparatoru I. Herakleios'un arşiv sekreterliğini yürüten Maximus the Confessor'un dini alanın yanı sıra aynı zamanda istihbarat alanında da uzman olduğu söylenebilir. Bu da erken dönemlerden itibaren müelliflerin Müslümanlara ilgi duymalarında sadece dini saiklerin değil, aynı zamanda siyasi amaçların da belirleyici olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra Emevî sarayında vergi toplayıcısı olan Yuhannâ ed-Dımaşkî de bu görevi sayesinde Müslümanları daha yakından tanıma imkânı elde etmiştir. Halifenin baş danışmanlığına

⁴⁹⁴ Renoux, *De Dialectica Sancti Joannis Damasceni*, 10.

⁴⁹⁵ Janosik, *John of Damascus*, 30-1.

⁴⁹⁶ John Lamoreaux, "Theodore Abū Qurra, Some statements of Theodore, Bishop of Harrān", *The Bloomsbury Reader in Christian-Muslim Relations, 600-1500*, (ed. David Thomas), Bloomsbury Publishing, London 2022, 73.

⁴⁹⁷ Manolis Ulbricht, "Nicetas of Byzantium, Refutation of the Qur'an", *The Bloomsbury Reader in Christian-Muslim Relations, 600-1500*, (ed. David Thomas), London Bloomsbury Publishing, 2022, 139.

kadar yükselen Yuhannâ'nın⁴⁹⁸ sonradan saraydaki bu görevinden alınması ve hayatının sonlarına doğru manastıra çekilmesi onun Emevîlere aykırı bir politika içerisinde olup olmadığını gündeme getirirse de bu bir varsayımdan öteye gitmemektedir.⁴⁹⁹ Onun danışman olarak görevlendirilmesi siyasi misyonuna açıkça işaret etmektedir.

- Filistinli Yakub'la ilgili bize ulaşan bilgiler ise oldukça sınırlıdır. Onun Filistinli Yahudi bir tüccar olduğu bilinse de yazmış olduğu eserden hareketle **keşiş** olduğu çıkarılabilir.

- Yuhannâ Moschus, Aziz Theodosius Manastırı'nda **keşişlik** yapmıştır.⁵⁰⁰ Onun kariyeri hakkında elimizde farklı bir bilgi bulunmamaktadır.

- Sophronius da Yuhannâ gibi hayatını **keşiş** olarak sürdürmüştür. O, klasik eğitim almış, retorikteki ustalığından dolayı kendisine “sofist” ünvanı verilmiştir. Sophronius, İskenderiye'de Yunan bilgeliliğinin derinliklerine dalarak felsefe, retorik ve tıp okumuş ve daha sonra Aziz Theodosius Manastırı'nda keşiş olmak için 634 yılında⁵⁰¹ Filistin'e dönmüştür.⁵⁰²

- Kilise babalarından kabul edilen Maximus the Confessor'un Bizanslı bir **ilahiyatçı** olduğu bilinmektedir.⁵⁰³ Maximus hem klasik felsefe hem de kristoloji tarihi bakımından ciddi bir eğitim almış ve Bizans İmparatoru I. Herakleios'un görevlileri arasına girmiştir. Onun görevi imparatorun **arşiv sekreterliğini** yürütmek olmuştur.⁵⁰⁴

⁴⁹⁸ Janosik, *John of Damascus*, 27-8.

⁴⁹⁹ I. Velid zamanında devletin resmi dili Yunancadan Arapçaya geçtiği için onun bu görevden alındığı dile getirilmiş, ancak kendisi Arapça bildiği için bu ihtimalin söz konusu olmadığı ifade edilmiştir. Bkz. Janosik, *John of Damascus*, 30-1. Halife Abdülmelik veya II. Ömer'in Hristiyanlara hoşgörüsüz tutumu nedeniyle görevden alındığı, hilafetin ilerleyen dönemlerinde Hristiyan yöneticilerin görevden alınarak yerlerine Arap yöneticilerin getirildiği iddia edilmiştir. Bkz. Hartmut Bobzin, *Mohammed*, Originalausgabe, München 2000, 9; Janosik, *John of Damascus*, 30. Yuhannâ'nın Bizans liderine bir mektup yazarak casusluk yaptığı ve bunun sonucunda görevden alındığı dile getirilmiştir. Bu olay kaynaklarda efsanevi bir şekilde anlatılmıştır. Yuhannâ Bizans kralı Leo'ya Şam şehrinin savunmasız olduğunu haber veren ve onu saraezenlerden kurtarması için bir mektup yazar. Mektup daha sonra halifeye ulaşır ve bu nedenle Yuhannâ'nın sağ eli kesilerek meydana asılır. Ancak gece boyu yalvarmalarıyla mucizevi bir şekilde el tekrar Yuhannâ'ya verilir. Halife bu durumu öğrenince onun masum olduğunu anlar ve onu eski görevine tekrar kabul eder. Bkz. John of Damascus, “Saint John of Damascus”, vii.

⁵⁰⁰ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 61.

⁵⁰¹ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 63.

⁵⁰² Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 67.

⁵⁰³ Argarate, “Islam from an Eighth Century Christian Perspective”, 57.

⁵⁰⁴ LaLonde, “Love that unites and vanishes: Saint Maximus the Confessor and his defense of papal primacy”, 14.

- Thomas the Presbyter ise Süryânî **rahip** olarak bilinmektedir.⁵⁰⁵ Sebeos ise Ermeni piskoposudur ve tarihçidir.⁵⁰⁶ Onun aldığı eğitim ve hayatının nasıl geçtiğiyle ilgili başka bir bilgi bulunmamaktadır. Sinalı Anastasius da Hristiyan ilahiyatçıları ve şarihleri arasında yer almaktadır.⁵⁰⁷ Anastasius, 649'da Kıbrıs'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle Sîna Dağı'ndaki Theotokos Manastırı'na girmiştir.⁵⁰⁸

- Yuhannâ bar Penkaye'nin Nestûrî bir **keşiş** olması yanında⁵⁰⁹ **tarihçi**, şârih, litürjist ve çileci bir isimdir.⁵¹⁰

- Yuhannâ ed-Dımaşkî Doğu'nun **kilise babalarından** kabul edilmektedir. Onun eğitim hayatıyla ilgili olarak Şam'da Arapça öğrendiği ve hatta Kur'ân'ın bir kısmını ezberlediği, hadis ve şiir bilgisine de sahip olduğu ifade edilmektedir.⁵¹¹ Yazılarının zarafeti ve belagatinin güzelliği nedeniyle ona, Şam'ın bahçelerini sulayan anlamında "altın nehir" unvanı verilmiştir.⁵¹² Yuhannâ aritmetik, bilim, felsefe, tarih, mitoloji, şiir⁵¹³ ve nesir konusunda oldukça bilgiliydi.⁵¹⁴ Onun bu eğitimleri almasında Sicilya'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle esir alınarak Şam'a getirilen Cosmas oldukça etkili olmuştur. Nitekim Cosmas; teoloji, retorik, diyalektik, ahlak bilimi, astronomi, aritmetik, geometri ve müzik alanında oldukça uzman biriydi.⁵¹⁵ Yuhannâ'nın yaşadığı dönemde önemli bir konuma sahip olan Suriye; İskenderiye'den sonra Yunan felsefesine ev sahipliği yapmış ve Aristo felsefesi burada yerleşik hale gelmiştir. Aristo'nun el yazmaları doğrudan Suriyeli tercümanlar eliyle önce Süryânîceye daha sonra Arapçaya

⁵⁰⁵ Janosik, "Déjà vu all over again: The Christian Church's response to the First Islamic Invasion, and how it compares to the Church's response to Islam today", 4.

⁵⁰⁶ Thomson, "Translated Texts for Historians", xxxii.

⁵⁰⁷ Phil Booth, "Anastasios of Sinai", *The Encyclopedia of Ancient History*, (ed. Roger S. Bagnall vd.), Wiley-Blackwell, 2013, 1.

⁵⁰⁸ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 101.

⁵⁰⁹ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 176.

⁵¹⁰ Emmanuel Joseph Mar-Emmanuel, "*The Book of Resh Melle by Yohannan bar Penkaye: An Introduction to the Text and a Study of its Literary Genres*" (Ph.D. Thesis), University of Toronto, Toronto 2015, 77.

⁵¹¹ Sahas, *John of Damascus on Islam*, 40; Rhodes, "John Damascene in Context", 112-3.

⁵¹² Frederic H. Chase, John of Damascus, "Saint John of Damascus", xiv-xxiv.

⁵¹³ Yuhannâ'nın şiir konusunda muazzam bir yeteneğe sahipti ve onun bir şair olarak ilahileri birçok kilisede söylenmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rev. J.H. Lupton, *The Fathers for English Readers: St. John of Damascus*, v.

⁵¹⁴ John of Damascus, "Saint John of Damascus", vi; Rhodes, "John Damascene in Context", 112-3.

⁵¹⁵ Louth, *St John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology*, 24-5.

tercüme edilerek elde edilmiştir.⁵¹⁶ Yuhannâ mesleki olarak sarayda halifenin baş danışmanlığına kadar yükselmiştir.⁵¹⁷

- Theodore Ebû Kurrâ da yukarı Mezopotamya’da Harran **piskoposu** olarak bilinmekteydi.⁵¹⁸ Theodore, Aristocu bir felsefe anlayışına sahip olmasının yanı sıra teslis ve kristoloji gibi Hristiyan doktrinleri hakkında oldukça bilgi sahibiydi.⁵¹⁹

- Bizanslı Niketas’ın ise aristokrat, **filozof** ve öğretmen olduğu bilinmektedir.⁵²⁰ Patrikhane ve imparatorluk sarayıyla yakın bağlara sahip olan Niketas⁵²¹ kralın **danışmanlığını** üstlenmiştir.

1.1.1.3. Dini, Mezhebi - Etnik Köken

Bizans Hristiyanlığının kurumsal yapısı, monarşik kral ve kilise tarafından şekillenmiştir. Altıncı yüzyılda Atina’da “akademi” okulunun kapanmasıyla Bizans yaşamının resmi kanallarında pagan etkisi azalmış ve bu da Yunan bilim, sanat ve hukukunda dinin belirleyici bir rol üstlenerek Hristiyanlığın etkisinin artmasına neden olmuştur. Böylece Bizans’ta katı bir dindarlık devri başlamış, kilise, devlet yönetiminde ve halk nezdinde otoritesini iyice kuvvetlendirmiştir. Böylece devlet ve kilise ortak bir siyaset tarafından yönetilmeye başlanmış, felsefe de bu dönemde teolojik tartışmaların etkisi altına girmiş ve sanat, Hristiyan ayinleri ve ikonografisi bağlamında gelişmiştir.⁵²²

Bizansta dini mensubiyet, kimliğin başlıca unsuru olarak kabul edilmekteydi.⁵²³ Bizans yönetimi altındaki Hristiyan toplulukları siyasi ve dini açıdan iki ana gruba ayrılmışlardır: “Kadıköy Konsili taraftarları”⁵²⁴ (veya Melkitler) ve “Kadıköy Konsili’ne karşı çıkanlar”. “Kalkedon” olarak adlandırılan Kadıköy Konsili’nde Hz. İsa’nın hem

⁵¹⁶ Rev. J.H. Lupton, *The Fathers for English Readers: St. John of Damascus*, 166-70.

⁵¹⁷ Janosik, *John of Damascus*, 27-8.

⁵¹⁸ Lamoreaux, “Theodore Abū Qurra, Some statements of Theodore, Bishop of Harrân”, 73.

⁵¹⁹ Meyendorff ve Aydın, “Bizans’ın İslam Anlayışı”, 30.

⁵²⁰ Demetriades, “Nicetas of Byzantium and His Encounter with Islam: A Study of the ‘Anatpott’ and the Two ‘Epistles’ to Islam”, 3.

⁵²¹ Ulbricht, “Nicetas of Byzantium, Refutation of the Qur’an”, 139.

⁵²² Joshua Lollar, “Reception of Maximian Thought in the Modern Era”, *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, (ed. Pauline Allen), Oxford University Press, Oxford 2015, 566.

⁵²³ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 20.

⁵²⁴ Kadıköy Konsili, İmparator I. Theodosios’un çağrısıyla 381 yılında İstanbul’da toplanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, “Konsil”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, 177.

ilahi hem de beşerî tabiatı kabul edilmiştir.⁵²⁵ Bu gruptan her biri daha sonra ayrı iki gruba ayrılmıştır. Kadıköy Konsili taraftarları “monotelet” ya da “diofizit” iken, Kadıköy Konsili’ne karşı olanlar “Nestûrîler” ya da “Jakobitler” olarak bilinen “miafizit”lerden oluşmuştur.

1. Kadıköy Konsili Taraftarları (Kalkedonlar):

a. Monotelet: Bizans İmparatorluğu resmi doktrini Kadıköy Konsili’nin Monotelet öğretisine sahipti.⁵²⁶ Bu doktrin Hz. Îsâ’da tek bir ilahi irade olduğunu savunan, diofizit ve monofizit düşünceleri uzlaştırmak için ortaya çıkan bir öğreti biçimidir.

b. Diyofizit: Bu grup içerisinde Yuhannâ Moschus, Sophronius,⁵²⁷ Maximus the Confessor ve Sinalı Anastasius⁵²⁸ gibi Bizanslı ilahiyatçılar yer almaktaydı.

c. Melkit: Monofizit Hristiyanların, İskenderiye, Kudüs ve Antakya bölgelerinde yaşayan Süryânî Hristiyanlarına Kadıköy Konsili’ni desteklemelerinden ötürü “imparatorun yandaşları” anlamında Melkit ismi verilmiştir. Melkit doktrini savuna ilahiyatçılar arasında Yuhannâ ed-Dımaşkı⁵²⁹ ve Theodore Ebû Kurrâ bulunmaktaydı.⁵³⁰

2. Kadıköy Konsili’ne Karşı Çıkanlar (Kalkedon Olmayanlar):

a. Miafizit (Monofizit): Bu öğreti Hz. Îsâ’da tek tabiat bulunduğuna inanan Monofizit Hristiyanları temsil etmektedir. Jacques Baradai’den (ö. 578) itibaren Monofizit hareket “Yakubi/Yakubiler” ismi altında varlığını devam ettirmiştir. Ermeni Piskoposu Sebeos⁵³¹ ve Thomas the Presbyter⁵³² Monofizitler arasında yer almaktadır.

⁵²⁵ John Gooch Robberds, *The Doctrine of Two Natures in Christ*, American Unitarian Association, Boston 1844, 7, 10, 13.

⁵²⁶ Schadler, “John Damascus and Islam”, 209.

⁵²⁷ Sahas, *Byzantium and Islam*, 154.

⁵²⁸ Hermaniuk, “Maximus Confessor”, 514-5.

⁵²⁹ John of Damascus, “Saint John of Damascus”, vi; Mushagalusa, “John of Damascus and Heresiology: A Basis for Understanding Modern Heresy”, 123-4; Argarate, “Islam from an Eighth Century Christian Perspective”, 57-60.

⁵³⁰ Meyendorff ve Aydın, “Bizans’ın İslam Anlayışı”, 30.

⁵³¹ Thomson, “Translated Texts for Historians”, lxiii.

⁵³² Abdul-Massih Saadi, “Nascent Islam in the Seventh Century Syriac Sources”, *The Qur’an in its Historical Context*, (ed. Gabriel Said Reynolds), 1. basım, Routledge, New York 2008, 217-8.

b. Nestûrî: İsâ'nın hem Tanrı hem insan (çift tabiatlı) olduğunu kabul ederek Monofizit Hristiyanlardan ayrılan grubu ifade etmektedir.⁵³³ Yuhannâ bar Penkaye'nin bu grup içinde yer aldığı bilinmektedir.⁵³⁴

Ortodoksluk içinde farklı görüşlerin yer aldığı muhtelif bu inançlar Doğu Hristiyanlık içerisinde bölünmeleri yansıtmaktadır. Bizans'ın bu çeşitlilik karşısında kendi doktrininin desteklenmesi konusunda baskı yapması onun siyasi açıdan yıpranmasına ve dışardan gelen tehlikelere karşı topraklarını koruyamamasına yol açmıştır. Nitekim İslam fetihleri söz konusu olduğunda Bizans'ın baskı yaptığı ve dışladığı Nestûrî ve Süryânî Hristiyanları Bizans'ın zulmünden kurtulmak düşüncesiyle Müslümanlara kucak açmışlar ve onların gelişini sevinçle karşılamışlardır. Bununla birlikte Bizans Hristiyanlarının Müslümanların gelişine tepkisi aynı şekilde olmamış, onlar Müslüman fetihlerini barbarlık, istila ve kan dökücülük olarak kabul etmişlerdir.

Burada ele aldığımız eserler açısından Bizans müellifleri içerisinde dini bakımdan Bizans'ı savunanların daha çoğunlukta olduğu görülmektedir. Birçok eserde Bizans'ın Kadıköy Konsili'nin görüşünü dayatma konusunda ağır yaptırımlar uyguladığı, kendi doktrininin desteklemeyenleri hapse attırdığı ve ölüme mahkûm ettiği bilgileri yer almaktadır. Bizans'ın bu yaklaşımına karşılık Müslümanlar da Doğu Hristiyanlarından yana tavır almışlar ve onları Bizans'a karşı desteklemişlerdir. Örneğin Abbâsî Halifesi Muktedir (ö. 932) yönetiminde Bizans yanlısı Melkitler ve Batı Suriyelilere karşı, Bizans karşıtı olan Nestûrîlerden bir patrik Bağdat'taki tüm Hristiyan toplulukların tek temsilcisi olarak atanmıştır.⁵³⁵ Bunun yanı sıra Müslümanların devlet yönetiminde ve idari işlerinde birçok Doğulu Hristiyan görev almıştır. Müslümanlar fethettikleri yerlerdeki idari işleyişin sağlanmasında kendilerine yardımcı olması için Doğulu Hristiyanların deneyimlerinden oldukça istifade etmişlerdir.

Bizans İmparatorluğu, birbirinden farklı ideolojiler, dini inançlar ve farklı kültürlerle dolu bir coğrafyayı kapsamaktaydı.⁵³⁶ Bu topraklarda her ne kadar dini aidiyet başlıca kimlik unsuru olsa da siyasi, dilsel, coğrafi, etnik, tarihi, kültürel aidiyet de önemli bir unsur olarak kabul ediliyordu. Bu açıdan Maximus the Confessor, “*Aynı inanca sahip*

⁵³³ Kadir Albayrak, “Nestûrîlik”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, 15.

⁵³⁴ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 176.

⁵³⁵ John V. Tolan, “Introduction”, *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History*, (ed. David Thomas vd.), Brill, Leiden and Boston 2011, III, 1.

⁵³⁶ Schadler, “John Damascus and Islam”, 209.

olduğumuz için Romalıları ve aynı lisana sahip olduğumuz için Yunanlıları seviyorum.” demiştir.⁵³⁷

Bizans dünyasında İslam’a atıfta bulunan çalışmalar konusunda etnik köken bakımından Süryânî ve Ermeniler başta olmak üzere Doğu Hristiyanlarının öne çıktığı görülmektedir. Bunun nedeni Doğu bölgelerinde Müslümanlarla etkileşimin daha yoğun olmasından dolayı onların İslam’a dair daha bilgi ve öngörülerinin olmasından kaynaklanmaktadır. Burada ele aldığımız İslam’a atıfta bulunan Bizans Hristiyan müelliflerin etnik kökenleri başlıca dört grup içerisinde incelenebilir:

1. **Yunan:** Bizanslı Niketas, Maximus the Confessor⁵³⁸
2. **Hristiyan-Yahudi:** Filistinli Yakub⁵³⁹
3. **Süryânî:** Yuhannâ Moschus, Sophronius, Thomas the Presbyter, Sinalı Anastasius, Yuhannâ ed-Dımaşkî, Theodore Ebû Kurrâ
4. **Ermeni:** Sebeos

1.1.2. Eserler Açısından

Bu başlık altında, Bizans dünyasında İslam ve Müslümanlarla ilgili ele alınan eserler “nitelik”, “yaklaşım”, “literatür”, “yazılış amacı” ve “dil” bakımından ele alınmıştır. Bu inceleme, o dönemdeki eserlerin genel bir manzarasını ortaya koyarak dönemin ideolojik ve kültürel yapısını anlamayı kolaylaştırmıştır. Bu başlık altında nitelik bakımından İslam’la ilgili müstakil eserlerin alınıp alınmamasına göre bir tasnif yapılmış, yaklaşım açısından ise ele alınan eserlerde İslam’a nasıl bir yaklaşım sergilendiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Literatür açısından eserlerin sözlü ve yazılı literatürde temsil ettikleri biçim üzerinde durulmaya gayret edilmiş, yazılış gayesi bakımından ise eserlerin hangi amaçla İslam’a yer verdikleri irdelenmiş ve son olarak da bu eserler kaleme alındıkları dil açısından incelenmeye çalışılmıştır.

⁵³⁷ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 20.

⁵³⁸ Maximus the Confessor’un Konstantinopolis’te doğduğu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hermaniuk, “Maximus Confessor”, 514-5.

⁵³⁹ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 34-5.

1.1.2.1. Nitelik

Klasik oryantalizm öncesi dönemde İslam'ın müstakil bir konu olarak ele alınıp alınmaması açısından eserler iki farklı gruba ayrılmaktadır: Müstakil olmayan eserler ve müstakil eserler.

1. Müstakil Olmayan Eserler: Genel olarak kilise mektupları, tarih kitapları, kronikler vb. seyahatname olarak kaleme alınan bu eserlerde İslam'a dair verilen malumat, satır arası bilgilerle sınırlı kalmış ve sekizinci yüzyıla kadar İslam müstakil bir konu olarak ele alınmamıştır. Müstakil olmayan eserler arasında Filistinli Yakub'un *Doctrina Jacobi*'si, Yuhannâ Moschus'un *Leimōn ho Leimōnon* adlı eseri, Sophronius ve Maximus the Confessor'un *Synodical Letter* adlı mektupları, Thomas the Presbyter'in *Chronicle* adlı eseri, Sebeos'un *Histoire D'Héraclius*'u, Sinalı Anastasius'un *Hodegos*'u, Yuhannâ bar Penkaye'nin *Ktābā d-rēsh mellē*'si, Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin *Pege Gnoseos*'u ve Theodore Ebû Kurrâ'nın muhtelif bazı eserleri bulunmaktadır.

2. Müstakil Eserler: Müstakil eserlerin ortaya çıkışı yaklaşık olarak sekizinci veya dokuzuncu yüzyıla dayanmaktadır. Hristiyan dünyasında İslam üzerine kaleme alınan ilk müstakil eser, sekizinci veya dokuzuncu yüzyıla tarihlendirilen Kur'ân'ın ilk defa Yunancaya tercümesidir. Müstakil eserlerin ikincisini ise 866-870 yıllarında Bizanslı Niketas'ın⁵⁴⁰ Ἀνατολὴ τοῦ Κορανίου⁵⁴¹ adlı eseri oluşturmaktadır. Bizanslı Niketas gibi bazı Bizans ilahiyatçıların eserlerinin muhtevası İslam'a yönelikken, diğerleri eserlerinde İslam olgusuna çok az ilgi göstermişlerdir.⁵⁴² Müstakil eserlerin yazılmaya başlandığı bu dönemde Hristiyanların İslam'a dair verdiği bilgiler satır arası bilgiler olmaktan ziyade ona dair müstakil eserler halinde ele alınmış, İslam, başlı başına incelenmesi gereken bir mesele haline gelmiştir. Bunun Müslümanların Hristiyan topraklarında kalıcı hale gelmesinden, Hristiyan topraklarını ana yurtları olarak benimsemelerinden ve özellikle Abdülmelik döneminde Kubbetüs's-Sahra'nın inşası ve madeni paralarda İslam simgelerinin kullanılmasından⁵⁴³ kaynaklandığını söylemek mümkündür. Müstakil eserler öncesi dönemde Müslümanlar daha ziyade siyasi bir

⁵⁴⁰ Høgel, "An early anonymous Greek translation of the Qur'ân", 67.

⁵⁴¹ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 420.

⁵⁴² Al-Amin Abdel Hamed Abou Seada, *Byzantium and Islam (9th.-10th. centuries): A Historical Evaluation of the Role of Religion in Byzantine-Muslim Relations*, (Ph.D. Thesis), The University Birmingham, School of Historical Studies, Birmingham 2000, 231.

⁵⁴³ Rhodes, "John Damascene in Context", 107.

topluluk olarak görülürken, müstakil eserlerle birlikte Müslümanların artık dini bir topluluk oldukları kesinlik kazanmaya başlamıştır. Ayrıca bu dönemde Müslümanlarla dini alanda bir müzakere ve tartışma ortamı ortaya çıkmıştır. Böylece Müslümanlara karşı siyasi alanda elde edilemeyen başarı dini alanda sağlanmaya çalışılmıştır.

1.1.2.2. Yaklaşım

Bizans Hristiyanlarının İslam’a karşı yaklaşımları homojen bir yapı arz etmemekteydi. Bazı metinlerde Hz. Muhammed, bir “rehber” ve “vaiz” olarak kabul edilirken, diğer bazı metinlerde o, bir deccâl ve sapkın olarak kabul edilmiştir. Bu açıdan Bizans literatüründe İslam’a karşı “polemikçi” ve “polemikçi olmayan” şeklinde iki farklı bakış ortaya çıkmıştır. Aynı dönem içerisinde karşımıza çıkan bu iki farklı yaklaşımın kaynağında dini ve mezhepsel faktörlerin yanı sıra dönemin siyasi, felsefi bağlamı ve yazarların olaylara karşı bakış açısı söz konusu bu metinlerin ele alınma biçimlerine yön vererek eserlerin muhtevasını şekillendirmiştir.

1. Polemikçi Yaklaşım: İmparatorluk ile dini bağları nedeniyle Bizans yönetimi altında bir avantaja sahip olan Kadıköy Konsili’ni kabul eden Hristiyanlar, Müslümanlara karşı polemikçi bir tutuma sahip olmuşlardır.⁵⁴⁴ Bizans ilahiyatçılarının genellikle birere İslam polemikçileri olduğunu söylemek mümkündür. Onlar böylelikle yanlış bir İslam tasvirini sunmayı amaçlamışlar, Müslümanlara karşı çok keskin ve nefret dolu bir tavır takınmışlar ve Hz. Muhammed ve Müslümanlardan bahsederken genellikle pejoratif bir üslup benimsemişlerdir. Bu nedenle onlar hakkında hakaretamiz, alaycı ve küçümseyici ifadeler kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bu yaklaşıma sahip olan müellifler arasında Yakub, Yuhannâ Moschus, Sophronius, Maximus the Confessor ve Theodore Ebu Kurrâ yer almaktadır. Bu metinler kronolojik olarak ele alınırsa içerinde Filistinli Yakub’un *Doctrina Jacobi*’si, Yuhannâ Moschus’un *Leimōn ho Leimōnon*’u, Sophronius’un *Synodical Letter* isimli mektupları, Maximus the Confessor’un yazmaları, Sinalı Anastasius’un *Hodegos*’u, Yuhannâ ed-Dımaşkî’nin *Pege Gnoseus*’u ve Theodore Ebu Kurrâ’nın muhtelif eserleri yer almaktadır. Bu metinlerde Müslümanlardan “dinsiz/kafir Sarazenler” (Yuhannâ Moschus’un *Leimōn ho Leimōnon* adlı eseri), “şeytani vahşetle dolu vahşi ve barbar Sarazenler”, (Sophronius’un *Synodical Letter* adlı

⁵⁴⁴ Saadi, “Nascent Islam in the Seventh Century Syriac Sources”, 217-8.

eseri), “barbar halk”, “vahşi ve evcilleşmemiş hayvanlar” (Maximus the Confessor’un yazmaları), “istilacı Sarazenler”⁵⁴⁵ (Sinalı Anastasius’un *Hodegos*’u), “kafirler” (Theodore Ebû Kurrâ’nın muhtelif eserleri); Hz. Muhammed’den ise (Theodore Ebû Kurrâ’nın eserleri) “ahlaksız”, “mecnûn” (Bizanslı Niketas’ın *Refutatio Mohammedis*’i),⁵⁴⁶ “yalancı” (Yuhannâ ed-Dımaşkî’nin *Pege Gnoseus*’u, Bizanslı Niketas’ın *Refutatio Mohammedis*’i), “şeytan tarafından ele geçirilen biri” (Bizanslı Niketas’ın *Refutatio Mohammedis*’i)⁵⁴⁷ “aptal” ve “cahil”⁵⁴⁸ (Bizanslı Niketas’ın *Refutatio Mohammedis*’i)⁵⁴⁹ olarak bahsedilmiştir.

2. Polemikçi Olmayan Yaklaşım: Polemikçi olmayan yaklaşımlar içerisinde Nestûrî ve Monofizit din adamları bulunmaktadır. Bunlar ağırlıklı olarak Suriye ve Filistin bölgesinde yaşamışlardır, dini öğreti bakımından Kadıköy öğretisini desteklememeleri nedeniyle Bizans’a muhalif düşmüş ve bu muhalif tavırları nedeniyle de Bizans’tan siyasi ve dini olarak zulüm görmüşlerdir. Onlar için Müslüman fetihleri Bizans’ın bu zulmünden kurtuluş anlamına gelmiş ve bu nedenle de Müslümanlara karşı daha yumuşak bir üslup benimsemişlerdir.⁵⁵⁰ Söz konusu yaklaşıma sahip olan yazarlar, Müslümanlarla ilgili hakaretamiz ifadeler kullanmaktan kaçınarak birinci elden kaynakların kullanımına özen göstermişler ve bilgileri tahrif etmeden olduğu gibi aktarmaya çalışmışlardır. Bu metinlerde kimi zaman “Sarazen” ifadesi kullanılsa da çoğunlukla “İsmaili” ve “Haceri” ifadelerine yer verilmiştir. Polemikçi olmayan yaklaşımlar içerisinde Thomas the Presbyter’in *Chronicle* adlı kitabı, Sebeos’un *Histoire D’Héraclius*’u⁵⁵¹ ve Yuhannâ bar Penkaye’nin *Ktābā d-rēsh mellē*’si gibi bazı eserler yer almaktadır.

1.1.2.3. Literatür

Klasik oryantalizm öncesi dönemde Hristiyan dünyasında Müslümanlarla ilgili iki tür literatür biçimi ortaya çıkmıştır: Sözlü ve yazılı gelenek. Müslümanların Hristiyan

⁵⁴⁵ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 113-5.

⁵⁴⁶ Hıdır, *Batı’da Hz. Muhammed İmajı*, 420.

⁵⁴⁷ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 441.

⁵⁴⁸ Demetriades, “Nicetas of Byzantium and His Encounter with Islam: A Study of the ‘Anatpott’ and the Two ‘Epistles’ to Islam”, 38, 40, 48, 49, 105, 107.

⁵⁴⁹ Hıdır, *Batı’da Hz. Muhammed İmajı*, 420.

⁵⁵⁰ Saadi, “Nascent Islam in the Seventh Century Syriac Sources”, 217-8.

⁵⁵¹ Thomson, “Translated Texts for Historians”, xxxiv.

topraklarını fethetmesi, Hristiyanları, Müslümanların dini kaynaklarını incelemeye sevk etmiştir. Müslümanlarla ilgili bilgiler öncelikle sözlü literatürde dolaşıma girmiş ve daha sonra bu şifahi gelenek Hristiyan literatüründe kendisine yer bulmaya başlamıştır. Orta Çağ'da şifahi gelenek Müslüman dünyasında olduğu gibi Hristiyan dünyasında da bir meziyet olarak kabul edilmekteydi. Antik Çağ'da Platon, *Phaedrus* ve *Yedinci Mektup* adlı eserlerinde yazıyı eleştirerek yazının insanın zihninde var olan düşünceyi zihnin dışında kurmaya kalkıştığını dile getirmiştir. Yazının, müellifin kendi öz kaynaklarından yararlanacağına dış kaynaklara bağımlı olarak öz kaynaklarını yitirmesine neden olacağı düşünüldüğünden sözlü kültür yazıya karşı devamlı mesafeli olmuştur.⁵⁵² Yazı, şifahi rivayetin yaygın olduğu zamanlarda hoş karşılanmamasına rağmen, yazılı kültürün hâkim olmasıyla birlikte bilgi sahibiyle bilineni birbirinden uzaklaştırdığı için nesnelliğin kurucusu olarak kabul edilmeye başlanmış,⁵⁵³ ilk başta belleğe yardımcı olmak amacıyla geliştirilmiş, daha sonra ise basit yöntemlerden başlayarak aşama aşama gelişmiştir.⁵⁵⁴ Bununla birlikte yazılı geleneğin sözlü geleneğe nazaran birçok avantaj ve dezavantajından söz etmek mümkündür. Avantajları arasında sözlü gelenekte kaynak ve alıcı arasında bir mesafe bulunmamaktadır. Söylenen söz silinemez ve değiştirilemez niteliktedir. Bununla birlikte, yazılı gelenekte söylenen ve aktarılan kelimeler daha sonra çıkarılabilmekte, silinebilmekte ve değiştirilebilmektedir.⁵⁵⁵ Dezavantajları arasında ise yazılı söylem; yazarından ayrı tutulduğu ve konuşmada olduğu gibi soru sorulamayan ve sorgulanamayan bir nitelikte olduğu için, metinlerin çürütülmesi veya en azından ortadan kalkması mümkün değildir. Bu nedenle de kitapta yazılan bir şey gerçek olarak kabul edilir ve yanlış olsa bile bir metin var olduğu sürece sonsuza dek yanlışıyla yaşamaya devam eder.⁵⁵⁶ Orta Çağ'da okuma yazmanın yaygın olmaması nedeniyle ve eserler ilim çevrelerine yönelik yazıldığı için Hristiyan halk genel olarak sözlü ifadelerle muhatap olmuş ve Müslümanlarla ilgili bilgiler, genellikle sözlü aktarımlar şeklinde yayılmaya devam etmiştir.

Hristiyan dünyasında Müslümanlarla ilgili oluşan literatür ve Müslümanlara yaptıkları erken dönem referanslar başlangıçta sözlü gelenek tarafından şekillenmiş daha

⁵⁵² Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, (trc. Sema Postacıoğlu Banon), Metis Yayınları, İstanbul 2003, 98-9.

⁵⁵³ Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, 136.

⁵⁵⁴ Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, 104.

⁵⁵⁵ Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, 126.

⁵⁵⁶ Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, 97-8.

sonra yazılı geleneğe aktarılmıştır. Müslümanlarla ilgili oluşan bu yeni literatür doğrudan İslam'ın kendi kaynağından değil, ikinci elden tanıklar vasıtasıyla elde edilen bu bilgiler metnin yazarına gelinceye kadar birçok şekilde işlenmiş ve neticede yazarın yapmayı amaçladığı forma büründürülmüştür. Bu nedenle meydana gelen malzeme, adeta yorumun yorumunu yansıtmaktaydı. Metinde yer alan bilgilerin tersi olması pek mümkün görünmüyor, okuyucunun zihnine verilmek istenen şey aşılanıyordu. Bu husus, farklı bir gruba, millete ve farklı bir dine bakışın getirmiş olduğu ön yargıyla da ilişkiliydi. Bizans dünyasında meydana gelen sözlü gelenek daha sonra yazılı kaynaklara aktarılmıştır. İslam, bu dönemde müstakil bir araştırma nesnesi olarak ele alınmadığı için bu dönemde İslam'la ilgili birikim genel olarak kilise mektupları, kronikler ve hikâyeler gibi bazı eserlere aktarılmıştır. Daha sonra İslam'ın bir inceleme konusu olarak ele alındığı reddiyeler kaleme alınmaya başlamış, sonraki dönemlerde İslam'la ilgili incelemeler bu reddiye geleneği üzerinden devam etmiştir. Bizans'ta ortaya çıkan yazılı kaynaklar başlıca altı başlıkta ele alınabilir:

1. Kilise mektupları: İslam'dan bahseden çalışmaların başında erken dönemden itibaren din adamlarının birbirlerine gönderdikleri kilise mektupları yer almaktadır. Bunlar içerisinde Sophronius'un yazmış olduğu mektuplardan söz edilebilir.⁵⁵⁷

2. Hikâyeler: Hikâyeler de İslam'dan bahseden bir başka literatür örneğidir. Bunlar arasında yedinci yüzyılda Yuhannâ Moschus'un yolculukları sırasında topladığı hikâyelerin, anekdotların ve sözleri kaleme aldığı bir antoloji bulunmaktadır.⁵⁵⁸ Sekizinci yüzyılda ise Sinalı Anastasius'un (ö. 700) seyahat ettiği bölgelerden topladığı efsanevi ve mucize türünden hikâyeleri topladığı *Edifying Tales* adlı eserde toplamıştır.⁵⁵⁹

3. Kronikler/Tarih kitapları: Kiliselerde din adamlarının tuttukları yıllıklardan oluşan kronikler ve tarih kitapları da İslam'la ilgili literatür içerisinde önemli yer kaplamaktadır. Bizans İmparatorluğu'nda tarihyazımı ve kronografi geleneği çok eskiye dayanmaktadır. Bunlar arasında altıncı yüzyılın ortalarında kaleme alınan Edessa'nın yıllıkları en eski kronografi geleneğine örnek olarak zikredilebilir.⁵⁶⁰ Daha sonra bu gelenek Müslüman hâkimiyetiyle birlikte duraklama noktasına gelse de Süryânî ve Arap

⁵⁵⁷ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 70-1.

⁵⁵⁸ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 120.

⁵⁵⁹ Booth, "Anastasios of Sinai", 1; Sidney H Griffith, "Anastasios of Sinai, the Hodegos, and the Muslims", *Greek Orthodox Theological Review* 32(4), 1997, 341.

⁵⁶⁰ Palmer, "The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles", xxv.

metinlerinin etkisiyle sekizinci ve dokuzuncu yüzyılda yeniden canlanmaya başlamıştır.⁵⁶¹ Bu literatürün örnekleri arasında Süryânî Hristiyanlarından Thomas the Presbyter'in *Chronicle* adlı eseri⁵⁶² ve Yuhannâ bar Penkaye'nin *Ktābā d-rēsh mellē*'si⁵⁶³ yer almaktadır.⁵⁶⁴ Tarih kitapları içerisinde ise Ermeni piskoposu Sebeos'un *Histoire D'Héraclius*⁵⁶⁵ adlı eseri burada örnek olarak verilebilir.

4. Tercümeler: Erken dönemlerden itibaren İslam kaynaklarına yönelik tercümeler kaleme alınmaya başlamıştır. Bunlardan ilk olarak Kur'an, Yunancaya tercüme edilmiştir.

5. Hristiyan teolojisi: Hristiyan teolojisi merkezinde yazılan eserlerde de İslam'a oldukça yer verilmiştir. Filistinli Yakub'un *Doctrina Jacobi*'si,⁵⁶⁶ Sinalı Anastasius'un *Hodegos* adlı eseri⁵⁶⁷ Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin *Disputatio Christiani et Saraceni*'si (Hristiyan ve Sarazen Tartışması) ve Bizanslı Niketas'ın *Refutatio Mohammedis*'i bu anlamda verilebilecek örnekler arasında yer almaktadır.⁵⁶⁸ Teoloji kitapları içerikleri bakımından apolojiler ve apokaliptikler olarak iki ayrı türe ayrılmaktadır.

Apolojiler (Reddiye) ve Apokaliptikler

Erken dönemlerden itibaren Hristiyanlığı savunmayı amaçlayan birtakım apolojiler (reddiyeler) ortaya çıkmıştır. Belirli bir saldırı karşısında Hristiyan inancının özel bir savunması olan apolojilerin en erken örneği havariler döneminde yazılmaya başlamıştır.⁵⁶⁹ Polemik literatür ilk olarak Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında inanmayanlara karşı inancın savunulması amacıyla etkin olurken, Hristiyanlık Avrupa kıtasında baskın din haline geldikten sonra bu literatür rolünü yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Bununla birlikte Hristiyan savunuculuğunun yeniden canlanması İslam'ın zuhuruyla birlikte yeniden canlanmaya başlamıştır. İslam'ın yayılması, Hristiyan inancının ilkelerini teyit etmeyi bir kez daha gerekli hale getirmiş ve bu doğrultuda apolojik/reddiye

⁵⁶¹ Palmer, "The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles", xxiv.

⁵⁶² Palmer, "The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles", 5.

⁵⁶³ Duygu, *Süryânî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hristiyanlık, İslam, Siyasî Tarih*, xx.

⁵⁶⁴ Penn, *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*, 26.

⁵⁶⁵ Thomson, "Translated Texts for Historians", xxxiv.

⁵⁶⁶ Dagron, Déroche, *Juifs et Chrétiens en Orient Byzantin*, 208, 210.

⁵⁶⁷ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 102.

⁵⁶⁸ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 420.

⁵⁶⁹ Alexander Balmain Bruce, *Apologetics or Christianity Defensively Stated*, Charles Scribner's Sons, New York 1892, 33.

türünde eserler yeniden artmaya başlamıştır.⁵⁷⁰ Bizans'ta İslam'la ilgili meydana getirilen birçok eserin reddiye türünde kaleme alındığı söylenebilir. Bunlardan Filistinli Yakub'un *Doctrina Jacobi*'si, Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin *Disputatio Christiani et Saraceni* (Hristiyan ve Sarazen Tartışması) adlı eseri ve Bizanslı Niketas'ın *Refutatio Mohammedis*'i⁵⁷¹ reddiye literatürüne örnektir.

Müslümanların Hristiyan dünyasına meydan okumasını ele alan ilk yazılar apokaliptik metinler⁵⁷² olarak ortaya çıkmıştır. Tarih yazımı ile yakından ilişkili bir tür olarak ortaya çıkan apokaliptizm, kelime olarak Yunanca “açığa çıkarmak” ve “ortaya çıkarmak” fiilinden türemiştir.⁵⁷³ Kökenleri Antik Yunan ile Yakın Doğu mitolojisine dayanan ve Hristiyan dünyasında uzun süre popülerliğini sürdüren apokaliptizm (kıyametçilik) geleneği, öte dünyanın ve zamanın sonunun sırlarını ortaya çıkaran vahiy ve diğer yazılardan oluşan bir edebiyat türüdür. Genel olarak bir milletin umutlarını, korkularını ve hayal kırıklıklarını ele alan apokaliptik tür ile Tanrı'nın Krallığı ile Şeytan arasındaki mücadelede iyiliğin kötülük üzerindeki zaferi ve Mesih döneminin başlangıcı anlatılmaya çalışılmaktadır. Bilişsel ve teselli edici bir girişim olan bu literatür, travmatik olayları, yabancı bir gücün kültürel ve politik baskısını anlamlı ve katlanabilir kılma çabasını göstermektedir. Bu tür metinler kehanet ve geleceğe dair öngörülerle insanların ne tür acılar çekeceklerine dair tahminlerde bulunmaktadır.⁵⁷⁴

Özel bir eskatolojik düşünce olan apokaliptizm bağımsız bir din alanı olarak değil de çeşitli geleneklerin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Bu literatürün özelliği, insan ile metafizik arasındaki bir bağlantıyla dünyanın geçmişi, bugünü ve geleceği için ilahi sırları veya planları aktaran ve vahyedilen bir dünya görüşünü yansıtan bir alan olmasıdır. Genellikle kriz zamanlarında ortaya çıkan bu tür,⁵⁷⁵ miladi birinci yüzyılın ikinci yarısında teşekkül etmiştir.⁵⁷⁶ Apokaliptik literatür ilk olarak Yahudilerin sürgün

⁵⁷⁰ Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, x1-x11.

⁵⁷¹ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 420.

⁵⁷² Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 153-4.

⁵⁷³ Tord Olsson, “The Apocalyptic Activity. The Case of Jamäsp Nämag”, Rudolph Kurt, “*Apokalyptik in der Diskussion*”, *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East: Proceedings of the International Colloquium on Apocalypticism, Uppsala, August 12-17, 1979*, (ed. David Hellholm), J.C.B. Mohr Siebeck, Tübingen 1983, 21.

⁵⁷⁴ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 257-8.

⁵⁷⁵ Rudolph Kurt, “Apokalyptik in der Diskussion”, *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East: Proceedings of the International Colloquium on Apocalypticism, Uppsala, August 12-17, 1979*, (ed. David Hellholm), J.C.B. Mohr Siebeck, Tübingen 1983, 773.

⁵⁷⁶ Kurt, “Apokalyptik in der Diskussion”, 774.

dönemine tarihlendirilmektedir. Yahudilerin Babil, Pers ve Grek egemenliğinde yaşadıkları zulüm ve işkenceler onları bu kötü durumdan kurtulacaklarına dair bir inanca sürüklemiştir. Aynı durum Hristiyanların İslam hâkimiyetine girdikleri dönemde ortaya çıkmıştır.⁵⁷⁷ Altıncı yüzyılın sonlarından yedinci ve sekizinci yüzyılı da kapsayan, dünyanın sonunun yakın olduğuna ve azizlerin bitmeyen krallığının gelmek üzere olduğuna inanan birçok insan, çağdaş, siyasi ve sosyal olaylara aşkın bir anlam yükleyerek dini bir geçerlilik kazandırmaktaydı.⁵⁷⁸ Apokaliptik literatürün Hristiyan dünyasında yeni olayları anlamlandırma ve bunlara karşı bir çıkar yol sağlama gibi işlevleri de bulunmaktadır.⁵⁷⁹ Bu doğrultuda insanların işlerinden çok Tanrı'nın niyetleri üzerinde durmaya başlayan Batı Suriyeli apokaliptik yazarlar, Daniel Kitabı'ndan hareketle travmatik olayları açıklayacak bir tarih anlayışı geliştirmek için geçmiş olaylara anlam yükleme arayışına girişmişler ve içinde buldukları durumdan kurtulmak için bir umut modeli ortaya koymak istemişlerdir. Arapları ortadan kaldıracak kurtarıcı bir Hristiyan imparator fikri, bu zamanın insanların eskatolojik muhayyilesini harekete geçirerek⁵⁸⁰ onları kötülüğün temsilcisi ve bir karalama nesnesi olarak sunmaya hizmet etmiştir. Buna göre “tanrısız” ve çoğu zaman “putperest” olarak görülen Müslümanlar deccâlin temsilcisidiler.⁵⁸¹

Bizans dünyasında apokaliptik literatürle ilgili günümüze ulaşan örnekler arasında Yuhannâ bar Penkaye'nin *Ktābā d-rēsh mellē*'si bulunmaktadır.⁵⁸² Yuhannâ eserinde Arapların hâkimiyetinin yakın bir zamanda son bulacağını, Hristiyan müntesiplerine müjdeleyerek onlara bir kurtuluş vaadi sunmuştu.⁵⁸³ Daha sonra Müslümanların hâkimiyetinin sürekli olacağı açık hale gelince, Süryânîlerin fetihlere dair hatıraları daha az eskatolojik hale gelmiştir.⁵⁸⁴

⁵⁷⁷ Büşra Elmas, “Hristiyanlığın İlk Dönemlerinde Milenyalizm Meselesi”, *Oksident* 2, (1), 2020, 3.

⁵⁷⁸ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 26-28.

⁵⁷⁹ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 27-30.

⁵⁸⁰ Palmer, “The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles”, xxvi.

⁵⁸¹ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 257-8.

⁵⁸² Penn, *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*, 33.

⁵⁸³ Reinink, “Paideia: God's Design in World History according to the East Syrian Monk John bar Penkaye”, 195.

⁵⁸⁴ Penn, *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*, 33.

1.1.2.4. Yazılış Amacı

Bizans dünyasında İslam'la ilgili ilk ortaya çıkan eserler, yeni ortaya çıkan bir kavmi tanımayı amaçlıyordu. Müslümanların dini ve siyasi kimliklerinin tanınması üzerine sonraki bir aşamada İslam'ın çürütülerek Hristiyanlığın savunulması amaçlanmaktaydı. Bu açıdan Bizans'ta İslam ve Müslümanlara atıfta bulunan eserler/çalışmalardan birçoğu İslam ve Kur'an'ın doğru ve nesnel bir görüntüsünü vermek amacıyla değil, polemikçi bir yaklaşımla halkın hayal gücünü etkileyerek olumsuz bir İslam imajı sunmak için kaleme alınmıştır. Bunlar içerisinde Sinalı Anastasius'un *Hodegos*'u, Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin *Disputatio Christiani et Saraceni*'si ve Bizanslı Niketas'ın *Refutatio Mohammedis*'i⁵⁸⁵ gibi birçok eseri saymak mümkündür.

1.1.2.5. Dil

Bizans tarihinde altıncı yüzyılın sonları ile yedinci yüzyılın başlarına gelindiğinde imparatorluğun resmi dili olarak Latincenin yerini Yunanca almıştır.⁵⁸⁶ Müslümanlarla ilgili kaleme alınan eserlerin birçoğu Yunancada kaleme alınırken bununla birlikte Süryânîce ve Ermenicede de yazılan eserler bulunmaktadır. Burada konu edindiğimiz Yunan, Suriye ve Ermeni kaynaklar bakımından İslam'a dair kaleme alınan eserlerin yazıldıkları diller şu şekildedir:

1. Yunanca: Filistinli Yakub'un *Doctrina Jacobi*'si,⁵⁸⁷ Yuhannâ Moschus'un *Leimōn ho Leimōnon*'u,⁵⁸⁸ Sophronius'un ve Maximus the Confessor'un İngilizceye *Synodical Letter* olarak çevrilen mektupları,⁵⁸⁹ Sinalı Anastasius'un *Edifying Tales* ve *Hodegos* adlı eserleri⁵⁹⁰ ve Yuhannâ'nın *Pege Gnoseos* adlı eseri⁵⁹¹

2. Süryânîce: Yuhannâ bar Penkaye'in *Ktābā d-rēsh mellē*'si⁵⁹² ve Thomas the Presbyter'in *Chronicle* adlı eseri⁵⁹³

⁵⁸⁵ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 420.

⁵⁸⁶ Palmer, "The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles", xvi.

⁵⁸⁷ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 55.

⁵⁸⁸ Sahas, *Byzantium and Islam*, 152-53; Ott, *The Catholic Encyclopedia*, X, 591.

⁵⁸⁹ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 67, 76.

⁵⁹⁰ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 92.

⁵⁹¹ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 480.

⁵⁹² Duygu, *Süryanî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hristiyanlık, İslam, Siyasî Tarih*, xx.

⁵⁹³ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 61.

3. Ermenice: Sebeos'un *Histoire D'Héraclius*'u⁵⁹⁴

4. Arapça: Ana dili Süryânîce olmasına rağmen eserlerinin çoğunu Arapça olarak kaleme alan Theodore, İslam'a karşı Arapça teolojik bir reddiye yazan ilk yazarlardan kabul edilmiştir. Bu bağlamda onun *Meymar fî mevti 'l-mesîh* adlı eseri Arapça olarak kaleme alınmıştır.⁵⁹⁵

1.1.3. Bağlam Açısından

Bizans'ın İslam ve hadise karşı yaklaşım biçimini anlamak için Müslümanlarla ilgili meydana getirilen eserleri ortaya çıktıkları bağlam içinde incelemek için, bir bütün olarak erken dönem Bizans kültürünün öznel bilincine göz atmak gerekmektedir. Yedinci yüzyıldan dokuzuncu yüzyıla kadar Bizans-Müslüman ilişkileri siyasi ve ilmi açıdan çeşitli olaylara tanık olmuştur. Hristiyanlarla Müslümanlar ilk olarak Hz. Peygamber döneminde meydana gelen Mûte ve Tebük savaşlarında, daha sonra 732'deki Poitiers Savaşı ve 848'deki Roma baskınıyla karşı karşıya gelmişlerdir.⁵⁹⁶ Hristiyanlar bu sırada parçalanmış Roma İmparatorluğu topraklarında şiddetli mücadelelerle meşguldüler. Doğu Roma'da İmparator Theodosius'un (ö. 395) Ortodoks Hristiyanlığını resmî din ilan ettiği 380 yılından beri, imparatorluk, Hristiyan olmayan sapkılara karşı savaşmaktaydı. Diğer yandan Batı Roma İmparatorluğu da Bizans'ı yeniden ele geçirmek için mücadele içindeydi. Roma İmparatorluğu'nda siyasi ve dini açıdan meydana gelen bu bölünmeler onları dışarıdan gelen tehditlere karşı daha savunmasız hale getirmiştir. Dolayısıyla yedinci yüzyılda dini ve siyasi bir güç olarak ortaya çıkan Müslümanların Roma'nın bu parçalanmışlığından istifade ederek Bizans topraklarında hızlı bir şekilde ilerlemesi kolaylaşmıştır. Kısa süre içinde Müslümanlar Bizans İmparatorluğu'nun doğu ve güney bölgelerinde ilerleyerek⁵⁹⁷ sınırlarını kuzeyde Anadolu'ya ve Batı İran'a, güneybatıda ise Mısır'a kadar genişletmişlerdir. 636'da Şam, 637'de Halep, 638'de Humus ve Antakya, 642'de İskenderiye, 649'da Kıbrıs fethedilmiştir.⁵⁹⁸ Böylece Bizans erken dönemden

⁵⁹⁴ Thomson, "Translated Texts for Historians", xxxiv.

⁵⁹⁵ Janosik, *John of Damascus*, 231.

⁵⁹⁶ Victor Segesvary, *L'Islam Et La Réforme: Etude sur l'attitude des Reformateurs Zurichois Envers l'Islam 1510-1550*, Mikes International La Haye, Holland 2005, 19.

⁵⁹⁷ A. L. Tibawi, Enver Abdülmelik, Hamid Algar, *Krizdeki Oryantalizm-Eleştiriler-*, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1998, 50.

⁵⁹⁸ Fuat Sezgin, "Arap-İslam Bilim Tarihine Giriş", *İslam'da Bilim ve Teknik*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul 2008, 2.

itibaren İskenderiye, Kudüs ve Antakya gibi ekonomik faaliyet, kültür ve idari kontrol merkezleri olan birçok büyük şehri kaybetmiştir. Bu kayıplarla birlikte Bizans İmparatorluğu Konstantinopolis'e sıkışmış bir şekilde varlığını sürdürmüştür.⁵⁹⁹

Yedinci ve sekizinci yüzyılda İslam'a atıfta bulunan Hristiyan müellifler yaşadıkları bölgede gittikçe artan Müslüman hâkimiyetine tanık olmuşlardır. Hristiyanlar için önemli bir merkez olan Kudüs, 637 yılından sonra teslim olmuştur.⁶⁰⁰ Bu esnada Kudüs Patriği olan Sophronius, Kudüs'ü Müslümanlara teslim etmiş ve halife Ömer'i Kudüs'e kabul ederek ona şehri gezdirmiştir.⁶⁰¹ Ancak Bizanslı din adamlarının Müslüman fetihlerine karşı tepkisi hiç de olumlu olmamıştır. Sophronius'un hocası Moschus, Kudüs'ün fethinden dolayı Müslümanlardan "her türlü şeytani vahşetle dolu vahşi ve barbar Sarazenler" olarak söz etmiştir.⁶⁰² Müslümanların şehirleri istila edip, yağmaladıklarını, kiliseleri tahrip edip ateşe verdiklerini ve Mesih'e küfrettiklerini söylemiştir.⁶⁰³ Kudüs fethine tanık olan Maximus the Confessor ve Thomas the Presbyter de Müslümanların buralardaki fetihlerinden öfke ve düşmanlıkla bahsetmişlerdir.⁶⁰⁴

Yedinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde Bizanslılar Emevî halifelerinin Abdullah b. Zübeyr'le (ö. 692) karşı karşıya geldiği⁶⁰⁵ iç savaşın, onları yok edeceğini düşünerek büyük bir ümie kapılsalar da⁶⁰⁶ onların bu ümidi gerçekleşmemiş ve Müslümanlar bu iç savaşın üstesinden gelmişlerdir. Bizanslı müelliflerin Müslüman yönetiminden övgüyle bahsettiği nadir isimlerden biri de Emevî halifelerinden Muâviye b. Ebî Süfyan (ö. 680) olmuştur. Nestûrî Hristiyanlarından Yuhannâ bar Penkaye de Muâviye'nin saltanatından şu şekilde bahsetmiştir: *"Adalet Muâviye zamanında gelişti ve kontrolü altındaki bölgelerde büyük bir barış vardı; herkesin istediği gibi yaşamasına izin verdi... Muâviye tahta çıktıktan sonra dünyada öyle bir huzur vardı ki ne atalarımızdan ne de dedelerimizden bunun bir benzerini duyduk... Her insandan sadece haraç (madatta) talep ettiler ve onun istediği inançta kalmasına izin verdiler."*⁶⁰⁷ Nitekim Müslümanlar

⁵⁹⁹ Walter Kaegi, "Byzantium in the Seventh Century", *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, (ed. Pauline Allen), Oxford University Press, Oxford 2015, 92-93.

⁶⁰⁰ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 52.

⁶⁰¹ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 46; Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 146.

⁶⁰² Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 70-1.

⁶⁰³ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 72-3.

⁶⁰⁴ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 77-8.

⁶⁰⁵ Penn, *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*, 26.

⁶⁰⁶ Penn, *Envisioning Islam*, 29.

⁶⁰⁷ Brock, "North Mesopotamia in the late seventh century: Book XV of John Bar Penkaye's *Riṣ Melle*", 61.

fethettikleri topraklardaki Hristiyanlara hoşgörü ile muamele etmişler ve buralarda Bizans'a muhalif olan Süryânî ve Nestûrî gibi Doğu Hristiyanlarını desteklemişlerdir. Hristiyanların bu dönemde Müslümanların vergi idaresinde görev aldıkları, hatta Müslüman ordularına dahi katıldıkları bilinmektedir. Muâviye'nin zamanında vergi idaresinin yönetimi büyük ölçüde Suriye'deki Hristiyanlara verilmiştir.⁶⁰⁸ Sekizinci yüzyıla gelindiğinde Kubbetüs's-Sahra'nın inşası ve madeni paraların basılmasıyla⁶⁰⁹ Müslüman yönetiminde bir kurumsallaşma oluşmaya başlamış ve Müslümanların Hristiyan dünyasında kalıcı hale geldiği anlaşıldıktan sonra İslam artık ciddi bir mesele olarak ele almaya başlanmıştır.

Bizans'ın Müslümanlar dışında etkileşimde olduğu bir diğer topluluk Latinler olmuştur. Endülüs'ün fethi sonucunda Suriye ve Şam bölgelerine getirilen esirler arasında Latin din adamları ve bilginler de bulunmaktaydı. Bu açıdan onlar Latin dünyadaki bilgi ve birikimin Doğu dünyasına aktarılmasında önemli rol oynamışlardır.⁶¹⁰

1.1.4. Yöntem Açısından

Bizans Hristiyanlarının diğer dinlere karşı teolojik bakışı Aziz Augustinus'un (ö. 430) düşüncesi doğrultusunda şekillenmiştir. Bu düşünce mistik ve eskatolojik olarak Tanrı'nın takdirini ve insanın kurtuluşunu amaçlayan ilahi iradeye boyun eğen bir yaklaşım sergiliyordu.⁶¹¹ Bizans'ta felsefi düşünce bakımından ise Aristo'nun görüşleri etkili olmuştur. Bizans müelliflerinin çoğu, eserlerinde yöntem olarak Aristoteles felsefesini benimsemişler, Yuhannâ ed-Dımaşkî ve Bizanslı Niketas gibi kilisenin önde gelen isimleri Aristoteles felsefesinin savunucularından olmuşlardır.⁶¹² Bununla birlikte Sinalı Anastasius gibi bazı ilahiyatçılar da Hristiyanları Helen ve Aristotelesçi öğretilerden kaçınmaya teşvik etmişlerdir.⁶¹³

Öte yandan Hristiyanlıkta tarih görüşü ise, Aristoteles felsefesi eşliğinde emperyal güçle desteklenerek dışarıya karşı her türlü açıklığı yasaklayan bir yaklaşım çerçevesinde

⁶⁰⁸ Donner, *Muhammad and the believers*, 176.

⁶⁰⁹ Rhodes, "John Damascene in Context", 107.

⁶¹⁰ Mahmut Kaya, *İslâm Düşüncesine Giriş*, yy., t.y. 146-7.

⁶¹¹ Argyriou, "Perception de l'Islam et Traductions du Coran", 54.

⁶¹² Argyriou, "Perception de l'Islam et Traductions du Coran", 33.

⁶¹³ Schadler, "John Damascus and Islam", 46.

olmuştur.⁶¹⁴ Bu açıdan Bizans'ın kendi içinde kapalı olan bu anlayış biçimi teolojik açıdan Bizans-Müslüman karşılaşmasında verimli bir bilgi alışverişine ve etkileşime mâni olmuştur. Yunan, Süryani ve Ermeni kaynaklarında genellikle bir Hristiyan inancını savunma ve Müslüman inancına karşı çıkma meselesi söz konusudur. Kendi inancının ve kültürünün üstün olduğunu düşünerek⁶¹⁵ Müslüman kültür ve dinine karşı aldığı mesafeli duruş onları İslam'ı anlama ve tanıma konusunda yetersiz bırakmıştır.⁶¹⁶

1.1.5. Kaynak Açısından

Yedinci ve sekizinci yüzyılda Bizans dünyasında Müslümanlarla ilgili bilgi kaynakları oldukça sınırlı düzeydeydi.⁶¹⁷ Onların bu dönemde kullandıkları kaynaklar genellikle sözlü gelenek, reddiyeler, apokaliptizm ve Kitabı Mukaddes olurken, İslam'la ilgili kaynakların bu dönemde henüz yaygınlık kazanmadığı görülmektedir. Bizanslı müellifler İslam kaynaklarına temas etseler de bunların birçoğu doğrudan değil, tercümeler gibi ikinci el kaynaklar vasıtasıyla olmuştur. Bizans'ta ortaya çıkan çalışmaların kaynak olarak genellikle şu literatür türünden istifa ettiği görülmektedir:

1. Sözlü gelenek: Sözlü gelenek bu dönemde Bizans kaynakları arasında öne çıkan bir literatür türüdür. Buna örnek olarak Yuhannâ Moschus'un *Leimôn ho Leimōnon* adlı antolojisinde hayatı boyunca gezdiği yerlerde topladığı hikâyeler, anekdotlar ve sözler verilebilir. Yuhannâ'nın bu eserinde sözlü geleneğin yansımaları bulunmaktadır.

2. Kitab-ı Mukaddes (İncil metinleri): Kitab-ı Mukaddes bu dönemde Bizanslıların eserlerinde kullanılan başlıca kaynaklar arasındadır. Bu dönemde birçok Bizanslı müellif eserinde İncil metinlerinden istifade etmiştir. Yuhannâ bar Penkaye'e ait *Ktābā d-rēsh mellē* (Sözcüklerin Anası) adlı eserde İncil metinleri oldukça yer kaplamaktadır.⁶¹⁸

3. Reddiye literatürü ve apokaliptik literatür: Hristiyan metinlerine yön veren önemli çalışmalar arasında reddiye literatürü yer almaktadır. Bizanslı müellifler eserlerini

⁶¹⁴ Argyriou, "Perception de l'Islam et Traductions du Coran", 29.

⁶¹⁵ Argyriou, "Perception de l'Islam et Traductions du Coran", 54.

⁶¹⁶ Argyriou, "Perception de l'Islam et Traductions du Coran", 59.

⁶¹⁷ John Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, New York 2002, 3-4.

⁶¹⁸ Mar-Emmanuel, "The Book of Resh Melle by Yohannan bar Penkaye: An Introduction to the Text and a Study of its Literary Genres", 7.

oluştururken kendilerinden önceki reddiye literatüründen oldukça istifade etmişlerdir. Bu literatür içerisinde Maximus the Confessor, Yuhannâ ed-Dımaşkî, Theodore Ebû Kurrâ ve Bizanslı Niketas'ın eserleri yer almaktadır. Bunlardan Maximus, kendisinden önceki Hristiyan kilise babalarının öğretilerini Hristiyan geleneğiyle harmanlayarak bir sentez oluşturmuştur.⁶¹⁹ Yuhannâ bar Penkaye de *Ktābā d-rēsh mellē*'sinde kendisinden önceki apokaliptik literatüre yer vermiştir.⁶²⁰

4. Tarih ve kronografi kitapları: Yuhannâ bar Penkaye *Ktābā d-rēsh mellē* isimli eserini kendisinden önceki tarih ve kronografi kitaplarından hareket ederek oluşturmuştur.⁶²¹ Daha ziyade resmi kaynaklardan hareketle eserini oluşturan Sebeos da eserinde kendisinden önceki tarih kitaplarından oldukça istifade etmiştir.⁶²²

5. İslam kaynakları: Bu dönemde İslam'la ilgili kaynaklar arasında Kur'an daha yoğun olmak üzere hadis kaynakları da yer almaktadır.⁶²³ Ayrıca yine bu dönemde Kur'an'ın Yunanca çevirisinin olduğu bilinmektedir. Yuhannâ ed-Dımaşkî ve Theodore Ebû Kurrâ gibi isimler yalnızca Hristiyan kaynakları değil İslam'la ilgili kaynakları da eserlerinde kullanmışlardır. Bu iki ismin Arapça bilmesi ve Müslüman coğrafyasında yaşaması onlara Kur'an ve hadisleri doğrudan kullanma imkânı sağlamıştır. Yuhannâ'nın Kur'an'dan yaptığı kısmi atıflara karşılık, onun Kur'an'ı İslam'ın sabit bir metni olarak ele alması ve yorumlamasını yaşadığı dönem bakımından oldukça önemli bir gelişme olarak kabul etmek mümkündür.⁶²⁴

1.1.6. Üslup Açısından

Bizans Hristiyanlarının üslup açısından Hz. Muhammed ve İslam-Müslümanları çeşitli şekillerde isimlendirmişler ve onlarla ilgili çeşitli etiketlemeler kullanmışlardır. Müslümanlarla ilgili kullanmış oldukları bu etiket ve isimlendirme biçimleri onların İslam'a karşı yaklaşımlarını tespit etmede önemli bir rol oynayacaktır.

⁶¹⁹ Hermaniuk, "Maximus Confessor", 514-5.

⁶²⁰ Penn, *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*, 33.

⁶²¹ Emmanuel Joseph Mar-Emmanuel, *The Book of Resh Melle by Yoḥannan bar Penkaye: An Introduction to the Text and a Study of its Literary Genres*, (Ph.D. Thesis), University of Toronto, Toronto 2015, iii.

⁶²² Thomson, "Translated Texts for Historians", lxix.

⁶²³ Schadler, "John Damascus and Islam", 196; David Vila, "Theodore Abū Qurra", *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History: Volume 1 (600-900)*, (ed. David Thomas, Barbara Roggema), Brill, Leiden and Boston 2009, 473.

⁶²⁴ Schadler, "John Damascus and Islam", 204, 206.

1.1.6.1. Etiketler

Yunan, Süryani ve Ermeni kaynaklarında Hz. Muhammed ve Müslümanlarla ilgili birtakım etiketlerin kullanıldığı görülmektedir. Burada “etiket” kavramı;

- Bir imaj oluşturmak,
- Zihinde şekil çizmek,
- Ötekileştirmek,
- Paradigma kurmak,
- Vurguyu sadece oraya yönlendirmek gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır.

Etiketler, tanıma ve tanımlama konusunda zihni şekillendiren önemli üslup biçimlerindendir. Hristiyan dünyasında Müslümanların tanınmasından sonraki en önemli sorun onların nasıl tanımlanması gerektiği hususunda ortaya çıkmıştır. Müslümanlar ve onların dini figürleri Hristiyan dünyasına nasıl aktarılmalıydı? Bizans dünyasında İslam’la ilgili metnin aktarıcı öznesi genellikle din adamları olduğu için Müslümanlarla ilgili yaygın gelenek de genellikle olumsuz bir imaj çerçevesinde olmuştur. Çünkü İslam’ın yayılmasıyla Hristiyan din adamları otoritelerinin sarsılması tehlikesi altına girmişlerdir. Bunun bir istisnası Doğu Hristiyanları arasında çıkmıştır. Doğu Hristiyanları Müslümanlara karşı politik ve dini nefret içinde olmadıkları için genellikle onları hakaretamiz ve nefret söylemleriyle ele almamışlar ve Müslümanlara nispeten insafli bir şekilde yaklaşmışlardır.

Etiketlerle ilgili bir diğer husus onların aynı zamanda paradigma kurucu rollerinin olmasıdır. Birçok etiket sadece bir tanımlama biçiminden ibaret olmayıp aynı zamanda onun diğerine karşı yaklaşımında bir paradigmanın temellerini kurmaktadır. Bu açıdan etiketleri aynı zamanda zihnin kodları ve satır araları olarak kabul etmek mümkündür. Bu nedenle bazen sadece bir ifade biçimi dahi ötekine karşı yaklaşım biçimine dair birçok ipucu sunmaktadır.

Buradan hareketle etiketler Hristiyanların İslam’a karşı yaklaşımlarının anlaşılmasında önemli bir yapı taşını oluşturmaktadır. Bu etiketleri daha iyi analiz edebilmek için Hz. Muhammed’le ilgili olanlar ve İslam-Müslümanlarla ilgili olanlar şeklinde iki başlık altında incelemek mümkündür.

1. Hz. Muhammed’le İlgili Olanlar

Bizans dünyasında Hz. Muhammed’in temsili Ortodoks mezhebinin içinde yer alan farklı görüşlere göre şekillenmiş ve böylece Hz. Muhammed ile ilgili olarak birçok etiket biçimi ortaya çıkmıştır. Bizans Ortodoks Kilisesi’nin Kadıköy öğretisini kabul edenler ile ona karşıt olanların Hz. Muhammed’le ilgili birbirinden farklı kavramlar kullandıkları görülmektedir. Kadıköy Konsili’ne karşı çıkanlar Hz. Muhammed’i “rehber”, “tar’a (öğretmen)”, “vaiz” ve “tüccar” gibi polemikçi olmayan bir üslupla ifade ederken; Kadıköy Konsili taraftarı olan Bizans Hristiyanları ise Hz. Muhammed hakkında “yalancı”, “deccâl”, “heretik”, “ahlaksız”, “cahil” ve “mecnûn” gibi aşağılayıcı ve küçümseyici nitelemeler kullanmaktan kaçınmamışlardır. Bizans’ın Hz. Muhammed’le ilgili olarak kullandığı bu ifadeler onların Hristiyan öğretisine ve Hz. İsa’nın benliğine karşıt bir dikotomi ile tanımlama çabalarının sonucunda ortaya çıkmıştır. Buna göre Hristiyanlık kutsal bir din iken İslam olsa olsa bir sapkınlık kategorisine indirgenmiştir. Hz. Muhammed’e nisbet edilen “kılıç peygamberi” ve “kan dökücü” ifadeleriyle de İslam’ın savaş ve kılıç dini olduğu vurgulanmış, buna karşılık Hristiyanlığın barış dini olduğu ifade edilmiştir. Aynı şekilde “deccâl” nitelemesi de Hz. İsa’nın karşıtı olarak kullanılan bir imge biçimi olarak ortaya çıkmıştır.

“Yalancı Peygamber”

Yunan, Süryani ve Ermeni kaynaklarında Hz. Peygamber’le ilgili öne çıkan bir etiketleme biçimi onun “yalancı peygamber” olarak nitelendirilmesidir. Bu ifade 640 yılına ait erken dönem Bizans kaynaklarından olan *Doctrina Jacobi* adlı çalışmada ilk olarak ortaya çıkmıştır.⁶²⁵ Bu niteleme daha sonraki dönemlerde birçok reddiyede Hz. Muhammed için kullanılan standart bir terim haline gelmiştir.⁶²⁶ Yedinci yüzyılda Yuhannâ ed-Dımaşki⁶²⁷ ve diğer birçok müellif bu ifadeyi sıklıkla eserlerinde kullanmışlardır.

“Yalancı peygamber” ifadesiyle, Hz. Muhammed’in nübüvvetini ve dindeki otoritesini reddetmek amaçlanmıştır. Böylelikle, onunla birlikte gelen dinin ve kitabın da otoritesi reddedilmiş, İslam ilahi dinler sınıfının dışında bırakılarak onun Tanrı tarafından

⁶²⁵ Dagron, Déroche, *Juifs et Chrétiens en Orient Byzantin*, 208, 210.

⁶²⁶ Bobzin, *Mohammed*, 9.

⁶²⁷ Sahas, *John of Damascus on Islam*, 26.

gönderilen bir din değil de daha ziyade Hz. Muhammed tarafından oluşturulan bir din olduğu ifade edilmiştir. Bunun neticesinde de İslam'ın ele alınmasında Hz. Muhammed'in kimliği ve şahsiyeti öne çıkarılmıştır.

“Heretik”

Hz. Muhammed'in “heretik/sapkın” olarak etiketlenmesi onun Hristiyanlık dini mirası dışında kabul edilmesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Hristiyan dünyasında erken dönemlerden itibaren Hristiyan edebiyatının bir türü olarak sapkınlık bilimi diye adlandırabilecek “heresiyoloji” başlığı altında bir inceleme alanı meydana gelmiştir. Büyük ölçüde pagan filozoflardan miras alınan bu tür, dördüncü yüzyılda zirve noktasına ulaşmıştır. Bu tür içerisinde sapkın olarak belirlenen grubun ismi genellikle ya kurucusunun adından alınmakta ya da diğer gruplardan farklı olarak inandığı ya da kabul ettiği bir görüşten hareketle verilmekteydi. Bu şekilde daha önceki sapkın gruplarla da ilişki kurularak, bu sapkın olarak kabul edilen grubun özellikleri kategorize edilmiş, onun için bir dizi tanımlayıcı özellik geliştirilmiş ve bu şekilde sapkınlık bilimi nesilden nesile aktarıla gelen bir tür haline gelmiştir.⁶²⁸

Heresiyolojinin temel özellikleri bağlamında Yuhannâ ed-Dımeşkî, “De Haeresibus” adlı eserinde 103 tane sapkın grubu ele almış ve İslam'ı da 101. bölümde ele almıştır. Yuhannâ İslam için “İsmaili sapkınlık” ifadesini kullanarak onu diğer Hristiyan mezhepleri gibi onu daha tanıdık bir sapkın kılığına sokmuştur. Sonuç olarak Yuhannâ'nın İslam'ı sapkınlık olarak nitelemesi onu putperestlikten daha yükseğe koyduğu, ancak Hristiyanlıktan da daha aşağı kabul ettiği sonucuna götürebilir.

“Kılıç peygamberi”

Hz. Muhammed'i kılıçla ve savaşla ilişkilendiren ilk metinlerden biri *Doctrina Jacobi*'dir. Metinde Hz. Muhammed'in nübüvveti tartışılırken “*Peygamberler hiç kılıçla gelir mi? O erkeklerin kanının dökülmesini emrediyor.*”⁶²⁹ ifadesi kullanılmıştır. Burada Hz. Muhammed'in aynı zamanda bir siyasi lider olmasına duyulan nefret ve öfkenin varlığı görülmektedir. Hristiyan algısına göre peygamberler kılıçla gelmemelidir, nitekim Hz. İsa'nın böyle bir misyonu olmamıştır. Hz. Peygamber'e yakıştırılan bu “kılıç” ve “kan dökücü” imgesi daha sonraki literatürde benzer şekilde devam ettirilmiş

⁶²⁸ Schadler, “John Damascus and Islam”, 39.

⁶²⁹ Dragón, Déroche, *Juifs et Chrétiens en Orient Byzantin*, 208, 210.

ve İslam sürekli olarak şiddet ve vahşetle özdeşleştirilir hale gelmiştir. Bu ifadeler Hz. Muhammed'in Hristiyanlar tarafından "kral peygamber" olarak görüldüğünü göstermektedir.⁶³⁰ Bununla ilgili yapılacak bir değerlendirme Müslümanlara karşı yaklaşım biçimlerinde bir önyargının ağırlık göstermesidir. Nitekim bu dönem Müslümanlara karşı önyargı ve cehaletin yaygın olduğu bir dönemdi. Bu nedenle bu dönemde İslam'ın özünden ziyade daha ziyade onu yaftalama ve ötekileştirme çabaları öne çıkmıştır.

"Şehvetperest"

Bizanslılar tarafından Hz. Peygamber'le ilgili kullanılan bir diğer etiket de onun "şehvetperest" olarak nitelenmesidir. Yuhannâ ed-Dımaşkî Hz. Muhammed'in şehveti nedeniyle Zeyd'in eşiyle evlendiğini iddia etmiş,⁶³¹ Theodore ise Ebû Kurrâ da Hz. Peygamber'i "ahlaksız" bir kimse olarak nitelemiştir.⁶³² Burada Hz. Peygamber'le ilgili kullanılan bu ifadeler onun şehvetperest olduğunu destekleme amacına yöneliktir. Hz. Muhammed'in şehvetperest olarak nitelenmesi Hristiyanlığa göre Hz. İsa'nın misyonuna taban tabana zıt bir durumdu. Bu açıdan bu etiket Hristiyan dünyanın Hz. Muhammed'e karşı nefretini kazanmak için sıklıkla kullanılmıştır.

"Deccâl - Deccalin öncüsü"

Hiz. Muhammed'i nitelemek için kullanılan etiketlerden bir diğeri de "deccâl" anlamına gelen "Hermolaus" nitelemesidir. Bu ifade Filistinli Yakub'un metninde *"Hristiyanların inandığı ilk Mesih gerçekten Tanrı'nın elçisidir ve ben korkarım ki biz onun yerine Hermolaus'u"⁶³³ kabul etmeye hazırlanıyoruz.*⁶³⁴ şeklinde geçmektedir. Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne odaklanan kıyamet senaryoları Hristiyanlar için deccâl'in gelişinin işareti, Yahudiler içinse Mesih'in gelişinin göstergesi olarak kabul edilmekteydi.⁶³⁵ Bu imgelemin "hagiografik" (Hristiyan azizlerin hayatlarını anlatan

⁶³⁰ Brock, "North Mesopotamia in the late seventh century: Book XV of John Bar Penkaye's Riš Melle", 61.

⁶³¹ John of Damascus, "Saint John of Damascus", 157.

⁶³² Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 441.

⁶³³ "Hermolaos"un burada zalim idareci anlamında kullanılması muhtemeldir. Bunun yanı sıra "Hermolaos"un deccâl anlamında kullanıldığını ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dagron, Déroche, *Juifs et Chrétiens en Orient Byzantin*, 208-10.

⁶³⁴ Dagron, Déroche, 208, 210.

⁶³⁵ Suermann, "Early Islam in the Light of Christian and Jewish Sources", 136-7.

eserler) literatürden ve geleneklerin manipülasyonu sonucunda ortaya çıktığını söylemek mümkündür.⁶³⁶

“Cahil”

Cahil etiketi de Hz. Muhammed için yaygın olarak kullanılan nitelemeler arasında yer almaktadır. Bu doğrultuda Hz. Muhammed’in İslam’ı temsilinin bilinçli bir tebliğ faaliyeti değil de bilgisizliği ve cehaleti sonucunda olduğu ifade edilmiştir. Bu etiket Bizanslı Niketas’ın eserlerinde sıklıkla kullanılmıştır.⁶³⁷

“Rehber” – “Öğretmen”

Hz. Muhammed’in toplumunu yönlendiren merkezi bir şahsiyet olduğunu ifade etmek amacıyla Doğu Hristiyanları onun için “rehber”, “öğretmen” ve “vaiz” nitelemelerini kullanmışlardır. Yuhannâ bar Penkaye⁶³⁸ ve Sebeos⁶³⁹ da eserlerinde Hz. Muhammed’i bu şekilde tavsif etmişlerdir. Bununla Hz. Muhammed’in dini misyona sahip önemli bir şahsiyet olduğuna vurgu yapmak hedeflenmiştir. Erken dönem metinlerde onun örnekliğinin ve önderliğinin fark edilmesi Müslümanlar hakkında oldukça bilgi sahibi olduklarını göstermektedir.

“Tüccar”

Hz. Muhammed’le ilgili olarak kullanılan pejoratif olmayan bir diğer etiket biçimi de “tüccar” ifadesidir. Bu kelime Sebeos’un *Histoire D’Héraclius* adlı metninde şu şekilde geçmektedir: “O sırada İsmail oğullarından Mahmet adında bir tüccar kendini Allah’ın emriyle onlara bir vaiz ve hakikat yolu olarak sundu.”⁶⁴⁰ İslam kaynaklarında Hz. Muhammed’in gençlik yıllarında tüccarlık yaptığı geçmektedir. Sebeos’un Hz. Peygamber’le ilgili bu bilgiye sahip olması onun tarihçi olması hasebiyle İslam kaynaklarına ulaşmış olma ihtimaliyle açıklanabilir. Nitekim bu bilgi İslam kaynaklarında hadis ve ilk dönem siyer metinlerinde geçmektedir.

⁶³⁶ Marieke Van Acker, *Mahomet Dans Ses Biographies Occidentales Du Moyen Âge: Entre Anti-Saint et Antéchrist*, (Master Thesis), Universiteit Gent, Gent 1999, 164.

⁶³⁷ Demetriades, “Nicetas of Byzantium and His Encounter with Islam”, 38, 40, 48, 49, 105, 107.

⁶³⁸ Brock, “North Mesopotamia in the late seventh century: Book XV of John Bar Penkaye’s *Riṣ Melle*”, 61.

⁶³⁹ Thomson, “Translated Texts for Historians”, 95-6.

⁶⁴⁰ Thomson, “Translated Texts for Historians”, 95-6.

2. İslam ve Müslümanlarla İlgili Olanlar

Hiz. Muhammed'in yanı sıra İslam ve Müslümanlarla ilgili çeşitli etiketler kullanılmıştır. Bunlar arasında en çarpıcı olanı "İsmaili sapkınlık" ifadesidir. İslam'ı ifade etmek için kullanılan bu niteleme, Hristiyan dünyasında Müslümanlar için yaygın olarak kullanılan bir imge haline gelmiştir. İslam'ın sapkın bir mezhep olarak kabulünden sonra Müslümanlar için "barbar", "heretik" ve "vahşi" nitelemelerinin kullanılmasında bir sakınca görülmemiştir.

"Heretik"

Heretik, yanlış doktrin ve sapkın öğretiyeye sahip olan kimse anlamında kullanılmaktadır. Hristiyan literatürde Hiz. Muhammed'in bir sapkın olarak nitelendirilmesi, onun getirmiş olduğu İslam dininin de bir sapkınlık olarak kabul edilmesi sonucuna yol açmıştır. Buna göre İslam, müstakil bir din değil de Hristiyanlıktan kopmuş bir din veyahut da Hristiyanlığın sapkın bir kolu olarak değerlendirilmiştir.⁶⁴¹ Bu anlayış biçimi daha sonraki dönemlerde İslam'ı anlamak için standart bir terim haline gelmiş ve İslam bir dinden ziyade bir sapkınlık olarak ele alınmaya başlanmıştır.⁶⁴² "Heretik" ifadesi Bizans literatüründe erken dönemden itibaren yaygın olarak kullanılan bir etiket biçimi olmuştur. Bu ifade 640 yılında Yuhannâ Moschus⁶⁴³ ve Sophronius⁶⁴⁴ tarafından kullanılmış, daha sonra Yuhannâ ed-Dımaşki⁶⁴⁵ ve Theodore Ebû Kurrâ da eserlerinde bu ifadeye yer vermiştir.⁶⁴⁶

"Barbar"

Barbar, yabancı ve düşman anlamlarına gelmektedir.⁶⁴⁷ Bu ifade, Hristiyanların kendileri dışında olan Persler, Mısırlılar ve diğer birçok milleti nitelemek için kullandığı bir etiket biçimidir. Bizans müelliflerinden Sophronius (şeytani vahşetle dolu, vahşi ve

⁶⁴¹ Bobzin, *Mohammed*, 11-2.

⁶⁴² John Tolan, *Sons of Ishmael: Muslims through European Eyes in the Middle Ages*, University Press of Florida, United States of America 2008, 608.

⁶⁴³ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 63.

⁶⁴⁴ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 50.

⁶⁴⁵ Hristiyanlıkta sapkın grupların çalışıldığı alana "heresiyojoloji" denilmektedir. Bkz. Peter L. Berger ve Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Penguin Books, New York 1966, 133.

⁶⁴⁶ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 441.

⁶⁴⁷ Venerable Bede, *The Ecclesiastical History of the English Nation*, (trc. J. A. Giles ve L.L. D.), London 1843, 197.

barbar),⁶⁴⁸ Maximus the Confessor⁶⁴⁹ ve Theodore Ebû Kurra⁶⁵⁰ gibi yazarlar eserlerinde Müslümanları barbar olarak nitelendirmişlerdir.

“Vahşi”

Hiz. Muhammed’le ilgili olarak kullanılan bir diğerk etiket biçimi de vahşi nitelemesidir. Bu etiket Müslümanların Hristiyan dünyasında yapmış olduğı fetihlere duyulan bir öfke sonucunda ortaya çıkmıştır. Müslümanların Hristiyan topraklarında gittikçe artan hâkimiyeti siyasi ve dini açıdan Bizans’ı oldukça tehlikeye düşürmüştü. Bu nedenle imparatorluğun gücünü kaybetmesi ve kiliselerdeki keşişlerin otoritesinin azalması, İslam’a karşı tepkisel yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yuhannâ Moschus,⁶⁵¹ Sophronius,⁶⁵² Maximus the Confessor (biçimi insan olan vahşi ve evcilleşmemiş hayvanlar, kan akıtmaktan zevk alan⁶⁵³) eserlerinde Müslümanları “vahşi” olarak nitelemişlerdir.

1.1.6.2. İsimlendirmeler

İsimlendirmeler, etiketlerden farklı olarak Hristiyanların Hiz. Muhammed ve Müslümanları tanımlama biçimlerine işaret etmektedir. Bunlar Hristiyanların Müslümanları adlandırırken onlar için kullandıkları çoğı zaman da pejoratif ve çarpıtılmış bir anlama sahip birtakım kullanımlardan oluşmaktadır. Etiketler Müslümanlar için kullanılan yargı biçimlerini ifade ederken, isimlendirmeler ise Müslümanları adlandırmada ve onları tanımlamada kullanılan birtakım ifadelerden oluşmaktadır. Bu açıdan Hristiyan literatüründe Hiz. Muhammed’in ve İslam-Müslümanların isimlendirilmesinde farklı isimlendirme biçimlerinin öne çıktığı görölmektedir.

⁶⁴⁸ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 70-1.

⁶⁴⁹ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 77.

⁶⁵⁰ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, XI, 441.

⁶⁵¹ Hoyland, *A Prophet Has Appeared*, 62.

⁶⁵² Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 47-8.

⁶⁵³ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 77-8.

1. Hz. Muhammed’le İlgili Olanlar

Hz. Muhammed’le ilgili olarak Bizanslılar tarafından yaygın olarak kullanılan tanımlama biçimi “Mahmet” olmuştur. Bununla birlikte sekizinci ve dokuzuncu yüzyıla doğru da daha ziyade “Mahomet” ifadesi yaygınlıkla kullanılmaya başlamıştır.

“Mahmet”

Hristiyan dünyasında Hz. Muhammed için çeşitli niteleme biçimleri kullanılmış, Hristiyan yazarlar Muhammed ismi yerine “Mahomet”, “Mahon”, “Mahoum” ve “Mawmet” gibi çeşitli çarpıtılmış ifadeler kullanmışlardır. Bu nitelendirmeler genellikle pagan putlarına verilen isimlerden oluşmaktadır. Bunlardan “Mahon” ifadesi İngiliz azizlerinde bir pagan idolünün adı anlamında kullanılmaktaydı.⁶⁵⁴ Thomas the Presbyter’in *Chronicle* adlı eseri⁶⁵⁵ başta olmak üzere Sebeos, *Histoire D’Héraclius*’unda⁶⁵⁶ ve Yuhannâ ed-Dımaşkî eserlerinde Hz. Muhammed için sıklıkla bu ifadeyi kullanmışlardır.⁶⁵⁷

“Mahomet”

Hz. Muhammed’in isminin bilinçli olarak çarpıtıldığı bir başka niteleme biçimi ise “Mahomet” kelimesidir. Bilinçli bir küçümseme ve çarpıtma amacıyla kullanılan bu ifade daha sonra Latin dünyasında da kullanılmaya devam etmiştir.⁶⁵⁸ Bizans dünyasında bu nitelemeyi kullananlar arasında Bizanslı Niketas bulunmaktadır.⁶⁵⁹

2. İslam/ Müslümanlarla İlgili Olanlar

Bizans metinlerinin birçoğunda İslam ve Müslümanlar için “Sarazen”, “İsmaili” ve “Haceri” nitelemeleri sıklıkla kullanılmıştır. “Sarazen”, Bizans Hristiyanları tarafından yaygın olarak kullanılan bir niteleme biçimiyken; Doğu Hristiyanları ise daha ziyade “İsmaili” ve “Haceri” kelimelerini kullanmışlardır.

⁶⁵⁴ Tolan, *Saracens*, 127.

⁶⁵⁵ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 61.

⁶⁵⁶ Thomson, “Translated Texts for Historians”, 95-6.

⁶⁵⁷ Yuhanna ed-Dımeşki’nin eserinde bu isim “Mamed (Máμεδ)” olarak geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sahas, *John of Damascus on Islam*, 26.

⁶⁵⁸ Latin dünyasında bu ifade Riccoldo da Monte di Croce tarafından kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Burman, “Riccoldo da Monte di Croce”, 688.

⁶⁵⁹ Argiriou, “Perception de l’Islam et Traductions du Coran”, 41.

“Sarazen”

“Sarazen” kelimesi Müslümanların hem dini hem de etnik kimliğine işaret etmek için kullanılmıştır. Genellikle Yunan, Süryani ve Ermeni kaynaklarında sıklıkla kullanılan bir ifade biçimi olan “Sarazen”⁶⁶⁰ ismi, Hz. İsmail’in peygamberlik mirasından yoksun olması anlamına gelmektedir.⁶⁶¹

Sarazenler” Bizans kaynaklarında “güvenilmez ve dönecek kimseler” anlamında kullanılmıştır. Küçümseyici ve aşağılayıcı bir mahiyete sahip bu kullanım Arapların kabile olarak yaşamalarından ve Arapların soyunun Hz. İbrahim’in cariye eşi Hacer’den devam etmesinden dolayı da Müslümanları nesep bakımından aşağı görmeleri nedeniyle verilmiştir.⁶⁶²

“Sarazen” kelimesinin ortaya çıkışına ve mahiyetine dair Batı literatüründe bir hayli tartışma meydana gelmiştir. Bu kelimenin ilk kullanımları “Sarakene” (yaklaşık olarak ikinci yüzyıla tarihlendirilmekte) ve “Saraceni” (yaklaşık olarak üçüncü yüzyıla tarihlendirilmekte) biçimindedir.⁶⁶³ “Sarazen” kelimesi genel olarak Hz. İshak’ın annesi Hz. Sara’nın soyundan gelenler anlamında kullanılmıştır. Bununla birlikte bu kavramın Müslümanlar için neden kullandığı bir merak konusu olmuştur, zira Müslümanlar Hz. Hacer’in soyundan gelmekteydiler. Orta Çağ din adamlarında Sozomen (ö. 450) Arapların Hacer’in soyundan geldiklerini, ancak köklerini gizlemek için kendilerini Sara’nın soyundan gelmiş gibi göstermek için bu kavramı kullandıklarını ifade etmiştir. Ancak Müslümanların kendileri için “Sarazen” nitelemesini kullandığına dair İslam kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Hz. Peygamber’le çağdaş olan piskopos Sevilalı Isidore (ö. 636) ise, Araplar için kullanılan “Sarazen” nitelemesinin onlara ya yanlış bir şekilde atfedildiğini ya da onların Suriye kökenlerine işaret etmek için kullanıldığını dile getirerek onların “Haceri (Agareni)” olarak isimlendirilmelerinin daha doğru olacağını söylemiştir.⁶⁶⁴ Sekizinci yüzyılda Yuhannâ ed-Dımaşkî ise, “Sarazen” kavramının “Hacer’in meleğe “Sara beni uzaklara gönderdi” ifadesinden

⁶⁶⁰ Tolan, *Saracens*, 131-4.

⁶⁶¹ John of Damascus, “Saint John of Damascus”, 153.

⁶⁶² Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 24-6.

⁶⁶³ Jan Retsö, *The Arabs in Antiquity: Their history from the Assyrians to the Umayyads*, Routledge Curzon, New York 2003, 505-6.

⁶⁶⁴ Southern, *Western Views of Islam in the Middle Ages*, 18-9.

hareketle ortaya çıktığını ifade etmiştir. O, bu kavramı Hz. İsmail'in yani Müslümanların peygamberlik mirasından yoksun olması anlamında kullanmıştır.⁶⁶⁵

“Sarazen” kelimesinin kökenine dair bir başka yorum ise bu kelimenin on üçüncü yüzyıla ait *Estoire du Saint Graal* adlı bir metinde, Babil ve Salamandre arasında olan “Sarras” isimli bir şehirden ortaya çıktığıdır.⁶⁶⁶ Ancak bu bilgi çağdaş yazarlar tarafından güvenilir kabul edilmemiş ve “Sarras” şehrinin yazar tarafından uydurulduğu ifade edilmiştir.⁶⁶⁷

“Sarazen” kelimesi için farklı anlamlar öne sürülse de bu kelimenin hem İslam'dan önce hem de İslam'dan sonra kullanılması bunun dini bir nitelemeden ziyade nesep bakımından kullanılan bir ifade biçimi olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte “Sarazen” kelimesine dair verilen tanımlar ve ortaya çıkışları için verilen bazı tarihler dikkate alındığında bu ifadenin kökenine dair en kabul edilebilir görüşün Yuhannâ'ya ait olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca bu ifadenin yaygın olarak kullanılan “Sara'nın soyundan gelenler” anlamından ziyade Sara'nın mirasından mahrum bırakılanlar anlamına nispetle kullandığını söylemek de mümkündür. Bunu erken dönemde dile getiren yazar Yuhannâ ed-Dımeşkî olmuştur. Ancak kelimenin genel anlaşılma şekli ilk anlam biçimini içermekteydi. Bu da eğer Müslümanlar Hz. Sara'nın soyundan geliyorlarsa onlar için neden “Sarazen” ifadesi kullanılmıştır şeklinde birtakım soruların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu ifadenin kullanımı ya Müslümanlara nispet edilmiştir ki bu durumda onların kendilerini Sara'nın soyundan gelmiş gibi göstererek kimliklerini gizlemek için bu ifadeyi kullandıkları ifade edilmiş ya da bu kelime Müslümanların yaşadıkları şehir gibi başka hususlara atfedilmek suretiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak tüm bu hususlar tarihi bir gerçeklik olarak doğrulanmadığından Yuhannâ'nın bu ifade için verdiği anlamın daha kabul edilebilir bir mahiyette olduğu söylenebilir. Filistinli Yakub'un *Doctrina Jacobi*'si,⁶⁶⁸ Yuhannâ Moschus'un *Leimōn ho Leimōnon*'u⁶⁶⁹ ve Sophronius'un *Synodical Letter*'i gibi metinlerde bu ifade biçimine yer verilmiştir.

⁶⁶⁵ John of Damascus, “Saint John of Damascus”, 153.

⁶⁶⁶ Tolan, bu ifadeyi XIII. yüzyıla ait *Estoire du Saint Graal*, adlı metinden almıştır. Bkz. *Estoire del saint graal*, thk. Jean-Paul Ponceau, Honoré Champion, Paris 1997, §62, 42. Tolan, *Saracens*, 127-8.

⁶⁶⁷ Tolan, , *Saracens*, 128.

⁶⁶⁸ Dagron, Déroche, *Juifs et Chrétiens en Orient Byzantin*, 208, 210.

⁶⁶⁹ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 74.

“İsmailî” – “Hacerî”

Doğu Hristiyanları tarafından Araplar için sıklıkla kullanılan isimlendirmeler arasında “İsmailî” ve “Hacerî” kelimeleri bulunmaktadır. Hz. İbrahim’in oğlu Hz. İsmail’in soyundan gelenler anlamında kullanılan “İsmailî” ifadesi, Kitab-ı Mukaddes’te de Arapları nitelendirmek için kullanılan bir ifade biçimiyken, “Hacerî” nitelemesi ise Müslümanların köle bir kadın olan İncil’de de geçen İbrahim’in oğlu İsmail’le birlikte çöle sürülen cariyeye eşi Hacer’in soyundan geldiklerini ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. (1. Tarihler: 5/10, 19, 20).⁶⁷⁰ Bu açıdan özellikle “Hacerî” isminin Müslümanları küçümseme ve aşağılama amacıyla kullanıldığı söylenebilir. Öte yandan “İsmailî” kelimesi, “Hacerî” ifadesinden daha eski bir kullanıma sahiptir (Yaratılış: 37/25, 27, 28).⁶⁷¹ Doğu Hristiyanları da Arapları nitelemek için “Hacerî” anlamına gelen “Agereni”⁶⁷² kelimesini kullanmışlardır.⁶⁷³ “Bu kelime Yunan kaynaklarında ise “magaritai” olarak geçmektedir.⁶⁷⁴ Bir diğer isimlendirme biçimi olan “Hacerî Arap (tayyâyē mhaggrē)” kelimesi ise ilk olarak Doğu Hristiyanlarından Isho’yahb’ın keşişlere yazdığı bir mektupta kullanılmıştır.⁶⁷⁵ Hacerî ifadesi Sebeos,⁶⁷⁶ Sophronius, Yuhannâ bar Penkaye⁶⁷⁷ ve Theodore Ebû Kurrâ tarafından kullanılırken,⁶⁷⁸ “İsmailî” ifadesi ise Sebeos⁶⁷⁹ Yuhannâ bar Penkaye (İsmailoğulları),⁶⁸⁰ Bizanslı Niketas⁶⁸¹ gibi Doğu Hristiyanlar metinlerinde yer almaktadır.

⁶⁷⁰ 1. Tarihler: 5/10, 19, 20; Agereni kelimesi Yunan kaynaklarında “magaritai” olarak geçmektedir, Latince kullanımı ise “Hagarēn” şeklindedir. Bu kelime resmî olmayan kaynaklarda 650-1000 yılları arasında kullanılmış, bu tarihten sonra da resmî kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. David M. Freidenreich, “Muslims in canon law, 650-1000”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (600-900)*, (ed. David Richard Thomas, Barbara Roggema, Juan Pedro Monferrer Sala), Brill, Leiden and Boston 2009, I, 84, dipnot 2.

⁶⁷¹ John of Nikiu Müslüman ve Muhammed ifadelerini kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 156.

⁶⁷² Freidenreich, “Muslims in canon law, 650-1000”, 84, dipnot 2.

⁶⁷³ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 180.

⁶⁷⁴ Freidenreich, “Muslims in canon law, 650-1000”, 84, dipnot 2.

⁶⁷⁵ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 180-81.

⁶⁷⁶ Thomson, “Translated Texts for Historians”, 102.

⁶⁷⁷ Shoemaker, *A Prophet Has Appeared*, 49.

⁶⁷⁸ Thomas, *Christian-Muslim Relations*, XI, 441.

⁶⁷⁹ Thomson, “Translated Texts for Historians”, 95-6.

⁶⁸⁰ Penn, *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*, 65.

⁶⁸¹ Sahas, *Byzantium and Islam*, 194-5.

“Tayyaye”

Suriye bölgesinde Arapları nitelemek için kullanılan Taylılar olarak ifade edilen “tayyaye Mahomet” (Muhammedi Taylılar) kelimesi, Arap kabilelerinden biri olan “Tay” kabilesine nispetle kullanılmıştır. Bu kabile İslam’dan önceki dönemde Suriye bölgesinde önemli bir rol oynadığı için Suriye kaynaklarında bu ifade “Arap” anlamında kullanılmıştır.⁶⁸²

1.1.7. İçerik Açısından

Bu bölümde Bizans dünyasında İslam’a atıfta bulunan eserlerde başlıca Hz. Muhammed, İslam ve hadis-sünnet konuları ele alınmıştır. Burada çalışmamızın esasının teşkil eden hadis konusu yanında Hz. Muhammed ve İslam konularının ele alınması, özellikle erken dönem açısından meseleye bakıldığında hadis konusunun Hz. Muhammed ve İslam’la ilgili konularından bağımsız anlaşılamayacağını varsaymak mümkündür. Bunun muhtemel diğer nedenleri arasında da bu dönemde İslam’la ilgili olarak daha ziyade Hz. Muhammed ve İslam konularına ağırlık verilmiş olması yer almaktadır. Bu açıdan çalışmamızda öncelikle Hz. Muhammed ve İslam konuları ele alınmış ve daha sonra bu dönemde hadise yapılan atıflar inceleme konusu yapılmıştır.

1.1.7.1. Hz. Muhammed

Bizans dünyasında İslam’la ilgili görüş ve düşünceler Hz. Muhammed imajı üzerinden şekillenmiştir. İslam’la ilgili olarak yazılan ilk metinlerden biri olan *Doctrina Jacobi*’de İslam ve Hz. Muhammed imajına dair temel tipolojilerin ortaya konduğu görülmektedir. Bunlar daha sonraki metinlerde sistematik olarak devam ettirilemese de sekizinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde Yuhannâ ed-Dımaşkî ile birlikte Hz. Muhammed imajı genel, yaygın ve kabul edilebilir bir çerçeve kazanmıştır.

Bizans’ta Hz. Muhammed’le ilgili ilk tartışma konusu onun misyonuna dair ortaya çıkmıştır. Bu açıdan onun bir peygamber mi yoksa siyasi bir lider olarak mı ortaya çıktığı büyük bir merak konusu olmuştur. Filistinli Yakub’un *Doctrina Jacobi*’sinde, Hz. Muhammed hem bir peygamber hem de siyasi bir lider olarak yer alırken, Thomas the

⁶⁸² Adem Apak, “Tay (Benî Tay)”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, XL, 187.

Presbyter'in *Chronicle* gibi bazı eserlerde de ondan sadece siyasi bir lider olarak bahsedilmiştir.

Bizans dünyasında Hz. Muhammed'le ilgili olarak onun nübüvveti konusuna ağırlık verildiği görülmektedir. Bu doğrultuda onun sahte/yalancı bir peygamber olduğu kabul edilerek nübüvvet misyonu reddedilmiştir. Bu açıdan Hristiyan düşüncesine göre peygamberler sadece dini misyon için görevlendirilebilirler, bu açıdan onların siyasi bir misyonla gelmeleri söz konusu olamazdı, zira Hz. İsa da siyasi bir lider olarak gelmemiştir. Hristiyanların Hristiyanlık ve İslam arasında bu şekilde bir kıyaslama yapmalarının altında onların nübüvvetin reddiyle İslam dininin öğretisini boşa çıkarmanın daha kolay olacağı düşüncesi etkili olmuştur. Bu açıdan Hristiyan dünyasında daima Hz. Muhammed imajı öne çıkmış, buna karşılık İslam'la ilgili ifadeler klasik döneme kadar neredeyse hiç kullanılmamıştır.

Hz. Peygamber'in nübüvvetinin teolojik bir tartışma konusu olarak ortaya çıkması ise sekizinci yüzyıla dayanmaktadır. Yuhannâ ed-Dımaşkî *Pege Gnoseos* adlı eserinde hem İslam hem de Hristiyan kaynaklarını kullanarak onun bir peygamber olamayacağını kanıtlamaya çalışmıştır. Yuhannâ ile birlikte Batı'da Hz. Muhammed imajı onun sahte bir peygamber olduğu yönünde oluşmuş ve bu algı günümüze kadar devam etmiştir. Öte yandan Bizans metinlerinin çoğunda Hz. Muhammed'le ilgili ortaya çıkan diğer tipolojiler onun “deccâl”, “rehber”, “vaiz”, “tüccar”, “heretik” ve “ahlaksız” ve “cahil” olduğuna dairdir. Bu açıdan bu ifade biçimlerinden birçoğu onun polemikçi bir yaklaşımla yansıtılmaya çalışıldığını göstermektedir.

1.1.7.2. İslam

Bizans metinlerinin çoğunda İslam müstakil bir din olarak kabul edilmediğinden, on yedinci yüzyıla kadar İslam ismi kullanılmamış, daha ziyade Müslümanların etnik ve dini kökenine işaret eden “Sarazen”, “İsmaili” ve “Haceri” gibi nitelendirmeler yer almıştır. Hristiyanların bir dini incelemek için gerekli metodolojik bir bakış açısına sahip olmamaları, İslami kaynakların yeterince tanınmaması ve polemikçi yaklaşımdan bağımsız hareket edememeleri gibi birtakım nedenlerden dolayı bu ifadelerin kullanımı tercih edilmiştir.

Öte yandan İslam Hristiyan metinleride “İsmaili sapkınlık” olarak isimlendirilmiştir. Hz. Peygamber’in “sahte/yalancı” bir peygamber olduğu tezinden sonra bir diğer konu olarak, İslam’ın bir din mi yoksa sapkın bir mezhep mi olduğu konusu üzerine yoğunlaşmış, neticede İslam, bir din olmaktan ziyade sapkın bir mezhep olarak kabul edilmiştir. Sekizinci yüzyılın ortalarında Yuhannâ ed-Dımaşkî ile birlikte ortaya çıkan bu bakış açısı Hristiyan dünyasında İslam’la ilgili genel geçer bir algı haline gelmiştir. Bu metinlerde İslam’a dair ele alınan diğer bir konu ise onun menşei meselesidir. Bununla ilgili ilk olarak yedinci yüzyılın ortalarında Sebeos İslam’ı Yahudi kaynaklı bir mezhep olarak,⁶⁸³ sekizinci yüzyılın ortalarında Yuhannâ ed-Dımaşkî ile birlikte de hem Yahudi hem de Hristiyan kökenli bir mezhep olarak kabul etmiştir.⁶⁸⁴

1.1.7.3. Hadis ve Sünnet

Yunan, Süryani ve Ermeni kaynaklarında hadislerle ilgili ilk bilgiler hadis usulünden ziyade, hadis rivayetlerinin tanınması ve bilinmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Bunlardan *Doctrina Jacobi*’de Hz. Peygamber’in cennetin anahtarlarını elinde bulundurduğuyla ilgili bir ifade yer almaktadır.⁶⁸⁵ Bu metnin yedinci yüzyılda yazıldığı göz önüne alındığında bu rivayetin sahâbeden/tabîinden duyulmuş olmasının muhtemel olduğu ifade edilebilir. Öyle olduğu kabul edilirse burada gayrimüslimlerden aktarılan bir rivayet örneğine rastlandığı söylenebilir. Ancak bahsi geçen bu ifadeyi herhangi bir hadis kaynağında tespit edemediğimizi belirtmek gerekir.

İslam literatürüne dair bazı aktarımların yer aldığı bir diğer bilgi kaynağı da Yuhannâ ed-Dımaşkî’nin *Pege Gnoseos* adlı eseridir. Yuhannâ, Hz. Peygamber’in uyurken vahiy aldığını söyleyerek burada vahyin sadık rüya ile geldiğine dair bir hadise⁶⁸⁶ işaret etmiştir.⁶⁸⁷ Onun ayet ve bazı bilgileri senkretik olarak aktardığı metin şu şekilde geçmektedir:

“Muhammed’in Zeyd adında bir arkadaşı vardı. Bu adamın Muhammed’in âşık olduğu güzel bir karısı vardı. Bir gün birlikte otururlarken Muhammed şöyle dedi: ‘Allah bana senin karını almamı emretti.’ Zeyd ise şöyle cevap verdi: ‘Sen bir

⁶⁸³ Thomson, “Translated Texts for Historians”, 95-6.

⁶⁸⁴ Sahas, *John of Damascus on Islam*, 26.

⁶⁸⁵ Bezzâr, *Müsneid*, VII, 103.

⁶⁸⁶ Buhârî, “Kitâbu Bed’u’l-Vahy”, 1.

⁶⁸⁷ Damascène, *Sancti Patris Nostri Joannis Damasceni*, I, 112.

peygambersin, Allah'ın sana emrettiğini yap ve karımı al' dedi. Hikâyeyi⁶⁸⁸ baştan anlatırsak; Ona, 'Tanrı bana karını boşamanı buyurdu' dedi. O da karısını boşadı. Birkaç gün sonra, 'Şimdi' dedi, 'Allah bana onu almamı buyurdu.' Kadını alıp onunla evlendikten sonra şu yasağı çıkardı: Kim karısını boşamak istiyorsa boşasın. Ancak onu boşadıktan sonra bir başkasıyla evlenmeden ona dönemez. Çünkü kadın başkasıyla evlenmedikçe onu alması helal değildir.'⁶⁸⁹

Yuhannâ'nın bu metnin sonunda yer verdiği ifadelerin Kur'ân'daki şu ayetten hikâye edildiğini söylemek mümkündür:

"Eğer koca eşini üçüncü kez boşarsa, artık o hanım bir başka erkekle bilfiil evlenip boşanmadıkça tekrar eski eşiyle evlenmesi helâl olmaz. Eğer onu ikinci kocası da boşarsa, Allah'ın koyduğu ölçüleri koruyacaklarına inandıkları takdirde yeniden evlenmelerinde bir günah yoktur." (el-Bakara, 2/230).

Bununla birlikte Yuhannâ'nın Hz. Peygamber'in Hz. Zeynep'e âşık olmasıyla ilgili aktarımlar sahih hadis kaynaklarında geçmemektedir.⁶⁹⁰ Bunun yanı sıra onun yaşadığı dönemde yazılı hadis kitaplarının henüz meydana teşekkül etmediği göz önüne alındığında onun bu bilgileri ya sözlü olarak o dönemde yaşayan Müslümanlardan ya da onun elinde olduğu ifade edilen Yunanca Kur'ân tercümesinden hareketle bu ifadeleri kaleme aldığı veyahut kendisinden önce Sinalı Anastasius gibi bazı reddiye yazarlarına başvurmak suretiyle bu ifadeleri aktardığı dile getirilebilir. Bir başka durumda ise Yuhannâ'nın Arapça bildiği ve Emevî sarayında yaşadığı için onun sarayda bulunan Kur'ân nüshasından hareketle bu metinleri hikaye ederek aktarmış olması da ihtimal dahilindedir.

Bunun yanı sıra bu dönemde Yuhannâ bar Penkaye'nin *Ktābā d-rēsh mellē*'sinde "hocaları Muhammed'in **geleneği**" şeklinde "**mašlmānūtā**"⁶⁹¹ kelimesi kullanılmıştır. Yuhannâ'nın burada bu kelimeyle Hz. Peygamber'in takip ettiği siyaset mi veya getirmiş olduğu dinin tamamını mı ya da Kur'ân'ı mı veyahut sadece sünnet anlamında Hz. Peygamber'in adetlerini mi kastettiği tam olarak bilinmemektedir.⁶⁹²

Bütün bunlardan hareketle bu kaynaklardaki ifadelerin doğrudan hadisle ilgili olmayıp bazılarının Kur'ân'la ilgili olduğu söylenebilir. Çünkü bu dönemde hadis ve Kur'ân da Hz. Peygamber'in sözü olarak görüldüğü için böyle bir ayırımın yapılmış

⁶⁸⁸ Burada her ne kadar metnin İngilizce tercümesinde "story" kelimesini kullanılıyorsa da bunun uydurma bir hikâye anlamında mı yoksa rivayet anlamında da kullanıldığı çok anlaşılmamaktadır.

⁶⁸⁹ John of Damascus, "Saint John of Damascus", 156-57.

⁶⁹⁰ H. Musa Bağcı, "Hz. Peygamber'i Ahlakî Açıdan Zaaf İçerisinde Gösteren Bir Rivayetin Mahiyeti ve Bunun İstismarının Eleştirisi", *Ekev Akademi Dergisi*, 8(18), 2004, 177-8.

⁶⁹¹ Penn, *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*, 65.

⁶⁹² Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 197.

olması pek mümkün gözükmemektedir. Burada aktarılan anlatıları Hz. Peygamber'in sözleri olarak değil de Kur'an'daki bazı ayetlerin üzerine yapılmış eklemeler olarak anlamak daha doğru olacaktır. Zira Yuhannâ ed-Dimeşkî gibi o dönemin bazı kilise babalarına göre Kur'an, Allah'ın bir kelamı olarak değil de Hz. Peygamber'in sözleri olarak görülmekteydi.

Klasik oryantalizm öncesi dönemde Bizans'ta "müellif", "eserler", "bağlam", "yöntem", "kaynak", "üslup" ve "içerik" olarak yedi düzeyde ele aldığımız bilgilerin içerik analizi yöntemi ile daha kolay analiz edilebilmesi amacıyla aşağıda içerik analizi tablosu oluşturulmuştur. Bu başlıkta yukarıda ele aldığımız başlıklarla ilgili özet bilgiler bu tabloya aktarılmıştır.

Tablo 1.1. İçerik Analizi -Bizans-

TEMA	KATEGORİ/ALT KATEGORİ	KOD	REFERANS
MÜELLİF	BÖLGE-ŞEHİR	Kudüs	Maximus the Confessor
		Şam	Yuhannâ ed-Dimaşkî
		Harran	Theodore Ebû Kurrâ
		Konstantinopolis	Bizanslı Niketas
		Kuzey Afrika	Yuhannâ Moschus, Maximus the Confessor
		Roma	Yuhannâ Moschus, Sophronius
		İskenderiye	Yuhannâ Moschus, Sophronius
		Sîna Dağı (Mısır)	Sinalı Anastasius
	EĞİTİM	Teoloji	Sophronius
		Felsefe	Maximus the Confessor
		Tarih	Yuhannâ bar Penkaye
		Tıp	Yuhannâ Moschus
		Mitoloji	Yuhannâ ed-Dimaşkî
		Şiir	Yuhannâ ed-Dimaşkî
	MESLEK	Keşiş/rahip/piskopos	Yuhannâ Moschus
		Arşiv sekreteri	Maximus the Confessor
		Vergi toplayıcısı	Yuhannâ ed-Dimaşkî
		Halifenin başdanışmanı	Yuhannâ ed-Dimaşkî
	DİNİ-SEKTER KÖKEN	Kadıköy Konsili taraftarları (Monotelet, Diyofizit, Melkit)	Sophronius, Yuhannâ ed-Dimaşkî
		Kadıköy Konsili'ne karşı çıkanlar (Miafizit, Nesturi)	Thomas the Presbyter, Yuhannâ bar Penkaye

Tablo 1.1. (Devamı)

ESERLER	ETNİK KÖKEN		Yunan	<i>Bizanslı Niketas, Maximus the Confessor</i>
			Hıristiyanlaşmış Yahudi	<i>Filistinli Yakub</i>
			Süryânî	<i>Yuhannâ Moschus, Sophronius</i>
			Ermeni	<i>Sebeos</i>
	NİTELİK	Müstakil Olmayan Eserler	<i>Doctrina Jacobi</i>	
			<i>Leimōn ho Leimōnon</i>	
			<i>Synodical Letter</i>	
			<i>Chronicle</i>	
			<i>Histoire D'Héraclius</i>	
			<i>Hodegos</i>	
			<i>Ktābā d-rēsh mellē</i>	
			<i>Pege Gnoseos</i>	
			<i>Meymar fī mevti'l-mesīh</i>	
		Müstakil Eserler	<i>Yunanca Kur'ân Tercümesi</i>	
			<i>Refutatio Mohammedis</i>	
	YAKLAŞIM	Polemikçi	<i>Pejoratif üslup</i>	<i>“Vahşi”, “barbar”, “ahlaksız”</i>
			<i>Tanımlama ifadesi</i>	<i>“Sarazen”</i>
			<i>Bizans yanlısı</i>	
			<i>Kadıköy Konsili’ni kabul edenler</i>	
		Polemikçi olmayan	<i>Yumuşak üslup</i>	<i>“Rehber”, “vaiz”, “tüccar”</i>
			<i>Tanımlama ifadesi</i>	<i>“İsmaili-Haceri”</i>
			<i>Bizans karşıtı</i>	
			<i>Kadıköy Konsili’ne karşı çıkanlar</i>	
	LİTERATÜR	<i>Sözlü Gelenek</i>	<i>Sözlü literatür</i>	
		<i>Yazılı Gelenek</i>	<i>Kilise Mektupları</i>	<i>Sophronius’un Synodical Letter’i</i>
			<i>Hikâyeler</i>	<i>Sînâlı Anastasius’un Edifying Tales’i</i>
			<i>Kronikler/ Tarih kitapları</i>	<i>Sebeos’un Histoire D’Héraclius’u</i>
			<i>Ansiklopediler</i>	<i>Yuhannâ ed-Dımaşkı’nin Pege Gnoseos’u</i>
			<i>Tercümeler</i>	<i>Kur’ân’ın Yunancaya tercümesi</i>
			<i>Teoloji kitapları (reddiyeler, apokaliptikler)</i>	<i>Filistinli Yakub’un Doctrina Jacobi’si, Yuhannâ bar Penkaye’nin Ktābā d-rēsh mellē’si</i>
	YAZILIŞ AMACI		<i>Polemik</i>	<i>Bizanslı Niketas’ın Refutatio Mohammedis’i</i>
	DİL		<i>Yunanca</i>	<i>Doctrina Jacobi</i>

Tablo 1.1. (Devamı)

		Süryânîce	<i>Ktābā d-rēsh mellē</i>	
		Ermenice	<i>Histoire D'Héraclius</i>	
		Arapça	<i>Meymar fî mevti 'l-mesîh</i>	
BAĞLAM	TARİHSEL DÖNEM	7. yüzyıl	Filistinli Yakub, Yuhannâ Moschus, Sopronius, Maximus the Confessor,	
		8. yüzyıl	<i>Sinalı Anastasius, Yuhannâ bar Penkaye</i>	
		9. yüzyıl	<i>Yuhannâ ed-Dımaşkî</i>	
		10. yüzyıl	<i>Bizanslı Niketas</i>	
YÖNTEM	DİNİ YAKLAŞIM	Aziz Augustinus		
	FELSEFİ YAKLAŞIM	Aristoteles		
		Platon		
KAYNAK	SÖZLÜ GELENEK	Sözlü aktarımlar		
	KİTAB-I MUKADDES	İncil		
		Tevrat		
	REDDİYE LİTERATÜRÜ APOKALİPTİK LİTERATÜR	<i>Refutatio Mohammedis Ktābā d-rēsh mellē</i>		
	KRONOGRAFİ KİTAPLARI	<i>Chronicle</i>		
	TARİH KİTAPLARI	<i>Histoire D'Héraclius</i>		
	İSLAM KAYNAKLARI	Kur'ân		
		Hadis rivayeti	"Hz. Muhammed cennetin anahtarlarını elinde bulunduruyor"	
ÜSLUP	ETİKETLER	Hz. Muhammed	"Yalancı peygamber"	<i>Filistinli Yakub, Yuhannâ ed-Dımaşkî</i>
			"Heretik"	<i>Yuhannâ ed-Dımaşkî</i>
			"Kılıç-kan dökücü"	Filistinli Yakub
			"Şehvetperest"	Filistinli Yakub
			"Deccâl"	Filistinli Yakub
			"Rehber", "Öğretmen"	<i>Yuhannâ bar Penkaye</i>
			"Vaiz"	<i>Sebeos</i>
			"Tüccar"	<i>Sebeos</i>
			"Cahil" "Mecnûn"	<i>Theodore Ebû Kurrâ</i>
			İslam ve Müslümanlar	"İsmaili sapkınlık"
		"Barbar"		<i>Sophronius, Maximus the Confessor, Theodore Ebû Kurrâ</i>
		"Heretik"		<i>Yuhannâ ed-Dımaşkî</i>
		"Vahşi"		<i>Yuhannâ Moschus, Sophronius, Maximus the Confessor</i>
		İSİMLER	Hz. Muhammed	"Mahmet"
	"Mahomet"			<i>Bizanslı Niketas</i>

Tablo 1.1. (Devamı)

İÇERİK		İslam ve Müslümanlar	“Sarazen”	<i>Filistinli Yakub, Yuhannâ Moschus, Sophronius, Yuhannâ ed-Dimaşkî</i>
			“Tayyaye (Göçebe)”	<i>Maximus Confessor, Yuhannâ bar Penkaye</i>
			“İsmaili”- ”Haceri”	<i>Sebeos, Yuhannâ Bar Penkaye, Yuhannâ ed-Dimaşkî</i>
	HZ. MUHAMMED		Nübüvvet	
	İSLAM		Din olup olmadığı Vahiy Teorisi	
	HADİS		Gelenek	<i>“Hocaları Muhammed’in geleneği”</i>
			Müslümanlardan bazı aktarımlar	<i>“Hz. Muhammed cennetin anahtarlarını elinde bulunduruyor”</i>

1.2. LATİN KAYNAKLARINDA HZ. MUHAMMED, İSLAM VE HADİS (11–16. YÜZYIL)

Latin dünyasında Hz. Muhammed ve İslam’a atıfta bulunan ilk çalışmalar yedinci yüzyılın ortalarına dayanmaktadır. Bu eserler arasında bir Frenk tarihçisi olan Fredegar’ın (ö.?) *Chronicle* olarak bilinen eseri, Anglosakson keşiş Venerable Bede’nin (ö. 735) *The Ecclesiastical History of the English Nation* adlı eseri,⁶⁹³ Alman piskopos Willibald’ın (ö. yaklaşık 787) eserleri yer almaktadır.⁶⁹⁴ Burada Latin dünyasında İslam’la ilgili kaleme alınan müstakil eserler üzerine yoğunlaşarak her yüz yıldan bir veya birkaç kişi ele alınmış ve İslam’la ilgili düşünceleri bakımından paradigma kurucu isimlere ve eserlerine yer verilmiştir.

1. Mainzli Embrico – *Vita Mahumeti* (1077 öncesi)

Mainzli Embrico’ya ait olduğu ifade edilen 1077 öncesinde kaleme aldığı⁶⁹⁵ *Vita Mahumeti* (Muhammed’in Hayatı) adlı bir eserden bahsedilmektedir. Eserin müellifi olan Embrico, on birinci yüzyılın ikinci yarısında doğmuş ve on ikinci yüzyılın ilk yarısında ölmüştür. Onun hakkında bilinenler *Vita Mahumeti* adlı metinden hareketle elde edilmiştir. Almanya’nın Mainz şehrinden gelen Embrico, Mainz Katedrali’nde görev

⁶⁹³ Venerable Bede, *The Ecclesiastical History of the English Nation*, J.M. Dent, London 1910.

⁶⁹⁴ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 216-23.

⁶⁹⁵ Hıdır, *Batı’da Hz. Muhammed İmajı*, 421.

yapmış,⁶⁹⁶ klasik Latin şiirinden ilham alarak Hz. Muhammed'in biyografisini manzum olarak yazan ilk Latin yazarlardan biri olmuştur. O, biyografisini birtakım efsanelerden hareketle oluşturmuş, bu biyografide Hz. Muhammed'i dini kullanan sapkın bir kişi olarak tavsif etmiştir. Müslümanlarla ilgili olarak onların tanrılarının Hz. Muhammed olduğunu ima ederek onları sapkın ve putperest kimseler olarak nitelemiştir.⁶⁹⁷ Hz. Muhammed'i aşağılayıcı bir biçimde "Mahumet" ve "Mammutius" olarak isimlendiren Embrico, Hz. Muhammed'in Libya'ya⁶⁹⁸ gelerek dindar numarası yapan sapkın bir büyücüyle tanışarak ondan büyü ve aldatma sanatlarında eğitim aldığını ileri sürmüştür.⁶⁹⁹

Vita Mahumeti, İspanya ve Bizans'taki İslam karşıtı birtakım polemiklerin yer aldığı bir eserdir.⁷⁰⁰ Bu biyografi İslam ve Hz. Muhammed'in on ikinci yüzyıl Latin dünyasındaki en ayrıntılı tasvirini anlatmaktadır. Embrico, Hristiyanlığın zina gibi yasakladığı birçok şeyi İslam'ın serbest kıldığını dile getirerek⁷⁰¹ İslam'ı sapkın bir mezhep olarak tasavvur etmiş,⁷⁰² Hz. Muhammed'i ise efsanevi hikâyelerden hareketle anlatarak onu, halkını ahlaksız bir mezhebe yönlendirmek için şehvet ve dünyevi hırs tarafından yönlendirilen Libyalı bir kahin olarak nitelendirmiştir.⁷⁰³ Embrico'nun; İslam inancını Latin dünyasına yozlaşmış, ahlaksızlıkları öğütleyen bir din olarak sunması Hristiyanların İslam'dan nefret edecekleri bir imajı ortaya koymaktadır. Embrico'nun oluşturduğu bu peygamber imajı, daha sonra Gauthier de Compiègne (ö. yaklaşık 12. yüzyıl sonları), Adelphus (ö. yaklaşık 1522) ve Guibert of Nogent (ö. 1124) gibi Latin dünyasındaki birçok yazar tarafından kullanılmıştır.⁷⁰⁴

⁶⁹⁶ David Thomas, "Embrico of Mainz", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, Brill, Leiden 2011, III, 592.

⁶⁹⁷ Tolan, *Sons of Ishmael*, 3, 6.

⁶⁹⁸ Yazarın Hz. Muhammed'i Libya'ya yerleştirmesi Müslümanlar hakkındaki bilgisinin yetersizliğini göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tolan, *Sons of Ishmael*, 7.

⁶⁹⁹ Thomas, "Embrico of Mainz", 592-93.

⁷⁰⁰ Tolan, *Sons of Ishmael*, 17.

⁷⁰¹ Tolan, *Sons of Ishmael*, 13-4.

⁷⁰² Tolan, *Sons of Ishmael*, 2, 7-8.

⁷⁰³ Thomas, "Embrico of Mainz", 592-3.

⁷⁰⁴ Thomas, "Embrico of Mainz", 593.

2. Aziz Peter (Peter the Venerable) – *Summa Totius Haeresis* (1143-1144), *Contra Sectam Saracenorum* (1155-1156)

On ikinci yüzyılda Cluny Manastırı'nın başrahibi olan Aziz Peter Müslümanlarla ilgili bazı eserler kaleme almıştır. Peter, 1092 veya 1094 yılları arasında Fransa'nın Auvergne bölgesinin Montboissier soyundan gelen bir ailede dünyaya gelmiş ve 1156 yılında Cluny komünde ölmüştür. Peter'in Müslümanlara karşı yaklaşımı Latin dünyasında bir dönüm noktası olmuştur. Onun İslam'ı tanımak için ortaya koyduğu çaba yetersiz bir adım olarak görülse de⁷⁰⁵ yine de onun bu alandaki yenilikleri İslam araştırmaları açısından son derece önemli bir teşebbüsü teşkil etmektedir. Peter, kendisinden önceki yazarların aksine Müslümanlara karşı savaşla değil de bilgiyle mücadele edilmesi gerektiğini savunmuştur.⁷⁰⁶ Bu dönemde onun bu tavrının Latin dünyası tarafından ilk başta kabul edilmese de İslam ve Hz. Muhammed'e yönelik müstakil eserlerin artmasıyla birlikte Müslümanlara karşı başarılı olabilmek için bu metodun bir zorunluluk olduğu anlaşılmıştır. Bunda Peter'in yaşadığı coğrafi ortamın da büyük ölçüde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Döneminde meydana gelen manastır reformu ve mantığın teolojiye uygulanması gibi yenilikler onun İslam'ı araştırmadaki yönteminde büyük bir etkiye sahip olmuştur.⁷⁰⁷

Peter'in İslam'la ilgili ilk girişimi Kur'ân'ı Latinceye tercüme ettirmek olmuştur. 1142-1143 yıllarında İspanya'ya gitmiş ve Kettonlu Robert'in de içinde bulunduğu bir heyetle birlikte İslam ve Hz. Muhammed ile ilgili eserlerin çevirilerini yapmaya karar vermiştir. O, bununla Hristiyan dünyasına Müslümanlarla mücadele edebilecekleri bir kaynak sunmayı amaçlamıştır.⁷⁰⁸ Peter'in yaklaşık 1143-44 yılları arasında kaleme aldığı *Summa totius haeresis ac diabolicae sectae Saracenorum siue Hismahelitarum* (Sarazenlerin veya İsmaililerin Tüm Sapkınlık veya Şeytani Mezhebinin Özeti) ve 1155-1156 yılları arasında yazdığı ve *Contra sectam Saracenorum* (Sarazen Doktrinine Karşı) adlı eserleri ve İslam'la ilgili iki eseri daha bulunmaktadır.⁷⁰⁹ Onun bu eserleri Latin kilisesinin önde gelen bir otoritesi tarafından İslam'ı çürütmeye yönelik ilk girişimleri

⁷⁰⁵ Fück, *Die Arabischen Studien in Europa*, 1.

⁷⁰⁶ Tolan, *Sons of Ishmael*, 49-51.

⁷⁰⁷ Tolan, *Sons of Ishmael*, 47.

⁷⁰⁸ Dominique Iogna-Prat ve John Tolan, "Peter of Cluny", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Leiden Brill, 2011, III, 604.

⁷⁰⁹ Iogna-Prat ve Tolan, Tolan, "Peter of Cluny", 606-7.

temsil etmektedir.⁷¹⁰ Bunlardan ilk eserde İslam'ı Hristiyanlara anlatmayı amaçlarken, ikinci eserin kaleme alınma nedeni Müslümanların Hristiyanlığı kabul etmelerini sağlamak olmuştur.⁷¹¹ İkinci eserini hayatının sonlarına doğru kaleme almış ve burada Hz. Peygamber'in hayatını Eski Ahit'le karşılaştırarak onun peygamber olmadığını kanıtlamaya çalışmıştır.⁷¹² *Summa totius haeresis* adlı eserinde ise Hz. Muhammed'in biyografisini ele almış, eserinin ön sözünde “*Muhammed'in nasıl bir adam olduğu ve ne öğrettiği anlatılmalı ki, o kitabı [Kur'an'ı] okuyacak olanlar, okuduklarını daha iyi anlasınlar ve onun hayatının ve öğretilerinin ne kadar iğrenç olduğunu bilsinler*”⁷¹³ diyerek Hristiyan dünyasında sapkın ve iğrenç bir İslam imajı oluşturmaya çalışmıştır. Peter, Hz. Muhammed'i şeytanla birlikte dünyayı hataya sürükleyen insan başlı, at boyunlu ve tüylü bir canavara benzetmiştir.⁷¹⁴

Eserde Müslümanların teslis ve Mesih'le ilgili görüşleri de eleştirilmektedir. Müslümanların sapkın mı yoksa pagan mı olarak kabul edilmeleri gerektiği konusunda Müslümanların, kilise babaları tarafından kabul edildiği şekilde sapkın muamelesi yapmanın uygun olmadığına dair şüphelerini dile getirerek onları daha ziyade kafir olarak görmenin daha doğru olacağını düşünmüştür.⁷¹⁵ Buradan hareketle Peter'ın Müslümanları Yuhannâ ed-Dımeşkî'nin Hristiyanların sapkın mezhebi olarak nitelediği yaklaşımdan uzaklaşarak onları Hristiyan öğretisinin dışında kabul etmiştir. Bu yaklaşımın ilk defa Peter tarafından ortaya konduğu söylenebilir. O, bu görüşleriyle Doğu Hristiyan düşüncesinden uzaklaşarak Müslümanların sapkın Hristiyanlar olarak değil de ayrı bir grup olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmüştür.

Öte yandan Hristiyanlık ve İslam'ın kutsal metinlerinden hareketle bir tartışma zemini oluşturan Peter, Eski Ahit'ten hareketle Hz. Muhammed'in peygamber olamayacağını kanıtlamaya çalışmıştır. Ona göre Hz. Muhammed mucize gösteremediği için bir peygamber olarak kabul edilebilmesi mümkün değildir.⁷¹⁶ Hz. Muhammed'in kan döken, hırsızlık ve entrika yoluyla zenginlik ve güç elde eden fakir, aşağılık, okuma yazma bilmeyen bir Arap olduğunu, onun şeytanın emriyle, kendisini peygamber ilan

⁷¹⁰ Iogna-Prat ve Tolan, “Peter of Cluny”, 609.

⁷¹¹ Tolan, *Sons of Ishmael*, 46.

⁷¹² Tolan, “Peter of Cluny”, 608.

⁷¹³ Tolan, *Sons of Ishmael*, 55.

⁷¹⁴ Iogna-Prat ve Tolan, “Peter of Cluny”, 606-7.

⁷¹⁵ Iogna-Prat ve Tolan, “Peter of Cluny”, 606-7; Tolan, *Sons of Ishmael*, 56.

⁷¹⁶ Iogna-Prat ve Tolan, “Peter of Cluny”, 608-9.

ettiğini, Sergius adında sapkın Nestûrî bir keşiş ve birkaç Yahudinin yardımıyla doktrinini oluşturduğunu dile getirmiştir. Hz. Muhammed'in Kur'ân'ı, öğretmenleri olan Yahudiler ve diğer sapkın kafirlerle oluşturduğunu ve onu Yahudilerin masallarından kutsal yazılarından ve sapkınlarından derleyerek meydana getirdiğini iddia etmiştir.⁷¹⁷ Burada Peter'in polemikçi yaklaşımı açık bir şekilde görülmektedir. O, İslam'ı daha ziyade nefret ve polemik üslubuyla resmetmeye çalışmıştır. Ancak onun İslam kaynaklarını araştırma ve onları tercüme ettirmesi de bu dönemde oldukça dikkate değer bir girişim olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemin entelektüel ortamının gösteren bir yaklaşım olmakla birlikte o dönemde Endülüs içerisinde Müslümanlarla ilgili bilgi kaynaklarını elde etmede sahip oldukları avantajı da göstermektedir. Zira bu dönemde Müslümanlarla ilgili ortaya atılacak her iddia ve yanlış bilgi hem Müslümanlar içinde yaşayan Hristiyanlar tarafından hem de bizzat Müslümanlar tarafından çürütülmeye müsait bir konumdaydı. Bunun yanı sıra bu dönemde tercüme okullarının ve Müslüman düşünürlerin de Latinlerin İslam anlayışına önemli bir katkı sağladıklarını da söylemek mümkün gözükmektedir.

3. Kettonlu Robert – *Lex Mahumet Pseudo: Prophete Que Arabice Alchoran* (1100'ler)

Latin dünyasında Müslümanlarla ilgili ilk müstakil eser olarak kaleme alınan ve Hristiyanların Müslümanlar hakkındaki en önemli bilgi kaynaklarından birini oluşturan eser Kettonlu Robert tarafından (ö.) *Lex Mahumet pseudo: prophete que arabice Alchoran* (Sahte Peygamber Muhammed'in Şeriatı: Arapça Kur'ân) adıyla kaleme alınmıştır. Robert 1141-1157 yılları arasında İngiltere'nin Ketton şehrinde doğmuştur. Hayatıyla ilgili olarak, ilmi araştırmalar için İberya'ya gittiği 1130'lara kadar hiçbir şey bilinmemektedir. Onun İberya'da Arapça öğrenmiş ve bazı Arapça metinleri tercüme etmeye başladığı onunla ilgili yer alan bilgiler arasındadır. 1142-1143⁷¹⁸ arasında Aziz Peter tarafından Kur'ân'ı tercüme etmesi için işe alınmıştır.⁷¹⁹

Kur'ân'ın Latinceye ilk tercümesi⁷²⁰ olan Robert'in bu eseri, Batı'da yüzyıllar boyunca İslam diniyle ilgili en kapsamlı ve en yetkin çalışmalardan biri olarak kabul

⁷¹⁷ Tolan, *Sons of Ishmael*, 56.

⁷¹⁸ Robert'in bu çevirisi 1136 -1157 ve 1141-1143 yılları arası gösterilmiştir (Burman, 26, 28). Ancak kaynaklar çoğunlukla 1143 tarihini tercih etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Waardenburg, "Mustashrikün", 737.

⁷¹⁹ Palma ve Hernández, "Robert of Ketton", 508.

⁷²⁰ Óscar de la Cruz Palma ve Cándida Ferrero Hernández, "Robert of Ketton", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Leiden Brill, 2011, III, 511.

edilmiş ve Latinler İslam araştırması için gerekli malzemeye sahip olma imkânı elde etmiştir.⁷²¹ Muhammed isimli bir Müslümandan da yardım alarak tercümesini oluşturan Robert'in bu çevirisi⁷²² Kur'ân'ın ilk önce İbraniceye ve Kastilya İspanyolcasına ve oradan da Latinceye tercüme edilerek meydana getirilmiştir.⁷²³ Sınırlı sayıda kişinin sahip olabildiği bu çeviri dört yüz yıl sonra 1543 yılında Basel'de basılmıştır. Basel'den matbaacı Johannes Oporinus (ö. 1568) ve editör Theodor Bibliander (ö. 1564) bu girişimi üstlense de bu çevirinin yayımlanması Protestanlığın kurucularından olan Martin Luther'in çabalarıyla başarılı olabilmektedir.⁷²⁴

Robert, Kur'ân'ı Müslümanlar gibi anlamak için büyük çaba harcamış,⁷²⁵ Kur'ân'ın tefsirlerinden aldığı materyalleri de çevirisine dahil ederek Hz. Muhammed'e ve Kur'ân'a saldıran çok sayıda polemik şerhi de tercümesine eklemiştir.⁷²⁶ Eserini düşmanını tanımak amacıyla kaleme aldığını söyleyen Robert'in ifadeleri şu şekildedir: *“Bütün Latin medeniyeti cehaletin ve reddetmenin verdiği rahatsızlığın baskısıyla, düşmanlarının var oluş sebeplerini yok saydı ve bu sebepleri ortadan kaldırmakta başarısız oldu.”* Robert kendinden önce cehaletin ve düşmanı yok saymanın hâkim olduğunu belirterek, düşmanla mücadele etmek için onun varlık sebebini ve onunla ilgili kaynakları tanımanın önemli olduğunu vurgulamıştır.⁷²⁷

Ketton'un söz konusu çevirisi insicamsız, hatalı ve hakaretamiz ifadeler içeren birtakım notlardan oluştuğu için Latin dünyası İslam'ı bu yanlış ve yanıltıcı bilgilerle tanımak zorunda kalmıştır.⁷²⁸ Robert'in çevirisi yanlış çevirilerle dolu olduğu ve polemik türü ifadeler içerdiği için kötü bir üne sahiptir ve daha az güvenilir kabul edilmiştir.⁷²⁹ O her ne kadar Kur'ân'ı tercüme ederken onun belâğatına dikkat etse de⁷³⁰ dilbilimsel olarak

⁷²¹ Southern, *Western Views of Islam in the Middle Ages*, 37.

⁷²² Thomas E. Burman, *Latince Kur'ân Çevirileri 1140-1560*, İthaki Yayınları, İstanbul 2013, 47, 91.

⁷²³ Waardenburg, “Mustashrikün”, 737.

⁷²⁴ Burman, *Latince Kur'ân Çevirileri 1140-1560*, 26; Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 46.

⁷²⁵ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 46.

⁷²⁶ Ziad Elmarsafy, *The Enlightenment Qur'an The Politics of Translation and the Construction of Islam (Translators and Translations of the Qur'an)*, Oxford Oneworld Publications, 2009, 1-3; Palma ve Hernández, “Robert of Ketton”, 508-10.

⁷²⁷ Burman, *Latince Kur'ân Çevirileri 1140-1560*, 37.

⁷²⁸ Burman, *Latince Kur'ân Çevirileri 1140-1560*, 26.

⁷²⁹ Burman, *Latince Kur'ân Çevirileri 1140-1560*, 54, 211.

⁷³⁰ Burman, *Latince Kur'ân Çevirileri 1140-1560*, 45.

aslına uygun olarak tercüme etme konusunda gerekli hassasiyeti gösteremediği ifade edilmiştir.⁷³¹

Peter Birinci Haçlı Seferi'nin başarısızlığa uğramasıyla⁷³² Müslümanlara karşı siyasi alanda alınan yenilgiyi dini alanda telafi etme arzusuyla İslam'ı inceleme kararı almıştır. Ona göre Müslümanları yok etmek yerine onları Hristiyanlığa dönüştürmek gerekliydi. O İslam'ı ele almanın önemli bir husus olduğunu şu şekilde açıklamıştır:

“Düşmanın hatasını ve nasıl yenilgiye uğratıldığını öğrenmek ve aynı zamanda her alanda boyun eğmez ve muzaffer bir bilgi edinmek için kim büyük bir hızla koşmaz? Yine de Latin Hristiyan âlemi, şimdiye kadar hapsedilmiş ve cehalet içinde düşmanlarının davasına katlanmış ve onu reddetmemiştir.”⁷³³

Robert'in bu çevirisi Cluny başrahibi Aziz Peter'in (ö. 1156) “Cluny Corpus (Toledo Koleksiyonu)” adlı koleksiyonunda yer almaktadır.⁷³⁴ Bu koleksiyonun içerisinde;

- Robert'in Kur'ân çevirisi ve *Fabulae saracenorum* (Sarazenlerin Masalları) adlı eseri,
- Dalmaçyalı Herman'ın (ö. 12. yy. ortaları) *Liber generationis Mahumet et nutritura'sı*⁷³⁵ ve *Doctrina Mahumet'i*,⁷³⁶
- Toledolu Peter'la (ö. 1142 sonrası), Poitiers'li Peter'ın (ö. 1205) birlikte tercüme ettiği *Risaletu Abdillan b. İsmail el-Haşimi ile Abdilmesih b. İshak el-Kindi ve risaleti'l-Kindi ile'l-Haşimi'si* yer almaktadır.⁷³⁷

4. Ramon Martí – *De Seta Machometi* ve *Explanatio simboli apostolorum* (1260)

Ramon Martí'ye ait yaklaşık 1260 yılında kaleme aldığı⁷³⁸ *De seta Machometi* (Muhammed'in Mezhebi Üzerine) ve *Explanatio simboli apostolorum* adlı eserlerin varlığından söz edilmektedir. Martí yaklaşık 1220 yılında İspanya'nın Katalonya

⁷³¹ Burman, *Latince Kur'ân Çevirileri 1140-1560*, 32-5.

⁷³² Elmarsafy, *The Enlightenment Qur'an The Politics of Translation and the Construction of Islam (Translators and Translations of the Qur'an)*, 1-3; Palma ve Hernández, “Robert of Ketton”, 508-10.

⁷³³ Robert Portass, “Robert of Ketton, Prologue and Preface”, *The Bloomsbury Reader in Christian-Muslim Relations, 600-1500*, (ed. David Thomas), Bloomsbury Publishing, London 2022, 258.

⁷³⁴ Waardenburg, “Mustashrikün”, 737.

⁷³⁵ Herman'ın bu eseri Saîd b. Ömer'in *Kitabu Nesebi Rasulillah*'ının tercüme edilmesiyle oluşturulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hartmut Bobzin, *Der Koran im Zeitalter der Reformation*, Ergon Verlag Würzburg in Kommission, Beirut 2008, 49-50.

⁷³⁶ Bu eser Abdullah b. Selam'ın *Mesâil*'inin tercümesini ihtiva etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bobzin, *Der Koran im Zeitalter der Reformation*, 49-50.

⁷³⁷ Portass, “Robert of Ketton, Prologue and Preface”, 258.

⁷³⁸ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 423.

bölgesinde doğmuş, 1284 yıllarında ise Barcelona’da ölmüştür. 1234 ve 1238 yılları arasında Dominik Tarikatı’na girmiş⁷³⁹ 1250’de ise burada Arapça öğretmekle görevlendirilmiştir. Latin Hristiyanlığının en büyük dilbilimcilerinden biri olan Martí ileri derecede İbranice, Aramice ve Arapça öğrenmiş ve bu dillerde yazılan bir dizi eser okuma fırsatı elde etmiştir.⁷⁴⁰

Martí’nin hayatı boyunca yaptığı çalışmaların odak noktası, İslam ve Yahudilik üzerine olmuştur.⁷⁴¹ Martí, Kur’ân ve tefsirleri, Buhârî (ö. 256) ve Müslim’in (ö. 261) hadis koleksiyonları, İbn Sînâ ve Gazzâlî’nin eserleri gibi⁷⁴² doğrudan İslami kaynaklardan hareket ederek Hz. Muhammed ve İslam’a yönelik eleştirilerini kaleme almıştır. O, bir peygamberin sahip olması gereken nitelikleri doğru, iyi ve erdemli olmak, mucizeler yaratmak ve kutsal bir dinle gelmek olarak tarif ederek bütün bu özelliklerin Hz. Muhammed’de bulunmadığını ispat etmeye çalışmıştır. Hz. Muhammed’in iyi ve erdemli olmaktan ziyade kirli bir günahkâr olduğunu öne sürmüştür. O, Kur’ân’ın cinsel yasaklara ve diğer kirli davranışlara göz yumduğu için bu nedenle İslam’ın ilahi bir din olamayacağını savunmuştur. Netice itibarıyla Martí’nin İslam kaynaklarından geniş ölçüde yararlandığı bu eser Hz. Muhammed ve İslam’la ilgili yaklaşım bakımından İslami metinleri çarpıtmadan ele alan ve yorumlayan bir eser olarak kabul edilse de⁷⁴³ onun dönemin ön yargılarından ve dini taassubundan kendisini kurtaramadığı görülmektedir.

5. Aquinalı Thomas – *Summa Contra Gentiles* ve *De Rationibus Fidei Contra Saracenos* (1264)

Aquinalı Thomas’a ait 1264’te yazılan *Liber de veritate catholicae... Summa contra gentiles* (Kafirlerin Hatalarına Karşı Katolik İnancının Gerçeği) ve *De rationibus fidei contra Saracenos* (Sarazenlere Karşı İnancın Nedenleri) adlı eserlerden söz edilmektedir. Thomas 1225 yılında İtalya’nın Roccasecca şehrinde dünyaya gelmiş, 1274 yılında ise Fossanova Manastırı’nda ölmüştür.⁷⁴⁴

⁷³⁹ Necdet Sevinç, *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, 3. basım, Milenyum Yayınları, İstanbul 2002, 15.

⁷⁴⁰ Thomas E. Burman, “Ramon Martí”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Brill, Leiden 2012, IV, 381.

⁷⁴¹ Burman, “Ramon Martí”, 381.

⁷⁴² Burman, “Ramon Martí”, 388-9.

⁷⁴³ Segesvary, *L’Islam Et La Réforme*, 28.

⁷⁴⁴ John Tolan, “Thomas Aquinas”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Brill, Leiden 2012, IV, 523-4.

Thomas, eserlerini Dominik mezhebinin İslam’a karşı argümanlarına destek olmak ve onlara kaynak sağlamak amacıyla kaleme almıştır. İslam’la ilgili bilgisinin oldukça az olduğu bilinen Thomas,⁷⁴⁵ Kur’ân’ın yanı sıra kendisinden önceki Hristiyan polemik yazılarından da habersiz görünmektedir.⁷⁴⁶ Eserinde Hz. Muhammed’le ilgili kendisinden önceki önyargılardan beslenerek Hz. Muhammed’in insanları şehvet vaadiyle ayarttığını, bir kılıç peygamberi olduğunu ve kendisini Eski ve Yeni Ahit’te destekleyecek bir şahit olmamasının yanı sıra Mesih gibi peygamberliğini kanıtlayacak mucizeler gösteremediğini iddia etmiştir.⁷⁴⁷ Müslümanlardan ise “şehvetperest”, “canavar” ve “akılsız insanlar” olarak bahsederek Müslümanlara karşı nefret içeren bir tutum sergilemiştir.⁷⁴⁸

Thomas’ın İslam araştırmaları açısından önemi onun Müslümanlara karşı ise akıl yoluyla tartışmak gerektiğini ifade ederek⁷⁴⁹ Latin Hristiyanlar arasında ilk defa akıl ve rasyonalizm vurgusunu öne çıkarmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte o, felsefe ve bilimin Hristiyanlık için tehlikeli olabileceğini düşünmekle birlikte inancın akılla çelişmediğinin gösterilebileceğini, ancak rasyonel argümanlarla kanıtlanamayacağını savunmuştur.⁷⁵⁰ Thomas’ın akla ve rasyonalizme bu vurgusunun İbn Rüşd’ün felsefesinden etkilenmesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür.⁷⁵¹

Öte yandan Thomas *Summa contra gentiles* adlı eserini bitirdikten sonra, Müslümanların ve Doğu Hristiyanlarının itirazlarına karşı kendi inancını savunmak için *De rationibus fidei contra Saracenos* adlı bir eser kaleme almıştır. Burada Müslümanların, Hristiyanlara yönelttiği teslis, Tanrı’nın birliği ve Mesih’in çarmıha gerilmesi gibi eleştirilere cevap vermeyi amaçlamıştır.⁷⁵²

⁷⁴⁵ Torrell, *Saint Thomas Aquinas*, X, 868.

⁷⁴⁶ Tolan, “Thomas Aquinas”, 523-4.

⁷⁴⁷ Thomas Aquinas, *On the Truth of the Catholic Faith, Summa Contra Gentiles*, (trc. Anton C. Pegis), Image Books, New York 1955, I, 73.

⁷⁴⁸ Tolan, “Thomas Aquinas”, 523-4.

⁷⁴⁹ Aquinas, *On the Truth of the Catholic Faith, Summa Contra Gentiles*, 62.

⁷⁵⁰ Tolan, *Sons of Ishmael*, 125.

⁷⁵¹ Karen Armstrong, *Kısa Bir Tarih İslam*, (trc. Selim Yeniçeri), Koridor Yayınları, İstanbul 2008, 102.

⁷⁵² Tolan, “Thomas Aquinas”, 528.

6. Riccoldo Da Monte Di Croce – *Epistole De Prosperitate Sarracenorum* (1291-1299), *Contra Legem Saracenorum* (1300)

Dominik Tarikatı'na mensup olan Riccoldo da Monte di Croce'un 1291-1299 yılları arasında *Epistole de prosperitate Sarracenorum*'unu (Müslümanların Dünyevi Başarısına ve Hristiyanların Sefil Durumuna Dair Mektuplar) ve 1300 yıllarında ise *Contra legem Saracenorum*'u (Sarazenlerin Dinine Karşı) adlı eserlerinden bahsedilmektedir. Bu eseri Dominik Tarikatı'nın hocalarından Thomas Aquinas'ı örnek alarak oluşturmuş ve eserinde Toledolu Mark'ın Latince Kur'ân tercümesini kullanmıştır.⁷⁵³ 1320 civarında ise Kur'ân'ı bütünüyle tercüme etme projesi tamamlayamayınca bu çalışmalarını önce *Epistolae ad Ecclesiam zaferantem* adıyla daha sonra *Réfutation du Coran* olarak yayımlamıştır.⁷⁵⁴

Riccoldo, 1240'larda Floransa'da doğmuş ve 1320 yılında yine Floransa'da ölmüştür. Süryânîce, İbranice ve Yunanca dillerini oldukça iyi bilen Riccoldo bu nedenle Latin Avrupa'da Arapça ve İslam konusunda en bilgili alimlerden biri olarak kabul edilmiştir.⁷⁵⁵ Kudüs'ü ziyaret ettiği 1288'den itibaren İslam ülkelerini gezmiş ve Müslümanlar arasında uzun zaman yaşamıştır.⁷⁵⁶

Riccoldo, rahip Bahîrâ'dan Hz. Muhammed'in miracına kadar birçok olayı ele almıştır. O işte bu nedenlerle Riccoldo Kur'ân'dan ayetler vermesinin yanı sıra hadisler ve tarihi anlatılara da değinmiş ancak Kur'ân, hadis ve tarihi anlatılar arasında herhangi bir ayırım yapmamıştır.⁷⁵⁷ Riccoldo'nun yaşadığı dönem Hristiyanlığın İslam karşısındaki üstünlüğünü göstermek için İslam kaynaklarına müracaat etmenin zorunlu kabul edildiği bir döneme tekabül etmektedir. Müslümanlar karşısında siyasi açıdan elde edilen yenilgiye karşılık dini alanda onlara karşı bir zafer kazanmak isteği onları İslam araştırmalarına yönelmeye sevk etmiştir. Ayrıca onun İslam'ı incelemeye yönelmesinde İslam'ın Hristiyan dünyasındaki yükselen gücüne karşılık Hristiyanların onları tanımalarının ve bu minvalde Hristiyan inançlarının savunulması için artık bir gereklilik

⁷⁵³ Burman, "Riccoldo da Monte di Croce", 687.

⁷⁵⁴ Argyriou, "Perception de l'Islam et Traductions du Coran", 46.

⁷⁵⁵ Burman, "Riccoldo da Monte di Croce", 678.

⁷⁵⁶ Burman, "Riccoldo da Monte di Croce", 681-2.

⁷⁵⁷ Gregory J. Miller, "Theodor Bibliander's Machumetis saracenorum principis eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse alcoran (1543) as the Sixteenth-century 'Encyclopedia' of Islam", *Islam and Christian-Muslim Relations*, 24(2), 2013, 250.

arz etmesi yer almaktadır. Bu doğrultuda o, İslam'ı ele alma amacını şu şekilde açıklamıştır:

*“Yüzyılımızın insanların bu vahşi mezhebin yalanlarından, ihanetinden, dinsizliğinden, zulmünden habersiz olmamasını istiyorum. Onunla savaşmak isteyenler, insanlara karşı değil, kötülüğün kendisine, vahşi ve canavar hayvanlara, Mesih'in ve Tanrı'nın düşmanlarına karşı savaşmak zorunda kalacaklar.”*⁷⁵⁸

Riccardo eserlerinde Kur'ân'ın Hz. Muhammed tarafından sapkın Hristiyan grupların ve Yahudilerin tavsiyesi ile oluşturulduğunu ileri sürmüştür.⁷⁵⁹ Kur'ân'ın değersiz iddialar, basmakalıp sözler ile dolu olduğunu, içerisinde dikkate değer hiçbir şeyi olmadığını ve müstehcen terimler kullandığı için Tanrı'nın sözü olarak kabul edilemeyeceğini iddia etmiştir. Hz. Muhammed'in emirlerinin akla ve doğaya aykırı olduğunu⁷⁶⁰ ve peygamberliğinin de mucizelerle tasdik edilmediğini öne sürmüştür.⁷⁶¹ Ayrıca Hz. Muhammed'in bir kılıç peygamberi, İslam hukukunun da şiddet ve katliam hukuku olduğunu dile getirerek Müslümanlara karşı önyargı ve taassubunu ortaya koymuştur.⁷⁶²

Riccardo'nun Müslümanlara karşı bu yaklaşımına karşın Müslümanlar içinde belli bir süre yaşadığından dolayı onlara karşı duyduğu hayranlık ve takdirini de açıkça ifade etmiştir. Bu minvalde böylesine hain bir din ile büyük mükemmellik içeren işlerin nasıl başarılabilirdiğini hayretle karşıladığını ifade etmiştir. Onun Müslümanlara hayranlık duyduğu konular arasında Müslümanların dua ve sadaka verme konusundaki büyük bağlılıkları, Allah adına duydukları saygı,⁷⁶³ Müslümanları birbirine bağlayan kardeşlik ve dayanışma duygusu, misafirperverlik,⁷⁶⁴ yabancılara karşı nezaketleri ve birbirlerine olan büyük sevgileri gibi hususlar yer almaktadır. Bu açıdan bu dönemde önyargılı ifadeler yanında Müslümanlara karşı duyulan hayranlık söylemleri de kendisine yer edinmiştir.⁷⁶⁵ Diğer yandan Martin Luther'in onun yazılarını İslam'a yönelik en kapsamlı

⁷⁵⁸ Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, 42-3.

⁷⁵⁹ Burman, “Riccardo da Monte di Croce”, 687.

⁷⁶⁰ Burman, “Riccardo da Monte di Croce”, 681-2.

⁷⁶¹ Burman, “Riccardo da Monte di Croce”, 687.

⁷⁶² Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, 30-31.

⁷⁶³ Burman, “Riccardo da Monte di Croce”, 684.

⁷⁶⁴ Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, 30-31.

⁷⁶⁵ Burman, “Riccardo da Monte di Croce”, 684-5.

reddiye olarak kabul ederek onun bazı eserlerini Almancaya tercüme etmesi de dikkate değer bir husus olarak öne çıkmaktadır.⁷⁶⁶

7. Ramon Llull – *Liber disputationis Raimundi Christiani et Homeri Saraceni* (1308)

Fransiskan Tarikatı'ndan Ramon Llull'un 1274-1276 yılları arasında *Doctrina pueril* (Çocuklar İçin Öğretim), 1274 yıllarında *Llibre del gentil e dels tres savis*'ini (Gentile Olanların Kitabı ve Üç Bilge Adam)", 1292 yılında *Cent noms de Déu* (Tanrı'nın Yüz İsmi), 1304 yılında *De fine*'yi (Amaç)⁷⁶⁷ ve 1308 yılında ise *Liber disputationis Raimundi Christiani et Homeri Saraceni* adlı eserleri kaleme aldığından söz edilmiştir. Llull, yaklaşık olarak 1232 yılında Mayorka'da doğmuş ve 1315-1316 yıllarında yine Mayorka'da ölmüştür. O, Latince, Katalanca ve Arapça olmak üzere günümüze birçoğu ulaşan iki yüz seksene yakın eser kaleme almıştır. Teoloji, felsefe, mantık, hukuk, tıp, astronomi olmak üzere pek çok farklı konuda kaleme aldığı risalelerin yanı sıra polemik, didaktik romanlar ve siyasi nitelikte de eserler yazmıştır.⁷⁶⁸ Llull, eserlerinde teslis ve enkarnasyon doktrinini savunarak Hristiyanlığın İslam öğretilerinden daha akılla kavranabilir olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır.⁷⁶⁹

Llull 1291'de Akka'nın Memlükler tarafından ele geçirilmesi ve ardından Moğolların İslam'a geçmesi ve Hristiyanların başarısızlığa uğraması sonucunda İslam'a karşı yöntem değişikliğine gidilmesi gerektiğini savunmuştur.⁷⁷⁰ Bu doğrultuda Mayorka Kralının mali desteğiyle, Fransiskanların yaşadığı Miramar'da Hristiyan misyonerlerinin Arapça öğrenebilmesi için bir manastır okulu kurulmuştur.⁷⁷¹ Bu okulun amacı, bir misyon çalışması için Fransiskan rahipleri Arapça eğitiminden geçirmektir. Llull'un dil okullarının kurumsallaşması için ısrarlı talebi ölümünden sonra 1311 yılında Viyana

⁷⁶⁶ Miller, "Theodor Bibliander's Machumetis saracenorum principis eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse alcoran (1543) as the Sixteenth-century 'Encyclopedia' of Islam", 250.

⁷⁶⁷ Bu eser Müslümanların Hristiyanlığa nasıl dönüştürülebileceğini ve kutsal toprakları Müslümanlardan nasıl geri alınabileceğini göstermek amacıyla kaleme alınmıştır. Llull, Arapça, İbranice, Hristiyan sapkınların dilleri ve Moğolların dilini öğreteceği ve misyonerlerin kâfirleri dönüştürmek için ayrılacağı dört manastırın kurulmasını önermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz Burman, "Ramon Martí", 714.

⁷⁶⁸ David Thomas ve Harvey Hames, "Ramon Llull", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, Brill, Leiden 2012, IV, 704-5.

⁷⁶⁹ Thomas ve Hames, "Ramon Llull", 709-10.

⁷⁷⁰ Burman, "Ramon Martí", 716.

⁷⁷¹ Thomas ve Hames, "Ramon Llull", 704-5.

Konsili'nde⁷⁷² karara bağlanabilmiştir.⁷⁷³ Bu kararla Roma Curia'da (mahkemesinde) Paris, Oxford, Bologna ve Salamanca'da İncil'in tefsiri ve Müslümanların dönüştürülmesi için İbranice, Arapça ve Keldanice kürsülerinin kurulması kararlaştırılmıştır. Buna göre, her kürsü için iki profesör atanarak gerekli eğitim verilecekti.⁷⁷⁴ Arapça öğretecek kadar öğretmen sayısının yetersiz olması nedeniyle Viyana Konsili'nde alınan bu kararın hayata geçmesi için uzunca bir süre beklenilmiştir.⁷⁷⁵

8. Segovalı Juan'ın Kur'ân tercümesi

Segovalı Juan'a ait 1454 yılında *Epistola ad cardinelem Sancti Petri* (Aziz Peter'in [Nicholas of Cusa] Kardinaline, Barış ve Doktrin Yolunun Sarazenlerin Din Değiştirmeleri İçin Kılıçtan Nasıl Daha Uygun Olduğuna Dair Mektup), 1455 tarihli *Replica magnae continentiae ad episcopum*, 1453-1457 yılları arasında *De mittendo gladio divini Spiritus in corda Sarracenorum*'unu (İlahi Ruh'un Kılıcını Müslümanların Kalbine Gönderme üzerine), 1456-1457 yıllarında ise *Prefacio in translationem noviter editam* isimli eserlerin varlığından söz edilmektedir. Juan, 1390 yılında Segovia şehrinde doğmuş ve 1458 yılında ise Fransa'nın Aiton komünde ölmüştür.⁷⁷⁶

Cusalı Nicholas'la arkadaş olan Juan,⁷⁷⁷ İstanbul'un fethinden sonra dikkatini tümüyle İslam'a vermiştir.⁷⁷⁸ Juan, Hristiyanların İslam hakkında yanlış bilgilerini Kur'ân'ın güvenilir tercümelerinin azlığına bağlamıştır.⁷⁷⁹ O, İslam'ı, kaynaklarından tanıyarak onunla mücadele edilebileceğini⁷⁸⁰ ve bu şekilde Müslümanların Hristiyanlığa döndürülebileceğini savunmuştur.⁷⁸¹ Kur'ân'ın Tanrı'nın vahyi olup olmadığını incelemek amacıyla⁷⁸² Segovia'daki manastır hayatının son beş yılını Kur'ân'ın

⁷⁷² Charles Joseph Hefele ve Henri Leclercq, *Histoire des Conciles*, Letouzey et Ané, Paris 1915, VI, 688.

⁷⁷³ Thomas ve Hames, "Ramon Llull", 704-5; Dvornik, *Konsiller Tarihi*, 47; Waardenburg, "Mustashrikün", 737.

⁷⁷⁴ Hefele ve Leclercq, *Histoire des Conciles*, VI, 688 Ayrıca bkz. R.W. Southern, *Orta Çağ Avrupasında İslam Algısı*, (trc. Ahmet Aydoğan), İstanbul Yöneliş Yayınları, 2000, 76; Dvornik, *Konsiller Tarihi*, 47; Aydın, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, 36.

⁷⁷⁵ Dvornik, *Konsiller Tarihi*, 47; Waardenburg, "Mustashrikün", 737.

⁷⁷⁶ Anne Marie Wolf, "Juan de Segovia", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), (1350-1500), Brill, Leiden 2013, V, 429.

⁷⁷⁷ Tolan, *Saracens*, 276.

⁷⁷⁸ Burman, *Latince Kur'ân Çevirileri 1140-1560*, 242.

⁷⁷⁹ Wolf, "Juan de Segovia", V, 430.

⁷⁸⁰ Burman, *Latince Kur'ân Çevirileri 1140-1560*, 242.

⁷⁸¹ Wolf, "Juan de Segovia", 429.

⁷⁸² Burman, *Latince Kur'ân Çevirileri 1140-1560*, xi-xiii.

Latinceye tercümesine ayırmıştır.⁷⁸³ Daha iyi bir çeviri için uzun çabaları sonunda, 1455 yılında Aiton'a seyahat etmiş ve İspanyol Müslüman fakih Yça Gidelli'den (ö. 15.yy.'ın ikinci yarısı) bir çeviri yapmasını istemiştir. Yça, Kur'ân'ı Kastilya diline çevirmiş,⁷⁸⁴ Juan da onu Kastilya dilinden Latinceye tercüme etmiştir. Bu çeviri, sonradan Arapça orijinal metni ve Kastil lehçesindeki versiyonu içeren el yazmasına eklenmiştir. Bu üç dilli Kur'ân nüshası, ön sözü dışında günümüze ulaşmamıştır.⁷⁸⁵

Juan, Hz. Muhammed'i yeni bir dinin kurucusu olarak değil de insanları İbrahim'in dinine dönmeye çağıran biri olarak görmüştür. O, teslis ve enkarnasyonla ilgili olarak Müslümanların Hristiyanlar hakkında yanlış görüşlere sahip olduklarını dile getirerek İslam'a karşı savunmacı bir yaklaşım izlemiştir. İslam'ın Arius ve Nestûrî sapkınlıklardan geliştirildiğini vurgulayarak İslam'ı sapkın ve ahlaksız bir din olarak görmüştür. İslam'ın hızla yayılmasına karşılık Hz. Muhammed'in peygamber olduğu hususunda yeterli delile sahip olmadığını ileri sürmüştür.⁷⁸⁶

Juan, İslam'la ilgili iddialarını zaman zaman İncil'den, bazen de Kur'ân'dan alıntı yapmak suretiyle desteklemeye çalışmıştır. Onun Kur'ân metnine yaptığı atıflar sadece polemik için değil, aynı zamanda Kur'ân'ı metinsel ve entelektüel açıdan incelemek amacına yönelik olmuştur. Juan, ayrıca İslam'la mücadele etmede en iyi yolun onların savaş yoluyla değil, barış ve diyaloglar yoluyla ikna edilmesi gerektiğini söyleyerek Müslümanlarla mücadelede yeni bir yöntem önermiştir.⁷⁸⁷ Onun aynı zamanda hümanist olması ve diğer din ve inançlara karşı hoşgörülü yaklaşması,⁷⁸⁸ İslam'a yönelik bakışında oldukça etkili olmuştur. Bu şekilde hem Hristiyan polemik literatürünü kullanmış hem de Müslümanları Hristiyanlığa ikna etmek için en uygun yöntemi bulmaya çalışmıştır.⁷⁸⁹

9. Cusali Nicholas – *Cribratio Alchorani* (1461)

Cusali Nicholas'a ait 1453 yılında *De pace fidei* (İnanç Barışı Üzerine), 1454 yılında *Epistola ad Ioannem de Segovia* (Juan de Segovia'ya Mektup), 1461 yılında ise *Cribratio Alchorani* (Kur'ân İncelemesi) adlı eserler bulunmaktadır. Nicholas 1401'de

⁷⁸³ Burman, *Latince Kur'ân Çevirileri 1140-1560*, 242; Segesvary, *L'İslam Et La Réforme*, 41-2.

⁷⁸⁴ Gerard Albert Wieggers, *Islamic Literature in Spanish and Aljamiado: Yca of Segovia (fl. 1450), His Antecedents and Successors*, E.J. Brill, Leiden 1994, 71.

⁷⁸⁵ Wolf, "Juan de Segovia", 430.

⁷⁸⁶ Wolf, "Juan de Segovia", 433-41.

⁷⁸⁷ Wolf, "Juan de Segovia", 438, 440-1.

⁷⁸⁸ Segesvary, *L'İslam Et La Réforme*, 41-2.

⁷⁸⁹ Wolf, "Juan de Segovia", 433-4.

Almanya'nın Cusa şehrinde doğmuş ve 1464 yılında ise İtalya'nın Todi kentinde ölmüştür. Nicholas, 1433'te Segovialı Juan ile tanışmış ve onunla Basel Konseyi'ne katılmıştır. Basel'de Kettonlu Robert'in Kur'ân çevirisinin bir nüshasını elde etmiş ve bu nüshaya bir şerh yazmıştır. Yetenekli bir filolog ve aynı zamanda titiz bir tarihçi olan Nicholas, döneminin önde gelen hümanistlerinden biri olarak çok sayıda Latince felsefi ve teolojik eserin de sahibidir.⁷⁹⁰ O, Katolik Kilisesi temsilcilerinin alışılmış polemik üslubunu terk ederek İslam'ı tarafsız bir şekilde değerlendirdiği ifade edilmiştir.⁷⁹¹

Nicholas'ın bilgi teorisine göre hiçbir insan aşkın gerçekliğin mükemmel ve nesnel bilgisine ulaşamaz. Onun düşüncesine göre ölümlü insanlar sonsuzun anlamını yeterince kavrayamadıkları için dini inançlar ve doktrinlere dair düşünceler varsayımdan başka bir anlam ifade etmemektedir.⁷⁹² Onun yaklaşımına göre diyaloglar yoluyla farklı dinlere mensup insanlar arasında barış hakim olmalıdır. Aynı zamanda Katolik Kilisesi içindeki bölünmelerin sona erdirilmesi, Papa ile Kutsal Roma İmparatorluğu'nun uzlaştırılması ve Yunan Ortodoks Kilisesi'nin Roma ile olan bağlılığının sağlanması bir gereklilik arz etmektedir.⁷⁹³ İslam üzerine çalışmaları, onun metinlere bir hümanist olarak eleştirel yaklaşımını ve diyalog yoluyla uzlaşma eğilimini yansıtmaktadır.⁷⁹⁴

Nicholas'ın İslam'la ilgili en önemli eseri *Cribratio Alcorani*'dir. O, bu eserde İslam'ın tektanrıcılığından övgüyle bahsetmiş, teslis ve enkarnasyon gibi İncil doktrinlerini Kur'ân'dan doğrulamaya çalışmıştır.⁷⁹⁵ Onun döneminde Latin dünyasında Hz. Muhammed'den yalancı ve kötü biri olarak bahsedilirken, o ise Müslümanlarla diyalog kurmaya çalışarak İslam'ı hakaretamiz ifadelerden uzak nispeten daha tarafsız bir yaklaşımla incelemeye çalışmıştır.⁷⁹⁶ *Epistola ad Ioannem de Segovia* adlı eserinde de Türklerden bahsetmiş, İslam'ın kılıçla yayılmasına karşılık Hıristiyanlığın barış dini olduğunu ifade etmiş ve bu nedenle Türklere barış silahıyla karşı çıkmanın gerekliliğinden söz etmiştir.⁷⁹⁷

⁷⁹⁰ John Tolan, "Nicholas of Cusa", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Brill, Leiden 2013, V, 421.

⁷⁹¹ Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, xi-xiii.

⁷⁹² Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, xvii-xviii.

⁷⁹³ Tolan, "Nicholas of Cusa", 423.

⁷⁹⁴ Tolan, "Nicholas of Cusa", 421.

⁷⁹⁵ Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, xi-xiii.

⁷⁹⁶ Tolan, "Nicholas of Cusa", 425.

⁷⁹⁷ Tolan, "Nicholas of Cusa", 427-8.

10. Theodore Bibliander – *Machumetis Saracenorum* (1543)

Theodor Buchmann olarak da bilinen Theodor Bibliander'e ait (ö. 1564) 1533'te *De monarchia totius orbis suprema, legitima et sempiterna* (Tüm Dünyanın Yüce, Meşru ve Ebedi Monarşisi Üzerine), 1542 yılında *Ad nominis Christiani socios consultatio ...* (Türklerin Şiddetli Gücünün Hristiyan Halk Tarafından Nasıl Püskürtülebileceği ve Püskürtülmesi Gerektiği Konusunda Hristiyanlarla İstişare), 1543'te *Machumetis saracenorum principis eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse alcoran* (Sarazenlerin Lideri Muhammed'in ve Onun Haleflerinin Hayatları ve Öğretileri ve Kur'an'ın Kendisi) isimli eserlerin kaleme alındığından bahsedilmektedir. Theodor 1505 yılında Doğu İsviçre ülkesi Thurgau'da doğmuş ve 1564 yılında ise Zürih'te ölmüştür.⁷⁹⁸ İsviçre'nin önemli reformcularından Huldrych Zwingli'nin halefi olan ve zamanının dilbilimci uzmanlarından biri olarak kabul edilen Bibliander,⁷⁹⁹ 1502 yılında gittiği Zürih'te Yunanca ve İbranice öğrenmiş, daha sonra Basel'e taşınarak orada teoloji ve dil alanında çalışmalara devam etmiştir.⁸⁰⁰ Hümanizmi savunan katı bir Protestan olan Bibliander, hayatı boyunca Katolik ve Kalvinist mezhepleriyle mücadele etmiştir.⁸⁰¹ Bibliander de Katolikler gibi İslam'la ilgili çalışmalara ağırlık vermiştir. Nitekim bu dönemde Hristiyan mezhepleri arasındaki bir çatışmanın sonucu olarak Protestanlar, Katolikleri; Katolikler de Protestanları İslam'a uymakla suçlamaktaydı. Buna karşılık her iki grup tarafından da İslam sapkın bir mezhep olarak Hristiyan tarihinin bir parçası kabul edilmekteydi.⁸⁰²

Bibliander'in İslam ve Kur'an'a dair kaleme aldığı yirmi dört kitabı bulunmaktadır. Onun en önemli koleksiyonu *Machumetis saracenorum* adıyla 1543'te Basel'de Johannes Oporinus'un Matbaası'ndan çıkmıştır.⁸⁰³ Bibliander bu koleksiyonu Katoliklerin, Protestanlığa yönelttikleri "İslam sapkınlığı" iddialarına bir cevap olarak meydana getirmiştir.⁸⁰⁴ Bu koleksiyon içerisinde Kettonlu Robert'in Latince Kur'an çevirisinin de yer aldığı bilinmektedir. Bibliander'in bu projesine karşı çıkanlar olsa da kendisi gibi

⁷⁹⁸ Bruce Gordon, "Theodor Bibliander", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Western Europe (1500-1600), Brill, Leiden 2014, VI, 675-6.

⁷⁹⁹ Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, 5.

⁸⁰⁰ Gordon, "Theodor Bibliander", 675-6; Gregory J. Miller, *The Turks and Islam in Reformation Germany*, Routledge, New York 2018, 17-18. dipnot.

⁸⁰¹ Kürşat Demirci, "Bibliander, Theodorus", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, 194-5.

⁸⁰² Gordon, "Theodor Bibliander", 681.

⁸⁰³ Gordon, "Theodor Bibliander", 675-83.

⁸⁰⁴ Gregory J. Miller, "Theodor Bibliander's *Machumetis saracenorum principis*", 696-7.

reform yanlısı olan Martin Luther'in (ö. 1546) ve Philip Melanchthon'un (ö. 1560) projeye destek vermesiyle bu koleksiyon yayımlanabilmiştir. Koleksiyonunun birinci cildine kendisinden önceki Orta Çağ yazarlarına reddiyelerle başlamış, daha sonra Kettonlu Robert'in Latince Kur'ân çevirisini vermiştir. Ketton'un çevirisinde birçok hata olduğu için tercümeden marjinal olan ve polemik içeren birçok ifadeyi kendi notlarıyla değiştirmiştir. Onun amacı özellikle Kur'ân ile İncil arasındaki paralelliklere dikkat çekmektir. Koleksiyonunda bazı Orta Çağ yazarlarının yanı sıra Martin Luther gibi çağdaşı olan reform taraftarlarının da yazılarına da yer vermiştir. İkinci ciltte Cusali Nicholas ve Ludovico Vives'in (ö. 1540) çalışmaları ve Riccoldo da Monte di Croce'un reddiyesi dahil olmak üzere Bibliander tarafından derlenmek suretiyle teolojik metinler, üçüncü ciltte ise on beşinci ve on altıncı yüzyıllardaki Türkçe kaynakların incelenmesi suretiyle Müslümanların tarihi ele alınmıştır.⁸⁰⁵ Bu koleksiyonla birlikte Arap filolojisi ve İslam araştırmaları Hristiyan dünyasında merkezi bir konum elde etmiştir.

Bibliander'in bu koleksiyonu Osmanlının Avrupa içlerine kadar Viyana'ya ulaştığı bir dönemde yazılmıştır.⁸⁰⁶ Bibliander bu dönemde Türklere karşı mücadele edebilmek için İslam hakkında kaynaklar aramış ve hatta kısmen de Arapça öğrenmiştir. Onun İslam'a karşı ilgisi Türkleri hem askeri hem de dini açıdan bir tehdit olarak kabul etmesi bakımından iki yönlü olmuştur.⁸⁰⁷ Ona göre Türklere karşı mücadelede en iyi silah İslam'ı bilmektir. Bu nedenle Türklerle savaş yoluyla değil, eğitim ve ikna yoluyla mücadele edilmeliydi.⁸⁰⁸ Aynı zamanda bu dönemde Fransa Krallığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yakın ilişkiler sürdürülmekteydi.⁸⁰⁹ Koleksiyonun yayımlandığı 1543 yılında aynı zamanda Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman (ö. 1566) ile Fransız kralı I. François (ö. 1547) arasında siyasi ve askeri bir ittifak yapılmıştır. Bu anlaşma tarihte bir Hristiyan kral ile Müslüman bir hükümdar arasındaki ilk anlaşmaydı. Bibliander'in koleksiyonuyla bu anlaşmanın aynı zamana denk gelmesi, Avrupa zihninin diğer dinlere ve kültürlerle açılmaya başladığı⁸¹⁰ bilimsel araştırmalara doğru önemli bir dönüşümü göstermektedir. Avrupa zihninin diğer din ve kültürlerle karşı açılmaya başlamasında ve İslam kaynaklarını yoğun bir şekilde araştırma girişiminde Fransa ve Osmanlı

⁸⁰⁵ Gordon, "Theodor Bibliander", 675-83.

⁸⁰⁶ Gordon, "Theodor Bibliander", 682-3.

⁸⁰⁷ Miller, "Theodor Bibliander's Machumetis saracenorum principis", 242-3.

⁸⁰⁸ Miller, "Theodor Bibliander's Machumetis saracenorum principis", 249.

⁸⁰⁹ Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, 5.

⁸¹⁰ Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, x.

İmparatorluğu arasında yakın ilişkilerin olması, Türklerin Hristiyan yaşamının siyasi, ekonomik ve dini açıdan en önemli parçası haline gelmesi, Protestanlığın kendi oryantasyonunu belirlemesi ve kendilerine yöneltilen eleştirilere cevap vermek için İslam'ı araştırma isteği ve hümanizmle birlikte diğer din ve kültürleri incelemeye olan ilgisinin artması gibi birçok neden bulunmaktadır. Bu girişim Avrupa'da sadece zihin dönüşümünün meydana gelmesini sağlamamış aynı zamanda küresel bir tarih vizyonunun oluşmasına da yardımcı olmuştur. Bu doğrultuda kendi din ve inançlarına sıkı sıkıya bağlı oldukları için diğer din ve kültürleri incelemek konusunda çekince taşımayan dönemin hümanist yazarları, nesnel bilgi edinme ihtiyacının çağın entelektüel doğasının bir sonucu olduğunu ve tüm alanlarda bunun uygulanması gerektiğine inanmışlardır.

Bibliander koleksiyonunda İslam'ı bir sapkınlık olarak Nestûrîlikle ilişkilendirmiş ve Hz. Muhammed'in bir sahtekâr olduğunu ve Kur'ân'ın da ilahi vahiyden yoksun bir kanun kitabı olduğunu söylemiştir.⁸¹¹ Hz. Muhammed'i Sarazenlerin lideri olarak niteleyerek Kur'ân'ın siyasi bir belge olarak Hacerilerin soyundan gelen Arapların ve Türklerin yönetildiği bir kanun kitabı olduğunu söylemiştir.⁸¹² Onun İslam'la ilgili çalışmalarının temel amacı, Müslüman topraklarındaki misyonerlere kaynak sağlamaktır. Bibliander Hristiyanlığı İslam karşısında savunmak için en etkili yöntemin, İslam'ı bilmek olduğuna inanmıştır.⁸¹³ Ona göre İslam bilgisinin yayılması, İslam'ın yayılmasını sağlamayacak, aksine Hristiyan inancını güçlendirecekti. Ayrıca o, Müslümanlara karşı mücadelede şiddet ve savaşla değil, eğitim ve ikna yoluyla Hristiyanlığa dönüştürülmesi gerektiğini savunmuştur.⁸¹⁴ Aynı zamanda dini evrenselciliğin savunuculuğunu yapan Bibliander, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ı inceleyerek onlardaki ortak inançları vurgulamıştır.⁸¹⁵

⁸¹¹ Gordon, "Theodor Bibliander", 682-3.

⁸¹² Paret, *Arabistik und Islamkunde an deutschen Universitäten: Deutsche orientalisten seit Theodor Nöldeke*, 243-4.

⁸¹³ Gregory J. Miller, "Theodor Bibliander's Machumetis saracenorum principis", 242-3.

⁸¹⁴ Miller, "Theodor Bibliander's Machumetis saracenorum principis", 249.

⁸¹⁵ Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, xvii-xviii.

1.2.1. Müellif Açısından

Latin dünyasında eserlerini incelediğimiz müellifler; bölge-şehir, eğitim ve meslek ile dini görüşleri bakımından ele alınmıştır. Müelliflerin yaşadıkları dönem kronolojik olarak şu şekilde ifade edilebilir:

1. Mainzli Embrico (11.yy. ikinci yarısı-12.yy. ilk yarısı)
2. Aziz Peter (1092 veya 1094-1156)
3. Kettonlu Robert (1110-1141 veya 1157)
4. Ramon Martí (1220-1284)
5. Aquinalı Thomas (1225-1274)
6. Riccoldo da Monte di Croce (1240-1320)
7. Ramon Llull (1232-1315 veya 1316)
8. Segovialı Juan (1390-1458)
9. Cusalı Nicholas (1401-1464)
10. Theodore Bibliander (1505-1564)

1.2.1.1. Bölge/Şehir

Latin dünyasında İslam'la ilgili eserler kaleme alan müelliflerin Avrupa'nın çeşitli şehirlerinden geldiği ve eğitimlerini farklı bölgelerde sürdürdüğü söylenebilir. Latin müelliflerin yaşadığı şehirler Endülüs ağırlıkta olmak üzere Almanya, Fransa, İtalya, İngiltere ve İsviçre gibi çeşitli ülkeler yer almaktadır. Bu dönemde Müslümanların yönetiminde bulunan Endülüs ve Sicilya bölgelerinin birer ilim merkezleri olduğunu söylemek gerekir. Sicilya aynı zamanda Arapçadan Latinceye çevirilerin yapıldığı bir tercüme merkezi hüviyetindeydi. Endülüs ve Sicilya'da başlayan tercüme hareketleri daha sonra İtalya ve Fransa'ya geçmiş, oradan da tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Endülüs'teki çeviri okulları, Avrupa'da uzun bir zaman boyunca geniş bir etkiye sahip olmuştur. On üçüncü yüzyılın ortalarından itibaren Endülüs ve Sicilya önemini yitirirken Kuzey İtalya ve Fransa entelektüel cazibe merkezi haline gelmiştir. Toledo'nun Hristiyanlar tarafından alınmasıyla⁸¹⁶ burası bilimsel ve felsefî metinlerin Latinceye çevrildiği bir merkez haline gelmiştir.⁸¹⁷ Bu bağlamda aşağıda Latin dünyasında yaşayan

⁸¹⁶ Annemarie Schimmel, *Doğu-Batı Yakınlaşmaları*, (trc. Hüseyin Ağuiçenoğlu), Avesta Yayınları, İstanbul 2010, 24; Waardenburg, "Mustashrikün", 737.

⁸¹⁷ Waardenburg, "Mustashrikün", 737.

müellifler yaşadıkları yerler ve seyahat ettikleri bölgeler açısından kronolojik olarak ele alınmıştır. Bunlardan müelliflerin yaşadıkları şehirlerden öne çıkanlarına metinde vurgulu olarak yer verilmiştir.

- Mainzli Embrico, **Almanya**'nın Mainz şehrinde doğmuştur.⁸¹⁸

- Aziz Peter; **Fransa**'nın Auvergne bölgesinin Montboissier komünde doğmuş ve Fransa'nın Burgundy bölgesinin Cluny komünde ölmüştür. Peter 1142-1143 yılları arasında ise **İspanya**'ya gitmiştir.⁸¹⁹

- Kettonlu Robert **İngiltere**'nin Ketton şehrinde doğmuştur. Nerede öldüğüyle ilgili ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Robert eğitimi için **İberya**'ya gitmiş, 1147 ile 1150 yılları arasında Londra'da yaşamış, 1157 ile 1159 arasında ise **Roma**'da bulunmuştur.⁸²⁰

- Ramon Martí, Katalonya bölgesinde doğmuş, Barcelona'da ise ölmüştür.⁸²¹

- Thomas Aquinas, **İtalya**'nın Roccasecca şehrinde dünyaya gelmiş, çalışmalarına Köln ve **Paris**'te devam etmiştir.⁸²² İtalya'da Fossanova Manastırı'nda ölmüştür.⁸²³

- Riccoldo da Monte di Croce, **İtalya**'nın Floransa şehrinde doğmuş ve yine Floransa'da ölmüştür. 1288'de **Doğu Akdeniz**'e gitmiş, **Türk** ve **Moğol** topraklarına gitmiş ve sonunda **Tebriz**'e ulaşmıştır. 1290'ın ilk aylarını **Irak**'ta geçirmiş ve daha sonra **Bağdat**'a gelmiş ve Akka'nın düşüşüne kadar burada kalmıştır.⁸²⁴ Riccoldo'nun, 1301'e kadar yaklaşık yirmi yıl doğuda kaldığı bilinmektedir.⁸²⁵

- Ramon Llull, **İspanya**'nın Mayorka adasında doğmuş ve yine Mayorka'da ölmüştür. Misyonerlik faaliyetleri için **Fransa**, **İtalya**, **Sicilya**, **Kıbrıs** ve **Küçük Asya** ve **Kudüs**'e gitmiştir.⁸²⁶

- Segovialı Juan, **İspanya**'nın Segovia şehrinde doğmuş ve 1458 yılında **Fransa**'nın Aiton komünde ölmüştür. Çalışmalarına 1407'de **Salamanca**'da başlamış ve

⁸¹⁸ Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, 235-40; Thomas, "Embrico of Mainz", 592.

⁸¹⁹ Iogna-Prat ve Tolan, "Peter of Cluny", 604.

⁸²⁰ Palma ve Hernández, "Robert of Ketton", 508.

⁸²¹ Burman, "Ramon Martí", 381.

⁸²² Tolan, "Thomas Aquinas", 521.

⁸²³ Tolan, "Thomas Aquinas", 523-4.

⁸²⁴ Burman, "Riccoldo da Monte di Croce", 678.

⁸²⁵ Argyriou, "Perception de l'Islam et Traductions du Coran", 46.

⁸²⁶ Thomas ve Hames, "Ramon Llull", 704-5.

daha sonra **Roma**'ya gitmiştir. 1433'te **İsviçre**'nin Basel Konseyi'nde bulunmuş ve konsey 1451'de feshedildikten sonra ömrünü Aiton'daki küçük bir manastırında geçirmiştir.⁸²⁷

- Cusali Nicholas **Almanya**'nın Cusa şehrinde doğmuş ve 1464 yılında **İtalya**'nın Todi kentinde ölmüştür.⁸²⁸ Önce Heidelberg'de okumuş ve ardından Padua'ya ve Köln'e gitmiş, daha sonra ise **İsviçre**'de düzenlenen Basel Konseyi'ne katılmıştır.⁸²⁹

- Theodor Bibliander Doğu **İsviçre** ülkesi Thurgau'da doğmuş, hayatının ilerleyen yıllarında **Basel**'e gitmiş,⁸³⁰ Zürih'te ise ölmüştür.⁸³¹

1.2.1.2. Eğitim-Meslek

Latin müelliflerin dini eğitim başta olmak üzere dil, felsefe, mantık, hukuk, tıp, astronomi, şiir gibi konularda seküler bir eğitim aldıkları bilinmektedir. Bu dönemde müelliflerin eğitiminde dikkati çeken en önemli husus filoloji büyük bir yer kaplamıştır. Dil okullarının da kurulmaya başladığı bu dönemde bu konuya hususi bir önem verilmiş ve on dördüncü yüzyıla gelindiğinde Viyana Konsili kararıyla dil okulları açılmaya başlamıştır. Filolojik eğitime verilen önem, diğer din ve kültürlere duyulan entelektüel ilgiyi de artırmıştır. Dil eğitiminin dışında felsefe ve mantığın da müelliflerin başlıca ilgi alanlarından biri olduğunu söylemek mümkündür.

Latin müelliflerinin meslek durumları ve uzmanlık alanları ele alındığında Latinlerin de Bizans'ta olduğu gibi kilise ve manastırda görev yapan din adamlarından oluştuğu görülmektedir. Bununla birlikte bu dönemin önemli bir özelliği Avrupa'da üniversitelerin ortaya çıkmasıdır. Bunun da kökenin de Endülüs'ün önemli derecede etkili olduğunu söylemek gerekir. Avrupa'da günümüzdeki anlamda ilk üniversitelerin ortaya çıkışı on üçüncü yüzyıla dayanmaktadır. Bu dönemden önce Avrupa'da kilise, katedral ve manastır gibi kurumlar varlığını sürdürmekteydi. Yine bu dönemde üniversiteler henüz kurulmadığı için Hristiyan öğrenciler Endülüs'teki İslam eğitim kurumlarında eğitim görmekteydiler. On üçüncü yüzyıldan itibaren İtalya, Fransa ve İngiltere'de

⁸²⁷ Wolf, "Juan de Segovia", 429-30.

⁸²⁸ Tolan, "Nicholas of Cusa", 421.

⁸²⁹ Tolan, 421.

⁸³⁰ Gordon, "Theodor Bibliander", 675-6; Miller, *The Turks and Islam in Reformation Germany*, 17-8. dipnot.

⁸³¹ Gordon, "Theodor Bibliander", 675-6.

üniversitelerin kurulmasıyla birlikte Endülüs önemini yitirmiş ve Hristiyan öğrenciler buralarda eğitim almaya başlamışlardır. Üniversitelerin kuruluşu ile birlikte katedraller ve manastırların yerini modern eğitim kurumları olan üniversiteler almış, dini ve seküler araştırmalar da yavaş yavaş kilisenin baskısından kurtularak bilimsel araştırmaların önü açılmaya başlamıştır. İslam’la ilgilenen araştırmalar klasik oryantalizm öncesi dönemde kiliselerde yetişirken, bu dönemden sonra ilmi faaliyetler artık üniversitelerde yürütölmeye başlanmıştır. Aydınlanma dönemine doğru ise İslam araştırmacıları artık “piskopos” ve “papaz” ünvanı altında değil, “İslam araştırmaları profesörü” veya “Doğu dilleri profesörü” gibi bazı ünvanlar eşliğinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun yanı sıra on beşinci ve on altıncı yüzyıllara doğru birçok İslam araştırmacılarının aynı zamanda hümanizmin savunucuları arasında yer aldığı görölmektedir. Bu açıdan Batı’da İslam araştırmalarının yükselişinde hümanist yazarlar oldukça etkili olmuştur. Diğer yandan Latin din adamlarının ilgi alanlarının Bizanslılara nispeten oldukça çeşitli olduğu görölmektedir. Bunlardan bazıları mali işler sorumlusu iken diğer bazıları tercüman, tarihçi ve dilbilimci olarak görev yapmışlardır. Bu başlık altında Latinlerde İslam’ı ele alan müelliflerin eğitim ve meslek durumlarına yer verilmiştir.

- Mainzli Embrico Mainz katedralinde **mali işler sorumlusu** olarak görev yapmıştır. Embrico’nun hayatıyla ilgili günümüze ulaşan başka bir bilgi bulunmamaktadır.⁸³²

- Aziz Peter Cluny Manastırı’nın dokuzuncu **başrahibi**ydi. Auvergne bölgesindeki Sauxillanges Manastırı’nda **papazlık** yapmıştır.⁸³³

- Kettonlu Robert **tercüme** faaliyetlerinde öne çıktığı bilinmektedir. Robert İbery’a giderek⁸³⁴ orada Arapça öğrenmiş ve Kindi’nin eserleri dahil olmak üzere birçok bilimsel metnin tercümesinde rol almıştır. 1142-43’te Kur’ân’ı tercüme etmesi için Aziz Peter tarafından işe alınmıştır. 1143 ile 1157 yılları arasında ise Pamplona piskoposluğunun **baş diyakozu** olarak görev yapmıştır.⁸³⁵

⁸³² Thomas, “Embrico of Mainz”, 592.

⁸³³ Iogna-Prat ve Tolan, “Peter of Cluny”, 604.

⁸³⁴ Palma ve Hernández, “Robert of Ketton”, 508.

⁸³⁵ Palma ve Hernández, “Robert of Ketton”, 508.

- Ramon Martí, Latin Hıristiyanlığının en büyük **dilbilimcisi** olarak bilinmektedir. Martí, İbranice, Aramice ve Arapçayı ileri düzeyde öğrenmiş ve bu dillerde bir dizi eser kaleme almıştır.⁸³⁶

- Thomas Aquinas, beş yaşında Güney İtalya'daki Benedictine Manastırı'na girmiş, çalışmalarına Napoli Üniversitesinde devam etmiştir. Daha sonra ise Paris ve İtalya'daki Dominik okullarında **teoloji** konusunda dersler vermiştir.⁸³⁷

- Riccoldo da Monte di Croce; Dominik, **Pisa Manastırı'na öğretim görevlisi** olarak atanmış ve 1287'de geçici olarak İtalya'nın Prato şehrindeki manastırın başına getirilmiştir. Süryânîce, İbranice ve Yunanca bilen Riccoldo, Latin Avrupa'da Arapça ve İslam'ın en bilgili alimlerinden biri olmuştur. Dominik Tarikatı'nın Sami dillerinde eğitim görmüştür. Daha sonra Arapça öğrenmek için Bağdat'a gitmiş,⁸³⁸ Nizamiye ve Müstansırıyye medreselerinde de Müslüman âlimlerle bazı tartışmalara katılmıştır.⁸³⁹

- Ramon Llull Mayorka Kralı II. James'in **kahyalığını** yapmıştır. Önemli bir **dilbilimci** olan Llull, **teoloji, felsefe, mantık, hukuk, tıp, astronomi** gibi konularda bazı risaleler kaleme almıştır.⁸⁴⁰

- Segovialı Juan çalışmalarına Salamanca'da başlamış, ilahiyat alanında yüksek lisans derecesi olarak fakültede görev yapmıştır. Bir süre **kardinallik** görevine getirilse de daha sonra bu görevden alınmıştır.⁸⁴¹ 1433'te Basel Konseyi'nde hazır bulunmuş ve konseyin aktif ve üretken katılımcılarından biri olmuştur.⁸⁴²

- Cusalı Nicholas, Heidelberg'de okumuş ve ardından hukuk için Padua'ya ve teoloji için Köln'e gitmiştir. Bir rahip olarak atanmış ve papalık elçisi Kardinal Giordano Orsini'nin hizmetine girmiştir. Daha sonra imparatorlukla müzakerelerde papalık davasını üstlenerek 1448'de Papa V. Nicholas tarafından **kardinal** seçilmiştir. Nicholas önde gelen bir hümanist olmasının yanı sıra yetenekli bir **filolog** ve titiz bir **tarihçi**di.

⁸³⁶ Burman, "Ramon Martí", 381.

⁸³⁷ Tolan, "Thomas Aquinas", 521.

⁸³⁸ Argyriou, "Perception de l'Islam et Traductions du Coran", 46.

⁸³⁹ Burman, "Riccoldo da Monte di Croce", 678.

⁸⁴⁰ Thomas, Hames, "Ramon Llull", 703-4.

⁸⁴¹ Burman, *Latince Kur'ân Çevirileri 1140-1560*, 241-42.

⁸⁴² Wolf, "Juan de Segovia", 429-30.

Latince çok sayıda felsefi ve teolojik eserin yazarı olan Nicholas, metinlere eleştirel **hümanist** bir tutumla yaklaşmıştır.⁸⁴³

- Theodore Bibliander Rönesans savunucularından olup **dilbilimci** bir yazardır.⁸⁴⁴

1.2.1.3. Dini, Mezhebi - Etnik Köken

Orta Çağ Latin dünyasının kurumsal yapısı, Bizans'ta olduğu gibi monarşik kral ve kilise tarafından şekillenmiştir. Bu dönemde kiliselerdeki din adamları devlet yönetiminde büyük ölçüde söz sahibiydiler. Bu nedenle İslam'la ilgili yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu da kiliselerde rahip veya piskopos olarak görev yapan din adamları tarafından ele alınmıştır.

Latin dünyasında Katolik mezhebi içinde iki grubun varlığından söz edilebilir: Dominikenler ve Fransiskanlar. Bunlar On üçüncü yüzyılda Avrupa'nın en büyük iki tarikatı arasında yer almaktadır. Bunlardan Aziz Dominik Tunus'ta Müslümanları Hristiyan yapmak için çeşitli çalışmalar yapmıştır. Aziz Dominik'in Müslüman ve Yahudilerin katledildiği meşhur engizisyon mahkemelerini kurdurduğu bilinmektedir. Fransiskan Tarikatı'nın kurucusu Aziz Fransuva da Dominikler gibi misyonerlik çalışmalarını yürütmüştür.⁸⁴⁵ On altıncı yüzyıla gelindiğinde ise Protestanlığın ortaya çıkışıyla birlikte Hristiyanlığın kurumsal yapısı değişmiş, Katolikler ve Protestanlar arasında ciddi bölünmeler meydana gelmiştir.⁸⁴⁶ Latin Hristiyan müelliflerin başlıca şu gruplara sahip olduğu bilinmektedir:

1. Katolik: Mainzli Embrico, Aziz Peter, Kettonlu Robert, Segovialı Juan, Cusalı Nicholas⁸⁴⁷

⁸⁴³ Tolan, "Nicholas of Cusa", 421.

⁸⁴⁴ Martha Frederiks, "Introduction: Christians, Muslims and empires in the 16th century", *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Brill, Leiden and Boston 2014, VI, 10.

⁸⁴⁵ Sevinç, *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, 15.

⁸⁴⁶ Gregory J. Miller, "Theodor Bibliander's Machometis saracenorum principis", 696-97.

⁸⁴⁷ Dominikenlerin ve Fransiskanların on üçüncü yüzyıldan itibaren Katolik mezhebi içinde yerleşik hale geldiği göz önünde bulundurulduğundan bu dönemden önce yaşayan Mainzli Embrico, Aziz Peter ve Kettonlu Robert'in Dominik ve Fransiskan tarikatlarına bir mensubiyetleri söz konusu değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Kurt, *Hristiyanlık Tarihinde Fransiskan Tarikatı*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, 149. Bununla birlikte on beşinci yüzyılın ortalarında yaşayan Segovialı Juan ve Cusalı Nicholas'un Katolik mezhebi içinde hangi tarikatlara mensup oldukları tespit edilememiştir.

a. Dominik: Ramon Martí,⁸⁴⁸ Riccoldo da Monte di Croce,⁸⁴⁹ Thomas Aquinas⁸⁵⁰

b. Fransisken: Ramon Llull⁸⁵¹

3. Protestan: Theodore Bibliander⁸⁵²

Bununla birlikte Segovialı Juan ve Cusalı Nicholas'ın Katolik mezhebinden olduğu bilinmekle birlikte Dominiken veya Fransisken olup olmadıklarına dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

Latin dünyasında Bizans'ın aksine etnik kimliğin dini kimliğe nazaran daha belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Kettonlu Robert, Kur'an çevirisine yazdığı ön sözde "Christianitas (Hristiyanlık)" yerine "Latinitas tamen (tüm Latinler)" kelimesini kullanarak kendilerini daha ziyade etnik bir kimlikle tanımlamıştır.⁸⁵³ Latinler içerisinde Kavimler göçüyle birlikte Franklar; Fransa'da, Germenlerin içinde Suebler, Alemanlar gibi birtakım kabileler ve Vizigotlar yer almaktaydı. Sekizinci asrın sonlarında Roma İmparatoru Charlemagne; bugünkü Fransa'yı, Avusturya'yı ve Kuzey İtalya'yı içeren bir imparatorluk oluşturmuştur. Böylece bugünkü Avrupa toplulukları ortaya çıkmıştır.⁸⁵⁴ Bu topluluklar arasında İslam'la ilgili araştırmalar konusunda Endülüslülerin nispeten öne çıktığı görülmektedir. Bu da Endülüs'te ilim faaliyetleri ve Müslümanlarla etkileşimin daha yoğun olmasından kaynaklıdır. Burada ele aldığımız müelliflerden Endülüslü olanlar arasında Ramon Martí, Ramon Llull ve Segovialı Juan gibi isimler yer almaktadır. Endülüs'ün yanı sıra diğer müellifler arasında Kettonlu Robert, İngiliz; Aziz Peter ise Fransız kökenliydi. Ancak Robert ve Peter'ın daha sonra İberya Yarımadası'na yerleştikleri bilinmektedir. Bunların yanı sıra Roma'dan Riccoldo Da Monte Di Croce ve Aquinalı Thomas, Almanya'dan Mainzli Embrico ve Cusalı Nicholas, İsviçre'den ise Theodor Bibliander gibi müellifler yer almaktadır.

⁸⁴⁸ Sevinç, *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, 15.

⁸⁴⁹ Burman, "Riccoldo da Monte di Croce", 678.

⁸⁵⁰ Tolan, "Thomas Aquinas", 521.

⁸⁵¹ Thomas ve Hames, "Ramon Llull", 703.

⁸⁵² Gordon, "Theodor Bibliander", 681.

⁸⁵³ Thomas E. Burman, *Latince Kur'an Çevirileri 1140-1560*, 27.

⁸⁵⁴ İlber Ortaylı, *Avrupa ve Biz*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, 185.

1. **Endülüs/İspanyol:** Ramon Martí,⁸⁵⁵ Ramon Llull,⁸⁵⁶ Segovialı Juan⁸⁵⁷
2. **Roma:** Thomas Aquinas,⁸⁵⁸ Riccollo da Monte di Croce⁸⁵⁹
3. **Cermen:** Mainzli Embrico,⁸⁶⁰ Cusalı Nicholas⁸⁶¹
4. **Frenk:** Aziz Peter⁸⁶²
5. **Anglo-sakson:** Kettonlu Robert⁸⁶³
6. **İsveç:** Theodore Bibliander⁸⁶⁴

1.2.2. Eserler Açısından

Latin dünyasında İslam ve Müslümanlarla ilgili kaleme alınan çalışmalar nitelik, yaklaşım, literatür, yazılış amacı ve dil bakımından beş başlık altında ele alınmıştır.

1.2.2.1. Nitelik

Klasik oryantalizm öncesi dönemde Latin literatüründe müstakil olmayan eserler ve müstakil eserler olarak başlıca iki eser türü bulunmaktadır.

1. Müstakil Olmayan Eserler: On birinci ve ikinci yüzyılda İslam’a yapılan referanslar; kronikler ve diğer eser türlerinin satır aralarındaki bilgilerle sınırlı kalmıştır. Müstakil olmayan eserler altında inceleyebileceğimiz bu çalışmalar arasında Fredegar’ın (ö.?) *Chronicle*’ı, Anglo-sakson keşiş Venerable Bede’nin (ö. 735) *The Ecclesiastical History of the English Nation* adlı eseri,⁸⁶⁵ Willibald’ın çalışmaları yer almaktadır.⁸⁶⁶

2. Müstakil Eserler: Müstakil eserlerin ortaya çıkışı yaklaşık olarak on birinci yüzyıla dayanmaktadır. Bu açıdan ilk eser Mainzli Embrico’nun *Vita Mahumeti* adlı eseridir. On birinci yüzyıldan sonra müstakil eserler yaygınlaşmaya başlamıştır. Bunlar arasında Kettonlu Robert’in *Lex Mahumet Pseudo*’su veya *Que Arabice Alchoran*’ı, Aziz

⁸⁵⁵ Burman, “Ramon Martí”, 381.

⁸⁵⁶ Thomas ve Hames, “Ramon Llull”, 703.

⁸⁵⁷ Wolf, “Juan de Segovia”, 429.

⁸⁵⁸ Tolan, “Thomas Aquinas”, 521-22.

⁸⁵⁹ Burman, “Riccollo da Monte di Croce”, 678.

⁸⁶⁰ Thomas, “Embrico of Mainz”, 592.

⁸⁶¹ Tolan, “Nicholas of Cusa”, 421.

⁸⁶² Fück, *Die Arabischen Studien in Europa*, 1.

⁸⁶³ Palma ve Hernández, “Robert of Ketton”, 508.

⁸⁶⁴ Gordon, “Theodor Bibliander”, 675-6.

⁸⁶⁵ Bede, *The Ecclesiastical History of the English Nation*, 1910.

⁸⁶⁶ Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It*, 216-23.

Peter'in *Summa Totius Haeresis* ve *Contra Sectam Saracenorum*'u, Ramon Martí'nin *De seta Machometi* adlı eseri, Aquinalı Thomas'ın *Summa contra gentiles*'i, *De rationibus fidei contra Saracenos*'u, Riccoldo da Monte di Croce'un *Epistole de prosperitate Sarracenorum*'u ve *Contra legem Saracenorum*'u, Ramon Llull'un *Liber disputationis Raimundi Christiani et Homeri Saraceni* adlı eseri, Segovialı Juan'ın Kur'ân tercümesi, Cusalı Nicholas'ın *Cribratio Alchorani*'si ve Theodore Bibliander'in *Machumetis Saracenorum*'u gibi eserler zikredilebilir. Bu eserler oryantalizmi ortaya çıkaran ön çalışmalar olarak kabul edilebilir.

1.2.2.2. Yaklaşım

Bu dönemde İslam'a karşı yaklaşım açısından “polemikçi” ve “polemikçi-dilbilimsel” olarak iki farklı yaklaşım biçimi bulunmaktadır. Bunlar içerisinde Endülüs'ten gelen yazarlar ağırlıkta olmakla birlikte İngiltere, Almanya, Fransa ve İsviçre'den müellifler de yer almaktadır. Bunlardan Endülüslü yazarların İslam'a karşı yaklaşımları nispeten daha insaflı olurken, diğer Avrupalı yazarların üslupları ise daha sert ve polemikçi çerçevede olmuştur. Bunun nedenleri arasında ise Endülüs kökenli veya Endülüs'te eğitim gören müelliflerin aynı zamanda Müslüman filozofların ve din adamlarının tedrisatından geçtikleri veya büyük ölçüde onların eserlerinin etkisinde kaldıkları bilinmektedir. Bunun yanı sıra Endülüs'te aynı zamanda çok kültürlü ve tercüme merkezlerinin bulunduğu bir ortamın da burada yaşayan müelliflerin düşüncelerinin daha mutedil olmasında etkili olduğu düşünülebilir.

1. Polemikçi Yaklaşım

Bizanslıların İslam'a karşı polemik üslubu Latinlerde de devam ettirilmiştir. Bunun nedenleri arasında din adamları doğuda meydana gelen baskınlardan dolayı Sicilya ve Kartaca gibi bölgelere göç eden Bizanslı müelliflerin bilgi birikimlerini bu bölgelere aktarmış olmaları yer almaktadır.

Latin dünyasında Müslümanlar sekizinci yüzyılda başlayan Endülüs'ün fethi ile birlikte tanınmaya başlanmıştır. Maxime Rodinson, Batı dünyasında Müslümanlara karşı ilk tepkinin Endülüs'ün fethi sonrasında gerçekleştiğini söylemiştir.⁸⁶⁷ Fetihler öncesinde

⁸⁶⁷ Maxime Rodinson, *La Fascination de l'Islam*, Librairie François Maspero, Paris 1980, 19-20.

buradaki Bizans teologlarının getirdiği bilgiler dışında Hristiyanların Müslümanlar hakkında herhangi bir bilgi kaynakları bulunmamaktaydı. İslam'ın tanınması ile birlikte Hristiyan kaynaklarda erken dönemlerden itibaren Müslümanlara dair referanslar ve atıflar yer almaya başlamıştır. Müslümanlarla ilgili bu ifadeler Bizans'ta olduğu gibi genellikle polemikçi üslup çerçevesinde meydana gelmiştir. Müslümanlara karşı erken dönem polemik üslubun izleri sekizinci yüzyılda Venerable Bede'nin İngilizceye *The Ecclesiastical History of the English Nation* olarak çevrilen eserinde yer almaktadır. Bede; Müslümanlar hakkında “düşman” ve “barbar” gibi polemik ifadelerini kullanmıştır. On birinci yüzyılda ise Bizans ve Latin polemiklerinin bir arada bulunduğu eserlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan biri olarak Mainzli Embrico'nun *Vita Mahumeti*'si zikredilebilir. Embrico; Hz. Muhammed'i şehvet ve dünyevi hırs tarafından yönlendirilen Libyalı bir kâhin olarak nitelendirmiştir.⁸⁶⁸

2. Polemikçi- Filolojik Yaklaşım

Latinlerde polemikçi yaklaşım yanına, on ikinci yüzyılda İslam üzerine yapılan ciddi çalışmalarla birlikte “polemikçi-filolojik/dilbilimsel” olarak yeni bir yaklaşım türü ortaya çıkmıştır. Filolojik yöntemin ortaya çıkışında Bizans'ın dışa kapalı ve kültürler arası etkileşime izin vermeyen tarih ve felsefe anlayışının yerini, Latinlerde eklektik ve İslam'la uzlaşmaya çalışan yeni bir yönetime bırakmasının yer aldığı söylenebilir. Bu yöntem de Endülüs coğrafyasında gelişme imkânı bulmuş, Yahudi, Müslüman ve Hristiyan olmak üzere üç dinin temsilcilerinin bir araya gelmesiyle asırlarca süren “convivencia (bir arada yaşama kültürü)”⁸⁶⁹ tecrübesi ortaya çıkmıştır.⁸⁷⁰ Latin dünyasındaki bu gelişmelerde Müslümanların oldukça etkili olduğu söylenebilir. Bu dönemde yaşayan birçok Hristiyan yazarın fikirlerinin gelişiminde Farabi (ö. 950), İbn Sina (ö. 1037) ve İbn Rüşd (ö. 1198) gibi Müslüman filozoflar etkili olmuştur. Bu filozoflar aracılığıyla Latinler, Yunan felsefesi ve bilimsel düşünce geleneğini büyük ölçüde öğrenme imkanı elde etmişlerdir. On ikinci yüzyılın sonlarına doğru bu eserlerin büyük bir kısmı Latince olarak Batılı yazarların kullanımında olduğu ve bu dönemde İbn

⁸⁶⁸ Thomas, “Embrico of Mainz”, 592-3.

⁸⁶⁹ Enes Şanal, *Convivencia: Endülüs'te Bir Arada Yaşama Kültürü*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir 2018, 61.

⁸⁷⁰ Arnoud Vrolijk ve Richard van Leeuwen, *Arabic Studies in the Netherlands: A Short History in Portraits, 1580–1950*, (trc. A. Hamilton), Brill, Leiden 2014, 6; Southern, *Western Views of Islam in the Middle Ages*, 19; Brian Catlos, “Foreword: Thomas F. Glick and Convivencia”, *Convivencia and Medieval Spain: Essays in Honor of Thomas F. Glick*, Palgrave macmillan, Switzerland 2009, x.

Sina'nın adı, Aziz Augustinus gibi Hristiyan geleneğinde önemli olan kişilerin adının yanında zikredildiği bilinmektedir. Bu dönemde İbn Rüşd felsefesi yoğun bir ilgi görmüş⁸⁷¹ ve Aristoteles'in eserleri genellikle İbn Rüşd'ün açıklamalarıyla birlikte okunmuştur.⁸⁷² Dönemin önde gelen yazarlarından Thomas Aquinas (ö. 1275), Albertus Magnus (ö. 1290), Roger Bacon (ö. 1294), eserlerini Müslümanların kaleme aldıkları eserlerden faydalanmak suretiyle oluşturmuşlardır. Bunlardan Arapların öğrencisi olarak kabul edilen Bacon, eserlerinde Müslümanların felsefesine duyduğu saygı ve hayranlığını dile getirmekten çekinmemiştir.⁸⁷³

Böylece Müslüman din adamlarıyla olan bu etkileşim sonucunda İslami metinlerin tanınmaya başlamasıyla birlikte dilbilimci yaklaşımın Latin dünyasında gittikçe yaygınlık kazandığı söylenebilir. Bu dönemde söz konusu yaklaşıma sahip olanlar arasında Aziz Peter, Kettonlu Robert, Riccoldo da Monte di Croce, Aquinalı Thomas, Segovialı Juan, Cusali Nicholas gibi isimler yer almaktadır. Bunlardan Kettonlu Robert'in Kur'an tercümesinde dilsel ve tarihsel bazı yorumlar bulunmaktadır. On beşinci yüzyılın ortalarında ise Segovialı Juan, Kur'an tercümesinde polemikçi ve dilbilimsel yaklaşımı kullanmıştır. Juan, tercümesinin bazı yerlerinde Kur'an'a tamamen dilbilimsel bir metin olarak yaklaşarak onu şeytani bir metin olmaktan çıkarmıştır.⁸⁷⁴ Onun Latin Hristiyanların geleneksel ve yenilikçi yaklaşımlarını bir araya getirerek polemikçi ve dilbilimsel yaklaşımın önemli savunucularından biri haline geldiği söylenebilir.⁸⁷⁵

Dilbilimsel yaklaşımın en önemli temsilcileri arasında reformist olarak kabul edilen ve aynı zamanda Rönesans'ın da savunucularından biri olan Theodore Bibliander yer almaktadır. O, eserinde karşılaştırmalı dilbilim, dinler arası mukayese, dinler arası diyalog, dini evrenselcilik olmak üzere çeşitli yöntemleri kullanmıştır.⁸⁷⁶ Bibliander, karşılaştırmalı dilbilimle ilgilenerek İbranice, Arapça, Keldanice, Aramice, Latince ve Yunanca gibi dillerin tek bir ortak dilden kaynaklandığını ileri sürerek bunların temelde yatan tek bir inanca işaret edebileceği hipotezini ortaya koymuştur. Bibliander, böylece

⁸⁷¹ Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, 45-6;

⁸⁷² Nikolas Häring, "Commentary and Hermeneutics", *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, (haz. Robert L. Benson, Giles Constable), Cambridge Mass., 1982, 173-200; A.J. Minnis, A.B. Scott, David Wallace, *Medieval Literary Theory and Criticism, c. 1100-1375: The Commentary Tradition*, Oxford 1988.

⁸⁷³ Abdul-Settar Abdul-Latif Mal-Allah, "The Image of Islam and Muslims in Medieval Writings with Reference to Chaucer's Man of Law's Tale", *Journal of Basrah Researches*, 34(1), 2010, 23.

⁸⁷⁴ Thomas E. Burman, *Latince Kur'an Çevirileri 1140-1560*, 252.

⁸⁷⁵ Burman, *Latince Kur'an Çevirileri 1140-1560*, 257.

⁸⁷⁶ Frederiks, "Introduction: Christians, Muslims and empires in the 16th century", 10.

Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında büyük gerilimlerin yaşandığı bir dönemde, dini evrenselciliği savunarak Hristiyanlık ve İslam arasındaki ortak noktaları vurgulamıştır.⁸⁷⁷ Ayrıca o, koleksiyonunda yer alan Kettonlu Robert'in çevirisinde hata ve polemik içeren birçok ifadeyi kendi notlarıyla değiştirerek olumlu değerlendirmeler eklese de⁸⁷⁸ yine de onun polemikçi yaklaşımın etkisinden kendisini kurtaramadığı söylenebilir. Nitekim Bibliander eserinin bazı yerlerinde İslam'ı şiddetle dolu vahşi bir din olarak yansıtmıştır.⁸⁷⁹

1.2.2.3. Literatür

Klasik oryantalizm öncesi dönemde Latin dünyasında Müslümanlarla ilgili olarak iki tür literatür biçimi ortaya çıkmıştır: Sözlü ve yazılı gelenek. Erken dönemde sözlü literatür daha yaygın olarak kullanıldığı için Müslümanlarla ilgili ilk elden bilgiler şifahi olarak aktarılmaktaydı. Daha sonra şifahi bu aktarımlar kilise mektupları, kronoloji ve tarih kitapları gibi çeşitli eser türlerinde yer almaya başlamıştır. İslam'la ilgili ele alınan eserlerdeki yazılı gelenek türleri şunlardır:

1. Kilise Mektupları: Aziz Peter'in Müslümanlarla ilgili yaklaşık 1143-44 yılları arasında *Summa totius haeresis*'i⁸⁸⁰ ve Riccoldo da Monte di Croce'un *Epistole de prosperitate Sarracenorum*⁸⁸¹ adlı eseri kilise mektupları içerisinde zikredilebilir.

2. Biyografik eserler: Aziz Peter, *Contra sectam Saracenorum* adlı eserinde Hz. Peygamber'in hayatını ele almıştır.⁸⁸² Yine Theodor Bibliander *Machumetis saracenorum*⁸⁸³ adlı eserinde Hz. Muhammed'in ve ondan sonra gelen sahâbenin hayatlarını ele almıştır. Bu nedenle on ikinci yüzyıldan itibaren Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili biyografik materyallerin Latinlere ait kaynaklarda yer almaya başladığı söylenebilir.

3. Tercümeler: Kettonlu Robert'in *Lex Mahumet*'i ve Segovialı Juan'ın Kur'an tercümesi Latin dünyasında kaleme alınan tercüme eserler arasında zikredilebilir.

⁸⁷⁷ Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, xvii-xviii.

⁸⁷⁸ Gordon, "Theodor Bibliander", 675-83.

⁸⁷⁹ Burman, *Latince Kur'an Çevirileri 1140-1560*, 144.

⁸⁸⁰ Iogna-Prat ve Tolan, "Peter of Cluny", 606-7.

⁸⁸¹ Burman, "Riccoldo da Monte di Croce", 687.

⁸⁸² Tolan, *Sons of Ishmael*, 608.

⁸⁸³ Gordon, "Theodor Bibliander", 675-6.

4. Ansiklopediler: Theodore Bibliander'in *Machumetis saracenorum* adlı eseri bazı yazarlar tarafında ansiklopedik mahiyette bir eser olduğu öne sürülerek ilk İslam ansiklopedilerinden biri olarak kabul edilmiştir.⁸⁸⁴

5. Şiir türü eserler: Mainzli Embrico, Hz. Muhammed'in biyografisini manzum olarak kaleme alan ilk Latin yazarlardandır.⁸⁸⁵

6. Apolojiler (reddiye): Latin Hıristiyanlığında meydana getirilen birçok eserin apolojik (reddiye) türü eserlerden oluştuğunu söylemek mümkündür. Bunlar arasında Aquinalı Thomas'ın *Summa contra gentiles*'i ve *De rationibus fidei contra Saracenos*'u,⁸⁸⁶ Ramon Martí'nin *De seta Machometi* adlı eseri,⁸⁸⁷ Riccoldo da Monte di Croce'un *Contra legem Saracenorum*'u,⁸⁸⁸ Ramon Llull'un *Liber disputationis Raimundi Christiani et Homeri Saraceni*'si⁸⁸⁹ ve Cusalı Nicholas'ın yazdığı *Cribratio Alchorani* isimli eserler reddiye türü eserler arasında zikredilebilir.⁸⁹⁰

1.2.2.4. Yazılış Amacı

Latin Hıristiyanlığında kaleme alınan eserlerin yazılış amaçları genellikle reddiyeye yönelikken, bunlar yanında İslam kaynaklarını tercüme etmek veya misyonerlik gibi amaçlar da yer almaktadır.

1. Reddiye: Sekizinci yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığı savunmak amacıyla birçok apolojik (reddiye türü) eserin meydana getirilmiştir. Mainzli Embrico'nun *Vita Mahumeti*'si⁸⁹¹ ve Ramon Martí'nin *De seta Machometi*'si⁸⁹² Kettonlu Robert'in (ö.?) *Lex Mahumet pseudo: prophete que arabice Alchoran*'ı, Aziz Peter'in *Summa totius haeresis* ve *Contra sectam Saracenorum*'u, Aquinalı Thomas'ın *Summa contra gentiles* ve *De rationibus fidei contra Saracenos* adlı eserleri, Riccoldo da Monte di Croce'un

⁸⁸⁴ Gregory J. Miller, Theodor Bibliander'in *Machumetis saracenorum principis eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse alcoran (1543)*" adlı eserini ilk İslam ansiklopedisi olarak kabul etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Miller, "Theodor Bibliander's *Machumetis saracenorum principis*"; Gordon, "Theodor Bibliander", 651. Ancak bu eseri ilk İslam ansiklopedisi olarak kabul etmek mümkün gözükmemektedir.

⁸⁸⁵ Tolan, *Sons of Ishmael*, 3, 6.

⁸⁸⁶ Tolan, "Thomas Aquinas", 523-24.

⁸⁸⁷ Burman, "Ramon Martí", 381.

⁸⁸⁸ Burman, "Riccoldo da Monte di Croce", 687.

⁸⁸⁹ Thomas ve Hames, "Ramon Llull", 704-5.

⁸⁹⁰ Tolan, "Nicholas of Cusa", 421.

⁸⁹¹ Tolan, *Sons of Ishmael*, 3, 6.

⁸⁹² Burman, "Ramon Martí", 381.

Epistole de prosperitate Sarracenorum ve *Contra legem Saracenorum*'u, Ramon Llull'un *Liber disputationis Raimundi Christiani et Homeri Saraceni*'si, Segovialı Juan'ın Kur'ân tercümesi, Cusalı Nicholas'ın *De pace fidei*, *Epistola ad Ioannem de Segovia* ve *Cribratio Alchorani* adlı eserleri⁸⁹³ ve Theodore Bibliander'in *Machumetis saracenorum* adlı eseri Hristiyan inancını desteklemek amacıyla kaleme alınmıştır.

2. Misyonerlik: Latin Hristiyanlarının İslam'ı ele almalarındaki önemli bir etken misyonerlik faaliyetleri olmuştur. Bu dönemde Katolik mezhebinin Dominiken ve Fransisken tarikatından din adamları Hristiyanlığın yayılması amacıyla kendi inançlarını destekleyecek mahiyette İslam kaynaklarına yönelmişlerdir. Bunlardan Segovialı Juan'ın, Kur'ân tercümesini Yahudileri ve Müslümanları Hristiyanlığa döndürme amacıyla kaleme aldığı söylenebilir.⁸⁹⁴

1.2.2.5. Dil

Latinlerin resmi ve bilimsel dili Latince idi. Bu dönemde İslam'la ilgili birçok eser çoğunlukla Latince kaleme alınırken bunun yanı sıra Katalonca ve Arapça olarak yazılan eserler de bulunmaktadır.

1. Latince: Latince kaleme alınan çalışmalar arasında Mainzli Embrico'nun *Vita Mahumeti* adlı eseri, Kettonlu Robert'in (ö.?) *Lex Mahumet pseudo: prophete que arabice Alchoran*'ı, Aziz Peter'in *Summa totius haeresis* ve *Contra sectam Saracenorum*'u, Ramon Martí'nin *De seta Machometi*'si, Aquinalı Thomas'ın *Summa contra gentiles* ve *De rationibus fidei contra Saracenos* adlı eserleri, Riccoldo da Monte di Croce'un *Epistole de prosperitate Sarracenorum* ve *Contra legem Saracenorum*'u, Ramon Llull'un *Liber disputationis Raimundi Christiani et Homeri Saraceni*'si, Segovialı Juan'ın Kur'ân tercümesi, Cusalı Nicholas'ın *De pace fidei*, *Epistola ad Ioannem de Segovia* ve *Cribratio Alchorani* adlı eserleri⁸⁹⁵ ve Theodore Bibliander'in *Machumetis saracenorum* adlı eseri zikredilebilir.

⁸⁹³ Tolan, "Nicholas of Cusa", 425.

⁸⁹⁴ Wolf, "Juan de Segovia", 429.

⁸⁹⁵ Tolan, "Nicholas of Cusa", 425.

2. Katalonca: Ramon Lull'un *Doctrina pueril, Llibre del gentil i dels tres savis* ve *Cent noms de Déu* adlı eserleri Kataloncada kaleme alınmıştır.⁸⁹⁶

3. Arapça: Ramon Lull eserlerinden bazılarını Arapça olarak kaleme almıştır.⁸⁹⁷

1.2.3. Bağlam Açısından

Latinler, her biri birbiriyle işleyen rakip ideolojiler, dini inançlar ve alt kültürlerle dolu bir coğrafyayı temsil ediyordu. Bizans'ın içinde bulunduğu savaşların ve Pers baskınlarının bir sonucu olarak Latinler, Bizans'tan gelen din adamları ve filozoflara ev sahipliği yapmış ve buraya göç eden ilim adamları, Kartaca, Sicilya, güney İtalya ve Roma gibi farklı bölgelere yerleşmişlerdir.⁸⁹⁸ Bu göçlerle birlikte Bizans'ın İslam mirası Latinlere devredilmiştir.⁸⁹⁹ Bizans ve Latin Hristiyanlığında paradigma anlamında ne kadar yoğun bir bilgi aktarımının gerçekleştiği tam olarak bilinemese de Bizans dünyasında ortaya çıkan birçok görüşün Latinlerde de devam ettirildiği görülmektedir. Bu anlamda bilhassa Yuhannâ ed-Dımaşkî gibi bazı kilise babalarının paradigmaları Latin düşüncesinde oldukça etkili olmuştur. Bizans ve Latinler arasında entelektüel etkileşimle birlikte siyasi açıdan da bu iki imparatorluk arasında birtakım olaylar meydana gelmiştir. Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra Bizans; önce Arap, daha sonra Türk fetihleriyle zor durumda kalmasıyla sürekli olarak Latinlerden siyasi ve askeri yardım istemiştir. Ancak Latinlerin on ikinci yüzyılda Haçlı Seferleri'yle İstanbul'u işgal edip yağmalamaları Doğu Hristiyan tarihinde derin ve unutulmaz bir yara bırakmıştır.

On birinci yüzyıldan on altıncı yüzyılın sonlarına kadar Latin dünyasında Hristiyan-Müslüman ilişkileri açısından üç önemli olay gerçekleşmiştir: Endülüs'ün Emevîler tarafından fethi, Haçlı Seferleri ve İstanbul'un fethi. Endülüs sekizinci yüzyıldan itibaren Emevî halifesinin torunları tarafından fethedilmeye başlanmış ve bu bölge on beşinci yüzyıla kadar Müslümanların hâkimiyeti altında kalmıştır.⁹⁰⁰ Hristiyan

⁸⁹⁶ Thomas ve Hames, "Ramon Llull", 706, 709, 712.

⁸⁹⁷ Thomas, Hames, "Ramon Llull", 704.

⁸⁹⁸ Schädler, "John Damascus and Islam", 209.

⁸⁹⁹ John V. Tolan, "Introduction", *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Brill, Leiden and Boston 2011, III, 3.

⁹⁰⁰ Endülüs'ün fethi Avrupa tarihinde en büyük yaralarından biri olarak kabul edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ortaylı, *Avrupa ve Biz*, 187.

dünyasında meydana gelen her önemli yeniliğin kökenini oluşturan Endülüs'te, Hristiyan-Yahudi-Müslüman birlikteliğinin barış içinde varlığını sürdürdüğü büyük bir medeniyetin temelleri oluşmuştur. Müslümanların fethinden önce bu bölgede Hristiyan dünyasında soyluların büyük yapılarda yaşadığı, cahillikleriyle övünen bir toplum bulunmaktaydı.⁹⁰¹ Ancak Müslümanların bölgeye girişiyle birlikte kilisenin baskısı altında özgürlüğünü bulamayan ve skolastik düşünce içerisinde adeta boğulan Latinlere aydınlanma yolu açılmıştır. Müslümanların buradaki Hristiyan topluluğu ile yakın ilişkileri ve Müslümanların Hristiyanları ne derece etkilediğini Endülüslü Müslüman seyyahlardan İbn Cübeyr ortaya koymaktadır. İbn Cübeyr 1185'te Sicilya'yı ziyaret ettiğinde Kral William II'nin (1166-1189) Arapça okuyup yazdığını,⁹⁰² Palermo'daki Hristiyan kadınların Müslümanlar gibi giyindiklerini, onlar gibi Arapça konuştuklarını, orada yaşayan Hristiyan kadınların tesettürlü olduklarını ve peçe taktıklarını kaydederek hatta bu kadınların Müslüman kadınlar gibi süslandıklarını, kına yakıp koku sürünerek kiliseye girdiklerini anlatmıştır.⁹⁰³ İbn Cübeyr ayrıca Sicilya'daki kralların Arapça yazıyı kullandıkları ve paralarında "Kelime-i Tevhid" ve "Kelime-i Şehadet" in bulunduğunu da kaydetmiştir.⁹⁰⁴ Bununla birlikte Endülüs'te kanlı olarak gösterilen Müslümanlara ve onların değerlerine karşı provakasyon hareketlerinin başladığı görülmektedir. Buna göre ilk defa 850'de Perfectus tarafından Kurtuba'da başlayan Hz. Peygamber'e hakaret hareketi daha sonra yayılmaya devam etmiştir.⁹⁰⁵ Bu da Batı'da Müslümanlara karşı yapılan hakaret ve nefret söylemlerinin erken tarihlere kadar dayandığını göstermektedir.

On ikinci ve on üçüncü yüzyıl, "reconquista" (İspanya'yı yeniden ele geçirilmesi) hareketlerine tanık olmuştur. "Reconquista" (yeniden fetih) hareketi sonrası Hristiyanlar İslam'ı bu defa Endülüs topraklarında kalan Müslümanları Hristiyanlaştırmak için araştırmaya başlamışlardır.⁹⁰⁶ Kadim dünyanın aktarıcısı olarak Arapça ilmi birikimi, Orta Çağ Hristiyanları için güçlü bir ilham kaynağı olmuştur. Hatta zaman zaman Müslümanlar tarafından sunulan ve kapsamlı tercümelerle erişilebilir kılınan materyali sadece kabul etmekle kalmamış, bu malzemeye Arap düşünürler tarafından verilen

⁹⁰¹ Southern, *Western Views of Islam in the Middle Ages*, 14-5.

⁹⁰² İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, (trc. İsmail Güler), Selenge Yayınları, İstanbul 2003, 243.

⁹⁰³ İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, 250.

⁹⁰⁴ İsmail Cerrahoğlu, "Batıda Kur'an Tetkikleri", *Vakıflar Dergisi*, (11), 1976, 324.

⁹⁰⁵ Karen Armstrong, *İslam Peygamberinin Biyografisi: Hazreti Muhammed (sav)*, (trc. Selim Yeniçeri), Koridor Yayınları, İstanbul 2005, 22-27.

⁹⁰⁶ Waardenburg, "Mustashrikün", 737.

yorumlar da Hristiyanlar tarafından benimsemiştir. İslam felsefesi, Batı'nın felsefeye ve özellikle Yunan felsefesine olan ilgisini uyandırmıştır. On dördüncü yüzyılda Paris Üniversitesi'nde Aristoteles, İbn Rüşd'ün şerhleriyle okutulmaya başlamıştır. Bu dönemdeki Hristiyan bilginlerin birçoğunun Müslüman alimlerin tedrisatından geçtiği görülmektedir. Batı'da Yunan düşüncesi ya doğrudan Bizans'tan gelen kaynaklarla ya da Arapça tercümelerle yeniden keşfedilmiştir. Örneğin Aristoteles'in *Metafizik* adlı eseri Konstantinopolis'ten Paris'e yaklaşık 1220'lerde gelmiş, birkaç yıl sonra da onun Arapça tercümesi getirilmiştir.⁹⁰⁷

Haçlı Seferleri de Hristiyanların Müslümanlarla karşı karşıya geldiği bir başka karşılaşma noktası olmuştur.⁹⁰⁸ On birinci yüzyılda 1095'te başlayan Haçlı Seferleri 1291 yılına kadar devam etmiştir.⁹⁰⁹ Bizans sınırından geçerek Anadolu'ya giren Selçuklular, 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nda Bizanslılar ağır bir yenilgi yaşatmışlardı. Türk ilerleyişini durduramayan Bizans İmparatoru I. Alexius Comnenus, 1091 yılında Papa'dan yardım istemiş, bu yardımın sağlanmasıyla I. Haçlı Seferi meydana gelmişti.⁹¹⁰ On birinci yüzyılın ikinci yarısında II Papa Urban'ın 1096'daki çağrısı ile başlayan Haçlı Seferleri İslam'ı tanımada önemli bir adım teşkil etmiştir.⁹¹¹ Bu seferler Hristiyan dünyasında önemli değişimlerin başlangıcını oluşturmuş ve Hristiyanlar bu sayede Müslümanları daha yakından tanıma imkânı elde ederek Orta Çağ boyunca üretilen "Sarazen pagan" imajının yanlış olduğuna şahit olmuşlardır.⁹¹² Haçlı Seferleri İslam dünyasındaki her önemli yeniliğin Latinlere aktarılmasında önemli bir araç vazifesi üstlenerek İslam dünyasıyla müzakere etme ve etkileşim kurmanın yolunu açmıştır.

On ikinci yüzyıldan itibaren, Latinlerin Müslümanlara yönelik "stratejik söylem"i değişmiş ve mesele artık onlara karşı savaşmak değil, İslam'dan gelen entelektüel bilginin Hristiyan dünyasına geçiş yolunu açmak olmuştur. Bu dönemde İslam'la ilgili meydana getirilen eserlerde her ne kadar polemikçi yaklaşım devam ettirilse de İslam'ın engellenemez ilerleyişi karşısında Latinler, doğrudan İslam'la yüzleşmek yerine Hristiyanlık ideolojisi etrafında İslam'la tanışmanın bir anlamda önünü açmışlardır. Bu,

⁹⁰⁷ Gustave E. Von Grunebaum, *Medieval Islam: A Study in Cultural Orientation*, 2. basım, The University of Chicago Press, London 1953, 339-40.

⁹⁰⁸ Işın Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, 525.

⁹⁰⁹ Demirkent, "Haçlılar", 525.

⁹¹⁰ Armstrong, *Kısa Bir Tarih İslam*, 114.

⁹¹¹ Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, 277.

⁹¹² Tolan, *Saracens*, xxi.

Aziz Peter'ın de dile getirdiği şekilde öncelikli bir mesele haline gelmiş ve bunun için de gerçek İslam bilgisinin ortaya çıkarılması için gereken bütün çabalar gösterilmiştir.⁹¹³ Bu durum entelektüel gayeden ziyade bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Ancak kilise ve Hristiyan dünyası kılıç yerine, İslam'ı öğrenmek suretiyle onunla mücadele etmenin önemini anlaması çok uzun bir süreç sonunda meydana gelmiştir. Batı dünyasının Orta Çağ döneminin sonlarına doğru Hristiyan ilahiyatçıların Müslüman coğrafyalara ulaşmaları sayesinde Doğu'yla ilgili gerçek bilgilere sahip olmanın yolunu bulduklarında artık geçmişin çarpıtılmış kurgusuna ihtiyaçları kalmamıştı. Onlar seyyah ve şairlere nispeten daha iyi durumdaydılar. Doğu'dan otantik bilgi için bir arayış içerisindeydiler ve ciddi polemiğe yol açan hikâye ve efsanelerle ilgilenmiyorlardı. Aynı zamanda Hristiyanların bu dönemde Müslümanlara karşı siyasi üstünlük kazanmaya başlaması, Müslümanların kültürel katkılarının daha kolay benimsenebilmesine neden olmuştur. Nitekim Hristiyan dünyası bir zamanlar büyük bir güç olan ancak şimdi çökmekte olan İslam medeniyetine büyük bir özgüvenle bakıyor ve kendi gelişiminin önündeki ön yargıları ve yanlış anlamaları kaldırmaya çalışıyordu. Orta Çağ'da İslam'a kapalı olan Hristiyanlık şimdi İslam'ı incelemeyi kendi gelişiminin ön koşulu olarak görüyordu.⁹¹⁴ Bununla birlikte bu dönemde Hristiyan ilahiyatçıların amaçları İslam'ı daha iyi reddetmek için tanımak olsa da⁹¹⁵ yine de klasik döneme kadar İslam inancı hakkında yeterince bilgi edinme araçlarından ve yönteminden yoksun oldukları söylenebilir.⁹¹⁶

On üçüncü yüzyılda Hristiyanlar, diğer dinlere karşı özellikle de Müslüman ve Yahudilere karşı misyonerlik faaliyetlerini genişletmeye başlamışlardır. Dominik misyonerler Hristiyan kızların Müslümanlarla evlenmesi amacıyla Müslüman ülkelere göndererek onların Hristiyanlaşmasını sağlamak gibi faaliyetlerini yürütmek için birçok yöntem uygulamışlardır. Mesela olmuştur.⁹¹⁷ Hatta misyonerlerin çabalarıyla ilgili bir diğer örnek olarak da 1226'da Papa Honorius doğuda çalışan misyonerlere gönderdiği mektupta, onlardan yerel kıyafetler giymelerini ve sakal bırakmalarını istemesi

⁹¹³ Tibawi, Abdülmelik, Algar, *Krizdeki Oryantalizm-Eleştiriler-*, 51.

⁹¹⁴ John M. Ganim, *Medievalism and Orientalism: Three Essays on Literature, Architecture and Cultural Identity*, Palgrave Macmillan, New York 2008, 10-14.

⁹¹⁵ Norman Daniel, *Heroes and Saracens: An Interpretation of the Chansons de Geste*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1984, 270.

⁹¹⁶ Daniel, Daniel, *Heroes and Saracens*, 270-1.

⁹¹⁷ Dana Cerlaton Munro, "The Western Attitude Toward Islam During the Period of the Crusades", *Speculum* 6(3), 1931, 339.

olmuştur.⁹¹⁸ Dominiken ve Fransiskanların misyonerlik faaliyetleriyle ilgili bu çabaları daha sonra filolojik araştırmaların önünü açmıştır. Nitekim 1250’de Raymond of Peñafort, Arapçada uzmanlaşmak için Tunus’ta bilimsel araştırma merkezi kurmuştur.⁹¹⁹ Bununla birlikte on dördüncü yüzyılın sonlarında İber Yarımadası’nda Dominik ve Fransiskan çevrelerindeki bazı girişimlere ve kendini Müslümanlara yönelik misyon davasına adanmış ilahiyatçıların varlığına rağmen Avrupa’da Arapça eğitimi, birkaç el yazması ve sözlük dışında, neredeyse bulunmamaktaydı. On dördüncü yüzyılın sonuna kadar tıp ve felsefeyle ilgili çalışmalar dışında Arapçayla ilgilenen Hristiyan ilahiyatçıların varlığı mevcut değildi. Latince, Yunanca, İbranice, Arapça ve Aramice bilen hümanistlerin filolojik ilgisini, misyonerlik ilgisini ve İslam araştırmalarını üniversitelerde ve Hristiyan entelektüel çevrelerinde yoğunlaştırmaya yönelik kararlı gelişmeler, ancak on beşinci yüzyılda meydana gelmiştir.⁹²⁰

Latin Hristiyanlığına damga vuran bir başka olay ise Türklerle olan ilişkileri olmuştur. Haçlı seferleri vasıtasıyla Türklerle karşı karşıya gelen Latinler onlarla ilgili birçok düşünce ve yargılarını Haçlı kroniklerine aktarmışlardır. Nitekim birinci Haçlı kroniği *Gesta Francorum*’da Türklerin Müslüman olmalarına duyulan öfke dile getirilmiş,⁹²¹ Protestanlığın kurucularından olan Martin Luther (ö. 1546), Türklerin Tanrı’nın gazabının sopası olduğunu ifade ederek onları şeytanın hizmetkarı olarak nitelemiştir.⁹²² Buradan hareketle Orta Çağ’da Türk imajının, “Türk-İslam karşıtlığıyla pekiştirilmiş ve tuhaf bir şekilde hem hayranlık hem de korku imgeleriyle özdeşleştirilmiş” bir söylem haline geldiği söylenebilir.

Hristiyanlığın diğer din ve kültürlerle karşı açılmaya başlamasında ve İslam kaynaklarını yoğun bir şekilde araştırma girişiminde Türklerin 1529 yılında Avrupa içlerine kadar ilerleyerek⁹²³ Hristiyan yaşamının siyasi, ekonomik ve dini açıdan en önemli parçası haline gelmesi,⁹²⁴ Protestanlığın kendi oryantasyonunu belirlemek ve

⁹¹⁸ Thomas F. O’meara, “The Theology and Times of William of Tripoli, O.P.: A Different View of Islam”, *Theological Studies*, 69, 2008, 82.

⁹¹⁹ Thomas F. O’meara, “The Theology and Times of William of Tripoli, O.P.: A Different View of Islam”, *Theological Studies*, 69, 2008, 82.

⁹²⁰ Segesvary, *L’Islam Et La Réforme*, 35-6.

⁹²¹ Munro, “The Western Attitude Toward Islam During the Period of the Crusades”, 334.

⁹²² Martin Luther, *On the War Against Turk*, 2016, 19-20, https://www.wolfmueller.co/wp-content/uploads/2018/03/WarAgainstTurk_formattedtxtstudyquestionsCover.pdf (Erişim Tarihi 8 Nisan 2023).

⁹²³ Gordon, “Theodor Bibliander”, 682-3.

⁹²⁴ Segesvary, *L’Islam Et La Réforme*, 8.

Katoliklerin kendilerine yöneltilen eleştirilerine cevap vermek için İslam'ı araştırma isteği ve hümanizmanın diğer din ve kültürleri incelemeye olan ilgisi yer almaktadır. Bu şekilde Avrupa'da bir zihinsel dönüşüm meydana gelmiş ve bu dönüşüm aynı zamanda küresel bir tarihsel vizyonunun oluşmasına da yardımcı olunmuştur.

Öte yandan on dördüncü yüzyılın sonlarına doğru Osmanlıların Avrupa dünyasında ilerlemeye başlamasıyla Müslümanlara karşı tartışmalar da yeniden güncellik kazanmaya başlamıştır. On altıncı yüzyılda Kur'an'ın Bibliander tarafından neşredildiği dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun artık Avrupa siyaset sahnesinde önemli bir faktör ve değişmez bir unsur olduğu görülmektedir. Bu dönemde Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1526 yılında Mohaç'ta Macaristan Kralı'nın birliklerine karşı Viyana'ya ve İmparatorluğa kapı açan zaferi Hristiyan dünyasında büyük bir endişeye neden olmuştur.⁹²⁵ Böylece Hristiyan dünyası Endülüs'ten sonra bir kez daha güvenliği ve dini inançları konusunda tehdit altına girmiştir. Müslüman imparatorluk arasında coğrafi olarak Avrupa'ya en yakın olan Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'nın İslam anlayışını en çok etkileyen imparatorluklardan biri olmuştur. 1453 yılında Fatih Sultan Mehmed liderliğindeki Osmanlılar, İstanbul'u ve Bizans İmparatorluğu'ndan geri kalan kısımları fethetmiştir. İstanbul'un fethedilmesi Avrupa nazarında Roma'nın ikinci düşüşü olarak algılanmıştır.⁹²⁶ Osmanlı'nın Avrupa'da yankılanan askeri başarıları ve süregelen fetihleri Hristiyan dünyasında Müslümanlara karşı tartışmalara güncellik kazandırarak Orta Çağ ilahiyatındaki reddiye literatürü yeniden canlanmasına neden olmuştur.⁹²⁷ Bu açıdan on beşinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde Segovialı Juan,⁹²⁸ İstanbul'un fethinden sonra dikkatini tümüyle İslam'a vererek Kur'an tercümesini yazmıştır.⁹²⁹ Dönemin sonlarına doğru da Theodor Bibliander, Kettonlu Robert'in Latince Kur'an çevirisinin de yer aldığı *Machumetis saracenorum* adıyla bir koleksiyon neşretmiştir.⁹³⁰

On altıncı yüzyılın sonlarına doğru Katolikler arasında İslam araştırmalarına karşı çekince ve ön yargıların devam ettirilerek şiddetli bir muhalefetin sergilendiği görülmektedir. Hristiyanlıkla İslam'ın karşılaştırılması noktasında teslis doktrini, Hz. İsa'nın tanrısallığı, Hz. Meryem ve aziz kültü konusundaki sıkı bağlılıkları nedeniyle

⁹²⁵ Segesvary, *L'İslam Et La Réforme*, xi, 1-2.

⁹²⁶ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 9.

⁹²⁷ Segesvary, *L'İslam Et La Réforme*, xi, 1-2.

⁹²⁸ Tolán, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, 276.

⁹²⁹ Burman, *Latince Kur'an Çevirileri 1140-1560*, 242.

⁹³⁰ Burman, 26; Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 46.

devamlı surette Müslümanlarla anlaşmazlığa düşmüşler ve onların bu bağnazlığı Müslümanlarla diyalog kurmalarına engel olmuştur. Ancak Protestanların İslam’la diyalog kurma istekleri, Katoliklere nazaran İslam’la daha yakın temas kurmalarını sağlamış ve onların bu tutumu İslam araştırmalarına yönelmelerindeki coşkuyu daha da artırmıştır.⁹³¹ On altıncı yüzyıla kadar ise İslam araştırmaları Latin topraklarında gelişme imkanı bulamamıştır. Bunda, Endülüs topraklarının yeniden Hristiyan krallıklarının ve Engizisyonun kontrolü altına girmesi ile Arapça kitapların ve el yazmalarının büyük ölçüde tahrip edilmesi, onlarla ilgilenen sınırlı sayıdaki var olan araştırmacıların Arapça ve İslam dinini incelemek için gerekli olan çalışma araçlarından ve yöntemlerinden mahrum olması önemli rol oynamıştır.⁹³²

1.2.4. Yöntem Açısından

Latin Hristiyanların diğer dinlere bakışı on üçüncü yüzyılda İslam araştırmalarına etki eden önemli bir isim olan Aquinalı Thomas’ın görüşleri doğrultusunda meydana gelmiştir. Thomas, Augustinus’tan sonra Hristiyan düşüncesine yön veren önemli bir isim olmuştur. Onun düşünceleri, “Aristotelesçilik” ve “Hegelicilik” gibi “Thomizm” (Thomascılık)⁹³³ adında yeni bir ekolün meydana gelmesine neden olmuştur. Thomas, Latin ruhuna uygun olarak Tanrı odaklı bir düşünce sistemi geliştirmiştir. Aristoteles’in düşüncelerini geliştirerek iman ile akıl ve teoloji ile felsefe arasında bir ayrım yaparak bunları uzlaştırmaya çalışmıştır. Bu açıdan o, Augustinus’un Yeni Platonculukla Hristiyanlığı sentezlemesine benzer bir biçimde Aristo felsefesi ile Hristiyanlığı sentezlemeye çalışmıştır. Onun bu düşüncelerinde Endülüs’teki İslam alimleriyle olan etkileşimin önemi büyüktür. Nitekim o, Aristoteles’i İbn Rüşd ve İbn Sînâ’nın eserleri ile tanıma fırsatı elde etmiştir.⁹³⁴

Latinlerde Müslümanlarla uzun bir mirasın paylaşılması Hristiyanların dini metinleri ele alma usullerini etkilemiştir. İslam kaynaklarına olan vukufiyyetin artması ve İslam’la ilgili araçların geliştirilmesi ve meselelere akıl perspektifinden yaklaşılmasıyla

⁹³¹ Segesvary, *L’Islam Et La Réforme*, 1-2.

⁹³² Segesvary, *L’Islam Et La Réforme*, 35-6.

⁹³³ Thomizm, Thomas Aquinas’ın öncülük ettiği teolojik ve felsefi mahiyetteki ekolüne verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Aydın, “Thomas Aquinas’da Nedensellik Sorunu”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (27), 2019, 18; Hasan Akkanat, “Katolik Kilisesi’ndeki İbn Rüşd Mirası”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, (2), 2007, 116.

⁹³⁴ Aydın, “Thomas Aquinas’da Nedensellik Sorunu”, 18-9.

İslam araştırmalarının yeni kalesi konumunda olan Endülüs, bünyesinde yetişen ilim adamları sayesinde İslam araştırmalarında yeni bir metodun ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. On ikinci yüzyılın başlarından itibaren “Cluny corpus” koleksiyonun başında yer alan Aziz Peter’in çabalarıyla, İslam araştırmalarında yeni bir yöntem arayışına gidilerek Haçlı Seferleri’yle sağlanamayan başarı entelektüel alanda sağlanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde Aziz Peter’in de ifade ettiği şekilde Hristiyan dünyasında benimsenen usul “Size kılıçla değil, sevgiyle saldırıyorum” ifadesinde kendisine yer bulmuştur. Bu usul aynı zamanda, savaş ve saldırı çağından bilgi ve akıl çağına geçişi temsil etmekteydi.⁹³⁵ Bu dönemde bir din adamının bu şekilde bir öngörüsünün olması oldukça dikkat çekicidir. Nitekim Hristiyan dünyasının daha sonraki ilerlemeleri göz önüne alındığında onun bu öngörüsünün ve çağrısının ne kadar önemli bir mahiyet arz ettiği anlaşılmaktadır.

On dördüncü yüzyıl, İslam araştırmalarında yeni bir yöntemin ortaya çıkışına tanıklık etmiştir. Müslümanlar veya Arap topraklarındaki gezginler arasında misyonerlik yapan Raymond Llull, Raimond de Peñafort ve Ricoldo da Monte Croce gibi Fransisken ve Dominik misyonerler, İslam araştırmalarında uygulanacak yöntem konusunda önemli bir rol oynamıştır. Llull çabalarını Yahudiler, putperestler veya içerisinde Müslümanların yer aldığı diğer kafirler olarak Hristiyanlığa döndürmek istediği üç grup üzerinde gerçekleştirmek istemiştir. Hristiyan inancının akılla çelişmediğini kanıtlamaya çalışarak seküler bir teoloji yöntemini ortaya koyan Llull, birçok Rönesans hümanisti tarafından da benimsenen bu yöntemle Hristiyan inancının rasyonel yollarla açıklanabileceğini ve kanıtlanabileceğini savunmuştur. Onlarla tartışma metodu olarak da diyalektiği benimseyen Llull’a göre Hristiyan doktrini ve Mesih’in misyonu rasyonel olarak gösterilerek Hristiyan olmayan halklar ikna edilebilirdi.⁹³⁶

On beşinci yüzyılın sonuna doğru hümanist düşüncenin ortaya çıkmasıyla birlikte dini metinler eleştirel bir yöntemle ele alınmaya, mantık ilmi teolojiye uygulanmaya,⁹³⁷ akla ve doğaya yapılan vurgular ön plana çıkmaya başlamıştır. İslam’a karşı Hristiyanlığı savunmada en iyi yöntemin onun akılla kavranabilirliğini ispat etmek olduğu düşüncesi

⁹³⁵ Tolan, *Sons of Ishmael*, 49-51.

⁹³⁶ Said, *Orientalism*, 50.

⁹³⁷ Tolan, *Sons of Ishmael*, 47.

benimsenmiştir.⁹³⁸ Bu yöntemin uygulayıcıları arasında hümanizmin savunucularından olan Cusali Nicholas ve Theodor Bibliander gibi yazarlar yer almaktadır. Bunlardan Bibliander; Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ı inceleyerek onlardaki ortak inançlar ekseninde dini evrenselciliği savunmuştur. Hümanizm düşüncesini savunan aydınlanma yazarları aynı zamanda Katolik Hristiyanlıktan kopuşu temsil eden Protestanlardı. Reform hareketi sonucunda ortaya çıkan Protestanlık, Katolikler tarafından büyük bir eleştiriye uğramış ve Protestanlar da Müslümanlara yöneltilen eleştiriler gibi sapkın olmakla itham edilmiştir.⁹³⁹

Tüm bunların yanı sıra tarihyazımı konusuna gelindiğinde Latin Hristiyanlığında tarihyazımının din merkezli olarak meydana gelmesi ve Müslümanların da bu tarih içerisinde başat unsur olarak yer alması oldukça dikkati çekmektedir. Bu açıdan dönemin ilmi perspektifini görmek ve daha sonraki modern dönemin algılarını daha iyi etüd edebilmek amacıyla on ikinci yüzyılda Kettonlu Robert'in kaleme aldığı *Chronica mendosa et ridicula Sarracenorum* adlı eser oldukça önemli bir yer işgal etmektedir. Bu eserde evrensel tarih, dünyanın yaratılışıyla başlamış, daha sonra peygamberlerin hayatlarından bahsedilerek, ardından Hz. Muhammed'in hayatına değinilmiş, daha sonra ise İslam tarihine geçerek Emevî halifesi I. Yezîd (ö. 683) dönemine kadar halifeler devri olayları ele almıştır.⁹⁴⁰ Onun tarih anlayışında İslam ve Hz. Muhammed'i başat unsur olarak yansıtması, İslam'ın ve Hz. Peygamber'in Batı tarihindeki önemli rolünü ortaya koymaktadır.

1.2.5. Kaynak Açısından

Latin Hristiyanların eserlerinde ağırlıklı olarak Kitab-ı Mukaddes, reddiye literatürü ve din adamlarının birbirlerine gönderdiği mektuplar gibi çeşitli kaynakları kullanmışlardır. Hristiyan dünyasında Müslümanlarla ilgili bilgi çerçevesi her ne kadar değişse de kendilerinden önceki dönemin din adamlarının kaleme aldığı polemiklere ve reddiyelere yapılan atıflar çoğu zaman yeni yazılan metinlerde kendisine yer bulmuştur.

⁹³⁸ Thomas ve Hames, "Ramon Llull", 709-10.

⁹³⁹ Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, xvii-xviii.

⁹⁴⁰ Óscar de la Cruz Palma ve Cándida Ferrero Hernández, "Robert of Ketton", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Brill, Leiden 2011, III, 516.

Müslümanlarla yakın ilişkiler sonucunda Hristiyanların İslam'la ilgili kaynakları giderek genişlemiştir. On ikinci yüzyılda Kur'ân Latinceye ilk defa tercüme edilmiştir. Tercümelerle birlikte Hristiyanların Müslüman kaynaklarına ulaşmaları kolaylaşınca Kur'ân tercümesi yanında bu dönemde Hz. Muhammed'in biyografisini ele alan eserler de yazılmaya başlanmış, İbn İshak'ın *Siyer*'i, Kur'ân tefsirleri, Buhârî ve Müslim gibi hadis kaynakları, İbn Sînâ ve Gazzâlî'nin eserleri,⁹⁴¹ Abdullah b. Selam'ın *Mesâil*'i ve Kindi risalesi⁹⁴² gibi Müslüman kaynaklarından istifade edilmiştir. Latin Hristiyanların Bizans'tan farklı olarak İslam literatüründen daha yoğun bir şekilde istifade ettiği, polemik metinlere ek olarak İslam'ı kendi metinlerinden, özellikle Kur'ân ve hadislerden hareketle ele alarak onları reddetmeye çalışmışlardır.⁹⁴³

1.2.6. Üslup Açısından

Latinlerde Hz. Muhammed ve İslam-Müslümanlarla ilgili birtakım etiketler ve üsluplar öne çıkmaktadır. Bu kullanım biçimleri kavramsal açıdan İslam'la ilgili algının tespit edilmesinde önemli bir rolü bulunmaktadır.

1.2.6.1. Etiketler

Latinlerde İslam'la ilgili ele alınan eserlerde Hz. Muhammed ve İslam-Müslümanlar için farklı etiket biçimleri kullanılmıştır. Bunların büyük oranda Yunan, Süryani ve Ermeni kaynaklarındaki imgelerle paralellik arz ettiği görülmektedir. Nefret söylemi bu ifadelerle açık bir şekilde yansımış ve Müslümanlar Hristiyan dünyasına aşağılık ve iğrenç varlıklar olarak tanıtılmıştır. Bu açıdan dönemin Hz. Muhammed ve İslam'la ilgili imgesinin polemikçi üsluptan bağımsız olduğunu söylemek mümkün değildir.

1. Hz. Muhammed'le İlgili Olanlar

Latin Hristiyanlığında Hz. Muhammed'le ilgili “yalancı”, “heretik”, “kılıç peygamberi”, “şehvetperest”, “deccâl/deccalin öncüsü” ve “saralı” gibi birçok tipolojinin ortaya çıktığı görülmektedir. İslam'la ilgili eserlerin hedef kitlesi Hristiyanlara yönelik

⁹⁴¹ Burman, “Ramon Martí”, 388-89.

⁹⁴² Elmarsafy, *The Enlightenment Qur'an The Politics of Translation and the Construction of Islam (Translators and Translations of the Qur'an)*, 1-3; Palma ve Hernández, “Robert of Ketton”, 508-10.

⁹⁴³ Tolan, *Sons of Ishmael*, 37-38.

olduğu için bu tip tipolojilerin oluşturulması gerekli hatta zorunlu addedilmiştir. Bu dönemde Hristiyanlar tarafından kaleme alınan bu eserlerden Müslümanların da bir şekilde haberdar oldukları düşünmek mümkündür. Nitekim Kettonlu Robert'in Kur'ân tercümesinde aynı zamanda Müslüman birinin yer aldığı göz önüne alındığında bu varsayım haklı çıkarılabilir. Ancak onların bu metinlere karşı nasıl cevap verdikleri tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Kurtuba'da Hz. Peygamber'e açıkça hakaret eden insanlar Müslümanlar tarafından cezalandırılarak idam edilmiş ve o dönemde Hz. Peygamber'e hakaret etmek sapkın bir gelenek haline gelerek bir kült halini almıştı.⁹⁴⁴ Bu hakaret hezeyanlarının bir bölümünün polemik literatüründe yer aldığını dile getirmek yanlış olmasa gerektir.

“Yalancı peygamber”

“Yalancı peygamber” etiketi, Bizans'tan başlayarak klasik döneme kadar devam eden Hristiyan dünyasında Hz. Peygamber'le ilgili olarak hâkim bir imge haline gelmiştir. Latin yazarlardan birçoğu Hz. Muhammed'i bu etiket altında resmetmekten çekinmemişlerdir. Bunlardan Kettonlu Robert “yalancı peygamber” ifadesini *Lex Mahumet pseudo* adlı eserinin başlığında kullanmıştır. Buradan hareketle Latinlerin İslam'ı ele alma biçimlerinin polemikçi bir üslubu takip ettiği söylenebilir. Bunun muhtemel nedenlerinden biri Müslümanları Hristiyan dünyasına objektif olarak değil de Hristiyan dünyasının zihninde ve bilinçaltında yatan önyargı ve nefret söylemleriyle tanıtmak yer almaktadır.⁹⁴⁵ Robert'in yanında Ramon Martí⁹⁴⁶ ve Ramon Llull⁹⁴⁷ da eserlerinde Hz. Peygamber için “yalancı peygamber” nitelemesini kullanmıştır. Dolayısıyla Latin dünyasında “Hz. Muhammed kimdir?” sorusuna verilen ilk cevap, “O, bir yalancı peygamberdir” şeklinde olmuş ve Hristiyan zihinlere bu ifade neredeyse her eserde tekrar edilerek bu yargı zihinlere iyice yerleştirilmeye çalışılmıştır.

“Heretik”

“Heretik” kelimesi, Hz. Muhammed'in Hristiyan öğretisi dışında olduğunu anlatmak için kullanılan bir etiket olarak öne çıkmaktadır. Latinlerde bu niteleme, Mainzli

⁹⁴⁴ Armstrong, *İslam Peygamberinin Biyografisi: Hazreti Muhammed (sav)*, 22-27.

⁹⁴⁵ Palma ve Hernández, “Robert of Ketton”, 511.

⁹⁴⁶ Josep Hernando I Delgado, “Le «De Seta Machometi» du Cod. 46 d'Osmâ, œuvre de Raymond Martin (Ramón Martí)”, *Fait partie d'un numéro thématique: Islam et Chrétiens du Midi (XIIe-XIVe s.)* 18 (1983): 352.

⁹⁴⁷ Thomas ve Hames, “Ramon Llull”, 706.

Embrico, Aziz Peter ve Riccoldo da Monte di Croce gibi birçok yazar tarafından kullanılmıştır.⁹⁴⁸ Embrico'dan önce de bu niteleme Bizans karşıtı yazılarda kullanılmıştır. Aziz Peter de Hz. Muhammed'i Hristiyanları saptıran Arius ve deccâl yanında üçüncü bir sapkın kabul etmiş,⁹⁴⁹ bu doğrultuda Riccoldo da Monte di Croce da Hz. Muhammed'i "heretik" olarak nitelemiştir.⁹⁵⁰

“Kılıç/kan dökücü peygamber”

Bizans metinlerinin birçoğunda öne çıkan Hz. Peygamber'in kılıç ve savaş peygamberi olduğuna dair algı Latinlerde de devam ettirilmiştir. Aziz Peter Hz. Muhammed'i kan dökücü olarak tanımlamıştır.⁹⁵¹ Aquinalı Thomas da Hz. Muhammed'in kılıç peygamberi olduğunu ifade etmiştir.⁹⁵² Riccoldo da Monte di Croce'a göre Hz. Muhammed, kılıç peygamberidir ve İslam hukuku da şiddet ve katliam hukukudur.⁹⁵³ Ramon Llull da Hz. Muhammed'in Mekke'nin fethi sırasında İslam'ı kabul etmeyenlerin öldürülmesini emrettiğini dile getirerek onun kan dökücü olduğunu ima etmiştir.⁹⁵⁴

“Şehvetperest”

Hz. Peygamber Latin Hristiyanlığında sadece “yalancı” ve “kan dökücü” değil, aynı zamanda cinsel sefahate düşkün bir “şehvetperest” olmakla itham edilmiştir. Hristiyanlıkta bekarlığın daha faziletli kabul edilmesi nedeniyle Hz. Peygamber'in çok eşli olması ahlaksızlık ve aşağılık bir davranış olarak kabul edilmiştir. Hz. İsa'nın karşıtı olarak ortaya çıkan bu algı, İslam'ın “iğrenç” ve “aşağılık” bir din olarak gösterilmesi amacıyla dile getirilmiştir. Bu doğrultuda Kettonlu Robert Hz. Muhammed'i kötü, şehvetli,⁹⁵⁵ dünyevi zevklerle dolu bir cennet vaat eden bir sapkın olarak görmüştür.⁹⁵⁶

⁹⁴⁸ Tolan, *Sons of Ishmael*, 3.

⁹⁴⁹ Iogna-Prat ve Tolan, “Peter of Cluny”, 606-7.

⁹⁵⁰ E. Panella, ‘Riccoldo,’ <https://www.e-theca.net/emiliopanella/riccoldo/epi.htm> (Erişim Tarihi: 04.08.2023), t.y.

⁹⁵¹ Tolan, *Sons of Ishmael*, 56.

⁹⁵² Aquinas, *On the Truth of the Catholic Faith*, 73.

⁹⁵³ Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, 30-1.

⁹⁵⁴ Thomas ve Hames, “Ramon Llull”, 706.

⁹⁵⁵ Daniel, *Islam and the West*, 142.

⁹⁵⁶ Burman, *Latince Kur'ân Çevirileri 1140-1560*, 37.

Aquinalı Thomas Hz. Muhammed'in insanları şehvet vaadiyle ayarttığını dile getirmiş,⁹⁵⁷ Cusali Nicholas da onu iffetsiz bir adam olarak nitelemiştir.⁹⁵⁸

“Deccâl-Deccalin Öncüsü”

Hz. Muhammed; Hz. İsa imgesinin karşıtı olarak hem Bizans hem de Latin Hristiyanlığında “deccâl” olarak nitelendirilmiştir. Kordoba piskoposu Eulogius deccâl imgesinin Hz. Peygamber'de tam olarak somutlaştığını iddia etmiştir.⁹⁵⁹

“Aptal ve Cahil”

Latinlerde Hz. Muhammed'in sapkın bir din kurmasının daha ziyade onun cehaletinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Onun Mesih'in öğretisini yeterince bilmediği için böyle bir cehalete sürüklendiğinden bahsedilmiştir. Bunlardan Kettonlu Robert, Hz. Muhammed'i cahil ve aptal olarak nitelemiştir.⁹⁶⁰ Ramon Llull da Hz. Muhammed'in cahil olduğunu ve peygamber olmadan önce cehaletten dolayı günah işlediğini belirtmiştir.⁹⁶¹ Bir diğer Latin yazar Cusali Nicholas da Muhammed'in hatasının ve kötü niyetinin nedeninin cehalet olduğunu çünkü Mesih'i tanıyan hiç kimsenin onun öğretisine karşı çıkamayacağını dile getirmiştir.⁹⁶²

“Saralı”

Hz. Peygamber'le ilgili olarak kullanılan etiketlerden bir diğeri de onun “saralı/epilepsi” olduğuna dairdir. Mainzli Embrico, Hz. Muhammed'in Tanrı tarafından sapkın bir din kurmanın cezası olarak sara hastalığına tutulduğunu ifade etmiştir.⁹⁶³

2. İslam ve Müslümanlarla İlgili Olanlar

Latinlerde İslam ve Müslümanlarla ilgili üretilen imaja, Hz. Peygamber'de olduğu gibi nefret söylemleri⁹⁶⁴ eşlik etmekteydi. Bu dönemde İslam'a karşı yeni bir yaklaşımın

⁹⁵⁷ Aquinas, *On the Truth of the Catholic Faith*, 73.

⁹⁵⁸ Jasper Hopkins, *Nicholas of Cusa's De Pace Fidei and Cribratio Alkorani: Translation and Analysis*, 2. basım, The Arthur J. Banning Press, Minneapolis 1994, 986.

⁹⁵⁹ Hayat Alilouche, *Représentations de l'Islam dans les dictionnaires et les encyclopédies du XVIIIe au XXe siècle*, (Ph.D. Thesis), Normandie Université, Normandie 2021, 79-80.

⁹⁶⁰ Argyriou, “Perception de l'Islam et Traductions du Coran”, 41.

⁹⁶¹ Thomas ve Hames, “Ramon Llull”, 709-10.

⁹⁶² Jasper Hopkins, *Nicholas of Cusa's De Pace Fidei and Cribratio Alkorani: Translation and Analysis*, 2. basım, The Arthur J. Banning Press, Minneapolis 1994, 968.

⁹⁶³ Thomas, “Embrico of Mainz”, 593.

⁹⁶⁴ Batı'da Müslüman nefretine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan Hıdır, *İslamofobi 2.0: Yeni Nesil İslamofobi ile Yeni Nesi Mücadele*, İnsan Yayınları, İstanbul 2021.

önü açılrsa da kilisenin hegemonyasından ötürü bu okumalar polemikçi üsluptan bağımsız bir şekilde gelişme imkânı elde edememiştir. Nitekim kilisenin bu dönemde İslam'ın incelenmesine karşı halihazırda devam eden bir ön yargısı bulunmaktaydı. Bu nedenle İslam'la ilgili çalışmalar yapan Hristiyan din adamları bu baskının önüne geçmek için eserlerinin ön sözlerinde İslam'ı çalışma amaçlarının aslında Müslümanların dinini çürütme ve Hristiyan öğretilerini savunma amacıyla olduğunu birçok yerde ifade etmişlerdir. Latin Hristiyanlarının İslam ve Müslümanlarla ilgili en çok kullandıkları tipolojiler arasında “heretik”, “Sarazen mezhebi”, “düşman” ve “vahşi” etiketleri yer almaktadır.

“Heretik”

“Heretik” etiketi de İslam'ın Hristiyanlıktan bir kopma ve ayrılma olduğunu ifade etmek için “sapkın” anlamında kullanılan bir nitelemedir. Bu niteleme Aziz Peter tarafından eserine isim olarak da verilmiştir. Peter'ın eseri *Summa totius haeresis ac diabolicae sectae Saracenorum siue Hismahelitarum* (Sarazenlerin veya İsmaililerin Tüm Sapkınlık veya Şeytani Mezhebinin Özeti) başlığını taşımaktaydı.⁹⁶⁵ Bununla birlikte Aziz Peter eserinde bu ismi kullanmasına rağmen, Yuhanna ed-Dımeşki'nin ortaya koyduğu şekliyle İslam'ın Hristiyanlığın sapkın bir kolu olarak değerlendirilmesinden ziyade onları kafir olarak isimlendirmenin daha uygun olacağını düşünmüştür.⁹⁶⁶ Bunun dışında Latin Hristiyanları bu nitelemeyle paralel olarak İslam dini için “sahte ve şeytani yasa” gibi nitelendirmeler de kullanmışlardır.⁹⁶⁷

“Vahşi”

“Vahşi” etiketi, Müslümanların Hristiyan topraklarını fethetmesine duyulan tepkiyi ifade etmek için aynı zamanda daha öncesinde Bizanslılar tarafından kullanılan bir nitelemeyi ifade etmektedir. Bu doğrultuda Müslümanlar vahşi ve canavar hayvanlara benzetilmiş ve hatta Kettonlu Robert, İslam'dan ölüm getiren bir din olarak söz etmiştir.⁹⁶⁸ Bu kullanım Latin Hristiyanları İslam araştırmalarına büyük bir ilgi

⁹⁶⁵ Iogna-Prat ve Tolan, “Peter of Cluny”, 608-9.

⁹⁶⁶ Segesvary, *L'Islam Et La Réforme*, 26.

⁹⁶⁷ Armand Llinarès, “Le séjour de Raymond Lulle a Bougie (1307) et la ‘Disputatio Raymundi christiani et Hamar saraceni’”, *Estudios lulianos* 4 (1960): 71.

⁹⁶⁸ Burman, *Latince Kur'ân Çevirileri 1140-1560*, 26; Portass, “Robert of Ketton, Prologue and Preface”, 258.

gösterecekler de eserlerinde Müslümanların siyasi açıdan kendilerine galip olmasından dolayı onlara karşı duydukları öfkeyi yansıtmaktadır

“Düşman”

Latinlerde Müslümanlarla ilgili meydana getirilen bir diğer dikotomi de “düşman” imgesidir. Bu minvalde Müslümanlar “Mesih’in ve Tanrı’nın düşmanları” olarak kabul edilmiştir.⁹⁶⁹ Bu kullanım, aynı zamanda Hristiyanlar için Müslümanlara yönelik bir mücadele çağrısına da işaret etmektedir. Bunun için Müslümanlarla hem siyasi hem de entelektüel alanda mücadele etmeye çalışmışlardır. Bu nitelemeler Müslüman imgesini daha anlaşılır kılmak ve Müslümanlara sempati besleyen Hristiyanlara onun bir kez daha düşman olduğunu hatırlatmak amacıyla dile getirilmiştir.

1.2.6.2. İsimlendirmeler

Latin Hristiyanlarının Hz. Muhammed ve İslam-Müslümanlarla ilgili isimlendirme biçimleri Bizans’ta olduğu gibi çeşitli çarpıtma ve aşağılamalar içermektedir.

1. Hz. Muhammed’le İlgili Olanlar

Hz. Peygamber’in adı, Orta Çağ boyunca “Muhammed” isminden ziyade çeşitli çarpıtmalara uğrayarak ifade edilmiştir. Bu açıdan polemikçi yaklaşımla Hz. Peygamber kötü bir imaj içerisinde yansıtılmaya çalışılmış ve bu şekilde Hristiyanların İslam’a ihtida etmeleri engellenmeye çalışılmıştır. Latin dünyasında Hz. Peygamber için yaygın olarak kullanılan isimler “Mahumet” ve “Machomet” kelimeleri olmuştur. Bu nitelemelerden bazıları put isimlerinden hareketle oluşturulmuş, bazıları da Latin şiirlerinde Hz. Muhammed için yaygın olarak kullanılan ifade biçimlerinden alınmıştır.⁹⁷⁰

“Mammutius”

⁹⁶⁹ Segesvary, *L’Islam Et La Réforme*, 42-43.

⁹⁷⁰ Latinlerde Hz. Muhammed adı farklı biçimleriyle genellikle şu şekillerde kullanılmıştır: “Makometh”, “Makomet”, “Machomete”, “Machamete”, “Makamade”, “Makomete”, “Macometis”, “Machmete” “Machomett” ve “Macammethe”. Bu isimlendirmelerden “Mawettes”, “Maumetes”, “Maumet” ve “Machomete” putlara eşanlamli olarak kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdul-Settar Abdul-Latif Mal-Allah, “The Image of Islam and Muslims in Medieval Writings with Reference to Chaucer’s Man of Law’s Tale”, 17-25; Matthew Dimmock, *Mythologies of the Prophet Muhammad in Early Modern English Culture*, Cambridge University Press, New York 2012, xiii, 14.

Hız. Peygamber için kullanılan bir başka niteleme biçimi de Mainzli Embrico'nun *Vita Mahumeti* adlı eserinde kullandığı "Mammutius" kelimesidir.⁹⁷¹ Bu nitelemenin literatürde yaygınlık kazanamadığını ifade etmek mümkündür.

"Mahumet" – "Machomet"

Latinlerde Hız. Peygamber için yaygın olarak kullanılan isimler "Mahumet" ve "Machomet" kelimeleri olmuştur. Bu isimlerin Mainzli Embrico'nun *Vita Mahumeti*, Kettonlu Robert'in *Lex Mahumet pseudo*⁹⁷² ve Ramon Martí'nin *De seta Machometi*⁹⁷³ adlı eserlerde yer aldığı görülmektedir. Bu kelimeler Latin dünyasıyla sınırlı kalarak klasik döneme gelindiğinde bunların kullanımı izlerini yavaş yavaş yitirmeye başlamıştır. Machomet ve Ma/h/umet kelimelerinin Latin şiirlerde genellikle put adı olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu şiirlerde Hız. Muhammed bazen bir kardinal, bazen kral peygamber, bazen de bir Tanrı olarak temsil edilmiştir.⁹⁷⁴

"Mahomet"

Latin dünyasındaki eserlerde "Mahomet" kelimesi, Riccoldo da Monte di Croce'un eseri gibi bazı çalışmalarda yer almıştır.⁹⁷⁵ Bu isim, daha sonra klasik dönemde d'Herbelot'un eseri gibi çeşitli çalışmalarda yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır.⁹⁷⁶

2. İslam ve Müslümanlarla İlgili Olanlar

Latin Hristiyanlığında İslam ve Müslümanlarla ilgili "Sarazen", "İsmaili" ve "Muhammedi" kelimelerinin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

"Sarazen"

"Sarazen" kelimesi Müslümanları ifade etmek için Latin Hristiyanlığında en yaygın olarak kullanılan niteleme biçimlerinden biri olmuştur. "Sarazen" kelimesi Hristiyan dünyasında Müslümanların sadece etnik kimliğini belirtmek için kullanılmamış, bunun yanı sıra bir din adı olarak da bu ifadeye yer verilmiştir. Bu açıdan İslam dini için "Sarazen mezhebi/de secta machometi" nitelemesi kullanılmıştır. On

⁹⁷¹ Thomas, "Embrico of Mainz", 592-93.

⁹⁷² Palma ve Hernández, "Robert of Ketton", 510.

⁹⁷³ Burman, "Ramon Martí", 381.

⁹⁷⁴ Bkz. Abdul-Settar Abdul-Latif Mal-Allah, "The Image of Islam and Muslims in Medieval Writings with Reference to Chaucer's Man of Law's Tale", 17-25.

⁹⁷⁵ Burman, "Riccoldo da Monte di Croce", 688.

⁹⁷⁶ D'Herbelot, "Mohammed", 1777, 648-9.

yedinci yüzyıla kadar Hristiyan metinlerde İslam ve Müslüman kelimelerinin ortaya çıkmadığı, İslam dini için daha ziyade “Sarazen mezhebi”, Müslümanlar için de “Sarazenler” isimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu kelimeler, Latin Hristiyanlarından Aziz Peter,⁹⁷⁷ Kettonlu Robert,⁹⁷⁸ Ramon Martí⁹⁷⁹ ve Riccoldo da Monte di Croce⁹⁸⁰ gibi birçok yazarın eserinde Müslümanlar için kullanılan belirleyici bir niteleme biçimi olmuştur.

“İsmaili”

Sarazen kelimesi yanında onun kadar sıklıkla kullanılmasa da yine de eser başlıklarında ve birçok yerde kullanılan bir diğer isimlendirme “İsmaili” nitelemesidir.⁹⁸¹ İsmaili kelimesidir. Bu kelimenin Doğu Hristiyanlarında daha ziyade yaygın olarak kullanıldığı, Latin Hristiyanların Müslümanları genellikle “Sarazen” olarak isimlendirdikleri görülmektedir.

“Muhammedi”

Latin kaynaklarda Müslümanlar için sıklıkla kullanılan bir diğer isimlendirme de “Machometistas” yani “Muhammedi” kelimesidir. Müslümanları belirtmek için kullanılan bu isim, İslam’ın Hz. Muhammed tarafından meydana getirilen bir mezhep olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Bunun yanı sıra başvurulmuş bir diğer kullanım şekli de “Muhammed’in mezhebi” anlamına gelen “de secta machometi” kelimesidir. Ramon Martí ve Riccoldo da Monte di Croce⁹⁸² gibi birçok Latin yazar eser başlığında bu isme yer vermiştir.⁹⁸³ Bu isimlendirmenin modern döneme kadar yaygın bir kullanım biçimi olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu ifadeye paralel olarak “Muhammed’in şeriatı/yasası” gibi kelimelerin de kullanıldığı görülmektedir.⁹⁸⁴

⁹⁷⁷ Iogna-Prat, Tolan, “Peter of Cluny”, 606.

⁹⁷⁸ Portass, “Robert of Ketton, Prologue and Preface”, 257.

⁹⁷⁹ Delgàdo, “Le «De Seta Machometi» du Cod. 46 d’Osma, œuvre de Raymond Martin (Ramón Martí)”, 352.

⁹⁸⁰ Rita George-Tvrtković, “Riccoldo da Monte di Croce, Letters to the Church triumphant”, *The Bloomsbury Reader in Christian-Muslim Relations, 600-1500*, (ed. David Thomas), Bloomsbury Publishing, London 2022, 280.

⁹⁸¹ Iogna-Prat, Tolan, 606.

⁹⁸² Panella, ‘Riccoldo,’ <https://www.e-theca.net/emiliopanella/riccoldo/epi.htm> (Erişim Tarihi: 04.08.2023).

⁹⁸³ Burman, “Ramon Martí”, 381.

⁹⁸⁴ Llinarès, “Le séjour de Raymond Lulle a Bougie (1307) et la ‘Disputatio Raymundi christiani et Hamar saraceni’”, 71.

“Türk”

Türklerin askeri ve idari güç olarak ortaya çıkışları dünya tarihinin akışını değiştirmiştir. Hristiyan dünyası onuncu yüzyılın sonlarına doğru dönemin yükselen gücü Selçuklu Türkleri ile karşı karşıya gelmiştir. 1071’de Selçuklu sultanı Alp Arslan, Malazgirt Savaşı’nda Bizanslıları ağır bir yenilgiye uğratmış ve böylece Anadolu Türk yurdu haline gelmiştir.⁹⁸⁵ Türklerin İslam dinini benimsemesi dünya tarihinde yankı uyandırmış, on ikinci yüzyıldan itibaren Latin literatüründe Müslüman imajı yanında Türk imgesi de yer almaya başlamıştır. Haçlı Seferleri’yle daha baskın hale gelen Türk imajı hem hayranlık hem de nefret de içeren bir söylem haline gelmiştir. Haçlı kroniklerinden *Gesta Francorum*’da da Türklerin cesaretine ve savaşıllığına duyulan hayranlık ve Müslüman olmalarına duyulan öfke şu ifadelerde kendisine yer bulmuştur:

*“Türklerin becerisini ve cesaretini tanımlamaya kalkışacak akıllı ve bilgili hiçbir millet yoktur, çünkü onlar Frank ırkından gelmektedirler. Bir de Hristiyanlığı kabul etmiş olsalardı, onlardan daha güçlü, daha cesur ve daha yetenekli ve savaşıcı hiç kimse olmayacaktı.”*⁹⁸⁶

On beşinci yüzyıla gelindiğinde İstanbul’un 1453’te Türkler tarafından fethedilmesi, Hristiyan dünyasıyla Müslüman dünyası arasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Türkler, dönemin İslam gücü haline gelerek Avrupa’daki Hristiyan halka büyük korku salan bir ulus olarak görülmeye başlanmıştır.⁹⁸⁷ Bu dönemden itibaren “Müslüman” ismi Türkleri de içine alacak şekilde genişletilmiştir. Latinler, İstanbul’un fethiyle birlikte dikkatlerini tekrar İslam’a yöneltmiş, İslam kaynaklarını tercüme etmek ve tetkik etmek için büyük bir çaba içerisine girmişlerdir. On beşinci yüzyılda Segovialı Juan İstanbul’un fethiyle tüm dikkatini İslam’a vererek bu konuda bir eser kaleme almıştır ve eserini kaleme alma gerekçesini *“Türklerle ve Muhammedi yasanın diğer takipçilerine karşı Katolik inancının savunulması”* olarak ifade etmiştir.⁹⁸⁸ Burada Türklerden ve Muhammedi yasanın takipçileri olarak iki ayrı gruptan bahsedilerek Türk imajı öne çıkarılmıştır. Yine bu dönemde Avusturya’da ortaya çıkan Kur’ân’a ait bir özetin başlığının *Kur’ân’dan Seçme Özetler, Türklerin İnancı* olarak yayımlanması Hristiyan

⁹⁸⁵ Güler Eren, Kemal Çiçek, Halil İnalçık, Cem Oğuz, *Osmanlı: Kültür ve sanat*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, 131.

⁹⁸⁶ Munro, “The Western Attitude Toward Islam During the Period of the Crusades”, 334.

⁹⁸⁷ Eğribel ve Özcan, *Tarihte Doğu-Batı Çatışması*, 104-5.

⁹⁸⁸ Johannes von Segovia, “De gladio divini spiritus in corda mittendo Sarracenorum: Edition und deutsche Übersetzung mit Einleitung und Erläuterungen von Ulli Roth”, *Corpus Islamo-Christianum*, 1. basım (Harrassowitz Verlag, 2012, 28-43).

dünyasında hakim olan “Müslüman Türk” imajının bir sonucudur.⁹⁸⁹ Daha sonraki dönemlerde özellikle Kanûnî’nin Fransa’ya tanıdığı kapitülasyonlarla Avrupa’da muhteşem ve kudretli Türk imajı iyice yerleşmeye başlamıştır.⁹⁹⁰ On altıncı yüzyıl hümanistlerinden Theodore Bibliander bu dönemde Türklere karşı mücadele edebilmek için İslam hakkında kaynaklar aramıştır. Onun İslam’a ilgisi Türklerin hem askeri hem de dini açıdan bir tehdit olduğuna inanması olmak üzere iki yönlü olmuştur.⁹⁹¹ Ona göre Türklere karşı mücadelede en iyi silah, İslam’ı bilmektir. O, Türklerle savaş yoluyla değil, eğitim ve ikna yoluyla mücadele edilmesi gerektiğini savunmuştur.⁹⁹²

1.2.7. İçerik Açısından

Latin dünyasında on birinci yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadarki dönem boyunca Hz. Muhammed, İslam ve hadis-sünnetle ilgili ortaya konan birçok yaklaşımın olduğu görülmektedir. Bu yaklaşımlar aşağıdaki başlıklarda müstakil olarak ele alınıp değerlendirilecektir.

1.2.7.1. Hz. Muhammed

Latin dünyasında meydana getirilen eserlerin kaynağını genellikle apolojik/reddiye türündeki eserler genellikle Hristiyanların kendi dinlerini Müslümanlara karşı savunmada pratik bir rehber olması amacıyla kaleme alınmıştır. Bu açıdan söz konusu bu eserlerde Muhammed’in hayatına ve eylemlerine yönelik bir saldırı ve Hristiyanlığın savunulması olmazsa olmaz unsurlar arasında yer almaktaydı. Nitekim Hz. Muhammed imajı, okuyucularını İslam’a ihtida etmekten caydırmak amacıyla yönelik olarak polemiğe bir yaklaşımla meydana getirilmiştir. Latin Hristiyanlarına göre peygamberlik kurumu; doğruluk, kutsallık, mucizeler ve gerçek bir kitap olmak üzere dört unsuru taşımalıydı. Nitekim bunlardan ilki olan doğruluk unsurunun Hz. Peygamber’de bulunmadığı öne sürülmüş ve o, Bizanslıların eserlerinde olduğu gibi “yalancı bir peygamber” olarak yansıtılmıştır. Hz. Muhammed’in mucizeleri konusunda ise Müslüman filozofların “*peygamberler mucizeyle desteklenmelidirler*” sözüne dayanarak

⁹⁸⁹ Burman, *Latince Kur’ân Çevirileri 1140-1560*, 150.

⁹⁹⁰ Parla, *Efendilik, Şarkiyatçılık ve Kölelik*, 29-31.

⁹⁹¹ Gregory J. Miller, “Theodor Bibliander’s Machumetis saracenorum principis”, 242-43.

⁹⁹² Miller, “Theodor Bibliander’s Machumetis saracenorum principis”, 249.

Hız. Muhammed’de bu niteliklerin olmadığını ifade etmişlerdir.⁹⁹³ Buradan hareketle Latinlerin bazı görüşlerini Müslüman din adamlarına dayandırdıkları ve onların sözlerinden kendi görüşlerine destek bulmaya çalıştıkları çıkarılabilir. Bunlardan hareketle Latin dünyasında Hız. Peygamber’in kişiliği üzerinden bir İslam eleştirisi yapıldığı ve polemik amaçlara hizmet edecek Hız. İsa karşıtı bir peygamber imajının oluşturulmak istendiği söylenebilir. Böylece bu tür iddialar üzerinden İslam’ın kutsal bir din olamayacağı ortaya konmak isteniyordu. Buna göre Mesih, cinsellikten ve dünyevi güçten kaçınırken; Muhammed, hevesle her ikisinin peşinden gitmiş,⁹⁹⁴ bu açıdan o, çok eşlilik ve cennette cinsellik vaat etme gibi Hristiyanlığa karşıt bir duruş sergilemiştir.

1.2.7.2. İslam

Latin Hristiyanlığında İslam’la ilgili düşüncelerin genellikle Hız. Peygamber imajı üzerinden oluşturulduğu görülmektedir. Bu nedenle Hız. Muhammed’e yapılan, saldırgan ve alaycı biçimdeki nefret söylemleri İslam’ın yanlış olduğunun kanıtlanmasına hizmet etmek amacıyla yönelik olmuştur. Polemik amaçların öncülük ettiği bu çalışmalar Hristiyan okuyucularının gözünde İslam’ı itibarsızlaştırmayı amaçlamıştır. Latinlerin İslam’ı anlama çabası Hristiyan hakikatinin kanıtlarını bulmaya yönelik olarak ortaya çıkmıştır. Araştırmacılar Müslüman kaynaklarından yoğun olarak Kur’ân, siyer ve hadis gibi çeşitli kaynaklara başvurmuşlar, Hristiyanlık ve Hız. İsa ile ilgili argümanları ortaya koyarak, bunları Hristiyan öğretisini destekleyecek şekilde selektif bir biçimle kullanmışlardır. Bu açıdan dönemin din adamları Kur’ân’da Hristiyan inancını savunmak için birçok malzemenin yer aldığına inanmışlardır. Öte yandan Latinlerde polemikçi yaklaşımın istisnaları olarak kabul edilebilecek Ramon Martí ve Riccoldo da Monte di Croce gibi müellifler tarafından İslam’a karşı daha insafli bir yaklaşım ortaya konduğu görülmektedir.⁹⁹⁵

Bunun yanı sıra Latin Hristiyanlarının Endülüs ve Sicilya gibi bölgelerde Müslümanlarla yakından ilişki içerisinde olduğu göz önüne alındığında aynı zamanda Müslümanlarla ilgili teolojik tartışmaların da bu topraklarda filizlenmeye başladığı söylenebilir. Bu açıdan kimi zaman İslam ve Hristiyanlık arasındaki birtakım

⁹⁹³ Tolan, *Sons of Ishmael*, 37-9.

⁹⁹⁴ Tolan, *Sons of Ishmael*, 42.

⁹⁹⁵ Tolan, *Sons of Ishmael*, 3, 37-8, 43.

benzerliklere de vurgu yapmak suretiyle Hristiyan öğretisi haklı çıkarılmaya çalışılmıştır.⁹⁹⁶

1.2.7.3. Hadis ve Sünnet

Latin Hristiyanlığında hadislerin rivayetinden hadis usulüne kadar birçok konunun ele alındığı görülmektedir. On ikinci yüzyılda Mainzli Embrico, *Vita Mahumeti*'sinde Hz. Peygamber'in göksel yolculuğu mi'raçla ilgili rivayetleri sunmuştur.⁹⁹⁷ Daha sonra Ramon Martí *De seta Machometi* adlı eserinde hadis musanniflerinin yer aldığı hadislerle ilgili bazı başlıklara yer vermiştir. Bu başlıklardan bazılarında Buhârî ve Müslim'de yer alan bazı hadis rivayetlerine yer verilmiştir.⁹⁹⁸ Bunlar arasında “*Müritlerine gün doğumunda veya gün batımında namaz kılmamalarını söyledi.*”,⁹⁹⁹ “*Kavmine sağ elle yemelerini ve içmelerini emretti.*”¹⁰⁰⁰ ve “*Ganimet bana helal kılındı ve benden önce hiç kimseye helal kılınmadı.*”¹⁰⁰¹ gibi bazı hadislerden bahsedilmiştir.¹⁰⁰² Onun bahsettiği rivayetler arasında “*Öldüğünde başı Âişe'nin göğsüyle çenesi arasındaydı ve Âişe tükürüğünü Muhammedinkine karıştırdı.*” şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Bu ifade hadis kaynaklarında “*Peygamberin başı benim göğsüm ile çenem arasında olduğu hâlde vefat etti.*”¹⁰⁰³ şeklinde geçmektedir. Onun, bu rivayetle Hz. Peygamber'in hayatının bir rahibin meshi yerine öpücükler konduran bir kadının göğüsleri arasında son bulunduğunu ifade ederek Hz. Peygamber'i aşağılık, kirli ve iğrenç biri olarak yansıtmayı amaçladığı dile getirilmiştir.¹⁰⁰⁴ Latin Hristiyanlığın Hz. Peygamber'i “şehvetperest” gösterme amacının hadis rivayetlerinde dahi kullanıldığı görülmektedir. Bu nedenle bu dönemde

⁹⁹⁶ Tolan, *Sons of Ishmael*, 44.

⁹⁹⁷ Thomas, “Embrico of Mainz”, 593.

⁹⁹⁸ Delgado, “Le «De Seta Machometi» du Cod. 46 d'Osmâ, œuvre de Raymond Martin (Ramón Martí)”, 352.

⁹⁹⁹ Bu ifade bazı hadis kaynaklarında şu şekilde geçmektedir: “*Hız. Peygamber, güneşin doğuşundan yükselmesine kadarki vakit, güneşin zevâinden batıya doğru meyletmesine kadarki vakit ve güneşin batıya doğru meyletmesinden batımına kadarki vakitte namaz kılmayı ve cenaze defnetmeyi men etmiştir.*” Ayrıntılı bilgi için bkz. Müslim, “Salat”, 51; Nesâî, “Mevâkîf”, 31.

¹⁰⁰⁰ Martí'nin bu ifadesi hadis kaynaklarında şu şekilde geçmektedir: “*Sizden birisi yemek yediği zaman sağ eliyle yesin. Bir şey içtiği zaman da sağ eliyle içsin.*” Ayrıntılı bilgi için bkz. Müslim, “Eşribe”, hadis no 1848; Ebu Dâvud, “Eṭ'ime” 19; Tirmizî, “Eṭ'ime” 9.

¹⁰⁰¹ Bu ifade hadis kitaplarında şu şekilde geçmektedir: “*Ganimetler bana helâl kılındı, hâlbuki benden evvel kimseye helâl kılınmamıştır.*” Ayrıntılı bilgi için bkz. Buhârî, “Kitâbül-Humus”, 8.

¹⁰⁰² Josep Hernando I Delgado, “Le «De Seta Machometi» du Cod. 46 d'Osmâ, œuvre de Raymond Martin (Ramón Martí)”, 353.

¹⁰⁰³ Buhârî, “Meğâzî”, 85.

¹⁰⁰⁴ Tolan, *Sons of Ishmael*, 40.

İslam kaynaklarıyla ilgili çalışmaların henüz reddiye literatürünün etkisinden kurtulamadığını söylemek mümkündür.

On ikinci yüzyılın sonlarında Kur'ân'ı Latinceye tercüme eden Kettonlu Robert de eserinde bazı hadis rivayetlerine yer vermiştir. Onun zikrettiği rivayetler arasında “Benim için yazılmış her ne bulursanız onu Kur'ân'la karşılaştırınız, eğer [onunla] uyuşmazsa, o zaman bilin ki ben o yazıdan masumum ve o bana ait değil.” rivayeti bulunmaktadır. Robert bu rivayetten Kur'ân ayeti olarak söz etmiştir.¹⁰⁰⁵ Bu da bu dönemde Kur'ân'la hadis rivayetleri arasında henüz bir ayrımın yapılamadığını gösteren bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

On dördüncü yüzyılın başlarında Riccoldo da Monte di Croce da eserinde hadis rivayetlerine ve hadis usulüyle ilgili bilgilere yer vermiştir. Hz. Peygamber'in siyer ve hadis kaynaklarına işaret ederek bu kaynaklarda yer alan bazı rivayetlere yer vermiştir. Siyerden τὰς ἱστορίας αὐτῶν (hikâyeler) olarak siyer kitaplarından ise τὸ βιβλίον τῶν διηγείων (hikâyeler kitabı) olarak bahsederken, hadis kitaplarından ise τὸ βιβλίον τῆς δισκαλῆς τοῦ Μαχουμῆτ (Muhammed'in Öğreti Kitabı) veya ἐντναύτοῦ δισκαλία (doktrin kitabı) olarak söz etmiştir. Kur'ân ve hadis arasındaki ayrım konusunda ise Kur'ân'ın yasa kitabı olduğunu, hadislerin ise birtakım doktrinlerden oluşan bir kitap olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰⁶ Riccoldo'da dikkati çeken önemli bir husus da onun hadis rivayetlerinin sıhhatine değinen ilk Latin yazarlardan biri olmasıdır. O, hadis kitaplarının kaynağını Hz. Peygamber'e dayandırarak bunların bizzat onun tarafından yazılan kitaplar olduğunu dile getirmiştir. Hadislerin sıhhatiyle ilgili olarak da onların on iki bin adet olduğunu ve bunlardan sadece üç bin hadisin sahih ve geriye kalanların ise uydurma olduğunu dile getirmiştir.¹⁰⁰⁷ Buradan hareketle onun hadisle ilgili konularda bazı bilgi hatalarının olduğunu ve hadis usulüyle ilgili konulara vakıf olmadığı söylenebilir. Nitekim bir yandan o, hadislerin bizzat Hz. Peygamber tarafından yazıldığını ifade ederken diğer yandan da hadislerle dair birtakım uydurmaların olduğundan söz ederek

¹⁰⁰⁵ James Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton University Press, Princeton 1964, 188-9.

¹⁰⁰⁶ Argyriou, “Perception de l'Islam et Traductions du Coran”, 47-8.

¹⁰⁰⁷ Onun bu konuyla ilgili değerlendirmelerini şu şekilde aktarmak mümkündür: “Muhammed ayrıca (kendisine ait) on iki bin hadisi içeren bir kitap yazmıştır, onlara göre bunlar takdire şayandır. Ama merak edip, bütün bu sözlerin doğru olup olmadığını sorduğumuzda, bunların üç bininin doğru, geri kalanının ise yanlış olduğunu söylediklerini işitiyoruz. Ve eğer bu ifadelerden birini aktarırsak ve bu onlara uymuyorsa, bize bu ifadenin kesinlikle yalanlardan biri olduğunu söylerler!” Argyriou, “Perception de l'Islam et Traductions du Coran”, 47.

çelişkili bir durum ortaya koymuştur. O halde onun burada anlatmak istediği husus; hadislerin sahih olanları Hz. Peygamber tarafından bizzat yazılmıştır, ki bunlar da ona göre çok az bir yekunu oluşturmaktadır, uydurma olanlar ise onun tarafından yazılmayarak başkaları tarafından ona atfedilmesi suretiyle meydana getirilmiştir. Netice itibariyle hadislerin birçoğunun uydurma olduğunu ve bunların Müslümanların menfaatlerine hizmet ettiğini dile getirmesi, onun genel itibariyle hadislerin sıhhatine dair olumsuz bir yargıya sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim onun erken dönemde bu konuyla ilgili ifade ettiği bu hususlar daha sonra modern dönemdeki birçok oryantalist tarafından formüle edilmiştir.¹⁰⁰⁸

On altıncı yüzyılın sonlarına doğru Guillaume Postel de hadis/sünnetle ilgili bazı kitaplardan bahsederek bazı ayetlere ve hadis rivayetlerine yer vermiştir. Postel, Mağriplilerinin Hz. Muhammed'in doğduğu andan ölümüne kadar tüm yaşamını içeren "azear/sünnet" adlı bir kitaba sahip olduğu gibi buna karşılık Hristiyanların da *Vita Christi*'lerinin (İsâ'nın Hayatı) olduğunu söylemiştir. Onun sünnetle ilgili olarak verdiği kaynak ise Şafi'nin *Risâle* isimli eseri olmuştur.¹⁰⁰⁹ Postel'in yer verdiği hadis rivayetleri arasında Hz. İsâ'yla ilgili konular yer almaktadır. Nitekim o Hz. İsâ'nın çarmıha gerilmesiyle ilgili olarak onun çarmıha gerilmediği ve Allah'ın Hz. İsâ'yı yanına aldığı¹⁰¹⁰ ifade etmiş ve sünnette de bu konuyla ilgili olarak Hz. İsâ'nın gökten yeryüzüne inerek orada adaletle hükmedeceğinin¹⁰¹¹ yer aldığını dile getirmiştir.¹⁰¹² Onun bu hususlara işaret etmesinin Hristiyanlıkla İslam arasında bir mukayese çabasına ve Hristiyanlığı savunma amacına yönelik olduğu söylenebilir. Zira bu dönemde İslam'la ilgili çalışmaların temel amacı Hristiyan doktrinlerini doğrulamak ve Hristiyanlığı İslam

¹⁰⁰⁸ Bu doğrultuda Goldziher hadislerin daha sonra ortaya çıkan fırkaların kendi ideolojilerini haklı çıkarmak ve kendi menfaatlerini haklı çıkarmak amacıyla uydurulduğunu dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ignaz Goldziher, *Muhammedanische Studien*, Max Niemeyer, Halle 1890, II, 5; Motzki, "Dating Muslim Traditions: A Survey", *Arabica*, 52/2, 2005, 207.

¹⁰⁰⁹ Hartmut Bobzin, *Der Koran: Eine Einführung*, 459.

¹⁰¹⁰ Kur'an'da bununla ilgili ayet şu şekilde geçmektedir: "Bir de inkârlarından ve Meryem'e büyük bir iftira atmalarından ve "Biz Allah'ın peygamberi Meryem oğlu İsa Mesih'i öldürdük" demelerinden dolayı kalplerini mühürledik. Oysa onu öldürmediler ve asmadılar. Fakat onlara öyle gibi gösterildi. Onun hakkında anlaşmazlığa düşenler, bu konuda kesin bir şüphe içindedirler. O hususta hiçbir bilgileri yoktur. Sadece zanna uyuyorlar. Onu kesin olarak öldürmediler. Fakat Allah onu kendisine yükseltmiştir. Allah, üstün ve güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir." Nisâ 4/156-158.

¹⁰¹¹ Bu konuyla ilgili rivayet; "Mesih'in Deccal'i öldüreceği, adaletle hükmedeceği, yeryüzüne güvenliğinin hakim olacağı" şeklinde yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. el-Keşmiri, *et-Tasrih bi-ma tevatera fi nuzuli'l-Mesih*, 3. baskı, Beyrut 1981, 96, 153-154, 161. Konuyla ilgili ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. <https://musabagci.tr.gg/Hz-.-%26%23304%3Bsa-h-v%26%23305%3B-G.oe.kten-%26%23304%3Bndiren-Hadisleri-Tenkidi.htm>

¹⁰¹² Hartmut Bobzin, *Der Koran: Eine Einführung*, Verlag CH. Beck, München 1999, 457.

karşısında savunmak olmuştur. Mukayeseli bu çalışmalar daha sonra klasik dönemde meyvesini vermiş ve Hristiyan doktrinine ve Hristiyanlığın anlaşılmasına yönelik çalışmalara ağırlık verilmeye başlanmıştır. Öte yandan onun sünnete yer vermesi ve Şafi'nin risalesinden de bahsetmesi bu dönemde artık hadis ile ilgili temel kaynaklara yönelmeye başlandığını göstermektedir.

Hadislere yönelik en kapsamlı bilgi ise on beşinci yüzyılın sonlarında Juan Andrés (ö. 1515) tarafından verilmiştir. Andrés eserlerinde hadis ve hadis usulüyle ilgili oldukça önemli nitelikte bilgiler vererek İslam ve hadisleri ele alma nedeninin dünyanın en güçlü devletleri arasında gördüğü Türklerin dinine dair bilgiler vermek ve Müslümanları Hristiyanlığa döndürmek olduğunu söylemiştir. Bu açıdan onun, eserini “*Mağriplilerin yasalarında herhangi doğru bir şey olmadığını anlayabilmeleri ve sahte peygamberlerinin onları nereye götürdüğünün farkında olmaları*” amacıyla kaleme aldığı ifade edilmiştir¹⁰¹³

Andrés, eserinin üçüncü bölümünde ise sünnet ve mahiyeti, sünnetin toplanma nedeni ve Kütüb-i Sitte kitaplarının kim tarafından ve ne zaman toplandığı ile ilgili bilgi vermiştir. O, sünnetin Kur’ân kadar hatta ondan daha büyük bir otoriteye sahip olduğunu dile getirerek bu açıdan Müslümanların bazen Kur’ân’ı bırakıp sünnetle amel ettiklerini söylemiştir. Onun sünnetle ilgili araştırmalara yönelmesinde sünnetin Müslümanların hayatındaki öneminin farkına varması etkili olmuştur. Sünneti, “*Muhammed’in ölümünden sonra sahabenin yazdığı bir yol veya yasa ya da onun sözlerinin, eylemlerinin ve öğütlerinin izlenmesi*” olarak tanımlamıştır. O, sünneti dört gruba ayırarak her birini şu şekilde tanımlamıştır:

1. Sahih: Hz. Muhammed’in eşi Aişe’nin ve on öğrencisinin, Muhammed’in fiil veya sözlerine tanıklık ettikleri sözler ya da eserler.

2. Muallal: Aişe’nin ya da öğrencilerinden herhangi birinin tanıklığı olmaksızın Muhammed hakkında söylenen ve diğer eşleri tarafından bildirilen rivayetler.

3. Munkatı’: Muhammed’in zamanında yaşamış olan bilgili ve önde gelen kişilerin tanıklığından oluşan eserler ve sözler.

¹⁰¹³ Maurus Johannes, “The Authors Preface”, *The confusion of Muhamed’s sect, or a confutation of the Turkish Alcoran: Being a discovery of many secret policies and practices in that religion, not till now revealed.*, (trc. I. N.), H. Blunden, London 1652.

4. Zayıf: Muhammed'den sonra yaşayan ve önde gelen alimlerin sözleri.¹⁰¹⁴

Daha sonra Andrés, sünnetin mahiyetine ve Kütüb-i Sitte'nin meydana getirildiği tarihi sürece değinmiştir. Ona göre Hz. Peygamber'in ve sahabenin vefatından sonra Müslümanlar bu sözleri kendi isteklerine göre değiştirerek emirleri yasak, yasakları emir yapmışlardır. Andrés'e göre, sünnetin bu keyfi olarak değiştirilmesinden dolayı bir karışıklığın meydana geldiğini ve bu karışıklık neticesinde Mağribli bir hükümdarın bütün Müslüman alimlerden Hz. Muhammed'in sözlerine dair ne kadar kitap varsa getirmelerini istemiştir. Hükümdar topladığı bu kişiler arasından ise Müslim, Buhârî, Ebû Hüreyre,¹⁰¹⁵ Nesâî, Tirmizî, Ebû Dâvûd¹⁰¹⁶ olmak üzere altı kişiyi seçtiğini dile getirmiştir. Bunlardan da Hz. Peygamber'in doğru olduğunu düşündükleri söz ve eylemlerini yazmalarını ve her birinden bu eserlere kendi adlarını vermelerini istemiştir. Andrés, Kütüb-i Sitte'nin böyle bir süreçten geçerek meydana getirildiğini ifade etmiştir. Andrés'in burada hadis ve sünnete dair yer verdiği bilgiler farklı metinlerden alınan ifadelerin hikâye edilerek senkretik olarak bir araya getirilmesi suretiyle oluşturulduğunu söylemek mümkündür. Zira burada Ebû Hüreyre'yi hadis musannifleri içinde zikretmesi bariz bir bilgi hatasına düşüldüğünü göstermektedir. Ayrıca o, hadis usulüyle ilgili bilgilerde sünnet ifadesini hadisin yerine kullanmıştır. Hadis çeşitleri konusunda ise hadis usulünden oldukça farklı bir usul geliştirdiği söylenebilir. O, Hz. Aîşe ve öğrencileri olarak tanımladığı kişilerin hadislerin kaynağını oluşturduğunu söyleyerek tasnifi bunun çerçevesinde yapmıştır. Ona göre Hz. Aîşe ve öğrencilerinin tanıklığı olan sünnetler "sahih", onların tanıklığı olmaksızın ve diğer eşleri tarafından rivayet edilen sünnetler ise "muallel"dir. "Munkatı"nın ise Muhammed'in zamanında yaşamış olan bilgili ve önde gelen kişilerin tanıklığından oluşan eserler ve sözler olduğunu ifade ederken, "zayıf" sünnetin de Muhammed'den sonra yaşayan ve önde gelen alimlerin sözler olduğunu dile getirmiştir. Onun bu tasnif ve tanımları herhangi bir kaynaktan mı aldığı ya da kendi yorumları mı olduğu tam olarak bilinmemektedir. Ancak onun bu ifadelerinin klasik hadis kaynaklarında geçmediğini söylemek mümkündür. Burada Andrés tarafından hadisin tanımı, hadis usulü ve hadis tarihine dair dönemine nispeten ayrıntılı bilgilere yer

¹⁰¹⁴ Tolan, *Sons of Ishmael*, 40.

¹⁰¹⁵ Andrés'in bu yazarlar içerisinde yer verdiği Ebû Hüreyre ile muhtemelen Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Ebû Hüreyre başlığı altında verilen hadisler kastedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bobzin, *Der Koran im Zeitalter der Reformation*, 356-7.

¹⁰¹⁶ Bobzin, *Der Koran im Zeitalter der Reformation*, 356-7.

verilmiştir, ancak bunların kısmi olarak doğrulanacak nitelikte bilgiler içerdiği söylenebilir. Ayrıca onun hadislerin tanımlanmasında Hz. Aişe'nin ve öğrencilerinin tanıklığına merkezi bir rol atfetmesi de hadis usulü açısından oldukça dikkati çekmektedir.

Tablo 1.2. İçerik Analizi -Latin-

TEMA	KATEGORİ/ALT KATEGORİ	KOD	REFERANS
MÜELLİF	BÖLGE-ŞEHİR	Almanya	Mainzli Embrico
		Fransa	Aziz Peter
		Endülüs (Sicilya, Toledo, Granada, Katalonya, Salamanca, Mayorka)	Ramon Martí, Segovialı Juan
		İngiltere	Kettonlu Robert
		İsviçre (Basel)	Theodor Bibliander
		İtalya (Roma, Floransa)	Thomas Aquinas, Riccoldo da Monte di Croce
		Doğu Akdeniz	Riccoldo da Monte di Croce
		Bağdat	Riccoldo da Monte di Croce
		Kudüs	Ramon Llull
	EĞİTİM	Teoloji	Aziz Peter
		Dil eğitimi (Arapça, İbranice, Aramca)	Ramon Llull
		Felsefe	Cusalı Nicholas
		Mantık	Ramon Llull
		Tarih	Cusalı Nicholas
		Hukuk	Cusalı Nicholas
		Tıp	Ramon Llull
		Astronomi	Ramon Llull
		Şiir	Mainzli Embrico
	MESLEK	Papaz, kardinal, başdiyakoz	Aziz Peter, Segovialı Juan, Kettonlu Robert
		Mali işler sorumlusu	Mainzli Embrico
		Manastırda öğretmen	Riccoldo da Monte di Croce
		Tercüman	Kettonlu Robert
		Tarihçi	Cusalı Nicholas
		Dilbilimci	Ramon Llull
	DİNİ KÖKEN	Dominik	Ramon Martí, Riccoldo da Monte di Croce, Thomas Aquinas
		Fransiskan	Ramon Llull
		Protestan	Theodore Bibliander

Tablo 1.2. (Devamı)

ESERLER	ETNİK- SEKTER KÖKEN		Endülüs/İspanyol	<i>Ramon Martí, Ramon Llull, Segovialı Juan</i>
			Roma	<i>Thomas Aquinas, Riccoldo da Monte di Croce</i>
			Cermen	<i>Mainzli Embrico, Cusalı Nicholas</i>
			Frenk	<i>Aziz Peter</i>
			Anglo-sakson	<i>Kettonlu Robert</i>
			İsveç	<i>Theodore Bibliander</i>
	NİTELİK	Müstakil Olmayan Eserler	Chronicle	
			<i>The Ecclesiastical History of the English Nation</i>	
			Willibald'ın eserleri	
		Müstakil Eserler	Vita Mahumeti	
			Lex Mahumet Pseudo	
			Contra Sectam Saracenorum	
			De seta Machometi	
			De rationibus fidei contra Saracenos	
			Epistole de prosperitate Sarracenorum	
			Liber disputationis Raimundi Christiani et Homeri Saraceni	
			Segovialı Juan'ın Kur'an tercümesi	
			Machumetis Saracenorum	
	YAKLAŞIM	Polemikçi	Pejoratif üslup	<i>"barbar", "ahlaksız"</i>
			Tanımlama ifadesi	<i>"Sarazen"</i>
			Katolik	
			Skolastik okuma	
			Efsaneler	
			Bizans-İspanya	
		Polemikçi-Filolojik	Pejoratif üslup	<i>"ahlaksız", "cahil", "barbar"</i>
			Tanımlama ifadesi	<i>"Sarazen"</i>
			Katolik-Protestan	
			Karşılaştırmalı dilbilim	
			Dinler arası mukayese	
			Dinler arası diyalog	
	LİTERATÜR	Sözlü Literatür	Dini evrenselcilik	
			Sözlü aktarımlar	
		Yazılı Gelenek	Kilise Mektupları	<i>Summa totius haeresis</i>
			Biyografik eserler	<i>Contra sectam Saracenorum</i>
			Tercümeler	<i>Lex Mahumet Pseudo-Prophete Que Arabice Alchoran</i>

Tablo 1.2. (Devamı)

			Ansiklopediler	Machumetis saracenorum
			Şiir türü eserler	Mainzli Embrico 'nın eseri
			Reddiyeler	Contra legem Saracenorum
	YAZILIŞ AMACI		Polemik	Sobre la seta Mahometana
			Misyonerlik	Segovialı Juan 'ın Kur'ân tercümesi
	DİL		Latince	Vita Mahumeti
			Kastilya dili	Sobre la seta Mahometana
			Katalonca	Doctrina pueril
			Arapça	Ramon Llull'un eserleri
BAĞLAM	TARİHSEL DÖNEM		11. yüzyıl	Mainzli Embrico
			12. yüzyıl	Aziz Peter, Kettonlu Robert
			13. yüzyıl	Ramon Martí, Aquinalı Thomas
			14. yüzyıl	Riccoldo da Monte di Croce, Ramon Llull
			15. yüzyıl	Segovialı Juan, Cusalı Nicholas
			16. yüzyıl	Theodore Bibliander
			YÖNTEM	DİNİ DÜŞÜNCE
FELSEFİ BAKIŞ		Aristoteles		
TARİHİ BAKIŞ		Din merkezli (Peygamberlerin hayatı, Hz. Muhammed'in hayatı ve İslam tarihi)		
KAYNAK	KİTABI MUKADDES		Tevrat	
			İncil	
	REDDİYE LİTERATÜRÜ		Contra legem Saracenorum	
	İSLAMİ KAYNAKLAR		Kur'ân ve tefsirleri	Kettonlu Robert
			İbn Sînâ'nın eserleri	Ramon Martí
			Gazzâlî'nin İhyâu ulûmi'd-dîn'i	Ramon Martí
			Hadis (Buhârî ve Müslim), Siyer kaynakları (İbn Hişâm)	Ramon Martí
DİNİ OTORİTELER		Hıristiyan din adamları		
ÜSLUP	ETİKETLER	Hz. Muhammed	“Yalancı peygamber”	Kettonlu Robert
			“Heretik”	Riccoldo da Monte di Croce
			“Kılıç-kan dökücü”	Aziz Peter
			“Şehvetperest”	Kettonlu Robert
			“Deccâl”	Mainzli Embrico
			“Câhil”	Ramon Llull
			“Saralı”	Mainzli Embrico
		İslam ve Müslümanlar	“Vahşi ve canavar”	Riccoldo da Monte di Croce
			“Ölüm getiren din”	Kettonlu Robert

Tablo 1.1. (Devamı)

			“Mahomet’in şeriatı”	Ramon Llull
			“Ahlaksız Mezhep”	Aquinalı Thomas
			“Sahte ve şeytani yasa”	Ramon Llull
			“Mesih’in ve Tanrı’nın düşmanları”	Riccoldo da Monte di Croce
	İSİMLER	Hz. Muhammed	“Mammutius	Mainzli Embrico
			“Mahumet”	Kettonlu Robert
			“Machomet”	Ramon Martí
			“Mahomet”	Riccoldo da Monte di Croce
		İslam ve Müslümanlar	Sarezen	Kettonlu Robert
			İsmaili-Haceri	Aziz Peter
			“Muhammediler”	Riccoldo da Monte di Croce
			“Türk”	Segovialı Juan Theodore Bibliander
İÇERİK	HZ. MUHAMMED		Nübüvvet	
	İSLAM		Din olup olmadığı Vahiy Teorisi	
	HADİS	Hadis		
		Hadis râvîleri		
		Sünnet		
		Hadislerin yazılması		
		Hadislerin sıhhati		
		Hadis musannifleri		

SÖYLEM ANALİZİ

Bizans ve Latin dünyasındaki eserler içerik analizi bakımından ele alındıktan sonra bu eserlerin söylem analizi yapılmıştır. Burada söylem analizi argümanlar ve bu argümanların nasıl ortaya konulduğuyla ilgili stratejilere ve onun alt başlığında ise kullanılan tekniklere yer verilmiş ve son olarak da bu veriler sonuçları ele alınarak bunlar ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Söylem analizinde yer verdiğimiz Bizans, Doğu Hristiyanları ve Latinlere ait kaynaklar aşağıda şu şekilde verilmektedir:

1. Filistinli Yakub – *Doctrina Jacobi*
2. Sophronius – *Synodical Letter*
3. Maximus the Confessor – *Synodical Letter*
4. Thomas the Presbyter – *Chronicle*
5. Sebeos – *Histoire D’Héraclius*
6. Sinalı Anastasius – *Edifying Tales ve Hodegos*
7. Yuhannâ bar Penkaye – *Ktābā d-rēsh mellē*
8. Yuhannâ ed-Dımaşkî – *Pege Gnoseos*

9. Theodore Ebû Kurrâ'nın eserleri

10. Bizanslı Niketas' – “Ἀνατροπή τοῦ Κορανίου (*Refutatio Mohammedis*)

11. Mainzli Embrico – *Vita Mahumeti*

12. Aziz Peter – *Summa totius haeresis*

13. Kettonlu Robert – *Lex Mahumet pseudo: prophete que arabice Alchoran*

14. Ramon Martí – *De seta Machometi*

15. Aquinalı Thomas – *Summa contra gentiles*

16. Riccoldo da Monte di Croce – *Epistole de prosperitate Sarracenorum*

17. Ramon Llull – *Liber disputationis Raimundi Christiani et Homeri Saraceni*

18. Segovialı Juan – Kur'ân tercümesi

19. Cusalı Nicholas – *Cribratio Alchorani*

20. Theodore Bibliander – *Machumetis saracenorum*

Tablo 1.3. Söylem Analizi -Bizans ve Latin-

STRATEJİLER	TEKNİKLER	REFERANSLAR
Nübüvvet geleneğinden dışlama stratejisi	Vaiz ve hakikat yolu olarak gösterme	DOĞU HİRİSTİYANLARI “Kendini Allah'ın emriyle onlara bir vaiz ve hakikat yolu olarak sundu” Sebeos (Thomson, 95-6).
	“Yalancı” olarak nitelemek, mucize göstermediği ifade etme, kendinden önce şahit gelmediğini ifade etme	BİZANS “O, yalancı peygamberdir.” Doctrina Jacobi (Dagron, Déroche, 208-10). “Mamed adında bir yalancı peygamber” Yuhannâ ed-Dimeşki (Damascène, I, 112-113).; “Neden sizin peygamberiniz de kendisine başkaları şahitlik edecek şekilde gelmedi” Yuhannâ ed-Dimeşki (Damascène, I, 112-115).
		LATİN “Eski ve Yeni Ahit'te kendisini destekleyecek bir şahit bulunmadığı” Aquinalı Thomas (Aquinas, On the Truth, 73).
Kitab-ı Mukaddes/İbrahimi dini ve nesep mirasından dışlama stratejisi	“Sarazen”, “Haceri” ve “İsmaili” gibi etiketler kullanma	BİZANS “Sarazenlerle birlikte ortaya çıkan bu peygamber” Doctrina Jacobi (Dagron, Déroche, 208-10). “Sara'dan (peygamberlik mirasından) mahrum bırakılanlar”, “İsmaili sapkınlık”, “Haceriler” Yuhannâ ed-Dimeşki (Sahas, John of Damascus on Islam, 26). “İbrahim'in peygamber olan tek çocuğu İshâk'tır, İbrahim'in gerçek karısı da Hacer değil, Sara'dır” Bizanslı Niketas (Sahas, Byzantium and Islam, 194-5).

Tablo 1.3. (Devamı)

		LATİN “Muhammed Sarazenlerin lideri olduğu ve Kur’ân’ın, siyasi bir belge olarak Hacerilerin soyundan gelen Arapların ve Türklerin yönetildiği bir kanun kitabı olduğu” Theodore Bibliander (Paret, Arabistik und Islamkunde, 243-4).
Şiddetle özdeşleştirme stratejisi	“Kan dökücü” ve “barbar” nitelemelerini kullanma	BİZANS “Erkeklerin kanının dökülmesini istediğini ...” Doctrina Jacobi (Dagron, Déroche, 208, 210) “Onun kanunlarına karşı küstahça hareket ettiği görülen herkese ölüm cezası verdiler.” Yuhannâ bar Penkaye (Brock, “North Mesopotamia, 61). “Gerçekten de bugün çölün barbar bir halkının sanki kendi topraklarıymış gibi başkasının topraklarını istila ettiğini” Maximus the Confessor (Hoyland, Seeing Islam, 77-8).
		LATİN “Kan dökücü” Aziz Peter (Tolan, Sons of Ishmael, 56).
Şehvetperestlikle özdeşleştirme stratejisi	Ayet ve hadislere ve reddiye literatürüne atıf	BİZANS “Allah’ın sana verdiği toprağı sür ve bunu itina ile yap; işte bunu yap ve bu şekilde icra et.”¹⁰¹⁷ (ayetinden sonra) onun kullandığı müstehcen ifadeleri kullanmamak için böyle ifade ediyoruz.” (Damascene, I, 112-115). “Onu kendine eş olarak aldıktan ve onunla ilişkiye girdikten¹⁰¹⁸ sonra”¹⁰¹⁹ Yuhannâ ed-Dimeşki (Damascene, I, 112-115).
		LATİN “Şehvetli”, “dünyevi zevklerden ibaret bir cennet vaad eden bir sapkın”¹⁰²⁰ (Daniel, Islam and the West, 142; Burman, Latince Kur’ân Çevirileri, 37). “Cennette şehvet ve zevk vaad ettiği sapkın ve ahlaksız bir din ...” Segovialı Juan (Wolf, 440-41). “Öldüğünde başı Âişe’nin göğsüyle çenesi arasındaydı ve onun tükürüğünü Muhammed’inkine karıştırdı.”¹⁰²¹ Ramon Martí (Tolan, Sons of Ishmael, 2008, 40)

¹⁰¹⁷ Yuhannâ’nın hikâye ettiği bu ayet şu şekilde Kur’ân’da şu şekilde geçmektedir: “Kadınlar sizin tarlanızdır; tarlanıza istediğiniz zaman varın.” (Bakara, 2/223).

¹⁰¹⁸ Metin “zina ettikten” şeklinde çevrilmesine rağmen biz bu çeviriyi tercih ettik.

¹⁰¹⁹ Yuhannâ’nın bu ifadesinin sözlü anlatımlardan mı yoksa yazılı kaynaklardan mı almış olduğu tam olarak bilinmemektedir.

¹⁰²⁰ Bu ifadelerin Bizanlı Niketas ve Yuhannâ ed-Dimeşki gibi bazı kilise babalarından alınmış olduğu ifade edilebilir.

¹⁰²¹ Tolan, Sons of Ishmael, 2008, 40.

Tablo 1.3. (Devamı)

Hz İsa'nın/Hıristiyanlığın karşısı olarak konumlandırma stratejisi	Eskatolojik nitelemeler kullanma	BİZANS “Korkarım ki biz onun yerine Hermolaus’u/deccâli kabul etmeye hazırlanıyoruz.” Doctrina Jacobi (Dagron, Déroche, 208-10). “Ve bu nedenle gerçek Kurtarıcıyı görmezden geldikleri için deccâlin gelişini gösteren düşman güçleri” Maximus the Confessor (Shoemaker, <i>A Prophet Has Appeared</i> , 58). “Onlar deccâlin başı olarak insanları yanılsıza sürüklüyorlar” Yuhannâ ed-Dimaşki (Sahas, John of Damascus on Islam, 26).
	Hiz. İsa'nın koyduğu hükümleri tersine çevirme	LATİN “İnciller değiştirilmelidir; kanunları zor, bizi akılsız ve aptal sanıyor, ... Yasaklanan her şeye artık izin verilmesi gerektiği ... böylece ne isterlerse, yeni yasa izin verdi ...” Mainzli Embrico (John Tolan, <i>Sons of Ishmael</i> , 13-4)
	Mucizeye atıflar	LATİN “Bir peygamberin sahip olması gereken nitelikleri doğru, iyi ve erdemli olma, mucizeler yaratmak ve kutsal bir dinle gelmek olarak tarif ederek bu özelliklerin Muhammed’de bulunmadığı” Ramon Martí (Segesvary, <i>L’Islam Et La Réforme</i> , 28).
	Dikotomi ifadeleri kullanma	LATİN “Ölüm getiren din” ve “Hıristiyanlığın düşmanı ...” Kettonlu Robert (Burman, <i>Latince Kur’ân Çevirileri</i> , 26).
Hakaret, aşağılama ve ironi stratejisi	“Gülünç” ve “sahtekâr” gibi yergi ifadeleri kullanma	BİZANS “Kitabında bazı gülünç doktrinler kaleme alarak”, “dindar görünerek, halkın teveccühünü kazanarak” Yuhannâ ed-Dimaşki (Sahas, John of Damascus on Islam, 26) “Aptal”, “cahil”, “kibirli”, “büyücü”, “aşağılık” Bizanslı Niketas (Demetriades, “Nicetas of Byzantium”, 38, 40, 48, 49, 105, 107)
	İki yüzlülük yapmacık inanç kisvesi yalancılık, hainlik ile suçlamak ve benzer nitelemelerinde bulunmak	LATİN “Aldatmanın krallıkları yalnızca Mahomet’e verilmiştir.” Mainzli Embrico (Tolan, <i>Sons of Ishmael</i> , 6). “Muhammed’in nasıl bir adam olduğu ve ne öğrettiği anlatılmalı ki, o kitabı [Kur’ân’ı] okuyacak olanlar, okuduklarını daha iyi anlasınlar ve onun hayatının ve öğretilerinin ne kadar iğrenç olduğunu bilsinler” Aziz Peter (Tolan, <i>Sons of Ishmael</i> , 55)

Tablo 1.3. (Devamı)

İsimleri çarpıtma stratejisi	“Mahmet”, “Mahomet” gibi isimlendirmeler kullanma	BİZANS “Mahmet” Sebeos (Thomson, 95-6). “Mamed” Yuhannâ ed-Dimaşki (Sahas, <i>John of Damascus on Islam</i>, 26). “Mahomet” Bizanslı Niketas (Argyriou, 41).
		LATİN “Mammutius” Mainzli Embrico (Thomas, “Embrico of Mainz”, 592-3). “Mahumet” Kettonlu Robert (Palma ve Hernández, “Robert of Ketton”, 510). “Machomet” Ramon Martí (Burman, “Ramon Martí”, 381). “Mahomet” Riccollo da Monte di Croce (Burman, “Riccollo da Monte di Croce”, 688).
Siyasi bir lider olarak gösterme stratejisi	“Muhammedin Arapları” şeklinde nitelemeler kullanma	DOĞU HİRİSTİYANLARI “Romalılar ve Muhammed’in Arapları arasında bir savaş ...” Thomas the presbyter (Palmer, “The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles”, 18-9).
Sapkınlıkla özdeşleştirme stratejisi	Yoldan çıkarma gibi kavramları kullanma	BİZANS “Deccâlin başı olarak insanları yanılsız sürüklüyorlar.” Yuhannâ ed-Dimaşki (Sahas, <i>John of Damascus on Islam</i>, 26).
	Arius ve deccâl ile ilişkilendirme	LATİN “Muhammed, Hristiyanları saptıran Arius ve deccâl yanında üçüncü bir sapkındır.” Aziz Peter (Tolan, <i>Sons of Ishmael</i>, 56).
Hristiyanlığı savunma stratejisi	İslam ile Hristiyanlığı karşılaştırmak ve haç ve teslis savunusu yapmak	BİZANS “Onlar bizi, nefret ettikleri haçın önünde eğildiğimiz için putperestlikle de suçlamaktalar”, “Onlar bizi, ‘müşrikler’ diye isimlendiriyorlar. Çünkü “Mesih Tanrı’nın oğludur ve Tanrı’dır” dediğimizde, bizim Tanrı’nın yanına bir ortak yerleştirdiğimizi söylüyorlar.” Yuhannâ ed-Dimaşki (Sahas, <i>John of Damascus on Islam</i>, 26). “Mantıksız Moamet, sahte kitabında yanlışlıkla Hristiyanları Tanrı’ya ortak koşanlar nitelendiriyor ve hicvediyor.” demiştir. Buna karşılık “biz Hristiyanlar tarafından Baba Tanrı’nın her bakımdan O’na benzeyen bir Oğlu olduğunu, onu şehvetsiz bir şekilde, zamanın ötesinde ve sperm olmadan (insan müdahalesi olmadan) doğurduğuna inanmaktayız.” Bizanslı Niketas (Demetriades, 25).

Tablo 1.3. (Devamı)

		LATİN “Sarazenlerin Dinine Karşı ...” Riccollo da Monte di Croce (Burman, “Riccollo da Monte di Croce”, 687). “Hristiyanlığın teslis ve enkarnasyon doktrinini savunmuş ve Hristiyanlığın İslam öğretisinden daha akılla kavranabilir olduğu ...” Ramon Llull (Thomas ve Hames, 709-10).
	Kur’ân’dan Hristiyan dogmalarını haklı çıkarma stratejisi	BİZANS “O, aynı şekilde, Mesih gökyüzüne çıkar çıkmaz, Tanrı’nın onu sorguya çektiğini de söylemektedir: “Ey İsa! Sen mi: Tanrı’nın oğluyum ve Tanrı’yım, dedin?”. Ona göre, İsa şöyle cevap verdi: “Rabbim, bana karşı merhametli ol! Benim böyle bir şey söylemediğimi ve sana kul olmaktan şikâyet etmediğimi biliyorsun. Ancak, kötü insanlar, benim böyle bir açıklamada bulunduğumu yazdılar; onlar, benim adıma yalan söylediler ve hata yapmaktalar.” Onun dediğine göre, Tanrı ona şöyle cevap verdi: “Ben, senin böyle bir açıklamada bulunmadığını biliyorum.” Yuhannâ ed-Dimaşki (Sahas, John of Damascus on İslam, 26). LATİN “Teslis ve enkarnasyon gibi İncil doktrinlerini Kur’ân’dan doğrulaması ...” Cusali Nicholas (Segesvary, <i>L’İslam Et La Réforme</i>, xi-xiii).
Hristiyan geleneğinden dışlama	Nesturilik gibi Hristiyan dünyasındaki tüm sapkınlıklarla özdeşleştirme	BİZANS “Eski ve Yeni Ahit’i görmüş ve bir Arian keşişle konuştuktan sonra, kendi sapkınlığını geliştirmiştir.” Yuhannâ ed-Dimaşki (Sahas, John of Damascus on İslam, 26).
		LATİN “Sergius adında sapkın Nesturi bir keşiş ve birkaç Yahudinin Muhammed’e katılarak yeni bir sapkın doktrin oluşturdıklarını”, “Muhammed Hristiyanları saptıran Arius ve deccâl yanında üçüncü bir sapkın olduğu” (Tolan, <i>Sons of Ishmael</i>, 56). “İslam’ın daha önce Hristiyan âlemince bilinen tüm sapkınlıkların toplamını temsil ettiği ...” Aziz Peter (Iogna-Prat ve Tolan, 608-9) “İslam’ı bir sapkınlık olarak Nestûrîlikle ilişkilendirerek ...” Theodore Bibliander (Gordon, 682-83). “İslam’ın Arius ve Nestûrî sapkınlıklardan geliştirildiği” Segovialı Juan (Wolf, 440-1).

Tablo 1.3. (Devamı)

İbrani geleneğe yerleştirme stratejisi	İbrahim öğretisine atıf	DOĞU HİRİSTİYANLARI “Onlara İbrahim’in Tanrısı’nı bilmeyi öğretti” Sebeos (Thomson, 95-6).
Yahudi geleneğine yerleştirme stratejisi	Musa şeriatına atıf	DOĞU HİRİSTİYANLARI “O, Musa’nın tarihinde bilgili biriydi” Sebeos Thomson, 95-6). “Ayrıca bu adamın rehberliği sonucunda, eski yasanın geleneklerine göre Tek Tanrı’ya ibadet ettiler” Yuhannâ bar Penkaye (Brock, “North Mesopotamia”, 61).
Muhammed’i şeriatın kaynağı/kurucusu olarak görme	“Muhammed’in kanunu ve geleneği” ifadelerini kullanma	DOĞU HİRİSTİYANLARI “Başlangıçta hocaları (tar’ā) olan Muhammed’in geleneğine o kadar bağlı kaldılar ki, onun kanunlarına karşı küstahça hareket ettiği görülen herkese ölüm cezası verdiler.” Yuhannâ bar Penkaye (Brock, “North Mesopotamia”, 61).
		BİZANS “Kitabında bazı gülünç doktrinler kaleme alarak, onlara Tanrı’ya ibadetin bu şekilde olacağını nakletti.” Yuhannâ ed-Dimaşki (Sahas, John of Damascus on Islam, 26).
Menşeyi Kitabı mukaddese dayandırma stratejisi	Eski ve Yeni Ahit’i kaynak gösterme	BİZANS “Eski ve Yeni Ahit’i görmüş ve bir Arian keşişiyle konuştuktan sonra, kendi sapkınlığını geliştirmiştir.” Yuhannâ ed-Dimaşki (Sahas, John of Damascus on Islam, 26).
	Kur’ân’la İncil arasında paralellikler kurma	BİZANS “Muhammed’in Yahudi Yasası (Tevrat), Hristiyan İncili (İncil) ile Kur’ân arasında bir ilişki kurma çabasını onun İslam’ın ilahî kökenli olduğunu kanıtlamaya yönelik bir amacın sonucu olduğu ...” Bizanslı Niketas (Demetriades, 38, 46, 94).
Düşmanını bilgiyle yenme stratejisi	“Sevgi” ve “bilgi” ifadelerinin öne çıkarılması	LATİN “Size kılıçla değil, sevgiyle saldırıyorum.” Aziz Peter (Tolan, Sons of Ishmael, 49-51). “Düşmanın hatasını ve nasıl yenilgiye uğratıldığını öğrenmek, aynı zamanda her alanda boyun eğmez ve muzaffer bir bilgi edinmek için kim en büyük hızla koşmaz? Yine de Latin Hristiyan âleminin tamamı, cehaletin mi yoksa ihmalin mi zararlı olduğunu söylemeyeceğim, şimdiye kadar hapsedilmiş ve cehalet içinde düşmanlarının davasına katlanmış ve onu reddetmemiştir.” Kettonlu Robert (Portass, “Robert of Ketton”, 258) “Müslümanlara karşı ise akıl yoluyla tartışmak gerektiği ...” Aquinalı Thomas (Aquinas, On the Truth, 62).
	Akla vurgu yapmak	

Tablo 1.3. (Devamı)

		“Yüzyılımızın insanların bu vahşi mezhebin yalanlarından, ihanetinden, dinsizliğinden, zulmünden habersiz kalmamalarını istiyorum. Onunla savaşmak isteyenler, insanlara karşı değil, kötülüğün kendisine, vahşi ve canavar hayvanlara, Mesih’in ve Tanrı’nın düşmanlarına karşı savaşmak zorunda kalacaklar.” Riccollo da Monte di Croce (Segesvary, <i>L’Islam Et La Réforme</i>, 42-3). “Hristiyanlığın teslis ve enkarnasyon doktrinini savunmuş ve Hristiyanlığın İslam öğretisinden daha akılla kavranabilir olduğu ...” Ramon Llull (Thomas ve Hames, 709-10). “İslam’ı, kaynaklarından tanıyarak onunla mücadele edilebileceği ...” Segovialı Juan (Burman, <i>Latince Kur’ân Çevirileri</i>, 242). “İslam’la mücadele etmede en iyi yolun onların savaş yoluyla değil, barış ve diyaloglar yoluyla ikna edilmeli ...” Segovialı Juan (Wolf, 438).
Misyonerlik stratejisi	Eğitim ve ikna gibi yollar kullanmak	LATİN “İslam’ı, kaynaklarından tanıyarak onunla mücadele edilebileceği ... “bu şekilde Müslümanların Hristiyanlığa döndürülebileceği ...” Segovialı Juan (Burman, <i>Latince Kur’ân Çevirileri</i>, 242; Wolf, “Juan de Segovia”, 429). “Müslümanlara karşı mücadelede onları şiddet ve savaşla değil, eğitim ve ikna yoluyla Hristiyanlığa dönüştürme ...” Theodore Bibliander (Miller, “Theodor Bibliander’s Machumetis saracenorum principis”, 249).
Protestanlığı savunma amacıyla İslam’ı reddetme stratejisi	Katoliklere cevap vermek	LATİN “Protestanlığı İslam’la ilişkilendirenlere bir cevap olarak ...” Theodore Bibliander (Miller, “Theodor Bibliander’s Machumetis saracenorum principis”, 696-7).

Bizans ve Latin Hristiyanlığındaki kaynakların ele alındığı yukarıdaki söylem analizi tablosundan oryantalist paradigmanın şu tezlerine/çıktılarına ulaşmak mümkündür:

1. Hz. Muhammed, yalancı bir peygamberdir.
2. İslam, İbrahimi dinler arasında kutsal mirasa sahip bir din değildir.
3. Araplar, nesep itibarıyla kölenin soyundan geldikleri için peygamberlik mirasından mahrum bırakılmıştır.
4. İslam, şiddet ve savaşı destekleyen sapkın bir mezheptir.

5. Hz. Muhammed bir şehvetperesttir.
6. Hz. Muhammed/İslam'ın, Hristiyanlık/Hz. İsa'ya karşıt bir imajı bulunmaktadır.
7. Muhammed, siyasi bir lider, aynı zamanda bir komutandır.
8. İslam, sapkın bir mezheptir.
9. İslam, Hristiyanlıktan sapma bir mezheptir.¹⁰²²
10. İslam, İbrani gelenek içerisinde yer almaktadır.
11. İslam, Yahudi kaynaklı bir mezheptir.¹⁰²³
12. Hz. Muhammed, şeriatın kurucusudur.
13. Kur'an kaynak itibarıyla Kitab-ı Mukaddes'ten [ç]alınmıştır.
14. İslam'la mücadelede en iyi yol onu tanımaktır.
15. Müslümanlar Hristiyan öğretilerine ikna edilerek dönüştürülmelidir.

Oryantalist paradigmanın kendi tezlerini haklı çıkarmak için kullandığı teknikler arasında şunlar yer almaktadır:

1. Hakaret, aşağılama ve alaycı yaklaşımlar
2. Şiddet ve şehvetperestlikle ilgili üslup biçimleri
3. İsimleri çarpıtma
4. “Sarazen”, “Haceri” ve “İsmaili” gibi etiketler kullanma
5. “Deccâl” gibi bazı eskatolojik nitelemelere atıfta bulunmak
6. Dikotomiler oluşturmak
7. Kur'an ve Kitab-ı Mukaddes arasında mukayeseler yapmak
8. Kitab-ı Mukaddes, Kur'an ve hadisleri kaynak olarak kullanmak
9. Misyonerlik amacına yönelik olarak “sevgi” ve “bilgi”nin silah olarak kullanılması

Oryantalist paradigmanın kendi tezlerini haklı çıkarmak için kullandığı teknikler arasında en sık olarak hakaret, aşağılama ve alaycı yaklaşımlar yer almaktadır. Bunun yanı sıra şiddet ve şehvetperestlikle ilgili üslup biçimleri de yaygın olarak kullanılmıştır.

¹⁰²² İlk defa Bizans Hristiyanları tarafından getirilen bu düşüncenin Latin Hristiyanlığında farklılaştığını söylemek mümkündür. Bu doğrultuda Latin yazarlardan Aziz Peter İslam'ın Hristiyanlıktan sapma bir din değil ondan bağımsız başlı başına bir küfür olduğunu dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Iogna-Prat ve Tolan, “Peter of Cluny”, 606-7; Tolan, *Sons of Ishmael*, 56.

¹⁰²³ Bu tez, Sebeos gibi özellikle Doğu Hristiyanları tarafından ortaya atılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Thomson, “Translated Texts for Historians”, 95-6.

Bunun dışında bir diğer yol olarak isimleri çarpıtma yer almaktadır. Bu, çoğunlukla Hz. Muhammed'in ismi konusunda yapılmıştır. Bir diğer yol olarak ise etiketlerin kullanılması olmuştur. Bu açıdan Müslümanlarla ilgili olarak sıklıkla "Sarazen", "Haceri" ve "İsmaili" gibi etiketler kullanılmıştır. Bunun yanı sıra "deccâl" gibi bazı eskatolojik nitelemelere atıfta bulunulması da sıklıkla yer alan bir teknik biçimidir. Hz. İsa karşıtı bir imaj oluşturulması amacıyla dikotomilerin oluşturulması da oryantalist paradigmanın kurucu teknikleri arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra Kur'an ve Kitab-ı Mukaddes arasında mukayeseler yapma hususu ilk defa bu dönemde ortaya çıkan bir husus olmuştur. Kitab-ı Mukaddes, Kur'an ve hadisleri kaynak olarak kullanmak ve misyonerlik amacına yönelik olarak "sevgi" ve "bilgi"nin silah olarak kullanılması da kullanılan bazı teknikler arasında yer almaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

KLASİK ORYANTALİZM'DE ANSİKLOPEDİ VE HADİS (18–19. YÜZYIL)

On yedinci yüzyılda kendisini İslam'ı yeniden gözden geçirmeye adanmış Katolik ve Protestan din adamları eliyle Endülüs ve İslam mirasının etkisinde¹⁰²⁴ Hristiyan paradigması için bir Aydınlanma hareketi meydana gelmiştir.¹⁰²⁵ Onların İslam'ı yorumlamaları Hristiyanlık veya felsefesindeki içsel gelişmelerden değil, bilgi üretiminin evrimi yoluyla ortaya çıkmıştır. Entelektüel keşiflerinin çoğunu ticari şirketler aracılığıyla ve kütüphanelerde gerçekleştiren aydınlanmanın savunucuları, özünde siyasi olan bir hareketi entelektüel bir hareketle birleştirmişlerdir. Bu şekilde insanların ve malların küresel dolaşımındaki artışın avantajından da yararlanılmasıyla filolojik öğrenmenin dinler arası bilgide yeni bir dönem olan Aydınlanma meydana gelmiştir.¹⁰²⁶ Aydınlanma ile başlayan bu dönem aynı zamanda “klasik oryantalizm”in de başlangıç tarihini oluşturmaktadır. Bu dönem Aydınlanma düşüncesi ile birlikte başlayan yirminci yüzyılın ortalarına kadar devam eden bir süreci kapsamaktadır. Klasik oryantalizmi meydana getiren önemli bir hareket de ansiklopedizm akımı olmuştur. Ansiklopedizm Aydınlanmanın somut bir yansıması olarak oryantalizmle doğrudan ilişkili bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Bu açıdan Aydınlanma olgusu hem oryantalizmi hem de ansiklopedizmi ortaya çıkarmıştır. Klasik oryantalizm, Barthelemy d'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'i ile başlamış ve bu devir *The Encyclopaedia of Islam*'ın kaleme alındığı on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. D'Herbelot'un söz konusu bu eseri oryantalizmin kurucu eserlerinden biri olarak kabul edilebilir.¹⁰²⁷

2.1. İSLAM'LA İLGİLİ ESERLER VE ANSİKLOPEDİK ÇALIŞMALAR

Batı'da İslam'a yönelik ilk atıflar/çalışmaların tarihi yedinci yüzyıla dayanırken, İslam'a dair ilk ansiklopedi ise on yedinci yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır.¹⁰²⁸

¹⁰²⁴ W. Montgomery Watt, Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, (trc. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov), Küre Yayınları, İstanbul 2011, 179.

¹⁰²⁵ Joel L. Kraemer, *Humanism in Renaissance of Islam*, 2. basım, E.J. Brill, Leiden 1992, 1-2.

¹⁰²⁶ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 197-9.

¹⁰²⁷ G.E. von Grunebaum, “Self-Image and Approach to History”, *Historians of the Middle East*, (ed. Bernard Lewis, P.M. Holt), Oxford University Press, London 1962, 462-3.

¹⁰²⁸ İlk İslam ansiklopedi girişiminin on altıncı yüzyılda Theodor Bibliander'in *Machumetis saracenorum* adlı eseriyle ortaya çıktığı ileri sürülse de Bibliander'in bu eserinin klasik anlamda bir ansiklopedi değil, Orta Çağ'da İslam'a dair bilgilerin yer aldığı daha ziyade bir derleme olduğu ifade edilebilir. Bu konuda

Bu açıdan İslam’la ilgili ilk ansiklopedinin Heinrich Hottinger’in (ö. 1667) *Promptuarium sive Bibliotheca Orientalis* adlı eseri olduğu söylenmiştir. Ancak bu eser bazı açılardan değerlendirildiğinde bir İslam ansiklopedisi vasfına haiz olmadığı görülmektedir. Bu nedenle İslam’la ilgili ilk ansiklopedinin on yedinci yüzyılın sonlarında Barthelemy d’Herbelot tarafından *Bibliothèque Orientale* adıyla kaleme alındığı söylenebilir.

2.1.1. Johann Heinrich Hottinger – *Bibliotheca Orientalis* (1658)

Avrupa’da on yedinci yüzyılın sonlarına doğru Doğu el yazmalarına yönelik sürekli artan bir ilgi başlamıştır. Alman oryantalistlerden Christian Ravius (ö. 1677) Avrupa’da bu dönemde Doğu’yla ilgili olarak yaklaşık on bin ciltten fazla el yazması bulunduğunu belirtmiştir. El yazmalarının sürekli artması, Doğu tarihinin sistematik olarak incelemesini birçok Avrupalı bilim adamı için büyük bir endişe haline getirmiştir. Bu kadar büyük bir külliyyatın tematik olarak ciltler halinde toplanması amacıyla¹⁰²⁹ on yedinci yüzyılın ikinci yarısında Doğu’ya dair bilgi ve literatürü kataloglamayı ve sınıflandırmayı amaçlayan birtakım girişimler ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki Heinrich Hottinger’in (ö. 1667) *Promptuarium sive Bibliotheca Orientalis* adlı eseridir.

Doğu kaynaklı bir kütüphaneyi bir kitapta toplama fikri ilk olarak İsviçreli filolog ve ilahiyatçı olan Johann Heinrich Hottinger’in (ö. 1667) 1658 yılında *Bibliotheca Orientalis*’iyle meydana gelmiştir. İbn Nedim’in (ö. 990) *Fihrist*’ini örnek alan bu eser,¹⁰³⁰ Doğu bilgisinin insan yaşamının tüm yönlerini kapsayan yönünü ve işlevselliğini öne çıkarmak için İbranice, Süryânîce, Arapça, Kıptîce ve Arapça kaynaklardan hareketle Doğu’nun ilk bibliyografyasını yayımlamıştır. Hottinger eserine ilk olarak Avrupa’nın en zengin el yazması kütüphanesinden topladığı kitapları bir koleksiyon haline getirmekle başlamıştır.¹⁰³¹ Hottinger malzemesini ilk olarak İbranice ve daha sonra Arapça olarak düzenlemiştir. Onun eserde esas olarak Hristiyan, sonra Yahudi ve Müslüman kaynaklardan hareketle dini konulardan bilimlere, felsefeye ve son olarak da edebi

görüş beyan eden Gregory J. Miller, Theodor Bibliander’in Machumetis saracenorum principis eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse alcoran (1543)” adlı eserini ilk İslam ansiklopedisi olarak kabul etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Miller, “Theodor Bibliander’s Machumetis saracenorum principis”; Gordon, “Theodor Bibliander”, 651.

¹⁰²⁹ Ravius, *Panegyrica prima Orientalibus Linguis dicta Illustrissimo et Frequentissimo Auditorio Rheno-Traiectino*, X, 34; Loop, *Johann Heinrich Hottinger: Arabic and Islamic Studies in the Seventeenth Century*, 133.

¹⁰³⁰ Bevilacqua, “How to Organise the Orient: D’Herbelot and the ‘Bibliothèque Orientale’”, 238-9.

¹⁰³¹ Loop, *Johann Heinrich Hottinger: Arabic and Islamic Studies in the Seventeenth Century*, 136-7.

konulara kadar İslami disiplinlerin organizasyonuna ve materyaline dair bir açıklama sunduğu görülmektedir.¹⁰³² Bunun yanı sıra Hottinger bu eserle reformistlere yöneltilen “kripto-Muhammedanizm” eleştirisine bir anlamda cevap vermeyi amaçlamıştır. Bunun için de bu eserle Kur’ân ve İslam kaynaklarını kullanarak o dönemin Müslüman algısını oluşturan Türk egemenliğine karşı çıkmaya çalışmıştır.¹⁰³³

Hottinger’in bu eseri İslam kültürü ansiklopedisi olarak kabul edilse de¹⁰³⁴ onun için ansiklopedi ismini kullanmak yerinde olmayacaktır. Çünkü onun eseri d’Herbelot’un büyük miktardaki malzemesiyle karşılaştırıldığında kapsamının oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Ayrıca eser, konuları alfabetik tasnif etmek yerine tematik olarak ele alarak baştan sona okunmak üzere tasarlanmıştır. Bununla birlikte d’Herbelot, eserinde klasik anlamda ansiklopedinin temel unsurlarından alfabetik tasnifi tercih etmiş ve onun eseri Hottinger gibi baştan sona okunmak üzerine değil, bir başvuru kaynağı olmak üzere tasarlanmıştır.¹⁰³⁵

2.1.2. D’Herbelot – *Bibliothèque Orientale* (1697)

On yedinci yüzyıla gelindiğinde kulaktan dolma ve kaynaksız bilgiler artık kabul görmediği bilimsel bilginin yeniden kazanmaya başladığı bir döneme geçiş söz konusuydu. Bu açıdan Doğu bilgisi Hristiyan dünyasının kendisini tanımada önemli bir araç olarak kabul edilmiş ve bunun için Doğu koleksiyonları oluşturulmaya başlanmıştır. Misyonerler, elçiler, koleksiyoncular ve bilginler, bir Doğu kütüphanesi idealine inanarak her biri onun oluşturulmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu koleksiyonlar, Doğu’yu ve Müslümanları tanımak için zorunlu ancak yeterli olmayan bir adım olarak kalmıştı.¹⁰³⁶ Bu nedenle bu koleksiyonların belirli çalışmalarda Hristiyan dünyasına aktarılması gerekiyordu. İşte bu şekilde Doğu Kütüphanesi fikri, çalışmamızın da konularından olan on yedinci yüzyılın sonlarında ilk olarak Fransız oryantalist d’Herbelot’un *Bibliothèque Orientale* adlı ansiklopedisi ile meydana gelmiştir. *Bibliothèque*, yirminci yüzyıla kadar yaklaşık bir buçuk asır boyunca modern dönem ansiklopedilerinden *The Encyclopaedia*

¹⁰³² Bevilacqua, Bevilacqua, “How to Organise the Orient”, 238.

¹⁰³³ Pfannmüller, *Handbuch Der Islam-Literatur*, 117.

¹⁰³⁴ Loop, *Johann Heinrich Hottinger: Arabic and Islamic Studies in the Seventeenth Century*, 136-37.

¹⁰³⁵ Bevilacqua, “How to Organise the Orient: D’Herbelot and the ‘Bibliothèque Orientale’”, 238-39.

¹⁰³⁶ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 19.

of *Islam*'ın telifine kadar Batı dünyasında Fransa başta olmak üzere, İngiltere ve Almanya gibi birçok ülkede başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır.¹⁰³⁷

2.2. D'HERBELOT – *BIBLIOTHÈQUE ORIENTALE*

Ansiklopedilerin tarihi Antik Çağ'a kadar dayanmasına rağmen Batı'da modern anlamda ansiklopediler on yedinci yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. İslam'a dair ilk ansiklopedi de on yedinci yüzyılın sonunda Barthélemy d'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'i ile meydana gelmiştir. D'Herbelot İslam kaynaklarından hareket ederek dönemin düşüncesi doğrultusunda bir İslam okuması yapmıştır.¹⁰³⁸ Eser ilk olarak 1697'de¹⁰³⁹ yayımlandığında yayımlandığı yer olan Fransa'da pek yankı uyandırmamış, ancak Fransa dışında özellikle de Hollanda da büyük bir başarı elde etmiştir. Eser uzun yıllar ihmal edilmiş ve eserin değerini fark eden bazı Avrupa ülkeleri onun Fransa'dan birçok kopyasını kendi ülkelerine taşımışlardır. Fransızlar eserin değerini anladıklarında ise ellerinde eserin sadece birkaç basımı kalmış ve eserin maliyeti de pahalı hale gelmişti.¹⁰⁴⁰

Bibliothèque, on sekizinci yüzyılın sonlarına 1776'da Maëstricht'te yeniden basılmış, ardından Lahey'de 1777-1779 yılları arasında Visdelou'nun Tataristan ve Çin üzerine bir eki ile üç cilt halinde yayımlanmıştır. Eserin daha sonraki baskıları, H. A. Schultens (ö. 1793) ve Johann Jacob Reiske (ö. 1774) tarafından yapılan düzeltmeleri ve eklemeleri içermektedir. Eser daha sonra 1785-1790 yılları arasında dört cilt halinde Almanca tercüme edilmiştir.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁷ “Herbelot (Barthélemy D’)", *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu’à nos jours: Hen-Hol*, Éditeurs, Imprimeurs-Libraries de l’Institut de France, Paris 1858, 283-84; Sylvette Larzul, “Dictionnaire des orientalistes de langue française”, (ed. François Pouillon), Karthala Editions, Paris 2008, 518.

¹⁰³⁸ Raymond Schwab, *The Oriental Renaissance: Europe’s Rediscovery of India and the East, 1680-1880*, (trc. Gene Patterson-Black ve Victor Reinking), Columbia University Press, New York 1984, 22; Laurens, *La Bibliothèque orientale de Barthélemy d’Herbelot*, 2.

¹⁰³⁹ 1697 Baskısının sonuna sistematik bir düzen eksikliğini gidermek ve okuyucuları özel adlara ve konu başlıklarına yönlendirmek amacıyla yirmi altı sayfalık bir dizin eklenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bevilacqua, “How to Organise the Orient: D’Herbelot and the ‘Bibliothèque Orientale’”, 232.

¹⁰⁴⁰ Joseph de Guignes, *Essai historique sur la typographie orientale et grecque de l’Imprimerie Royale Imprimerie Royale*, 1787, 54.

¹⁰⁴¹ “Herbelot (Barthélemy D’)", 283-84; Larzul, “Dictionnaire des orientalistes de langue française”, 518.

Bibliothèque, bir indeks bölümü ile başlar ve ardından d’Herbelot’un kardeşi tarafından yazılan ithaf bölümü ile devam eder.¹⁰⁴² D’Herbelot’un kardeşi burada desteklerinden dolayı dönemin kralı XIV. Louis’e teşekkür etmiş ve bu zahmetli ve mükemmel özeti meydana getirdiği için de d’Herbelot’a minnettar olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴³ İthaf yazısından sonra Antoine Galland’ın *Discours pour servir de Preface a la Bibliothèque orientale* başlıklı ön sözü gelmektedir.¹⁰⁴⁴ Galland’ın bu girişi İslam halklarının dillerinin, topraklarının, kültürlerinin ve tarihinin incelenmesinin bir manifestosunu teşkil etmektedir.¹⁰⁴⁵ Galland’ın ön sözünün ardından Jean Cusson tarafından yazılan “Eloge De Monsieur d’Herbelot (Mösyö D’Herbelot’a Övgü)” başlıklı bölüm gelmektedir. Burada d’Herbelot’un hayatından ve meziyetlerinden bahsedilmiştir. Daha sonra bunu d’Herbelot’u öven üç Latince şiir izlemektedir. Ardından ise d’Herbelot’un eserinde alıntı yaptığı yaklaşık yüz altmış başlıkta yazarların bir listesi verilmiştir.¹⁰⁴⁶

Eser on sekizinci yüzyılda birçok yazarın başvuru kaynağını oluşturmuştur. Kur’ân’ı İngilizceye tercüme eden George Sale (ö. 1736), Kur’ân tercümesi notlarında ve *Preliminary Discourse*’da d’Herbelot’a çok defa atıfta bulunmuştur. Aydınlanma Çağı yazarları da bilgilerinin çoğunu *Bibliothèque*’ten almışlardır.¹⁰⁴⁷ Voltaire’in (ö. 1778), *Zadig* (1748) ve *Essay on the Moors* (1756) adlı eserlerinde bu eserden istifade edilmiştir. Roman yazarlarından William Beckford da *Vathek*’inin (1782) kaynaklarında bu esere yer vermiştir. Eser, on dokuzuncu yüzyılın başlarında da ilgi kaynağı olmaya devam etmiş; Alman, İngiliz ve Fransız birçok şair ve edebiyatçı eserden ilham almıştır. Almanya’da Goethe (ö. 1832) ve Christoph Martin Wieland (ö. 1813),¹⁰⁴⁸ İngiltere’de George Gordon Byron (ö. 1824),¹⁰⁴⁹ Fransa’da Nerval (ö. 1855), Lamartine (ö. 1869) ve Hugo (ö. 1885) *Bibliothèque* okurları arasında zikredebileceğimiz yazarlar arasındadır.

¹⁰⁴² D’Herbelot, *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel*, Par la Compagnie des libraires, Paris 1697, epitre.

¹⁰⁴³ D’Herbelot, *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel*, Par la Compagnie des libraires, Paris 1697, epitre.

¹⁰⁴⁴ Adnan Adıvar, “A Turkish Account of Orientalism: A Translation of the Introduction to the Turkish Edition of Encyclopedia of Islam”, *The Muslim World*, 1953, 266.

¹⁰⁴⁵ Guy G. Stroumsa, *A new science: the discovery of religion in the Age of Reason*, Harvard University Press, United States of America 2010, 132.

¹⁰⁴⁶ D’Herbelot, *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel*.

¹⁰⁴⁷ Djavâd Hadidi, *Voltaire et l’Islam*, Paris Association Langues et civilisations, 1974), 78.

¹⁰⁴⁸ Fück, *Die Arabischen Studien in Europa*, 100.

¹⁰⁴⁹ Jean Gaulmier, “A la découverte du Proche-Orient: Barthélemy d’Herbelot et sa Bibliothèque”, *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg, Faculté des Lettres, de l’Université de Strasbourg*, 48, 1969, 5.

Bunun yanı sıra Byron, *Giaour* adlı şiir kitabının bazı bölümlerinde d'Herbelot'a başvurmuş ve bu açıdan eserinin meydana gelmesinde ona birçok şeyi borçlu olduğunu açıklamıştır. Fransız yazar Lamartine de Türk tarihini yazarken d'Herbelot'tan birçok atıfta bulunmuştur.¹⁰⁵⁰ On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise bu eser Silvestre de Sacy'nin (ö. 1838) kurduğu oryantalist okulun çalışmalarının kaynağını oluşturmuştur.¹⁰⁵¹

Eserde Yer Alan Biçimsel Bazı Eksiklik ve Hatalar

Bibliothèque'in yazımında tekrar eden başlıklar, benzer kavramların tekrarı, kavram veya isimlerin de ihtimalli olarak verilmesi, kelime veya isimlerin yazımındaki eksiklikler ve aynı başlık altında tüm kavram veya isimleri toplama gibi bazı hatalı hususlar öne çıkmaktadır.

1. Başlıklardaki Düzensizlik: *Bibliothèque*'te bazı maddelerin ansiklopedide iki defa yer aldığı görülmektedir. Örneğin isimler konusunda "Ahmed b. Hanbel" ve "Hanbel" olarak iki ayrı başlık yer almaktadır. Bunun yanında "Buhârî" ve "Muhammed b. İsmail" maddeleri; "Âişe" ve "Ümmü'l-Müslimin" ve "Muhammed" ve "Ebu'l-Kâsım" maddelerinde olduğu üzere tekrar eden başlıklar bulunmaktadır. Bunun muhtemel nedeni olarak da d'Herbelot'un bu başlıkları birleştirmeyi düşündüğü ancak bu isteğini gerçekleştiremeden öldüğü için bazı başlıkların gözden geçirilmeden yayımlanmasının olduğu söylenebilir.¹⁰⁵² Ayrıca başlıklarda isimler tam olarak değil de kısmen verilmiştir. Bunlara örnek olarak "Ebü'd-Derdâ", "Derdâ" şeklinde; "Ebu Saîd el-Hudrî" ise "Hudrî" maddeleri verilebilir.

2. Transkripsiyon Açısından Bazı Problemler: D'Herbelot eserinde "O" harfini "U" yerine kullanmıştır. "C" ve "K" harflerinde de benzer durum meydana gelmiş, "C" ile başlayan kelimenin telaffuzunu genellikle "K" olarak vermiştir.

3. Kavram ve İsimlerin İhtimalli Olarak Verilmesi: D'Herbelot'un eserinde bu minvalde birçok madde başlığının olduğu görülmektedir. Bunlar arasında "Ata ou Atai", "Arbain & Arbainat", "Fais ou "Faia", "Fakhor ou Nahkhor", "Fakh al daoulat ou Fakhr eddoulat", "Fares veya Fars", "Fathavat ou Fothavât Mekkiyah", "Firouz & Pirouz (Firouz

¹⁰⁵⁰ Gaulmier, A la découverte du Proche-Orient: Barthélemy d'Herbelot et sa Bibliothèque", 5.

¹⁰⁵¹ Larzul, "Dictionnaire des orientalistes de langue française", 518.

¹⁰⁵² Bevilacqua, "How to Organise the Orient", 217-20.

& Firouzeh ou Pirouzeh)", "Galipoli ou Galiboli, Calliopolis", "Gebal Tharek ou Gezirat Tharek", "Gehernaz ou Tehehernaz", "Genn ou Ginn", "Gezair ou Keffair", "Giahani ou Giaheni, Surnom de Mâbad Ben Khaled", "Giam al ou Giemal", "Giuddah ou Giddah", "Kebalah, ou Kebleh, ou Kibieh", "Mouhadeth ou Mohadeth", "Laith ou Leith" ve "Mahadi ou Mehedi" gibi birçok madde zikredilebilir. Bu durumun d'Herbelot'un yaşadığı dönemde Arap harflerinin transkripsiyonunun henüz gelişmemiş olmasından veya onun bunların okunuşu konusundaki tashihlerini tamamlayamamış olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür.

4. Tek Bir Başlık Altında Tüm Kavram veya İsimleri Toplamak: Burada birbiriyle bağlantısız konular aynı başlık altında toplandığı görülmektedir. Bu duruma örnek olarak Buhârî ve Müslim maddeleri örnek olarak verilebilir. Müellifin buradaki usulü Buhârî başlığında o konuyla ilgili tüm müellif ve konuları zikretmek şeklinde olmuştur. Mesela bir diğer örnek olarak "Müslim" maddesinde de kelimenin Müslüman anlamına geldiği ve "Sahîh" in müellifi Müslim b. Haccâc' ı ifade ettiği ve bu isimde Müslim' in bir şerhinin olduğundan bahsedilmiştir. Yine "Senan" maddesinde bu ifadenin demir bir aletin ucu anlamına geldiğini ifade edildikten sonra sünenin anlamına gelinmiştir. Üçüncü bir anlam olarak Türklerin bu terimi "Sinan" adlı bir kişi için kullandıklarını dile getirilmiştir.

2.2.1. Müellif Açısından

D'Herbelot'un hayatıyla ilgili bilgilerin kaynağı, kraliyet tarih, pedagoji ve nümizmatik işleri sorumlusu Louis Cousin' in (ö. 1707) d'Herbelot'un ölümü vesilesiyle yayımladığı *Le journal des sçavans* isimli bir dergiye ve *Bibliothèque Orientale*' in girişinde yer alan bir anma yazısına dayanmaktadır.¹⁰⁵³

¹⁰⁵³ Cousin, "Eloge De Monsieur D'Herbelot"; D'Herbelot, *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel* Ayrıca bkz. Laurens, *La Bibliothèque orientale de Barthélemy d'Herbelot*, 7.

2.2.1.1. Bölge-Şehir

D'Herbelot 4¹⁰⁵⁴ Aralık 1625'te Doğu çalışmalarının başkenti Paris'te doğmuştur.¹⁰⁵⁵ Gençlik yıllarında Sorbonne Üniversitesi'ne eğitim almak için gitmiştir.¹⁰⁵⁶ 1655 yılında ise Roma'ya,¹⁰⁵⁷ 1656 yılında İsveç Kraliçesi ile tanışmak için Marsilya'ya gitmiştir.¹⁰⁵⁸ İtalya gezisinden sonra tekrar Fransa'ya dönmüş,¹⁰⁵⁹ 1666 yılından 1670'e kadar ise İtalya'da yaşamıştır.¹⁰⁶⁰ Daha sonra on yıl boyunca Floransa'da kalmış,¹⁰⁶¹ 1670'lerde ise hayatının sonuna kadar yaşayacağı yer olan Paris'e dönmüştür.¹⁰⁶² Avrupa'da birçok şehri gezmesine rağmen d'Herbelot'un Doğu'ya seyahat etme imkânını bulamadığı kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.¹⁰⁶³

2.2.1.2. Eğitim-Meslek

D'Herbelot'un eğitim hayatında ailesinin önemli yer kapladığı görülmektedir. Onun ilme yönelmesinde dönemin ailevi geleneği önemli rol oynamıştır. Zira yaşadığı

¹⁰⁵⁴ TDV İslam Ansiklopedisi'nde d'Herbelot'un doğum tarihi 14 Aralık olarak verilmiş olsa da erken dönem ve sonraki tarihli birçok eserdeki genel görüş onun 4 Aralık'ta doğduğu yönündedir. Bununla birlikte d'Herbelot'un doğum tarihiyle ilgili herhangi bir kaynakta onun 14 Aralık'ta doğduğuna dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Dolayısıyla müellifin bu bilgiyi hangi kaynaktan elde ettiği tam olarak tespit edilememiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Aydın ve Tahsin Görgün, "Herbelot, Barthélemy de Molainville d'", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, 219; Cousin, "Eloge De Monsieur D'Herbelot"; M. L'Abbé ve De Claude Pierre Goujet, "Barthélemi D'Herbelot", *Memoire Historique & Littéraire Sur Le Collège Royal De France*, Avec Approbation et Privilege du Roy, Paris 1758, III, 433-42; Robert Ilbert, "Laurens (Henry): Aux sources de l'orientalisme, la «Bibliothèque orientale» de Barthélemi d'Herbelot", *Revue française d'histoire d'outre-mer*, 65, 1978, 440.

¹⁰⁵⁵ Charles Ancillon, "Barthelemi D'Herbelot", *Mémoires concernant les vies et les ouvrages de plusieurs modernes Celebres dans la Republique des Lettres*, Wetsteins, Amsterdam 1709, I, 134; L'Abbé ve Goujet, "Barthélemi D'Herbelot", 434; Claude François Lambert, "Barthelemi D'Herbelot", *Histoire littéraire du règne de Louis XIV*, Avec Approbation et Privilege du Roy, Paris 1751, III, 106; Fück, *Die Arabischen Studien in Europa*, 98.

¹⁰⁵⁶ Cousin, "Eloge De Monsieur D'Herbelot".

¹⁰⁵⁷ Francis Richard, "Le dictionnaire de D'Herbelot", *Istanbul et les langues orientales*, (ed. Frédéric Hitzel), L'Harmattan edition, Paris 1997, 80; Cousin, "Eloge De Monsieur D'Herbelot", 6; Louis Moreri, "Herbelot (Barthélemi d')", *Le grand dictionnaire historique, ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, Les libraires associés, Paris 1759, V, 613.

¹⁰⁵⁸ Ancillon, "Barthelemi D'Herbelot", 135; L'Abbé ve Goujet, "Barthélemi D'Herbelot", 435; Marie-Thérèse d'Alverny, "Deux Traductions Latines Du Coran Au Moyen Age", *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*, 1947, XVI, 106.

¹⁰⁵⁹ Onun bu davranışı oldukça kınanmış ve onun için büyük bir utanç olarak kabul edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Claude François Lambert, "Barthelemi D'Herbelot", *Histoire littéraire du règne de Louis XIV*, Avec Approbation et Privilege du Roy, Paris 1751, III, 106.

¹⁰⁶⁰ Lambert, 107.

¹⁰⁶¹ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 113.

¹⁰⁶² Dew, *Orientalism in Louis XIV's France*, 65.

¹⁰⁶³ Raia Zaimova, "La Bibliothèque Orientale d'Herbelot de Molainville (1697) et ses interprétations", *Études Balkaniques*, 44(3), 2008, 144.

dönemde ailevi sorumluluk ve miras, ailenin en büyük bireyine devredilmekteydi. Bu nedenle de küçük kardeşler geleceklerini güvence altına almak için ilme yönelerek kiliseler aracılığıyla akademilere katılmaktaydılar.¹⁰⁶⁴ D'Herbelot'un da evin en küçüğü olduğu için ilme yönelmeyi bu nedenle tercih ettiği varsayılabilir. Erken yaşlardan itibaren Kitab-ı Mukaddes'e olan ilgisi onu İslam bilgisinde bir kariyere ulaştırmıştı.¹⁰⁶⁵ Sorbonne Üniversitesi'nin en ünlü profesörlerden beşeri bilimler ve felsefe eğitimi almış, daha sonra Doğu dillerine yönelerek Eski Ahit kitaplarını orijinal metinlerinden okumak amacıyla¹⁰⁶⁶ İbranice, Süryânîce, Ermenice ve Keldanice öğrenmiş,¹⁰⁶⁷ ardından Venedik'te Ermeni manastırında Arapça, Farsça ve Türkçe dillerini öğrenmiştir.¹⁰⁶⁸ Doğu dilleri ve tarihinde iyi olduğu kadar Yunanca ve Latince de çok iyi olan d'Herbelot,¹⁰⁶⁹ gençlik yıllarında Lyon'da Cizvit Tarikatı'na bağlanmış,¹⁰⁷⁰ daha sonra 1644'te Cizvit Dominik Bouhours (ö. 1702) ile yakın bir dostluk kurmuştur.¹⁰⁷¹ 1655 yılında otuz yaşında olduğu sırada¹⁰⁷² dil becerisini geliştirmek için Roma'ya gitmiş ve burada Ermenilerle ve diğer Doğulularla iletişim kurmayı amaçlamıştır.¹⁰⁷³ D'Herbelot için Roma, Doğu Hristiyanları ile temas kurma ve Vatikan Kütüphanesi'nin el yazmalarına ve Doğu matbaasının yayınladığı kitaplara başvurabilme bakımından önemli bir merkezdi.¹⁰⁷⁴ Burada hem siyasilere hem de entelektüellerle ve din adamlarıyla yakın münasebetler kurma imkanı elde etmiştir. D'Herbelot, dönemin din adamlarından Kardinal Barberini (ö. 1679) ve Aix baş piskoposu Kardinal Grimaldi (ö. 1685) tarafından saygıyla karşılanmış ve zamanın en bilgili adamlarından olan Hollandalı hümanist Lucas Holftenius (ö. 1661) ve Yunan bilim adamı Leo Allatius (ö. 1669) ile de yakın bir dostluk

¹⁰⁶⁴ Henri Duranton, "Le métier d'historien au XVIIIe siècle", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 23(4), 1976, 483; Laurens, *La Bibliothèque orientale de Barthélemy d'Herbelot*, 8.

¹⁰⁶⁵ Blandine Kriegel, *Les historiens et la monarchie: Jean Mabillon*, Presses Universitaires de France, France 1988, 54.

¹⁰⁶⁶ Cousin, "Eloge De Monsieur D'Herbelot".

¹⁰⁶⁷ Lambert, "Barthelemy D'Herbelot", 106.

¹⁰⁶⁸ Gaulmier, "A la découverte du Proche-Orient", 1; Bedrettin Tuncel, "Fransızca'da Yunus Emre", *Başnur Basımevi*, (200), 1971, 131, dipnot 9.

¹⁰⁶⁹ Moreri, "Herbelot (Barthélemy d')", 614.

¹⁰⁷⁰ Dominique Carnoy, *Représentations de l'Islam dans la France du XVIIe siècle: La ville des tentations*, e book, L'Harmattan, Paris 1998, 639.

¹⁰⁷¹ Richard, "Le dictionnaire de D'Herbelot", 80; Cousin, "Eloge De Monsieur D'Herbelot", 6; Moreri, "Herbelot (Barthélemy d')", 613.

¹⁰⁷² Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 112.

¹⁰⁷³ Richard, "Le dictionnaire de D'Herbelot", 80; Cousin, "Eloge De Monsieur D'Herbelot", 6; Moreri, "Herbelot (Barthélemy d')", 613.

¹⁰⁷⁴ Laurens, *La Bibliothèque orientale de Barthélemy d'Herbelot*, 9.

kurmuştur.¹⁰⁷⁵ Ayrıca dönemin meşhur seyyahlarından Jean de Thévenot (ö. 1667) ile tanışmıştır. Kendisiyle Doğu'ya gitme planı olsa da bu isteği bir türlü gerçekleştirememiştir.¹⁰⁷⁶ 1656 yılında Grimaldi; d'Herbelot'u onun derin bilgisine hayranlık duyan İsveç Kraliçesi Christina ile tanışması için Marsilya'ya göndermiştir.¹⁰⁷⁷ İtalya gezisinden sonra tekrar Fransa'ya dönen d'Herbelot'a, o sırada maliye şefliğine getirilen ve ünlü yazar ve sanatçıları korumakla tanınan Nicolas Fouquet (ö. 1680) hatırı sayılır bir maaş bağlamıştır.¹⁰⁷⁸ D'Herbelot, burada Fouquet'nun yirmi tane Arapça el yazmasını içeren kütüphanesinden yararlanma imkânı da elde etmiştir.¹⁰⁷⁹ Daha sonra İtalya'da fabbrlarıyla ünlü yazar La Fontaine (ö. 1695) ile tanışmış, onunla karşılaşması Doğu bilgisini geliştirmesi açısından oldukça verimli olmuştur.¹⁰⁸⁰ 1661 yılında Fouquet'nin tutuklanmasından sonra¹⁰⁸¹ d'Herbelot ilk kez kraliyet himayesine girerek “Doğu dilleri için kraliyet sekreteri-tercümanlığı” kürsüsüne getirilmiştir.¹⁰⁸² 1666 yılından 1670'e kadar dil bilgisi konusunda kendisini geliştirmek ve orada bulunan kütüphanelerden faydalanmak ve de prenslerin desteğini almak arzusuyla tekrar İtalya'ya dönmüştür.¹⁰⁸³ D'Herbelot burada bölgenin en seçkin ve itibarlı bilginlerinin tanışmak istediği bir şöhrete sahip olmuştur. Livorno'da Toskana dükü II. Ferdinand kendisini büyük bir onurla karşılamıştır.¹⁰⁸⁴ Büyükbabası I. Ferdinand gibi Doğu ilmine ilgi duyan Toskana dükü II. Ferdinand da büyükbabasının desteklediği bilimsel girişimi canlandırmak için tasarladığı plana d'Herbelot'u da dahil etmiştir. Buradaki Floransalı bilginler, onun çok yönlü bilgisine hayran olmuş, Romalı edebiyatçı Lorenzo Magalotti (ö. 1712), Floransa'da bulunduğu on yıl boyunca d'Herbelot'un büyük ve evrensel bir üne sahip olduğundan hayretle bahsetmiştir.¹⁰⁸⁵ Yine Floransa'da bulunduğu sırada Toskana Dükü Ferdinand, d'Herbelot'tan satışa çıkarılan bir kütüphanede bulunan Doğu

¹⁰⁷⁵ Ancillon, “Barthelemi D'Herbelot”, 134; Zaïmova, “La Bibliothèque Orientale d'Herbelot”, 134.

¹⁰⁷⁶ Richard, “Le dictionnaire de D'Herbelot”, 80; Cousin, “Eloge De Monsieur D'Herbelot”, 6; Moreri, “Herbelot (Barthélemi d’)”, 613.

¹⁰⁷⁷ Ancillon, “Barthelemi D'Herbelot”, 135; L'Abbé ve Goujet, “Barthélemi D'Herbelot”, 435; d'Alverny, “Deux Traductions Latines Du Coran Au Moyen Age”, 106.

¹⁰⁷⁸ Claude François Lambert, “Barthelemi D'Herbelot”, 106.

¹⁰⁷⁹ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 113.

¹⁰⁸⁰ Laurens, *La Bibliothèque orientale de Barthélemi d'Herbelot*, 10.

¹⁰⁸¹ Lambert, “Barthelemi D'Herbelot”, 107; Ancillon, “Barthelemi D'Herbelot”, 135; L'Abbé ve Goujet, “Barthélemi D'Herbelot”, 435-36; Zaïmova, “La Bibliothèque Orientale d'Herbelot”, 144.

¹⁰⁸² Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 113.

¹⁰⁸³ Lambert, “Barthelemi D'Herbelot”, 107.

¹⁰⁸⁴ L'Abbé ve Goujet, “Barthélemi D'Herbelot”, 436.

¹⁰⁸⁵ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 113.

dillerindeki iki yüz ciltlik¹⁰⁸⁶ el yazmalarını incelemesini istemiş ve d’Herbelot’un isteği üzerine bu el yazmalarını satın alarak ona hediye etmiştir.¹⁰⁸⁷ D’Herbelot, bu el yazmalarını İtalya’dan ayrıldığında daha sonra Paris’e götürmüştür. Floransa’da bulunduğu süre boyunca Medici koleksiyonunun bir katalogunu hazırlamış ve 437 el yazmasını felsefe, matematik, astronomi, tıp, İslam hukuku, tarih gibi konularına göre tasnif etmiştir. D’Herbelot, Floransa ve Paris kütüphanesinde sayısız miktarda kitabı okumuş¹⁰⁸⁸ ve en önemli eseri olan *Bibliothèque Orientale* adlı koleksiyonu oluşturma fikrini de buradaki kitaplara katalog oluştururken edinmiştir.¹⁰⁸⁹

D’Herbelot’un İtalya’daki bu ünü Fransa bakanı Colbert’e ulaştığında, Colbert onun Fransa’ya dönüşünü hızlandırmak için 1667’de ona bir dizi davet mektubu göndermiştir. Zira on yedinci yüzyıl Fransa’sı, birtakım hedeflerini gerçekleştirmek üzere dönemin seçkin bilginlerini kendi bünyesinde toplamayı amaç edinmişti.¹⁰⁹⁰ D’Herbelot’a gönderilen davet mektuplarında Fransa’ya döndüğü takdirde devletin bütün imkânlarının kendisi için seferber edileceği vaat edilmiştir.¹⁰⁹¹ Ancak 1666’da d’Herbelot’u Floransa’ya davet eden idareciler, onun ilk başta Toskana’dan ayrılmasına izin vermemişlerdir. Ancak o, Toskana’daki ilim adamlarının kıskançlığı gibi bazı nedenlerden dolayı 1670’lerde Fransa’ya dönmeye karar vermiştir.¹⁰⁹² Fransa’ya dönüş yapan d’Herbelot’a burada önemli miktarda bir maaş bağlanmıştır.¹⁰⁹³ Fransa’ya döndükten sonra Kraliyet Kütüphanesi’ndeki el yazmalarının kataloglanması göreviyle meşgul olarak burada Arapça, Farsça ve Türkçe olarak üç dilli bir sözlük meydana getirmiştir.¹⁰⁹⁴

D’Herbelot, 1670’li yıllara geldiğinde Saint-Germain Manastırı’nda düzenlenen akademi toplantılarına katılmaya başlamıştır. Bu toplantılar her alanda, dilde, sanatta, felsefede, matematikte, Antik Çağ’da, hukukta, coğrafyada, kronolojide, kutsal ve seküler

¹⁰⁸⁶ Nicholas Dew, “The Order of Oriental Knowledge: The Making of D’Herbelot’s *Bibliothèque Orientale*”, *Debating World Literature*, (ed. Christopher Prendergast), Verso, London and New York 2004, 241.

¹⁰⁸⁷ L’Abbé ve Goujet, “Barthélemi D’Herbelot”, 437; Lambert, “Barthelemi D’Herbelot”, 108.

¹⁰⁸⁸ Cousin, “Eloge De Monsieur D’Herbelot”, 8; Moreri, “Herbelot (Barthélemi d’)”, 613; D’Herbelot, *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel*, 148; Dew, “The Order of Oriental Knowledge”, 244.

¹⁰⁸⁹ Laurens, *La Bibliothèque orientale de Barthélemi d’Herbelot*, 12.

¹⁰⁹⁰ Cousin, “Eloge De Monsieur D’Herbelot”.

¹⁰⁹¹ Ancillon, “Barthelemi D’Herbelot”, 136.

¹⁰⁹² Dew, *Orientalism in Louis XIV’s France*, 65.

¹⁰⁹³ Ancillon, “Barthelemi D’Herbelot”, 136.

¹⁰⁹⁴ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 115.

tarihte, kralın imtiyazına sahip bilgili kişilere ev sahipliği yapmaktaydı.¹⁰⁹⁵ Bu akademilerde din adamı ve İncil bilginleri, “Paris Polyglot (çok dilli İncil)” etrafında toplanarak İncil metnini tartışmak üzere bir araya geliyorlardı. Burada liberaller ve Protestanların tartışmalarını sağlayacak ortak bir zemin de oluşturulmuştu.¹⁰⁹⁶ Bilim adamlarının özgürce konuştuğu bu akademiler kilise tarafından feshedilmek istenmiş ve akademi 1690’ların sonlarına doğru dağılmıştır. D’Herbelot daha sonra kendi evinde toplantılar düzenlemek suretiyle bu akademilerin devamını sağlamayı amaçlamıştır.¹⁰⁹⁷

1672 yılında Colbert’in “gratifications aux gens de lettres” listesine dahil edilen d’Herbelot,¹⁰⁹⁸ 1680’li yıllarda Abbé Louvois tarafından düzenlenen Kral Kütüphanesi’nde yabancı el yazmaları komisyonunun bir üyesi olmuştur.¹⁰⁹⁹ 1682’de Peder Eusebe Renaudot ile birlikte, Kral Kütüphanesi’ndeki Doğu el yazmaları kataloğundaki verileri düzenlemiştir.¹¹⁰⁰ 1692 yılında ise XIV. Louis tarafından Süryânîce kraliyet kürsüsünün başına getirilmiş ve ölümüne kadar bu kürsüde kalmıştır. D’Herbelot, 8 Aralık 1695’te Paris’te yetmiş yaşında, on iki günlük bir hastalık sonucunda ölmüş ve Paris’teki Saint Sulpice Kilisesi’ne gömülmüştür.¹¹⁰¹ D’Herbelot öldüğü sırada ardında Doğu dillerinde kaleme alınan iki yüze yakın el yazması bırakmıştır.¹¹⁰²

D’Herbelot dönemin temayüz eden bilgilerinden biri olarak kabul edilmiş ve kendisine Yunan mitolojisinde bilgeliğiyle tanınan İthaka kralının adı olan “Odysseus”¹¹⁰³ ünvanı verilmiştir.¹¹⁰⁴ Kaynaklarda d’Herbelot alçakgönüllü, mütevazı, başkalarını sabırla dinleyen,¹¹⁰⁵ dürüst ve sağlam bir dindarlığa sahip ve Hristiyan

¹⁰⁹⁵ Claude Nicaise, *Les sirènes, ou Discours sur leur forme et figure: a monseigneur le chancelier*, Paris J. Anisson, 1691), 10.

¹⁰⁹⁶ Dew, *Orientalism in Louis XIV’s France*, 78.

¹⁰⁹⁷ Abraham du Pradel, *Le livre commode des adresses de Paris pour 1692*, Paul Daffis, Paris 1878, I, 128.

¹⁰⁹⁸ Dew, *Orientalism in Louis XIV’s France*, 77.

¹⁰⁹⁹ Zaïmova, “La Bibliothèque Orientale d’Herbelot”, 144.

¹¹⁰⁰ Larzul, “Dictionnaire des orientalistes de langue française”, 517.

¹¹⁰¹ Cousin, “Eloge De Monsieur D’Herbelot”, 8; Moreri, “Herbelot (Barthélemi d’)”, 614.

¹¹⁰² Neveu Bruno, “La vie érudite à Paris à la fin du XVIIe siècle, d’après les papiers du P. Léonard de Sainte-Catherine”, *Bibliothèque de l’école des chartes*, 124(2), 1966, 479.

¹¹⁰³ Hommer, *Odyssey of Homer*, (trc. George Herbert Palmer), The Riverside Press, Cambridge 1892, 277, 313, 320, 382.

¹¹⁰⁴ Laurens, *La Bibliothèque orientale de Barthélemi d’Herbelot*, 13.

¹¹⁰⁵ Bu bilimsel toplantılara evinde birtakım hırsızlık olaylarından sonra son vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bruno, “La vie érudite à Paris à la fin du XVIIe siècle, d’après les papiers du P. Léonard de Sainte-Catherine”, 479.

erdemlerini hayatı boyunca uygulayan bir kişi olduğu geçmektedir.¹¹⁰⁶ Onunla ilgili bu bilgilerin çok da abartılı olarak aktarıldığı dile getirilen iddialar arasındadır. D’Herbelot’la ilgili günümüze ulaşan bilgiler arasında onun kralın muhbiri olduğu bilgisi de yer almaktadır.¹¹⁰⁷ Bu açıdan bu dönemde yaşayan bazı bilginlerin politik olarak bir misyonlarının bulunduğu ve bağlı bulundukları yönetimlere istihbarat türü bilgiler sağlayan kişiler olarak hizmet ettikleri varsayılabilir.

D’Herbelot’un Aydınlanma dönemine ait biri olarak kabul edilip edilemeyeceği konusunda literatürde bazı tartışmalar ortaya çıkmıştır. O, reformasyon karşıtı biri olarak bilinmektedir. Bu nedenle de onun bilimsel özgürlük karşısında duran kiliselerden gelen baskılara boyun eğerek onlara itaat ettiği ifade edilmiştir. Bu açıdan bazı yazarlar onu Aydınlanma Dönemi’nden ziyade Aydınlanma öncesinde XIV. Louis’in saltanatının hüküm sürdüğü “Grand Siecle” dönemine ait biri olarak kabul etmişlerdir.¹¹⁰⁸ Ancak d’Herbelot’un “Grand Siecle” ve Aydınlanma dönemi arasında yaşayan bir kimse olarak kabul etmek daha muhtemel görünmektedir. Onu bu döneme biri ait olarak kabul etmemiz için bazı argümanlar ileri sürülebilir.

İlk olarak d’Herbelot’un *Bibliothèque* adlı eserinin ansiklopedik tarzda yazılan bir eser olduğu için ve modern anlamda ilk ansiklopedilerin de Aydınlanma ile birlikte ortaya çıktıkları göz önüne alındığında onu bu döneme yerleştirmenin daha uygun olduğu düşünülebilir.¹¹⁰⁹

İkinci olarak d’Herbelot’un eğitim tarzı onun adeta bir aydınlanmacı olmak üzere yetiştirildiğini göstermektedir. Bu açıdan o, beşeri bilimler ve felsefe eğitimi almış,¹¹¹⁰ dönemin ünlü hümanist yazarları olan Hollandalı Lucas Holftenius (ö. 1661) ve Yunan bilim adamı Leo Allatius (ö. 1669) ile de yakın dostluklar kurmuştur.¹¹¹¹

Üçüncü olarak d’Herbelot’un Doğu dillerine yönelmesi ve Eski Ahit kitaplarını orijinal metinlerinden okumak amacıyla¹¹¹² İbranice, Süryânîce, Ermenice ve

¹¹⁰⁶ L’Abbé ve Goujet, “Barthélemi D’Herbelot”, 441.

¹¹⁰⁷ Dew, *Orientalism in Louis XIV’s France*, 68.

¹¹⁰⁸ Henry Laurens onu “Grand Seicle” dönemine ait olarak kabul eden yazarlar arasındadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Laurens, *La Bibliothèque orientale de Barthélemi d’Herbelot*, 14.

¹¹⁰⁹ Bevilacqua, “How to Organise the Orient: D’Herbelot and the ‘Bibliothèque Orientale’”, 238-9.

¹¹¹⁰ Lambert, “Barthelemi D’Herbelot”, 106.

¹¹¹¹ Ancillon, “Barthelemi D’Herbelot”, 134; Zaïmova, “La Bibliothèque Orientale d’Herbelot”, 134.

¹¹¹² Cousin, “Eloge De Monsieur D’Herbelot”.

Keldanice,¹¹¹³ Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenmesi o dönemde aydınlanmacıların Hristiyanlık tarihi araştırmalarına gösterdikleriyle ilgiyle paralellik arz etmektedir. Onun Baruch Spinoza (ö. 1677) ve Richard Simon (ö. 1712) gibi tam olarak tarihsel tenkid taraftarlarından biri olarak kabul edilemese de eserinde tarihsel tenkidle ilgili bazı yöntemleri uygulaması onu Aydınlanma döneminin başlarına ait bir kimse olarak kabul etmek için önemli bir neden olarak öne çıkmaktadır.¹¹¹⁴

Dördüncü olarak d’Herbelot’un 1670’li yıllarda Saint-Germain Manastırı’nda düzenlenen din adamı ve İncil bilginlerinin, “Paris Polyglot (çok dilli İncil)” etrafında toplanarak liberaller ve Protestanların tartışmalarına açık olan akademilere düzenli olarak katıldığı bilinmektedir.¹¹¹⁵ Bilim adamlarının özgürce konuştuğu bu akademiler kilise tarafından feshedilse de d’Herbelot daha sonra bu toplantıları kendi evinde devam ettirmiştir.¹¹¹⁶ Bu açıdan kilisenin karşı çıktığı bu akademilere katılması onu bu döneme yerleştirmek için önemli bir argüman olarak düşünülebilir.

Bunlardan hareketle d’Herbelot’un “Grand Siecle” ve Aydınlanma arasında yaşayan biri olarak kabul edilebilir. Onun iktidar yanlısı olması ve dönemin siyasileriyle yakın bir ilişki içinde olması onun reformasyon karşıtı bir politikaya sahip olduğu kanısına neden olmuştur. D’Herbelot’un reformasyona karşı tavrı tam olarak bilinemese de onun bu karşıtlığının hayatının ilk dönemlerinde olduğu, vefatına doğru Aydınlanmaya yakın bir duruş sergilediği söylenebilir.

2.2.1.3. Dini, Mezhebi - Etnik Köken

Fransa’da Hristiyanlık tarihi araştırmaları, reformdan sonra meydana gelen Hristiyan dini birliğinin çöküşü sonucunda Katolikler ve Protestanlar arasında meydana gelen rekabetle Katolik öğretisini yeniden tanımlamak ve Protestanların iddialarını reddetmek için Katolik geleneğinin kaynaklarına dönme ihtiyacının ortaya çıktığı bir bağlamdan doğmuştur.¹¹¹⁷ Protestan hareketine bir tepki olarak kanıt arayışı, Katolikleri Doğu Hristiyanlarıyla aynı doktrini paylaştıklarını göstermek amacıyla Doğu Hristiyan

¹¹¹³ Lambert, “Barthelemy D’Herbelot”, 106.

¹¹¹⁴ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 111.

¹¹¹⁵ Dew, *Orientalism in Louis XIV’s France*, 78.

¹¹¹⁶ Pradel, *Le livre commode des adresses de Paris pour 1692*, X, 128.

¹¹¹⁷ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 77-8.

kaynaklarına yönelmeye teşvik etmiştir.¹¹¹⁸ Bu amaçla Fransız Devleti on yedinci yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde Katolikler lehine elde ettiği imtiyazla Katolik inancını Doğu'da yaymak ve Doğu Hristiyanları ile ilişkilerini güçlendirmek için Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Dönemin Fransız kralı XIV. Louis, misyonerlik politikasını destekleyerek bu amaçla Osmanlı topraklarında birçok misyoner okullarının açılmasını sağlamıştır.¹¹¹⁹ Doğu Hristiyanlarından Katolik inancını desteklemek için kanıt toplama düşüncesiyle 1670'de İstanbul Büyükelçisi Nointel ve onunla birlikte birtakım bilginler Doğu'ya gönderilmeye başlamıştır.¹¹²⁰ Doğu'da yürütülen bu misyon politikaları Katolikler içerisinde başlıca Cizvitler ve Kapusinler olmak üzere başlıca iki tarikat tarafından yürütülmekteydi.¹¹²¹ D'Herbelot da Cizvitler denilen bu grup arasındaydı. Onun gençlik yıllarında Lyon'da "İsâ Cemiyeti" olarak bilinen Cizvit Tarikatı'na bağlandığı bilinmektedir.¹¹²² Onun Cizvit olmasının Doğu araştırmalarına yönelmesinde oldukça etkili olduğu söylenebilir. D'Herbelot'un etnik olarak ise Fransız kökenli olduğu bilinmektedir.

2.2.2. Eser Açısından

D'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'ini nitelik, yaklaşım, literatür, yazılış amacı ve dil olmak üzere farklı açılardan ele almak mümkündür.

2.2.2.1. Nitelik

İslam'la ilgili müstakil eserler ilk olarak sekizinci yüzyılda başlamış ve daha sonraki zamanlarda müstakil eserlerin sayısı giderek artmıştır. Klasik oryantalizm dönemine gelindiğinde ise İslam'la ilgili birçok müstakil eser kaleme alınmaya devam etmiştir. Bunlar arasında Theodor Bibliander'in *Machumetis saracenorum*'u, Guillaume Postel'in eseri, *Historica Saracanica*, Maracci'nin Kur'ân tercümesi, Edward Pococke'un *Specimen historiae Arabum*'u, Hottinger'in *Promptuarium sive Bibliotheca Orientalis*'i ve d'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'i yer almaktadır.

¹¹¹⁸ Dew, *Orientalism in Louis XIV's France*, 33.

¹¹¹⁹ Dominique Carnoy-Torabi, "Barthélémy d'Herbelot: du bon usage de l'Orient", *Plume* 15, 2012, 73.

¹¹²⁰ Dew, *Orientalism in Louis XIV's France*, 33.

¹¹²¹ Carnoy-Torabi, "Barthélémy d'Herbelot: du bon usage de l'Orient", 80.

¹¹²² Carnoy, *Représentations de l'Islam dans la France du XVIIe siècle: La ville des tentations*, 639.

2.2.2.2. Yaklaşım

On sekizinci yüzyıla kadar İslam araştırmalarında bazı önemli değişimlerin meydana geldiği görülmektedir. Bu dönemde Kitab-ı Mukaddes dilleri üzerine çalışan hümanistler Latin Avrupa’da birtakım yeniliklerin öncülüğünü üstlenmişlerdir. On yedinci yüzyılda İslam araştırmalarında uzun zamandır var olan polemikçi yaklaşımı da devam ettirmenin yanında şüpheci yaklaşımın öncüsü olan isim d’Herbelot, eserinde, Rönesans’tan bu yana Fransız tarihyazımına egemen olan metoda uygun olarak İslam’ı Avrupalı oryantalistlerden değil, kendi kaynaklarından hareketle tanıtmayı amaçlamıştır. Ancak onun üslubu Müslümanların kendileri için kullandıkları ifadelerin yanı sıra polemik literatüründen de beslenmiştir. Bu açıdan o her ne kadar objektif ve doğru bir İslam imajı sunmak istese de kendisini Orta Çağ’ın polemik üslubundan kurtaramamıştır. D’Herbelot’un eserinde dini metinlerin otantikliğini sorgulama, dinler arası mukayese, şüphecilik, akla arz ve mucize ve doğaüstü olayları kabul etmeme, dinler arasında analogilere başvurma gibi bazı yaklaşım biçimleri yer almaktadır.¹¹²³

2.2.2.3. Literatür

Avrupa bilim ve düşünce hayatında önemli bir yer edinen d’Herbelot’un *Bibliothèque orientale*’i; kapsamlı bir bibliyografya, sözlük ve İslam’a dair neredeyse bütün bilgilerin yer aldığı ilimler ansiklopedisi mahiyetinde bir eserdir. Eserin başlığında yer alan “bibliothèque” kelimesi; bibliyografyalar, kütüphane katalogları, derlemeler ve antolojiler için kullanılan bir kavramdır. Bu kavram ilk olarak 1483’te Marsilio Ficino (ö. 1499) tarafından, Platon’un tüm eserlerinin bir el yazmasını tanımlarken kullanılmıştır. 1545’te Rönesans’ın savunucularından doğa bilimci Conrad Gessner (ö. 1565) birçoğu kendi kütüphanesinde bulunan kitapların katalogunu *Bibliotheca universalis* adı altında yayımlamıştır. Gessner ile birlikte bu terim bir koleksiyonu değil, bir bibliyografyayı belirtmek için kullanılmıştır.¹¹²⁴ Eserin başlığında yer alan bir diğer kavram olan evrensel sözlük anlamına gelen “dictionnaire universel” ise alfabetik sınıflandırmayı belirtmek için kullanılmaktaydı.¹¹²⁵ Bunlardan hareketle *Bibliothèque*’in hem ansiklopedi hem de

¹¹²³ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 132.

¹¹²⁴ Bevilacqua, “How to Organise the Orient: D’Herbelot and the ‘Bibliothèque Orientale’”, 234, 236-7.

¹¹²⁵ Dew, “The Order of Oriental Knowledge”, 245-8.

bibliyografya özelliklerini taşıması nedeniyle onu “bibliyografik bir ansiklopedi” olarak da adlandırmak mümkündür.¹¹²⁶

D’Herbelot çalışmasına Fransızcaya çevirdiği kitaplardan derlemeler yaparak başlamıştır. Ancak bu derlemeleri yaparken uzun bir zaman boyunca eserine hangi şekli vereceği konusunu düşünmekle meşgul olmuştur.¹¹²⁷ O, daha sonra eserin tasnifiyle ilgili bir karara varmış ve topladığı malzemeyi önce ortak bir başlık altında toplamış, daha sonra bu dağınık malzemeyi önce konularına göre daha sonra ise alfabetik olarak tasnif etmiştir.¹¹²⁸ O, bu yöntemi Avrupa’da Hacı Halife olarak bilinen Kâtip Çelebi’nin (ö. 1657) *Keşfü’z-Zunûn* adlı eserini örnek almak suretiyle oluşturmuştur.¹¹²⁹ D’Herbelot’un eserini alfabetik olarak tasnif etmesi¹¹³⁰ dönemindeki bazı kişiler tarafından önemli eleştirilere uğramıştır. Çünkü o dönemde eserler ansiklopedik değil, baştan sona okunmak üzere tasarlanmaktaydı. Bu nedenle de alfabetik tasnif o dönem için kabullenilmesi zor bir yöntem olarak görülüyordu. Dönemin İngiliz tarihçilerinden Edward Gibbon (ö. 1794) eserdeki alfabetik sıralamayı asla benimseyemediğini belirtmiştir.¹¹³¹ Yine dönemin önde gelen bilginlerinden William Wotton (ö. 1727), Johann Jacob Reiske (ö. 1774) ve Jean-Michel Venture de Paradis (ö. 1999) de bu alfabetik tasnife karşı bir duruş sergilemişlerdir.¹¹³²

2.2.2.4. Yazılış Amacı

Avrupa’da on altıncı yüzyılın başlarından beri devam eden Doğu Kütüphanesi fikri on yedinci yüzyılın sonlarında Fransız teolog d’Herbelot’un *Bibliothèque Orientale* adlı eseri ile meydana gelmiştir. Yarım yüzyıllık bir çalışma sonucunda ortaya çıkan bu eser,¹¹³³ Doğu’ya dair neredeyse her şeyin içinde yer aldığı, Doğu’yu tanımak ve bilmek isteyenler için¹¹³⁴ türünün eşsiz bir eseri olmayı başarmıştır.¹¹³⁵ Dönemin Fransız şairi

¹¹²⁶ John B. Henderson, *Scripture, Canon and Commentary: A Comparison of Confucian and Western Exegesis*, Princeton University Press, Princeton 1991, 81.

¹¹²⁷ Galland, “Discours Pour Servir de Preface À la Bibliothèque Orientale”.

¹¹²⁸ Dew, “The Order of Oriental Knowledge”, 245-8.

¹¹²⁹ Bevilacqua, “How to Organise the Orient: D’Herbelot and the ‘Bibliothèque Orientale’”, 218.

¹¹³⁰ Dew, “The Order of Oriental Knowledge”, 245-8.

¹¹³¹ Edward Gibbon, *The history of the decline and fall of the Roman Empire*, Printed by Thomas Davison and Whitefriars, London 1827, IX, 9.

¹¹³² Bevilacqua, “How to Organise the Orient”, 214.

¹¹³³ Laurens, *La Bibliothèque orientale de Barthélemy d’Herbelot*, 3-4.

¹¹³⁴ “Herbelot (Barthélemy D’”, 283-4.

¹¹³⁵ Fück, *Die Arabischen Studien in Europa*, 100.

Charles Perrault'un (ö. 1703) deyiimiyle bu eser Avrupa dünyası için “*yeni bir dünya, yeni tarihler, yeni politika, yeni davranışlar, yeni şiir ve tek kelimeyle, yeni bir cennet*”i temsil ediyordu.¹¹³⁶

Bibliothèque, sıradan bir insana ve halka hitap etmek¹¹³⁷ ve Batılıların o zamana kadar bilmediği şeyleri öğretmek arzusuyla kaleme alınmıştır.¹¹³⁸ D’Herbelot bu eseriyle her biri ayrı ayrı satın alındığında büyük maliyetleri olan ve çoğu insanın ulaşamayacağı son derece nadir ve çeşitli kitaptaki bilgileri halka sunmuştur.¹¹³⁹ Bu açıdan bu eser bilginin evrenselleştirilmesini ve halk tabanına yayılmasını sağlamıştır. Bu da Avrupa’da Doğu hakkında bütünlüklü bir anlayışın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda Galland da Doğu bilgisi Avrupa’yı geliştirerek onlara her şeyi sağlıklı olarak değerlendirme yetisini kazandıracağını ve bilgelik denen şeyin de böylelikle elde edilmiş olacağını ifade etmiştir.¹¹⁴⁰

Öte yandan eserin aynı zamanda kolonyalizm çalışmalarına temel oluşturmak amacıyla da kaleme alındığı söylenebilir. Bu açıdan bu eserin ortaya çıkışında dönemin Fransız kralı XIV. Louis’in önemli bir desteği söz konusudur. Fransız kralı d’Herbelot’un bu projesine bizzat destek vermiş, Paris Kütüphanesi’ni onun hizmetine sunmuştur.¹¹⁴¹ Nitekim on sekizinci yüzyılın sonuna doğru Fransız İhtilali’nin ortaya çıkmasıyla birlikte Osmanlı Devleti gibi çok uluslu imparatorlukların yıkılma süreci hızlanmaya başlamış ve Osmanlı toprakları üzerinde çeşitli emelleri olan Batı’daki krallıklar bu alandaki çalışmaları destekleyerek İslam toplumlarının tanınmasının önünü açmışlardır.¹¹⁴²

2.2.2.5. Dil

Bibliothèque, başlangıçta Fransız bakan Colbert’in isteği üzerine Arapça olarak kaleme alınması planlanmış ve Colbert bunun için de Arapça yazı karakterlerinin

¹¹³⁶ Charles Perrault, *Les hommes illustres qui ont paru en France pendant ce siecle*, Antoine Dezallier, Paris 1697, 72.

¹¹³⁷ Galland, “Discours Pour Servir de Preface À la Bibliothèque Orientale”.

¹¹³⁸ Renaud Terme, *La perception de l’Islam par les élites françaises (1830-1914)*, Université Michel de Montaigne, Bordeaux 2016, 166.

¹¹³⁹ Gabriel Naudé, *Advis pour dresser une bibliothèque*, Paris 1990, 56-7.

¹¹⁴⁰ Galland, “Discours Pour Servir de Preface À la Bibliothèque Orientale”.

¹¹⁴¹ Adıvar, “Mukaddime”, VI.

¹¹⁴² Gerhard Endress, “Islam An Historical Introduction”, (trc. Carole Hillenbrand), Edinburgh University Press, Edinburgh 1994, 11-12; İsmail Soysal, “Fransa (Türk-Fransız İlişkileri)”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, 544-5.

oluşturulmasına karar vermiştir.¹¹⁴³ Ancak Colbert'in ölümü üzerine d'Herbelot Arap harflerinde birtakım eksikliklerin olması,¹¹⁴⁴ Arapça yazı karakterlerinin pahalıya mal olması, Arapça konusunda yeterli uzman eksikliği,¹¹⁴⁵ ve eserin Arapça bilen bilmeyen herkese faydalı olması¹¹⁴⁶ gibi sebeplerle eserini Fransızca olarak kaleme almaya karar vermiştir. Bununla birlikte eserin bir Fransız bakan tarafından Arapça yazılmasının istenmesi ve bunun gündeme getirilmesini oldukça önemli bir husus olduğu ifade edilebilir. Nitekim *Bibliothèque*'in Arapça olarak kaleme alındığı varsayılırsa bu durumda eser aynı zamanda Müslümanların da dikkatini veya eleştirisini çekecek ve İslam dünyasında geniş bir kitleye ulaşacaktı. Ancak eser Fransızca olarak yayımlanmış ve dönemin Fransa'sında yeterince ilgi uyandırmamış ve hak ettiği değeri kazanamamıştır.

2.2.3. Bağlam Açısından

Bibliothèque Orientale'in nasıl meydana geldiği; onun içinde yaşadığı toplumun siyasi, ticari ve entelektüel bağlamlarının incelenmesi suretiyle elde edilebilir. Nitekim on yedinci yüzyıl Avrupa siyasetine Fransız-Osmanlı ilişkileri damgasını vurmuştur. Fransa'nın bu dönemde diğer Avrupa ülkelerine nazaran Osmanlı Devleti'ni yanına çekmesi ve Osmanlı topraklarında ticari imtiyaz elde etmesi, diğer Avrupa ülkeleri arasında öne çıkmasına neden olmuştur. On altıncı yüzyılın ilk yarısında Fransa Kralı I. François, Almanlar karşısında zor duruma düşünce Osmanlı padişahı Kanûnî Sultan Süleyman'dan yardım istemiş ve Osmanlı Devleti'nin de desteğiyle Fransızlar Almanlara karşı galip gelmiştir. 1536 yılında Osmanlı topraklarında ticari imtiyaz hakkının verilmesiyle Fransız ticareti bu dönemde oldukça gelişme imkânı bulmuştur.¹¹⁴⁷ Fransa'nın Doğu topraklarındaki ticari ağlarını genişletmesi¹¹⁴⁸ onların dillerini de bilmeyi gerektirmiştir.¹¹⁴⁹ Başlangıçta yabancı tercümanlar bu ihtiyacı karşılarken, daha

¹¹⁴³ Carnoy-Torabi, "Barthélémy d'Herbelot: du bon usage de l'Orient", 74-6.

¹¹⁴⁴ Fück, *Die Arabischen Studien in Europa*, 99.

¹¹⁴⁵ Dew, "The Order of Oriental Knowledge", 245.

¹¹⁴⁶ Cousin, "Eloge De Monsieur D'Herbelot", 8; Moreri, "Herbelot (Barthélemi d')", 613.

¹¹⁴⁷ Meliha Özpekcan, *Türk-Fransız İlişkileri (1525-1921)*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1993, 202; Bayram Kodaman, "XIX. Yüzyıl Sonunda Güney-Doğu Anadolu'da Fransız Politikası", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 1991, 162; Carnoy-Torabi, "Barthélémy d'Herbelot: du bon usage de l'Orient", 73.

¹¹⁴⁸ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 2.

¹¹⁴⁹ Dew, *Orientalism in Louis XIV's France*, 24-5.

sonra Fransız diplomasisi ve ticari çıkarlarının korunması amacıyla yerli tercümanlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu ve bunun gibi birtakım ihtiyaçlardan ötürü Doğu'da birtakım dil okulları kurulmaya başlanmıştır.¹¹⁵⁰ Burada öğretilcek diller başta Arapça olmak üzere, Farsça ve Türkçe okutulmak üzere planlanmıştır.¹¹⁵¹ Bu dil okulları, ticari şirketlere tercüman yetiştirmenin yanında aynı zamanda misyonerlik amacıyla da faaliyet göstermişlerdir.¹¹⁵² Dolayısıyla 1700'lerden itibaren Osmanlı topraklarında Cizvit kolejleri açılmaya başlamıştır.¹¹⁵³ Buralarda yetişen öğrenciler daha sonra Doğu ticaret şirketlerinde görev almışlardır. Ticaret şirketleri aynı zamanda Doğu'daki birçok el yazmasının Avrupa'ya taşınmasını sağlamıştır.¹¹⁵⁴

Diğer yandan on yedinci yüzyıl, Arapça ve İslami ilimler öğrenmek için yola çıkan bir dizi Avrupalı bilgin, Latin el yazmalarının veya Avrupa'daki manastır kütüphanelerinde ihmal edilen klasik eserlerin Orta Çağ kopyalarının kurtarılmasına tanık olmuştur.¹¹⁵⁵ Yunan ve Roma metinlerinin onları oluşturan insan ve toplumlardan ayrı olarak anlaşılamayacağını düşünen hümanistlerin teşvikiyle on altıncı yüzyıldan itibaren misyonerler, seyyahlar ve elçiler üç kıtadan topladıkları el yazmaları ve kitapları Avrupa'ya taşımışlardır.¹¹⁵⁶ Toplanan bu eserlerle daha sonra manastır kütüphaneleri kurulmaya başlamış ve bu doğrultuda Paris'te Fransız Kraliyet Kütüphanesi; Madrid yakınlarındaki Escorial; Viyana'da Habsburg İmparatorluk Kütüphanesi; Leiden'da Leiden Üniversitesi Kütüphanesi ve Oxford'da Bodleian Kütüphanesi kurulmuştur.¹¹⁵⁷ Paris'te kurulan Kraliyet Kütüphanesi'nin yanı sıra Fransız bakan Colbert'in teşebbüsleriyle disiplinlerin tüm ansiklopedisini kapsayacak bir akademi hüviyetinde olan "grande académie" kurulmuştur. Colbert'in kurduğu bu akademi zamanla yönetim ve ilim arasındaki sıkı ilişkinin ve saray çevrelerinin yerini bilimsel örgütlenmelerin almasına neden olmuştur.¹¹⁵⁸ Zamanın özgür düşünce merkezlerinden olan bu akademiler

¹¹⁵⁰ Alexander Bevilacqua, Helen Pfeifer, "Turquerie: Culture in Motion, 1650-1750", *Past & Present*, 221(1), 2013, 75-7.

¹¹⁵¹ Dew, *Orientalism in Louis XIV's France*, 24-5.

¹¹⁵² Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 2.

¹¹⁵³ Dew, *Orientalism in Louis XIV's France*, 24-25.

¹¹⁵⁴ Henri Omont, *Missions Archéologiques Françaises en Orient aux XVII et XVIII Siècles*, Imprimerie nationale, Paris 1902, I, xii.

¹¹⁵⁵ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 12.

¹¹⁵⁶ Miller, "The 'Antiquarianization'", 463-65; İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, 146.

¹¹⁵⁷ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 17.

¹¹⁵⁸ Dew, *Orientalism in Louis XIV's France*, 42.

her türlü bilgide, dilde, sanatta, felsefede, matematikte, hukukta, coğrafyada, kronolojide, kutsal ve seküler tarihte, kralın imtiyazına sahip bilgili kişilere ev sahipliği yapmıştır.¹¹⁵⁹

2.2.4. Yöntem Açısından

Bibliothèque Orientale on yedinci yüzyılda cehaletin ve efsanelerin iyice itibarını yitirdiği,¹¹⁶⁰ eleştirel ve kaynağa dayalı araştırmaların itibar kazanmaya başladığı bir dönemde ortaya çıkmıştır.¹¹⁶¹ Aydınlanmanın vahye ve kiliseye karşı eleştirel ve şüpheci bu tutumu Batı'nın din algısını köklü bir şekilde değiştirmiştir.¹¹⁶² Bu değişim daha sonra dinin hakikat ve vahiy iddialarından bağımsız bir şekilde açıklamayı amaçlayan tarihsel tenkit yönteminin ortaya çıkına zemin hazırlamıştır.¹¹⁶³ Bunun yanı sıra on dördüncü ile on altıncı yüzyıllar arasında İtalyan ve Fransız hümanist yazarlar tarafından, Müslüman dünyasından ve Bizans'tan getirilen el yazmalarıyla Yunanistan ve Roma'nın klasik mirasının yeniden keşfedilmesi, Yeni Dünya'nın Keşfi ve Protestan Reformunun meydana gelmesi de tarihsel tenkidin zemin hazırlayan olaylar arasındadır. Klasik mirasın yeniden keşfedilmesi, Avrupalı araştırmacılara tarihsel bir uzaklık duygusu kazandırmış ve bu durum İncil gibi uzun süredir saygı duyulan metinlerin geçirdiği tarihsel değişikliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. On altıncı yüzyılın başlarında meydana gelen Protestan Reformu ile de kilisenin kutsal yazıları yorumlamadaki tekeli ortadan kaldırılmış ve İncil hatasız ve sonsuz bir edebi hakikat kaynağı olmaktan çıkarılıp kendi bağlamına bağlı tarihsel bir metin olarak görülmüştür.¹¹⁶⁴

Tarihsel tenkit yönteminin on yedinci yüzyıldaki savunucuları arasında Eski Ahit eleştirisinin babası olarak kabul edilen Spinoza¹¹⁶⁵ ve onun görüşlerinden ilham alan Richard Simon bulunmaktadır. Simon çalışmalarını Eski Ahit üzerine yoğunlaştırarak farklı alanlarda kullanılan tenkit biçimlerini Kutsal Kitap üzerinde uygulamaya

¹¹⁵⁹ Nicaise, *Les sirènes, ou Discours sur leur forme et figure: a monseigneur le chancelier*, 10.

¹¹⁶⁰ Carnoy, *Représentations de l'Islam dans la France du XVIIe siècle: La ville des tentations*, 642-3.

¹¹⁶¹ Dew, "The Order of Oriental Knowledge", 241-2.

¹¹⁶² Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 167.

¹¹⁶³ Tarihsel tenkit yöntemiyle ilgili derinlikli ve kapsamlı bir araştırma Fatma Betül Altıntaş tarafından adıyla doktora tezi olarak yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslami Rivayetlere Uygulanması Sorunu*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2019, 54-68.

¹¹⁶⁴ Jonathan A.C. Brown, *Hadith: Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World*, Oneworld, Oxford 2009, 200-201.

¹¹⁶⁵ Muhammet Ali Bağır, "Kutsal Kitap Eleştirisi: Eski Ahit Örneği ve Modern Dönem Öncüleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(31), 2014, 287.

başlamıştır. O, bir ilahiyatçı kimliğiyle Tevrat'ın Hz. Mûsâ'ya atfedilemeyeceğini, daha sonraki yazarlar tarafından derlenerek ona atfedildiğini söylemiştir.¹¹⁶⁶ Bu bağlamda d'Herbelot, Spinoza ve Simon gibi tarihsel tenkid savunucuları arasında yer almamakla birlikte eserinde şüphecî ve eleştirel tutumuyla tarihsel tenkidin ilkelerinden bazılarını yer verdiği anlaşılmaktadır.

2.2.5. Kaynak Açısından

İslam'a dair Avrupa'nın en kapsamlı referans çalışması olan *Bibliothèque Orientale* yüzlerce Türk, Arap ve Fars yazarın eserlerinden hareketle meydana getirilmiştir.¹¹⁶⁷ Eser, Avrupalı yazarların eserlerinden hareketle değil, Doğulu yazarlardan istifade edilerek oluşturulmuştur.¹¹⁶⁸ Doğu kaynaklarının Batı muvacehesinden ele alındığı bu eser, Batı'daki ilmi ve entelektüel dönüşümü gösteren önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eser, ilk bakışta ağırlıklı olarak otuza yakın kaynaktan seçilen, tercüme edilmiş bazı metinlerin yer aldığı bir çalışma gibi görünmektedir. Ancak eserin bütünüyle tercüme edilmiş bir çalışma olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bütüncül bir şekilde incelendiği takdirde d'Herbelot'un, eserin birçok bölümünde özne konumunda olduğu ve birçok ifade ve açıklamaya kendi yorumlarını kattığı ve en önemlisi de İslam dünyasına ait bilgileri Batı paradigması çerçevesinde ele aldığı görülmektedir.¹¹⁶⁹

D'Herbelot'un kaynaklarından en önemlisini, kütüphanelere katalog oluştururken tanıştığı Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn*'u¹¹⁷⁰ oluşturmaktadır. Alfabetik olarak tasnif edilen yaklaşık 15.000 maddeden oluşan bu eser öncesinde¹¹⁷¹ Avrupalı bilginler için İslam dünyasını tanımada çok az bibliyografik materyal bulunmaktaydı.¹¹⁷² Galland, 1682'deki seyahatinde bu eseri keşfetmiş ve onu Fransız bakan Colbert'e göndermiştir.¹¹⁷³ D'Herbelot da bu sayede eseri tanıma fırsatı elde etmiştir.

¹¹⁶⁶ Bağır, "Kutsal Kitap Eleştirisi: Eski Ahit Örneği ve Modern Dönem Öncüleri", 295.

¹¹⁶⁷ Carnoy-Torabi, "Barthélémy d'Herbelot: du bon usage de l'Orient", 71.

¹¹⁶⁸ Galland, "Discours Pour Servir de Preface À la Bibliothèque Orientale".

¹¹⁶⁹ Bevilacqua, "How to Organise the Orient: D'Herbelot and the 'Bibliothèque Orientale'", 215.

¹¹⁷⁰ Loop, *Johann Heinrich Hottinger: Arabic and Islamic Studies in the Seventeenth Century*, 132.

¹¹⁷¹ Stroumsa, *A new science: the discovery of religion in the Age of Reason*, 131.

¹¹⁷² Loop, *Johann Heinrich Hottinger: Arabic and Islamic Studies in the Seventeenth Century*, 132.

¹¹⁷³ Laurens, *La Bibliothèque orientale de Barthélemy d'Herbelot*, 17.

Bibliothèque Orientale'in diğer kaynakları arasında Müslüman dünyasına ait yüz seksenden fazla eser yer almaktadır.¹¹⁷⁴ Ancak d'Herbelot'un eserinde Henry Laurens'in de atıf oranlarını belirttiği en sık atıfta bulunduğu kaynaklar arasında şunlar yer almaktadır:

1. ***Keşfü'z-Zunûn***: Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn*'unun büyük miktarının, hatta tamamının d'Herbelot'ta bulunduğu ifade edilmektedir.¹¹⁷⁵

2. ***Habîbü's-Siyer***: *Bibliothèque*'te Hândmîr'e (ö. 942/1535) ait olan bu eserden yaklaşık üç yüz tane atıf bulunmaktadır.

3. ***Keşşâf* ve *Rebî'u'l-ebrâr***: Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Keşşâf* ve özellikle *Rebî'u'l-ebrâr* adlı eseri dahil birçok eserinden yaklaşık yüz ile iki yüz arasında bir atıf vardır.

4. ***Ravzu'l-Ahyar***: Muhammed b. Kâsım b. Yakûb'a ait olan bu eserden yaklaşık üç yüz atıf bulunmaktadır.

5. ***Lübbü't-tevârih***: Mîr Yahyâ Kazvînî'nin (ö. 962/1555) bu eserine yaklaşık yüz ile iki yüz arasında bir atıf bulunmaktadır.

6. ***Ravzatü'l-menâzır fî ilmi'l-l-evâ'il***: İbnü's-Şihne'ye (ö. 921/1535) ait olan bu eserden yaklaşık yüz ile iki yüz arasında bir atıf yapılmıştır.

7. ***Ravzatü's-safa***: Mîrhând'a (ö. 903/1498) ait bu eserden yaklaşık yüze yakın atıf bulunmaktadır.

8. ***Târîh-i Güzîde* ve *Târîh-i Müntehab***: Hamdullah el-Müstevfî'ye (ö. 740/1340) ait bu eserlerden ise doksana yakın bir atıf bulunmaktadır.

9. **İdrisî'nin eseri**

10. ***Letâifnâme***

11. ***et-Târîhu'l-bâhir fî'd-devleti'l-Atâbekiyye***¹¹⁷⁶

12. **Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin (ö. 910/1505) tefsiri**

15. **Kur'ân**¹¹⁷⁷

Bunların yanı sıra d'Herbelot'un istifade ettiği diğer bazı eserler ve müellifler şu şekildedir: İbn Hallikân (ö. 681/1282), Devletşâh (ö. 900/1494) İbnü'l-Cevzî'nin (ö.

¹¹⁷⁴ Carnoy-Torabi, "Barthélémy d'Herbelot: du bon usage de l'Orient", 74.

¹¹⁷⁵ Galland; Johann Jacob Reiske, *D. Johann Jacob Reiskens von ihm selbst aufgesetzte Lebensbeschreibung*, Buchhandlung der Gelehrten, Leipzig 1783, II, 162.

¹¹⁷⁶ Laurens, *La Bibliothèque orientale de Barthélemi d'Herbelot*, 51-3.

¹¹⁷⁷ Laurens, *La Bibliothèque orientale de Barthélemi d'Herbelot*, 56-7.

597/1201) *Tarîh*'i, İbnü'l-Bitrîk (ö. 328/940),¹¹⁷⁸ Ebu'l-Ferec el-Malatî (ö. 685/1286), Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331). Bunun yanı sıra d'Herbelot'un eserinde Taberî, Buhârî, Tirmizî ve Suyûtî gibi müellifler bulunurken; rical edebiyatından da "tabakat" ve "câmî" gibi bazı kitaplar yer almaktadır.¹¹⁷⁹

Bibliothèque Orientale'de kullanılan kaynaklar göz önüne alındığında onların birçoğunun geç tarihli ve temel kaynaklar değil Farsça ikinci el kaynaklardan oluştuğu görülmektedir.¹¹⁸⁰ D'Herbelot eserinde ez-Zemahşerî, Ebu'l-Ferec el-Malatî, Ebü'l-Fidâ ve Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî gibi oldukça geç dönem Türk, Arap ve Fars yazarlarını kullanarak, Taberî gibi erken dönem kaynaklarından çok az istifade etmiştir. Bunun sebepleri olarak ise Galland, d'Herbelot'un örneğin geç dönem kaynaklarından Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin tefsirini kendi görüşüne daha yakın olduğu için seçtiğini söylemiştir.¹¹⁸¹ İkinci bir ihtimal ise d'Herbelot'un eserlerinin bir kısmı Osmanlı'dan taşınan el yazmalarıyla oluşturulduğu için kütüphanesinde Osmanlı'da daha yaygın olarak kullanılan daha ziyade geç dönem Farsça kaynaklara yer verilmiştir.

2.2.6. Üslup Açısından

Bibliothèque Orientale'de Hz. Muhammed ve İslam ve Müslümanlarla ilgili çeşitli etiketler ve isimlendirmelerin öne çıktığı görülmektedir.

2.2.6.1. Etiketler

D'Herbelot'un kullandığı etiketler onun Hz. Muhammed ve İslam algısını öne çıkarmada belirleyici bazı hususlar içermektedir. Böylece Orta Çağ İslam algısından bir kopuşun mu yoksa süregelen bir imgenin mi devam ettiği de anlaşılır hale gelmiştir.

1. Hz. Muhammed'le İlgili Olanlar

D'Herbelot'un Hz. Muhammed'le ilgili olarak kullandığı etiketler arasında en sık olarak "yalancı", "sahtekâr", "aptal" ve "cahil" gibi kelimeler bulunmaktadır. Bizans ve

¹¹⁷⁸ Galland, "Discours Pour Servir de Preface À la Bibliothèque Orientale".

¹¹⁷⁹ Bu müellif ve eserler d'Herbelot'un eserinin girişinde onun vefatından sonra eklenen kaynakça bölümünde yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. D'Herbelot, "Auteurs Orientaux", *Bibliothèque Orientale*, Neaulme, La haye 1777, xl-xliv.

¹¹⁸⁰ Larzul, "Dictionnaire des orientalistes de langue française", 518; Laurens, *La Bibliothèque orientale de Barthélemy d'Herbelot*, 59.

¹¹⁸¹ Galland, "Discours Pour Servir de Preface À la Bibliothèque Orientale".

Latin Hristiyanlığı karşılaştırıldığında “kılıç” ve “şehvetperest” nitelemelerinin yaygın olarak kullanılmadığı ve “deccâl” gibi bazı etiketlerin ise neredeyse hiç yer almadığı görülmektedir.

“Yalancı peygamber”

Eserde “faux prophete” (yalancı peygamber) nitelemesi, Hz. Peygamber’in yanı sıra diğer kişileri ifade etmek için de kullanılmıştır. Hz. Peygamber için yalancı nitelemesinin kullanılması bu dönemde kaleme alınan neredeyse her metnin temel rengi haline gelmiştir. Bu niteleme biçimi eserde toplam olarak 27 yerde geçmektedir. D’Herbelot’un kaynakları her ne kadar Müslümanlardan beslense de onun kavram ve söylem biçimlerinde döneminin polemik üslubuna bağlı kaldığı görülmektedir. Bunun nedeninin de bu dönemde halen Hristiyanlığın savunulması ve İslam’ın Hristiyanlar içinde yayılmasına karşı bazı çekinceler olduğu için sıklıkla Hz. Peygamber’in nübüvvetinin sözde ve şüpheli olduğu vurgulanmıştır.

“Sahtekâr”

D’Herbelot’un sıklıkla kullandığı bir diğer niteleme biçimi de “imposture” (sahtekâr) kelimesidir. Bu kelime hem Müslümanlar hem de Hz. Peygamber için kullanılmıştır. D’Herbelot’a göre Hz. Muhammed’in bir sahtekâr olarak kabul edilmesinin nedeni, onun dinini Eski ve Yeni Ahit’ten ödünç aldığı halde bunu kendi meydana getirdiği bir din olarak göstererek halkını aldatması ve kandırmasından ötürüdür. Bu açıdan Hristiyan dünyasında İslam’ın kökeni ve özgünlüğü meselesi daima bir tartışma konusu olduğu söylenebilir. “Imposture” kelimesinin eserde çeşitli şekillerde yer aldığı görülmektedir. Bu kelimenin metinde geçtiği yerler şu şekildedir:

- “l’imposture des Mahometans” (Muhammedilerin sahtekârlığı)¹¹⁸²
- “l’imposture de leur faux Prophète” (Yalancı Peygamberlerinin sahtekârlığı)¹¹⁸³
- “à Mahomet les mémoires peu fidèles & mal conçus de l’ancien & du nouveau Testament dont il a prétendu couvrir ses impostures” (Sahtekârlıklarını örtbas etmek için Eski ve Yeni Ahit’in yanlış ve kötü tasarlanmış anıları)¹¹⁸⁴

¹¹⁸² D’Herbelot, “Afu’ & Afou”, 1777, 116.

¹¹⁸³ D’Herbelot, “Aia’t”, 1777, 136.

¹¹⁸⁴ D’Herbelot, “Alcoran”, 1777, 171.

- “de quelle manière cet imposteur joüoit les siens” (bu sahtekârın halkını nasıl kandırdığı)¹¹⁸⁵
- “dans laquelle l’on voit comment cet imposteur a voulu faire le finge de Jesus-Christ, & employer quelques-unes de fes divines paroles” (Bu sahtekârın Îsâ Mesih’i nasıl taklit etmeye çalıştığını ve onun ilahi sözlerinden bazılarını nasıl kullandığını görüyoruz.)¹¹⁸⁶
- “il feduiroit beaucoup de gens par ses impostures” (Sahtekârlıklarıyla birçok insanı kandırdı.)¹¹⁸⁷
- “qui pût légitimement le condamner à la mort comme un imposteur” (Onu bir sahtekâr olarak ölüme mahkûm edebilecek...) ¹¹⁸⁸
- “cet imposteur se vantoit-il aussi d’avoir appris de Gabriel mesme le véritable langage d’Ismaël” (Bu sahtekâr aynı zamanda Cebrail’den İsmail’in gerçek dilini öğrenmekle de övünür.)¹¹⁸⁹
- “fameux Imposteur Mahomet” (meşhur sahtekâr Mahomet)¹¹⁹⁰
- “icy l’imposture la plus grossière dont ce faux Prophète s’est servi” (İşte bu sahte peygamberin kullandığı en kaba sahtekârlık...) ¹¹⁹¹

“Şehvetperest”

D’Herbelot da bazı ifadeleriyle Bizans ve Latin Hıristiyanlığında olduğu gibi Hz. Muhammed’in şehvetperest olduğunu ima etmek suretiyle dile getirmiştir. Bu açıdan Hıristiyanlıkta bekarete yapılan vurgunun aksine Hz. Muhammed’in çok eşli olması, Hıristiyan dünyası için onun aleyhine kullanabilecekleri bir eleştiri malzemesini oluşturmuştur.¹¹⁹² Onun ifadeleri “*Kanun sadece dörde izin vermesine rağmen, Müslümanların kendisi onun yirmi bir karısı olduğunu kabul ediyor... Nitekim Enes b. Mâlik, Muhammed’in diğer tüm insanlardan daha fazla sahip olduğu dört avantajla övündüğünü gösteren bir Hadis anlatır; çünkü onun yiğitlikte, cömertlikte, el gücünde ve evlilikte canlılıkta hepsini geride bıraktığını söylemiştir.*”¹¹⁹³ Bunun yanı sıra

¹¹⁸⁵ D’Herbelot, “Anfal”, 1777, 225.

¹¹⁸⁶ D’Herbelot, “Dunia”, 1777, 617.

¹¹⁸⁷ D’Herbelot, “Hegrah”, 1777, 232.

¹¹⁸⁸ D’Herbelot, “Hegrah”, 1777, 233.

¹¹⁸⁹ D’Herbelot, “Lessan al Arabi”, 1777, 483.

¹¹⁹⁰ D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 648.

¹¹⁹¹ D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 650.

¹¹⁹² Carnoy-Torabi, Représentations de l’Islam dans la France du XVIIe siècle, 219-220.

¹¹⁹³ D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 655.

“Muhammedilik ile mücadele eden birçok yazarın iddia ettiği gibi, Müslümanlar cennette duyuların zevklerinden başka bir mutluluk tanımıyorlar.” diyerek Müslümanların da şehvetperest olduklarını ifade etmek istemiştir.¹¹⁹⁴

“Aptal ve Cahil”

D’Herbelot Hz. Muhammed için “Prophete idiot & ignorant (aptal ve cahil peygamber)” nitelemesini kullanmıştır. Bununla Hz. Muhammed’in şeriatın kaynağı olamayacak kadar aptal ve cahil olduğu ve onun sahte bir din icad etmesinin onun daha ziyade cehaletinden kaynaklandığı ifade edilmek istenmiştir. Hz. Peygamber’e yöneltilen bu itham ve karalamaların Bizans ve Latin döneminde de dile getirildiği bilinmekle beraber Aydınlanmanın akla vurgusuyla birlikte klasik dönemde bu niteleme biçiminin daha yaygın olarak kullanılmaya başladığı söylenebilir.¹¹⁹⁵ Hz. Peygamber’e yönelik bu denli ağır söylemler onun getirmiş olduğu İslam dinine gölge düşürmek için dile getirilmiştir. Bu tür söylemler de Batı’da Hz. Peygamber imajının anlaşılmasında hala birtakım önyargıların ve hatalı tutumların devam ettirildiğini göstermektedir. *Bibliothèque*’te bu kelimenin geçtiği yerler şu şekilde ifade edilebilir:

- “l’ignorance de son faux Prophète” (Sahte peygamberin cahilliği)¹¹⁹⁶
- “Prophete idiot & ignorant” (aptal ve cahil peygamber)¹¹⁹⁷
- “que Mahomet étoit affez ignorant pour tomber dans cette faute grossière” (Muhammed’in büyük bir hataya düşecek kadar cahil olduğu)¹¹⁹⁸

2. İslam ve Müslümanlarla İlgili Olanlar

“Heretik”

D’Herbelot’un İslam’la ilgili olarak kullandığı niteleme onun sapkın bir din olduğuna dairdir. Burada Bizans ve Latin Hristiyanlığında da kullanıldığı şekliyle mezhep ifadesi kullanılmamış, İslam’dan bir din olarak bahsedilmiştir. Nitekim d’Herbelot, Hz. Peygamber’i “bir sapkınlığın yazarı ve kurucusu olan meşhur sahtekâr Muhammed” olarak ifade etmiştir.¹¹⁹⁹

¹¹⁹⁴ D’Herbelot, “Gennah”, 1777, 105.

¹¹⁹⁵ Carnoy-Torabi, Représentations de l’Islam dans la France du XVIIe siècle, 222.

¹¹⁹⁶ D’Herbelot, “Aia’t”, 1777, 136.

¹¹⁹⁷ D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 650.

¹¹⁹⁸ D’Herbelot, “Miriam”, 1777, 619.

¹¹⁹⁹ D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 648.

“Sahtekârlık”

D’Herbelot bu nitelemeyi Hz. Muhammed için kullanmasının yanı sıra İslam için de zaman zaman “sahtekârlık” kelimesini kullanmıştır. Bununla İslam’ın gerçek bir din olmadığı, olsa olsa bir sahtekârlık olduğu kastedilmek istenmiştir. Bu nitelemeler eserde şu şekilde geçmektedir:

- “ce livre plein de contradictions & d’impostures” (çelişkilerle ve sahtekârlıklarla dolu bu kitap (Kur’ân))¹²⁰⁰
- “plein de répétitions, d’obscuritez & d’ignorances grossieres” (tekrarlar, belirsizlikler ve kaba cehaletle dolu kitap (Kur’ân))¹²⁰¹
- “Religion qu’ils ont traitée d’imposture” (bir sahtekârlık olarak kabul edilen din)¹²⁰²
- “que son Alcoran n’étant qu’un tissu d’impostures fort grossières” (Kur’ân’ın sahtekârlıklardan başka bir şey olmadığı)¹²⁰³

“Muhammed’in dini”

On yedinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde d’Herbelot’la birlikte “Sarazen” ve “Sarazen mezhebi” yerine “Muhammed’in dini” kelimeleri kullanılmaya başlanmıştır. Burada Bizans ve Latinlerde olduğu şekliyle mezhep nitelemesi kullanılmamış, İslam’dan bir din olarak ama “Muhammed’in dini” olarak bahsedilmiştir.¹²⁰⁴ D’Herbelot’un İslam’la ilgili olarak kullandığı bir diğer niteleme de “Müslümanların dini” nitelemesidir. Bu ifade *Bibliothèque*’te birçok yerde geçmektedir.

“Müslümanların dini”

D’Herbelot “Muhammed’in dini” nitelemesi yanında onun kullandığı bir başka ifade biçimi de “Müslümanların dini” olmuştur.¹²⁰⁵

¹²⁰⁰ D’Herbelot, “Adab Talavat Alcoran”, 1777, 90.

¹²⁰¹ D’Herbelot, “Aia’t”, 1777, 136.

¹²⁰² D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 655.

¹²⁰³ D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 651.

¹²⁰⁴ D’Herbelot, “Naouai”, 1777, 16.

¹²⁰⁵ D’Herbelot, “Alcoran”, 1777, 165; “Alaeddin Malek Termedi”, 162; “Radhi Billah Ben Mochtader”, 1778, 104; “Schera’et Aleslam”, 263.

2.2.6.2. İsimlendirmeler

D’Herbelot’un Hz. Muhammed ve İslam ve Müslümanlarla ilgili farklı isimlendirme biçimlerini kullandığı görülmektedir. Bu isimlendirmeler sayısal analizler eşliğinde ele alınmış ve elde sonuçlara göre genel bir değerlendirme yapılmıştır.¹²⁰⁶

1. Hz. Muhammed’le İlgili Olanlar

Bizans ve Latin Hristiyanlığı göz önüne alındığında Hz. Muhammed’le ilgili ifade biçimlerinin oldukça dramatik bir değişim geçirdiği söylenebilir. Burada Hz. Muhammed isminin çarpıtılmış şekli olan “Mahomet” kelimesinin kullanımı yanında, onun gerçek ismi olan “Mohammed” kelimesinin de kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bu isim eserde oldukça nadir olmasına rağmen, modern dönemde bu ifade daha yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.

“Mohammed”/”Mahomet”

Mahomet

Mahomet (Hz. Muhammed)	820
Mahomet (Hz. Muhammed dışındaki isimler)	59

Mohammed

Mohammed (Hz. Muhammed)	19
Mohammed (Hz. Muhammed dışındaki isimler)	1847

Hz. Peygamber’in isminin çarpıtılmış bir şekli olan “Mahomet” ifadesinin eserde yaklaşık olarak 820 yerde geçmektedir. Bu niteleme biçimi Hz. Peygamber dışındaki kişiler için de kullanılmıştır. Hz. Peygamber dışındaki kişiler için ise yaklaşık olarak 59 yerde geçmektedir. “Mohammed” kelimesi eserde yaklaşık 19 yerde kullanılmıştır. Bu kelimenin Hz. Peygamber dışındaki kişiler için de kullanılmıştır. Bunların sayısı ise yaklaşık 1847’dir.

¹²⁰⁶ Bu analizlerde *Bibliothèque Orientale*’nin 1777 ve 1778 yıllarında J. Neaulme & N. van Daalen tarafından La Haye’de üç cilt olarak basılan edisyonu esas alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Herbelot, Barthelemy d’, “Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire Universel”, J, Neaulme & N, van Daalen, La Haye, 1777-1778.

“Mahomet” ve “Mohammed” isminin kullanımında, Hz. Muhammed için ağırlıklı olan kullanım tarzı “Mahomet” olmuş, Hz. Muhammed’le ilgili “Mohammed” kelimesi eserde yalnızca 19 yerde kullanılmıştır. Hz. Muhammed dışındaki Muhammed isimli kişiler verilirken sadece 59 yerde “Mahomet” kullanılmış, diğer yerlerde “Mohammed” kelimesine yer verilmiştir. “Mahomet”, Orta Çağ’da Hz. Muhammed için sıklıkla kullanılan bir niteleme biçimidir. Bu ifade Hz. Muhammed isminin çarpıtılmış versiyonuna işaret etmektedir ve genellikle Hz. Muhammed’i küçümsemek ve alay etmek için kullanılmıştır.

2. İslam ve Müslümanlarla İlgili Olanlar

İslam ve Müslümanlarla ilgili isimlendirmelerde en çok “Müslümanlık”, daha sonra “Muhammedi”, en nadir olarak ise “İslam” ismi kullanılmıştır. Bu ifadeler daha sonraki süreçte İslam’ın daha objektif olarak anlaşılmasının önünü açan önemli değişimler arasındadır.

“Esla’m” – “l’İslâmisme” – “İslam” – “Eslamiat”

Esla’m	3
l’İslâmisme	5
İslam	1
Eslamiat	1
Toplam	10

D’Herbelot eserde “İslam” başlığına müstakil olarak yer vermiş ve burada İslam’la ilgili konular ele alınmıştır. Onun bu kelimeyi klasik dönemde ilk olarak kullanan yazarlar arasında olduğunu söylemek mümkündür.¹²⁰⁷ Eserde “İslam” kelimesi yaklaşık 10 yerde geçmektedir. “Esla’m” olarak 3,¹²⁰⁸ “l’İslâmisme” olarak 5,¹²⁰⁹ “İslam” olarak 1,¹²¹⁰ “Eslamiat” olarak ise 1¹²¹¹ yerde kullanılmıştır. Bunun dışında biladu’l-İslam,¹²¹² şeyhu’l-İslam¹²¹³ ve eser adı olarak farklı şekillerde de yer almıştır.

¹²⁰⁷ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 118-9.

¹²⁰⁸ D’Herbelot, “Esla’m”, 1777, 602.

¹²⁰⁹ D’Herbelot, “Esla’m”, 1777, 602.

¹²¹⁰ D’Herbelot, “Esla’m”, 1777, 602.

¹²¹¹ D’Herbelot, “Esla’m”, 1777, 602.

¹²¹² D’Herbelot, “Din”, 1777, 656.

¹²¹³ D’Herbelot, “Estecamah”, 1777, 659.

“Musulman/s” – “Musulmanne/s” – “Musulmane/s”

Musulman	128
Musulmans	1401
Musulmanne	140
Musulmannes	37
Musulmane	63
Musulmanes	15
Toplam	1784

D’Herbelot Arapların “Musulmans (Müslümanlar)” ve “Gentils (Putperestler)” olarak iki gruba ayrıldığını ifade etmiştir.¹²¹⁴ Eserde Müslümanları ifade etmede “Musulman/s”, “Musulmanne/s”, Musulmane/s”, “Musulmannes” ve “Mahometan/s”, “Mahometane/s” olarak iki ifade biçimi kullanılmıştır.

Bunlardan “Musulman” (Müslüman) kelimesi ise yaklaşık 128 yerde, “Musulmans (Müslümanlar)” ise yaklaşık 1401 yerde kullanılmıştır. Bu iki kelime eserde 1529 yerde geçmektedir.

“Musulmanne” (Müslüman) kelimesi de yaklaşık 140 yerde, “Musulmannes” (Müslümanlar) ise yaklaşık 37 yerde geçmektedir. “Musulmanne” ve “Musulmannes” kelimelerinin geçtiği yerlerin toplam sayısı ise 177’dir. “Musulmanne” kelimesi genellikle “Religion Musulmanne”, “loy Musulmanne” gibi çeşitli şeklide kullanılmıştır, kelimenin yalnız başına kullanımı çok nadir olmuştur.

“Musulmane” (Müslüman) kelimesi ise eserde 63 yerde, “Musulmanes” (Müslümanlar) ise toplam 15 yerde geçmektedir. Buradan hareketle “Musulmane” ve “Musulmanes” kelimeleri eserde yaklaşık olarak 78 yerde kullanılmıştır. Bu kelimenin eserde “La Loy Musulmane”, “la Religion Musulmane”, “tradition Musulmane” ve “la Jurisprudence Musulmane” gibi farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir.

Bununla birlikte eserde Müslüman kelimeleri için tekil olarak “Mosleman” ve “Mosolman” ve “Moslem” isimleri de kullanılmakla birlikte bu kelimelerin eserde çok

¹²¹⁴ D’Herbelot, “Arab”, 1777, 235.

nadir olarak kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Müslüman için “Mahometans”¹²¹⁵, “Mahometane”¹²¹⁶, “Fidèles”,¹²¹⁷ “Moslemoun”¹²¹⁸ ve “Arabes”¹²¹⁹ kelimelerinin de kullanıldığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra eserde “Musulmans Arabes” ve “Arabes musulmans” kelimesi de sıklıkla kullanılmıştır.

“Mahometan/s” – “Mahometane/s”

Mahometan	21
Mahometans	336
Mahometane	43
Mahometanes	9
Mahometanne	2
Toplam	411

“Mahomet” kelimesinden türeyen “Mahometan” yani Muhammedi kelimesi, Hz. Muhammed’in dinine mensup olan kimseyi niteleyen bir sıfat anlamında kullanılmaktadır. “Mahometan” eril bir isme işaret ederken “Mahometane” ise kelimenin dişil halini ifade etmektedir. “Mahometans” ve “Mahometanes” kelimeleri ise sırasıyla “Mahometan” ve “Mahometane” kelimelerinin çoğul halini belirtmektedir.

Eserde “Mahometan” kelimesi yaklaşık 21 yerde, “Mahometans” ise yaklaşık 336 yerde geçmektedir. Bir başka kelime olan “Mahometane”, yaklaşık 43 yerde geçerken, “Mahometanes” ise yaklaşık 9 yerde geçmektedir.¹²²⁰ Yine “Muhammedi” anlamına gelen “Mahometanne” kelimesi ise yaklaşık 2 yerde kullanılmıştır.

“Musulmanisme” – “Mahometisme”

Musulmanisme	319
Mahometisme	79

¹²¹⁵ “Musulmans” ve “Mahometans” kelimeleri kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. D’Herbelot, “Esla’m”, 1777, 656.

¹²¹⁶ “de l’Ere Mahometane, & les Musulmans” kelimeleri kullanılmıştır. Bkz. D’Herbelot, “Soliman Khan”, 1778, 344.

¹²¹⁷ “Musulmans ou Fidèles” kelimeleri kullanılmıştır. Bkz. D’Herbelot, “Esla’m”, 656; “Fidèles, ou Musulmans” kelimesini kullanmıştır. Bkz. D’Herbelot, “Schima’oun Siddik”, 1778, 266.

¹²¹⁸ “Moslemoun, ou Musulmans” kelimesi kullanılmıştır. Bkz. D’Herbelot, “Arab”, 1777, 235.

¹²¹⁹ “Arabes ou Musulmans” kelimesi kullanılmıştır. Bkz. D’Herbelot, “Cades”, 1777, 445.

¹²²⁰ D’Herbelot, “Caum”, 1777, 523.

Eserde “Müslümanlık” anlamına gelen “Musulmanisme” kelimesi yaklaşık 319 yerde geçmektedir. “Musulmanisme” yerine “l’Islamisme”, “Mahometisme”, “l’Eslam” ve “la Religion Mahometane” kelimeleri de kullanmıştır. D’Herbelot’un İslam için kullandığı bir başka isim de “Mahometisme” kelimesidir. Eserde bu kelime İslam’ın hâkim olduğu coğrafyaları belirtmek için sıklıkla kullanılmıştır. Bu kelime yaklaşık olarak 74 yerde geçmektedir. Bu kelimelerin gösterildiği yerler EK 2’de ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

Eserde genel olarak Müslümanların kendi ifade kalıplarının ağırlıkta olarak kullanıldığı görülmektedir. Bunun istisnası ise yalnızca “Mahomet” kelimesidir. Bu ifade çalışmada çok yaygın olarak kullanılmıştır. Aydınlanmaya geçişte Batı’da Doğu kaynakları kullanılarak oluşturulan ilk ansiklopedilerden biri olarak bu eserde, çarpıtılmış ve yanlış birtakım ifadelerin yanı sıra Müslümanların kendi kavramlarının da kullanılmasına önem gösterildiği söylenebilir. Bu açıdan eserdeki üslup, Orta Çağ’daki yaklaşımlardan olumlu yöne doğru önemli bir farklılaşma göstermektedir.

2.2.7. İçerik Açısından

D’Herbelot’un *Bibliothèque Orientale*’i ancak ölümünden iki yıl sonra 1697 yılında yayımlanabilmiştir.¹²²¹ Eser, d’Herbelot’un 1694’te, çalışmaları sırasında işe aldığı¹²²² eski öğrencilerinden Antoine Galland (ö. 1715)¹²²³ tarafından yayımlanmıştır.¹²²⁴ *Bibliothèque*, İslam tarihi, İslam edebiyatı, İslam sanatı ve İslam diniyle ilgili geniş bir literatürü kapsayan rehber niteliğinde bibliyografik bir ansiklopedidir. Eserin; birinci cildinde 2684, ikinci cildinde 2731, üçüncü cildinde ise 3158 olmak üzere toplamda yaklaşık 8573 madde bulunmaktadır. Ancak bu maddelere “Voyez/bkz.” şeklindeki referans maddeleri de eklendiğinde eserdeki toplam madde sayısı 8600’e ulaşmaktadır.¹²²⁵ Eserde ağırlıklı olarak İslam alınmakla birlikte Zerdüştlük ve Doğu Hristiyanlığı gibi konulara da yer verilmiştir. Eserin bu kadar kapsamlı olması onun uzun

¹²²¹ Galland, “Discours Pour Servir de Preface À la Bibliothèque Orientale”.

¹²²² Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 116.

¹²²³ Galland, d’Herbelot’tan farklı olarak Osmanlı İmparatorluğu’nda yıllarını geçirmişti. Yunanca bilgisi sayesinde 1670’de İstanbul’daki Fransız Elçiliği’ne atanmış ve 1673’te Levant’a giderek Arapça, Türkçe ve Farsça öğrenmiştir. 1709’da Collège de France’da Arapça kürsüsü teklif edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Stroumsa, *A new science: the discovery of religion in the Age of Reason*, 132.

¹²²⁴ Galland, “Discours Pour Servir de Preface À la Bibliothèque Orientale”.

¹²²⁵ Laurens, *La Bibliothèque orientale de Barthélemy d’Herbelot*, 37.

bir zaman diliminde yazıldığını göstermektedir. Eserin birinci cildinde yer alan “içindekiler tablosu” okuyucunun maddelere daha kolay ulaşması amacıyla yayıncı tarafından daha sonra esere eklenmiştir. D’Herbelot’un eserinde, başlığından hareketle bilginin her türlü alanına dair geniş bir muhtevanın bulunduğu görülmektedir. Eser birkaç paragraflık uzun bir isim taşımaktadır. Bu başlık eserde yer alan konuların listesini bize vermektedir:

1. Hikayeler, otantik veya efsanevi gelenekler
2. Dinler, mezhepler
3. Hükümetler, politikalar, kanunlar, örf ve adetler, imparatorlukların devrimleri.
4. Sanatlar ve bilimler: ilahiyat, tıp, mitoloji, büyü, fizik, ahlak, matematik, doğa tarihi, kronoloji, coğrafya, astronomik gözlemler, gramer, retorik
5. Azizlerin, filozofların, alimlerin, şairlerin, tarihçilerin, komutanların, erdem veya bilgileriyle meşhur kişilerin dikkate şayan yaşamları ve eylemleri
6. Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmış tüm kitaplardan her türlü bilim, sanat ve meslek hakkında eleştirel hükümler, eserlerden incelemeler; tercümeler, yorumlar, kısaltmalar, masal koleksiyonları, cümleler, özdeyişler, atasözleri, masallar, güzel sözler¹²²⁶

Bibliothèque’in büyük bir kısmını; başlıkta da yer verilen, “tradition” yani dinle ilgili olan ve olmayan Doğu’ya dair bütün gelenekler, rivayetler, hikayeler ve anlatılar oluşturmaktadır. Eserde aynı zamanda dinle ilgili efsanelerin ve peri masallarını andıran birçok anekdotun bulunması nedeniyle¹²²⁷ çok defa bir masal kitabı olarak

¹²²⁶ “Bibliothèque Orientale”nin uzun adı şu şekildedir: “Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire Universel contenant generalement tout ce qu regarde la connoissance des peuples de l’Orient. Leurs Histoires & Traditions veritables ou fabuleuses. Leurs Religions, Sectes & politique. Leurs Gouvernement, Loix, Coûtumes, Mœurs, Guerres, & les Revolutions de leurs Empires. Leurs Sciences, & leurs Arts. Leurs Theologie, Mythologie, Magie, Physique, Morale, Medecine, Mathematiques, Histoire naturelle, Chronologie, Geographie, Observations Astronomiques, Grammaire, & Rethorique. Les vies & actions remarquables de tous leurs -Saints, Docteurs, Philosophes, Historiens, Poëtes, Capitaines, & de tous ceux qui se font rendus illustres parmi eux, par leur vertu, ou par leur savoir. Des Jugemens Critiques, con des extraits de tous leurs Ouvrages, de leurs Traitez, Traductions, Commentaires, Abregez, Recueils de Fables, de Sentences, de Maximes, de Proverbes, de Contes, de bons Mots, dor de tous leurs Livres écrits en Arabe, en Persan, ou en Turc, sur toutes sortes de Sciences, d’Arts, & de Professions. Ayrıntılı bilgi için bkz. D’Herbelot, *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel*”.

¹²²⁷ Larzul, “Dictionnaire des orientalistes de langue française”, 518.

isimlendirilmiştir.¹²²⁸ Nitekim Fransız Aydınlanmasının önemli yazarlarından Voltaire, eseri Arap ve Tatar masalları olarak nitelemiştir.¹²²⁹

Eserde kültür, dil, din, medeniyet, coğrafya gibi birçok konu bulunmakla birlikte çalışmamızın sınırları açısından eserde genel olarak hadis ile ilgili maddeler ele alınmıştır. Çalışmada hadis ile ilgili tespit edebildiğimiz yaklaşık 46 madde bulunmaktadır. Bununla birlikte d’Herbelot’un hadis anlayışını tetkik ederken bu maddelerin dışındaki birçok maddeden de istifade edilmiştir. Eserde hadis ile ilgili maddeleri daha kolay analiz edebilmek için, konularına göre yedi grupta tasnif etmeyi uygun bulduk.

1. Hadis Kitapları
2. Hadis Musannifleri
3. Hadis Yazarları
4. Hadis ile İlgili Kavramlar
5. Rivayet Türü Eserler
6. Hadis Tarihinde Bazı Önemli İsimler
7. Diğer Bazı Musannifler

1. Hadis kitapları; d’Herbelot’un eserinde ağırlıklı olarak yer verdiği grup içerisinde yer almaktadır. Nitekim bu yönüyle eser, ansiklopedi olmasının yanında bibliyografik bir eseri de andırmaktadır. Eserde hadis ile ilgili eserler tespit edebildiğimiz kadarıyla yaklaşık 54 tanedir. Bunlardan eserlerin kim tarafından yazıldığını ifade etmek için müellif isimleri ve vefat tarihleri tarafımızdan eklenmiştir. D’Herbelot’un müellifin ismini verdiklerini parantez olmadan, müellifini vermediği ancak bizim tespit ettiğimiz eserleri ise “köşeli parantezle [...]”; yazarını tespit edemediğimiz eserleri ise “[yazarı verilmemiş]” şeklinde belirttik. Bu eserleri muhtevalarına göre şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

¹²²⁸ Dew, “The Order of Oriental Knowledge”, 234-35.

¹²²⁹ Voltaire, “144-A M. Le Marquis d’Argenson (11 décembre)”, *Lettres inédites de Voltaire Recueillies Par M. de Cayrol et Annotées Par M. Alohonse François*, Didier, Paris 1856, I, 146.

1. HADİS KİTAPLARI	1. [Buhârî (ö. 256/870)] – <i>Câmiu's-Sahîh</i>¹²³⁰ 2. [Müslim (ö. 261/875)] – (Sahîhu'l)-<i>Müslim</i>¹²³¹ 3. [Tirmizî (ö. 279/892)] – <i>Sahîhayn</i>¹²³² 4. [Tirmizî] – <i>Câmiu'l-Kebîr</i>¹²³³ 5. [Kutbuddîn Ebu'l-Berekât Mansûr Harizmî (ö.655)]¹²³⁴ – <i>Ehâdisu'r-Resûl</i>¹²³⁵ 6. [Ebû Dâvûd (ö. 275/889)] – <i>Sünenü Ebî Dâvûd</i>¹²³⁶ 7. [Nesâî (ö. 303/915)] – <i>Sünenü'l-Kebîr</i>¹²³⁷ 8. [İbn Mâce (ö. 273/887)] – <i>Sünenü İbn Mâce fî'l-hadîs</i>¹²³⁸ 9. [Beyhakî (ö. 458/1066)] – <i>Sünenü'l-Kebîr ve's-Sağîr</i>¹²³⁹ 10. [Şeybânî (ö. 189/805)] – <i>Câmiu's-Sağîr</i>¹²⁴⁰ 11. [Mâlik b. Enes (ö. 179/795)] – <i>Muvatta</i>¹²⁴¹ 12. [Ebû Naîm Ali el-Müslim] – <i>Müstahrec</i>¹²⁴² 13. [Taberânî (ö. 360/971)] – <i>Mu'cem</i>¹²⁴³ 14. [yazarı verilmemiş]¹²⁴⁴ – <i>Kevkebü's-Sârî fî Şerhi Sahihi'l-Buhârî</i>¹²⁴⁵ 15. İbnü'd-Deyba' eş-Şeybânî (ö. 944/1537) – <i>Teysîru'l-Vusûl alâ Câmiu'l-usûl min hadîsi'r-Resûl</i>¹²⁴⁶ 16. [İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889)] – <i>Kitabu'l-Munâkada</i>¹²⁴⁷ 17. [Buhârî] – <i>Târîhu'l-Buhârî</i>¹²⁴⁸ 18. [Ebû Muhammed el-Kâsım b. Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî (ö. 739/1339)] – <i>Târîhu Berzâlî</i>¹²⁴⁹
--	---

¹²³⁰ D'Herbelot, "Sahih Al Bokhari", 1778, 160.

¹²³¹ D'Herbelot, "Sahih. Moslem Ben Hegiag", 1778, 160.

¹²³² D'Herbelot, "Sahihin", 1778, 160.

¹²³³ Eserin adının "Câmiu's-Sahîh" olarak da bilindiği ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. D'Herbelot, "Giame Al Kebir", 1777, 129-30.

¹²³⁴ D'Herbelot'un bu isimle verdiği kişinin Ebû Hanîfe'nin "Müsne'd"ini tekrarları hazfederek yeniden derleyen Ebu'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd el-Harizmî (ö. 655) olduğu ifade edilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Cafer Kettani, *er-Risâletul-Mustatraf*e, (trc. Yusuf Özbek), İstanbul İz Yayıncılık, 1994), 9.

¹²³⁵ D'Herbelot, "Ahadith al Rassoul", 1777, 122.

¹²³⁶ D'Herbelot, "Sonan Abi Daoud", 1778, 352.

¹²³⁷ D'Herbelot, "Sonan alkebir", 1778, 352.

¹²³⁸ D'Herbelot, "Sonan Ebn Magiah fil hadith", 1778, 352.

¹²³⁹ D'Herbelot, "Sonan alkebir v alfaghir", 1778, 352.

¹²⁴⁰ D'Herbelot, "Giame Al Saghir", 1777, 130.

¹²⁴¹ D'Herbelot, "Maoutha", 1777, 586.

¹²⁴² D'Herbelot, "Mostakhreg", 1777, 714.

¹²⁴³ D'Herbelot, "Moa'ggem", 1777, 623.

¹²⁴⁴ Bu eseri bu isimle tespit edemedik, ancak bu isimle verilen eserin Kirmânî'nin "el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Şahîhi'l-Buhârî" adlı eseri olması muhtemeldir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Ünal, "Kirmânî, Şemseddin", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, 65.

¹²⁴⁵ D'Herbelot, "Caucab Al Sari fi sharh sahih al Bokhari", 1777, 523.

¹²⁴⁶ D'Herbelot, "Taiaassir aluossoul âla giame alhossoul men hadith alrassoul", 1778, 390.

¹²⁴⁷ Eserin adı "Mukaddime" kısmının Kitabı "muhtelifi'l-hadîs" başlığı altında isimlerinden birisi olarak verilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, (thk. Muhammed Muhyiddîn el-Esfâr), Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1989, 24-25.

¹²⁴⁸ D'Herbelot, "Tarikh Al Bokhari", 1778, 422.

¹²⁴⁹ D'Herbelot, "Tarikh Al Barzali", 1778, 423.

19. [İbn Hibban es-Sebtî (ö. 354/965)] – <i>Tarîhu İbn Hibban</i> ¹²⁵⁰
20. [Tâceddin es-Sübki (ö. 771/1370)] – <i>Tabakâtü'l-Kübrâ</i> ¹²⁵¹
21. [Zehebî (ö. 748/1348)] – <i>Tabakâtu'l-Huffâz</i> ¹²⁵²
22. [Abdullah b. Abdurrahman b. Cevzî el-Endelüsî] – <i>Tabakâtü'l-Hadîs</i> ¹²⁵³
23. [Siracüddin Ömer b. Ali b. Mülakkın (ö. 804/1401)] – <i>Tabakâtü'l-Muhaddisîn</i> ¹²⁵⁴
24. [Nevevî (ö. 676/1277)] – <i>Tuhfetü'l-Ebrâr binakdi'l-ezkâr</i> ¹²⁵⁵
25. [Zemahşerî (ö. 538/1143)] – <i>Faîk fî Luğati'l-Hadîs</i> ¹²⁵⁶
26. [Abdullah b. Selâm] – <i>Udmetu'l-Menkûl ve Damai'n-Nebi</i> ¹²⁵⁷
27. [İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)] – <i>Tecridü't-Tefsîr min Sahîhi'l-Buhârî</i> ¹²⁵⁸
28. [İbn Hacer] – <i>Zehr'ul-Mahsûl fî beyânî'l-hadîsi'l-mu'dal</i> ¹²⁵⁹
29. [İbn Hacer] – <i>Nuhbetü'l-Fiker</i> ¹²⁶⁰
30. [Ebu'l Ala Hasan b. el-Eser el-Hemedânî (ö. 458)] – <i>Kitâbu'l-Edeb fî hasenu'l-hadîs</i> ¹²⁶¹
31. [İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1349)] – <i>Tenbîh ala hadis hidayet ve'l-hülasat</i> ¹²⁶²
32. [Ebû Naîm Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî (ö. 430/1038)] – <i>Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakatu'l-Esfiyâ</i> ¹²⁶³
33. [İbn Hanbel, Beyhakî, Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Şeybânî, Ben Al Sori, Al Ageri, Ahmed Ben A' rab] – <i>Kitâbü'z-Zühâ</i> ¹²⁶⁴

¹²⁵⁰ Eserin adı “Tarikh Ebn Haian ou Hian” şeklinde verilmiştir. Burada muhtemelen “Tarîhu İbn Hibban” kastedilmek istenmiştir. Eserin sahabe isimlerini ihtiva etmesi nedeniyle burada kastedilen eserin “Târîhu's-şahâbe ellezîne ruviye ‘anhüm el-aḥbâr” olması muhtemeldir. Ayrıntılı bilgi için bkz. D’Herbelot, “Tarikh Ebn Haian ou Hian”, 1778, 413.

¹²⁵¹ D’Herbelot, “Thabacat Al Hofadh”, 1778, 454.

¹²⁵² D’Herbelot, 456; Eserin adının “Ṭabakâtü'l-huffâz” olarak da bilindiği ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Emin Özafşar, “Tezkiretü'l-Huffâz”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, 76.

¹²⁵³ D’Herbelot, “Thabacat Al Hadith”, 1777, 455.

¹²⁵⁴ D’Herbelot, “Thabacat Al Mohaddethin”, 1778, 457. İbnü'l-Mülakkîn’e ait böyle bir eser tespit edemedik.

¹²⁵⁵ D’Herbelot bu eserin “Hilyetü'l-ebrâr ve şî'ârü'l-aḥyâr fî telhîşî'd-da'avât” adıyla da bilindiğini ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. D’Herbelot, “Tohfat alabarar benoet aladhar”, 1778, 525; D’Herbelot’un Nevevî’nin eseri olarak verdiği bu kitap Süyûtî’nin Nevevî’nin “el-Ezkâr”ına yazdığı muhtasarının şerhi olarak bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi olarak bkz. Selman Başaran, “el-Ezkâr”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, 66; Halit Özkan, “Süyûtî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, 193.

¹²⁵⁶ D’Herbelot, “Faik Fi logat al hadith”, 1777, 9; Bu eser “el-Fâ’îk fî ġarîbi'l-ḥadîs” adıyla bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öztürk ve M. Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, 236.

¹²⁵⁷ D’Herbelot, “O’dhmat almankoul ân damal Al Nabi”, 1778, 63.

¹²⁵⁸ D’Herbelot, “Tag’rid altafsir men sahih Al Bokhari”, 1778, 385.

¹²⁵⁹ D’Herbelot, “Zahr almothau al fi beian alhadith almoâddal”, 1778, 584.

¹²⁶⁰ D’Herbelot, “Nokhbat alfekr”, 1778, 43.

¹²⁶¹ D’Herbelot, “Ketab alâdab fil hassan alhadith”, 1777, 375.

¹²⁶² D’Herbelot, “Tanbih”, 1778, 399.

¹²⁶³ D’Herbelot, “Heliat Al Aulia u Thabacâ al asfia”, 1777, 235.

¹²⁶⁴ D’Herbelot, “Ketab alzohd”, 1777, 389.

	34. [Ebu'l-Şeyh b. Hayyan] – <i>Kitabü's-Sevb fi'l-Hadîs</i>¹²⁶⁵ 35. [Hafız Muhammed b. Hibban el-Busti] – <i>Kitâbu's-Senâ</i>¹²⁶⁶ 36. [yazarı verilmemiş] – <i>Tuhfetü's-Sâlebîn</i>¹²⁶⁷ 37. [Ebû Muhammed Kâsım al Nehâî, Hibetullâh b. Seleme] – <i>Nâsîh ve Mensûh fi'l-hadîs</i>¹²⁶⁸ 38. [Ebû Heyseme Ahmed b. Züheyr (ö. 279/892)] – <i>Tarîhu Ravzati'l-Hadis</i>¹²⁶⁹ 39. [yazarı verilmemiş] – <i>Tuhfetü't-Türkiyat</i>¹²⁷⁰ 40. [yazarı verilmemiş] – <i>Zübdetü'l-Usûl fi Ahâdisi'r-Resûl</i>¹²⁷¹ 41. Sâganî (ö. 650/1252) – <i>Meşâriku'l-hadîsi'n-nebeviyye</i>¹²⁷² 42. [İbn Fehd (ö. 871/1466)] – <i>Dürerü's-Seniyye</i> 43. [Ebu Sinan el-Mevsili (ö. 630/1232)] – <i>Ünsü'l-Munkati'in</i> 44. İbnü's-Sabbâğ (ö. 477/1084) – <i>Tarîku's-Sâlim</i>¹²⁷³ 45. Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî (ö. 656/1258) – <i>Terğîb ve Terhîb</i>¹²⁷⁴ 46. [Ali b. Ahmed b. Muhammed es-Sirâc] – <i>Takyid</i>¹²⁷⁵ 47. [İbn Mes'ûd el-Begavî (ö. 516/1122)] – <i>Mesâbih</i>¹²⁷⁶ 48. [Muhammed b. İshâk el-Herevî] – <i>Kitabu'l- aldhaiaa</i>¹²⁷⁷
--	--

D'Herbelot'un hadis konusuyla ilgili ansiklopedinin çeşitli başlıklarında yer verdiği eserler türlerine göre 11 grup halinde incelenebilir. Bunlar; rivayet türü kitaplar, râvî tabakaları, rical edebiyatı, rivayet tarihi kitapları, ahkâm hadisleri, hadis usulü kitapları, şerh kitapları, talikat kitapları, hadis illetlerine dair kitaplar, hadis lügatine dair kitaplar, hadis tefsirine dair kitaplar, hadis sebeplerine göre kitaplar ve konulu kitaplar olarak 13 başlıkta ele alınmıştır.

1. RİVAYET TÜRÜ KİTAPLAR	1. <i>Sahîh</i>¹²⁷⁸ a. Buhârî (<i>Câmiu's-Sahîh</i>)¹²⁷⁹ b. Müslim (<i>Sahîh</i>)¹²⁸⁰ c. Şâfiî (<i>Câmiu's-Sahîh</i>)
--	---

¹²⁶⁵ D'Herbelot, "Ketau thauab fil hadith", 1777, 382.

¹²⁶⁶ D'Herbelot, "Ketau Thana", 1777, 382.

¹²⁶⁷ D'Herbelot, "Tohfata althalebin", 1778, 529.

¹²⁶⁸ D'Herbelot, "Nassekh v Mansoukh fil hadith", 1778, 21.

¹²⁶⁹ D'Herbelot, "Tarikh Raouat alhadith", 1778, 429.

¹²⁷⁰ D'Herbelot, "Tohfata turkiat", 1778, 530.

¹²⁷¹ D'Herbelot, "Zobdat alossoul fi ahadith alrassoul", 1778, 616.

¹²⁷² D'Herbelot, "Mascharek alhadith alnobouiah", 1777, 572.

¹²⁷³ D'Herbelot, "Tharikat Al Salem", 1778, 486.

¹²⁷⁴ D'Herbelot, "Targhib v tarhib", 1778, 408.

¹²⁷⁵ D'Herbelot, "Takiid", 1778, 393.

¹²⁷⁶ D'Herbelot, "Massabih", 1777, 574.

¹²⁷⁷ D'Herbelot, "Ketau aldhaiaa", 1777, 393-4. Burada verilen kitabın hangi kitap olduğu tam olarak tespit edilemediği için buradaki kitap ismi d'Herbelot'un verdiği şekilde "Ketau aldhaiaa" olarak verilmiştir.

¹²⁷⁸ D'Herbelot, "Sahih", 1778, 160.

¹²⁷⁹ D'Herbelot, "Sahih Al Bokhari", 1778, 160.

¹²⁸⁰ D'Herbelot, "Sahih. Moslem Ben Hegiag", 1778, 160.

	d. Saîd b. Mansûr (<i>Câmiu's-Sahîh</i>) e. Münzirî (ö. 656/1258)¹²⁸¹ f. Tirmizî (<i>Câmiu's-Kebîr/ Câmiu's-Sahîh</i>)¹²⁸² g. Şeybânî (<i>Câmiu's-Sağîr</i>) 2. Sünen¹²⁸³ a. Nesâî (<i>Sünenü'l-Kebîr</i>)¹²⁸⁴ b. Ebû Dâvûd (<i>Sünenü Ebî Dâvûd</i>)¹²⁸⁵ c. İbn Mâce (<i>Sünenü İbn Mâce fî'l-hadîs</i>)¹²⁸⁶ d. Saîd b. Mansûr¹²⁸⁷ e. Dârekutnî¹²⁸⁸ f. Tirmizî¹²⁸⁹ g. Beyhakî (<i>Sünenü'l-Kebîr ve's-Sağîr</i>)¹²⁹⁰ 3. Müsned¹²⁹¹ a. Dârimî (ö. 255/869) b. Selefî c. Şâfiî (ö. 204/820) 4. Muvaṭṭa¹²⁹² a. Mâlik b. Enes 5. Mucem¹²⁹³ a. Taberânî (ö. 360/971) (<i>Mu'cemu'l-Kebîr, Mu'cemu's-Sağîr</i>)¹²⁹⁴ b. Zehebî (<i>Mucemu's-sağîr ve'l-latîf</i>)¹²⁹⁵ 6. Müstahrec¹²⁹⁶ a. Ebû Naîm Ali el-Müslim 7. Erbain¹²⁹⁷ a. İbnü'l-Mübârek¹²⁹⁸ b. Muhammed İbn Eslem et-Tûsî (ö. 242/856)¹²⁹⁹ c. Hasan b. Süfyan en-Nesâî¹³⁰⁰
--	--

¹²⁸¹ D'Herbelot, "Sahih (Al Monderî)", 1778, 160.

¹²⁸² D'Herbelot, "Giame Al Kebir", 1777, 129-30; D'Herbelot, "Sahihin", 1778, 160.

¹²⁸³ D'Herbelot, "Sonan & Sunen", 1778, 352.

¹²⁸⁴ D'Herbelot, "Sonan alkebir", 1778, 352.

¹²⁸⁵ D'Herbelot, "Sonan Abi Daoud", 1778, 352.

¹²⁸⁶ D'Herbelot, "Sonan Ebn Magiah fil hadith", 1778, 352.

¹²⁸⁷ "Sonan alkebir v alfaghir" başlığı altında d'Herbelot; Saîd b. Mansûr, Dârekutnî ve Tirmizî'nin sünenlerinin olduğundan bahsetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. D'Herbelot, "Sonan alkebir v alfaghir", 1778, 352.

¹²⁸⁸ D'Herbelot, "Sonan alkebir v alfaghir", 1778, 352.

¹²⁸⁹ D'Herbelot, "Sonan alkebir v alfaghir", 1778, 352.

¹²⁹⁰ D'Herbelot, "Sonan alkebir v alfaghir", 1778, 352.

¹²⁹¹ Bu başlık altında Dârimî, Selefî ve Şâfiî'nin eserlerine yer verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. D'Herbelot, "Masnad", 1777, 573.

¹²⁹² D'Herbelot, "Maoutha" 1777, 586-87.

¹²⁹³ D'Herbelot, "Moa'ggem", 1777, 623.

¹²⁹⁴ D'Herbelot, 623.

¹²⁹⁵ D'Herbelot, "Dhahabi", 1777, 583.

¹²⁹⁶ D'Herbelot, "Mostakhreg", 1777, 714.

¹²⁹⁷ D'Herbelot, "Arbain", 1777, 239.

¹²⁹⁸ D'Herbelot, "Arbain", 1777, 239.

¹²⁹⁹ D'Herbelot, "Arbain", 1777, 239.

¹³⁰⁰ D'Herbelot, "Arbain", 1777, 239.

	d. Ācurrî (ö. 360/970)¹³⁰¹ e. Dârekutnî¹³⁰² f. Ebû Tâhir es-Silefî (ö. 576/1180)¹³⁰³ g. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 412/1021) h. Ebû Sa'd el-Mâlîni¹³⁰⁴ i. Sâbûnî (ö. 449/1057)¹³⁰⁵ j. Zekariyyâ el-Ensari (ö. 926/1520)¹³⁰⁶ k. Beyhakî¹³⁰⁷ l. Nevevî (<i>Erbainu 'l-muhterat fi 'l-Hac</i>)¹³⁰⁸ m. Süyûtî¹³⁰⁹ n. Mâlik el-Muzaffer (<i>Erbâin Muhtarat fi 'l-hac</i>)¹³¹⁰ o. İbnü'l-Ferâh el-İşbilî (<i>Erbâin Muhtarat</i>)¹³¹¹ 8. Muhtelif kitaplar a. Kutbeddin Ahmed Berekât Mansûr el-Havarezmi (<i>Ehâdisu 'r-Resûl</i>)¹³¹²
2. RİCAL EDEBİYATI	1. Buhârî (<i>Esmâu 's-sahâbe</i>)¹³¹³ 2. Buhârî (<i>Edebü 'l-Müfred</i>)¹³¹⁴ 3. Buhârî (<i>Târîhu 'l-Buhârî</i>)¹³¹⁵ 4. Tâceddin es-Sübkî (<i>Tabakâtü 'l-Kübrâ</i>)¹³¹⁶ 5. Ebu'l-Fazl el-Makdisî (<i>Ensâbu 'l-Muhaddisin</i>)¹³¹⁷ 6. Abdullah b. Abdurrahman b. Cevzî el-Endelüsî (<i>Tabakâtü 'l-Hadîs</i>)¹³¹⁸ 7. Siracüddin Ömer b. Ali b. Mülakkin (<i>Tabakâtül-Muhaddisin</i>)¹³¹⁹ 8. Zehebî (<i>Tabakâtu 'l-Huffâz</i>)¹³²⁰ 9. Zehebî (<i>Esmâu 'l-Müdelisin</i>)¹³²¹

¹³⁰¹ D'Herbelot, "Arbain", 1777, 239.

¹³⁰² D'Herbelot, "Arbain", 1777, 239.

¹³⁰³ D'Herbelot, "Arbain", 1777, 239.

¹³⁰⁴ D'Herbelot, "Arbain", 1777, 239.

¹³⁰⁵ D'Herbelot, "Arbain", 1777, 239.

¹³⁰⁶ D'Herbelot, "Arbain", 1777, 239.

¹³⁰⁷ D'Herbelot, "Arbain", 1777, 239.

¹³⁰⁸ D'Herbelot, "Naouai", 1778, 16.

¹³⁰⁹ D'Herbelot, "Arbain", 1777, 239.

¹³¹⁰ D'Herbelot, "Saheb Al lemen", 1778, 157.

¹³¹¹ D'Herbelot, "Farah", 1777, 19.

¹³¹² D'Herbelot, "Ahadith al Rassoul", 1777, 122.

¹³¹³ D'Herbelot, "Bokhari", 1777, 411.

¹³¹⁴ D'Herbelot, "Bokhari", 1777, 411.

¹³¹⁵ D'Herbelot, "Tarikh Al Bokhari", 1778, 422.

¹³¹⁶ D'Herbelot, "Thabacat Al Hofadh", 1778, 454.

¹³¹⁷ D'Herbelot, "Fais ou Faias", 1777, 9.

¹³¹⁸ D'Herbelot, "Thabacat Al Hadith", 1777, 455.

¹³¹⁹ D'Herbelot, "Thabacat Al Mohaddethin", 1778, 457 İbnü'l-Mülakkîn'e ait böyle bir eser tespit edemedik.

¹³²⁰ D'Herbelot, "Thabacat Al Hofadh", 1778, 456.

¹³²¹ D'Herbelot, "Dhahabi", 1777, 583.

	10. Ebû Hayseme Ahmed b. Züheyr (<i>Târîhu Ravzati 'l-hadîs</i>) ¹³²² 11. Alemeddin Ebû Muhammed el-Kassera ed-Dimaşkî (<i>Tarîhu Barzali</i>) ¹³²³ 12. İbn Hibban es-Sebtî (<i>Tarîhu İbn Hibban</i>) ¹³²⁴ 13. İbn Hacer (<i>Zehr 'ul-Mahsûl fî beyâni 'l-hadîsi 'l-mu'dal</i>) ¹³²⁵
3. AHKAM HADİSLERİ	1. Hasan el-Basrî (<i>Hadîsi Şerîf</i>) ¹³²⁶
4. HADİS USULÜ KİTAPLARI	1. İbn Hacer (<i>Nuhbetü 'l-Fiker</i>) ¹³²⁷ 2. Nevevî (<i>İrşâd fî 'l-hadîs</i>) ¹³²⁸
5. ŞERH KİTAPLARI	1. Nevevî (<i>Minhâc</i>) ¹³²⁹ 2. Süyûtî (<i>Muğni 'r-Rağibin ve Tacu 'l-minhac</i>) ¹³³⁰ 3. (yazarı verilmemiş) (<i>Kevkebü 's-Sârî fî Şerhi Sahihi 'l-Buhârî</i>) ¹³³¹ 4. Ebu'l-Fazl Abbas b. Mûsâ (<i>Şerhu Müslim</i>) ¹³³² 5. Süyûtî (İbn Mâce şerhi) ¹³³³ 6. Demiri (İbn Mâce şerhi) ¹³³⁴
6. TALİKATLAR	1. el-Berdî ¹³³⁵ 2. el-İrakî ¹³³⁶ 3. el-Hemedani ¹³³⁷ 4. el-Ukberi ¹³³⁸
7. HADİSLERDE GÖRÜLEN İHTİLAFLARA DAİR ESERLER	1. İbn Kuteybe ed-Dîneverî (<i>Kitabu 'l-Munâkada</i>) ¹³³⁹ 2. Muhammed b. İdris eş-Şafîî (<i>İhtilafu 'l-Hadîs</i>) ¹³⁴⁰

¹³²² D'Herbelot, "Tarikh Raouât alhadith", 1778, 429.

¹³²³ D'Herbelot, "Tarikh Al Barzali", 1778, 423.

¹³²⁴ Eserin adı "Tarikh Ebn Haian ou Hian" şeklinde verilmiştir. Burada muhtemelen "Tarîhu İbn Hibban" kastedilmek istenmiştir. Eserin sahabe isimlerini ihtiva etmesi nedeniyle burada kastedilen eserin "Târîhu's-şahâbe ellezîne ruviye 'anhüm el-aḥbâr" olması muhtemeldir. Ayrıntılı bilgi için bkz. D'Herbelot, "Tarikh Ebn Haian ou Hian", 1778, 413.

¹³²⁵ D'Herbelot, "Zahr almothau al fi beian alhadith almoâddal", 1778, 584.

¹³²⁶ D'Herbelot, "Hassan Al Basri", 1777, 214.

¹³²⁷ D'Herbelot, "Nokhbat alfekr", 1778, 43.

¹³²⁸ D'Herbelot, "Naouai", 1778, 16.

¹³²⁹ D'Herbelot, "Naouai", 1778, 16.

¹³³⁰ D'Herbelot, "Naouai", 1778, 16.

¹³³¹ D'Herbelot, "Caucab Al Sari fi scharh sahih al Bokhari", 1777, 523.

¹³³² D'Herbelot, "Sebti", 1778, 281.

¹³³³ D'Herbelot, "Sonan Ebn Magiah fil hadith", 1778, 352.

¹³³⁴ D'Herbelot, "Sonan Ebn Magiah fil hadith", 1778, 352.

¹³³⁵ D'Herbelot, "Ta'likat fi elm alaukat", 1778, 393.

¹³³⁶ D'Herbelot, "Ta'likat fi elm alaukat", 1778, 393.

¹³³⁷ D'Herbelot, "Ta'likat fi elm alaukat", 1778, 393.

¹³³⁸ D'Herbelot, "Ta'likat fi elm alaukat", 1778, 393.

¹³³⁹ Eserin adı "Mukaddime" kısmının Kitabı "muhtelifi 'l-hadîs" başlığı altında isimlerinden birisi olarak verilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi 'l-hadîs*, (thk. Muhammed Muhyiddîn el-Esfâr), Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1989, 24-25.

¹³⁴⁰ D'Herbelot, "Edris", 1777, 624.

8. HADİS LUGATİNE DAİR KİTAPLAR	1. Zemahşerî (<i>Faik fi Luğati 'l-Hadîs</i>) ¹³⁴¹
9. HADİS TEFSİRİNE DAİR KİTAPLAR	1. İbn Hacer (<i>Tecridü 't-Tefsîr min Sahîhi 'l-Buhârî</i>) ¹³⁴²
10. HADİSLERİN VURUD SEBEPLERİNE DAİR KİTAPLAR	1. Süyûtî (<i>Esbâbu 'l-Hadîs</i>) ¹³⁴³
11. KONULU HADİS KİTAPLARI	(yazarı verilmemiş) (<i>Tuhfetü 't-Türkiyat</i>)¹³⁴⁴ (yazarı verilmemiş) –(<i>Zübdetü 'l-Usûl fi Ahâdîsi 'r-Resûl</i>)¹³⁴⁵ - Nevevî (<i>Ezkâr fi 'l-hadîs</i>)¹³⁴⁶ - Ubeydullah b. Saîd el-Senceri (ö. 440/1048) (<i>Ebânât fi 'l-hadîs</i>)¹³⁴⁷ - Sâganî (<i>Meşâriku 'l-hadîsi 'n-nebeviyye</i>)¹³⁴⁸ - Şehâvî (ö. 902) (<i>el-Ecvibetü 'l-merziyye mine 'l-ehâdîsi 'n-nebeviyye</i>)¹³⁴⁹ - İbnü'd-De'vba' eş-Şeybânî (<i>Teysîru 'l-Vusûl alâ Câmiu 'l-usûl min hadîsi 'r-Resûl</i>)¹³⁵⁰ - İbnü't-Türkmânî (<i>Tenbîh ala hadis hidayet ve 'l-hülasat</i>)¹³⁵¹ (yazarı verilmemiş) (<i>Tuhfetü 's-Sâlebîn</i>)¹³⁵² - Nevevî (<i>Tuhfetü 'l-Ebrâr bi nakdi 'l-ezkâr</i>)¹³⁵³ [Ebu'l Ala Hasan b. el-Eser el-Hemedânî (<i>Kitâbu 'l-Edeb fi hasenu 'l-hadîs</i>)¹³⁵⁴

¹³⁴¹ D'Herbelot, "Faik Fi logat al hadith", 1777, 9. Bu eser "el-Fâ'ik fi ğarîbi 'l-hadîs" adıyla bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öztürk ve M. Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, 236.

¹³⁴² D'Herbelot, "Tag'rid altafsir men sahih Al Bokhari", 1778, 385.

¹³⁴³ D'Herbelot, "Soiouthi", 1778, 334; Bu eser "Esbâbu vürüdi 'l-hadîs" veya "el-Lüma' fi esbâbi 'l-hadîs" olarak da geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halit Özkan, "Süyûtî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, 193.

¹³⁴⁴ D'Herbelot, "Tohfat turkiat", 1778, 530.

¹³⁴⁵ D'Herbelot, "Zobdat alossoul fi ahadith alrassoul", 1778, 616.

¹³⁴⁶ D'Herbelot, "Naouai", 1778, 16.

¹³⁴⁷ D'Herbelot, "Sangiari", 1778, 205.

¹³⁴⁸ D'Herbelot, "Mascharek alhadith alnobouiah", 572.

¹³⁴⁹ D'Herbelot, "Sakhaoui", 1778, 169.

¹³⁵⁰ D'Herbelot, "Taiassir aluossoul âla giame alhossoul men hadith alrassoul", 1778, 390.

¹³⁵¹ D'Herbelot, "Tanbih", 1778, 399.

¹³⁵² D'Herbelot, "Tohfat althalebin", 1778, 529.

¹³⁵³ D'Herbelot bu eserin "Hilyetü 'l-ebrâr ve şî'ârü 'l-a'hyâr fi telhîşi 'd-da'avât" adıyla da bilindiğini ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. D'Herbelot, "Tohfat alabar benoet aladhkar", 1778, 525; D'Herbelot'un Nevevî'nin eseri olarak verdiği bu kitap Süyûtî'nin Nevevî'nin "el-Ezkâr"ına yazdığı muhtasarının şerhi olarak bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selman Başaran, "el-Ezkâr", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, 66; Halit Özkan, "Süyûtî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, 193.

¹³⁵⁴ D'Herbelot, "Ketaf alâdab fil hassan alhadith", 1777, 375.

	12. Hafız Muhammed b. Hibban el-Busti (<i>Kitâbu 's-Senâ</i>) ¹³⁵⁵
	13. Ebu'l-Şeyh b. Hayyan (<i>Kitabü 's-Sevb fi 'l-Hadîs</i>) ¹³⁵⁶
	14. İbnü'l-Ferah el-İşbili (<i>Manzûmetü fi 'l-Hadîs</i>) ¹³⁵⁷
	15. Hafız İbn Fahad (<i>Dürerü 's-Sünne</i>) ¹³⁵⁸
	16. İbnü's-Sabbâğ (<i>Tarîku 's-Sâlim</i>) ¹³⁵⁹
	17. Ahmed b. Abdullah el-Mâlik et-Taberî (ö. 694/1295) (<i>Ahkâmu 'l-Kübrâ fi 'l-hadîs</i>) ¹³⁶⁰
	18. Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî (<i>Terğîb ve Terhîb</i>) ¹³⁶¹
	19. Ali b. Ahmed b. Muhammed es-Sirâc (<i>Takyid</i>) ¹³⁶²
	20. Ubeydullah b. Saîd el-Sencerî (<i>Ebânât fi 'l-hadîs</i>) ¹³⁶³
	21. Abdullah b. Selâm (<i>Udmetu 'l-Menkûl ve Damai 'n-Nebî</i>) ¹³⁶⁴
	22. İbn Mes'ûd el-Begavî (<i>Mesâbih</i>) ¹³⁶⁵
	23. İbn Kesir (ö. 744/1373) (<i>Ahkâmu 's-suğrâ fi 'l-hadîs</i>) ¹³⁶⁶
	24. Abdulhakk b. Abdurrahmân b. Harrat (ö. 582/1186) (<i>Ahkâmu 'l-sugra fi 'l-hadîs</i>) ¹³⁶⁷
	25. İbn Kerres el-İşbili (<i>Ahkâmu 'l-sugra fi 'l-hadîs</i>) ¹³⁶⁸
	26. Muhammed b. İshâk el-Herevî (<i>Kitabu 'l-aldhaiaa</i>) ¹³⁶⁹
	27. Ebû Naîm Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî (<i>Hilyetü 'l-Evliyâ ve Tabakatu 'l-Esfîyâ</i>) ¹³⁷⁰
	28. Arkagi Zadeh (<i>Ahsenu 'l-Hadîs</i>) ¹³⁷¹
	29. Kadî İyaz Ebu'l-Fazl Abbas b. Mûsâ Sebtî (<i>Meşâriku 'l-envâr fi garîbi 'l-hadîs</i>) ¹³⁷²

¹³⁵⁵ D'Herbelot, "Ketaf Thena", 1777, 382.

¹³⁵⁶ D'Herbelot, "Ketaf thauab fil hadîth", 1777, 382.

¹³⁵⁷ D'Herbelot, "Farah", 1777, 19.

¹³⁵⁸ D'Herbelot, "Fahad", 1777, 9.

¹³⁵⁹ D'Herbelot, "Tharikat Al Salem", 1778, 486.

¹³⁶⁰ D'Herbelot, "Thabari, Ahmed Ben A'bdallah Al Maleki", 1778, 463.

¹³⁶¹ D'Herbelot, "Targhib v tarhib", 1778, 408.

¹³⁶² D'Herbelot, "Takiid", 1778, 393.

¹³⁶³ D'Herbelot, "Sangiari", 1778, 205.

¹³⁶⁴ D'Herbelot, "O'dhmat almankoul an damai Al Nabi", 1778, 63.

¹³⁶⁵ D'Herbelot, "Massabih", 1777, 574.

¹³⁶⁶ D'Herbelot, "Kethir", 1777, 414.

¹³⁶⁷ D'Herbelot, "Kharrath", 1777, 430.

¹³⁶⁸ D'Herbelot, "Kharrath", 1777, 430.

¹³⁶⁹ D'Herbelot, "Ketaf aldhaiaa", 1777, 393-94.

¹³⁷⁰ D'Herbelot, "Heliat Al Aulia u Thabaca al asfia", 1777, 235.

¹³⁷¹ D'Herbelot, "Arkagi Zadeh", 1777, 249.

¹³⁷² D'Herbelot, "Sebti", 1778, 281; Eser "Meşâriku 'l-envâr 'alâ şîhâhi 'l-âşâr" adıyla bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, "Kâdî İyâz", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, 116.

	30. Kadı İyaz Ebu'l-Fazl Abbas b. Mûsâ Sebtî (<i>Fî garîbî 'l-hadîs</i>) ¹³⁷³
	31. İbn Kesir İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî (<i>Ahkâmu 's-suğra fî 'l-hadîs</i>) ¹³⁷⁴
	32. İbn Ferâh (Efrah) el-İşbili (ö. 699/1299) (<i>Manzumetü fî 'l-Hadîs</i>) ¹³⁷⁵

Hadis kitapları içerisinde ağırlıklı olarak rivayet türü kitaplar ve bunlar içerisinde *Kütüb-i Sitte* yer almaktadır. D'Herbelot'un bazı eserlerin müelliflerini belirtmemesi eserde yer alan önemli bir eksiklik olarak öne çıkmaktadır. Kaynaklarının büyük bir kısmını Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zünûn*'undan hareketle oluşturduğu için¹³⁷⁶ eserde yer verilen kitapların birçoğunun ondan alınmış olabileceği söylenebilir.

2. Hadis musannifleri başlığı altında *Kütüb-i Tis'a* müellifleri olarak birçok hadis müellifine yer vermiştir. "Hadith" maddesinde; "Buhârî", "Tirmizî", "Nesâî", "Ebû Dâvûd", "Müslim", "Dârimî", "Muvatta", "Dârekutnî", "İbn Mâce", "Beyhakî", "Süyûtî" ve "Sıbt (İbnül Cevzî)" olmak üzere on iki hadis musannifinden bahsedilmiştir.¹³⁷⁷ Bu isimlerden bazıları müstakil maddeler halinde ele alınmıştır. Bunun yanında diğer bazı maddelerde de "el-Haverezmi" ve "Esmâî",¹³⁷⁸ "Şafî", "Saîd b. Mansûr"¹³⁷⁹ gibi musanniflere de yer vermiştir. Onun, rivayet musannifleri olarak ifade ettiği bu isimlerin bir kısmı *Kütüb-i Tis'a* müellifidir, diğerleri de rivayetle ilgili muhtelif kitaplar kaleme alan yazarlardan oluşmaktadır. Bununla birlikte d'Herbelot'un "hadith" maddesinde Ahmed b. Hanbel'e yer vermemesi oldukça dikkati çeken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. HADİS MUSANNİFLERİ	1. Buhârî 2. Tirmizî 3. Nesâî 4. Ebû Dâvûd 5. Müslim 6. Dârimî 7. Muvatta 8. Dârekutnî
------------------------------	---

¹³⁷³ D'Herbelot, "Aiadh", 1777, 132.

¹³⁷⁴ D'Herbelot, "Kethir", 1777, 414.

¹³⁷⁵ D'Herbelot, "Farah", 1777, 19.

¹³⁷⁶ Gary Leiser, "A Figurative Meeting of Minds between Seventeenth-Century Istanbul and Paris: The World Views of Kâtip Çelebî and Barthélemi d'Herbelot", *Journal of Oriental and African Studies*, 19, 2010, 73-6.

¹³⁷⁷ D'Herbelot, "Hadith", 1777, 168.

¹³⁷⁸ D'Herbelot, "Ahadith al Rassoul", 1777, 122.

¹³⁷⁹ D'Herbelot, "Sonan alkebir v alfaghir", 1778, 352.

	9. İbn Mâce 10. Beyhakî 11. Süyûtî 12. Sıbt (İbnül Cevzî) 13. el-Haverezmi 14. Esmâî (ö. 215-6) 15. Saîd b. Mansûr
--	--

3. Hadis yazarları ile ilgili olarak “hadith” maddesinde “Âişe”, “Ebû Hüreyre”, “İbn Abbas”, “İbn Ömer”, “Câbir b. Abdullah” ve “Enes b. Mâlik” olmak üzere altı kişiden bahsetmiştir. “Hadith” dışındaki bazı maddelerde de “(Ebû Saîd) Hudrî”, “(Ebû’d) Derdâ” ve “Abdullah b. Amr” gibi hadislerle ilgilenen bazı yazarlar bulunmaktadır.¹³⁸⁰ Hadis yazarları olarak yer verilen ilk yedi kişi müksirûndan oluşmaktadır ve d’Herbelot bunlardan yanlış bir şekilde “hadisleri yazan kişiler/hadis yazarları” olarak bahsetmiştir.

3. HADİS YAZARLARI	1. Âişe (Ümmü’l-Müslimin maddesinde de ele alınmaktadır) 2. Ebû Hüreyre 3. İbn Abbas 4. İbn Ömer 5. Câbir b. Abdullah 6. Enes b. Mâlik 7. (Ebû Said) Hudrî 8. (Ebû’d) Derdâ 9. Abdullah b. Amr
---------------------------	--

4. Hadisle ilgili kavramlar arasında “hadis”,¹³⁸¹ “sünnet”,¹³⁸² “asar”,¹³⁸³ “muhaddis”,¹³⁸⁴ “sahâbe”,¹³⁸⁵ ve “tâbiûn”,¹³⁸⁶ “şeyhu’l-muhaddisin”¹³⁸⁷ gibi 7 başlık bulunmaktadır. Bunların yanı sıra “haber”¹³⁸⁸ ve “ahbar”¹³⁸⁹ gibi hususi maddelere yer verilmekle birlikte bu maddelerin hadislerle ilgisine değinilmediğinden bu başlıkta onlara yer vermemeyi uygun gördük. D’Herbelot’un bu başlıklarda hadis usulü ile ilgili temel kavramları ele alındığı görülmektedir. Ancak bu başlıklardaki maddelerin yaklaşık bir

¹³⁸⁰ D’Herbelot, “Hadith”, 1777, 167-168.

¹³⁸¹ D’Herbelot, “Hadith”, 1777, 167-168.

¹³⁸² D’Herbelot, “Sonnah ou Sunnah”, 1778, 352.

¹³⁸³ D’Herbelot, “Atha’r”, 1777, 282-83.

¹³⁸⁴ D’Herbelot, “Mouhadeth”, 1777, 741.

¹³⁸⁵ D’Herbelot, “Sahabah”, 1778, 156.

¹³⁸⁶ D’Herbelot, “Tabe’oun”, 1778, 362-63.

¹³⁸⁷ D’Herbelot, “Scheikh Al Mohadethin”, 1778, 260.

¹³⁸⁸ D’Herbelot, “Khabar”, 1777, 415.

¹³⁸⁹ D’Herbelot, “Akhbar”, 1777, 151.

paragraf olarak ele alınması nedeniyle, konuların derinlikli olarak incelenemediğini söyleyebiliriz.

4. HADİSLE İLGİLİ KAVRAMLAR	1. Hadis 2. Sünnet 3. Âsar 4. Muhaddis 5. Sahâbe 6. Tâbiûn 7. Şeyhu'l-Muhaddisîn
------------------------------------	--

5. Rivayet türü eserler içerisinde 8 eser türüne yer verilmiştir. Bu eserler müstakil madde başlıklarında yaklaşık bir paragraf olarak ele alınmıştır. Bunlar; “sahih”,¹³⁹⁰ “câmi”,¹³⁹¹ “sünen”,¹³⁹² “müsned”,¹³⁹³ “erbain”,¹³⁹⁴ “şerh”,¹³⁹⁵ “mustahrec”,¹³⁹⁶ ve “mu’cem” olarak sekiz başlık halinde sınıflandırılabilir.¹³⁹⁷

5. RİVAYET TÜRÜ ESERLER	1. Sahih 2. Câmi’ 3. Sünen 4. Müsned 5. Erbain 6. Şerh 7. Mustahrec 8. Mu’cem
--------------------------------	--

¹³⁹⁰ D’Herbelot, “Sahih”, 1778, 160.

¹³⁹¹ D’Herbelot, “Giame & Giamî”, 1777, 129.

¹³⁹² D’Herbelot, “Sonan & Sunen”, 1778, 352.

¹³⁹³ D’Herbelot, “Masnad”, 1777, 573.

¹³⁹⁴ D’Herbelot, “Arbain”, 1777, 239.

¹³⁹⁵ D’Herbelot, “Scharh”, 1778, 248.

¹³⁹⁶ D’Herbelot, “Mostakhreg”, 1777, 714.

¹³⁹⁷ D’Herbelot, “Moa’ggem”, 1777, 623.

6. Hadis tarihinde önemli şahsiyetler içerisinde “Zührî”,¹³⁹⁸ “A’meş”,¹³⁹⁹ “Vekî’ b. Cerrâh”,¹⁴⁰⁰ “Vehb b. Münebbih”,¹⁴⁰¹ ve “Mâlik b. Dinâr”,¹⁴⁰² gibi isimler bulunmaktadır.

6. HADİS TARİHİNDE ÖNEMLİ ŞAHSİYETLER	1. Zührî 2. A’meş (ö. 148) 3. Vekî’ b. Cerrâh 4. Vehb b. Münebbih 5. Mâlik b. Dinâr
--	---

2.2.7.1. Hz. Muhammed

Bibliothèque Orientale’de Hz. Muhammed’le ilgili görüşlerin önceki dönemlerde üretilen bir peygamber imajından beslenerek oluşturulduğunu söyleyebiliriz. Öncelikle eserde, “İslam” kelimesi yerine “Mohametisme” kullanılarak İslam’ın ilahi temelli bir din değil de Hz. Muhammed’in inşa ettiği sapkın bir mezhep/din olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca d’Herbelot, Hz. Muhammed için “yalancı”, “sahtekâr”, “aptal”, “cahil” gibi aşağılayıcı nitelemeleri de eserinde kullanmaktan çekinmemiştir. O, kaynaklarını her ne kadar Doğu’dan aldığını, amacının doğru bir İslam imajı sunmaya çalışmak olduğunu dile getirse de İslam’la ilgili değerlendirmelerinin Batı’nın yanlış ve çarpıtılmış imajının etkisinden kurtulamadığını ifade etmek mümkündür. Bununla birlikte eserin muhtevasının tamamen bu doğrultuda olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim d’Herbelot İslam’la ilgili polemik sözlerinin yanında, Hz. Peygamber’i

¹³⁹⁸ Zührî’nin hadisleri ilk tedvin eden kişilerden olduğu ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. D’Herbelot, “Zohari”, 1778, 620.

¹³⁹⁹ A’meş’le ilgili olarak “célèbre Docteur du nombre de ceux que les Musulmans appellent Mohadethin ou Traditionnaire (Müslümanların muhaddis veya gelenekçi dediği kişilerin ünlü Doktoru)” ifadeleri geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. D’Herbelot, “Saiadelah”, 1778, 160.

¹⁴⁰⁰ Vekî’ b. Cerrâh’la ilgili olarak geçen ifade “C’est un des plus célèbres & plus autorifez Docteurs que les Musulmans ayent eu en matière de Traditions (Hadis meselelerinde Müslümanların sahip olduğu en ünlü ve yetkili Doktorlardan biridir)” şeklindedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. D’Herbelot, “Vaki. Abou Sofian Vaki Ben Giarrah”, 1778, 564.

¹⁴⁰¹ Vehb b. Münebbih’le ilgili olarak “d’un des plus autorisez Mufulmans en fait de Traditions reçues de la bouche de Mahomet ([Hz.] Muhammed’in ağzından alınan hadislerde en yetkili Müslümanlardan biri)” ifadeleri geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. D’Herbelot, “Vaheb Ben Monbah ou Monabbah”, 1778, 562.

¹⁴⁰² Mâlik b. Dinâr’la ilgili ifade şu şekildedir: “Docteur de très-grande réputation parmi les Musulmans; car outre la fcience des Traditions (Sahip olduğu Hadis ilminden dolayı Müslümanlar arasında çok itibarlı bir doktor)”. Ayrıntılı bilgi için bkz. D’Herbelot, “Malek Ben Dinar Abou lahia”, 1777, 532.

taltif eden ve Müslüman Türk kültür ve medeniyetine duyduğu hayranlığı belirten ifadeler de yer vermiştir.¹⁴⁰³

Bibliothèque'te Hz. Muhammed'le ilgili olarak ele alınan konulardan bir diğeri de onun Müslümanlar gözündeki konumuna dair olmuştur. Nitekim Müslümanlar onun örnekliğinde yekpare bir toplum olmuş; dini, kültürel vb. olarak tüm hayatlarını Hz. Muhammed'in koymuş olduğu ilkelere göre yaşamaya çalışmışlardı. Bu, onlar için oldukça yabancı bir durumdu. Hz. Muhammed'e olan bu bağlılık bir Hristiyan için erişilmez bir ideali temsil etmekteydi.¹⁴⁰⁴

D'Herbelot Avrupa'da kendi zamanına kadar ortaya konan Hz. Muhammed imajının eksik olduğu için eserde amacının onu daha ayrıntılı bir şekilde ele alarak “yalancı peygamberin cehaletini ve sahtekârlığını ortaya koymak ve çürütmek”¹⁴⁰⁵ olduğunu ifade etmiştir. O, Hz. Muhammed'i “*Muhammedilik dediğimiz din adını almış bir sapkınlığın yazarı ve kurucusu olan meşhur sahtekâr*” olarak tanımlamıştır. Bu açıdan onun İslam'ı reddetme yoluyla Hristiyanlığı savunmayı amaçladığı aşıkâr bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle de o, eserinde, polemikçi bir üslup benimseme yoluna gitmiştir. D'Herbelot daha sonra Hristiyanlıkla mukayeseler yapmak suretiyle Hz. Peygamber'le ilgili konuları ele almaya devam etmiştir. Bu doğrultuda Hz. Peygamber'in isminin Tevrat ve İncil'de bulunup bulunmadığı meselesini ele almıştır. Burada d'Herbelot'un Bizans ve Latin müellifler gibi olmamış, o, İslam kaynaklarına başvurmak suretiyle bir Hristiyan savunusu yapmaya çalışmıştır. Bu açıdan o, bu konuda ayetleri de kullanmaktan imtina etmemiştir. Nitekim bu konuda Hz. Muhammed'in isminin Tevrat ve İncil'de yer almasıyla ilgili olarak Hz. İsa'nın kendisinden sonra Ahmed isminde bir peygamberin geleceğini haber vermesine dair olan ayetin¹⁴⁰⁶ onun tarafından uydurularak Kur'an'a eklendiğini söylemiştir. Ona göre bu, Hz. Peygamber'in Yahudileri ve Hristiyanları görevinin gerçekliğine inandırmak için kullandığı en önemli aldatmaca ve sahtekârlıklardan biriydi.¹⁴⁰⁷

¹⁴⁰³ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 128-30; Galland, “Discours Pour Servir de Preface À la Bibliothèque Orientale”.

¹⁴⁰⁴ Carnoy-Torabi, *Représentations de l'İslam dans la France du XVIIe siècle*, 314-5.

¹⁴⁰⁵ D'Herbelot, “Mohammed”, 1777, 648.

¹⁴⁰⁶ Saf, 61/6.

¹⁴⁰⁷ D'Herbelot, “Mohammed”, 1777, 649.

D'Herbelot'un Hz. Muhammed'i temsili, klasik oryantalizm öncesi dönemde olduğu üzere onun sözde ahlaki kusurlarıyla bağlantılı olarak ele alınmıştır. D'Herbelot, onun şehvetperest olduğunu ima etmek için Enes b. Mâlik'in rivayet ettiği bir hadisi ele alarak Hz. Muhammed'in on karısı olduğunu ve her birine bir gece ayırdığını ve bunu Müslümanların Hz. Muhammed'in yiğitlikte, cömertlikte, bilek gücünde ve evlilikte insanlardan daha fazla kuvvete sahip olmasıyla açıkladıklarını ifade etmiştir. Bu doğrultuda o, kendisini desteklemek için müşrik Arapların da Hz. Muhammed'i ahlaki açıdan suçladıklarını, onu bir sahtekâr olarak gördüklerini, farklı dinlerin karışımından yeni bir din oluşturmaya çalışan bir Sabii, bir zındık veya bir Mecusi olarak nitelediklerini dile getirmiştir.¹⁴⁰⁸ D'Herbelot burada Hz. Muhammed'in muhatabı olarak müşriklerin Hz. Muhammed'le ilgili düşüncelerini öne sürüp, kendi düşüncelerine referans arama peşinde olduğu söylenebilir.

Bunlardan hareketle d'Herbelot'un Hz. Muhammed imajının sorunlu doğasına işaret etmekle birlikte onun işaret ettiği Hz. Muhammed'in örnekliği ve İslam'ın oluşumundaki rolüne dikkat çekmesi ve onun derinlikli bir İslam imajı koymak istemesine rağmen “yalancı”, “sahtekar” ifadelerini kullanması ve savunmacı bir yaklaşım izlemesi onun dönemin polemiği atmosferin hipnozundan kurtulamadığını göstermektedir.

2.2.7.2. İslam

D'Herbelot eserinde İslam için ayrı bir başlık ayırmış ve bu dini ifade etmek için “Islamisme”, “Musulmanisme”, “Mahometisme”¹⁴⁰⁹ ve “Religion Mahometane” kelimelerini kullanmıştır. Onun İslam için sıklıkla kullandığı niteleme biçimleri daha ziyade “Musulmanisme” ve “Mahometisme” kelimeleri olmuştur. D'Herbelot İslam'ı, “bizim Mahometane dediğimiz din adını alan sapkınlık”¹⁴¹⁰ şeklinde tanımlamıştır. Burada “biz” kipinin kullanılması, bu kelimenin kullanımı konusunda dönemindeki yazarlar arasında bir fikir birliği olduğunu ve onun da kendinden önceki müellifleri bu şekilde desteklediğini göstermektedir. İslam, ona göre bazen beden ve ruhun Tanrı'ya ve Muhammed'in oluşturduğu tüm Müslümanlığa tam bir teslimiyet ve boyun eğme

¹⁴⁰⁸ D'Herbelot, “Mohammed”, 1777, 655.

¹⁴⁰⁹ D'Herbelot, “Esla'm”, 1777, 656.

¹⁴¹⁰ D'Herbelot, “Mohammed”, 1777, 649.

anlamına gelmektedir.¹⁴¹¹ O, İslam'dan kimi yerde yeni bir din¹⁴¹² kimi zaman da Hristiyanlığın sapkın bir mezhebi olarak bahsetmiştir.¹⁴¹³ Ayrıca Müslümanları da yalancı peygamberlerine tapan kişiler olarak da tavsif etmiştir.¹⁴¹⁴ Onun yaşadığı dönemde Katolikler için tek gerçek din Katolik inancı olduğu için ondan sapan her oluşumu onun taklitleri konumuna indirgeyerek bu dinleri “sapkın”, “sahtekâr” ve “heretik” olarak etiketlemişlerdir. Ona göre İslam bir din olmasına rağmen, doktrininin bir özü bulunmamakta, daha ziyade Yahudi ve Hristiyan kaynaklarından hareketle oluşturulmuştur. D'Herbelot'un eserinin başlığında belirttiği üzere Doğu ile Müslüman-Türkleri kastetmektedir. Ona göre Müslümanlar ahlaksızlıklarını ve kötü özelliklerini Muhammedilikten/İslam'dan almıştır. Doğulular Müslüman olmasaydı, uzlaşmacı ve gerçek erdemlere sahip olacaktı.¹⁴¹⁵

D'Herbelot İslam'ın ilahi menşeli olduğu göz ardı ederek, Hz. Peygamberi'i sahte ve yanıltıcı iddialarda bulunmakla itham etmiştir. Ona göre İslam, Muhammed'in kurmuş olduğu bir dindir.¹⁴¹⁶ Bunun yanı sıra d'Herbelot; İslam'ın, Yahudi-Hristiyan kökenli olduğunu vurgulamış ve kendisinde herhangi bir özgün hususun olmadığını dile getirmiştir. Hz. Muhammed'in, doktrininin kuvvetlendirmek için Eski ve Yeni Ahit'ten alıntılar yaptığını¹⁴¹⁷ ve bunları zaman zaman kendi düşüncesine göre değiştirdiğini ifade etmiştir.¹⁴¹⁸ Bu şekilde hem İslam dininin ve Kur'an'ın kutsallığı reddetmiş hem de onun ilahi bir kitapta bulunması gereken birçok özellikten yoksun olduğunu belirterek onda hurafe, din dışı, gülünç ve saçma birçok şeyin barındığını söylemiştir.¹⁴¹⁹ İslam'ın menşei ile ilgili olarak Zemahşeri'nin (ö. 538/1143) *Rebîü'l-Ebrar ve Nusûsu'l-Ahbâr*'ında yer alan Muhammed'in ilk arkadaşlarından biri olan Selman'ın, Hristiyan ve Yahudilerin kutsal kitaplarını okuduktan sonra İslam'ın tüm yapısını inşa ettiğine dair bir iddiayı aktarmıştır.¹⁴²⁰

¹⁴¹¹ D'Herbelot, “Esla'm”, 1777, 656; “İslam”, 1777, 340.

¹⁴¹² D'Herbelot, “Hegrah”, 1777, 230.

¹⁴¹³ D'Herbelot, “Esla'm”, 1777, 656.

¹⁴¹⁴ D'Herbelot, “Alcoran”, 1777, 165.

¹⁴¹⁵ Carnoy-Torabi, *Représentations de l'İslam dans la France du XVIIe siècle*, 311-4.

¹⁴¹⁶ D'Herbelot, “Esla'm”, 1777, 656.

¹⁴¹⁷ D'Herbelot, “Mohammed”, 1777, 655.

¹⁴¹⁸ D'Herbelot, “Alcoran”, 1778, 170.

¹⁴¹⁹ Barthelemy D'Herbelot, “Abraham”, içinde *Bibliothèque orientale, ou Dictionnaire universel* (La Haye: J. Neaulme & N. van Daalen, 1777), 67.

¹⁴²⁰ D'Herbelot, “Esla'm”, 1777, 656-657; “Miriam”, 1777, 620.

D'Herbelot, Kur'ân'la ilgili olarak ise onun Muhammed'in kitabı olduğunu söylemiştir. O, Kur'ân'ın aklını kullanmak isteyen bir kişinin zihninde yer edinemeyeceğini ve onun sahtekarlıklardan ibaret olduğunu ifade etmiştir.¹⁴²¹ Kur'ân'da birçok çelişki bulunmasına rağmen Müslümanların kör olduklarından dolayı yalancı peygamberlerinin aldatmacalarını göremediklerini dile getirmiştir.¹⁴²² Onun iddia ettiği bu çelişkiler arasında Muhammed'in bir yerde dinde zorlamayı yasaklarken, başka bir yerde kafirlerle savaşmayı emretmesi; yine namaz kılarken Kudüs'e dönmeyi emrederken daha sonra bunu Mekke'yle değiştirmesi gibi hususlar bulunmaktadır. Ona göre Muhammed bu çelişkilerini haklı çıkarmak için Eski ve Yeni Ahit'in neshedildiği bahanesine sığınmıştır.¹⁴²³ D'Herbelot'un burada dile getirdiği iddialarla ilgili olarak onun savunmacı bir yaklaşım benimsediği aşikar olmakla birlikte İslam'la ilgili konularla ilgili yorumlarda bulunurken ilgili konuların tarihsel bağlamlarını ve metnin siyaksibakını göz ardı ederek meseleyi derinliğine girmeden, yüzeysel bir biçimde ele aldığını söyleyebiliriz. D'Herbelot'un polemikçi bir yaklaşımla Hristiyanlığı savunma çabasında birtakım nedenlerin yer aldığını söylemek mümkündür. Klasik dönemde Hristiyanlık dini ve siyasi yapılarını kesin bir şekilde tanımlamakla meşgul olduğu için , İslam'ın görüntüsü karşısında kendi doktrinini sorgulamaya başlamış ve İslam'a yönelttikleri bu eleştirilerle kendi değerlerini yenileme ve böylece kendini haklı çıkarmaya çabasına girişmiştir. Böylece İslam hakkında her şeyi düşüneceği ve her şeyi ele alabileceği güçlü bir çerçeve elde etmek istemiştir.¹⁴²⁴

Bunlardan hareketle d'Herbelot'un, İslam'ı, Eski Ahit çalışmalarının yardımcı bir disiplini olarak değil, kendi başına incelenmeye değer müstakil bir uygarlığın nesnesi olarak ele aldığını söylemek mümkündür.¹⁴²⁵ Bu açıdan o, Avrupalıların oryantasyonlarını bulmak için kullanabilecekleri bir metin inşa ederek¹⁴²⁶ oryantalizm ve Batı'da İslam araştırmalarının temelini atmıştır. D'Herbelot'un İslam'a ve kültürüne ilgisi bir yandan ona duyduğu hayranlıkla ve İslam'da Hristiyanlığı görmesinde diğer yandan

¹⁴²¹ D'Herbelot, "Mohammed", 1777, 651.

¹⁴²² D'Herbelot, "Alcoran", 1777, 171.

¹⁴²³ D'Herbelot, "Mohammed", 1777, 655.

¹⁴²⁴ Carnoy-Torabi, *Représentations de l'Islam dans la France du XVIIe siècle*, 314-5.

¹⁴²⁵ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 60.

¹⁴²⁶ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 110.

da ona atfettikleri kötü özelliklerle onu indirgeyici bir kategoride görme eğilimini yansıtmaktaydı.¹⁴²⁷

2.2.7.3. Hadis ve Sünnet

D’Herbelot’un klasik dönemde hadis ve hadisle ilgili konuları müstakil bir başlık olarak ele alan ilk müelliflerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Zira onun kaleme aldığı bu ansiklopedi, hadis ve sünnetin tanımı, hadisin otantikliği, kaynağı, menşei, hadis musannefatı ve hadis musanniflerinden bahsederek hadisle ilgili nispeten ayrıntılı bir malumat vermiştir.

D’Herbelot; hadisle ilgili olarak “tradition”, “hadith”¹⁴²⁸ “narrations” ve “récits” kavramlarını kullanılmıştır. “Narration” ve “récits”; “anlatı” veya “rivayet” anlamında kullanılırken, “tradition” kelimesi ise geniş anlamda hadis rivayetleri dahil bütün rivayetler için kullanılmıştır. Bununla birlikte eserde “hadith” kelimesinin kullanımı çok sınırlı olmuştur. D’Herbelot “tradition” kavramını sadece müslümanlara özgü olarak kullanmamış, aynı zamanda “Doğu geleneği” ve “Doğu Hıristiyanlığı” anlamında geniş bir muhtevada ele almıştır.

D’Herbelot’un eserinde “tradition” kelimesini kullandığı yerler şu şekilde zikredilebilir:

1. Müslüman rivayet/Muhammedi rivayet: “Tradition” kelimesinin İslami literatür için kullanımına bakıldığında zaman iki niteleme biçimi ön plana çıkmaktadır:

a. “tradition des Musulmans”, “tradition Musulmane”, “traditions Musulmanes”, “tradition Musulmanne”, “traditions Musulmannes”: Bu kelimeler eserde yaklaşık olarak 53 yerde geçmektedir.

b. “traditions Mahometane”, “traditions Mahometanes”: Bunlar ise eserde 9 yerde kullanılmaktadır.

c. “tradition des Arabes”: Bu kelime ise 2 yerde geçmektedir.

2. Doğulu gelenek/rivayet/Doğu Hıristiyan geleneği: “Tradition” kelimesi Müslüman olsun veya olmasın Doğu’ya ait geleneklerin, rivayetlerin ve anlatıların bir

¹⁴²⁷ Carnoy-Torabi, Représentations de l’Islam dans la France du XVIIe siècle, 314-5.

¹⁴²⁸ D’Herbelot, “Tadhkerat”, 1778, 378.

ifadesi anlamında kullanılmıştır. Doğu Hristiyan geleneklerini/rivayetlerini ifade etmek için “tradition des Orientaux” ve “tradition des Chrétiens de l’Orient” ifadelerine sıklıkla yer verilmiştir. *Bibliothèque*’te bu kelimeler eserde yaklaşık 32 yerde geçmektedir. Bu ifadelerin geçtiği yerler EK 2’de gösterilmiştir.

Bibliothèque’te “tradition” kelimesinin geçtiği yerler şu şekildedir:

1. “hadiths ou traditions” (hadis veya rivayetler)

- “hadiths ou traditions Musulmanes” (hadisler veya Müslüman gelenekler)¹⁴²⁹
- “hadith ou traditions Prophétiques” (hadis veya nebevi rivayetler)¹⁴³⁰
- “hadiths ou traditions Musulmannes” (hadisler veya Müslüman rivayetler)¹⁴³¹
- “hadith ou tradition de leur Prophète” (hadis veya peygamberlerinin rivayeti)¹⁴³²
- “hadits ou traditions” (hadisler veya rivayetler)¹⁴³³
- “d’Ahadith ou traditions” (hadisler veya rivayetler)¹⁴³⁴
- “hadith ou traditions” (hadis veya rivayetler)¹⁴³⁵
- “hadith ou traditions” (hadis veya rivayetler)¹⁴³⁶

2. “sunnah ou tradition” (sünnet veya rivayet)

- “sunnah ou tradition”¹⁴³⁷

3. “traditions ou narrations” (rivayetler veya anlatılar)

- “traditions, ou narrations”¹⁴³⁸
- “traditions ou narrations”¹⁴³⁹
- “tradition ou narration”¹⁴⁴⁰
- “traditions ou narrations”¹⁴⁴¹
- “tradition ou narration de Mahomet” (rivayet veya Muhammed’in anlatısı)¹⁴⁴²

¹⁴²⁹ D’Herbelot, “Ensan”, 1777, 638.

¹⁴³⁰ D’Herbelot, “Iaman”, 1777, 295.

¹⁴³¹ D’Herbelot, “Moa’ggem”, 1777, 623.

¹⁴³² D’Herbelot, “Soliman Khan”, 1778, 345.

¹⁴³³ D’Herbelot, “Sonan Ebn Magiah fil hadith”, 1778, 352.

¹⁴³⁴ D’Herbelot, “Takiid”, 1778, 393.

¹⁴³⁵ D’Herbelot, “Uns almoneathêin”, 1778, 553.

¹⁴³⁶ D’Herbelot, “Zohari”, 1778, 620.

¹⁴³⁷ D’Herbelot, “Feraidh”, 1777, 33.

¹⁴³⁸ D’Herbelot, “Arbain”, 1777, 239.

¹⁴³⁹ D’Herbelot, “Cakafi”, 1777, 481.

¹⁴⁴⁰ D’Herbelot, “Dunia”, 1777, 617.

¹⁴⁴¹ D’Herbelot, “Tohfât alabarar benoet aladhkar”, 1778, 525.

¹⁴⁴² D’Herbelot, “Dunia”, 1777, 617.

- “traditions, ou narrations Musulmannes” (rivayetler veya Müslüman anlatılar)¹⁴⁴³

Bibliothèque Orientale’de “tradition” kelimesi, “narrations/anlatılar” ve “hadiths/hadisler” kavramlarıyla ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu ifade “hadis”, “sünnet” ve “anlatı”yı içine alan bir muhtevaya sahiptir. Bunu şu şekilde formüle etmek mümkündür.

hadith (hadis)
tradition = sunna (sünnet)
narration (anlatı, rivayet)

“Tradition” kelimesinin içine aldığı kavramlardan biri olan “hadith”, eserde güvenilir olmayan rivayetleri “hadith” olarak isimlendirmiştir. D’Herbelot hadisin sözlük anlamının “hikaye, rivayet, yazılı haber (Ouy-dire)” olduğunu ifade etmiştir. Hadisin ıstılahi anlamı için ise şu tanımları vermiştir:

- a. Hadis veya havadis, gelenekleri pek otantik/sahih olmayan tarihsel anlatılar
- b. Yalancı peygamberin herhangi bir konuda söylediği, ağızdan ağıza ve şahıstan şahısa rivayet edilen sözler¹⁴⁴⁴
- c. Yalancı peygamberle ilgili ileri sürülen rivayetler¹⁴⁴⁵

D’Herbelot hadis ile ilgili kullanılan bir diğer kavram olarak eser kelimesine yer vermiştir. Ona göre eser, “*Müslümanların, genellikle “ahadis” diye adlandırdıkları, “İlmu’l-Asar” denen bir tür ilim dalı haline getirdikleri ve yalancı Peygamberlerine isnat ettikleri rivayetlerdir*”. Ancak bu kelimenin hadis kavramı kadar yaygın kullanılmadığı da ifade edilmiştir.¹⁴⁴⁶

D’Herbelot; Hz. Peygamber’e ait sözlerini diğer rivayet türlerinden ayırarak onlar için “tradition(s) du Prophète”, “tradition(s) prophétique(s)” ve “traditions de Mahomet” ifadelerini kullanmıştır. Bu kelimeler şu şekilde geçmektedir:

1. “tradition(s) du Prophète” (Peygamber’in rivayetleri)

- “traditions du Prophète”¹⁴⁴⁷

¹⁴⁴³ D’Herbelot, “Tohfat turkiat”, 1778, 530.

¹⁴⁴⁴ D’Herbelot, “Hadith”, 1777, 167-68.

¹⁴⁴⁵ D’Herbelot, “Atha’r”, 1777, 282.

¹⁴⁴⁶ D’Herbelot, “Atha’r”, 1777, 282.

¹⁴⁴⁷ D’Herbelot, “Adab Al Mohadethin”, 1777, 90.

- “tradition du Prophète”¹⁴⁴⁸
- “tradition du Prophète”¹⁴⁴⁹
- “tradition de leur Prophète”¹⁴⁵⁰

2. “tradition(s) prophétique(s)” (Nebevi rivayet/ler)

- “tradition Prophétique”¹⁴⁵¹
- “traditions Prophétiques”¹⁴⁵²
- “tradition prophétique”¹⁴⁵³
- “traditions Prophétiques”¹⁴⁵⁴
- “traditions Prophétiques”¹⁴⁵⁵
- “traditions Prophétiques”¹⁴⁵⁶
- “tradition prétendue Prophétique de Mahomet”¹⁴⁵⁷
- “traditions Prophétique”¹⁴⁵⁸

3. “traditions de Mahomet” (Muhammed’in rivayetleri)

- “tradition ou narration de Mahomet” (rivayet veya Muhammed’in anlatıları)¹⁴⁵⁹
- “traditions de Mahomet”¹⁴⁶⁰
- “tradition de Mahomet”¹⁴⁶¹
- “traditions de Mahomet”¹⁴⁶²

“Tradition” kelimesinin içine aldığı kavramlardan biri de “sonnah” veya “sunnah” kelimeleridir. D’Herbelot sünnet kelimesinin hadisten farklı olduğunu, “traditions” olarak nitelediği rivayetlerden, otantik olmayan tarihsel anlatıların hadis olduğunu; sünnetin ise hadisten farklı olduğunu ve Müslümanlar için bir kaide ve kural anlamına geldiğini söylemiştir. Buradan hareketle hadis ve sünnet kitaplarının birbirinden farklı olduğunu,

¹⁴⁴⁸ D’Herbelot, “Aischah”, 1777, 142.

¹⁴⁴⁹ D’Herbelot, “Razi”, 1778, 116.

¹⁴⁵⁰ D’Herbelot, “Soliman Khan”, 1778, 345.

¹⁴⁵¹ D’Herbelot, “Gioud”, 1777, 150.

¹⁴⁵² D’Herbelot, “Taman”, 1777, 295.

¹⁴⁵³ D’Herbelot, “Lebid”, 1777, 479.

¹⁴⁵⁴ D’Herbelot, “Mascharek alhadith alnobouiah”, 1777, 572.

¹⁴⁵⁵ D’Herbelot, “Maoutha”, 1777, 587.

¹⁴⁵⁶ D’Herbelot, “Saheb Al Iemen”, 1778, 157.

¹⁴⁵⁷ D’Herbelot, “Tahniat”, 1778, 387.

¹⁴⁵⁸ D’Herbelot, “Vathek Billah”, 1778, 574.

¹⁴⁵⁹ D’Herbelot, “Dunia”, 1777, 616.

¹⁴⁶⁰ D’Herbelot, “Kethir”, 1777, 413.

¹⁴⁶¹ D’Herbelot, “Nouschirvan”, 1778, 57.

¹⁴⁶² D’Herbelot, “Zohari”, 1778, 620.

eser isimlerinde hadis ve sünnetin birbiriyle karıştırıldığını ve bazı hadis rivayetlerini içeren hadis kitaplarının yanlışlıkla “sünen” olarak isimlendirildiğini ifade etmiştir.¹⁴⁶³

D’Herbelot sünnet kavramını şu şekilde tanımlamıştır:

*“Yine de bu sünnet veya süneni, Müslümanların hadis veya havadis dedikleriyle asla karıştırmamak gerek. Zira hadis ya da havadis gerçekliği pek de sağlam olmayan bir geleneğe sahip tarihî anlatılardan ibarettir. Fakat sünnet, daha önce de söylediğimiz gibi, nassa dayanır ve Müslümanlar için bağlayıcı kural ve disiplin getirir. Yine de bu iki şey Müslümanların eserlerinde birbiriyle karıştırılır. Zira, Sünen başlığını taşıyan ve sadece hadislerden ibaret çok sayıda eser mevcuttur.”*¹⁴⁶⁴

D’Herbelot sünnetin, “İbranilerin “séconde Loy ou la Loy Orale” dedikleri Mişna’ya benzediğini ve kanun koyucu tarafından yazıya geçirilmeyen, sadece onun söylediklerinden çıkarılan veya yetkili kişiler tarafından elden ele dolaştırılan birtakım rivayetler (tradition)” olduğunu söylemiştir.¹⁴⁶⁵

Ona göre sünnet;

1. Müslümanların kural ve disiplini,¹⁴⁶⁶
2. Uyulmasında sevap olan ancak buna uymayanın cezalandırmayı değil, sadece kınanmayı hak edeceği yükümlülükler,¹⁴⁶⁷
3. Kanunda yazıldığı kadar kesin olmayan yükümlülükler,¹⁴⁶⁸
4. Kur’ân’da açıkça emredilmemiş olmasına rağmen Müslüman hukukunda zorunlu olan yükümlülüklerdir.¹⁴⁶⁹

Hadis ve sünnetle ilgili bu görüşlerden hareketle d’Herbelot’un tradition kavramına dair görüşlerini şu şekilde formüle etmek mümkündür:

Güvenilir/sahih olan gelenekler/tradition = **Sünnet**

Güvenilir/sahih olmayan gelenekler/tradition = **Hadis**

¹⁴⁶³ D’Herbelot, “Sonnah ou Sunnah”, 1778, 352.

¹⁴⁶⁴ D’Herbelot, “Sonnah ou Sunnah”, 1778, 352.

¹⁴⁶⁵ D’Herbelot’un ifadesi şu şekildedir: “Ce mot Arabe signifie proprement ce que les Hébreux appellent Mischnah, la seconde Loy ou la Loy Orale, qui n’a point été écrite par le Legistateur, & qui est seulement tirée de ce qu’il a dit, ou fait, & conservée par Tradition de main en main, par des personnes autorisées.” D’Herbelot, “Sonnah ou Sunnah”, 1778, 352.

¹⁴⁶⁶ D’Herbelot bunu şu şekilde ifade etmiştir: “la Loy ou la Tradition Légale & Juridique des Musulmans”. D’Herbelot, “Senan”, 1778, 304.

¹⁴⁶⁷ Onun ifadeleri şu şekildedir: “Il y a du mérite à l’observer, & celui qui ne l’observe pas est digne de réprimende, mais non pas de punition.” D’Herbelot, “Feraidh”, 1777, 32.

¹⁴⁶⁸ D’Herbelot, “Giouz Alamzah”, 1777, 151.

¹⁴⁶⁹ D’Herbelot bununla ilgili şunları ifade etmiştir: “c’est-à-dire, selon le langage des Musulmans, de tout ce qui n’est que de tradition, & qui ne laisse pas pourtant d’être d’obligation; mais non pas si précise que ce qui est exprement écrit dans leur loy.” D’Herbelot, “Sonnah ou Sunnah”, 1778, 352.

Hadisle ilgili olarak ele alınan konulardan bir diğeri de hadislerin sayısı meselesidir. D’Herbelot hadislerin sayısı konusunda Buhârî ve Haverizmi’nin eserlerindeki rakamları vermiştir. Ona göre Buhârî yanlış olarak reddettiği yüz bin hadis içerisinde sahih olduğuna inandığı 7275 hadisi seçmiştir.¹⁴⁷⁰ Bununla birlikte Kutbeddin Ahmed Berekat Mansûr el-Havarezmi’nin eserindeki hadis sayısının ise 5266 (başka bir başlıkta da 5240 olarak vermiştir¹⁴⁷¹) olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁷² Burada el-Havarezmi olarak geçen kişinin Ebû Hanîfe’nin öğrencisi olan Havarezmi olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim o, Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’ini bir araya getirmekle beraber kendisine de ait bir *Müsned*’i bulunmaktadır.¹⁴⁷³

1. Hadislerin Rivayeti, Yazılması ve Tedvini

D’Herbelot hadislerin altı yazarının (six auteur) olduğundan bahsetmiştir. Bunlar; Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, İbn Abbas, İbn Ömer, Câbir b. Abdullah ve Enes b. Mâlik’tir.¹⁴⁷⁴ D’Herbelot burada hadislerin altı yazarının olduğundan bahsederek bunları, hadis otoritesi olarak mı, yoksa hadisleri yazan şahıslar olarak mı gördüğü pek anlaşılamamaktadır. Burada sözü geçen bu sahâbenin sahifelerine de işaret edildiği düşünülebilir.

Hadislerin rivayeti konusunda isnad konusunu ele almıştır. Burada isnad ifadesine yer vermemekle birlikte isnad için “canal” kelimesini kullanmıştır. İsnadla ilgili olarak bunun müslümanlar için çok önemli olduğunu dile getirmiştir. Onun bu ifadeleri şu şekilde ifade edilebilir:

*“Müslüman rivayetlerine gelince, Şafiî’nin onları Mâlik b. Enes’ten aldığı ve Zührî’ye ilettiği söylenir. Çünkü, kaynağını Peygamberlerinden alan hadislerin kendilerine geldiği **kanala** sahip olmak, Müslümanlar için önemlidir.”*¹⁴⁷⁵

D’Herbelot’un hadislerle ilgili değindiği bir başka konu ise hadislerin yazılması konusudur. Ona göre hadis rivayeti ezber yoluyla gerçekleşmiş ve yazma izni sadece hafızası iyi olmayanlara verilmiştir. Hadislerin ezberlenmesinde sahâbenin hafızasının oldukça etkili olduğunu ifade eden D’Herbelot; bununla ilgili olarak “*hafız adını alan*

¹⁴⁷⁰ D’Herbelot, “Bokhari”, 1777, 411.

¹⁴⁷¹ D’Herbelot, “Khouarezmi”, 1777, 452.

¹⁴⁷² D’Herbelot, “Hadith”, 1777, 168.

¹⁴⁷³ M. Cafer Kettani, *er-Risâletul-Mustatrafe*, (trc. Yusuf Özbek), İz Yayıncılık, İstanbul 1994, 9.

¹⁴⁷⁴ D’Herbelot, “Hadith”, 1777, 167-8.

¹⁴⁷⁵ Onun ifadeleri şu şekildedir: “Quant aux Traditions Musulmannes, l’on dit que Schafêi les reçut de Malek Ben Ans, & qu’il les transmit à Zohari. Car il est important parmy les Mahometans de fçavoir le Canal par lequel les Traditions, qui tirent leur source ai leur Prophète, sont venues jusqu’à eux”. D’Herbelot, “Schafe’i”, 1778, 224.

Abdullah'ın hadislerin çoğunu öğrendiği ve Mekke'den gelen ve zemzem adı verilen suyu bol bol içtiği için hafızasının güçlendiği"ni dile getirmiştir. Bunu desteklemek için de Abdullah'ın "Çünkü ben yağın yağmur damlalarını, hiçbirini dışarıda bırakmayacak şekilde emen çölün kumu gibiyim" sözünü aktarmıştır. Burada d'Herbelot'un aktardığı bu ifadenin kaynağı tam olarak tespit edilememiştir. Ayrıca onun burada aktardığı ifadelerle hadislerin sıhhatine dair şüphe duyduğu için bir ironi mi yaptığı da akla gelebilir. D'Herbelot'un burada bahsettiği Abdullah isimli sahabinin künyesini vermediği için onun hangi Abdullah'tan bahsettiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak hadis ezberi konusundaki yetkinlikleri göz önüne alındığında bunun Abdullah b. Ömer (veya Abdullah b. Amr) olabileceği söylenebilir. Bunun yanı sıra hadislerin tedvin konusuna da kısaca değinen d'Herbelot, ilk tedvin işinin Zührî tarafından yapıldığını dile getirmiştir.¹⁴⁷⁶

2. Hadislerin Menşei

Bibliothèque'te Kur'ân ve rivayetlerin menşei olarak Talmud, İncil ve Davud Mezmurları verilmiştir. Nitekim d'Herbelot eserinin "hadith" maddesinde de hadislerin birçoğunun Talmud'a dayandığını söylemiştir.¹⁴⁷⁷ D'Herbelot'un rivayetlerin menşei konusunda verdiği örneklerle ilgili olarak;

- Azrail adlı meleğin isminin Talmud'dan alındığını;¹⁴⁷⁸
- *Ünsü'l-Munkati'in* adlı eserde Tanrı, Aden Bahçesi'ni yarattığında; gözün görmediği, kulağın duymadığı ve insanın hayaline gelmeyecek şeyleri yarattığına dair verilen konuşmada geçen rivayetin yine Yahudilerin geleneğinden yani Talmud'dan alındığını;¹⁴⁷⁹
- Maide suresinde yer alan Tanrı'nın Musa ile konuşması ile ilgili bölümün Doğu Hristiyanlarının geleneklerine göre anlatıldığını;¹⁴⁸⁰
- Muâviye'nin "Ey Müslümanlar, hukuku iyi öğrenmeye dikkat edin, çünkü Peygamber'in Allah'ın sevdiğini hukukunda öne çıkardığını söylediğini duyduğum." rivayetindeki ifadelerin Davud Mezmurları'ndan alındığını;¹⁴⁸¹

¹⁴⁷⁶ D'Herbelot, "Hadith", 1777, 167-8.

¹⁴⁷⁷ D'Herbelot, "Hadith", 1777, 168.

¹⁴⁷⁸ D'Herbelot, "Azrail", 1777, 305.

¹⁴⁷⁹ D'Herbelot, "Adn & Eden", 1777, 109.

¹⁴⁸⁰ D'Herbelot, "Cabil", 1777, 438.

¹⁴⁸¹ D'Herbelot, "Fek & Fekehat", 1777, 30.

- Mesih'in dünyaya gelmesiyle ilgili bölümlerin Yahudiler ve Hristiyanlar arasındaki yaygın geleneklerden alındığını;¹⁴⁸²
- Cebrail'in Muhammed'le yaptığı konuşmada söylediklerinin, İsa'nın İncil'deki sözlerinden kelimesi kelimesine alındığını;

ifade ederek¹⁴⁸³ Hz. Muhammed'in bazı sahtekârlıklarını örtbas etmek için Eski ve Yeni Ahit'in bazı kısımlarını tasarlayarak kullandığını¹⁴⁸⁴ dile getirmiştir. D'Herbelot Kur'an'da, hadis ve rivayetlerde yer alan hususları Talmud, İncil ve Davud Mezmurları'na dayandırmıştır. Ancak onun hadislerin Talmud'dan alınmış olduğunu düşündüğü için, onun hadislerin menşei konusunda Yahudi kaynakların daha ağırlıkta olduğunu düşündüğü söylenebilir.

3. Hadislerin Otoritesi

D'Herbelot hadislerin otoritesini Hz. Peygamber ve sonraki nesillere dayandırmıştır. Ancak o, hadislerin sahih olmadığını düşündüğü göz önüne alınırsa onun bu uydurmalarından Hz. Peygamber'i değil, daha ziyade sonraki nesilleri sorumlu tuttuğu anlaşılabılır. Ayrıca d'Herbelot'un "Müslüman alimlerin ve Kur'an müfessirlerinin; Arianlar, Pavlusçular ve diğer heretiklerin İsa-Masih'e atfettikleri tüm övgüleri Hz. Muhammed'e atfettiklerini" söylemesi hadislerin uydurulmasından sonraki nesilleri sorumlu tuttuğu anlaşılabılır.¹⁴⁸⁵

Bununla birlikte d'Herbelot sonraki nesillerin kim olduğu tam olarak ifade etmemiştir. O, Buhârî, Tirmizî, Nesâî, Ebû Dâvûd, Müslim, Dârimî, Muvatta, Dârekutnî, İbn Mâce, Beyhakî, Süyûtî, Sıbtî (İbnü'l-Cevzî) gibi hadis musanniflerinin birçok bölümünün Talmud'dan alındığını ifade etse de bu uydurmalarından onların mı ya da daha önceki nesillerin mi sorumlu olduğu konusunda herhangi bir yorum yapmamıştır.¹⁴⁸⁶

4. Hadislerin Sıhhati

D'Herbelot hadislerin Hz. Muhammed'e aidiyeti konusunda "prétendue/ileri sürmek" fiilini kullanmıştır. O, bu nitelemeyle hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyeti

¹⁴⁸² D'Herbelot, "Mohammed", 1777, 659.

¹⁴⁸³ D'Herbelot, "Afu' & Afou", 1777, 116.

¹⁴⁸⁴ D'Herbelot, "Alcoran", 1777, 171.

¹⁴⁸⁵ D'Herbelot, "Mohammed", 1777, 648.

¹⁴⁸⁶ D'Herbelot, "Hadith", 1777, 168.

konusunda şüphe duyduğunu ifade etmiştir. D’Herbelot hadisleri “gelenekleri pek otantik/sahih olmayan tarihsel anlatılar” olarak tanımlayarak onların büyük bir kısmının olduğunu vurgulamak istemiştir. Onun hadislerin otantikliği konusunda duyduğu şüpheyile ilgili kullanmış olduğu ifadeler şu şekilde zikredilebilir:

- “traditions prétendues de Mahomet”¹⁴⁸⁷ (Muhammed’e ait olduğu ileri sürülen rivayetler)
- “tradition prétendue de Mahomet”¹⁴⁸⁸ (Muhammed’e ait olduğu ileri sürülen rivayet)
- “traditions prétendues de Mahomet”¹⁴⁸⁹ (Muhammed’e ait olduğu ileri sürülen rivayetler)
- “Mahometans prétendent faussement, à Mahomet”¹⁴⁹⁰ (Muhammedilerin Muhammed’e yanlış bir şekilde atfettiği rivayet)
- “traditions prétendues de Mahomet”¹⁴⁹¹ (Muhammed’e ait olduğu ileri sürülen rivayetler)
- “traditions prétendues de Mahomet”¹⁴⁹² (Muhammed’e ait olduğu ileri sürülen rivayetler)
- “tradition prétendue de Mahomet”¹⁴⁹³ (Muhammed’e ait olduğu ileri sürülen rivayet)
- “prétendues traditions”¹⁴⁹⁴ (İleri sürülen rivayetler)
- “traditions prétendues”¹⁴⁹⁵ (İleri sürülen rivayetler)
- “tradition prétendue Prophétique de Mahomet”¹⁴⁹⁶ (Muhammed’e ait olduğu ileri sürülen nebevi rivayetler)
- “tradition prétendue Prophétique de Mahomet”¹⁴⁹⁷ (Muhammed’e ait olduğu ileri sürülen nebevi rivayetler)

¹⁴⁸⁷ D’Herbelot, “Ali”, 1777, 186.

¹⁴⁸⁸ D’Herbelot, “Barahemanh”, 1777, 345.

¹⁴⁸⁹ D’Herbelot, “Fek & Fekehat”, 1777, 30.

¹⁴⁹⁰ D’Herbelot, “Medini”, 1777, 594.

¹⁴⁹¹ D’Herbelot, “Mouhadeth”, 1777, 741.

¹⁴⁹² D’Herbelot, “Sehemi”, 1778, 290.

¹⁴⁹³ D’Herbelot, “Barahemanh”, 1777, 345.

¹⁴⁹⁴ D’Herbelot, “Sahih”, 1778, 160.

¹⁴⁹⁵ D’Herbelot, “Sonan Abi Daoud”, 1778, 352.

¹⁴⁹⁶ D’Herbelot, “Tahniat”, 1778, 387.

¹⁴⁹⁷ D’Herbelot, “Tahniat”, 1778, 387.

- “traditions prétendues émanées du faux Prophète Mahomet”¹⁴⁹⁸ (Sahte peygamber Muhammed’den geldiği iddia edilen rivayetler)
- “traditions prétendues reçues de Mahomet”¹⁴⁹⁹ (Muhammed’den alındığı iddia edilen rivayetler)
- “traditions prétendues émanées de la bouche du faux Prophète”¹⁵⁰⁰ (Sahte peygamberin ağzından çıktığı iddia edilen rivayetler)

5. Rivayet Çeşitleri

D’Herbelot rivayetleri “sahih”, “efesanevi”, “batıl” ve “bayağı” olarak dört farklı şekilde sınıflandırmıştır.

1. Sahih:

- “tradition autentique”¹⁵⁰¹ (sahih rivayet)
- “tradition authentique”¹⁵⁰² (sahih rivayet)
- “traditions authentiques”¹⁵⁰³ (sahih rivayetler)
- “traditions authentiques des Musulmans”¹⁵⁰⁴ (Müslümanların sahih rivayetleri)
- “traditions Musulmanes authentiques”¹⁵⁰⁵ (sahih Müslüman rivayetleri)
- “les quarante traditions les plus claires, & les plus authentiques”¹⁵⁰⁶ (kırk en açık ve en sahih hadis)
- “traditions qu’ils appellent authentiques”¹⁵⁰⁷ (sahih olarak adlandırdıkları rivayetler)
- “traditions qu’ils appellent authentiques”¹⁵⁰⁸ (sahih olarak adlandırdıkları rivayetler)
- “traditions d’elle qui, font rapportées, comme authentiques”¹⁵⁰⁹ (sahih olduğu bildirilen rivayetler)

¹⁴⁹⁸ D’Herbelot, “Tarikh Raouât alhadith”, 1778, 429.

¹⁴⁹⁹ D’Herbelot, “Uns almoneathêin”, 1778, 553.

¹⁵⁰⁰ D’Herbelot, “Varali”, 1778, 568.

¹⁵⁰¹ D’Herbelot, “Timour”, 1778, 518.

¹⁵⁰² D’Herbelot, “Giafar”, 1777, 121.

¹⁵⁰³ D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 648.

¹⁵⁰⁴ D’Herbelot, “Esla’m”, 1777, 657.

¹⁵⁰⁵ D’Herbelot, “Giame Al Kebir”, 1777, 129.

¹⁵⁰⁶ D’Herbelot, “Arabi”, 1777, 237.

¹⁵⁰⁷ D’Herbelot, “Arsch”, 1777, 253.

¹⁵⁰⁸ D’Herbelot, “Gennah”, 1777, 105.

¹⁵⁰⁹ D’Herbelot, “Omm almoslemin”, 1778, 76.

- “tradition n’est pas si authentique” (gelenekleri pek sahih olmayan)

2. Efsanevi:

- “tradition fabuleuse”¹⁵¹⁰ (efsanevi rivayet)
- “tradition fabuleuse”¹⁵¹¹ efsanevi rivayet)
- “faux miracles foûtenus de traditions fabuleuses”¹⁵¹² (efsanevi rivayetlere

dayanan sahte mucizeler)

- “tradition fabûleuso des Musulmans”¹⁵¹³ (Müslümanların efsanevi rivayeti)

3. Batıl: D’Herbelot’un rivayetlerle ilgili bir diğer tanımlama ifadesi de “batıl”dır.

Bununla ilgili kullandığı niteleme “tradition superstitieutè des Mahometans” (Müslümanların batıl rivayeti)¹⁵¹⁴ olarak geçmektedir.

4. Bayağı: Rivayetlerle ilgili “vulgaire” kelimesi kullanılmıştır. Bu kelimenin

“bayağı”, “adi”, “iğrenç” ve “aşağılık” anlamları yanında “halkla ilgili” ve “herkes tarafından kullanılan” anlamlarında da kullanılmaktadır. Dolayısıyla burada hadisin sıhhatine olumsuz bir anlam yüklemek için bu kelimenin kullanılmış olabileceği düşünmek mümkünken, diğer yandan da kelimenin özellikle de ikinci anlamı göz önüne alındığında “meşhur” anlamında kullanıldığı da bir ihtimal olarak dile getirilebilir. Ancak her iki ihtimalde de bu tür bir hadisi, sahih olarak değerlendirmedigini ifade etmek mümkündür.

6. Musannifler Açısından

D’Herbelot “hadith” maddesinde hadis musannifleri olarak on üç isme yer vermiştir. Bunlar; Buhârî, Tirmizî, Nesâî, Ebû Dâvûd, Müslim, Dârimî, Muvatta, Dârekutnî, İbn Mâce, Beyhakî, Süyûtî, Sıbtî (İbnü’l-Cevzî)¹⁵¹⁵ ve Esmâî’dir.¹⁵¹⁶ D’Herbelot, Buhârî’nin Müslümanlar arasında çok büyük bir itibara sahip olduğunu ve tıpkı Talmud’un Yahudiler için olduğu gibi Müslümanların da Buhârî’nin eserini adeta “ikinci Kur’ân” olarak gördüklerini söylemiştir.¹⁵¹⁷ Onun musannifleri sıralarken hangi

¹⁵¹⁰ D’Herbelot, “Gennah”, 1777, 107.

¹⁵¹¹ D’Herbelot, “Scheith”, 1778, 260.

¹⁵¹² D’Herbelot, “Hegrah”, 1777, 231.

¹⁵¹³ D’Herbelot, “Zacoum”, 1778, 580.

¹⁵¹⁴ D’Herbelot, “Scharh tbaoualè alanouar Iemethaleb Al Esfahani”, 1778, 249.

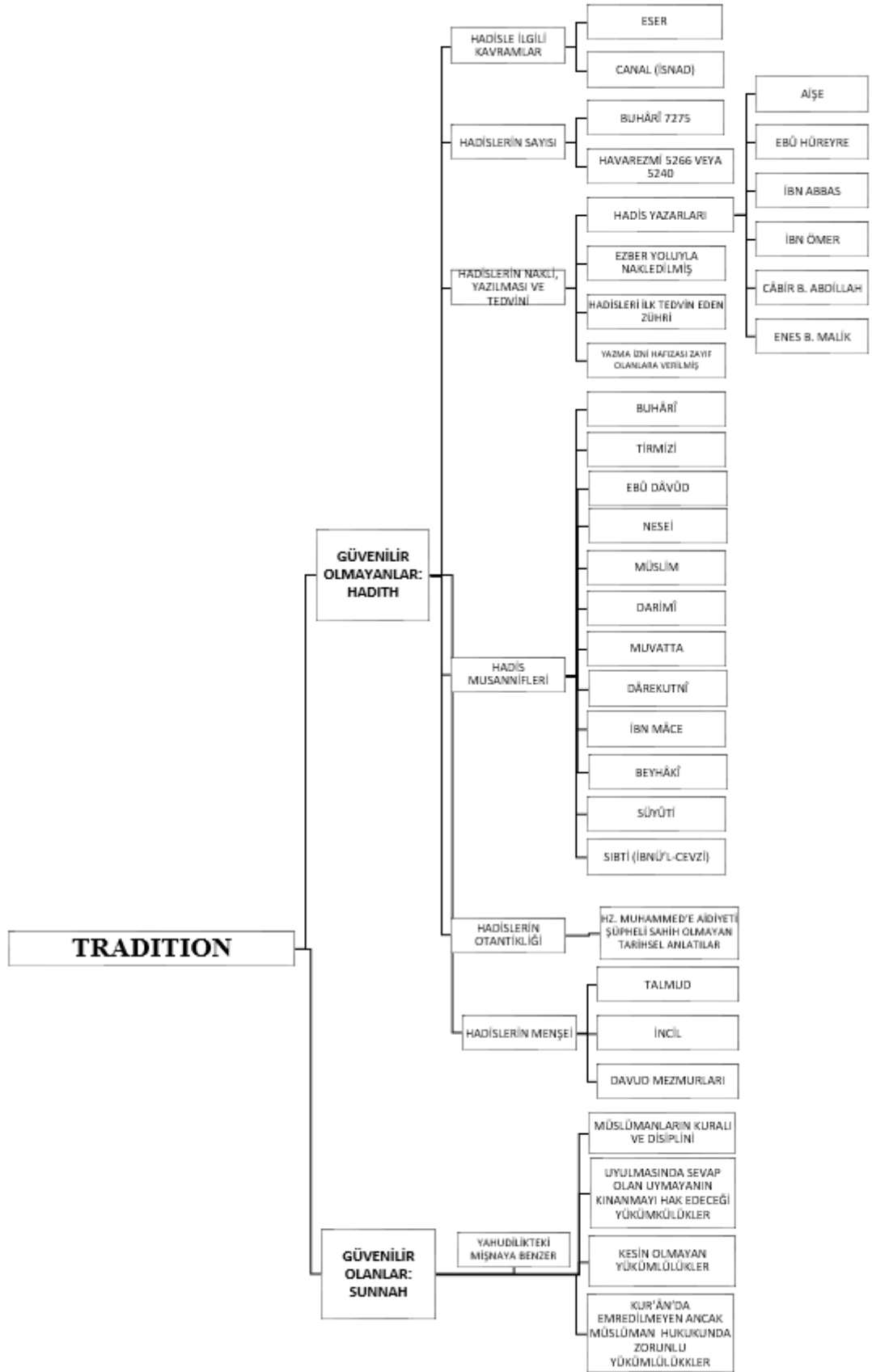
¹⁵¹⁵ D’Herbelot, “Hadith”, 1777, 168.

¹⁵¹⁶ D’Herbelot, “Ahadith al Rassoul”, 1777, 122.

¹⁵¹⁷ Bevilacqua, The Republic of Arabic Letters, 60, 115.

kriterleri dikkate aldığı tam olarak bilinmemekte, *Kütüb-i Sitte* eserleri arasında Müslim’e beşinci sırada yer vermesi oldukça dikkat çekmektedir. Bu tasnifte *Kütüb-i Sitte* müellifleri yanında Muvatta, Dârimî, Dârekutnî, Beyhakî, Süyûtî ve Sıbtî (İbnü’l-Cevzî) gibi musanniflere de yer vermiştir. D’Herbelot musannifleri verirken İmam Mâlik yerine eseri *Muvatta*’yı vermiştir. İmam Mâlik yerine *Muvatta*’yı vermesinin bir ihmal sonucunda olduğunu düşünüyoruz. Zira müstakil olarak ele aldığı “Muvatta” maddesinde bunun bir hadis kitabı olduğunu ve müellifinin Mâlik b. Enes olduğunu ifade etmiştir.¹⁵¹⁸ Bununla birlikte d’Herbelot’un “hadith” maddesi başlığı altında Ahmed b. Hanbel’e yer vermediği görülmektedir. Bunun bir bilinçli bir tercih mi yoksa d’Herbelot’un bilgisizliği sonucunda mı olduğunu tam olarak bilinmemektedir. Nitekim d’Herbelot, “Ahmed b. Hanbel” maddesinde de ne onun bir hadis musannifi olduğundan bahsetmiş ne de *Müsned* isimli eserine yer vermiştir.

¹⁵¹⁸ D’Herbelot, “Maoutha”, 1777, 586-87; “Haroun Al Raschid”, 208.

Tablo 2.1. İçerik Analizi - Bibliothèque Orientale-¹⁵¹⁹

TEMA	KATEGORİ/ALT KATEGORİ		KOD	REFERANS
MÜELLİF	BÖLGE-ŞEHİR		Paris	
			Sorbonne	
			Roma	
			Marsilya	
			Floransa	
	EĞİTİM		Beşerî bilimler	
			Felsefe	
			Matematik	
			Astronomi	
			Tıp	
			İslam hukuku	
			Doğu ve Batı dilleri (Arapça, Türkçe, İbranice, Süryânîce, Ermenice, Keldanice, Yunanca, Latince)	
			Eski Ahit	
	MESLEK		Klasik Oryantalist	
			Doğu dilleri bilgini	
			Kraliyet kütüphanecisi	
			Muhbir/istihbarat görevlisi	
	KÖKEN		Etnik Köken	Fransız
			Dini Köken	Katolik
				Reformasyon karşıtı
ESER	TÜR	Müstakil eserler	Bibliothèque Orientale	
	YAKLAŞIM	Polemikçi	“Meşhur Sahtekâr”	
			“Aptal ve cahil”	
		Bilimsel	Dinler arası karşılaştırma	
			Şüphencilik	
			Akla arz	
			Dini metinlerin otantikliğini sorgulama	
	LİTERATÜR	Yazılı Gelenek	Bibliyografik Ansiklopedi	
	YAZILIŞ AMAÇLARI		Evrensel sözlük	
			Doğu’yu tanımak	
			Bilgelğin elde edilmesi	
			Kolonyalizme zemin hazırlamak	
			Halkın Aydınlanmasını sağlamak	
			Bilginin evrenselleştirilmesi	
			Bütünlüklü bir anlayış oluşturmak	

¹⁵¹⁹ Bu başlıktaki içerik analizinde *Bibliothèque Orientale* olarak tek bir eserden söz edildiği için “referans” bölümüne yer verilmemiştir.

Tablo 2.1. (Devamı)

	DİL		Fransızca		
BAĞLAM	TARİHSEL		17. yüzyıl Fransa- Osmanlı ilişkileri		
YÖNTEM	DİNİ DÜŞÜNCE		Aziz Augustinus karşıtı		
	FELSEFİ BAKIŞ		Aristo		
KAYNAK	KİTABI MUKADDES		Tevrat		
			İncil		
	İSLAMİ KAYNAKLAR		Bibliyografik sözlük		
			Dil ve edebiyat		
			Siyaset		
			Kur’ân		
			Hadis		
			Tefsir		
			İslam tarihi		
	DİNİ OTORİTELER		Hikâye-nükteler		
			Hıristiyan din adamları		
Yahudi din adamları					
ÜSLUP	ETİKETLER	Hz. Muhammed	Yalancı peygamber		
			Meşhur sahtekâr		
			Aptal ve cahil peygamber		
		İslam ve Müslümanlar	Hurafe		
			Sahtekârlık/Aldatmaca		
			Dinsiz/gülünç abartı		
	Yalancı peygambere tapanlar				
	İSİMLER		Hz. Muhammed	Mahomet	
			İslam ve Müslümanlar	İslam	
				Muhammed	
		Muhammedilik			
		Müslüman			
		Müslümanlık			
İÇERİK	HZ. MUHAMMED		Nübüvvet		
	İSLAM		Din olup olmadığı		
			Menşei		
			Vahiy Teorisi		
	HADİS		Hadis		
			Hadis râvîleri		
			Sünnet		
			Hadislerin yazılması		
			Hadislerin tedvini		
			Hadislerin menşei		
			Hadislerin sıhhati		
			Hadis musannifleri		

SÖYLEM ANALİZİ

D’Herbelot’un *Bibliothèque Orientale*’i içerik analizi bakımından ele alındıktan sonra bu eserlerin söylem analizi yapılmıştır. Burada söylem analizi stratejiler ve bu stratejilerin nasıl ortaya konduğuyla ilgili tekniklere ve bunlarla ilgili ifadelerin geçtiği yerleri ifade etmek için referanslara yer verilmiştir.

STRATEJİLER	TEKNİKLER	REFERANSLAR
Nübüvvet geleneğinden dışlama stratejisi	<i>Ayete atıfta bulunmak</i>	“Sahte peygamber” (D’Herbelot, “Aia’t”, 1777, 136)
Şiddetle özdeşleştirme stratejisi	“Savaş”la ilgili ifadeler kullanmak	“Ahmed veya Muhammed, güler yüzlü olacak, büyük bir Savaşçı olacak” (D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 649-650) “Muhammed’in yaptığı savaşlar ister saldırarak ister geri çekilerek onlara birçok şey kazandırdı.” (D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 651) “Müslüman askerler şımardı, her biri savaştan sonra düşmanlarından birkaçını öldürmekle veya ele geçirmekle övündü.” (D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 652) “Dininde kimseyi zorlamayı yasaklar, sonra da kâfirlere savaş açılmasını emreder.” (D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 655)
Şehvetperestlikle özdeşleştirme stratejisi	Hadislere atıf Müşriklerin sözlerine atıf	“Kanun sadece dörde izin vermesine rağmen, Müslümanların kendisi onun yirmi bir karısı olduğunu kabul ediyor. ...Enes b. Mâlik, Muhammed’in diğer tüm insanlardan daha fazla sahip olduğu dört avantajla övündüğünü gösteren bir hadis anlatır. Buna göre yiğitlikte, cömertlikte, bilek gücünde ve evlilikte hepsini geride bıraktığını iddia etmiştir...Ancak Araplar [müşrikler] onun ahlakını suçlasalar da...” (D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 655) “Muhammedilik ile mücadele eden birçok yazarın iddia ettiği gibi, Müslümanlar cennette duyuların zevklerden başka bir mutluluk tanımıyorlar” (D’Herbelot, “Gennah”, 1777, 105-7)
Hakaret stratejisi	İğrenç, aptal ve cahil gibi bazı nitelemeler kullanmak	“Bu iğrenç kitabın” (D’Herbelot, “Alcoran”, 1777, 171) “Bu aptal ve cahil peygamberin” (D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 650)
İsimleri çarpıtma stratejisi	“Mahomet” gibi ifadeler kullanma	“Mahomet” D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 648-9)
Muhammedi siyasi bir lider gösterme stratejisi	Savaş vb ifadeler kullanmak	“İster saldırarak ister geri çekilerek yaptığı savaşlar onlara birçok şey kazandırdı.” (D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 651)

Sapkınlıkla özdeşleştirme stratejisi	<i>“Sapkın” vb. ifadeleri kullanma</i>	<i>“Sapkınlığın yazarı ve kurucusu” (D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 649)</i>
Hristiyan geleneğinden dışlama stratejisi	<i>Nesturilik, Eutychianistler ve Monoteistlerle ilişkilendirme</i>	<i>“Kur’ân’ın meydana gelişiyile ilgili daha olası olan şey, birkaç piskopos, rahip, diğer insanların, Nesturiler, Eutychianistler ve Monoteistler’in sapkınlıklarından sonra imparatorlar tarafından Arabistan ve Mısır’a sürgün edilmiş olmasıdır. Ekümenik Konseyler tarafından mahkûm edilmiş olmasına rağmen, aralarında Eski ve Yeni Ahit’in yanlış ve kötü yorumlarıyla Muhammed’e yol göstermek isteyen kötü niyetli bazı insanlar vardı.” (D’Herbelot, “Alcoran”, 1777, 171)</i>
Yeni bir din olarak konumlandırma stratejisi	<i>“Din”le ilgili kavramlar kullanma</i>	<i>“yeni dinini kurmak için” (D’Herbelot, “Hegrah”, 230)</i>
Muhammedi şeriatın kaynağı, kurucusu olarak görme stratejisi	<i>“Muhammed’in dini” gibi ifadeler kullanma</i>	<i>“Muhammedin dini” (D’Herbelot, “Naouai”, 1777, 16)</i>
Menşei Kitabı Mukaddese dayandırma stratejisi	<i>Eski ve Yeni Ahit’e atıf</i>	<i>“Muhammed onlara Eski Ahit’ten bir hikâye okuduğunda” (D’Herbelot, “Alcoran”, 1777, 167) “Azrail adlı meleğin isminin Talmud’dan alındığı” (D’Herbelot, “Azrail”, 1777, 305) “Maide suresinde yer alan Tanrı’nın Musa ile konuşması ile ilgili bölümün Doğu Hristiyanlarının geleneklerine göre anlatıldığı” (D’Herbelot, “Cabil”, 1777, 438) “Mesih’in dünyaya gelmesiyle ilgili bölümlerin Yahudiler ve Hristiyanlar arasındaki yaygın geleneklerden alındığı” (D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 659) “Cebrail’in Muhammed’le yaptığı konuşmada söylediklerinin, İncil’deki ifadelerden alındığı” (D’Herbelot, “Afû’ & Afou”, 1777, 116)</i>
Kur’ân’ın kaynağını Eski ve Yeni Ahit’e dayandırma stratejisi	<i>Kur’ân ve hadislere atıf</i>	<i>“Öğretisini yetkilendirmek için hemen hemen her yerde Eski ve Yeni Ahit’ten alıntı yapıyor...” (D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 655)</i>
Hristiyan kaynağa vurgu stratejisi	<i>Hadislere atıf, Analoji kurma</i>	<i>“Kur’ân müfessirleri ve diğer Müslüman alimler veya Müslüman kanunu, bu sahte Peygamber’e, Ariusçuların, Pavlusçuların ve diğer kafirlerin İsa Mesih’e atfettikleri tüm övgüleri, ona uyguladılar.” (D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 649) “onların duyguları Hristiyanların duygularına oldukça benzediği” için”¹⁵²⁰</i>
Akılla reddetme stratejisi	<i>Akıl bilgi ifadelerine atıf</i>	<i>“Bu büyük sahtekarlıklar, aklın ışıklarından ne kadar az yararlanmak</i>

¹⁵²⁰ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 130-132.

		<i>istese de hiç kimsenin zihninde bir izlenim bırakamaz.” (D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 649-50)</i>
İslam’ı kutsal mirastan dışlama stratejisi	<i>Ayet ve hadislere atıf</i>	<i>“Sapkınlığın yazarı ve kurucusu” (D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 649)</i>
Yanlış/çarpıtılmış bilgileri kullanma stratejisi	<i>Bazı rivayetlere veya uydurmalara atıf</i>	<i>“ Kocasının hadislerini öğrenmek için sık sık ondan yardım istemiştir, hatta bazen “Nebiye” olarak yani “bayan peygamber” olarak nitelendirilmiştir.” (D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 142-3)</i>

Bibliothèque Orientale’in ele alındığı yukarıdaki söylem analizi tablosundan oryantalist paradigmanın şu tezlerine/çıktılarına ulaşmak mümkündür:

1. Hz. Muhammed, yalancı bir peygamberdir.
2. İslam, İbrahimi dinler arasında kutsal mirasa sahip bir din değildir.
3. İslam, şiddet ve savaş dinidir.
4. Hz. Muhammed bir şehvetperesttir.
5. Muhammed, siyasi bir lider, aynı zamanda bir komutandır.
6. İslam sapkın bir dindir.
7. Hz. Muhammed şeriatın kurucusudur.
8. Kur’an ve hadisler kaynak itibarıyla İncil, Talmud ve Davud Mezmurları’ndan [ç]alınmıştır.
9. Hristiyanlığı reforme etmede en iyi yol İslam’ı tanımaktır.

Oryantalist paradigmanın kendi tezlerini haklı çıkarmak için kullandığı teknikler arasında şunlar yer almaktadır:

1. Hakaret, aşağılama ve alaycı yaklaşımlar
2. Şiddet ve şehvetperestlikle ilgili üslup biçimleri
3. İsimleri çarpıtma
4. “Mahometans” ve ” ve “Mahometisme” gibi etiketler kullanma
5. Kur’an ve Kitab-ı Mukaddes arasında mukayeseler yapmak
6. Kitab-ı Mukaddes, Kur’an ve hadisleri kaynak olarak kullanmak
7. Akla yapılan vurgular

Oryantalist paradigmanın kendi tezlerini haklı çıkarmak için kullandığı teknikler arasında en sık olarak hakaret, aşağılama ve alaycı yaklaşımlar yer almaktadır. Bunun yanı sıra şiddet ve şehvetperestlikle ilgili üslup biçimleri de yaygın olarak kullanılmıştır.

Bunun dışında bir diğer yol olarak isimleri çarpıtma yer almaktadır. Bu, çoğunlukla Hz. Muhammed'in ismi konusunda yapılmıştır. Bir diğer yol olarak ise etiketlerin kullanılması olmuştur. Bu açıdan Müslümanlarla ilgili olarak sıklıkla “Sarazen”, “Haceri” ve “İsmaili” gibi etiketler kullanılmıştır. Bunun yanı sıra “deccâl” gibi bazı eskatolojik nitelemelere atıfta bulunulması da sıklıkla yer alan bir teknik biçimdir. Hz. İsa karşıtı bir imaj oluşturulması amacıyla dikotomilerin oluşturulması da oryantalist paradigmanın kurucu teknikleri arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra Kur'an ve Kitab-ı Mukaddes arasında mukayeseler yapma hususu ilk defa bu dönemde ortaya çıkan bir husus olmuştur. Kitab-ı Mukaddes, Kur'an ve hadisleri kaynak olarak kullanmak ve misyonerlik amacına yönelik olarak “sevgi” ve “bilgi”nin silah olarak kullanılması da kullanılan diğer teknikler arasında bulunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MODERN ORYANTALİZM'DE ANSİKLOPEDİ VE HADİS (19–20. YÜZYIL)

Modern oryantalizm, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından başlayarak yirminci yüzyılın sonlarına kadar devam eden yaklaşık yüzyıllık bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bu devir aynı zamanda Yahudi-İngiliz ittifakının ortaya çıkışına tanıklık etmiş¹⁵²¹ ve Orta Çağ'ın sınırlı ve derinlikli olmayan kaynaklarından, İslam'a karşı yöntem, bakış açısı, kaynak ve üslup gibi birçok bakımdan değişimlerin yaşandığı bir döneme geçiş yapılmıştır. Dönemin temel özelliklerinden olan hümanizma çalışmaları sonucunda on dokuzuncu yüzyılda tarihsel tenkit yöntemi belirgin olarak ortaya çıkmıştır. Dönemin sonlarına doğru da bu yöntem İslam araştırmalarına uygulanmaya başlamıştır. Tarihsel tenkitle birlikte Batılı İslam araştırmacıları İslam'ı yorumlarken Orta Çağ'ın kalıplaşmış bilgilerden uzaklaşarak yönlerini İslami kaynaklara çevirmiş ve İslam'ı kendi iç dinamiklerinden hareketle ele almaya başlamışlardır. Onların bu girişimleri ve İslam'la ilgili meydana gelen entelektüel birikim, modern oryantalizmi meydana getirmiştir.¹⁵²² Modern oryantalizmin somut ürünlerinden biri, yirminci yüzyılda kaleme “*The Encyclopaedia of Islam*” adlı İslam ansiklopedisi olmuştur. Modern dönemde ansiklopedinin birinci ve ikinci edisyonları kaleme alınmış, ansiklopedilerin ve ansiklopedizmin zirvede olduğu bu devir İslam araştırmaları açısından oldukça verimli bir dönem bir yaşanmıştır. Bu dönemde İslam araştırmalarının veçhesi değişerek oryantalizm bağımsız bir disiplin haline gelmeye başlamıştır.¹⁵²³ Modern oryantalizmden sonra 11 Eylül ve soğuk savaşın bitiminden günümüze kadar devam eden post-oryantalizm dönemi meydana gelmiştir. Bu dönemde post-modern dönemin bir eseri olarak *The Encyclopaedia of Islam*'ın üçüncü edisyonu kaleme alınmıştır.

3.1. İSLAM'LA İLGİLİ ANSİKLOPEDİK ESERLER

Batı'da ilk İslam ansiklopedisi d'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'i ile birlikte ortaya çıkmıştır. D'Herbelot'tan sonra *The Encyclopaedia of Islam*'ın yazılışına kadar

¹⁵²¹ Ş. Teoman Duralı, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, Dergah Yayınları, İstanbul 2019, 59, 62, 79.

¹⁵²² Said, *Orientalism*, 51.

¹⁵²³ Goldziher, “Külföldi levelek”, 67.

Batı’da İslam’la ilgili herhangi bir ciddi ansiklopedi girişimi meydana gelmemiş ve iki yüzyıllık¹⁵²⁴ bir “fetret dönemi” yaşanmıştır.

Öte yandan on sekizinci yüzyılın sonlarında İslam ansiklopedisi olma vasfına haiz olmayan ancak İslam’la ilgili konuları içine alan muhtelif ansiklopedilerin ortaya çıktığı görülmektedir. 1768 ile 1771 arasında yayımlanan ve sürekli yenilenen içeriğiyle yirmi birinci yüzyıla kadar basımı devam eden *The Encyclopædia Britannica* adlı bir ansiklopedi meydana getirilmiştir. Bu ansiklopedide D.S. Margoliouth (ö. 1940) “Mahomet”, D.B. Macdonald (ö. 1943) “Mahommedan Law”, G. W. Thatcher (ö. 1950) “Mahommedan Religion” ve Theodor Nöldeke (ö. 1930) ve Friedrich Schwally (ö. 1919) Kur’ân adlı makaleleri kaleme almışlardır. Bir diğer ansiklopedi girişimi ise ilk olarak 1886 yılında yayımlanmaya başlayan *La Grande Encyclopédie* adlı eserdir. Burada da İslam’la ilgili bazı maddeler yer almaktadır. Bir başka ansiklopedi girişimi olarak 1901-1906 yılında Goldziher’in de hadis maddesini kaleme aldığı *Jewish Encyclopaedia* adlı eser verilebilir. Bunun dışında Ignaz Goldziher ve Kaufmann Kohler’in makale yazarlığı yaptığı 1907-1912 yılları arasında yayımlanan *Catholic Encyclopedia* adlı bir ansiklopedi de bulunmaktadır. Bu ansiklopedide Katolik inancı, tarihi ve doktriniyle ilgili konular kaleme alınmakla birlikte İslam, Kur’ân ve Hz. Muhammed konularına da yer verilmiştir. 1912 yılında Carl Heinrich Becker (ö. 1933) tarafından meydana getirilen *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* adlı bir ansiklopedi de bulunmaktadır. Bu eserin beşinci bölümünde hadis konusuna yer verilmiştir.¹⁵²⁵ 1818 ile 1889 yılları arasında Johann Samuel Ersch (ö. 1828) ve Johann Gottfried Gruber (ö. 1851) tarafından da *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste* adlı bir ansiklopedi kaleme alınmıştır. Ayrıca 1908 ile 1921 yılları arasında ise James Hastings (ö. 1922) tarafından genel olarak dinler, ahlak sistemleri, dini inanç-gelenek, felsefi ve ahlaki uygulama hakkında bilgiler içeren ve özel olarak İslam’a yer veren *Encyclopaedia of Religion and Ethics* adlı bir ansiklopedi meydana getirilmiştir.¹⁵²⁶

¹⁵²⁴ Goldziher, “Jelentés az orientalisták tizedik nemzetközi congressusáról”, *Akadémiai Értesítő*, (5), 1894, 700-701.

¹⁵²⁵ Pfannmüller, *Handbuch Der Islam-Literatur*, 16.

¹⁵²⁶ Pfannmüller, *Handbuch Der Islam-Literatur*, 14-7.

3.1.1. Thomas Patrick Hughes – *Dictionary of Islam* (1885)

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında bir İngiliz Anglikan misyoneri olarak uzun yıllar “Church Mission Society” şirketinin himayesinde Pakistan Peşaver’de görev yapan Thomas Patrick Hughes (ö. 1911) tarafından *A Dictionary of Islam* adlı bir İslam ansiklopedisi kaleme almıştır. Diller konusundaki becerisi ve İslam konusundaki bilgisi ile tanınan Hughes, eserinde İslam inancı, ibadetleri, örf ve adetleri ile dini terimlerini ele almıştır.¹⁵²⁷ Eser, Doğu’ya gösterilen ilginin artmasıyla İngilizce konuşan halklara İslam’ın sistematik bir açıklamasını sunmak amacıyla ortaya çıkmıştır.¹⁵²⁸ Eserde düzensiz tasnif biçimi ve malzemenin ele alınış bakımından birçok eksiklikten dolayı ansiklopedi konusundaki gereken ihtiyacı karşılayamamıştır.¹⁵²⁹

3.1.2. Thomas William Beale – *An Oriental Biographical Dictionary* (1894)

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında bir başka çalışma da Thomas William Beale (ö. 1875) tarafından *An Oriental Biographical Dictionary* (Doğu Biyografik Sözlüğü) adıyla kaleme alınmıştır. Çalışma, Doğu ile ilgili konularda başvuru kaynağı olarak kullanılması amacıyla kaleme alınmıştır.¹⁵³⁰ Eserde Avrupalı araştırmacıların rahat bir şekilde eserden istifade edebilmeleri için madde başlıkları Farsça yazı karakteriyle basılmıştır.¹⁵³¹ Girişlerin kısa olması, birçok bilginin kaynağının olmaması, konuların kronolojik ve soy bilimsel ayrıntılara hapsolması gibi eksiklikler nedeniyle eser,¹⁵³² d’Herbelot’un *Bibliothèque Orientale*’de gerçekleştirdiği önemli görevi yeniden üstlenme vizyonuna sahip bir çalışma olarak görülmemiştir.¹⁵³³

¹⁵²⁷ D. Gustav Pfannmüller, *Handbuch Der Islam-Literatur* (Berlin, Leipzig: Walter De Gruyter, 1923), 15.

¹⁵²⁸ Hüseyin Çaksen, “Book Review: Thomas Patrick Hughes (1885). *A Dictionary of Islam*. London: W. H. Allen & Co. 750 Pages”, *Journal of Al-Tamaddun* 17, (1), 2022, 209.

¹⁵²⁹ Goldziher, “Real-Encyclopädie des Islam”, *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, 23 (1908): 116.

¹⁵³⁰ Thomas William Beale ve Henry George, *An Oriental Biographical Dictionary, Founded on Materials Collected by the late Thomas William Beale*, W.H. Allen, London 1894, vi-vii.

¹⁵³¹ Beale ve George, vi-vii.

¹⁵³² Henry George Keene, “An Oriental Biographical Dictionary by Thomas William Beale Revised By Henry George Keene”, *The Journal of Asian Studies*, 32(1), 1972, 226.

¹⁵³³ Goldziher, 116.

Beale'in eserinde İslam'la ve özellikle hadisle ilgili olarak "Muhammad" veya "Mahomet",¹⁵³⁴ "Ayesha",¹⁵³⁵ "Buhârî",¹⁵³⁶ "Muhammed İsmail Buhârî",¹⁵³⁷ "Müslim",¹⁵³⁸ "Abdullah Abu Muslim",¹⁵³⁹ "Süfyan es-Sevri",¹⁵⁴⁰ "Beyhaki",¹⁵⁴¹ "Ahmed b. Hanbel",¹⁵⁴² "İbn-Mâce",¹⁵⁴³ "Suyuti",¹⁵⁴⁴ "Malik ibn-Anas" ve "İmam",¹⁵⁴⁵ maddeleri kaleme alınmıştır.

Eserde Hz. Muhammed'den "*Kur'ân'ın yazarı Arap peygamber*" olarak bahsedilmiştir.¹⁵⁴⁶ Beale'in Hz. Muhammed'in Kur'ân'ın yazarı olduğunu ifade etmesi, onun Orta Çağ yazarlarının düşüncelerini devam ettirerek polemik yaklaşımdan kendisini kurtaramadığını göstermektedir.¹⁵⁴⁷ Onun İslam'la ilgili olarak kullanıldığı kelimeler arasında şunlar yer almaktadır:

- "Muhammadan" (115 yerde kullanılmış),¹⁵⁴⁸
- "Muhammedanism" (14 yerde),
- "Muhammadan religion" (7 yerde),
- "Muhammadan tradition" (1 yerde),
- "Muhammadans" (27 yerde),
- "İslam" (7 yerde)
- "İslamism" (4 yerde)¹⁵⁴⁹

Beale'in İslam kelimesine nazaran "Muhammedan" ve "Muhammedanism" kavramlarını yaygın olarak kullanması onun üslup bakımından İslam'a karşı Orta Çağ'da

¹⁵³⁴ Beale ve George, "Muhammad II.", 258.

¹⁵³⁵ Beale ve George, "Ayesha", 1894.

¹⁵³⁶ Beale ve George, "al-Bukhari", 52.

¹⁵³⁷ Beale ve George, "Muhammad Isma'il Bukhari", 267.

¹⁵³⁸ Beale ve George, "Muslim bin-Hajjaj Naishapuri", 283.

¹⁵³⁹ Beale ve George, "Abdullah Abu-Muslim", 7.

¹⁵⁴⁰ Beale ve George, "Sufian Suri", 389.

¹⁵⁴¹ Beale ve George, "Baihaqi", 100.

¹⁵⁴² Beale ve George, "Hanbal, Imam, or Ahmad", 154.

¹⁵⁴³ Beale ve George, "İbn-Maja", 169.

¹⁵⁴⁴ Beale ve George, "Jalal-uddin Sayuti", 195.

¹⁵⁴⁵ Beale ve George, "Malik ibn-Anas, Imam", 238.

¹⁵⁴⁶ Beale ve George, "Muhammad II.", 258.

¹⁵⁴⁷ Beale ve George, "Muhammad II.", 258.

¹⁵⁴⁸ Henry George Keene, "An Oriental Biographical Dictionary by Thomas William Beale Revised By Henry George Keene", *The Journal of Asian Studies*, 32(1), 1972, v.

¹⁵⁴⁹ Henry George Keene, "An Oriental Biographical Dictionary by Thomas William Beale Revised By Henry George Keene", *The Journal of Asian Studies*, 32(1), 1972, 99, 178.

hüküm süren yaklaşımı devam ettirdiğini gösteren bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.1.3. *The Encyclopaedia of Islam* (1913-2023)

Oryantalizm tarihinin en önemli gelişmelerinden olan d'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'inin kaleme alınmasından sonra yirminci yüzyılın başlarında *The Encyclopaedia of Islam*'ın telifine kadar Batı'da İslam'la ilgili herhangi ciddi bir ansiklopedi girişimi meydana gelmemiştir.¹⁵⁵⁰ Müslüman dinine kültürüne ve diline yönelik birikimin pratiğe dökülmek istenmesi sonucunda ortaya çıkan *El*,¹⁵⁵¹ İslam tarihi ve İslam kültürü üzerine bütün bilgi ve akademik araştırmaları ele alması bakımından özlü bir ifadeye sahiptir ve eser bir bütün olarak oryantalist birikimin bir özeti niteliğindedir. Batı dünyasında türünün en önemli referans kaynağı olan bu ansiklopedinin her bir makalesi kendi başına bir otorite niteliği taşımaktadır.

El'in yayımlanmasına kadar Avrupa dünyasında halihazırda bazı ansiklopedik eserler meydana getirilmişti. Klasik filoloji alanında Pauly tarafından *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*¹⁵⁵² adlı bir ansiklopedi kaleme alınırken; bilimsel teolojide ise Frédéric Auguste Lichtenberger (ö. 1899) tarafından *Encyclopédie des sciences religieuses*¹⁵⁵³ ve Johann Jakob Herzog (ö. 1882) tarafından ise *Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge* adlı ansiklopediler kaleme alınmıştır. Ancak bu eserler ansiklopedi konusunda gereken ihtiyacı karşılamıyordu ve İslam ve Müslümanlarla ilgili bilinmesi gereken her şeyi içeren ve uzmanların yanı sıra halkın da başvurabileceği güvenilir ve kullanışlı bir rehber niteliğinde ansiklopedik bir

¹⁵⁵⁰ Goldziher, "Rapport de M. Goldziher sur le projet d'une Encyclopédie musulmane présenté à la Section Islamique le 7 septembre 1897", *Onzième Congrès International des Orientalistes*, 1897, 2. Bununla birlikte A.J. Wensinck'in İslam'la ilgili bir ansiklopedi çabası olsa da ilk ciddi ansiklopedi girişimi *The Encyclopaedia of Islam* ile meydana gelmiştir. Wensinck tarafından başlanan bu çalışma daha sonra J.H. Kramers (ö. 1951) tarafından tamamlanarak 1941'de "Handwörterbuch des l'Islam" adıyla çıkarılmış ve 1961 yılında ise H.A.R. Gibb tarafından "Shorter Encyclopaedia of Islam" adıyla İngilizce olarak yayımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Marc Gaborieau, "Encyclopédi de l'Islam", *Dictionnaire des orientalistes de langue française*, (ed. François Poullion), Paris Karthala Editions, 2008, 357.

¹⁵⁵¹ Orhan Fuad Köprülü, "İslam Ansiklopedisinin Mahiyet ve Kıymeti", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 12(3), 1973, 161.

¹⁵⁵² Hans Gärtner, Albert Wünsch ve August Friedrich von Pauly, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, A. Druckenmüller, München 1980.

¹⁵⁵³ Frédéric Auguste Lichtenberger, *Encyclopédie des sciences religieuses*, Librairie Sandoz et Fischbacher, Paris 1877.

tarzda bir eserin telifine ihtiyaç duyulmaktaydı.¹⁵⁵⁴ Böylece bu tür bir ilk ansiklopedi fikri, ilk olarak bu alanda tecrübeye sahip olan ve aynı zamanda *Encyclopædia Britannica*'nın da editörlerinden de olan İskoç oryantalist William Robertson Smith (ö. 1894) tarafından dile getirilmiştir. Smith, 1892 yılında Londra'daki "Dokuzuncu Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresi"nde¹⁵⁵⁵ İslam'la ilgili *The Arabic-Mohammadan realencyclopaedia*¹⁵⁵⁶ adlı faydalı bir sözlüğün meydana getirilmesi gerektiğinden bahsetmiştir.¹⁵⁵⁷ Bu fikrin oryantalist camiada kabulü üzerine Smith bu projenin başına getirilmiştir. Smith'in 1894'te ölümünden sonra¹⁵⁵⁸ bu projeyi gündeme tekrar getiren isim İslam araştırmalarıyla bildiğimiz Ignaz Goldziher olmuştur. Goldziher bu fikri "Onuncu Şarkiyatçılar Kongresi"nde gündeme getirmiş ve burada Arap ve Müslüman filolojisine dair bir ansiklopedinin telif edilmesi gerektiğinden bahsetmiştir.¹⁵⁵⁹ Goldziher bu düşüncesini daha sonra 1897'de Paris'te ve 1899'da Roma'da düzenlenen Uluslararası Şarkiyatçılar Kongreleri'nde tekrar dile getirmiştir.¹⁵⁶⁰ Smith'in vefatı sonrasında, projeye olan ilgisi de nedeniyle ansiklopediyi organize etme yetkisi Goldziher'e verilmiştir.¹⁵⁶¹ Ancak Goldziher Yahudi olmasından ötürü finansman konularında ve ansiklopedinin organize işlerinde bazı zorluklar yaşayacağını düşünerek ansiklopedinin başına Goeje'nin getirilmesini önerse de, de Goeje, onun bu göreve getirilmesinin daha uygun olduğunu düşünerek görevi kabul etmemiştir.¹⁵⁶²

Böylece kaleme alınması planlan bu ansiklopedinin teklif edilmesinden yazılış sürecine kadarki kararlar ve organizasyon süreci "Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresi"

¹⁵⁵⁴ Goldziher, "Rapport de M. Goldziher sur le projet d'une Encyclopédie musulmane présenté à la Section Islamique le 7 septembre 1897", *Onzième Congrès International des Orientalistes*, 1897, 1-3; Jean Réville, "La Onzième Session Du Congrès International Des Orientalistes", *Revue de l'histoire des religions*, 36, 1897, 263.

¹⁵⁵⁵ Peri Bearman, *A History of the Encyclopaedia of Islam* (Atlanta, GA: Lockwood Press, 2018, li.

¹⁵⁵⁶ Robert Simon, *Ignác Goldziher: His Life and Scholarship as Reflected in His Works and Correspondence*, E.J. Brill, Leiden 1986, 29.

¹⁵⁵⁷ "Le neuvième Congrès international des Orientalistes tenu à Londres du 5 au 12 septembre 1892", *Imprimerie Nationale*, 1892, 17.

¹⁵⁵⁸ Goldziher, "Rapport de M. Goldziher sur le projet d'une Encyclopédie musulmane présenté à la Section Islamique le 7 septembre 1897", 5; Réville, "La Onzième Session du Congrès International des Orientalistes", 263.

¹⁵⁵⁹ "Actes du Dixième Congrès International des Orientalistes, Session de Genève", E.J. Brill, Leiden 1894, I, 101, 105.

¹⁵⁶⁰ Joseph Schacht, "The Encyclopaedia of Islam", *ACLS Newsletter*, 14(2), 1963, 8.

¹⁵⁶¹ Goldziher, "Rapport de M. Goldziher sur le projet d'une Encyclopédie musulmane présenté à la Section Islamique le 7 septembre 1897", 5; Réville, "La Onzième Session du Congrès International des Orientalistes", 263.

¹⁵⁶² "Actes du Dixième Congrès International des Orientalistes, Session de Genève", 101, 105.

aracılığıyla yapılmış ve ansiklopedinin yazımında gerekli olan süreklilik ve iş birliği bu kongreler aracılığıyla sağlanmıştır.¹⁵⁶³ Ansiklopedinin finansmanı konusunda ise Hollanda merkezli bir yayınevi olan E.J. Brill ile bir anlaşma yapılmıştır. Bunun yanı sıra maddelerin alfabetik dizinini hazırlaması için Leiden’den Paul Herzsohn görevlendirilmiş ve yerel isimleri kullanmasına ve makalelerin yazıldığı dillerde basılmasına oldukça dikkatli davranması gerektiği hususu kendisine hatırlatılmıştır.¹⁵⁶⁴

El üzerinde çalışmalar ilk olarak 1892 yılında başlamıştır. Ansiklopedinin günümüze kadar birinci ve ikinci edisyonları yayımlanmış, üçüncü edisyonun basımının ise halen devam ettiği bilinmektedir. Birinci edisyon dört cilt, ikinci edisyon ise on üç cilt olarak neşredilmiştir. Ansiklopedinin konusu, İslam’ın bir yaşam biçimi olarak var olduğu ya da etkilediği tüm ülkelerin tarihi, coğrafyası, kamusal ve özel yaşamın yönleri, halkları, hanedanları, mezhepleri, sanatı, arkeolojisi, müziği, folkloru, teolojisi, felsefesi, ahlakı, hukuku, bilim tarihi, edebiyatı ve dilleri,¹⁵⁶⁵ Arap dili ve edebiyatı, dinler tarihi, hadis, tasavvuf, Türk tarihi ve medeniyeti gibi birçok konuya yoğunlaşmış; halifeler, padişahlar, vezirler, alimler, kadılar, şeyhler sufiler, astronomlar, edebi şahsiyetler, devlet adamları ve politikacılar gibi Müslüman dünyasının önde gelen şahsiyetlerini ele almaya yönelik olmuştur. Eser, İslam’ın nüzulundan günümüze kadarki süreçte İslam kültür ve medeniyetinin neredeyse tüm unsurlarını içeren çok yönlü bir ansiklopedidir.

First Encyclopaedia of Islam’ın basımında Belçika, Danimarka, Almanya, Fransa, İngiltere, Hollanda, İtalya, Avusturya-Macaristan, Rusya, İsveç ve İsviçre’den yüze yakın ilim adamı yer almıştır.¹⁵⁶⁶ Birinci basım, 1913 ile 1936 yılları arasında İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak dört cilt ve bir ek (1938) halinde yayımlanmıştır.¹⁵⁶⁷ Yaklaşık olarak 9000 maddenin bulunduğu¹⁵⁶⁸ birinci basımın yayımına ilk olarak 1899’da bir *Spécimen* adıyla örnek nüshanın çıkarılmasıyla başlanmıştır.¹⁵⁶⁹ A-D harfleri

¹⁵⁶³ Goldziher, “Rapport de M. Goldziher sur le projet d’une Encyclopédie musulmane présenté à la Section Islamique le 7 septembre 1897”, 8.

¹⁵⁶⁴ Réville, “La Onzième Session du Congrès International des Orientalistes”, 263-64.

¹⁵⁶⁵ Caroline Taylor, “The Encyclopedia of Islam”, *Humanities* 10 (1), 1989, 16.

¹⁵⁶⁶ Fück, *Die Arabischen Studien in Europa*, 327-8; J.T.P. De Bruijn, “Collective Studies of the Muslim World”, *Leiden Oriental Connections: 1850 - 1940*, (ed. Willem Otterspeer), Leiden E.J. Brill, 1899), 95.

¹⁵⁶⁷ Schacht, “The Encyclopaedia of Islam”, 8; Bearman, *A History of the Encyclopaedia of Islam*, 46.

¹⁵⁶⁸ Orhan Fuad Köprülü, “İslam Ansiklopedisinin Mahiyet ve Kıymeti”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 12(3), 1973, 161; Lewis, *Islam and the West*, 104.

¹⁵⁶⁹ Marc Gaborieau, “Encyclopédi de l’Islam”, *Dictionnaire des orientalistes de langue française*, (ed. François Poullion), Karthala Editions, Paris 2008, 357.

arasını ele alan ansiklopedinin birinci cildi, 1913 yılında yayımlanmıştır.¹⁵⁷⁰ 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı ortaya çıktığında ansiklopedinin üçüncü cildinin R harfine kadar gelinebilmiştir. Savaşın çıkması ansiklopedinin yazımını büyük ölçüde sekteye uğratmış, savaş dolayısıyla ne dostane ilişkiler sürdürülebilmiş ne de akademisyenler arasında bilimsel yazışmalar ve fikir alışverişleri gerçekleştirilebilmiştir. Savaş, her iki tarafın bilimsel dergilere ve kütüphanelere erişimini büyük ölçüde zorlaştırmış ve Oryantalistler kongresinin yapılmasına da imkân bulunamamıştır. Nitekim Savaş nedeniyle 1915 yılında planlan “On yedinci Uluslararası Oryantalistler Kongresi” yapılamamış ve kongre savaştan sonra 1928’de ancak yapılabilmektedir.¹⁵⁷¹

Öte yandan bu savaşla birlikte İttifak Devletleri içerisinde yer alan Almanlar ile İtilaf Devletleri içerisinde bulunan İngilizlerin, Avusturyalıların, Rusların, Fransızların ve İtalyanların iş birliğinin nasıl mümkün olacağı sorunu gündeme gelmiştir.¹⁵⁷² 1918’de meydana gelen komite İttifak Devletlerine mensup bilim adamlarının yer almayacağı bir örgüt kurmayı gündeme getirmiştir. İslam araştırmalarıyla bilinen Hollandalı oryantalist Snouck Hurgronje da ansiklopedinin Hollanda merkezli olmasından dolayı ansiklopedinin hayatta kalması için projenin daha fazla Hollandalılaştırılması gerektiğini savunmuştur.¹⁵⁷³ Almanların ansiklopedi projesinden tam olarak çekilmese de ancak savaştan sonra Almanların gerek Şarkiyatçı kongrelere katılımı gerekse de ansiklopediye katkıları istenilen düzeyde gerçekleşememiştir. Nitekim 1928’de düzenlenen Oryantalistler Kongresi’ne Almanlardan sadece bir kişi katılabilmektedir.¹⁵⁷⁴

Savaş nedeniyle ansiklopedinin birinci basımının çıkması yirmi yıl kadar gecikmiş ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen yazımı bir şekilde devam etmiş ve ansiklopedi 1936 yılında yayım sürecini tamamlamıştır.¹⁵⁷⁵ Ansiklopedinin yayımını üstlenen E.J. Brill, savaştan sonra değişen pazar nedeniyle 1922’de ansiklopedi yönetimini projeden çekilmekle tehdit etmiş, bu yüzden ansiklopedi yönetimi maddi açıdan birtakım zorluklar yaşamıştır. Ansiklopedinin yönetim kurulundan Snouck Hurgronje ansiklopedi çalışmaları için Hindistan Dışişleri Bakanlığı’ndan İngilizce yayınlanacak her bir fasikül

¹⁵⁷⁰ Gaborieau, “Encyclopédi de l’Islam”, 357.

¹⁵⁷¹ Conrad, “A New Volume of Hungarian Essays by Ignaz Goldziher”, 375.

¹⁵⁷² Bearman, *A History of the Encyclopaedia of Islam*, 46.

¹⁵⁷³ De Bruijn, “Collective Studies of the Muslim World”, 106.

¹⁵⁷⁴ Lawrance I. Conrad, “A New Volume of Hungarian Essays by Ignaz Goldziher”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 14(4), 2007, 375.

¹⁵⁷⁵ Bearman, *A History of the Encyclopaedia of Islam*, 46.

için seksen sterlinlik bir katkı istemiş, bakanlık da Hintli Müslümanların duygularına aykırı olabilecek herhangi bir konunun hariç tutulması şartıyla Hurgronje'nın bu teklifini kabul etmiştir.¹⁵⁷⁶ Birinci Dünya Savaşı nedeniyle ikinci ciltteki (E-K) maddelerin yayımı 1927'de, (L-R) maddelerinin yer aldığı üçüncü cilt 1936'da (S-Z) maddelerinin bulunduğu dördüncü cilt ise 1934 yılında tamamlanabilmiştir. Bunlara ek cilt ise 1938'de çıkarılmıştır.¹⁵⁷⁷

El^I'in editör kurulunda Utrecht'ten M.Th. Houtsma (ö. 1943) yer almaktaydı. İkinci ciltten itibaren Leiden'dan A.J. Wensinck (ö. 1939), Londra'dan T. W. Arnold (ö. 1930) ve üçüncü ciltten itibaren ise yine Londra'dan H.A.R. Gibb (ö. 1971), Paris'ten R. Basset (ö. 1924) katılmıştır. R. Basset'nin yerini ise ikinci ciltten itibaren Paris'ten E. Lévi-Provencal (ö. 1956) almıştır. Daha sonra ansiklopediye Almanya'dan Richard Hartmann (ö. 1965) katılmış, o da ikinci ciltten itibaren yerini yine Almanya'dan Wilhelm Heffening'a (ö. 1944) bırakmıştır. Ansiklopedideki yazı işleri çalışmalarının birçoğu ise A.J. Wensinck tarafından yürütülmüştür.¹⁵⁷⁸ Bununla birlikte ansiklopedide yer alan maddelerin üç ayrı dilde bir sözlüğü yapılması tasaransa da bu plan gerçekleştirilememiştir.¹⁵⁷⁹

Birinci basım ilim dünyasında ciddi eleştirilere uğramıştır. Alman şarkiyatçılardan Carl Heinrich Becker (ö. 1933), B harfine kadarki maddelerin bazılarının uzun bazılarının kısa; bazılarının malzemeyi sunması açısından oldukça dengesiz bir yapıda olduğunu dile getirmiştir.¹⁵⁸⁰ Bunun yanında Marshall Hodgson (ö. 1968) da ansiklopediyi yakından inceleme fırsatına sahip olanların ansiklopediye hangi maddelerin alındığı, belirli konulara ne kadar yer ayrıldığı, metinsel ve antik kaygılara ne kadar önem verildiği gibi konulardaki sorunlu tercihleri fark edebileceğini ifade etmiştir.¹⁵⁸¹ Ansiklopediye yönelik İslam dünyasından da birtakım eleştiriler yöneltmiştir. Dönemin önde gelen İslam bilginlerinden olan İsmail Hakkı İzmirli (ö. 1946), Kâmil Miras (ö. 1957), Ömer Rıza Doğrul (ö. 1952) ve Eşref Edip (ö. 1971) ansiklopediye ciddi eleştirilerde bulunmuşlar ve

¹⁵⁷⁶ Bearman, *A History of the Encyclopaedia of Islam*, 49.

¹⁵⁷⁷ Schacht, "The Encyclopaedia of Islam", 8; Gaborieau, "Encyclopédi de l'Islam", 357.

¹⁵⁷⁸ E. van Donzel, Bernard Lewis, ve C.H. Pellat, "Exevutive Committee", *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, E.J. Brill, Leiden 1997, iv.

¹⁵⁷⁹ Bearman, *A History of the Encyclopaedia of Islam*, 54.

¹⁵⁸⁰ Bearman, *A History of the Encyclopaedia of Islam*, 55.

¹⁵⁸¹ Elton L. Daniel, "Encyclopaedia of Islam", *Encyclopaedia Iranica*, Routledge & Kegan Paul, London and Boston 1998, 434.

bu ansiklopediye karşılık olarak *Türk İslam Ansiklopedisi* adı altında yeni bir ansiklopedinin çıkarılmasına karar vermişlerdir. 1948’de eser II. cildini tamamlayamadan 70. fasikülde “Abdülgani” maddesi ile son bulmuştur.¹⁵⁸²

First Encyclopaedia of Islam’ın Arapça, Farsça, Türkçe ve Urduca olmak üzere dört dile tercüme edilmesi için çalışmalar başlamış ancak yalnızca Türkçe ve Urduca tercümesi tamamlanabilmiştir. *EI¹*’in ilk baskısının çevirisine 1940 yılında İstanbul Üniversitesi’nin gözetiminde başlanmış ve bu tercüme 1988 yılında 13 cilt olarak tamamlanmıştır. Ansiklopedinin Türkçe tercümesinin, yeni maddelerin kaleme alınması ve birçok maddenin düzeltilerek yeniden yazılması gibi hususlar bakımından tercüme olmaktan daha ziyade yeni bir ansiklopedi mahiyetinde olduğu söylenebilir.¹⁵⁸³ Bununla birlikte tercüme edilen bu ansiklopedi de özellikle Türk dünyasındaki ihtiyacı karşılayamadığı ve bazı maddelerin yazımı ve kullanılan üslup oldukça problemli olarak görüldüğü için 1983 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün gözetiminde Türk-İslam düşüncesi doğrultusunda *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (TDV)* adı altında yeni bir İslam ansiklopedi yayımlanmaya başlanmıştır. Ansiklopedi 2013 yılına kadar 45 cilt olarak yayımlanmıştır. Eser, kaleme alınan maddelerde oryantalistlerin eleştirilerine cevap vermeyi de amaçladığı için aynı zamanda *The Encyclopaedia of Islam*’a yönelik ciddi bir eleştiri olarak da kabul edilebilir.

Yirminci yüzyılın sonlarına doğru değişen dünya düzeni, bilginin kapsamı ve yöntem konusundaki yenilikler, ansiklopedinin yenilenmesi ihtiyacını doğurmuştur. İki dünya savaşı (Birinci ve İkinci Dünya Savaşı), Britanya İmparatorluğu’nun dağılması, Fransız ve Hollanda kuvvetlerinin Müslüman sömürgelerinden çekilmesi, Soğuk Savaş ve Amerika Birleşik Devletleri’nin küresel hegemonyanın yeni rakibi olarak ortaya çıkıp akademik araştırma ve yayın dengesini değiştirmesi bu dönemde ansiklopedinin güncellenmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. 1948 yılına gelindiğinde birinci ansiklopedinin tüm basımlarının tükenmesi, ilk basımdaki birçok makalenin içeriğinin yetersiz bulunması, bazı maddelerdeki yanlış bilgilerin düzeltilmesi veya hiç ele alınmayan bazı temaların yeniden ele alınması ihtiyacını doğurmuştur. Bu ihtiyacın karşılanması amacıyla ilk olarak İkinci Dünya Savaşı’nda 1948’de Paris’te toplanan

¹⁵⁸² Kemal Kahraman, “The Encyclopaedia of Islam”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995, XI, 182-3; Aykut, “Ansiklopedi”, 224.

¹⁵⁸³ Kahraman, “The Encyclopaedia of Islam”, 181-4.

Yirmi Birinci Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresi'nde H. A. R. Gibb, E. Lévi-Provençal ve Johannes Heindrik Kramers (ö. 1951) tarafından ansiklopedinin güncellenmesi ihtiyacı dile getirilmiştir.¹⁵⁸⁴ Yeni baskının içeriğini görüşmek üzere 1949 yılında, eski editör ekibinden Fransızlardan Henri Massé ve Evariste Levi-Provençal, İngilizlerden Hamilton Gibb, Hollandalılardan Johannes Hendrik Kramers ve Cornelis Christiaan Berg, İsveçlilerden Henryk Nyberg, Danimarkalılarından Johannes Pedersen, İspanyollardan Emilio Garcia Gomez ve İtalyanlardan Giorgio Della Vida'nın yanı sıra Brill Editions'ın başkanı Nicolas Wilhelmus Posthumus (ö. 1960), Leiden Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü'nün merkezinde ansiklopedinin muhtevasını belirlemek üzere bir araya gelmişlerdir.¹⁵⁸⁵ Yine söz konusu toplantıda mali sebeplerden dolayı Almanca baskı devre dışı bırakılarak yalnızca İngilizce ve Fransızca basımın yayını kararlaştırılmıştır. Ansiklopedinin hazırlanması için yoğun bir çalışma faaliyetine girilmiş ve ilk fasikül 1954'te çıkarılmıştır. Ansiklopedinin editör kurulunda Kramers'in ölümünün ardından 1951'de editörlük görevini Joseph Schacht (ö. 1969) devralmıştır. E. Lévi-Provençal'ın ölümü ve H.A.R. Gibb'in istifasıyla ansiklopedi zor bir sürece girmiş ve onların ayrılmasının ardından ansiklopedi, Londra'dan Bernard Lewis (ö. 2018), Paris'ten Charles Pellat (ö. 1992) ve New York Columbia Üniversitesinden Joseph Schacht'tan oluşan üç kişilik bir komite ile yayın hayatına devam edebilmiştir.¹⁵⁸⁶

İkinci baskı kırk yılı aşkın bir süre boyunca (1960-2005) her biri yaklaşık 1250 sayfadan oluşan on bir cilt, bir ek ve kapsamlı bir indeksle birlikte on üç cilt halinde İngilizce ve Fransızca olarak yayımlanmıştır. 15000'den fazla makale içeren bu baskıya katkıda bulunanlar arasında Avrupalı, Amerika, İranlı, Arap, Türk, Hint ve Pakistanlı Müslümanların yer aldığı geniş bir yazar listesi bulunmaktadır.¹⁵⁸⁷ Ansiklopediye Pakistanlı Bazmee Ansari (ö. 1989), Türk Halil İnalcık (ö. 2016) ve Tunuslu Muhammed Talbi (ö. 2017) de dahil olmak üzere birçok araştırmacı katkıda bulunsa da yürütme komitesinde Müslüman dünyasından araştırmacıların yeteri kadar yer almaması Müslümanların dünyasında hayal kırıklığıyla karşılanmıştır.¹⁵⁸⁸ C.E. Bosworth bunun

¹⁵⁸⁴ Schacht, "The Encyclopaedia of Islam", 8; Bearman, *A History of the Encyclopaedia of Islam*, li.

¹⁵⁸⁵ Alain Messaoudi, "Charles Pellat (IV): le grand chantier de l'Encyclopédie de l'Islam", 20 Kasım 2020, <https://devirisillustribusblog.wordpress.com/2020/11/20/charles-pellat-iv-le-grand-chantier-de-lencyclopédie-de-l'Islam/>.

¹⁵⁸⁶ Schacht, "The Encyclopaedia of Islam", 9; Murteza Bedir, "Schacht, Joseph", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, 223-6.

¹⁵⁸⁷ Köprülü, "İslam Ansiklopedisinin Mahiyet ve Kıymeti", 161.

¹⁵⁸⁸ Messaoudi, "Charles Pellat (IV): le grand chantier de l'Encyclopédie de l'Islam".

Batılı kalemlerin Batılı insanlar için yazdığı bir eser olması nedeniyle olduğunu söylese de¹⁵⁸⁹ bunun nedeninin Batı dünyasının paradigmatik açıdan yeni fikirlere ve özellikle de Müslüman düşünceye henüz hazır olmadığını söylemek daha mümkün gözükmemektedir

Birinci basımdan çok daha geniş olarak tasarlanan ikinci basımda; birincide yer verilmeyen arkeoloji, sanat, sosyal yaşam, teknoloji¹⁵⁹⁰ ve teknik konulara daha çok ağırlık verilmiştir.¹⁵⁹¹ İkinci basımın kapsamı İslam dünyasının uzak bölgelerini de içerecek şekilde genişletilmiş ve önceki baskıda detaylı olarak incelenmeyen İspanya, Sahra Altı Afrika, Orta Asya, Uzak Doğu, Balkanlarla ilgili bölgeler daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır.¹⁵⁹² *EL*²'nin birinci edisyondan uzun olmasının nedeni, sadece kişiler, hanedanlar, yerler, kurumlar, edebi ve hukuki terimler vb. hakkındaki makaleleri değil, aynı zamanda İslam dünyasının farklı dönemleri veya farklı bölgeleri hakkındaki tema ve konuların da içeriğe dahil edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu sebeple daha önce kapsamlı bir şekilde veya karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelenmemiş konular, uzun ve ayrıntılı makalelerde ele alınmıştır.¹⁵⁹³ *EL*²'nin yayım politikasını değerlendiren Bernard Lewis (ö. 2018), 1938'den bu yana dünyada, özellikle de İslam dünyasında birçok şeyin değiştiğini, gün ışığına çıkarılan çok sayıda yeni bilgiler, yeni konular, yeni kitaplar ve yeni sorunların olduğunu ve ilk baskının önceki ciltlerinde neredeyse tamamen eksik olan sosyal bilim yöntemlerini dikkate alacak yeni bir metodolojiye ihtiyaçtan dolayı ikinci edisyonun kaleme alındığını dile getirmiştir.¹⁵⁹⁴ Ansiklopedideki kapsamın değişmesinin yanında yazarların vizyonu bakımından da önemli değişikliklerin meydana geldiği görülmektedir. Modern dünyadaki yazarlar artık *EL*¹'da olduğu gibi üniversite dışında çalışarak geçimini sağlayan, Doğu şirketlerinde çalışan oryantalist ve kilise tarafından çalıştırılan misyonerlerden değil, Doğu çalışmaları konusunda eğitim almış, ve İslami metinleri okuma konusunda eğitim alan uzmanlardan oluşmaktaydı.¹⁵⁹⁵ Bu açıdan yazarların değerlendirmelerini bir yandan İslami çalışmaların doğduğu bağlamdan

¹⁵⁸⁹ Muzaffar Iqbal, "Who Speaks for Whom: Authority, Tradition, and Encyclopedias of Islam", *Islam & Science*, 9(1), 2011, 39-40.

¹⁵⁹⁰ James S. Turner, "A Scholar's Guide to Islam: The Comprehensive and Indispensable Encyclopaedia of Islam", *Humanities*, 11(3), 1990, 31.

¹⁵⁹¹ Schacht, "The Encyclopaedia of Islam", 10.

¹⁵⁹² C. Edmund Bosworth, "Report on the Encyclopaedia of Islam", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, 5(2), 1978, 101; Hilda M. Pearson, "The Encyclopaedia of Islam and its index", *The Indexer*, 13(1), 1982, 33.

¹⁵⁹³ Bosworth, "Report on the Encyclopaedia of Islam", 102-3.

¹⁵⁹⁴ Caroline Taylor, "The Encyclopedia of Islam", *Humanities*, 10(1), 1989, 16.

¹⁵⁹⁵ Iqbal, "Who Speaks for Whom: Authority, Tradition, and Encyclopedias of Islam", 39-40.

uzaklaşarak daha sathi olarak verdikleri, diğer yandan da hükümet ve kilisenin egemenliğinden uzaklaşmalarının meseleleri nispeten daha objektif değerlendirmelerini sağladığı görülmektedir.

El²'daki din ve hukukla ilgili makalelerin seçilerek ve kaynakça açısından güncellenerek ele alındığı *The Shorter Encyclopaedia of Islam* (Kısa İslam Ansiklopedisi) adlı yeni bir ansiklopedi yayımlanmıştır. Burada makalelerin büyük çoğunluğu önemli bir değişiklik yapılmadan yer alırken, bazı makaleler kısaltılmış veya yeniden gözden geçirilmiş ve bazı yeni makaleler de eklenmiştir. Hamilton A. R. Gibb ve J. H. Kramers'in editörlüğünü yürüttüğü bu ansiklopedi dört cilt olarak yayımlanmıştır.¹⁵⁹⁶ 1949 yılında ise icra komitesine Leiden'da Doğu ülkelerindeki İslam araştırmacılarının önde gelenleri dahil edilmiştir.¹⁵⁹⁷ Ansiklopedi işlerinin yönetimi ise "Royal Netherlands Academy (Hollanda Kraliyet Akademisi)" tarafından yürütülmüştür.¹⁵⁹⁸ İkinci basımın yayını yaklaşık otuz yıl sürmüştür,¹⁵⁹⁹ ilk olarak 1954 yılında çıkmış ve ansiklopedinin tamamlanması 2004'e kadar sürmüştür.¹⁶⁰⁰ *The Encyclopaedia of Islam* diğer bilimsel faaliyetlerle karşılaştırıldığında oldukça yetersiz bir bütçeye sahip olduğu söylenebilir. İkinci basım ansiklopedide kaynak açısından ise genel olarak Amerika ve Avrupa'da yayınlar daha çok etkili olmuştur.¹⁶⁰¹

El²'nin 2004'te tamamlanmasından üç yıl sonra, bir ek cildin (XII ek) çıkmasıyla E.J. Brill, 2006 yılında *Encyclopaedia of Islam Three (El³)* projesini başlattığını duyurmuştur, ansiklopedi 2007 yılından itibaren fasiküller halinde yayımlanmaya başlamıştır.¹⁶⁰² Yayıncı önceki iki versiyonun bazı eksikliklerinden dolayı¹⁶⁰³ İslam'ın Avrupa toplumlarında baskın hale gelmesiyle tüm alanları içerecek şekilde konuların genişletilmesi, tüm dünyadaki Müslüman azınlıklara dikkat edilmesi, bunun yanı sıra sosyal bilimlerdeki bazı yeniliklerden dolayı ansiklopedinin yenilenmesi ihtiyacı ortaya

¹⁵⁹⁶ Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, The Classical Age of Islam*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1974, I, 497.

¹⁵⁹⁷ Schacht, "The Encyclopaedia of Islam", 10.

¹⁵⁹⁸ Gaborieau, "Encyclopédi de l'Islam", 357.

¹⁵⁹⁹ Pearson, "The Encyclopaedia of Islam and its index", 33.

¹⁶⁰⁰ Schacht, "The Encyclopaedia of Islam", 8; Bearman, *A History of the Encyclopaedia of Islam*, li.

¹⁶⁰¹ Schacht, "The Encyclopaedia of Islam", 10.

¹⁶⁰² Messaoudi, "Charles Pellat (IV): le grand chantier de l'Encyclopédie de l'Islam".

¹⁶⁰³ Muzaffar Iqbal, "Who Speaks for Whom: Authority, Tradition, and Encyclopedias of Islam", *Islam & Science*, 9(1), 2011, 41-2.

çıkıştır. *El*³ yılda dört kez çıkan fasiküllerle çevrimiçi olarak yayımlanmaya başlamıştır.¹⁶⁰⁴

The Encyclopaedia of Islam'ın neredeyse her asırda yenilenen versiyonlarıyla oryantalistlerin İslam ve kültürü konusunda ürettikleri birikimi ve temel paradigmaları koruyup yeniden şekillendirdikleri bir kaynağın ifadesidir. Bu açıdan ansiklopedinin özellikle de ilk basımı İslam'la ilgili görüşler ve üslup bakımından polemik yaklaşımı sürdürse de ikinci ve üçüncü edisyonda üslup ve kullanılan kavramlar bakımından önemli ilerlemelerin kaydedildiği görülmektedir. Ansiklopedi yayın politikası olarak objektif bir tutum benimsediğini söylese de ansiklopedide önyargılı tavırlar ve üslup bakımından oldukça problemlili ifadeler dikkati çekmektedir. Ancak üç edisyonda da ortak olan husus oryantalist paradigmanın devamlılığı, her asırda kendisini yenilemesi ve İslam kaynaklarına ulaşma ve tercüme etme konusunda kendisini her geçen gün daha da ileriye götürmesi yer almaktadır. Ansiklopediyle ilgili dile getirilebilecek diğer bir husus ise ansiklopedinin genel olarak Sünni bakış açısıyla yazılmasıdır. Bu açıdan bazı Şii akademisyenler, Şii bakış açısını göz ardı ettiği gerekçesiyle ansiklopedideki bazı makalelerin yeniden yazılması gerektiğini ifade etmişlerdir.¹⁶⁰⁵

3.2. THE ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM (Birinci Basım, *El*¹)

*El*¹, modern oryantalizmin özlü bir ifadesini oluşturmaktadır ve bu sayede yirminci yüzyılın başlarında İslam araştırmalar d'Herbelot'tan sonra uzun bir fetret döneminin ardından yeniden canlanmaya başlamıştır. Bunda siyasi, kültürel ve sosyo-politik durumun önemli bir rol oynadığı elbette söylenebilir. Ancak yine de tüm bu girişimler ansiklopedik oryantalizmin¹⁶⁰⁶ bir yansımasını oluşturmaktadır.¹⁶⁰⁷

The Encyclopaedia of Islam çeşitli ülkelerden çok sayıda uzmanın ortak çabaları sonucu kolektif bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır.¹⁶⁰⁸ Ansiklopedinin hazırlanması büyük bir bütçe gerektirdiğinden yayıncıların ve hükümetlerin desteğine

¹⁶⁰⁴ Messaoudi, "Charles Pellat (IV): le grand chantier de l'Encyclopédie de l'Islam".

¹⁶⁰⁵ James S. Turner, "A Scholar's Guide to Islam: The Comprehensive and Indispensable Encyclopaedia of Islam", *Humanities*, 11(3), 1990, 32.

¹⁶⁰⁶ Said, *Orientalism*, 16.

¹⁶⁰⁷ Elton L. Daniel, "Encyclopaedia of Islam", *Encyclopaedia Iranica*, Routledge & Kegan Paul, London and Boston 1998, 433-34

¹⁶⁰⁸ Goldziher, "Real-Encyklopädie des Islam", *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, 23, 1908, 116.

önemli oranda ihtiyaç duyulmuştur.¹⁶⁰⁹ Ansiklopedinin üç edisyonunun da yayıncılığını Leiden'daki E.J. Brill üstlenmiştir.¹⁶¹⁰ Ansiklopedi, Uluslararası Akademiler Birliği'nin himayesinde yayımlanmış, bu himaye de ansiklopediye özel bir ilgi duyan ve ansiklopedi işleri için özel bir komite atayan Hollanda Kraliyet Akademisi aracılığıyla yürütülmüştür. Hollanda Kraliyet Akademisi, ansiklopedideki Finans Komitesi'nde yer alan yedi üyesinden üçünü oluşturmaktadır. Ansiklopedinin basım ve dağıtım giderleri Leiden'daki E.J. Brill tarafından karşılanmış, editoryal ve diğer finansman giderlerinde ise çeşitli ülkelerin desteği alınmıştır. Ansiklopedinin birinci edisyon finansmanı St. Petersburg, Budapeşte, Leipzig, Madrid ve Londra temelli kaynaklar tarafından karşılanmış ve bunlar arasında Londra açık ara en yüksek finansman desteğini veren şehir olmuştur. Mali konularda her iki dünya savaşının araya girmesi ve çeşitli nedenlerle sıkıntılar baş göstermiş ve editörler sürekli kaynak arayışına girmişlerdir.¹⁶¹¹ İngilizler; ansiklopediye verdikleri önemli desteklerden ötürü makalelerin yayımlanmadan önce Hindistan Ofisi ve Dışişleri Bakanlığı tarafından kontrol edilmesini ve İngilizlerle ilgili makalelerin en başta yazılmasını istemişler, ancak ansiklopedinin editör başkanı de Goeje bunun mümkün olamayacağını, çünkü ansiklopedinin tarafsız yazılması konusunda büyük hassasiyet gösterdiklerini ve ansiklopedinin bir hükümetin değil, Uluslararası Akademiler Birliği'nin yayını olduğunu dile getirmiştir.¹⁶¹² Anglosaksonların desteği yanında ansiklopediye ikinci en fazla destek sağlayan ülke Hollanda olmuştur. Ansiklopedinin çalışma merkezi, yürütme komitesi başkanı, baş editör, sayman ve eserin yayıncısı tamamen Leiden'da ikamet eden Hollandalılardan oluşmaktaydı.¹⁶¹³

Öte yandan *First Encyclopaedia of Islam*'da kaleme alınan maddelerin birçoğunun araştırma makalesi niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. Birinci baskıda Arap, Fars ve Türklerle ilgili konular daha ağırlıklı olarak ele alınmıştır. Bunun yanı sıra o dönemde İngiliz, Fransız ve Hollanda sömürge topraklarında çalışan oryantalistlerin ansiklopedide Hindistan, Kuzey Afrika ve Endonezya gibi bölgelerle ilgili çok sayıda makalesi bulunmaktadır.¹⁶¹⁴ Ansiklopedinin epistemolojik olarak kendi bilimsel felsefesi

¹⁶⁰⁹ Albert Socin, "Das Projekt einer muhammedanischen Encyklopädie", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)* 51 (1897): 677-78.

¹⁶¹⁰ Goldziher, "Rapport de M. Goldziher sur le projet d'une Encyclopédie musulmane présenté à la Section Islamique le 7 septembre 1897", *Onzième Congrès International des Orientalistes*, 1897, 6-7.

¹⁶¹¹ Bearman, *A History of the Encyclopaedia of Islam*, 43-44.

¹⁶¹² Bearman, , *A History of the Encyclopaedia of Islam*, 39.

¹⁶¹³ Bearman, , *A History of the Encyclopaedia of Islam*, 47.

¹⁶¹⁴ Bosworth, "Report on the Encyclopaedia of Islam", 101.

ya da editoryal ilkelerine dair bir açıklama yayınlamamış, ansiklopedinin sadece önde gelen birkaç oryantalist tarafından hazırlandığını belirtmekle yetinmiştir. Bunun ortaya çıkardığı sorun ise büyük bir bilimsel çalışmada İslam'ı temsil etmeye kimin yetkili olduğu ve bunun gerçeğe ne kadar uygun olarak yapıp yapılmadığı olmuştur. Bu nedenle de ansiklopedide yer alan müelliflerin ele alınmasının bu sorunu önemli oranda aydınlatacağı düşünülmektedir.

3.2.1. Müellif Açısından

First Encyclopaedia of Islam, kolektif bir çalışma sonucunda Avrupa dünyasının önde gelen oryantalistlerinin bir araya gelmesiyle meydana getirilen bir eserdir. Bu açıdan çalışma çeşitli etnik ve dini kökenli araştırmaların birbirleriyle ilişki kurmasını sağlayarak, kişisel olmayan devasa bir çabanın oryaya çıkmasını sağlamıştır.¹⁶¹⁵ Yaklaşık yüz akademisyenin ortak çalışmasıyla tamamlanan bu ansiklopedi¹⁶¹⁶ başta Almanlar olmak üzere¹⁶¹⁷ Fransız, Macar, İngiliz, Hollandalı, İtalyan, Rus Avrupalı oryantalistler tarafından yazılmıştır. Bununla birlikte ansiklopedide Arap ve Türk¹⁶¹⁸ müellifler de sınırlı olarak yer almışlardır.¹⁶¹⁹ Eserde en fazla madde kaleme alan yazar, 330 maddeyle Charles Pellat olmuştur.¹⁶²⁰ Bernard Lewis, ansiklopedide Müslüman ilim adamlarının sınırlı düzeyde yer almasını; Müslümanların kaynak yetersizliği, geniş kütüphanelerinin olmaması, arşivlerin ve diğer araştırma merkezlerinin yetersiz olması gibi nedenlerle açıklamış; ancak bu durumun Leiden'da Princenton'da veya Batı'nın büyük merkezlerinde çalışan Batılı ilim adamları için söz konusu olamayacağını ifade etmiştir.¹⁶²¹ Ancak bunun altyapı ve kaynakla ilgili bir durum değil de, oryantalist politika ile ilgili bir husus olduğu açıktır. Nitekim bu dönemde oryantalist camia henüz Müslümanlarla iş birliği yapacak entelektüel ve siyasi bir düzeye ulaşamamıştı.

¹⁶¹⁵ Max Seligsohn, *L'Encyclopédie de l'Islam: Examen critique des quelques feuilles imprimées jusqu'à présent, donnant les raisons de la lenteur apportée à la publication et de la rédaction défectueuse* (Porte Sainte Catherine: Bruges, 1909), 6.

¹⁶¹⁶ Endress, "Islam An Historical Introduction", 17.

¹⁶¹⁷ Ahmet Zeki Özgöer, "İslam Ansiklopedisine Dair", *İslami Araştırmalar*, 2(6), 1988, 69.

¹⁶¹⁸ M. Fuad Köprülü ansiklopedide yaklaşık on kadar madde yazmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Köprülü, "İslam Ansiklopedisinin Mahiyet ve Kıymeti", 161.

¹⁶¹⁹ Özgöer, "İslam Ansiklopedisine Dair", 69.

¹⁶²⁰ Alain Messaoudi, "Charles Pellat (IV): le grand chantier de l'Encyclopédie de l'Islam", 20 Kasım 2020, <https://devirisillustribusblog.wordpress.com/2020/11/20/charles-pellat-iv-le-grand-chantier-de-lencyclopédie-de-lislam/>.

¹⁶²¹ Lewis, *Islam and the West*, 129.

El¹'da İslam'la ilgili birçok madde bulunmakla birlikte çalışmamızın sınırları açısından burada sadece hadisle ilgili madde yazarları ele alınmıştır. Ansiklopedide hadisle ilgili olarak 22 madde yazarı bulunmaktadır. Bunlar; A.J. Wensinck (ö. 1939), Th. W. Juynboll (ö. 1948), Ignaz Goldziher (ö. 1921), Josef Horovitz (ö. 1931), Joseph Schacht (ö. 1969), Christiaan Snouck Hurgronje (ö. 1936), Carl Brockelmann (ö. 1956), Alfred Guillaume (ö. 1965), H.A.R. Gibb (ö. 1971), G. Levi Della Vida (ö. 1967), V. Vacca, M. Hidayet Hosain, T. Crouther Gordon (ö. 1986), A.S. Fulton, Arthur Schaade (ö. 1952), Carra de Vaux (ö. 1953), Max Seligsohn (ö. 1923), Martin Plessner (ö. 1973), Wilhelm Heffening (ö. 1944), Moh. Ben Cheneb, C. Van Arandonk (ö. 1946), Frantz Buhl (ö. 1932) ve D.B. Macdonald'dan (ö. 1943) oluşmaktaydı. Bunlar arasında ansiklopedide yazdığı başlık sayısı bakımından A.J. Wensinck, Brockelmann, Th. W. Juynboll, Goldziher ve Hurgronje ansiklopedide görüşleri ve kaleme aldıkları maddeler bakımından çıkmaktadır. Bunlardan da hadisle ilgili görüşleri açısından Goldziher paradigma kurucu bir isim olmuştur. Bu açıdan ansiklopedide İslam'la ilgili neredeyse her maddede Goldziher'in düşüncelerinden istifade edilmiştir.¹⁶²²

Hadisle ilgili maddelerin ağırlığı bakımından incelendiğinde ansiklopedide aynı zamanda editörlük görevi icra eden **A.J. Wensinck** ilk sırada yer almaktadır. Yaklaşık 150 madde kaleme alan Wensinck ansiklopedide fıkıh, ibadet, akaid, kalam, hadis, İslam ritüelleri, İslam tarihi, peygamberler tarihi, dinler tarihi, filoloji, edebiyat ve şiir ağırlıkta olmak üzere birçok konuyla ilgili madde kaleme almıştır. İslam'ın neredeyse her konusuyla ilgili bir madde yazan Wensinck ansiklopedik bilgi bakımından öne çıkan “ansiklopedik oryantalist”tir.¹⁶²³ Onun ansiklopedide hadisle ilgili olarak ise “Anas b. Malik”, “al-Tirmidhi”, “al-Nasai”, “al-Tayalisi”, “matn” ve “sunna” maddeleri yer almaktadır.

El¹'ın bir diğer müellifi de **Carl Brockelmann**'dır. Wensinck'ten sonra en çok madde yazan müellifler arasında olan Brockelmann, ansiklopedide yaklaşık 147 madde

¹⁶²² Martin Meir Plessner, “Goldziher, Ignaz”, *Encyclopaedia Judaica* Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, 735.

¹⁶²³ Bu ifade literatürde yaygın olarak kullanılmamasına rağmen, Brockelmann ve Wensinck gibi bazı oryantalistleri bu isim altında ele almanın daha uygun olacağını düşünmekteyiz. Bu yazarları “ansiklopedik” olarak adlandırmamızın nedeni, İslam literatürüne dair ansiklopedik tarzda eserler telif etmeleri nedeniyledir. Çalışmalarındaki kapsamlılık ve derinlik onların ansiklopediye olan katkılarını güçlendirmiştir. İslam literatürüne bu denli vukufiyetleri dolayısıyla hadis ilmi de dahil birçok konuda onların eserlerine başvurulmuştur.

kaleme almıştır. Brockelmann da Wensinck gibi “ansiklopedik oryantalist” ansiklopedik bilgi birikimiyle oldukça öne çıkmaktaydı. Onun Arapça yazma eserler üzerine neşrettiği *Geschichte der arabischen Litteratur* adlı eseri ansiklopedinin temel kaynaklarından birisini oluşturmaktadır. Brockelmann’ın ansiklopedide hadisle ilgili olarak ise “İbn Hibban”, “al-Kastallani”, “al-Bukhari”, “al-Suyuti” maddelerini bulunmaktadır.

Ansiklopedide hadisle ilgili bir diğer madde yazarı **Th. W. Juynboll**’dür. Juynboll fıkıh, ibadet ve hadis gibi birçok konuda yaklaşık 54 madde kaleme almıştır. Hadisle ilgili olarak ise “hadith” maddesini yazmıştır.

El¹’da hadisle ilgili madde kaleme alan ve ansiklopediye görüşleriyle büyük ölçüde damga vuran **Ignaz Goldziher**’in ansiklopedide yaklaşık 32 maddesi bulunmaktadır. Goldziher, hadisle ilgili “ahad”, “ashab”, “athar”, “hasan”, “idjaza”, “Abu Huraira” ve “Ahmed b. Muhammed b. Hanbal” olmak üzere 7 madde kaleme almış; ayrıca hadis, fıkıh, kelam, mezhepler tarihi, edebiyat ve filoloji gibi alanlarda da ansiklopediye büyük bir katkıda bulunmuştur. Goldziher 1921’de öldüğü için ansiklopedide “hadith” maddesi onun tarafından kaleme alınamamıştır. Zira “hadith” maddesinin de içinde olduğu ansiklopedinin ikinci cildi olan (E-K) maddeleri 1927 yılında yayımlanmıştır.¹⁶²⁴

El¹’da hadisle ilgili madde kaleme alan bir diğer müellif **Josef Horovitz**’dir. Horovitz’in ansiklopedide yaklaşık 24 maddesi bulunmaktadır. Hadisle ilgili olarak ise “al-Zuhri” maddesini kaleme almıştır. Horovitz’in yazdığı madde başlıkları dikkate alındığında Hindistan’da görev alması nedeniyle onun Hint tarihi ve edebiyatı üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Yukarıda bahsi geçen bu müelliflerin ansiklopedide kaleme aldıkları tüm maddeler Ek 3’te ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

Hadisle ilgili madde yazan bir diğer müellif de **Joseph Schacht**’tır. Schacht fıkıh, ibadet ve hadis olmak üzere birçok konuda madde kaleme almıştır. Onun ansiklopedide yaklaşık 22 maddesi bulunmaktadır. Hadisle ilgili olarak ise “usul” ve “Malik b. Anas” maddelerini yazmıştır. *El¹*’da bahsi geçen bu müelliflerin yanı sıra başka bazı müellifler de bulunmaktadır. Bunları kaleme aldıkları maddelere göre ele almak gerekirse “da’if” maddesini A.S. Fulton, “fard” maddesini A. Schaade, “sahib” maddesini T. Crouther Gordon, “sahih” maddesini Guillaume, “tadlis” maddesini M. Hidayet Hosain, “Aisha” maddesini M. Seligsohn, “Urwa b. al-Zubair” maddesini V. Vacca, “Sufyan al-Thawri”

¹⁶²⁴ Schacht, “The Encyclopaedia of Islam”, 8; Gaborieau, “Encyclopédi de l’Islam”, 357.

maddesini M. Plessner, “al-Darakutni” ve “al-Nawawi” maddesini Heffening, “al-Dhahabi” maddesini Moh. Ben Cheneb, “al-Khatib al-Baghdadi” maddesini ise W. Marçais kaleme almıştır.

3.2.1.1. Bölge-Şehir

Modern oryantalizm döneminde Hollanda ve Almanya daha yoğun olmak üzere Avrupa’nın birçok şehrinden gelen oryantalistler ansiklopedide yer almıştır. Klasik oryantalizm döneminde Paris şehrinin merkez olmasına karşın, modern dönemde *The Encyclopaedia of Islam*’a da ev sahipliği yapması nedeniyle Leiden, diğer merkezlere nazaran daha ön plana çıkmıştır.¹⁶²⁵ *The Encyclopaedia of Islam*’da hadislerle ilgili madde kaleme alan oryantalistler yaşadıkları bölge ve seyahat ettikleri şehirler açısından aşağıda ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

- Ignaz Goldziher, Yahudi bir ailenin çocuğu olarak 1850 yılında Macaristan’ın **Zigetvar** şehrinde doğmuştur.¹⁶²⁶ Daha sonra Macar kültür bakanının bursuyla **Berlin, Leipzig, Leiden** ve **Viyana**’ya araştırmak yapmak üzere gitmiştir.¹⁶²⁷ 1874’te **İstanbul, Beyrut, Şam, Kudüs** ve **Kahire** başta olmak üzere birçok Müslüman şehri ziyaret etmiştir.¹⁶²⁸ Goldziher 1921 yılında Macaristan’da ölmüştür.¹⁶²⁹

- Christiaan Snouck Hurgronje, 1857 yılında Hollanda’nın Oosterhout şehrinde doğmuştur. Teoloji okumak için **Leiden**’a gitmiş,¹⁶³⁰ **Strasbourg**’da dönemin önde gelen Alman şarkiyatçılarından Theodor Nöldeke’den dersler almıştır. Hurgronje 1884’ten 1885’e kadar Arabistan’da **Cidde**’de kalmış, 1889 yılında Hollanda’ya dönmüştür. Daha sonra **Hindistan**’a gitmek üzere görevlendirilmiştir. 1898’de ise **Endonezya** Açe’ye gitmiş ve burada yedi ay kalmıştır.¹⁶³¹ Hurgronje 1939 yılında Leiden’da ölmüştür.¹⁶³²

¹⁶²⁵ Muzaffar Iqbal, “Who Speaks for Whom: Authority, Tradition, and Encyclopedias of Islam”, *Islam & Science*, 9(1), 2011, 40-41.

¹⁶²⁶ Jung, *Orientalists*, 171.

¹⁶²⁷ Fück, *Die Arabischen Studien in Europa*, 227.

¹⁶²⁸ Ignaz Goldziher, *Tagebuch*, (ed. Alexander Scheiber), E.J. Brill, Leiden 1978, 57.

¹⁶²⁹ Mehmet S. Hatiboğlu, “Goldziher, Ignaz”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 102.

¹⁶³⁰ P.A. Van der Lith ve Joh. F. Snelleman, “Snouck Hurgronje (Christiaan)”, *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, E.J. Brill, Leiden 1902, 648.

¹⁶³¹ Lith, Snelleman, “Snouck Hurgronje (Christiaan)”, 649.

¹⁶³² İsmail Hakkı Göksoy, “Snouck-Hurgronje, Christiaan”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 340-41.

- Theodorus Willem Juynboll, 1866 yılında **Hollanda**'nın Delft şehrinde doğmuştur. Hollanda sömürgesinde olan **Doğu Hint Adaları**'na gitmiş ve bir süre orada yargı pozisyonunda görev almış ve ardından **Leiden**'a dönmüştür.¹⁶³³ Juynboll 1948 yılında ölmüştür.¹⁶³⁴

- Carl Brockelmann, 1868'de Almanya'da Rostock'ta doğmuştur. Eğitimi Rostock, **Breslau** ve **Strasburg**'da almıştır.¹⁶³⁵ Hayatının ilk yılları, yüksek hedefler ve büyük başarılarla dolu ikinci Alman İmparatorluğu (1871-1918) döneminde geçmiştir.¹⁶³⁶ Brockelmann, 1888 yılında **Strasburg**'a,¹⁶³⁷ 1892'de Breslau'ya gitmiştir. Daha sonra yazma eserlerden faydalanmak üzere **İstanbul**'a gelmiş, 1895 yılında ise **Londra**'ya gitmiştir.¹⁶³⁸ 1900 yılında Breslau'da, 1903 yılında **Königsberg**'de, 1910 yılında Halle'de, 1922 yılında **Berlin**'de bulunmuş ve 1923 yılında tekrar Breslau'da bir kürsüye atanmıştır.¹⁶³⁹ 1937'de ise savaş nedeniyle Breslau'dan ayrılmıştır.¹⁶⁴⁰ Brockelmann 1956 yılında ise **Halle/Saale**'de ölmüştür.¹⁶⁴¹

- Josef Horovitz, 1874 yılında Almanya'nın **Lauenburg** şehrinde doğmuştur. Hayatının ilerleyen dönemlerinde **Berlin** Üniversitesinde çalışmıştır.¹⁶⁴² 1905-1906 arası yıllarda Filistin'deki İslam fetihleri meselelerini araştırmak ve orada bulunan Arapça yazma eserler üzerine inceleme yapmak üzere **İstanbul**, **Mısır**, **Filistin** ve **Suriye**'ye gitmiştir.¹⁶⁴³ 1907'den 1914'e kadar **Hindistan**'da çalışmıştır. Horovitz Almanya'ya

¹⁶³³ N. Japikse, "Juynboll, Prof. Mr. Dr. Theodorus Willem", içinde *Persoonlijheden in het Koninkrijk der Nederlanden in Woord en Beeld Nederlanders en hun Werk*, Van Holkema & Warendorf N.V., Amsterdam 1938, 769.

¹⁶³⁴ Frederick de Jong, "Juynboll, Theodorus Willem", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 588.

¹⁶³⁵ Rudolph Sellheim, "Brockelmann, Carl", *Encyclopædia Iranica* (London and New York: Routledge & Kegan Paul, 1990, 456.

¹⁶³⁶ Rudolph Sellheim, "Aufzeichnungen und Erinnerungen von Carl Brockelmann: als Manuskript herausgegeben von", *Oriens*, 27-28(1), 1981, 2.

¹⁶³⁷ Sellheim, "Aufzeichnungen und Erinnerungen von Carl Brockelmann: als Manuskript herausgegeben von", 22-3.

¹⁶³⁸ Sellheim, "Aufzeichnungen und Erinnerungen von Carl Brockelmann: als Manuskript herausgegeben von", 26-8.

¹⁶³⁹ Sellheim, "Brockelmann, Carl", 456.

¹⁶⁴⁰ Sellheim, "Aufzeichnungen und Erinnerungen von Carl Brockelmann: als Manuskript herausgegeben von", 2.

¹⁶⁴¹ Sellheim, "Brockelmann, Carl", 456.

¹⁶⁴² Bu madde Encyclopaedia Hebraica'dan alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bjorn Siegel, "Horovitz, Josef", *Encyclopaedia Judaica* (United States of America: Keter Publishing House Ltd., 2007, 529.

¹⁶⁴³ Ziya Yılmaz, "Horovitz, Josef (Chajim)", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 242.

döndükten sonra 1914'ten 1931'deki ölümüne kadar **Frankfurt** Üniversitesinde çalışmalar yapmıştır.¹⁶⁴⁴

- Arent Jan Wensinck, 1882'de Hollanda'nın güneyinde bir kasaba olan Aarlanderveen'de doğmuştur. İlkokulu babasının o yıllarda çalıştığı Nijkerk'te, ortaokulu Amersfoort'ta okumuş, üniversiteyi de **Leiden**'da okuyarak 1901 yılında mezun olmuştur. Daha sonra **Utrecht**'te öğrenimine devam etmiş, doktora tezi için bir süre **Berlin** ve **Heidelberg**'de çalışmış ve doktorasını Leiden'da tamamlamıştır. Wensinck 1939 yılında ise ölmüştür.¹⁶⁴⁵

- Joseph Schacht, Kuzey **Polonya**'da Silezya'ya bağlı Ratibor'da doğmuştur. 1920'de, Breslau'da üniversite eğitimini tamamlamış, doktorasını ise **Leipzig** Üniversitesi'nde yapmıştır. 1925'lerde Christiaan Snouck Hurgronje ile çalışmak için **Leiden**'a gitmiş, daha sonra Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da seyahatine çıkarak **Suriye**, **Mısır** ve **Türkiye**'ye ve Arap dünyasının birçok bölgesini ziyaret etmiştir. Schacht savaş nedeniyle 1934'te Almanya'dan ayrılarak,¹⁶⁴⁶ **İngiltere**'ye gelmiş ve burada **Londra** Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları Okulunda göreve başlamıştır. 1944'te Londra'dan **Oxford**'a taşınmış ve 1946'da Oxford Üniversitesinde Arapça ve İslam dini ve kültürüyle ilgili dersler vermeye başlamış, ardında 1947 yılında buraya **öğretim görevlisi** olarak atanmıştır. Daha sonra **Leiden**'e gitmiş,¹⁶⁴⁷ ancak Leiden'daki akademik çevre ile anlaşmazlığa düştüğü için 1957-1958 yıllarında **Kolombiya** Üniversitesine gelmiş ve burada **profesör** olarak atanmıştır. Schacht 1969 yılında New Jersey'de ölmüştür.¹⁶⁴⁸

3.2.1.2. Eğitim-Meslek

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Avrupa dünyasında İslam, kimi zaman bir ideal ve hayranlık göstergesi kimi zaman da İncil'in gerçek anlamını bulmak için bir araç konumundaydı. Bu dönemde sömürge topraklarına dair kaynak sağlama amacıyla filolojiyle ilgili çalışmalar artmaya başlamış, Batılılar arasında Arapça, Süryânice,

¹⁶⁴⁴ Bu madde Encyclopaedia Hebraica'dan alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Siegel, "Horovitz, Josef", 529.

¹⁶⁴⁵ Johan Huizinga, "Levensbericht van Arent Jan Wensinck", *Verzamelde werken. Deel 6. Biografie*, (ed. L. Brummel), H.D. Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem 1950, 518-19.

¹⁶⁴⁶ Jeanette Wakin, *Remembering Joseph Schacht (1902-1969)*, MA: Islamic Legal Studies Program, Cambridge 2003, 1-4.

¹⁶⁴⁷ Wakin, *Remembering Joseph Schacht*, 5-8.

¹⁶⁴⁸ Bedir, "Schacht, Joseph", *DİA*, XXXVI, 224.

Türkçe, Cava dili, Malayca başta olmak üzere Doğu dillerinin lehçelerine dair derin bir ilgi ortaya çıkmıştır. Filolojik çalışmaların yanı sıra bu dönemde, teoloji çalışmaları da öne çıkmaya başlamış ve İncil'in gerçek bağlamını ve anlamını kavramak amacıyla Yahudi felsefesi, Talmud, İslam kültürü, Kur'ân ve hadis olmak üzere geniş bir öğrenme alanı meydana gelmiştir. Modern dönemdeki bir oryantalist, klasik döneme kıyasla Doğu hakkında daha derin bir bilgiye sahipti ve bu bilgisinin pratik hayatta bir karşılığı vardı. Bu açıdan Müslümanların dillerinin, kültürlerinin ve dinlerinin öğrenilmesi oryantalizme geniş bir yelpaze sunmuş ve böylece Hristiyanlıkla ve Yahudilikle karşılaştırmalar yapılarak İslam'la ilgili araştırmaların önü açılmıştır. Bu da hem Hristiyanlığı hem de İslam'ı öğrenmede çift yönlü bir bakış açısı sunarak bu alanlara dair eleştirel bir yaklaşım imkânı sağlamıştır. Bunlardan hareketle modern dönemde *The Encyclopaedia of Islam*'da hadis maddesi kaleme alan müelliflerin eğitim ve meslek bilgileri aşağıda verilmiştir.

- Ignaz Goldziher; daha çocuk yaşlarda dini edebiyata ilgi duymaya başlamış¹⁶⁴⁹ ve henüz on iki yaşındayken Yahudi ayininin eleştirisi üzerine bir eser yazmıştır. Goldziher; küçük yaşlardan itibaren **İncil** ve **İbranice**de eğitime başlamış, sekiz yaşında ise **Talmud** üzerine eğitim almıştır. Daha sonra İbranice, Orta Çağ **Yahudi felsefesini** okumaya başlamış ve 1862'de, *Sikhat Yitzhak* (İshak'ın Söylemi) adını verdiği Yahudi ayinlerinin tarihi üzerine kısa bir kitap yazmıştır.¹⁶⁵⁰ Henüz on beş yaşında iken altı yüz ciltlik bir kütüphaneye sahip olan Goldziher, Budapeşte Üniversitesine kaydolarak burada **felsefe**, **dilbilim** ve **doğu dilleri** dersi almıştır.¹⁶⁵¹ Hayatının ilerleyen yıllarında İslam araştırmalarında edebi tenkidin ilk uygulayıcısı olan Abraham Geiger (ö. 1874) ve Viyana'da ise Alfred von Kremer'in (ö. 1889)¹⁶⁵² öğrencisi olarak **tarihsel tenkit yöntemi** konusunda bu iki oryantalistin etkisinde kalmıştır. 1869-1870 yıllarında **Arapça** öğrenmiş¹⁶⁵³ ve sağlam bir gramer eğitimi alarak **filolojik temelli metin yorumlama** biliminde uzmanlaşmıştır.¹⁶⁵⁴ 1872'de, yirmi iki yaşındayken **öğretim görevlisi** olarak atanmış, **Arap filolojisi**, **İslam mezhepleri**, **İslam kültürü**, **Kur'ân**, **tefsir** ve **hadis** üzerine birçok eser kaleme almış, aynı zamanda, birçok maddeyle katkıda bulunduğu

¹⁶⁴⁹ Jung, *Orientalists*, 171.

¹⁶⁵⁰ Fück, *Die Arabischen Studien in Europa*, 227.

¹⁶⁵¹ Jung, *Orientalists*, 171.

¹⁶⁵² Simon, *Ignác Goldziher: His Life and Scholarship as Reflected in His Works and Correspondence*.

¹⁶⁵³ Jung, *Orientalists*, 171.

¹⁶⁵⁴ Fück, *Die Arabischen Studien in Europa*, 227.

First Encyclopaedia of Islam'ın da kurucu editörlerinden biri olmuştur.¹⁶⁵⁵ Goldziher, İslam'la ilgili görüşleri açısından İslam'a hayranlık duyduğunu belirten ifadeler yanında İslam'la ilgili pek çok yerde de ön yargısına esir olmaktan kurtulamamıştır.¹⁶⁵⁶

- Christiaan Snouck Hurgronje; Leiden'da **teoloji** ve göstergebilim okumuş, daha sonra **Arapça** öğrenimine yönelmiştir. Eğitiminde Strasbourg'da derslerine katıldığı Theodor Nöldeke önemli rol oynamıştır. İslam'ı ancak kendi topraklarına giderek doğru bir şekilde anlayabileceğini düşünerek İslam ülkelerindeki birçok ülkeyi ziyaret etmiştir. Bunun için Avrupa üniversitelerinde kendisine gelen tekliflerden dolayı Cambridge ve Leiden gibi üniversitelerdeki kariyerinden vazgeçerek Doğu ülkelerinde kalmayı tercih etmiştir. Buralarda kaldığı süre içinde **Malayca** ve **Cava** dilini iyi bir şekilde öğrenmiş, 1891'de **Doğu dilleri ve Müslüman Hukuku Danışmanı** olarak Hindistan Servisi'ne atanmıştır.¹⁶⁵⁷ Hurgronje'nın Hindistan Servisi'nde çalıştığı sırada sömürge hükümetine yakın bir duruş sergilemesi onun Müslümanlar arasında "Hollandalı emperyalistlerin müftüsü" denilmesine yol açmıştır.¹⁶⁵⁸

- Theodorus Willem Juynboll; Hollanda'da akademik çalışmalarıyla ünlü bir aileye mensuptu ve bu aile kamu yönetimi, girişimcilik ve zaman zaman da savaşçılık gibi alanlarda bazı bilimsel yetkinliklere sahipti. Oryantalist araştırmalara yönelim, bu aileden ilk olarak Theodorus Willem Johannes Juynboll (ö. 1861) ile başlamış, daha sonra Abraham Willem Theodorus Juynboll (ö. 1887) ve bizim de burada konu edindiğimiz ansiklopedi müelliflerinden Theodorus Willem Juynboll (ö. 1948) ile devam etmiştir.¹⁶⁵⁹ Juynboll; **Leiden**'da eğitim görmüş ve İslam araştırmalarında önemli bir yere sahip olan de Goeje, Snouck Hurgronje, Nöldeke, Goldziher ve Wellhausen gibi oryantalistlerden

¹⁶⁵⁵ Michael L. Miller, "European Judaism and Islam: The Contribution of Jewish Orientalists", *A History of Jewish-Muslim Relations from the Origins to the Present Day*, (ed. Abdelwahab Meddeb, Benjamin Stora, Princeton University Press, Princeton-Oxford 2013, 831-33.

¹⁶⁵⁶ M. Said Hatiboğlu, Goldziher'i önemli bir ilim adamı görmekle birlikte onun pek çok yerde hissiyatına mağlûp olduğunu, haksız ve yanlış sonuçlara da vardığını söylemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Said Hatiboğlu, "Goldziher, Ignaz", XIV, 103. Ayrıca bu konuda Tahsin Güngör onun "İslam'ı Mekke'nin Yahudileştirilmiş dini adeti" olarak gördüğü için bu bakış açısının onun bütün çalışmalarını yönlendirdiğini ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Güngör, "Goldziher, Ignaz", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXIV, 340-1.

¹⁶⁵⁷ Lith ve Snelleman, "Snouck Hurgronje (Christiaan)", 648-9.

¹⁶⁵⁸ İsmail Hakkı Gürsoy, "Snouck Hurgronje, Christiaan", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, 340-1.

¹⁶⁵⁹ Petra M. Sijpesteijn, Camilla Adang, "Islamic Studies as a Legacy: Remembering Gautier Juynboll", *Islam at 250: Studies in Memory of G.H.A. Juynboll*, Leiden and Brill, Boston 2020, xxii-xxiii.

dersler almıştır.¹⁶⁶⁰ Juynboll; **hukuk** ve **Doğu dillerinde** eğitimler alarak **hadis** ve **İslam hukuku** alanında uzmanlaşmıştır. 1903 yılında de Goeje'nin yardımcısı olarak hem Leiden Akademisinin Arapça el yazmalarının katalogunu düzenlemiş hem de Buhârî'nin *Le recueil des traditions Mahométones par El-Bokhari* adlı eserinin baskısını üstlenmiştir.¹⁶⁶¹ Aynı yılda İslam hukuku üzerine bir el kitabını ve aynı zamanda sömürge memurlarının **Hint Adaları**'ndaki kariyerlerine hazırlık olarak faydalandıkları *Handleiding tot de kennis van de Mohammedaansche Wet* adlı eserini yayınlamıştır.¹⁶⁶² Juynboll **Hint Adaları**'nda çalıştığı sırada İslâmî araştırmalarını sömürge yönetiminin ihtiyaçlarına paralel bir şekilde yürütmüştür.¹⁶⁶³ 1914'te Amsterdam Kraliyet Bilimler Akademisi üyeliğine atandıktan sonra 1917'de Utrecht'te **İbrani ve İsrailiyat Araştırmaları Profesörü** olmuştur. 1927'den itibaren, özellikle Utrecht'te okuyan geleceğin Danimarkalı devlet memurlarının yararlanması amacıyla 1927'ye kadar burada bazı dersler vermiştir.¹⁶⁶⁴

- A.J. Wensinck; Utrecht'te **Sami edebiyatı** alanında eğitim görmüş, daha sonra doktorasını Leiden'da almıştır. Leiden'da Snouck Hurgronje'dan doktora yapan ilk kişi olarak, 1908'de *Mohammed en de Joden te Medina* adlı tezini savunmuştur. Aynı yıl Utrecht ve Amersfoort dilbilgisi okullarında **İbranice öğretmeni**, daha sonra Utrecht Üniversitesinde **Süryânîce ve Aramice özel öğretim görevlisi** olmuştur. *The Encyclopaedia of Islam*'ın da editörlüğünü yapan Wensinck, 1912'de Leiden'da İbranice kürsüsüne getirilmiştir. Wensinck eğitim gördüğü yıllar boyunca çok yönlü ve son derece yetenekli bir **Semitist** uzmanı olarak aynı zamanda İbraniceyi; Utrecht'teki hocası Houtsma'dan Aramice, Süryânîce ve Arapçayı son olarak da Etiyopya dilini öğrenmiştir. Onun en önemli projesi 1916 yılında yayınladığı *Concordance* olmuştur. Bu proje İslam araştırmaları alanındaki kaynak sorununu büyük ölçüde gidererek eleştirel araştırmaların önünü açmada önemli bir adım olmuştur.¹⁶⁶⁵ Bunun yanı sıra *First Encyclopaedia of Islam*'ın yazarlarından olan Juynboll'ün ansiklopedide özellikle "İbrâhîm" maddesinde diğer dinlerin kutsal metinlerinden yapılan alıntıların zamanla

¹⁶⁶⁰ Fück, *Die Arabischen Studien in Europa*, 325-26.

¹⁶⁶¹ Japikse, "Juynboll, Prof. Mr. Dr. Theodorus Willem", 769.

¹⁶⁶² Sijpesteijn, Adang, "Islamic Studies as a Legacy: Remembering Gautier Juynboll", xxii-xxiii.

¹⁶⁶³ Frederick de Jong, "Juynboll, Theodorus Willem", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 587.

¹⁶⁶⁴ Japikse, "Juynboll, Prof. Mr. Dr. Theodorus Willem", 769.

¹⁶⁶⁵ Huizinga, "Levensbericht van Arent Jan Wensinck", 518-9.

hadis formuna kavuştuğuna ilgili argümanları büyük bir eleştiriye uğramış ve bu nedenle Mısır Kralı Fuâd tarafından 1932’de Kahire’de kurulan Mecmau’l-lugati’l-Arabiyye’ye alınmamıştır.¹⁶⁶⁶

- Carl Brockelmann; erken yaşlarda **İbranice, İngilizce, Fransızca** dersleri almış,¹⁶⁶⁷ daha sonra **Doğu** alanına ilgi duymaya başlamıştır. Aynı zamanda bir Türkolog olan Brockelmann, **dil bilime** olan sempatisiyle tanınmıştır. **İbraniceyi** öğrendikten sonra İncil’deki **Aramice** üzerine çalışmaya başlayan Brockelmann bununla ilgili bir gramer kitabı yazmıştır. İlkokul öğrencisiyken **Süryânîceyi** öğrenmiş, 1886’da liseden mezun olduğunda, Berlin’de konsolosluk ve elçilik hizmetlerinde bulunmuştur. Daha sonra **sömürgelerde** diplomat yetiştirmek için kurulan **Şarkiyat Semineri**’ne katılmış ve burada şarkiyat ilmi yanında **klasik filoloji** ve **tarih** dersleri de almıştır.¹⁶⁶⁸ Yirmi yaşına geldiğinde Rostock Üniversitesine girmiş ve burada Doğu dilleri yanında eski Yunanca ve Latince de öğrenmiştir. Daha sonra Sami dillerinin mukayeseli gramere başlamasının önünü açan **Arapça** ve **Etiyopya dilini**, kendi başına ise Türkçeyi öğrenmiştir.¹⁶⁶⁹ 1888 yılında Strasbourg’a dönemin en ünlü oryantalisti Nöldeke’nin yanına gitmiş ve burada **Doğu araştırmalarına** yönelerek bu alanda bazı araştırmalar yapmıştır. Sonraki yıllarda **Sanskritçe, Ermenice** ve **Kiptîce** öğrenmiştir.¹⁶⁷⁰ 1890 yılında doktorasını alarak, aynı yıl **Protestan Dilbilgisi Okulu**’nda göreve başlamıştır. Ancak orada kendisi için uygun bir pozisyon bulamayınca 1892’de Breslau’ya gitmiştir.¹⁶⁷¹ 1900 yılında Breslau’da, 1903’te Königsberg’de, 1910’da Halle’de, 1922’de Berlin’de bulunmuş ve 1923 yılında tekrar Breslau’da bir **kürsüye atanmıştır**.¹⁶⁷² Brockelmann burada Yahudi asıllı bazı akademisyenleri himaye ettiği için baskıya uğramış, Hitlerin iktidara gelmesiyle istifa

¹⁶⁶⁶ Fatma Kızıl, “Wensinck, Arent Jan”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XXXXIII, 158-9.

¹⁶⁶⁷ Rudolph Sellheim, “Aufzeichnungen und Erinnerungen von Carl Brockelmann: als Manuskript herausgegeben von”, *Oriens* 27-28(1), 1981, 19.

¹⁶⁶⁸ Sellheim, “Aufzeichnungen und Erinnerungen von Carl Brockelmann: als Manuskript herausgegeben von”, 20-1.

¹⁶⁶⁹ Muhammed Hamidullah, “Carl Brockelmann (1868-1956)”, *İslam Tetkikleri Dergisi* 8(1-4), 1984, 244.

¹⁶⁷⁰ Sellheim, “Aufzeichnungen und Erinnerungen von Carl Brockelmann: als Manuskript herausgegeben von”, 2223.

¹⁶⁷¹ Sellheim, “Aufzeichnungen und Erinnerungen von Carl Brockelmann: als Manuskript herausgegeben von”, 25, 26-8.

¹⁶⁷² Sellheim, “Brockelmann, Carl”, 456.

etmek zorunda kalmış ve 1935 yılında emekliye ayrılmıştır. 1947 ve 1953 yılları arasında Halle Üniversitesine tekrar dönerek hayatının sonuna kadar burada dersler vermiştir.¹⁶⁷³

- Josef Horovitz; Berlin Üniversitesinde Edward Sachau (ö. 1930) ile çalışmış ve 1902'den itibaren orada dersler vermiştir. 1907'de gittiği Hindistan'da "Aligarh Muhammedan Anglo-Oriental College"da **Arapça** öğrenmiş ve burada Hindistan hükümeti için **İslami yazılar sorumlusu** olarak görev yapmıştır.¹⁶⁷⁴ Almanya'ya döndükten sonra 1914'ten ölümüne kadar Frankfurt Üniversitesinde **Sami Dilleri Kürsüsü**'nde **Tevrat tefsiri**, **Talmud** literatürü ve **İslam** araştırmaları üzerine dersler vermiştir.¹⁶⁷⁵ Kuruluşundan itibaren İbrani Üniversitesinin mütevelli heyetinin bir üyesi olarak burada **Doğu çalışmaları** bölümünü kurmuştur. Horovitz kendini önce **Arap tarihi edebiyatı**, sonra da erken dönem **Arap şiiri** çalışmalarına adanmıştır. En önemli çalışması, hayatı sürecince tamamlayamadığı bir **Kur'ân tefsiri** olmuştur. *Koran Studien* (1926) adlı eserinde Hz. Muhammed ve onun selefleri tarafından kullanılan dilin detaylı analizi yapmış ve ilk metinlerin incelenmesinden elde edilen **tarihsel iç görülerden oluşan yöntemini** uygulamıştır.¹⁶⁷⁶

- Joseph Schacht;¹⁶⁷⁷ hayatının ilk yıllarında Ratibor'daki **hümanist okuluna** katılarak **Latince**, **Yunanca**, **Fransızca** ve **İngilizce** okumuş ve burada Sami dilleriyle tanışarak İbranice öğrenmiştir. 1920'de, klasik dilde ve Sami dillerinde uzmanlaştığı Breslau'daki **teolojik** çalışmalarla üniversite eğitimine başlamıştır. Schacht, **Arapça** ve **Farsça** öğrenerek bu yayınlardan sorumlu olduğu Enformasyon Bakanlığı'nda görev almıştır. Daha sonra **Londra Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları Okulu**'nda çalışmaya devam etmiş, İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, devletin kendisinden istediği talepler azalmaya başlayınca bilimsel çalışmalarına daha fazla zaman ayırabilmiştir. 1944'te Londra'dan **Oxford**'a taşınmış ve 1946'da Oxford Üniversitesi'nde **Arapça** ve **İslam** üzerine dersler vermiş, daha sonra ise **Leiden Üniversitesi**'ne **Arapça profesörü** olarak atanmıştır.¹⁶⁷⁸ *Studia Islamica*'nın ve 1953 ve

¹⁶⁷³ Nuri Yüce, "Brockelmann, Carl", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, VI, 335.

¹⁶⁷⁴ Bu madde Encyclopaedia Hebraica'dan alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Siegel, "Horovitz, Josef", 529.

¹⁶⁷⁵ Ziya Yılmaz, "Horovitz, Josef (Chajim)", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 242.

¹⁶⁷⁶ Siegel, "Horovitz, Josef", 529.

¹⁶⁷⁷ Kızıl

¹⁶⁷⁸ Wakin, *Remembering Joseph Schacht (1902-1969)*, 5-8.

1954'te *New Encyclopaedia of Islam*'ın editörlüğünü yapan Schacht'ın¹⁶⁷⁹ birincil çalışma alanı ve yaşamının sonuna kadar ilgisinin çoğu **İslam hukuku** üzerine olmuştur.¹⁶⁸⁰

3.2.1.3. Dini, Mezhebi - Etnik Köken

*El*¹'da hadis maddesi kaleme alan müellifleri çeşitli açılardan sınıflandırmak mümkündür. Yapılacak olan bu tasniften biri de müellifleri dini köken açısından tasnif etmektir. Burada Hristiyan ve Yahudi oryantalistler adıyla iki grup öne çıkmaktadır.

1. Hristiyan oryantalistler: Hristiyan oryantalistler arasında Snouck Hurgronje, Th. W. Juynboll, A.J. Wensinck, Carl Brockelmann ve Joseph Schacht bulunmaktadır. Bunlar Hristiyanlık içerisinde Protestan mezhebine mensupturlar.

2. Yahudi oryantalistler: *El*¹'da Hristiyanların daha baskın olmalarına rağmen az sayıda da olsa Yahudi oryantalistlerin bulunduğu görülmektedir. Yahudi oryantalistler arasında Ignaz Goldziher ve Josef Horovitz yer almaktadır. Bunlar Yahudilik içerisinde reformist gruba mensupturlar. *El*¹'ın öncülerinden olan Goldziher kendisi gibi Yahudilerin de ansiklopedide yer almalarını istemiş ve bu nedenle modern Siyonizmin kurucu babalarından olan Theodor Herzl'i (ö. 1904) ansiklopediye dahil etmek için birtakım girişimlerde bulunmuştur.¹⁶⁸¹

Hristiyan ve Yahudi oryantalistlerin İslam araştırmaları konusunda ortaya koyduğu bu birikim daha sonra Hristiyan ve Yahudi oryantalizminin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Hristiyan ve Yahudi Oryantalizmi

On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Hristiyan oryantalistler, Kitab-ı Mukaddes'in tefsiri için İncil'in bağlamına dönmek,¹⁶⁸² Hristiyan toplumunu ve kilisesini reforme etmek¹⁶⁸³ amacıyla başta Yahudilik ve İslam olmak üzere diğer dinler üzerinde bazı araştırmalara başlamışlardır. Hristiyan oryantalistler, Hristiyanlığın

¹⁶⁷⁹ Wakin, *Remembering Joseph Schacht (1902-1969)*, 9.

¹⁶⁸⁰ Wakin, *Remembering Joseph Schacht (1902-1969)*, 13.

¹⁶⁸¹ Ormos István, "Goldziher's Mother Tongue A Contribution to the Study of the Language Situation in Hungary in The Nineteenth Century", *Goldziher Memorial Conference*, (ed. Éva Apor), Library of the Hungarian Academy Sciences, Budapest 2000, 192-94.

¹⁶⁸² Miller, "The 'Antiquarianization'", 463-65; Fück, *Die Arabischen Studien in Europa*, 102.

¹⁶⁸³ Burman, *Latince Kur'an Çevirileri 1140-1560*, 145.

yayılması ve yeniden reforme edilmesi için Doğu ve İslam araştırmalarını bir araç olarak kullanmışlar ve Aramice, İbranice, Arapça ve Farsça öğrenimini Hristiyan gelişimi içinde yeniden canlandırmaya çalışmışlardır. Sömürgecilik ve diğer yandan dini kaygılarla bağlantılı olarak ideolojik bir yaklaşımla, genelde Doğu ve özelde İslam bilimine yönelmişlerdir. Onların bu çabası neticede “Hristiyan oryantalizmi”nin meydana gelmesini sağlamıştır. Sömürgeci ve misyoner amaçların öncülük ettiği Hristiyan oryantalizminin öncelikli amacı sömürgecilik konusunda kendilerine destek sağlayacak araştırmalara yönelmek olmuştur. Bu nedenle Hollandalı İslam araştırmacılarından aynı zamanda *El¹*’in de madde yazarlarından olan Snouck Hurgronje ve Th.W. Juynboll, Hollanda sömürge politikasına ve misyonerlik faaliyetlerine destek sağlamak için Hindistan topraklarına giderek bu topraklarda İslam’la ilgili bazı çalışmalar yapmışlardır.¹⁶⁸⁴

Batı’da Hristiyan İslam araştırmalarının uzun bir geçmişi olmasına rağmen Yahudilerin de ilk dönemlerden itibaren bu alana önemli bir katkıda bulundukları ve yetiştirdikleri ilim adamlarıyla bu alanda öncü bir role sahip oldukları bilinmektedir.¹⁶⁸⁵ Aydınlanma Dönemi’nde Hristiyan oryantalistler daha fazla etkin rol alırken, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Yahudi oryantalistlerin de öne çıkmaya başladığı görülmektedir. Bu dönemde Abraham Geiger’in (ö. 1874) *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen?* (Muhammed Yahudilikten Ne Aldı?) adlı çalışması¹⁶⁸⁶ ve daha sonra tarihsel tenkit yöntemini *Geschichte der Chaliphen* (Halifeler Tarihi) adlı eserinde uygulayan Gustav Weil’in (ö. 1889) ve İslam araştırmalarının kurucu ismi Ignaz Goldziher’in eserleriyle Yahudiler bu alanda kurucu ve öncü bir role sahip olmuşlardır. Hristiyan oryantalizminin aksine Yahudi oryantalizmi hem Yahudiliği Hristiyanlığa karşı savunmak hem de İslam’ı araştırmak suretiyle Yahudiliği reforme etmeyi amaçlamıştır. İslam araştırmalarının hem Protestanlığın hem de liberal Yahudiliğin oluşumunda etkili olduğunu söylemek mümkündür. Yahudi oryantalizmin olgunlaşma aşaması Goldziher’le birlikte gerçekleşmiş ve Goldziher ortaya koyduğu görüşler

¹⁶⁸⁴ Lith, Snelleman, “Snouck Hurgronje (Christiaan)”, 648-9; Japikse, “Juynboll, Prof. Mr. Dr. Theodorus Willem”, 769.

¹⁶⁸⁵ Yahudi oryantalizmiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hafize Yazıcı, “A Study on the Historical Foundations of Jewish Orientalism: Ignaz Goldziher Example”, *Hadith*, (5), 2020, 106.

¹⁶⁸⁶ Susannah Heschel, “The Rise of Imperialism and the German Jewish Engagement in Islamic Studies”, *Modern Jewish Scholarship on Islam in Context: Rationality, European Borders, and the Search for Belonging*, (ed. Ottfried Fraisse), de Gruyter, Berlin 2019, 68.

açısından Batı’da İslam dini ve gelenekleriyle ilgili paradigma kurucu bir isim olmuştur. Goldziher, Hristiyanlıktan nefretle söz ederek misyonerlik faaliyetini tüm dinlerin en iğrenç olanı olan yalnızca Hristiyanlığın yapabileceği bir küstahlık olarak görmüştür. Bu açıdan İslam’ın Hristiyanlığa nazaran bir gelişmişliği olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁸⁷

El^I, Almanlar çoğunlukta olmak üzere Hollandalı, Macar, Fransız, İngiliz, İtalyan ve Rus oryantalistlerden meydana gelmiştir. Almanların ansiklopedide baskın olmasının, ansiklopedinin başarısına önemli katkısı olmuştur. Nitekim Almanların sömürge topraklarının olmaması,¹⁶⁸⁸ maddelerin somut politik ve kültürel tartışmaların uzağında kaleme alınmasını sağlamıştır.¹⁶⁸⁹ *El^I*’da hadis maddelerini kaleme alan oryantalistler etnik olarak şu şekilde sınıflandırılabilir:

1. **Alman:** Carl Brockelmann, Josef Horovitz, Joseph Schacht.
2. **Hollandalı:** Snouck Hurgronje, Th. W. Juynboll, A.J. Wensinck.
3. **Macar:** Ignaz Goldziher.

3.2.2. Eser Açısından

El^I’ın nitelik, yaklaşım, literatür, yazılış amacı ve dil açısından incelenmesinin, eserin yapısal özelliklerini ortaya koymada önemli bir rolü bulunmaktadır.

3.2.2.1. Nitelik

El^I, ansiklopedi türü açısından başlı başına müstakil bir eser hüviyetindedir. Bibliyografik ansiklopedi mahiyetinde olan bu eser, din, tarih, kültür ve sosyo-politik olarak birçok alanda İslam’ı ve Müslümanları ele alan kapsamlı bir tür olarak öne çıkmaktadır.

¹⁶⁸⁷ Dabashi, *Post-Orientalism, Knowledge and Power in Time of Terror*, Transaction Publishers, New Jersey 2009, 86-9.

¹⁶⁸⁸ Amnon Raz-Krakotzkin, “Orientalism, Jewish Studies and Israeli Society: A Few Comments”, *Philological Encounters*, (2), 2017, 238.

¹⁶⁸⁹ Karel Steenbrink, “New Orientalist Suggestions on the Origins of Islam”, *The Journal of Rotterdam Islamic and Social Sciences*, 1(1), 2010, 9.

3.2.2.2. Yaklaşım

Modern dönemde Avrupa on sekizinci yüzyılın sonundan yani Napolyon'un Mısır Seferi'nden sonra Doğu'yu ve İslam'ı daha metodolojik ve epistemolojik açıdan ele almaya başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda akademik oryantalizmin de başlangıcına işaret etmektedir.¹⁶⁹⁰ Bu doğrultuda yirminci yüzyılın başlarında ortaya çıkan *El^I*'da polemikçi üslubun örneklerine rastlanmakla birlikte eserde metodolojik ve epistemolojik bazı araçlar da kullanılmaya başlamış, şüphecilik bir yöntem olarak dini metinlere uygulanmaya başlamıştır. Bu açıdan modern dönemde tarihsel tenkit yöntemi ve Batılı bilim paradigması yenilenerek, diğer dinlere karşı yaklaşımda benimsenecek metod sorunu büyük ölçüde giderilmeye çalışılmıştır.¹⁶⁹¹

3.2.2.3. Literatür

Ansiklopedi; Denis Diderot'un da ifade ettiği gibi bilginin her yüz yıla göre yeniden düzenlenmesi, yenilenmesi, yeni keşiflerin bir araya getirilmesi ve böylece insanlığın daha fazla aydınlanması ve her birinin kendi yüzyılının ışığıyla katılması amacıyla meydana getirilen bir türü ifade etmektedir.¹⁶⁹² *El^I*, ansiklopedi türü içerisinde kaleme alınan ve Müslümanlara dair kapsamlı bir biyografik sözlük mahiyetinde olan bir eserdir. Bu açıdan *El^I*'in Müslüman Doğu hakkında bilinmesi gereken her şeyi içerecek bir çalışma olması, kullanışlı olması ve uzmanların yanı sıra genel halkın da tam bir güvenle başvurabileceği bir rehber olması amacıyla yirminci yüzyılda tarih ve filoloji biliminin diğer alanlarında mevcut olan ansiklopedilerle benzer bir ansiklopedik formda meydana getirildiği söylenebilir.¹⁶⁹³

3.2.2.4. Yazılış Amacı

El^I'ın kaleme alınma ile ilgili birçok etkenin rol oynadığını söylemek mümkündür.

¹⁶⁹⁰ Edward Said, *Orientalism*, 119.

¹⁶⁹¹ F. Betül Güney Altıntaş, “‘Encyclopaedia of Islam Three’ Üzerine Editör Everett K. Rowson ile Bir Söyleşi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 11(3), 2011, 212.

¹⁶⁹² Denis Diderot, *Œuvres complètes de Diderot: Encyclopédie*, Chez A.Belin, Imprimeur-Libraire: Paris 1818, II, 491.

¹⁶⁹³ Goldziher, “Rapport de M. Goldziher sur le projet d’une Encyclopédie musulmane présenté à la Section Islamique le 7 septembre 1897”, *Onzième Congrès International des Orientalistes*, 1897, 2-3.

1. Sömürge toprakları için malzeme sağlamak: Ansiklopedinin kaleme alınma gerekçelerinden biri, maddelerin yazılmasına sömürgeci ruhun başkanlık etmesidir. Bu açıdan sömürgeci devletlerden İngilizler, Hindistan ve Mısır'ı ilgilendiren konulara; Fransızlar Afrika'yı neyin etkilediğine, Hollandalılar ise Endonezya'yı neyin ilgilendirdiğine daha fazla vurgu yapma eğiliminde olmuşlardır.¹⁶⁹⁴

2. Oryantalist çalışmalarda uluslararasılaşmanın ve ansiklopedik sentezin sağlanması: Yirminci yüzyılda çağdaş stratejik kazanımlarla Avrupa biliminin gelişmesi, uluslararası oryantalistler kongresi ve organizasyonlar kolektif çalışma ile birlikte mümkün olmuştur. Bu tür organizasyonlar sonucunda ortaya çıkan ansiklopediler, oryantalist camiada akademik bilimin sentezlenmesine yardımcı olmuşlardır.¹⁶⁹⁵

3. Avrupa dünyası için kaynak oluşturmak: Ansiklopedinin önde gelen oryantalistler tarafından yazılması ve editör kurulunda Müslümanlara yer verilmemesi Batı dünyası için bir kaynak olmak üzere tasarlandığını gösteren bir durum olarak değerlendirilebilir.

4. Doğu'ya ilişkin şüpheleri giderme ihtiyacı: Goldziher, *El^I*'in telifinden önce Doğu'ya ilişkin sorularla ilgili şüphelerini giderme ihtiyacı duyanlar için önemli bir boşluğun meydana geldiğini ve *El^I*'in bu nedenle bilimin tüm güncel gereksinimlerini karşılayacak ve Müslüman Doğu hakkında bilinmesi gereken her şeyi içerecek bir çalışma olmak amacıyla ortaya çıktığını söylemiştir.¹⁶⁹⁶

5. Bilimsel olduğu kadar sıradan halka da hitap etmek: *El^I*, üç edisyonunda da belirtildiği üzere bilimsel olduğu kadar sıradan insanların da ulaşabileceği bir ansiklopedi olması amacıyla kaleme alınmıştır. Bu açıdan sadece oryantalistlerin okuduğu bir dergide yayınlanan bir makale ile bir ansiklopedi arasında önemli farklar bulunmaktadır.¹⁶⁹⁷

¹⁶⁹⁴ Souâ Ben Mustapha, "Grunebaum", 15.

¹⁶⁹⁵ Conrad, "A New Volume of Hungarian Essays by Ignaz Goldziher", 375.

¹⁶⁹⁶ Goldziher, "Rapport de M. Goldziher sur le projet d'une Encyclopédie musulmane présenté à la Section Islamique le 7 septembre 1897", *Onzième Congrès International des Orientalistes*, 1897, 2-3.

¹⁶⁹⁷ Seligsohn, *L'Encyclopédie de l'Islam: Examen critique des quelques feuilles imprimées jusqu'à présent, donnant les raisons de la lenteur apportée à la publication et de la rédaction défectueuse*, 6.

3.2.2.5. Dil

El¹'ın basımı başlangıçta Almanca olarak planlanırken, daha sonra yayıncı ile editörler arasında bu konuda bir anlaşmazlık meydana gelince Almanca dışında farklı dillerin de ansiklopedi içinde yer alması fikri gündeme gelmiştir. Yayıncı E.J. Brill Almanca basımı desteklerken, ansiklopedinin editörlerinden Houtsama ve de Goeje de Fransızca basımı desteklemişlerdir. Daha sonra, de Goeje İngiliz ve Fransız akademilerinin gerekli finansmanı sağlamaları halinde İngilizce ve Fransızca baskının da Almanca baskı ile aynı zamanda çıkacağını belirtmiştir.¹⁶⁹⁸ Gerekli finansmanın sağlanmasıyla dil konusundaki anlaşmazlık nihayete ermiş ve ansiklopedi Almanca, Fransızca ve İngilizce olmak üzere üç dilde yayımlanmaya başlanmıştır. Ansiklopedinin ikinci edisyonunda (*El²*) mali sebeplerden dolayı Almanca baskı devre dışı bırakılarak eser yalnızca İngilizce ve Fransızca olarak yayımlanmış,¹⁶⁹⁹ üçüncü edisyon (*El³*) ise sadece İngilizce olarak yayımlanmıştır.

Ansiklopedideki maddeler, yazarların da birçoğunun Alman oryantalistlerden oluşması nedeniyle başlangıçta Almanca olarak yazılmaya başlanmış, daha sonra bu metinler Almancadan, İngilizce ve Fransızcaya çevrilmiştir. Çeviri işleri için Paul Herzsohn (ö. 1931) görevlendirilmiş, onun ölümünden sonra Max Seligsohn (ö. 1923) bu göreve getirilmiştir.¹⁷⁰⁰ Seligsohn; yapmış olduğu çevirilere yapılan itirazların yükselmesi üzerine görevden alınmış ve yerine Adriaan Jacob Barnouw (ö. 1968) getirilmiştir.¹⁷⁰¹ Ansiklopediye bu üç dilin basımından sorumlu olmak üzere yardımcı editörler atanmıştır. Almanca baskıdan sorumlu olmak üzere Arthur Schaade (ö. 1952) getirilmiş,¹⁷⁰² daha sonra 1910 yılında onun yerine Richard Hartmann (ö. 1965) geçmiştir.¹⁷⁰³ Hartmann'ın yerine ise 1913'te Hans Bauer (ö. 1937) gelmiştir.¹⁷⁰⁴

¹⁶⁹⁸ Bearman, *A History of the Encyclopaedia of Islam*, 20-1.

¹⁶⁹⁹ Schacht, "The Encyclopaedia of Islam", 9.

¹⁷⁰⁰ Bearman, *A History of the Encyclopaedia of Islam*, 32-3.

¹⁷⁰¹ Bearman, *A History of the Encyclopaedia of Islam*, 34, 37, 43.

¹⁷⁰² Peri Bearman, *A History of the Encyclopaedia of Islam*, Lockwood Press, Atlanta, GA 2018, 42, 45; A. Schaade'nin Arap filolojisi üzerine bilimsel bir tezi henüz savunmuş olan genç bir Alman bilim adamı olarak Almanca baskısının editör kuruluna alınması konusunda Seligsohn'un eleştirileri bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Max Seligsohn, *L'Encyclopédie de l'Islam: Examen critique des quelques feuilles imprimées jusqu'à présent, donnant les raisons de la lenteur apportée à la publication et de la rédaction défectueuse*, Bruges, Porte Sainte Catherine 1909, 7.

¹⁷⁰³ Hans Robert Roemer, "Richard Hartmann in memoriam", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 117(1), 1967, 8.

¹⁷⁰⁴ Bearman, *A History of the Encyclopaedia of Islam*, 42, 45; Gaborieau, "Encyclopédi de l'Islam", 357.

3.2.3. Bağlam Açısından

D'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'inden sonra İslam araştırmaları açısından yaklaşık iki yüzyıllık bir fetret dönemi yaşanmış ve bu dönemde İslam araştırmaları durma noktasına gelmiştir. Bu açıdan bu dönemde İslam araştırmalarına ve Arapça çalışmalar gereken önemin gösterilmemesiyle ilgili bir anekdot on sekizinci yüzyılda Edward Gibbon (ö. 1794) tarafından anlatılmıştır. Gibbon Asya ve Müslüman halkların tarihini ele almak için Arapça öğrenmesi gerektiğini, ancak Oxford'daki hocalarının onun bu isteğine hiç de sıcak bakmadıklarından söz etmiştir. Bu da Gibbon'un yaşadığı dönemde Arapça ve İslam araştırmalarına yeterli ilginin gösterilmediğini oratya koymaktadır.¹⁷⁰⁵ Bununla birlikte sömürgecilik, Batı'da Doğu'yu ve İslam'ı ele alma gereksinimini ortaya çıkarmış ve bu şekilde Batılılar, egemenlikleri altında bulunan toplumların dilleri, kültürleri, gelenekleri, toplumsal yapıları, inançları sistemli bir düzeyde incelemeye yönelmişlerdir.¹⁷⁰⁶ Böylece Doğu'ya bu yönelim, oryantalist araştırmaların on dokuzuncu yüzyılda yeniden itibar kazanmasına neden olmuştur. Dönemin oryantalistleri Doğu'nun tarih ve coğrafyasına ait bu malzemeyi tahlil ederek, antik ve klasik dönemler üzerinde yoğunlaşmaya başlamışlardır.¹⁷⁰⁷ Bu dönemde Batı'da Doğu'ya ait birçok dilin öğrenimi yaygınlık kazanmış, Doğu dillerinde tercümesi ve tefsiri yapılan eserlerin sayısında çoğalma meydana gelmiştir. Bu dönem aynı zamanda Batı'nın endüstri devrimini gerçekleştirdiği, siyasal ve ekonomik kurumlarını her yönüyle oturttuğu bir devre tanıklık etmiştir.¹⁷⁰⁸ Ayrıca bu dönemde Doğu'yu inceleme yöntemleri daha ciddi bir hal almış ve âlimler arasındaki uluslararası münasebetler ise eskisine kıyasla daha teşkilatlı bir hale gelmiştir. İlki 1873'te Paris'te toplanan Şarkiyatçılar Kongresi bu teşkilatlanmışlığın göstergelerinden birisini oluşturmaktadır.¹⁷⁰⁹ Nitekim dönemli en önemi eserlerinden biri olan *The Encyclopaedia of Islam* projesi de ilk olarak bu kongrede ortaya konmuştur.

¹⁷⁰⁵ Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters*, 20-1.

¹⁷⁰⁶ Küçük, "Rodinson, Maxime", 188; Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, Küre Yayınları, İstanbul 2004, 102.

¹⁷⁰⁷ Ali Dere, "Doğu ve Batı Karşılaşmasında Bir Süreç: Oryantalizm", *Batıda İslam Araştırmaları Sempozyumu*, Adapazarı 2002, 73.

¹⁷⁰⁸ Yücel Bulut, "Oryantalizm", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 436.

¹⁷⁰⁹ Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 109.

3.2.4. Yöntem Açısından

The Encyclopaedia of Islam'ın metodolojik açıdan tarihsel tenkid yöntemiyle ele alındığı söylenebilir. Bu başlıkta tarihsel tenkid yönteminin ortaya çıkışı, ilkeleri, sonuçları ve tarihsel tenkidin siyer ve hadis rivayetlerine uygulanması konuları ele alınmıştır.¹⁷¹⁰

Tarihsel tenkit yöntemi, rasyonalizm ve hümanizmle birlikte geçmişe, tarih ve dinin kaynaklarına dair ortaya çıkan eleştirel bir yaklaşımdır.¹⁷¹¹ Bu yöntemin kaynak, biçim, redaksiyon ve sosyal bilim eleştirisi gibi farklı uygulama biçimleri bulunmaktadır.¹⁷¹² Rönesans, Reform ve Aydınlanma hareketi, tarihsel tenkidin ortaya çıkışı için bir dönüm noktası olmuş;¹⁷¹³ Batı kilisesinin miras aldığı Augustinusçu dünya görüşü ile modern eleştirel görüş arasında meydana gelen çatışma sonucunda, modern düşünce, geleneksel Hristiyan düşüncesine baskın gelmiştir. On dördüncü yüzyıldan beri Desiderius Erasmus (ö. 1536) ve Lorenzo Valla (ö. 1457) gibi Rönesans hümanistleri Eski ve Yeni Ahit'in anlaşılabilirliği için İbranice ve Yunanca kaynaklara dönüşüne çağrı yapmışlardır. İncil'in İbranice ve Yunanca orijinal metinlerine yönelen Protestan Reformcular böylece on yedinci yüzyılda ciddi bir şekil almaya başlayan tarihsel tenkidin tam teşekküllü olmasa da ilk uygulayıcılarından olmuşlardır.¹⁷¹⁴

Tarihsel tenkit, gerçek anlamını on dokuzuncu yüzyılda Almanya'da eleştirel tarihyazımıyla kazanmış¹⁷¹⁵ ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ise en yüksek noktasına ulaşmıştır. Alman üniversitelerinde Heinrich Leberecht Fleischer (ö. 1888) ve Heinrich Ewald (ö. 1903) gibi oryantalistlerin çabalarıyla bu yöntem başlangıçta filolojik bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. İlk olarak edebi metinlere uygulanmaya başlayan bu

¹⁷¹⁰ Bu konuyla ilgili derinlikli bir çalışma Fatma Betül Altıntaş tarafından meydana getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslami Rivayetlere Uygulanması Sorunu*, 54-8.

¹⁷¹¹ Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslami Rivayetlere Uygulanması Sorunu*, 58; Brown, *Hadith*, 200.

¹⁷¹² John J. Collins, *The Bible after Babel: Historical Criticism in a Postmodern Age*, Oxford William B. Eerdmans Publishing Company, 2005, 4.

¹⁷¹³ David E. Aune, "Historical Criticism", *The Blackwell Companion to the New Testament*, Wiley-Blackwell, Malaysia 2010, 104.

¹⁷¹⁴ Aune, "Historical Criticism", 103-4.

¹⁷¹⁵ Collins, *The Bible after Babel: Historical Criticism in a Postmodern Age*, 4.

yöntem, daha sonra on yedinci yüzyılda Hristiyan, Yahudi ve Müslümanlara ait kutsal kitaplar gibi dini metinlere de uygulanmaya başlamıştır.¹⁷¹⁶

Tarihsel Tenkidi Ortaya Çıkaran Etkenler

1. Keşif Çağı ve Yeni Dünya'nın Keşfi: On altıncı yüzyıl hem Batı hem de Müslüman dünyası için adeta bir dönüm noktası olmuş, Batı'da Aydınlanma ile birlikte “yeniden doğuş” meydana gelmiştir.¹⁷¹⁷ Kilisenin otoritesinden uzaklaşılmasıyla yeni bir siyasi ve sosyo-ekonomik bir güçle bağlantılı olarak bilimsel araştırmaların önü açılmıştır.

2. Yunan ve Roma Klasik Mirasının Rönesans'ta Keşfi: Yunan ve Roma klasik mirasının keşfiyle tarihsel bir derinlik duygusu kazanan oryantalistler bu defa İncil gibi uzun süredir saygı duyulan metinlerin geçirdiği tarihsel değişiklikleri ortaya çıkarmaya çalışmışlardır.¹⁷¹⁸

3. Protestan Reformu: On altıncı yüzyılda meydana gelen Protestan Reformu, kilisenin kutsal yazıları yorumlamadaki otoritesini ortadan kaldırarak, İncil'in hakikat kaynağı olmaktan ziyade tarihsel bir ürün olarak görülmesine yol açmıştır.¹⁷¹⁹

4. Seküler Sosyal Bilimlerin Ortaya Çıkışı: Seküler sosyal teorilerin on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkışı, Batı düşünce felsefesini derinden etkilemiştir. On altıncı ve on yedinci yüzyılda metinlere bakış açısı ve olayları anlama biçimi Katolik kilisesinin etkisi altındaydı. Ancak bu yeni yöntemlerin kilisenin etkisinde varlığını sürdüremeyeceği anlaşıncı kiliseden ciddi bir kopuş yaşanmıştır. Seküler sosyal bilimlerin en önemli sonucu materyalist anlayışın yani olay ve olguların ilahi müdahaleye göre değil doğa yasalarına göre ilerlediğini savunan bir yaklaşımın ortaya çıkması olmuştur.¹⁷²⁰

5. Rasyonalizm/Akılcılık: Tarihsel tenkidi tetikleyen şey, dinle olan bağların kopması pahasına Hristiyan metinlerinin tahrif edildiğinin kabulü olmuştur. Böylece bu dönemde Batı'da bir anlamda “Kutsal Yazıların ölümü”¹⁷²¹ gerçekleşmiş ve dini metinler

¹⁷¹⁶ Aune, “Historical Criticism”, 104-5; Collins, *The Bible after Babel: Historical Criticism in a Postmodern Age*, 6.

¹⁷¹⁷ Endress, “İslam An Historical Introduction”, 8.

¹⁷¹⁸ Brown, *Hadith*, 200; Miller, “The ‘Antiquarianization’”, 463-65.

¹⁷¹⁹ Brown, *Hadith*, 200.

¹⁷²⁰ Brown, *Hadith*, 202.

¹⁷²¹ Collins, *The Bible after Babel: Historical Criticism in a Postmodern Age*, 6.

artık güvenilirmez olarak kabul edilmiştir.¹⁷²² Bu bağlamda Goldziher, “Çünkü yüzyılımız aklın yüzyılıdır; Ruha inanalım, aklın yollarını açalım, çünkü yalnızca o Rabbi layıkıyla onurlandırabilir, çünkü onun kuyusu soyut manevi dünyadadır ve bilgelerimizin bir başka özlü ifadesini kullanırsak, akıl, ‘ilahi tahtın ayaklarının altından alınmıştır.’” diyerek aklın dinin tekelinden kurtuluşunu ilan etmiştir.¹⁷²³

Tarihsel Tenkidin İlkeleri

1. Metinlerin özellikle de dini metinlerin güvenilirliğini sorgulamak ve orijinallliğini araştırmak: Tarihsel tenkidin ilk adımı birini dini metinlerin sıhhatini sorgulamak ve onların tarihsel açıdan gerçek değerini ortaya koymak olmuştur.

2. Anakronizmlerin belirlenmesi: Anakronizmlerin belirlenmesi tarihsel tenkidin temel ilkelerinden biri olarak kabul edilmiştir.¹⁷²⁴

3. Metinlere metodolojik şüphe ile yaklaşma: Metodik şüphecilik de tarihsel tenkidin önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Bununla birlikte şüphecilik her müellif tarafından aynı derecede uygulanmamış, bazıları metinlere yaklaşımda “aşırı şüphecî” yaklaşırken, diğerleri ise daha mutedil bir yaklaşım benimsemişlerdir.

4. Analoji ilkesi: Analoji, bir metnin bağlamını anlamak için bazı karşılaştırmaların yapılmasını sağlamıştır. Tarihsel tenkidin varsayımlarından biri de insanın yüzyıllar içindeki benzer doğası nedeniyle gerçek bilgiyi elde etmenin mümkün olabileceğine dair ortaya çıkmıştır. Bu ilke, İncil’deki mucizevi olarak geçen ifadelerin sorgulanarak modern deneyimlerle kıyaslama yapılmasının yolunu açmıştır.¹⁷²⁵

5. Özerklik: Özerklik ilkesi de tarihsel tenkit de kabul edilen önemli unsurlardan biridir. Buna göre tarihçi kendisini otorite olarak kabul etmiş ve bunun dışında kilisenin ve diğer otoritelerin tekelini reddetmiştir.¹⁷²⁶

Tarihsel Tenkidin Sonuçları

¹⁷²² Aune, “Historical Criticism”, 104-5.

¹⁷²³ Goldziher, “Agadai szemelvények IV”, *Magyar Izraelita*, 1868, 6.

¹⁷²⁴ Brown, *Hadith*, 201.

¹⁷²⁵ Collins, *The Bible after Babel: Historical Criticism in a Postmodern Age*, 5-6.

¹⁷²⁶ Collins, *The Bible after Babel: Historical Criticism in a Postmodern Age*, 5.

1. Dini metinlerin insan ürünü olarak kabul edilmesi: Rivayetlerin dini açıdan değil kültürel ve tarihî açıdan önemli olduğu kabul edilmiştir.¹⁷²⁷

2. Metinlerin tarihsel veri olarak kabul edilmesi: Rivayetler ve anlatılar otantiklik açısından uydurma olarak ifade edilse dahi ortaya çıktıkları döneme dair tarihsel bir veri oluşturmaları açısından önem arz etmektedir.

3. Kurucuların sonraki öğretilerden sorumlu olmaması: Bu görüş yirminci yüzyıl sosyologlarından Max Weber'den (ö. 1920) ortaya çıkmıştır. O, aslında dinin asıl kurucularının daha sonra şekillendirilen öğretilerden sorumlu olmadığını savunmuştur. Ona göre bunlar, kurucunun karizmatik dini otoritesini kurumsallaştırmak için daha sonraki nesiller tarafından oluşturulmuştur.¹⁷²⁸

5. Dinde tekamülün olması: Hadislerin İslam'ın ilk iki yüzyılında yaşanan dini, tarihi ve sosyal gelişmelerin sonucu olarak kabul edilmesi bu bağlamda ele alınabilir.¹⁷²⁹

Tarihsel Tenkidin Siyer Literatürüne Uygulanması

Tarihsel tenkit on yedinci yüzyılın sonlarından başlayarak İslami rivayetlere uygulanmaya başlanmıştır. On yedinci yüzyılda bu yöntemi kısmi de olsa ilk uygulayan kişi d'Herbelot olmuştur. Tarihsel tenkidin on dokuzuncu yüzyılın başlarında yaygınlık kazanmasıyla birlikte modern dönemde bu metot ilk olarak siyer literatürüne uygulanmaya başlamıştır.¹⁷³⁰ Bu dönemde Gustav Weil, Hz. Peygamber'in hayatı konusunda yazdığı *Muhammad der Prophet, sein Leben und seine Lehre* adlı çalışmasıyla tarihsel tenkit yönteminin ilk uygulayıcılarından biri olmuştur.¹⁷³¹ Julius Wellhausen ise Tevrat'ta kullandığı eleştiri metodunu İslam tarihine uygulamış ve bu sonuçları *Skizzen und Vorarbeiten* ve *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam* adlı çalışmalarında ortaya koymuştur.¹⁷³²

¹⁷²⁷ Altıntaş, "Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslami Rivayetlere Uygulanması Sorunu", 325.

¹⁷²⁸ Brown, *Hadith*, 202.

¹⁷²⁹ Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 5.

¹⁷³⁰ Harald Motzki, "Introduction", *Hadith: Origins and Developments*, Routledge, London and New York 2016, xiv.

¹⁷³¹ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 63.

¹⁷³² Endress, "İslam An Historical Introduction", 14.

Tarihsel Tenkidin Hadislere Tatbiki

Tarihsel tenkit yöntemlerini Kur'ân'a ilk olarak uygulayan isimler arasında Abraham Geiger (ö. 1874) yer almaktadır. Geiger eserlerinde Hegel'in çizgisel tarih anlayışı, kutsal kitap tenkidi ve Yahudi geçmişini eleştirel olarak çalışmıştır. 1833'te kaleme aldığı *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen? (Muhammed Yahudilikten Ne Aldı?)* adlı çalışmasında, İslam'ın Yahudilikten alındığını iddia ederek kaynak tenkidini Kur'ân metnine uygulamıştır.¹⁷³³ Hadis külliyyatının Muhammed'in hayatı ve fiilleri için bir kaynak olması durumunu sorgulayan ilk Batılı yazarlardan biri, İngiltere'nin Hindistan'ında sömürge yöneticisi olarak görev yapan İskoçyalı William Muir (ö. 1905) olmuştur.¹⁷³⁴ Muir'in bu hipotezi daha sonra Snouck Hurgronje ve Goldziher tarafından hadise uygulanmıştır. Goldziher anakronizm ve analogi prensibini kullanarak uydurma rivayetleri doğru rivayetlerden ayıklamaya çalışmıştır.¹⁷³⁵

3.2.5. Kaynak Açısından

*El*¹'da kaynak kullanımı konusunda oldukça geniş bir literatürün yer aldığı görülmektedir. Bu dönemde Buhârî ve Müslim gibi temel hadis kaynaklarının Batı dillerine tercüme veya tahkik edildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra İslam tarihi, tefsir, hadis ve diğer disiplinle ilgili olarak da ansiklopedi maddelerinde oldukça geniş bir literatüre yer verildiği gözlemlenmektedir. Ansiklopedide “hadith” maddesi göz önüne alındığında Goldziher'in düşüncelerinin öne çıktığı görülmektedir. Bu diğer maddeler için de böyle olmuş ve İslam ve hadisle ilgili maddeler söz konusu olduğunda Goldziher, Hungronje, Sprenger, Caetani ve Carl Brockelmann'ın muhtelif eserleri ansiklopediye damgasını vurmuştur. Tarihsel tenkit yönteminin İslam literatürüne uygulanmasıyla birlikte yirminci yüzyılın başlarından itibaren İslam ve onun muhtelif dallarıyla ilgili eserlerin sayısı artmaya başlamıştır.

*El*¹'da Hadisle ilgili olarak ise bazı maddelerde kullanılan bazı kaynaklar aşağıda gösterilmiştir. Bunlardan “hadith” maddesinde Buhârî, Muvatta, Nevevî gibi temel İslam kaynaklarının kullanıldığı görülmektedir. Bununla beraber bu dönemde Nöldeke ve

¹⁷³³ Abraham Geiger, *Judaism and Islam*, (trc. The German by a Member of the Ladies League in Aid of the Delhi Mission), M.D.C.S.P.C.K. Press, Madras 1898.

¹⁷³⁴ Muir, *The Life Of Mahomet*, I, xliii.

¹⁷³⁵ Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 5; Motzki, “Dating Muslim Traditions: A Survey”, 207.

Goldziher'in de hadise dair yorum ve görüşlerinde yoğun bir şekilde istifade edilmiş ve bu eserler Batılılar için adeta bir rehber ve kılavuz niteliğinde olmuştur. Yine sünnet maddesinde de İslam kaynaklarından istifade edilmekle birlikte Snouck Hungronje, Th. W. Juynboll gibi Batılı kaynaklardan istifade edilmiştir. Bu maddelerdeki bibliyografyalar şu şekilde gösterilebilir:

HADITH (HADİS)

1. Buhârî, *Les traditions islamiques*, 1903—1908.
2. F. Peltier, *Le livre des testaments du Çahih d'el Bokhari*, 1909.
3. F. Peltier, *Le livre des ventes du Çahih d' El-Bokhari*, 1910.
4. F. Peltier, *Le livre des ventes du Mouwatta de Malik ben Anas*, 1911.
5. W. Marçais, *Le taqrib de En-Nawawi*.
6. N. Matthews, *Mishcat ul-masabih or a Collection of the most authentic Traditions regarding the Actions and Sayings of Muhammed*, 1809-1810.
7. Th. Nöldeke, *Zur tendenziosen Gestaltung der Urgeschichte des Islam's in the Zeitschr. der Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*
8. Goldziher, *Die Religion des Islam*.
9. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, 1910.
10. Goldziher, *Muhammedanische Studien*.¹⁷³⁶

SUNNA (SÜNNET)

1. Th. W. Juynboll, *Handleiding tot de kennis van de mohammedaansche wet*, 1925
2. Goldziher, *Muhammedanische Studien*
3. Snouck Hungronje, *Verspreide Geschriften*
4. Mawlawi Muhammed Ala b. Ali, *Dictionary of Technical Terms*
5. A.J. Wensinck, *Handbook of Early Muhammadan Tradition*, 1927
6. Sübkî, *Cem 'ul-Cevâmi'*, Mulla Hüsrev, Miratul Usul,
7. İbn Emîru Hâc, *et-Taqrîr ve 't-taḥbîr fî Şerhi Kitabi Tahrîr ibn Hemmâm*, 1316,
8. Beyzâvî, *Minhâcu 'l-Vüsûl*.¹⁷³⁷

SAHIH (SAHİH)

1. Edw. E. Salisbury, *Contributions from original sources to our knowledge of the science of Muslim Tradition*, 1862
2. Alfred Guillaume, *The Traditions of Islam*, 1924.¹⁷³⁸

¹⁷³⁶ Th. Juynboll, "Hadith", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam*, 1913-1936, E.J. Brill, Leiden 1987, III, 194.

¹⁷³⁷ A.J. Wensinck, "Sunna", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam*, 1913-1936, E.J. Brill, Leiden 1987, VII, 555-557.

¹⁷³⁸ Alfred Guillaume, "Sahih", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam*, 1913-1936, E.J. Brill, Leiden 1987, VII, 61.

TABI' (TABÎ)

1. Buhârî.
2. Müslim.
3. Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam*, 1923.
4. el-Hücviri, *Keşful Mahcub*, trans. R.A. Nicholson, 1911¹⁷³⁹

SIRA (SÎRET)

1. Katip Çelebi, ed. Flügel.
2. Wüstenfeld, *Die arab. Geschichtsschreiber*, 1882.
3. Sprenger, *Das Leben und Die Lehre des Mohammad*, 1869.
4. Caetani, *Annali dell' Islam*, 1905.
5. Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qoran*, 1919.
6. İbn Sad, ed. Sachau, 1909.
7. Nallino, *II prof. Gabrieli e una inedita dissertazione di laurea intorno ad una fonte araba della biografia di Maometto*, 1918.
8. Gabrieli, *Ancora intorno alla primitiva biografia di Maometto*, 1919.
9. Fück, *Muhammad Ibn Ishaq, Literar-Historische untersuchungen*, 1925.
10. Ahlwardt, *Verzeichniss d. Arab. Handschriften*, 1897.¹⁷⁴⁰

URWA B. AL-ZUBAIR (URVE B. EZ-ZÜBEYR)

1. Taberi, ed. De Goeje, 1180.
2. İbn Sa'd (Einleitung by E. Sachau).
3. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*.
4. el-Hazrecî, *Esmâu'r-Ricâl*, 1322.
5. Caetani, *Annali dell Islam*.¹⁷⁴¹

TIRMIDHI (TİRMÎZÎ)

1. Sem'ânî, *Kitâbü'l-Ensâb*.
2. Zehebî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, ed. Wüstenfeld.
3. Zehebî, *Mizanul İtidâl*, 1325.
4. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, ed. Wüstenfeld.
5. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*.
6. İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*.
7. İbn Hatib el-Dahsha, *Tuhfetüt tavili'l-'Arab*, ed. T. Mann.
8. Goldziher, *Muhammedanische Studien*.¹⁷⁴²

¹⁷³⁹ B. Carra de Vaux, "Tabi'", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VII, 583.

¹⁷⁴⁰ G. Levi Della Vida, "Sira", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VII, 439-443.

¹⁷⁴¹ V. Vacca, "'Urwa b. al-Zubair", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VIII, 1047.

¹⁷⁴² A.J. Wensinck, "al-Tirmidhi", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VIII, 796-797.

TAYALISI (TAYALİSİ)

1. Ebû Bîşr Muhammed b. Ahmed ed-Devlâbî, *Kitâbü'l-Künâ ve'l-Esmâ*, 1322.
2. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1325.
3. Zehebî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, ed. Wüstenfeld.
4. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1325.
5. İbn Hâtîb el-Dahşâ, *Tuhfetü't-tavîlî'l-Arab*, ed. T. Mann.
6. Sem'ânî, *Kitâbü'l-Ensâb*.¹⁷⁴³

3.2.6. Üslup Açısından

The Encyclopaedia of Islam'da Hz. Muhammed ve İslam'la ilgili etiket ve isimlendirmeler Avrupalıların İslam'ı değerlendirirken bazı ilkeleri dikkate aldıklarını göstermektedir. Bunlarla ilgili olarak Goldziher İslam üzerine konuşurken övgü ve yergilerden uzak bir şekilde incelenmesi gerektiğini dile getirmiştir.¹⁷⁴⁴ Bu açıdan *El*¹'da klasik döneme nazaran daha soft ve rafine kavramlar kullanılmaya başlanmıştır.

3.2.6.1. Etiketler

*El*¹'da Hz. Muhammed ve İslam-Müslümanlarla ilgili modern dönemde bazı etiketler ve isimler öne çıkmaktadır.

1. Hz. Muhammed'le İlgili Olanlar

*El*¹'da Hz. Muhammed'le ilgili onun dini bir reformist ve İslam'ın kurucusu olduğu dile getirilmiştir. Bunun yanı sıra polemikçi üslubu yansıtan “fırsatçı” gibi bazı aşağılayıcı nitelemelere de yer verilmiştir.¹⁷⁴⁵ Hz. Peygamber'le ilgili olarak ansiklopedide kullanılan bir diğer niteleme biçimi de “demokrat” kelimesi olmuştur. Bu kelime Üsâme b. Zeyd maddesinde yer almış ve Peygamberin Üsâme'ye olan sevgisinden bahseden rivayetin Peygamberin gerçek bir demokrat olduğunu ve ırkçılıktan uzak olduğunu göstermek amacıyla dile getirildiği ifade edilmiştir.¹⁷⁴⁶

¹⁷⁴³ A.J. Wensinck, “al-Tayalisi Sulaiman b. Dawud”, *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VIII, 708.

¹⁷⁴⁴ Goldziher, *İslamda Fıkıh ve Akaid*, 20.

¹⁷⁴⁵ Bununla ilgili olarak bu ifade *El*¹'de şu şekilde geçmektedir: “Kur'ân'ın özgür irade ve kader konusundaki çelişkili ifadeleri, Muhammed'in sistematik bir teolog değil, oportünist bir vaiz ve politikacı olduğunu göstermektedir.” Ayrıntılı bilgi için bkz. D.B. Macdonald, “Kadar”, *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, IV, 605.

¹⁷⁴⁶ V. Vacca, “Usama b. Zaid”, *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VIII, 1048-1049.

“İslam’ın Kurucusu”

El¹’da Hz. Peygamber’le ilgili kullanılan önemli bir tanımlama biçimi de onun İslam dininin kurucusu olduğuna dairdir.¹⁷⁴⁷ Orta Çağ’da Hz. Peygamber’le ilgili bu algının modern dönemde de devam ettiği görülmektedir.

“Dini Reformist”

El¹’da Hz. Peygamber daha ziyade “religious reformer” yani “dindar reformist” olarak ifade edilmiştir.¹⁷⁴⁸ Orta Çağ’da onun bir “sahtekâr” ve “sapkın” olarak nitelendirilmesine karşılık modern dönemde bu algının yerini reformist gibi daha ılımlı ifadeler almaya başlamıştır.

“Şehvetperest”

Klasik oryantalizm öncesi dönemde Hz. Peygamber için kullanılan şehvetperest imgesinin modern dönemde de devam ettirildiği görülmektedir. Yuhannâ’nın Hz. Peygamber’in güya Hz. Zeynep’e âşık olduğu ve daha sonra onu Zeyd’den boşatıp kendi evlendiğine dair yakıştırmalar *El¹*’da de dile getirilmiş ve burada Peygamber’in evlatlık oğlunun karısına âşık olduğuna dair iddianın, Hristiyan propagandası tarafından çokça kullanıldığı ifade edilmiştir.¹⁷⁴⁹ Bunun yanı sıra Fr. Buhl, “Khadidja” maddesinde Hz. Peygamber’in Hz. Hatice’yle evli olduğu dönemde onun sosyal konumundan istifade etmek amacıyla belirgin şehvetine rağmen tek eşle yetindiğini ifade etmiştir.¹⁷⁵⁰

“Kılıç, kan dökücü”

Hz. Peygamber hakkında Orta Çağ boyunca devam ettirilen kılıç ve savaş peygamberi imgesi, *El¹*’da yer almasa da dönemin bazı oryantalistlerinin eserlerinde yer almıştır. İslam araştırmalarıyla bildiğimiz Goldziher Hz. Peygamber’le ilgili şunları dile getirmiştir:

¹⁷⁴⁷ Fr. Buhl, “Muhammad”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VI, 641.

¹⁷⁴⁸ Fr. Buhl, “Muhammad”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VI, 642-3.

¹⁷⁴⁹ V. Vacca, “Zainab bint Djahsh”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VIII, 1199.

¹⁷⁵⁰ Fr. Buhl, “Khadidja”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, 860.

“Dünyaya kılıcı o getirmiştir ... çaldığı gerçek savaş borusudur; krallığını kurmak için salladığı kanlı kılıçtır. Kariyerini özetleyen bir Müslüman geleneğine göre, Kur’ân’da “savaş ve mücadele peygamberi” sıfatını taşır.”¹⁷⁵¹

2. İslam ve Müslümanlarla İlgili Olanlar

İslam ve Müslümanlarla ilgili öne çıkan etiketler arasında onun “yeni bir din” ve Orta Çağ’da ifade edildiği şekliyle “savaş dini” nitelemeleri yer almaktadır.

“Yeni bir din”

Modern döneme gelindiğinde İslam’dan artık sapkın bir mezhep olarak değil, “yeni bir din” olarak söz edilmeye başlanmıştır. İslam’la ilgili nitelemelerde onun kavramsal bakımdan yeni bir din olduğu ifade edilmesine rağmen,¹⁷⁵² İslam’ın Yahudi ve Hristiyan kökenlerine sürekli işaret edilmek suretiyle Orta Çağ’daki aynı algı devam ettirilmiştir.

“Kılıç ve savaş dini”

Orta Çağ’da İslam’ın kılıç dini olduğuna dair görüşler modern dönemde de devam ettirmekle birlikte o dönemden farklı olarak polemik ve sert üsluba sahip kavramlar yerine daha rafine ifadeler kullanılmıştır. Bu doğrultuda Goldziher’in görüşleri şu şekildedir:

“Kendisini içinde bulduğu yeni koşullar onu bir savaşçı, bir fatih, bir devlet adamı, yeni ve sürekli büyüyen bir toplumun örgütleyicisi haline getirdi ...İslam sadece Medine’de bir kurum ve aynı zamanda bir savaş örgütü karakterini aldı; tarihi boyunca savaş sesleri Medine’den yankılandı. Dünnün sabırlı kurbanı, Mekkeli yurtseverlerin nefret ettiği küçük takipçi grubuna sürekli boyun eğmeyi öğütlemişti, şimdi savaşçı girişimleri organize ediyordu ...Medine’deki bu on yıl, kılıç ve sözle savunma ve saldırı dönemi idi.”¹⁷⁵³

Her ne kadar ansiklopedide bu görüşler yer almasa da bu görüşler dönemin İslam algısını yansıtmaları açısından son derece önemlidir. Bunun dışında Müslümanlarla ilgili genel bir niteleme biçimine rastlanamasa da onlarla ilgili olarak kullanılan “dindar [görünümlü] sahtekar” ve “dindar şarlatan” gibi polemikçi bir üslubu yansıtan bazı ifadeler öne çıkmaktadır.¹⁷⁵⁴ Bunun yanı sıra Aloys Sprenger de Ebû Hüreyre’yi “dindar

¹⁷⁵¹ Goldziher, *Le dogme et la loi de l’islam*, 20-

1.

¹⁷⁵² Carl Brockelmann, “‘Ālī”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, I, 282.

¹⁷⁵³ Goldziher, *Le dogme et la loi de l’islam*, 7-9.

¹⁷⁵⁴ G. Levi Della Vida, “Sira”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VII, 441.

şarlatan” olarak ifade etmiş ve Goldziher de onun bu nitelemesine ansiklopedinin “Abu Hurayra” maddesinde yer vermiştir.¹⁷⁵⁵

3.2.6.2. İsimlendirmeler

First Encyclopaedia of Islam’da Hz. Muhammed ve Müslümanlarla ilgili isimlendirmelerle ilgili sayısal veriler çıkarılmak suretiyle bu veriler değerlendirilmiştir.¹⁷⁵⁶

1. Hz. Muhammed’le İlgili Olanlar

First Encyclopaedia of Islam’da Hz. Muhammed’le ilgili isimlerin klasik döneme nispeten çarpıtmadan uzak bir şekilde ifade edildiği görülmektedir. Hz. Muhammed’le ilgili genellikle “Muhammad” kelimesi kullanılmış, bunun dışında “Mahomet” kelimesi ansiklopedide çok nadir yer almıştır. *El*¹’da dikkati çeken önemli bir husus Hz. Muhammed’le ilgili “the prophet” ve “the Prophet Muhammad” kelimelerine yer verilmesi olmuştur. Modern dönemden itibaren Hz. Muhammed hakkında “peygamber” nitelemesi ansiklopedide kullanılabilir hale gelmiştir. Bununla birlikte klasik öncesi ve klasik dönemde Hz. Muhammed, “yalancı peygamber” olarak nitelenmekteydi. Bu da modern dönemden itibaren kavramların daha rafine bir hal aldığını ve üslup biçimlerinde Müslümanların kendi tanımlamalarının kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Bununla birlikte bu dönemde de ansiklopedide Fransız, Alman ve diğer ülkelerden gelen yazarların varlığı nedeniyle müslümanlarla ilgili olarak kullanılan kavramlarda halen birlik sağlanamadığı da göze çarpan hususlardandır.

“Muhammad”

Hz. Muhammed ismiyle ilgili “Muhammad” kelimesi eserde yaklaşık 1789 yerde kullanılmıştır. Bunun yanı sıra ansiklopedide “Mohammad” ismi de kullanılmış, ancak bu kelimenin kullanımı ansiklopedi metninden ziyade eser adlarında kullanılmıştır. Hz. Muhammed adının çarpıtılmış bir şekli olan “Mahomet” kelimesi ise, eserde yaklaşık 47

¹⁷⁵⁵ Goldziher, “Abū Huraira”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, I, 93-4

¹⁷⁵⁶ Sayısal analizler yapılırken ansiklopedinin ilk edisyonu olan 1934 basımı *The Encyclopaedia of Islam: A Dictionary of the Geography, Ethnography and Biography of the Muhammadan Peoples Prepared by A Number Leading Orientalists* esas alınmıştır. Analizler Word ortamına aktarılarak manuel olarak yapılmıştır, metnin okunmasındaki bozulmalardan dolayı kelime sayımlarında eksikliklerin olması ihtimal dahilindedir.

yerde geçmektedir. Bu kelime genellikle maddelerin bibliyografik bölümünde eser adı olarak kullanılmıştır, metinde bu ifadenin kullanımı neredeyse yok gibidir.

Muhammad-Mahomet

Muhammad	1789
Mahomet	47

“The Prophet Muhammad”

Klasik oryantalizm öncesi dönemde ve klasik dönemde Hz. Peygamber’le ilgili yalancı peygamber nitelemesinin modern dönemde “peygamber Muhammed” kavramıyla yer değiştirdiği görülmektedir. *El¹*’da Hz. Muhammed için “the prophet” ve “the Prophet Muhammad” nitelemeleri kullanılmaya başlanmıştır. Bu niteleme eserde yaklaşık olarak 32 yerde geçmektedir.

2. İslam ve Müslümanlarla İlgili Olanlar

El¹’da İslam ve Müslümanlarla ilgili isimlendirmelerde en çok kullanılan “Muslim” ve “İslam” kelimeleri, daha sonra “Muhammadan/s” kelimesi ve en az olarak da “Mus/sulman/e/s” nitelemesi kullanılmıştır. Bunların yanı sıra Müslümanlarla ilgili olarak “İsmaili” ve “Türk” kelimeleri de öne çıkmaktadır.

“İslam”

İslam	2632
--------------	-------------

El¹’da klasik döneme nazaran İslam ifadesinin oldukça yaygınlık kazandığı görülmektedir. Klasik dönemde “Muhammedi” ifadesi daha yaygın olarak kullanılırken, modern dönemde İslam ifadesi yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. *El¹*’de bu kelime yaklaşık olarak 2632 yerde geçmektedir. Bununla ilgili olarak ansiklopedide kullanılan yaygın ifade biçimleri “religion of Islam” (İslam dini), “the faith of Islam” (İslam inancı) şeklindedir.

“Muslim/s”

El¹’da “Müslüman/lar” anlamına gelen “Muslim” kelimesi yaklaşık olarak 3563 yerde kullanılırken, “Muslims” ise yaklaşık olarak 1459 yerde kullanılmıştır. Bu kelime “Muslim religion”, “Muslim world”, “Muslim theology” ve “Muslim civilization” gibi

farklı kullanım şekilleri ile birlikte yer almaktadır. Bunun yanı sıra ansiklopedide yine Müslüman/lar anlamına gelen “Moslem/s” kelimesi de kullanılmıştır. Bu kelimenin geçtiği yerler ise yaklaşık olarak 136’dır.

Muslim	3563
Muslims	1459
Toplam	5022

“Muhammadan/s”

El¹’da “Muhammedi/lik” anlamlarına gelen “Muhammadan/s” nitelemeleri, “Muslim/s” kelimelerine nazaran yaygın olmamakla ve genellikle eser isimlerinde kullanılan bir ifade biçimi olmuştur. “Muhammadan” kelimesi yaklaşık 952 yerde geçerken, “Muhammadans” ise yaklaşık 313 yerde kullanılmıştır. Bunun yanı sıra ansiklopedide “Muhammedilik” anlamına gelen “Muhammadanism” kelimesi de kullanılmıştır. Bu ifade de yaklaşık olarak 32 yerde geçmektedir.

Muhammadan	952
Muhammadans	313
Toplam	1265

“Mus/sulman/e/s”

“Müslüman/lar” anlamlarına gelen “Mus/sulman/e/s” kelimelerinin genellikle eser isimlerinde kullanıldığı görülmektedir. “Musulman” kelimesi yaklaşık 136 yerde, “Musulmans” yaklaşık 126 yerde kullanılırken; “Musulmane” yaklaşık 47 yerde, “Musulmanes” 32 yerde ve “Mussulman” yaklaşık 158 yerde, “Mussulmans” ise yaklaşık 100 yerde kullanılmıştır.

Musulman	136
Musulmans	126
Mussulman	158
Mussulmans	100
Musulmane	47
Musulmanes	32
Toplam	599

“İsmaili”

El¹’da “İsmaili” ifadesinin Orta Çağ’dan günümüze kadar çok nadir de olsa kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. İsmaililer anlamına gelen “the sons of Isma’il” ansiklopedide kullanılmakla birlikte bu ifade daha ziyade klasik oryantalizm öncesi dönemde kullanılan bir niteleme biçimi olarak kalmıştır.

“Türk”

El¹’da öne çıkan bir diğer niteleme biçimi de “Türk” imgesi olmuştur. Ansiklopedide bunu ifade etmek için daha ziyade “Müslüman/Muhammedi” ile “Türk” kelimesi aynı anlamda kullanılmıştır. Modern dönemde Türklerle ilgili hayranlık imgesi devam ederken onların Müslüman olmaların duyulan rahatsızlık, Haçlı zamanlarında olduğu gibi bu dönemde de yeniden dile getirilmiştir. Bununla ilgili olarak şu ifadeler geçmektedir:

*“Orta Çağ’ın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu’nun medeniyeti henüz Orta ve Batı Avrupa’dan daha sonraki yüzyıllar için karakteristik hale gelen geniş bir uçurumla ayrılmamıştı. Hatta II. Muhammed (Fatih Sultan Mehmet) ile İtalyan prensler ve sanatçılar arasındaki dostane ilişkilerin ve II. Muhammed’in resim sanatına olan düşkünlüğünün ona bir bakıma dönemin Rönesans hükümdarları arasında bir yer kazandırdığına işaret edilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra, Muhammedi yaşam anlayışı yeniden daha baskın olmaya başlamıştır.”*¹⁷⁵⁷

3.2.7. İçerik Açısından

First Encyclopaedia of Islam’ın ilk basımında ansiklopedinin “önde gelen Batılı bilim adamları tarafından hazırlandığı ve Müslüman halkların coğrafyası, etnografyası ve biyografisine dair bir sözlük çalışması” olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁵⁸ El¹’da hadis kelimesinin yer aldığı birçok madde bulunmakla birlikte burada hadis tarihi ve usulü ile ilgili olarak öne çıkan başlıca kavram, kişi ve müellifler ele alınmıştır. Bu açıdan eserde hadis ile ilgili 65 madde başlığı öne çıkmaktadır. Bu maddeleri ele aldıkları konu ve içerikleri itibarıyla dört grup halinde sınıflandırmak mümkündür:

- Hadis Musannifleri
- Hadis Râvîleri

¹⁷⁵⁷ Kramers, “Turks”, 965.

¹⁷⁵⁸ Ansiklopedinin 1913 yılındaki ilk basımı bu başlığı taşımaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Th. Houtsama vd., *The Encyclopaedia of Islam: A Dictionary of the Geography, Ethnography and Biography of the Muhammadan Peoples Prepared by A Number Leading Orientalists*, E.J. Brill, Leiden 1913, IV.

- Hadisle İlgili Teknik Terimler
- Hadisle İlgili Diğer Kavramlar

Hadis musannifleri; “Bukhari”, “Müslim b. Hadjdjadj”, “al-Tirmidhi”, “Nasai”, “al-Tayalisi” ve “İbn Madja” olarak *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere “Ahmed b. Muhammed b. Hanbal”, “al-Darekutni”, “al-Nawawi”, “al-Dhahabi”, “al-Suyuti” ve “al-Khatib al-Baghdadi” gibi hadis rivayetinde önemli olan müelliflerden oluşmaktadır. *El¹*’da kanonik kitaplar arasında Müslim, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel’in eserlerinden bahsedilmiş, bununla birlikte Buhârî’nin eserinin kanonik olduğu bilgisine yer verilmemiştir. Bunlardan “İbn Hibban”, “İbn Hadjar al-Askalani” ve “al-Kastallani” gibi isimlere hadiste otorite olarak kabul edilen yazarlar arasında yer verilmiştir.

Hadis râvîleri içerisinde “Anas b. Malik”, “Abu Huraira”, “Aisha” gibi sahâbenin önde gelenleri ve bunların yanında tâbiûndan “Urwa b. al-Zubair”, “al-Zuhri” ve “Sufyan al-Thawri” yer almaktadır.

Hadisle ilgili teknik terimler, yaklaşık 20 tanedir. Bunlar alfabetik olarak “ahad”, “ahl al-hadith”, “‘ali”, “ashab”, “athar”, “da’if”, “fard”, “gharib”, “hadith”, “hasan”, “hudjdja”, “idjaza”, “isnad”, “matn”, “mursal”, “sahib”, “sahih”, “musnad”, “sunna”, “tabi”, “tadlis”, “khabar” şeklinde sıralanabilir. Bunlardan “‘ali”, “fard”, “gharib”, “hasan”, “idjaza” ve “mursal” hadisle ilgili teknik terimler olarak geçmekte, diğer terimlerin ise hadis ve hadisle ilgili yaygın terimler olduğu ifade edilmektedir.

Hadisle ilgili diğer kavramlar arasında İslam literatürüyle ilgili diğer disiplinleri ilgilendiren, “Muhammad”, “Allah”, “sira”, “tafsir”, “fıkıh”, “usul” ve “tarikh” gibi maddeler yer almaktadır.

3.2.7.1. Hz. Muhammed

Oryantalistlerin İslam dünyasıyla ilgili varsayımları büyük çoğunlukla Hz. Muhammed’in şahsiyetine yönelik olmuştur. Modern dönem İslam ansiklopedileri arasında yer alan *El¹*’da Hz. Muhammed imajı klasik dönemle üslup bakımından farklılık arz etmekle birlikte söylem bakımından birçok görüşün klasik dönemde olduğu gibi modern dönemde de devam ettirildiğini görülmektedir. Klasik dönem ansiklopedilerinden olan *Bibliothèque*’te Hz. Peygamber, “*Muhammedilik dediğimiz din*

adını almış bir sapkınlığın yazarı ve kurucusu olan meşhur sahtekâr”¹⁷⁵⁹ olarak tanımlanırken, *El*¹’da ondan “İslam’ın kurucusu” olarak bahsedilmiştir.¹⁷⁶⁰ Bununla birlikte klasik dönemde o, “sahtekâr” olarak nitelendirilirken, modern dönemde ise “dini bir reformist” olarak kabul edilmiştir.¹⁷⁶¹ Bu açıdan onun amacının “yeni bir din kurmaktan ziyade kıyamet gününün yaklaşması karşısında halkına gelecek olan tehlikeyi haber vermek ve kendisine vahiy yolu ile bildirilen şeyleri açık ve Arapça Kur’ân şeklinde halkına bildirerek onları Allah’ın gazabından kurtarmak” olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁶² Hz. Peygamber’in bu şekilde tanımlanması, Hristiyanlık içinde yer alan reformistlerin tanımına oldukça benzemektedir. Bu açıdan o, modern dönemde bir sahtekar olarak değil de bir reformist olarak ele alınmaya başlanmıştır.

Hz. Peygamber’in nübüvvetiyle ilgili olarak “*Muhammed’in şuurunu alt üst eden ve onu manevi bir kuvvetle saran bir ruh hali*” olduğu ifade edilmiş ve “*bu ruh haliyle karşılaşan Muhammed’in kendisinin seçilmiş bir peygamber olduğunu düşünerek Allah tarafından aldığı vahiyleri halkına bildirmiştir.*” ifadelerine yer verilmiştir.¹⁷⁶³ Burada “*seçilmiş bir peygamber olduğunu düşünerek*” ifadesi oldukça dikkati çekmektedir. Hz. Peygamber’in vahiy almadığı doğrudan ifade edilmemiş, bunun yerine daha ihtimalli ifadeler tercih edilmiştir. Öte yandan ansiklopedi yazarlarından Ignaz Goldziher de Muhammed’in, fikirlerini yabancı kaynaklardan hareketle oluşturduğunu ve derinden etkilendiği düşünceleri ilahi vahiy gibi telakki ettiğini dile getirmiştir. Goldziher’e göre vahiy, yalnız üstün insanların yakalandığı, peygamber ve havarilerin gayretine ilham veren hastalıklardır ve Muhammed de bu hastalığa yakalanmıştır.¹⁷⁶⁴

*El*¹’da İslam’ın özü ve mahiyeti Hz. Muhammed imajı üzerinden oluşturulmuştur. Bu doğrultuda Norman Daniel’in, “Biz çalışmalarımızı en yoğun olarak Hz. Muhammed’in peygamber olmadığını ispat üzerine yoğunlaştırdık. Zira o peygamber değilse Kur’ân da vahiy olmayacaktı” dediği ifade edilmiştir.¹⁷⁶⁵ Bunlardan hareketle Hz.

¹⁷⁵⁹ D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 649.

¹⁷⁶⁰ Fr. Buhl, “Muhammad”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 641.

¹⁷⁶¹ Buhl, “Muhammad”, 642-3.

¹⁷⁶² Buhl, “Muhammad”, 645.

¹⁷⁶³ Buhl, “Muhammad”, 644.

¹⁷⁶⁴ Goldziher, *Le dogme et la loi de l’islam*, 3-5.

¹⁷⁶⁵ Hıdır, *Batı’da Hz. Muhammed İmajı*, 21.

Peygamber'in bir şekilde vahye benzer manevi duygular yaşamış olduğu kabul edilse dahi neticede Kur'ân, vahiy sonucunda meydana gelen bir kitap olarak kabul edilmemiştir.¹⁷⁶⁶

Ansiklopedide ortaya konan Hz. Muhammed'in ahlakına yönelik klasik dönemdeki bazı yargılar, modern dönemde de devam ettirilmiştir. "Khadidja" maddesinde Hz. Peygamber'in Hz. Hatice'yle evli olduğu dönemde onun sosyal konumundan istifade etmek amacıyla belirgin şehvetine rağmen tek eşle yetindiği dile getirilmiştir.¹⁷⁶⁷ Burada Orta Çağ'da Hz. Peygamber'in şehvetperest olduğuna dair yargıların ansiklopedinin satır aralarında gün yüzüne çıktığı görülmektedir.

3.2.7.2. İslam

Batı'da İslam imajı çoğunlukla Orta Çağ düşüncesinden esinlenen ancak bazı konularda ona birtakım yeni soluklar getiren bir çerçeveye sahiptir. Batı, Yahudiliği tahrif edilmiş bir din olarak kabul ederken, İslam, bir dinden ziyade sapkın bir mezhep olarak kabul edilmiştir. Bu düşüncenin modern döneme doğru değiştiği görülmektedir. Modern dönemde İslam'dan sapkın bir mezhepten ziyade yeni bir din olarak bahsedilmeye başlanmıştır. Buna göre onun yeni bir din olması öğretilerinin özgün olduğu anlamına gelmiyordu, bilakis onun menşei Hristiyanlık ve Yahudiliğe dayandırılmıştır.

El¹'a göre İslam; Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte tamamlanmış bir din değil, sonraki yüzyıllarda gelişimini devam ettiren bir din olarak kabul edilmiştir. Bu açıdan İslam'ın gelişiminin hem Hz. Peygamber'in hayatında hem de onun vefatından sonra Hristiyanlık ve Yahudilik gibi yabancı tesirlerin altında gerçekleştiği ifade edilmiştir. İslam üzerinde Yahudiliğin mi yoksa Hristiyanlığın mı daha etkili olduğu konusunda genel kabul gören görüş Hristiyanlığın daha baskın olduğu yönündedir. Bunun nedeni de Kur'ân'da Musevilikten ziyade Hz. İsa ve Hz. Yahya gibi peygamberlerin ağırlıkta olarak yer almasının olduğu dile getirilmiştir.¹⁷⁶⁸

El¹'da İslam'ın kaynakları ile ilgili sözlü ve yazılı kaynaklar olarak iki kaynak türü. Bu kaynaklardan bazılarının bizzat Hz. Muhammed tarafından ödünç alındığı ifade

¹⁷⁶⁶ Heinrich Speyer, "Yahud", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, 1146-8.

¹⁷⁶⁷ Fr. Buhl, "Khadidja", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, 860.

¹⁷⁶⁸ Buhl, "Muhammad", 644-5; D.B. Macdonald, "al-Kiyāma", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987.

edilirken, diğerlerinin daha sonraki nesiller tarafından oluşturulduğu kabul edilmiştir. Bunlar şu şekilde zikredilebilir:

1. Sözlü kaynaklar

a. Hristiyan ve Yahudiler: Hz. Muhammed'in apokrif İncilleri, kanonik İncillere nazaran daha iyi bildiği ve İslam'la ilgili bilgisini tamamen Hristiyan kaynaklardan değil, sözlü olarak Hristiyan ve Yahudilerden aldığı ifade edilmiştir. Bu doğrultuda Kur'an'daki bazı ayetlerin de bunu desteklediği dile getirilmiştir.¹⁷⁶⁹

b. Nesturi Rahip: Hz. Muhammed'in Kur'an'da örneğin Hz. İsâ gibi bazı peygamberlerin hayatlarına değinen bazı ayetleri, Hristiyan bir öğretmenden aldığı ifade edilmiştir. Bahsi geçen bu öğretmenin Hristiyan kaynaklarda Nestûrî bir rahip olduğu geçmektedir.¹⁷⁷⁰

c. Hanifler: Muhammed'in İslam'la ilgili bir diğer kaynağının İbrahimi dinler içinde yer alan hanifler olduğu dile getirilmiştir.¹⁷⁷¹

2. Yazılı kaynaklar

a. Ahd-i atik:

- **Agada:** Bu ifade, Tevrat kurallarını tanımlayan sözlü rivayetlerin bütününe verilen bir isimdir. Goldziher Kur'an'ın evrensel edebiyatın bir anıtı olduğundan bahsederek bunların Ahdi Atik'in daha çok Agada tarihinden alınan malzemeler olduğunu söylemiştir.¹⁷⁷²

- **Midraş:** Kur'an'ın Kitab-ı Mukaddes'in aslından değil, midraş veya gayri mevsuk eserlerden alındığı ileri sürülmüştür.¹⁷⁷³

b. Gayri mevsuk eserler: Bunun içerisinde Kitab-ı Mukaddes'in sahih olmadığına inanılan kısımları yer almaktadır.¹⁷⁷⁴

¹⁷⁶⁹ D.B. Macdonald, "Isâ", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 525; F. Buhl, "al-Kuds", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987.

¹⁷⁷⁰ Macdonald, "Isâ", 525; Buhl, "al-Kuds".

¹⁷⁷¹ Carra de Vaux, "Indjil", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 502.

¹⁷⁷² Goldziher, *Le dogme et la loi de l'İslam*, 35.

¹⁷⁷³ Buhl, "Muhammad", 643.

¹⁷⁷⁴ Buhl, "Muhammad", 643.

Neticede oryantalist algıya göre İslam, Hz. Peygamber'in vefatından sonra birtakım siyasi, sosyal ve kültürel olgularla gelişen bir din olarak kabul edilmiştir. Bu açıdan İslam'ın gelişiminde etkili olduğuna inanılan dinlerin şunlar olduğu öne sürülmüştür:

1. Hristiyanlık

2. Yahudilik

3. Helenizm

4. Zerdüştlük

5. Budizm¹⁷⁷⁵

3.2.7.3. Hadis ve Sünnet

First Encyclopaedia of Islam'a göre hadis, "tradition" kelimesiyle ifade edilmiştir. Hadisle eş anlamlı olarak iz, kalıntı anlamına gelen "athar" kelimesinin kullanıldığı ifade edilmiştir.¹⁷⁷⁶ Hadisin ıstılahi anlamı ise "dinle ilgili olsun veya olmasın bir haber veya rivayet"tir. Buna göre "Muhammedilerin kutsal geleneklerinin tümüne "hadis" ve bu ilme de "ilmu'l-hadis" veya "mustalahu'l hadis"¹⁷⁷⁷ adı verilmiştir."¹⁷⁷⁸ Bu nedenle *El¹*'da hadisin tanımının en geniş şekliyle verildiği söylenebilir. Bu tanıma göre siyer, megazi ve tarih anlatıları da hadis tanımının içindedir. Diğer bir husus Muhammedilerin kutsal gelenekleri ifadesine yer verilmesidir. Burada Müslümanların, hadisleri, dinin kaynağı olarak görmelerinden dolayı hadisler "sacred" yani kutsal olarak kabul edilmiştir.

El¹'a göre sünnet, "birinin gitmeye alıştığı yol, adet ve eski gelenekler" demektir.¹⁷⁷⁹ Bir diğer ifadeyle sünnet, hadislerde ifade edildiği şekliyle peygamberin bir adeti/kullanımıdır.¹⁷⁸⁰ Burada sünnetin ataların adet ve geleneklerini takip etmek anlamına geldiği, İslam'la birlikte bu kavramın "putperest atalarının adet ve geleneklerini takip etmek" anlamından çıkarak Peygamber'in ve arkadaşlarının örnekliğinin model alındığı bir anlama yönelmiştir. Sünnetin kaynağı ise Hz. Peygamber'den bizzat işitmesi

¹⁷⁷⁵ TH.W. Juynboll, "Hadith", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 190.

¹⁷⁷⁶ Ignaz Goldziher, "Athar", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 505.

¹⁷⁷⁷ Karl Vollers, "Azhar", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 538.

¹⁷⁷⁸ Juynboll, "Hadith", 1987, 189.

¹⁷⁷⁹ Juynboll, "Hadith", 1987, 189.

¹⁷⁸⁰ D.B. Macdonald, "Allāh", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 306.

ve onun fiillerine şahitlik etmesinden dolayı sahâbe, sahâbeden sonra ise tâbiûn ve tebeu't-tabiin kabul edilmiştir.¹⁷⁸¹

*El*¹'da sünnetin, Muhammed'in fiillerini, sözlerini ve sözsüz onayını kapsadığı bu itibarla da onun "Imitatio Muhammadiis" yani Muhammed'in taklidi anlamına geldiği vurgulanmıştır.¹⁷⁸² Bu nedenle sünnet, Muhammed'in örnekliğinin veya toplumun geleneğinin kutsadığı teori veya pratikler bütünüdür. Bu açıdan onun sözleri, eylemleri ve takriri anlamında sünnet, hadislerde sözlü ve yazılı olarak ifadesini bulmuştur. Hadis ve sünnet kavramlarının birbirinden ayrımı konusunda *El*¹'da ikisinin birbirinden farklı kavramlar olduğu, ancak pratikte birbiri yerine sık sık kullanıldığı için bazı hadis külliyatlarının yanlışlıkla "sünen" olarak isimlendirildiği dile getirilmiştir.¹⁷⁸³ Sünnet ve Kur'ân'ın konumu ile ilgili olarak, sünnetin Kur'ân'a eşdeğer olduğu ve bunun da sünnetin vahyedildiği fikrine yol açtığı, hatta daha da ileri gidilerek Kur'ân'dan daha üstte kabul edilmesine yol açtığı ifade edilmiştir. Bu doğrultuda "*Cibril, Muhammed'e Kur'ân'la indiği gibi sünnetle de inerti*"¹⁷⁸⁴ hadisi referans olarak verilerek en yüksek ölçünün Kur'ân değil, sünnet olduğu dile getirilmiştir.¹⁷⁸⁵

1. Hadislerin Rivayeti, Yazılması ve Tedvini

*El*¹'da "Anas b. Malik",¹⁷⁸⁶ "Abu Huraira",¹⁷⁸⁷ "Aisha",¹⁷⁸⁸ gibi sahâbenin önde gelenleri ve bunların yanında tâbiûndan "Urwa b. al-Zubair",¹⁷⁸⁹ "al-Zuhri",¹⁷⁹⁰ "Sufyan al-Thawri"¹⁷⁹¹ ve "İbn Sîrîn"¹⁷⁹² gibi hadis tarihinde önemli isimlere yer verilmiştir. Bu minvalde sahâbeyle ilgili olarak onun adalet konusu işlenmiş ve sahâbenin müminlerin nazarında yüksek bir mevkiye sahip olduğu ve bu nedenle Müslümanlara göre onlara

¹⁷⁸¹ Juynboll, "Hadith", 1987, 189.

¹⁷⁸² A.J. Wensinck, "Sunna", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 555.

¹⁷⁸³ Wensinck, "Sunna", 556.

¹⁷⁸⁴ Dârimi, *Mukaddime*, 49; Fuat Karabulut, "Cibril Hadisi ve Eğitsel Değeri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(1), 2012, 227.

¹⁷⁸⁵ Wensinck, "Sunna", 556.

¹⁷⁸⁶ D.B. Macdonald, "Anas b. Mâlik", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987.

¹⁷⁸⁷ Goldziher, "Abū Huraira", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987.

¹⁷⁸⁸ Max Seligsohn, "Ā'isha", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 217.

¹⁷⁸⁹ V. Vacca, "Urwa b. al-Zubair", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987.

¹⁷⁹⁰ Josep Horovitz, "al-Zuhri", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1934.

¹⁷⁹¹ Martin Meir Plessner, "Sufyān al-Thawri", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987.

¹⁷⁹² "İbn Sîrîn", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987.

hakaret etmenin veya sövmenin büyük bir günah olarak kabul edildiği ve onlara hakaret etme durumunda kırbaçlamadan ölüm cezasına kadar ağır yaptırımlar gerektirdiğinden bahsedilmiştir. Müslümanların sahâbeyi Kur'ân'dan sonra sahih dini öğretinin kaynakları olarak gördükleri için aynı zamanda onları doğru sünnetin delilleri olarak kabul ettikleri dile getirilmiştir.¹⁷⁹³

Hadislerin rivayeti konusunda ise isnadın önemine yer verilmiştir. Bu kelimenin hadisi aktaranların bir zinciri ve aynı zamanda metnin güvenilirliğini sağlamak için onun özünü aktaran kişilerin isimlerinden oluşan bir bölümü olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁹⁴ Bunun yanı sıra hadislerin yazılması konusunda başlangıçta hadislerin yazılmasına karşı çıkılarak ezberin ön planda tutulduğu, ancak hadisin yazımına karşı çekincelerin ortadan kalkmasıyla hadisler yazılmaya başlandığı dile getirilmiştir. Hadislerin tedvini konusunda ise resmi bir hadis tedvininin yapılmadığı ifade edilmiştir.¹⁷⁹⁵

2. Hadislerin Menşei

El¹'da İslam ve Kur'ân'ın kaynağı olarak bahsedilen yabancı etkiler hadisler için de söz konusu edilmiştir. *El¹*'a hadisler, başlıca şu kaynakların etkisi altında gelişmiştir:

1. Hristiyanlık: Yeni Ahit'in hadisler üzerinde önemli bir etkisinin olduğu ileri sürülmüştür.¹⁷⁹⁶

a. İncil: Hz. Muhammed'in bilgi edindiği en popüler hadis kaynağının İncil olduğu dile edilmiştir. Buna göre Hz. Peygamber'e ve onun takipçilerine atfedilen sözler, düşünceler ve mucizelerin kaynağı İncil'den alınmıştır. Hz. Muhammed'in yiyecek veya su stoklarını artırdığına dair hadislerin, İncil'deki ekmek ve balık mucizesine kadar uzandığından fakirlerin yüksek konumu ve zenginlerin cennete girmedeki zorluklarıyla ilgili çok sayıda hadisin yine İncil'in doktrinini yansıttığından bahsedilmiştir. Hz. İsa'nın göğe yükselişiyle ilgili hadislerin de İncil'den alındığı, bunun yanı sıra Mehdi ile ilgili

¹⁷⁹³ Goldziher, "Ashâb", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 478. Ayrıca bkz. Daniel Brown, *İslam Düşüncesinde Sünneti Düşünmek*, (trc. Salih Özer), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009, 139-49.

¹⁷⁹⁴ "Isnâd", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 552.

¹⁷⁹⁵ TH.W. Juynboll, "Hadith", 189-90.

¹⁷⁹⁶ Carra de Vaux, "İndjil", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 501-3.

hadislerin Müslüman eskatolojisi üzerindeki Hristiyan kıyamet edebiyatının önemli etkisinin bulunduğu iddia edilen görüşler arasındadır.¹⁷⁹⁷

b. Havariler: Goldziher havarilerden alınan birtakım ifadelerin kendisine hadislerde yer bulduğunu öne sürmüştür.¹⁷⁹⁸

2. Yahudilik: Hadislere özellikle İslam hukukuna, Yahudi kökenli olanlar başta olmak üzere çok sayıda yabancı unsurun girmesine hadislerin sayısının artmaya başladığı ifade edilmiştir.¹⁷⁹⁹ Bununla ilgili olarak Hz. Peygamber'in Âşûrâ Günü,¹⁸⁰⁰ oruç ibadeti gibi birçok ibadetin de Yahudilerden alındığı iddia edilmiştir. Öte yandan, Yahudi Şabat'ının Cuma ayını için bir model oluşturduğu, yine riba yasağının Medine'deki Yahudilerden alındığı dile getirilmiştir.¹⁸⁰¹ Kiblenin Kâbe'den Kudüs'e çevrilme nedeninin Yahudilere benzemek olduğu ifade edilmiş, ancak Yahudilerin örnekliği Müslüman geleneğinde kabul görmediği için hadislerdeki Yahudi kökenlerinin genelde gizlendiği öne sürülmüştür.¹⁸⁰²

a. Talmud: Hadislerde şahitlik gibi fıkıhla ilgili bazı kaidelerin Talmud'daki hukuki görüşlerden etkilenecek oluşturulduğu ifade edilmiştir.¹⁸⁰³

b. Mişna: Goldziher bununla ilgili olarak kanonik olmayan, gelenekte geçen ve açıkça İbrani mişnasını örnek alan İslam literatüründe "mesani" kavramına dikkat çekmiştir.¹⁸⁰⁴

3. Apokrif kitaplar: Goldziher; apokrif kitaplardan birtakım sözlerin Hz. Peygamber'in sözleri olarak hadislerde yer aldığını dile getirmiştir.¹⁸⁰⁵

¹⁷⁹⁷ de Vaux, "İndjil", 501-3.

¹⁷⁹⁸ Juynboll, "Hadith", 190.

¹⁷⁹⁹ Joseph Schacht, "Usul", *The Encyclopaedia of Islam: A Dictionary of the Geography, Ethnography and Biography of the Muhammadan Peoples Prepared by A Number Leading Orientalists*, Brill, Leiden 1934, 1056.

¹⁸⁰⁰ A.J. Wensinck, "Āshūrā", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, 486.

¹⁸⁰¹ J.L. Palache, "Sabt", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 27.

¹⁸⁰² C. Schoy, "Kıbla", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 986. Talmud ve Hadis konusunda önemli bir çalışma M. Said Toprak tarafından ele alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Sait Toprak, *Talmud ve Hadis Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2012.

¹⁸⁰³ W. Heffening, "Shāhid", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, 261.

¹⁸⁰⁴ A.J. Wensinck, "al-Mathānī", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 410.

¹⁸⁰⁵ Juynboll, "Hadith", 190.

4. Yunan filozoflarının görüşleri: Goldziher; hadislerde birtakım Yunan filozoflarının görüşlerinin yer aldığını söylemiştir.¹⁸⁰⁶

3. Hadislerin Otoritesi

El¹'da vurgulandığı üzere hadislerin Hz. Peygamber'e ait olmaktan ziyade ilk nesiller tarafından uydurulmuş birtakım sözlerden meydana getirildiği dile getirilmiştir. Bu açıdan hadislerin büyük bir kısmının sonraki nesiller tarafından tedavüle sokulduğu ifade edilmiştir.¹⁸⁰⁷ Bununla ilgili olarak Ebû Hüreyre tarafından rivayet edilen hadislerin kendisi tarafından değil de daha sonraki nesil tarafından uydurularak onun ağzına konulduğundan bahsedilmiştir.¹⁸⁰⁸

4. Hadislerin Sıhhati

Klasik ve modern dönemde hadis ile ilgili konularda en fazla üzerinde durulan nokta hadislerin otantikliği/sıhhati konusu olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda dini geleneklere şüpheyile yaklaşma metodu hadis çalışmalarında da etkisini göstermiş ve hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyeti konusunda bir şüphe meydana gelmiştir.¹⁸⁰⁹ Aşırı şüphecilerden kabul edilen Ignaz Goldziher'in hadisler hakkında ortaya koyduğu görüş Batılı hadis algısını büyük ölçüde şekillendirmiştir. Goldziher'in bu görüşüne göre, hadisler İslam'ın ilk iki asrındaki dini, tarihi ve içtimai gelişmelerin bir sonucudur ve o dönemin entelektüel mücadelelerini yansıtmaktadır.¹⁸¹⁰ Bu açıdan hadisler büyük ölçüde daha sonraki tartışmalardan geriye kalan gölgeler olarak¹⁸¹¹ ve erken dönemde İslam'ın yetkili çevrelerinin görüşlerinin ifadesi olarak kabul edilmiştir.¹⁸¹² Goldziher hadislerde tarihsel bir kesinlik atfedilebilecek herhangi bir şey bulmaya çalışmanın oldukça zor olduğunu, Hz. Peygamber'e atfedilen rivayetlerin büyük bir çoğunluğunun ona ait olmadığını ileri sürmüştür.¹⁸¹³ Hadisler, uydurma kabul edilmesine rağmen yine de onlarda tarihsel bir

¹⁸⁰⁶ Juynboll, "Hadith", 190.

¹⁸⁰⁷ Carl Brockelmann, "Arabia", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 409.

¹⁸⁰⁸ Goldziher, "Abū Huraira", 93-94.

¹⁸⁰⁹ Hıdır, "Oryantalistlerin 'Rasyonel-Skeptik' Yöntemi ve Türkiye'deki Sîret Yazıcılığına Etkisi", 602; Motzki, "Introduction", *Hadith: Origins and Developments*, xx, xxi.

¹⁸¹⁰ Carl Brockelmann, "Arabia", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 413.

¹⁸¹¹ D.B. Macdonald, "Kadar", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, 605.

¹⁸¹² Joseph Schacht, "Kisas", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 1039.

¹⁸¹³ Macdonald, "Allāh", 305-7.

gerçeğin çekirdeğini içerecek ifadelerin bulunduğu dile getirilmiştir.¹⁸¹⁴ Bu açıdan hadisler uydurma kabul edilseler dahi erken dönem İslam uygulamasının¹⁸¹⁵ ve İslam'ın iç gelişiminin paha biçilmez kanıtlarını sunabilecektir.¹⁸¹⁶

Hadislerin sıhhatiyle bağlantılı bir diğer konu da onların Müslüman toplum içinde otorite kazanma süreçleriyle ilgilidir. Buna göre yeni inancın kurucusunun sözleri ve eylemleri çağdaşlarının ve özellikle de ikinci nesil ilgisini çekerek¹⁸¹⁷ Kur'ân'da olmayan yol gösterici, ilkeler Peygamber'in sözlerinden çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu nedenle nispeten dar olan bu temelleri genişletme çabasının çok erken bir tarihte bunların yorumunun orijinal anlamının ötesinde genişleyerek yeni hadislerin ortaya çıkmasına neden olduğu dile getirilmiştir.¹⁸¹⁸ Böylece Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin sonraki dönemin görüşleriyle uyumlu hale getirilerek çok sayıda hadis dolaşıma sokulmuş¹⁸¹⁹ ve bu da zamanla Muhammed'in sözleri ve fiillerine dair kayıtların sayıca ve muazzam bir şekilde genişlemesine ve artmasına neden olmuştur. Hadislerin çoğalmasa aynı zamanda çelişkili birçok hadisin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Buna göre Müslümanların bu çelişkili hadisler konusundaki genel eğiliminin ise en azından onları uzlaşmacı bir ruhla açıklamak, mümkün olduğunda bu tür geleneklere de güvenmek hatta en belirgin anakronizmleri içeren hadisleri dahi genellikle güvenilir kabul etmek olmuştur.¹⁸²⁰

El¹'a göre Hz. Muhammed'in ölümünden sonraki ilk yüzyıllarda her grubun, kendi görüşlerini Hz. Peygamber'in sözleriyle desteklemek istemeleriyle Müslüman toplum içerisinde çok çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır.¹⁸²¹ Buna göre sahte hadislerin çokluğu nedeniyle, herhangi bir konuda bir hadisten alıntı yapmak ve böylece rey ve kıyastan vazgeçmek oldukça kolaydı. Bunun yanı sıra ortaya çıkan tüm durumlarda hadislerden bir hüküm verebilmek için katı bir eleştiri uygulamasından kaçınarak kesintiye uğramış ve münferit gelenekleri kullanmaya hazır olmak gerekiyordu. Rey olduğu kabul edilen bir görüş, bir hadis formuna sokularak kesintisiz bir isnadla Hz. Peygamber'e

¹⁸¹⁴ Della Vida, "Sira", 440.

¹⁸¹⁵ Joseph Schacht, "Taklid", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, 629.

¹⁸¹⁶ Juynboll, "Hadith", 190-2.

¹⁸¹⁷ Della Vida, 440.

¹⁸¹⁸ Schacht, "Usul", 1056.

¹⁸¹⁹ Juynboll, "Hadith", 190-91.

¹⁸²⁰ Juynboll, "Hadith", 190-1.

¹⁸²¹ Juynboll, "Hadith", 190.

dayandırılabilirdi.¹⁸²² Buna örnek olarak da üç mescid hadisine yer verilerek bu hadisin Zühri tarafından uydurulduğu dile getirilmiştir.¹⁸²³

El' da hadislerin otantikliğini ifade etmede ilgili şu ifadeler kullanılmıştır:

- “traditions attributed to the Prophet” (Peygambere atfedilen rivayetler)
- “manufactured several traditions” (uydurulan çeşitli rivayetler)
- “Traditions were put into currency” (dolaşımda olan rivayetler)
- “traditions were circulated” (dolaşımda olan rivayetler)
- “later traditions may have put into his mouth” (daha sonraki rivayetlerin ona yanlış olarak affettiği)
- “tradition puts in his mouth ...” (ona yanlış olarak atfedilen rivayet)
- “most of the sayings of which tradition makes him the originator” (rivayetin onu ilk kaynak olarak gösterdiği sözlerin çoğu)

Bu ifadeler, hadislerin birtakım uydurma sözler olarak Hz. Peygamber’e nisbet edildiğini göstermek amacıyla kullanılmıştır.

5. Hadis Çeşitleri

El' da “hadith” maddesinde klasik hadis kaynaklarına göre hadisler; isnadında illet olup olmamasına göre “sahih (sound)”, “hasen (beatiful)”, “zayıf (weak)” olarak; rivayete eklemeler olup olmadığına göre ve rivayet eden kişinin zayıf olup olmamasına göre “müddrec”, “metrûk (abandoned)” ve “mevzû’ (invented)” olarak; kaynağına göre “merfu’”, “mevkuf” ve “maktû’” olarak; isnadın kesintisiz olup olmasına göre “müsned (supported)”, “müsel”, “muttasıl”, “munkatı’”, “mürsel”, “mu’dal”, “mu’an’an” ve “mübhem” olarak; râvîlerin sayısına göre ise “mütevâtir”, “meşhur”, “azîz”, “âhâd” ve “garîb” olarak farklı türlere ayrılmıştır.¹⁸²⁴

¹⁸²² Goldziher, “Fıkıh”, 104.

¹⁸²³ Josep Horovitz, “al-Zuhri”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1934, 1240; krş. Meir Jacob Kister, “‘Sadece Üç Mescid İçin Yolculuğa Çıkınız’ Erken Tarihli Bir Hadis Üzerine İnceleme”, (trc. Hafize Yazıcı), *Hadith*, (2), 2019, 186-204; Hafize Yazıcı, “‘Üç Mescid Dışında Dini Amaçlı Yolculuk Yoktur’ Hadisi ve Çağdaş Hadis Tartışmalarındaki Yeri”, *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı* 3 (12 Mayıs 2016), 9-18.

¹⁸²⁴ Juynboll, “Hadith”, 191-2.

Bununla birlikte ansiklopedi genelinde hadislerle ilgili “apokrif (apocryphal traditions)”, uydurma (forged traditions), meşhur (the well known tradition), çelişkili (contradictory traditions, discrepant traditions), kanonik (canonical hadith) ve çok zayıf (very feeble traditions), belirsiz (vague tradition) ve sıradan (a more prosaic tradition) gibi kavramlar da kullanılmıştır. Bu kavramlardan bazıları madde yazarının görüşünü yansıtmaktadır. Bu açıdan hadisleri değerlendirmede oryantalistlerin kendi yöntem ve araçlarını oluşturdukları ve hadisleri Müslüman dünyasının tanımlamalarından ziyade kendi bakış açılarını yansıttıkları görülmektedir.

7. Musannifler Açısından

El¹’da hadis musannifleri arasında başlıca *Kütüb-i Sitte* yazarları olan “(Bukhari)”, “Müslim b. Hadjdjadj”, “al-Tirmidhi”, “Nasai”, “İbn Madja”, “Ahmed b. Muhammed b. Hanbal” ve “İbn Madja” ve bunlar dışında “al-Tayalisi” ve “al-Suyuti”, “İbn Hibban”, “İbn Hadjar al-Askalani”, “al-Kastallani”, “al-Darekutni”, “al-Nawawi”, “al-Dhahabi” ve “al-Khatib al-Baghdadi” gibi birçok müellif yer almaktadır.

6. Cerh ve Ta’dil

El¹’a göre Hz. Peygamber’in biyografisi ile yakından bağlantılı olan, Muhammed’in ashabının ve onların yakın haleflerinin yaşamı ve eylemleri ile ilgili geleneğin incelenmesi, çeşitli sahâbe tarafından aktarılan otoriter geleneklerin güvenilirliği için bir kriter oluşturması bakımından pratik açıdan büyük önem taşıyordu.¹⁸²⁵ Bu bakımdan güvenilir kişilerin muttasıl bir şekilde oluşturduğu geleneğin isnadı, güvenilir olarak kabul edilmiştir. İsnadların eleştirel incelenmesi Müslüman alimlerin ayrıntılı bir araştırma yapmasına zemin hazırlamıştır. Böylelikle Müslümanların rical isimlerini, durumlarını ve onların metinlerini aktarırken, doğruluğunu ve zabtı güvenilirliğini belirlemeye çalışmaları cerh ve ta’dil ilminin ortaya çıkışını sağlamıştır.¹⁸²⁶ Bununla birlikte, *El¹*’a göre Müslümanlar ortaya çıkan tüm olaylar hakkında hadislerden hüküm verebilmek için, ciddi bir tenkit yapmaktan kaçınarak zayıf, kesintiye uğramış ve izole edilmiş hadisleri bu şekilde kullanıma hazır hale gelmesinin

¹⁸²⁵ Brockelmann, “Arabia”, 409.

¹⁸²⁶ Juynboll, “Hadith”, 191-2.

önünü açmışlardır.¹⁸²⁷ Daha sonra hicri ikinci ve üçüncü yüzyılda ibadet ve itikat esasları hususunda; en önemli siyasi ve sosyal kurumlar kesin olarak şekillendikten sonra, râvîlerin çoğunun güvenilirliği ve onların ifadelerinin değeri konusunda bir ittifak ortaya çıkmıştır. Müslüman dünyasında uzun bir zaman boyunca kimse bu rivayetlerin güvenilirliğinden şüphe etmeye cesaret edememiş ve böylelikle de bu rivayetleri dolaşıma sokan Ebû Hüreyre gibi hadis uyduran kişilerin yalancı olarak kabul edilmesi imkânsız hale gelmiş, çok açık anakronizm içeren gelenekler bile genellikle güvenilir olarak kabul edilmiştir.¹⁸²⁸

Tablo 3.1. İçerik Analizi - *The Encyclopaedia of Islam* (Birinci Edisyon El¹)-

TEMA	KATEGORİ/ALT KATEGORİ		KOD	REFERANS
ESERLER	<i>TÜR</i>	<i>Müstakil Eserler</i>	<i>The Encyclopaedia of Islam</i>	
	<i>YAKLAŞIM</i>	<i>Polemikçi</i>	<i>Dindar şarlatan</i>	<i>Sprenger</i>
			<i>Dindar sahtekâr</i>	<i>Della Vida, "Sira", 441.</i>
		<i>Bilimsel</i>	<i>Tarihsel tenkit yöntemi</i>	
			<i>Hümanist bakış</i>	
			<i>Şüphecilik</i>	
	<i>LİTERATÜR</i>	<i>Yazılı Literatür</i>	<i>Ansiklopedi</i>	
	<i>YAZILIŞ AMAÇLARI</i>		<i>Sömürgecilik</i>	
			<i>Ansiklopedik sentez</i>	
			<i>Doğu'ya ilişkin şüpheleri gidermek</i>	
			<i>Avrupa dünyası için kaynak oluşturmak</i>	
			<i>Sıradan insana hitap etmek</i>	
	<i>DİLLERİ</i>		<i>İngilizce</i>	<i>E^{II}</i>
			<i>Fransızca</i>	<i>E^{II}</i>
			<i>Almanca</i>	<i>E^{II}</i>
	<i>BÖLGE-ŞEHİR</i>		<i>Zigetvar</i>	<i>Ignaz Goldziher</i>
			<i>Berlin</i>	<i>Ignaz Goldziher, Carl Brockelmann, Josef Horovitz</i>
			<i>Leipzig</i>	<i>Ignaz Goldziher</i>

¹⁸²⁷ Goldziher, "Fıkıh", *The Encyclopaedia of Islam: A Dictionary of the Geography, Ethnography and Biography of the Muhammadan Peoples Prepared by A Number Leading Orientalists*, Brill, Leiden 1927, 104.

¹⁸²⁸ Juynboll, "Hadith", 190-3.

Tablo 3.1. (Devamı)

	EĞİTİM	Leiden	<i>Snouck Hurgronje, A.J. Wensinck, Joseph Schacht</i>
		Frankfurt	<i>Josef Horovitz</i>
		Strasburg	<i>Snouck Hurgronje, Carl Brockelmann</i>
		Berlin	<i>A.J. Wensinck</i>
		Londra	<i>Carl Brockelmann, Joseph Schacht</i>
		Oxford	<i>Joseph Schacht</i>
		Viyana	<i>Ignaz Goldziher</i>
		Utrecht	<i>A.J. Wensinck</i>
		Polonya	<i>Joseph Schacht</i>
		Kolombiya	<i>Joseph Schacht</i>
		İstanbul	<i>Ignaz Goldziher, Carl Brockelmann</i>
		Beyrut	<i>Ignaz Goldziher</i>
		Şam	<i>Ignaz Goldziher</i>
		Mısır	<i>Joseph Schacht</i>
		Kudüs	<i>Ignaz Goldziher</i>
		Kahire	<i>Ignaz Goldziher</i>
		Hindistan	<i>Snouck Hurgronje, TH. W. Juynboll, Josef Horovitz</i>
		Endonezya	<i>Snouck Hurgronje</i>
		İncil	<i>Ignaz Goldziher</i>
		Talmud	<i>Ignaz Goldziher, Josef Horovitz</i>
		Yahudi felsefesi	<i>Ignaz Goldziher</i>
		Sami edebiyatı	<i>Ignaz Goldziher</i>
		Hümanist okulu	<i>Joseph Schacht</i>
		Tarihsel tenkit	<i>Ignaz Goldziher, Josef Horovitz</i>
		İngilizce	<i>Carl Brockelmann</i>
		Fransızca	<i>Carl Brockelmann</i>
		Yunanca	<i>Carl Brockelmann</i>
		Latince	<i>Carl Brockelmann</i>
		İbranice	<i>Ignaz Goldziher, Carl Brockelmann</i>
		Arapça	<i>Ignaz Goldziher, Carl Brockelmann, Josef Horovitz, Joseph Schacht</i>
		Farsça	<i>Ignaz Goldziher, Joseph Schacht</i>
		Türkçe	<i>Ignaz Goldziher</i>
		Sanskritçe	<i>Carl Brockelmann</i>
		Ermenice	<i>Carl Brockelmann</i>
		Kiptice	<i>Carl Brockelmann</i>

Tablo 3.1. (Devamı)

			Süryânîce	A.J. Wensinck, Carl Brockelmann
			Etiyopya dili	Carl Brockelmann
			Aramice	Carl Brockelmann
			Malayca	Snouck Hurgronje
			Cava dili	Snouck Hurgronje
			Felsefe	Ignaz Goldziher
			Dilbilim	Ignaz Goldziher, Snouck Hurgronje, Carl Brockelmann
			Doğu dilleri	Snouck Hurgronje, TH. W. Juynboll, Carl Brockelmann
			Tarih	Carl Brockelmann
			Hukuk	TH. W. Juynboll
			Arap filolojisi	Ignaz Goldziher
			İslam mezhepleri	Ignaz Goldziher
			Kur’ân	Josef Horovitz
			Tefsir	Josef Horovitz
			Hadis	TH. W. Juynboll
			İslam hukuku	Joseph Schacht
	MESLEK		Akademisyen (Arapça, Doğu dilleri, Sami dilleri, Türkolog)	Carl Brockelmann, Joseph Schacht
			Doğu dilleri ve Müslüman Hukuku Danışmanı (Hindistan Servisi)	Snouck Hurgronje, TH. W. Juynboll
			Macar	Ignaz Goldziher
			Alman	Carl Brockelmann, Josef Horovitz, Joseph Schacht
			Hollandalı	Snouck Hurgronje
		Dini Köken	Protestan	Snouck Hurgronje, Th. W. Juynboll, A.J. Wensinck, Carl Brockelmann, Joseph Schacht
			Reformist Yahudi	Ignaz Goldziher, Josef Horovitz
BAĞLAM	TARİHSEL		19. yüzyıl	Dictionary of IslamAn Oriental Biographical Dictionary
			20. yüzyıl	The Encyclopaedia of Islam
YÖNTEM	DİNİ DÜŞÜNCE		Protestanlık	
	FELSEFİ BAKIŞ		Hegelci düşünce	

Tablo 3.1. (Devamı)

KAYNAK	KİTABI MUKADDES		Tevrat	
			İncil	
	İSLAM KAYNAKLARI		Kur’ân	
			Tefsir	
			Hadis	
			İslam tarihi	
			Siyer	
	DİNİ OTORİTELER		Hıristiyan din adamları	
			Yahudi din adamları	
			“İslam’ın kurucusu”	
			“Reformist”	
			“Şehvetperest”	
			“Kılıç, kan dökücü”	
			“Yeni bir din”	
			İslam ve Müslümanlar	“Kılıç ve savaş dini”
	İSİMLER	Hz. Muhammed	“Muhammad”	
			“The prophet Muhammad”	
İslam ve Müslümanlar		İslam		
		Müslüman(lar)		
		Muhammedi(ler)		
İÇERİK	HZ. MUHAMMED		Nübüvvet	
	İSLAM		Din olup olmadığı	
			Menşei	
			Vahiy teorisi	
	HADİS		Hadis tarihi	
			Hadislerin menşei	
			Hadislerin sıhhati	
			Hadis rivayeti	
			Hadislerin yazılması	
			Hadis çeşitleri	
			Cerh ve ta’dil	
			Hadis musannifleri	

SÖYLEM ANALİZİ

The Encyclopaedia of Islam (Birinci Edisyon *El¹*), içerik analizi bakımından ele alındıktan sonra bu eserlerin söylem analizi yapılmıştır. Burada söylem analizi stratejiler ve bu stratejilerin nasıl ortaya konduğuyla ilgili tekniklere ve bunlarla ilgili ifadelerin geçtiği yerleri ifade etmek için referanslara yer verilmiştir.

STRATEJİLER	TEKNİKLER	REFERANSLAR
Nübüvvet geleneğinden dışlama stratejisi	“Reformist” gibi modern dönem kavramlarını kullanmak	“religious reformer” (Fr. Buhl, “Muhammad”, 642-3)
Şiddetle özdeşleştirme stratejisi	“Savaş”la ilgili ifadeler kullanmak	“savaş ve mücadele peygamberi” (Goldziher, <i>Le dogme et la loi de l’islam</i> , 20-1)
Şehvetperestlikle özdeşleştirme stratejisi	<i>Hadislere atıf</i> <i>Müşriklerin sözlerine atıf</i>	“belirgin şehvetine rağmen tek eşle yetinmiştir” (Fr. Buhl, “Khadidja”, 860)
Hakaret stratejisi	“dindar [görünümlü] sahtekâr” “dindar şarlatan”	“Bu iğrenç kitabın” (D’Herbelot, “Alcoran”, 1777, 171) “Bu aptal ve cahil peygamberin” (D’Herbelot, “Mohammed”, 1777, 650)
Muhammedi siyasi bir lider gösterme stratejisi	“Devlet adamı” ve “fatih” gibi nitelemeler kullanmak	“Kendisini içinde bulduğu yeni koşullar onu bir savaşçı, bir fatih, bir devlet adamı, yeni ve sürekli büyüyen bir toplumun örgütleyicisi haline getirmiştir.” (Goldziher, <i>Le dogme et la loi de l’islam</i> , 7-9)
Yeni bir din olarak konumlandırma stratejisi	“Din”le ilgili kavramlar kullanma	“religion” (Carl Brockelmann, “‘Âlî”, 282)
Muhammedi şeriatın kaynağı, kurucusu olarak görme stratejisi	“Muhammed’in dini” gibi ifadeler kullanma	“Kendisini içinde bulduğu yeni koşullar onu yeni ve sürekli büyüyen bir toplumun örgütleyicisi haline getirdi.” (Goldziher, <i>Le dogme et la loi de l’islam</i> , 7-9)
Menşeyi Kitabı Mukaddese dayandırma stratejisi	<i>Eski ve Yeni Ahit’e, Yunan filozoflarını görüşlerine, apokrif kitaplara atıf</i>	“Kur’ân’ın evrensel edebiyatın bir anıtı olarak bunların Ahdi Atik’in daha çok Agada tarihinden alınan malzemelerden oluştuğu” (Goldziher, <i>Le dogme et la loi de l’Islam</i> , 35) “hadislerde şahitlik gibi fıkahla ilgili bazı kaidelerin Talmud’daki hukuki görüşlerden etkilenecek oluşturulduğu” (W. Heffening, “Shâhid”, 261) “hadislerde birtakım Yunan filozoflarının görüşlerinin yer aldığı” (Juynboll, “Hadith”, 190)
Şüpheyi reddetme stratejisi	Şüpheyi bir metot olarak kullanmak	“Goldziher’in aşırı şüpheci içinde yer alması” (Motzki, “Introduction”, <i>Hadith: Origins and Developments</i> , xx, xxi)
Yanlış/çarpıtılmış bilgileri kullanma stratejisi	Yanlış bilgileri kullanmak ¹⁸²⁹	Ansiklopedide yer alan bazı hatalı bilgiler (Wensinck, “al-Tayalisi”, 708) ¹⁸³⁰

¹⁸²⁹ Ayşe Özgür, *Oryantalistlerin Tek Râvili Tariklerle İlgili İddialarının Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020, 331.

¹⁸³⁰ Wensinck, Muhammed’in tarihinde rol oynayan bazı kişilerle ilgili malzemenin diğer koleksiyonlardakinden daha nadir olduğu ve bazı kişilerle ilgili hiç hadis bulunmadığını söylemiştir. Hatice, Zeynep b. Cahş, Ebû Süfyân, Amr b. el-Âs, Ebû Mûsâ el-Eş’ari, Abdullah b. Übey, Abdullah b. Selâm, İbn Sayyad, Kab b. Malik, Halid b. Velid, Sad b. Muaz, Selmân el-Fârisî. Wensinck’in kendilerinden hiç hadis rivayetinin bulunmadığını söylediği kişilerden, Zeynep b. Cahş’ın 4, Amr b. el-Âs’ın 2, Ebû Mûsâ el-Eş’ari’nin 58, Abdullah b. Selâm’ın 1, Kâ’b b. Mâlik’in 2, Halid b. Velid’in 3, Selman el-Farisî’nin 3 tane rivayetinin bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte eserdeki toplam hadis sayısının 2676 olduğunu söylemesine rağmen, yeni baskıya göre 2.767 değil, 2890’dır. Ayrıca onun ifadelerine göre Tayâlisî’nin *Müsneid*’i 600 sahabeden değil de 291 sahabeden rivayet edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Wensinck, “al-Tayalisi”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam*, 1913-1936, E.J. Brill, Leiden 1987, 708.

The Encyclopaedia of Islam'ın (Birinci Edisyon *El*¹) ele alındığı yukarıdaki söylem analizi tablosundan oryantalist paradigmanın şu tezlerine/çıktılarına ulaşmak mümkündür:

1. Hz. Muhammed, bir reformisttir.
2. İslam, İbrahimi dinler arasında kutsal mirasa sahip bir din değildir.
3. İslam, şiddet ve savaş dinidir.
4. Hz. Muhammed bir şehvetperesttir.
5. Muhammed, siyasi bir lider, aynı zamanda bir komutandır.
6. Hz. Muhammed şeriatın kurucusudur.
7. Kur'an ve hadisler kaynak itibarıyla İncil ağırlıkta olmak üzere, Talmud ve Yunan filozoflarının görüşlerinden [ç]alınmıştır.
8. Hristiyanlık ve Yahudiliği reforme etmede en iyi yol İslam'ı tanımaktır.

Oryantalist paradigmanın kendi tezlerini haklı çıkarmak için kullandığı teknikler arasında şunlar yer almaktadır:

1. Hakaret, aşağılama ve alaycı yaklaşımlar
2. Şiddet ve şehvetperestlikle ilgili üslup biçimleri
3. "Reformist" gibi etiketler kullanma
4. Menşe meselesine vurgu yapmak
5. Kitab-ı Mukaddes, Kur'an ve hadisleri kaynak olarak kullanmak
6. Şüpheciliğe yapılan vurgular

Oryantalist paradigmanın kendi tezlerini haklı çıkarmak için kullandığı teknikler arasında hakaret, aşağılama ve alaycı yaklaşımlar yer almaktadır. Bunun yanı sıra şiddet ve şehvetperestlikle ilgili üslup biçimleri de yaygın olarak kullanılmıştır. Bunun dışında bir diğer yol da etiketlerin kullanılması olmuştur. Bu açıdan Müslümanlarla ilgili olarak sıklıkla Hz. Muhammed'le ilgili "reformist" gibi bazı etiketler kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Kur'an ve Kitab-ı Mukaddes arasında mukayeseler yapma hususu ve menşe çalışmalarına ağırlık verilmesi bu dönemin en bariz özellikleri arasında yer almaktadır. Kitab-ı Mukaddes, Kur'an ve hadisleri kaynak olarak kullanılması da bir başka tekniktir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İÇERİK VE SÖYLEM ANALİZİ

Klasik oryantalizm öncesi dönemden modern oryantalizme kadar ele alınan Hz. Muhammed, İslam ve hadis-sünnet algısı ayrı başlıklarda tetkik edilmiştir. Bu başlıkta içerik ve söylem analizi yöntemiyle art zamanlı olarak ele alınan klasik oryantalizm öncesi dönem, klasik oryantalizm ve modern oryantalizm olmak üzere bu üç dönemin karşılaştırılmasının yapılması amaçlanmaktadır. Bu bölümde Batı’da erken dönemde ortaya çıkan kaynaklar ve İslam ansiklopedileri; müellif, eserler, bağlam, yöntem, kaynak, üslup ve içerik olmak üzere içerik analizi bakımından yedi açıdan karşılaştırılmış ve daha sonra da Hz. Muhammed, İslam ve hadis-sünnetle ilgili konuların söylem analizi yapılmıştır.

4.1. MÜELLİF AÇISINDAN

Yazılı bir kaynağın kullanımındaki en önemli sorun, yazarın eserinde gerçekte ne olduğunu anlatması beklenirken, bize yalnızca olduğunu düşündüğü veya olmasını istediği şeyi söylemesidir. Öyleyse gerçekte olanı ortaya çıkarmak yazarın bilgi ve niyetlerinden ne kadar haberdar olduğumuza bağlıdır. Bu aynı zamanda Edward Said’in “stratejik mevki” dediği olguya işaret etmektedir. Böyle bir durumda yazar; rakibine karşı en zarar verici argümanları kullanır ve onun ötekine karşı duyduğu bu önyargı onu karşı taraf hakkında etraflıca düşünmekten men eder ve yazar böylece kendi ideolojisi doğrultusunda bilgi üretmeye başlar. Bu açıdan yazarın bulunduğu konumu tespit etmek onun görüşlerini anlamak için son derece önemlidir. Böylece İslam’a yaklaşımlarını ve bu yaklaşımların onların ideolojik evrenini şekillendirmedeki etkisini anlayabilmek onlarla ilgili yaşadığı coğrafya, eğitim ve meslek durumu, dini ve etnisite bilgilerinin de ortaya konmasını gerektirmektedir. Bu minvalde yazarla ilgili sahip olduğumuz bilgiler onun görüşlerinin arka planını ve söylemek istediği şeyi değil de “gerçekte ne olduğu”nu ortaya çıkaracaktır.¹⁸³¹ Bunlardan hareketle müellifle ilgili bazı bilgiler klasik oryantalizm öncesi dönem, klasik oryantalizm ve modern oryantalizm olmak üzere her üç dönem için de mukayeseli olarak ele alınmıştır.

¹⁸³¹ Nevo, Koren, *Crossroads to Islam*, 6-7.

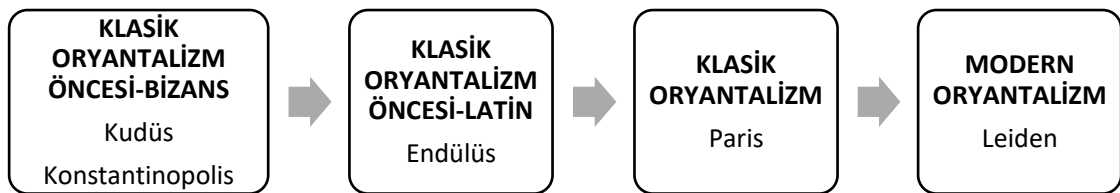
4.1.1. Bölge-Şehir

Bir yazarın görüşlerinin anlaşılmasında onun yaşadığı yerin entelektüel, kültürel ve siyasi yapısı oldukça önemlidir. Bu açıdan yazarın etkileşimde bulunduğu ilmi bağlantılar ortaya çıkarılarak onun hakkında kapsamlı bir bilgi elde edilebilir. İslam'la ilgili araştırma yapan-atıfta bulunan müelliflerin yaşadıkları ve eğitim aldıkları bölge-şehir açısından, klasik oryantalizm öncesi dönemde Bizans dünyasında Kudüs, Konstantinopolis, Şam ve Kuzey Afrika gibi Doğu bölgeleri öne çıkarken, Latinlerde Endülüs, Sicilya ve Toledo'nun ağırlıklı olarak yer aldığı görülmektedir. Bu bölgelerin aynı zamanda dönemin önde gelen ilim merkezleri olduğu anlaşılmaktadır ve bunlardan birçoğu da uzun bir süre boyunca dönemin en önemli güçlerinden olan Müslümanların hakimiyetinde kalmıştır.

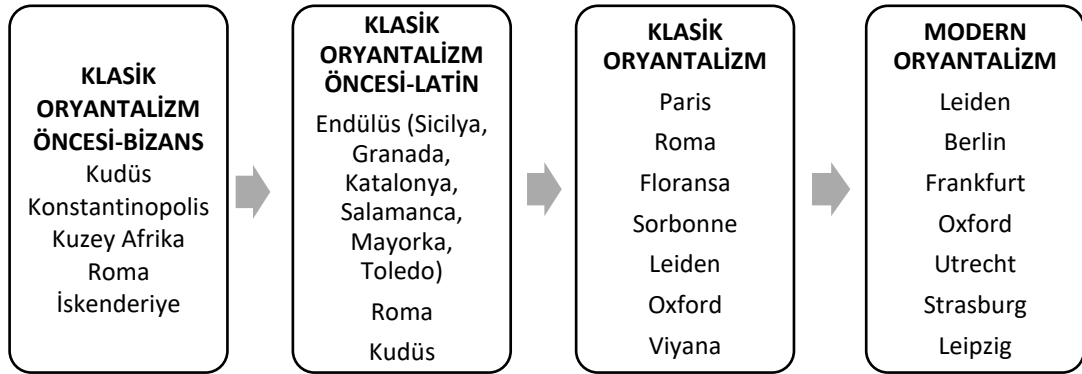
Klasik dönemde ise İslam araştırmalarının merkezi hem Osmanlıyla sürdüğü yakın ilişkiler hem de ilmi araştırmaların bir devlet politikası haline gelmesinden ötürü Paris olmuştur. Burada ilk İslam ansiklopedisi olan d'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'i yayımlanmıştır. Bunun yanında Roma, Sorbonne ve Floransa da dönemin önemli araştırma merkezlerinden olmuştur. Bunlardan özellikle Roma, Müslümanlarla sürdürdüğü ticari ilişkiler nedeniyle Arapça öğrenmek isteyenlerin önemli bir durağı olmuştur.

Modern dönemde ise Paris, yerini *The Encyclopaedia of Islam*'ın da yayım merkezi olan Leiden'a bırakmıştır. *El¹* müelliflerinden Snouck Hurgronje, A.J. Wensinck ve Joseph Schacht gibi bazı isimlerin eğitim hayatında Leiden önemli bir yer tutmuştur. Bunun yanında Berlin, Londra, Frankfurt ve Viyana da bu dönemde İslam araştırmaları açısından önemli merkezler arasında yer almıştır. On yedinci ve on sekizinci yüzyıldan itibaren Paris, Viyana, Leiden ve Berlin gibi şehirlerde Manastır kütüphanelerinin ve üniversitelerin kurulması bu şehirlerin ilmi ve kültürel yapısında oldukça etkili olmuştur.

Tablo 4.1. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar İslam Araştırma Merkezleri

Tablo 4.2. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar İlim ve Kültür Merkezleri

Müelliflerle ilgili bu analiz sonucunda, Hıristiyan dünyasında ilim ve kültür merkezleri ile İslam araştırma merkezlerinin Doğu'dan Batı'ya doğru geçtiğini söylemek mümkündür. Bu açıdan modern dönemde Avrupa'nın İslam araştırmaları için güçlü bir kaynağa sahip olmaya başladığını söylemek mümkündür.

4.1.2. Eğitim/Meslek

Müellifler eğitimleri açısından ele alındığında klasik oryantalizm öncesi dönemde Bizans dünyasında başta teoloji olmak üzere felsefe, tarih ve tıp gibi farklı disiplinlerden oluştuğu görülmektedir. Bu dönemde İslam araştırmaları henüz müstakil hale gelmediğinden, İslam'a atıflar genellikle tarih kitaplarında ve kroniklerde kendisine yer bulabilmiştir. Latin dünyasında ise eğitimin temelinde teoloji eğitimi yer almış, bununla birlikte dil eğitimi ve mantık da ilim açısından önemli bir yer edinmiştir. Latin dünyasında Sicilya ve Toledo gibi tercüme merkezlerinin bulunması, Arapça tercüme aracılığıyla Aristoteles felsefesinin Batı'ya intikali ve burada İbn Rüşd gibi önemli filozofların yetişmiş olması ile Latinler, felsefe ve mantık alanında önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Latin dünyasında Arapça, dönemin entelektüel ve ilim dilini oluşturmaktaydı. Bu dönemde Aristoteles ve Platon gibi filozofların eserlerini okuyabilmek için Arapça bilmek gerekiyordu. Bunun yanı sıra Arapça öğrenmek misyonerlerin de bir önceliği haline gelmişti ve bu sebeple on dördüncü yüzyılda Viyana Konsili kararıyla Arapça kürsüleri kurulmaya başlanmıştır.

Klasik dönemde ise dil eğitiminde ilerlemeler ile İncil'in Arapça, İbranice ve Yunanca gibi Doğu dillerindeki tercüme ve tefsirlerine ulaşılmıştı. Bu dönemde ilk def

Kitab-ı Mukaddes çalışmaları öne çıkmış ve Paris'te dönemin seçkin ilim adamları çok dilli İncil etrafında bir araya gelerek İncil metinlerini tartışmaya başlamışlardır. Doğu bilgisine sahip olma bu dönem için yüksek bir entelektüel konuma işaret etmekteydi. Nitekim d'Herbelot klasik asırda Doğu bilgisiyle temayüz etmiş ve yaşadığı döneminde oldukça övgü ve itibar kazanmıştır. Klasik dönemde Spinoza ve Richard Simon gibi teologlar aracılığıyla tarihsel tenkidin Eski Ahit'e uygulanmaya başlamasıyla tarihsel tenkid araştırmalarının önü açılmış ve yirminci yüzyıldan itibaren tarihsel tenkid İslam araştırmalarına uygulanmaya başlamıştır.

Modern dönem, filolojik bakımdan klasik döneme olan ilginin yeniden canlandığı, tarihsel tenkit yönteminin ortaya çıktığı, İncil'in bağlamına dönmek için Doğu Hristiyanlarının dillerine yönelimin başladığı ve sömürge topraklarındaki varlıklarını devam ettirmek için bu bölgeleri tanıma ihtiyacının baş gösterdiği bir devre tanıklık etmiştir. Bu minvalde dönemin oryantalistleri Arapça, İbranice, Türkçe, Yunanca, Sanskritçe, Ermenice, Kiptice, Süryanice, Cava Dili ve Malayca gibi dillere yönelerek bu dillerde uzmanlık kazanmaya başlamışlardır. Bu dönemde değinilmesi gereken önemli bir konu da İslam araştırmaları alanında tefsir, hadis, İslam mezhepleri ve İslam hukuku gibi çeşitli çalışma alanlarının ortaya çıkması olmuştur. Çeşitli araştırma alanlarının ortaya çıkması aynı zamanda disiplinleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Klasik dönemde bir oryantalistin ilgili alanı bakımından daha kapsayıcı ve bütüncül bir öğrenme alanına sahipken, örneğin, klasik dönemin önemli temsilcilerinden olan d'Herbelot'un örneğinde Kur'an, tefsir, siyer, hadis, İslam hukuku, tarih ve birçok alanın yer aldığı bir ansiklopediyi tek başına telif ederken, modern dönemde oryantalistler genellikle belli alanlara eğilim göstermekteydi. Uzmanlaşmanın getirmiş olduğu bu değişim postmodern dönemde daha belirgin hale gelmiştir.

Klasik oryantalizm öncesi dönemden modern döneme kadar Hristiyan dünyasında erken dönemde İslam'a atıfta bulunan müelliflerin meslek bakımından oldukça farklılaştıkları görülmektedir. Klasik oryantalizm öncesi dönemde İslam'a ilgi duyan bir müellifi genellikle kilise ve manastırlardaki din adamı kimliği altında görmek mümkündü. Klasik dönemde ise manastırların yerini üniversitelerin almasıyla bu dönemdeki İslam mütehassıslarının genellikle üniversitelerde almış kişilerden oluşmaktaydı. Klasik dönemde d'Herbelot da üniversitede yetişen kişilerden biriydi. Nitekim o, eğitimini bir modern dönem kurumu olan Sorbonne Üniversitesi'nde almıştır.

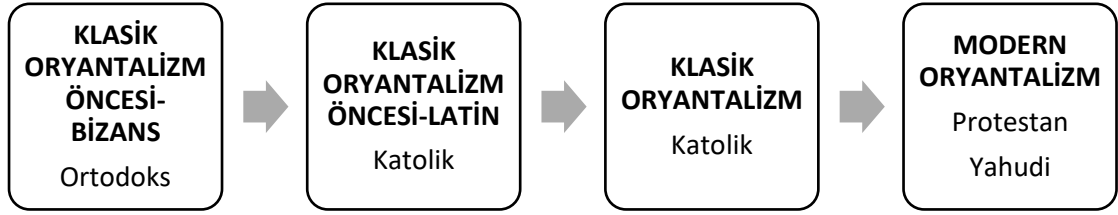
Modern dönemde de modern eğitim kurumları varlığını sürdürürken bu dönemde yaşayan oryantalistlerin genellikle sömürge topraklarında çalışan kişiler oldukları görülmektedir.

4.1.3. Dini, Mezhebi - Etnik Köken

Klasik oryantalizm öncesinde dönemde Bizans dünyasında dini ve siyasi açıdan bazı fikir ayrılıkları yaşanmıştır. Ortodoksluk kendi içerisinde Kadıköy Konsili'ni kabul edenler ve Kadıköy Konsili'ni kabul etmeyenler olarak ikiye ayrılmış ve bu ayrılık siyasi ve dini açıdan Bizans'a oldukça zarar vererek Bizans'ın çöküşünü hazırlamıştır. Kadıköy Konsili'ni kabul edenler genellikle siyasi ve dini açıdan Bizans'ı desteklerken, Kadıköy Konsili'ne karşı çıkanlar ise Bizans'a hem dini ve hem siyasi açıdan muhalif düşmüşler ve bu nedenle de birçok baskı ve zulme uğramışlardır.

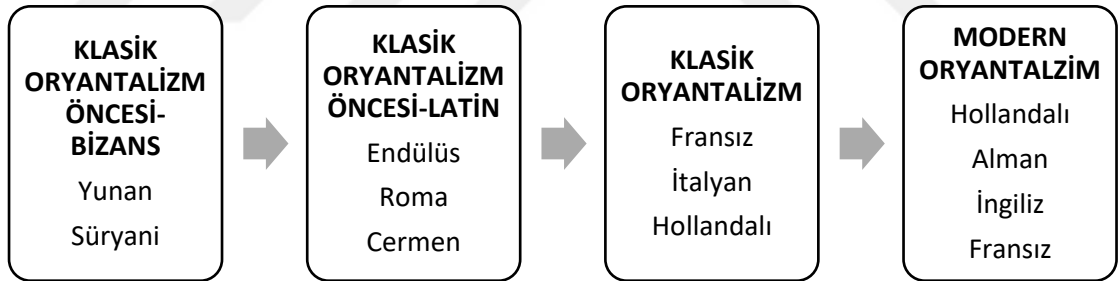
Latin dünyasında ise Katolikler daha baskın olarak yer almaktaydı. Bunlar Katoliklik bünyesi içinde Dominikenler ve Fransiskenler olarak iki farklı tarikat varlığını sürdürmekteydi. Klasik dönemde de İslam araştırmalarında Katoliklerin baskınlığı daha fazlaydı. Klasik dönemin temsilcileri Katolik inancının kaynaklarını sorgulayarak İslam bilgisiyle kendi inancını reforme etmeyi ve Protestanlar tarafından kendilerine yöneltilen eleştirilere cevap vermeyi amaçlamışlardır. Modern dönemde ise İslam'la ilgili ilk araştırmalar Yahudiler eliyle gerçekleşmiştir. Bunlardan Abraham Geiger ve Gustav Weil İslam üzerine yaptığı çalışmalarda Batı'da İslam araştırmalarını başlatan isimlerden olmuşlardır. Yahudi oryantalistler için İslam, Yahudiliği yükseltmek istediği rasyonellik standardını sağlamış ve bu da Yahudiliğin reforme edilmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde İslam araştırmaları konusunda kurucu isimler Yahudi oryantalistlerden meydana gelirken, Hristiyanların da bu alana önemli katkıları olmuştur. Özellikle modern dönemde *El¹* açısından ifade etmek gerekirse İslam araştırmalarında Protestanların daha ağırlıkta oldukları görülmektedir. Protestanlıkla birlikte kilisenin din araştırmaları üzerinde etkisinin azalmasıyla birlikte İslam araştırmaları bu yeni dönemde önemli bir ivme kazanmıştır.

Tablo 4.3. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar Müelliflerin Dini Kökeni

Klasik oryantalizm öncesi dönemde Bizans dünyasında İslam’a dair eser yazan atıfta bulunan müelliflerin genellikle Yunan ve Süryani kökenli oldukları görülmektedir. Yine bu dönemde Latin dünyasındaki müellifler ise bir şekilde Endülüs ve Sicilya’yla bağlantı halindeydiler. Bunun yanı sıra bu dönemde Roma, Cermen, Frenk ve Anglo-saksonlar gibi Avrupa’nın farklı şehirlerinden gelen müellifler bulunmaktadır. Klasik dönemde ise İslam araştırmalarında Fransızların ağırlıkta oldukları görülmektedir. Modern dönemde ise Alman ve Hollandalılar İslam araştırmalarında ön plana çıkmaya başlamışlardır.¹⁸³²

Tablo 4.4. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar Müelliflerin Etnik Kökeni

4.2. ESERLER AÇISINDAN

4.2.1. Nitelik

Eserler açısından ise klasik oryantalizm öncesi dönemde İslam’la ilgili bilgilerin genellikle kroniklerde ve kilise yıllıklarının satır aralarında yer aldığı görülmektedir. Bizans’ta İslam’a dair müstakil eserlerin sekizinci yüzyıla doğru ortaya çıktığı

¹⁸³² Alman oryantalistlerin hadis konusundaki çalışmaları için bkz. Bekir Ezer, *Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed, Sünnet ve Hadis Hakkındaki Çalışmaları (1900-1950)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2007, 138.

görülmektedir. Hristiyan dünyasında müstakil eserler ilk olarak Kur'an'ın Hristiyan Yunanca tercümesiyle ortaya çıkmıştır. Latin dünyasında ise İslam'a dair müstakil eserlerin yazımı yaygınlık kazanmıştır. Klasik dönemde ise İslam'la ilgili ansiklopedik mahiyette eserlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Modern dönemde de İslam ansiklopedilerin yazımı devam etmiş ve tefsir, hadis, İslam hukuku gibi İslam'ın çeşitli alanlarına dair müstakil çalışmalar da ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle İslam araştırmalarındaki ilk adımın Kur'an tercümeleriyle birlikte gerçekleştiği, daha sonraki bir ivmenin ise İslam ansiklopedileriyle birlikte meydana geldiğini söylemek mümkündür.

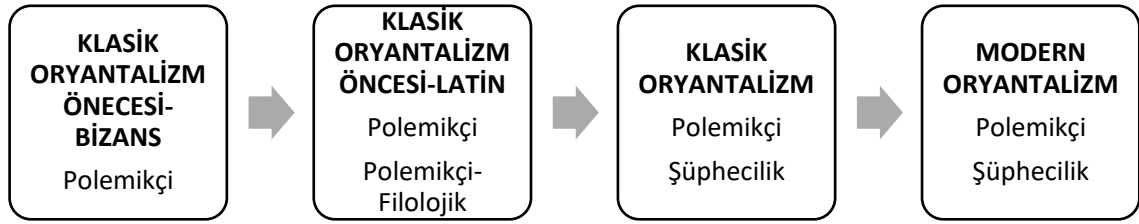
4.2.2. Yaklaşım

Hristiyanların İslam'a yönelik yaklaşımının üç tarihsel evre ile karakterize edildiği söylenebilir; ilk aşama “polemikçi” yaklaşım olarak isimlendirilebilir. Bu aşamada İslam ve Hz. Muhammed'in tahrif edilmiş bir imajı hüküm sürmekteydi ve İslam'ı ele almada birincil amaç Hristiyanlığın savunulmasıydı. Latinlerde ise polemikçi yaklaşımlar yanında özellikle on üçüncü ve on dördüncü yüzyıla doğru filolojik yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu açıdan ikinci aşamada “polemikçi” ve “polemikçi-filolojik” yaklaşımlar meydana gelmiştir. Bu dönemde İslami metinler, dilbilimsel bir metin olarak ele alınmaya başlamıştır. Nitekim bu dönemde karşılaştırmalı dilbilimi, dinler arası mukayese, dinler arası diyalog, dini evrenselcilik¹⁸³³ gibi bazı yöntemler İslam araştırmalarında kullanılmaya başlamıştır. Aydınlanma döneminin başlangıcı olan klasik oryantalizm döneminde ise, Hz. Muhammed ve İslam'ın bir “sahtekar/lık” olarak ele alınması yanında İslam'a sadece “polemikçi” amaçlarla değil, şüpheci yöntemlerle de yaklaşılmaya başlanmıştır. Böylece Hristiyanlığın savunusunun devam ettirildiği polemikçi yaklaşım ve şüphecilik olmak üzere üçüncü bir aşama meydana gelmiştir. Klasik ve modern oryantalizm dönemine kadar polemikçi yaklaşımda roller sıkıca belirlenmiş durumdaydı ve İslam araştırmaları dini ideoloji etkisi altında devam ettirilmekteydi.¹⁸³⁴

¹⁸³³ Frederiks, “Introduction: Christians, Muslims and empires in the 16th century”, 10.

¹⁸³⁴ Thomas F. Glick, “My Master, the Jew: Observations on Interfaith Scholarly Interaction in the Middle Ages”, *Jews, Muslims and Christians in and around the Medieval Crown of Aragon: Studies in Honor of Elena Lourie*, haz. Harvey Hames, Leiden 2004, 158.

Tablo 4.5. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar Eserlerde Yer Alan Yaklaşım Biçimleri

4.2.3. Literatür

Literatür açısından ise klasik oryantalizm öncesi dönemde İslam'ın ele alındığı kaynakların genellikle kronikler, tarih kitapları ve kilise yıllıkları gibi bazı eser türlerinden oluştuğu görülmektedir. Ancak ilk defa Kur'an'ın Yunancaya tercümesi ile birlikte İslam'la ilgili literatür zenginleşmeye başlamış ve böylece reddiye ve apokaliptik türde eserler ortaya çıkmıştır. Latin dünyasında ise on ikinci yüzyılın başlarında Kur'an'ın Latinceye tercüme edilmesiyle birlikte İslam'la ilgili temel literatür biçimleri oluşmaya başlamış ve böylece Latinler İslam'ı tanımada önemli bir kaynağa sahip olmuşlardır. Latinlerde İslam'la ilgili kaynaklar genellikle reddiye biçiminde kaleme alınmıştır. Bu dönemde reddiyelerin yanı sıra Hz. Peygamber'in hayatının ele alındığı biyografik türde de eserler kaleme alınmaya başlamıştır. Klasik dönemde ise literatür açısından Batı'da bibliyografik ansiklopedilerin ilk türü olan d'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'i meydana gelmiştir. Modern dönemde ise bibliyografik türde eserler içerik, biçim ve yapısal özellikler bakımından daha sistematik bir biçim kazanmıştır.

Tablo 4.6. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar Literatür Türleri

4.2.4. Yazılış Amacı

Yazılış amacı bakımından klasik oryantalizm öncesi dönemde Bizans'ta İslam'la ilgili eserlerin kaleme alınma nedeni genellikle polemik amaçlara yani Hristiyanlığın savunulmasına hizmet etmekteydi. Bu açıdan bazı Aydınlanma yazarları “*Biz bu kitaba sayısız saçma sözler kondurduk. Oysa Kuranda bunların hiçbirisi yoktur. Keşişlerimizin asıl zoru Müslüman olan Türklerle ilgiliydi. İstanbul'a fatihlerine başka türlü karşı konulamayınca onların aleyhine bir sürü kitaplar yazıp durduk*”¹⁸³⁵ gibi birtakım ifadelerle polemikçi yaklaşımlarını açıkça ifade etmişlerdir. Latinlerde ise polemik amaçların yanında misyonerlik de İslam'ı ele almada önemli bir saik olmuştur.

Klasik dönemde İslam'ı ele alma nedenleri, Hristiyanlığı reforme etme arzusu, Hristiyanlığı diğer dinler karşısında savunma ve sömürgeciliğe zemin hazırlanması gibi birtakım amaçlara yönelikti. Modern dönemde de sömürgeciliğin bilfiil başlaması nedeni ile İslam'ı ele almada sömürge topraklarının devamını sağlamak için İslam dini, kültür ve medeniyeti hakkında bilgi sahibi olmak pratik çabalar öne çıkmıştır. Bu doğrultuda İslam bilgisi için Brockelmann'ın *Geschichte der arabischen Litteratur*'u ve Wensinck'in *Concordance*'ı gibi önemli kaynaklar ve araçlar geliştirilmiştir. Bunun yanı sıra modern dönemde Hristiyanlığın savunusundan ziyade Hristiyanlığın katı bir eleştirisine geçiş yaşanmasıyla modern bilginin tesisi ve rasyonalizm uğruna biginin araçsallaştırılması gündeme gelmiştir.

Tablo 4.7. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar Eserlerin Yazılış Amaçları

¹⁸³⁵ Voltaire, *Türkler, Müslümanlar, Ötekiler*, (trc. Cengiz Orhan), İğüs Yayınları, İstanbul 2008, 16.

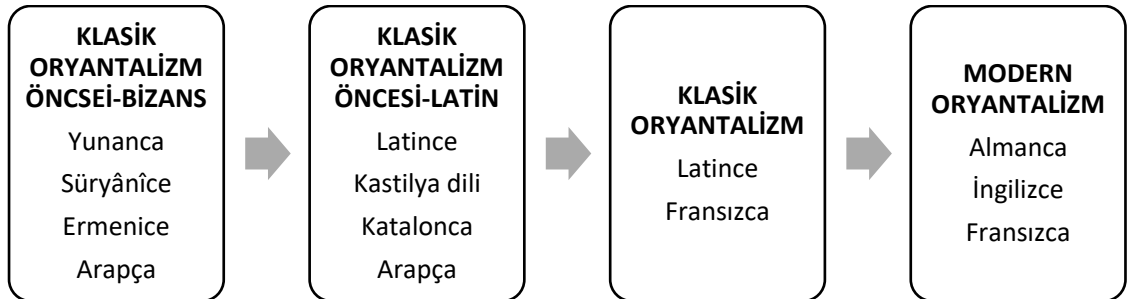
4.2.5. Dil

Dil açısından ise klasik oryantalizm öncesi dönemde Bizans'ta Yunan, Süryanice, ve Ermenice kaynaklar bulunurken, Latinlerde ise Latince kaynaklar öne çıkmıştır. Klasik dönemde ise Latincenin yerini Fransızların İslam araştırmalarındaki öncü rollerinden dolayı Fransızca almıştır. D'Herbelot'un eseri başlangıçta Arapça olarak kaleme alınması planlansa da dönemin matbaasındaki birtakım eksiklikler Arapça transkripsiyon konusunda henüz bir gelişme sağlanamaması onun Arapça olarak kaleme alınmasına mani olmuştur. Ancak onun Arapça olarak kaleme alınması durumunda İslam dünyasıyla daha yoğunluklu bir etkileşim meydana gelmiş olabilirdi. D'Herbelot'un eseri Arapça kaleme alınmayınca modern dönemde de eserler Arapçadan ziyade yerel Avrupa dillerinde kaleme alınmaya başlamıştır. Modern dönemde ise *El¹*'deki ağırlıkları da göz önüne alınırsa Alman oryantalistler ön plana çıkmış ve bu nedenle de Almanca çalışmalar ağırlık kazanmıştır. Bu dönemde Fransızca ve İngilizce çalışmalar da Almanca gibi İslam araştırmalarında ağırlık kazanmaya başlayan diller arasındadır.

Klasik oryantalizm öncesi dönemden modern oryantalizme kadar dil konusunda meydana gelen değişimler şu şekilde özetlenebilir:

- Orta Çağ'da Yunanca ve Latince Hristiyanlığın diliyken, modern dönemde Avrupa'da İncil dilinden uzaklaşılarak yerel dillerin ortaya çıkmıştır.
- Dinin yerini etnik açıdan daha karmaşık bir ulus, etnisite ve ırk kategorileri almaya başlamıştır

Tablo 4.8. Klasik Oryantalizm Öncesi Dönemden Modern Oryantalizme Kadar Eserlerin Yazıldığı Diller

4.3. BAĞLAM AÇISINDAN

Klasik oryantalizm öncesi dönemde İslam'la ilk karşılaşma Bizans topraklarında meydana gelmiş ve Müslümanlar yedinci yüzyıldan itibaren Bizans'ın birçok bölgesini fethetmişlerdir. Müslümanlar Bizans için hem siyasi hem de dini tehdit olarak görüldüğü için Müslümanlara yaklaşım hiç de olumlu olmamıştır. Bu durumun istisnası ise Doğu Hristiyanları olmuştur. Onlar Müslümanların gelişini sevinçle karşılamış ve İslam'la ilgili çalışmalarında da nispeten insafli bir yaklaşım sergilemişlerdir. Sekizinci yüzyıla gelindiğinde Müslümanların Hristiyan dünyasında kalıcı olduklarının anlaşılmasıyla, İslam ciddi bir mesele olarak ele alınmaya başlanmıştır.

Latin dünyasında ise Müslümanlarla ilgili ilk birikim Bizanslı yazarlardan miras alınmıştır. Bizanslı müelliflerin Pers baskınlarıyla Latin topraklarına göç etmesiyle onların Müslümanlara dair izlenimlerini Latinlere aktarma imkanı doğmuştur. On birinci yüzyıldan on altıncı yüzyılın sonlarına kadar Hristiyan-Müslüman ilişkileri açısından Endülüs'ün Emevîler tarafından fethi, Haçlı Seferleri ve İstanbul'un fethi olmak üzere önemli olaylar meydana gelmiştir. Emevîler Latin topraklarını fethettiklerinde o dönemde Endülüs'te cehalet dönemi yaşanmaktaydı. Ancak Müslümanların gelişyle Endülüs ilim ve kültür merkezi haline gelmeye başlamıştır. Haçlı seferleri de Müslümanları tanımada önemli bir yol olmuştur. On birinci yüzyılda itibaren ise Hristiyan dünyasında Müslümanların yükselen gücü olarak Türk imajı öne çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde Türk imajı Türk-İslam karşıtlığıyla pekiştirilmiş ve tuhaf bir şekilde hem hayranlık hem de korku imgeleriyle özdeşleştirilmişti. On dördüncü yüzyıl, Müslümanlar için aynı zamanda Hristiyan topraklarından çıkarılışına tanık olmuş, "reconquista" ile İslam'la ilgili büyük birikimin izleri Latin dünyasından silinmeye çalışılmış ve bunun için kitap tahrif edilerek yakılmıştır. Bu dönemde İslam araştırmaları gerilemeye başlasa da Türklerin on beşinci yüzyılın ortalarında İstanbul'u fetihleriyle birlikte İslam araştırmaları yeniden ivme kazanmaya başlamıştır. Latin dünyasının İslam araştırmaları konusunda gerekli araçlardan yoksun olunması ve dil konusundaki yetersizlikler, İslam araştırmalarının gelişmesinde büyük bir engel teşkil etmiştir.

Klasik dönemde Avrupa'da kütüphanelerin meydana gelmesi, üniversitelerin kurulması ve krallıkların kilise karşısında yeniden güç kazanmalarıyla birlikte İslam araştırmaları yeniden hız kazanmaya başlamıştır. Aynı zamanda dönemin Fransa'sında özgür bilimsel araştırmaların yapıldığı akademiler meydana gelmiş ve bu da bilimsel

araştırmaların devlet baskından kurtulmasına olanak sağlamıştır. Bu dönemin önemli gelişmelerinden birisi de ansiklopedilerin ortaya çıkışı olmuştur. Bu anlamda d'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'i ilk İslam ansiklopedilerinden biri olmuştur. Ansiklopedilerin ortaya çıkışı Batı'da İslam hakkında her şeyi düşüneceği ve ele alabileceği güçlü bir çerçevenin oluşmasına neden olmuştur.

Klasik dönemden beri yaklaşık iki yüz yıllık bir fetret döneminin ardından İslam araştırmaları yirminci yüzyılın başlarında yeniden canlanmaya başlamıştır. On altıncı yüzyıldan itibaren Protestanların ortaya çıkışı ile birlikte İslam araştırmalarına giden yol yeniden açılmıştır. Nitekim Protestanlıkla İslam'a araştırmalarına girişmenin daha kolay olmuştur. Bu dönemde Protestanların kurucularından Martin Luther'in Bibliander koleksiyonunu yayımlaması İslam araştırmalarını canlandıran önemli bir girişim olmuştur. Modern dönemde mutlakiyetçi rejimlerin ortaya çıkışı, modern ulus devletlerin meydana gelişi, kapitalist ekonominin gelişmesi, Sanayi İnkılabı, sekülerizm ve modern eğitim kurumlarının meydana gelmesi, Avrupa'nın gelişiminde önemli bir rol oynamıştır ve bu etki İslam araştırmalarına da yansımıştır. Bu dönemde İslam'la ilgili en önemli çalışma *First Encyclopaedia of Islam*'ın meydana getirilmesi olmuştur. Batı teorik düzlemde İslam dünyasıyla ilgili bilgilerini pratik sahada Müslümanların ülkelerine gitmek, onlardan ders almak gibi yöntemlerle bilgiyi hayata sokmuştur. *El¹*; akademik çalışmalar üzerindeki tarihsel ve toplumsal etkiler; sömürgecilik ve akademik faaliyetler; devlet ve siyasi iktidarın akademi üzerindeki etkisi; bilgi, otorite ve geleneğine dair önemli sonuçlar içermektedir. Bu dönemde bireysel çabaların yerini kolektif iş birlikleri almış ve İslam'ı ele alma bir devlet meselesi haline gelerek devletler bu tür projeleri desteklemeye başlamışlardır. Ayrıca bu dönemde İslam literatürüne dair siyer ve İslam tarihi kaynakları tercüme veya tahkik edilerek İslam'ı araştırmak için kaynak ihtiyacı büyük ölçüde giderilmeye çalışılmıştır.

Böylece İslam'ın ciddi bir şekilde incelenmesi ve yorumlanması, Hristiyan teolojisi ve tarihi hakkında çok çeşitli sorulara cevaplar sunarak İslam'ın genel olarak din ve özel olarak Hristiyanlık hakkında düşünmek için değerli bir araç sunmuştur. Bu açıdan İslam bilgisi bir yandan Reformdan sonra meydana gelen Hristiyan dini birliğin çöküşü sonucunda Katolikler ve Protestanlar arasında meydana gelen rekabetin teşvik ettiği Hristiyanlık tarihi araştırmalarının meydana gelmesini sağlamış, diğer yandan da

jeopolitik olarak Müslümanları Viyana kapılarına kadar getiren başarının arkasındaki ivmenin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.

4.4. YÖNTEM AÇISINDAN

Yöntem açısından ise klasik oryantalizm öncesi dönemde Bizans'ta dini açıdan Aziz Augustinus düşüncesi etkili olmuş, felsefi açıdan ise Aristoteles karşıtlığı olmasına rağmen Yuhanna ed-Dımeşki ve Bizanslı Niketas gibi Bizans ilahiyatçılarıyla felsefi düşünce yeniden canlanmıştır. Sinalı Anastasius'un Müslümanlara yönelik tartışma metotlarını ortaya koyması o dönem için oldukça önemli bir gelişme olmuştur. Latinlerde ise dini düşünce Aquinalı Thomas'ın düşünceleri doğrultusunda olmuş, Thomas Aristo felsefesi ile Hristiyanlığı sentezlediği Thomizm adında bir ekol meydana gelmiştir. Latinlerde filolojinin önem kazanmaya başlaması ve hümanist düşüncenin ortaya çıkmasıyla birlikte dini metinler eleştirel bir yöntemle ele alınmaya başlamıştır. Latinlerde tarih yazımı ise teolojik bir bakış çerçevesinde olmuş ve Müslümanlar tarih modern döneme kadar tarihin önemli bir parçasını oluşturmuşlardır.

Klasik oryantalizmde ise Aydınlanmanın vahye ve kiliseye karşı eleştirel ve şüpheli bu tutumu Batı'nın din algısını köklü bir şekilde değiştirmiş ve böylece tarihsel tenkit araştırmaları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde Spinoza ve onun görüşlerinden ilham alan Richard Simon tarihsel tenkidin klasik dönemde ilk uygulayıcılarından biri olmuştur. Tarihsel tenkidin bu dönemdeki ilk izlerine d'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'inde rastladığımızı söylemek mümkündür. Onun eserinde bir bütün olarak tarihsel tenkit yönteminin uygulandığını söylenemese de eserde bu yöntemin bazı ilkelerine yer verildiği ifade edilebilir. Bunlar arasında dinin kurucularının sonraki öğretilerden sorumlu olmaması, dini metinlerin otantikliğini ve menşeyini sorgulama gibi hususlar yer almaktadır. Modern dönemde ise tarihsel tenkit yönteminin İslam araştırmalarında yaygınlık kazanmaya başladığı görülmektedir. Böylelikle klasik öncesi dönemde İslam araştırmaları önündeki en önemli engel olan yöntem sorunu da büyük ölçüde giderilmiştir. Tarihsel tenkidin hadislere uygulanması ilk olarak Sprenger ile gerçekleşmiş, daha sonra Goldziher bu yöntemi büyük ölçüde geliştirmiştir. Modern dönemde tarihyazımına karşı yaklaşımla ilgili olarak ise tarihin seküler bir yaklaşımla ele alınmaya başladığı görülmektedir. Bu açıdan modern dönemde tarih, peygamberlerin

tarihi ile değil, Antik Çağ, Orta Çağ ve Modern Çağ gibi bazı sınıflandırmalarla ele alınmaya başlamıştır.

4.5. KAYNAK AÇISINDAN

Kaynaklar konusunda klasik oryantalizm öncesi dönemde İslam'la ilgili bakış Kitab-ı Mukaddes çerçevesinde gelişmiştir. Bunun yanında reddiye literatürü, İslam'a dair görüşlerin nesilden nesile aktarılmasını sağlamıştır. İslam kaynaklarının kullanımı ise Bizans dünyasında Kur'an ve sınırlı düzeyde bazı hadis rivayetleriyle gerçekleşirken; Latinlerde ise bu kaynaklar genişleyerek Kur'an ve tefsirleri, siyer (İbn Hişâm), hadis (Buhârî ve Müslim), Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn*'i ve İbn Sînâ'nın eserleri gibi kaynaklardan istifade edilmiştir. Klasik dönemde ise kaynaklar açısından önemli ilerlemelerin kaydedildiği görülmektedir. Bu dönemin önemli müelliflerinden d'Herbelot eserinde İslam'la ilgili geniş bir literatürü ele almıştır. Modern döneme gelindiğinde ise İslam'la ilgili kaynakların tahkik ve tercümesiyle klasik döneme nazaran kaynak konusundaki problemlerin önemli ölçüde giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Hz. Peygamber'in hayatı ve İslam tarihi ile ilgili kaynakların neşredilmesine paralel olarak bu dönemde hadislerle ilgili kaynakların da tercüme ve neşrine önem verilerek, temel hadis kaynaklarından rical edebiyatına kadar bazı önemli kaynaklar tahkik ve tercüme edilmek suretiyle neşredilmiştir.

4.5. ÜSLUP AÇISINDAN

Klasik oryantalizm öncesi dönemde Hz. Muhammed için “yalancı”, “heretik”, “kılıç-kan dökücü”, “şehvetperest”, “deccal” ve “cahil” gibi aşağılayıcı ve küçümseyici ifadeler kullanılmıştır. Bunun istisnası ise Doğu Hristiyanlarının yaklaşımı olmuştur. Doğu Hristiyanlarının birçoğu Hz. Peygamber'i saygıyla ele almış ve onun için “rehber”, “öğretmen” ve “vaiz” gibi ifadeler kullanmışlardır. Klasik dönemde ise d'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'i açısından Hz. Muhammed'le ilgili “yalancı”, “sahtekar”, “aptal” ve “cahil” etiketleri yaygın olarak kullanılmıştır. D'Herbelot eserinde her ne kadar İslam kaynaklarını kullansa da onun üslup bakımından Orta Çağ nitelendirmelerinden uzaklaşmadığı görülmektedir. Klasik oryantalizm öncesi ve klasik dönemde Hz. Muhammed'le ilgili üslup biçimlerinin Hz. İsa karşıtı bir imgenin oluşturulması için

kullanılan bazı nitelermelerden meydana getirildiği görülmektedir. Nitekim buna göre Hz. İsa'nın Mesih olarak anılmasına karşılık Hz. Muhammed için “deccal- deccalin öncüsü” olarak kabul edilmiştir. Modern dönemde ise Hz. Muhammed’le ilgili olarak daha rafine ve soft kavramlar kullanılmış ve bu dönemde o, daha ziyade “İslam’ın kurucusu”, “reformist” ve kimi zaman da bir “devrimci” ve “demokrat” kavramlarla tanımlanmıştır.

İslam ve Müslümanlarla ilgili olarak klasik oryantalizm öncesi dönemde “heretik”, “barbar” ve “vahşi” gibi genellikle şiddetle ve küfürle ilişkili kavramlar kullanılmıştır. Klasik dönemde Bizans ve Latinler gibi d’Herbelot da Müslümanları çarpıtılmış imgelerle tanımlamış ve onlar için “heretik” ve “sahtekar” etiketlerini kullanmıştır. Modern dönemde ise İslam heretikten ziyade “yeni bir din” olarak ifade edilmeye başlanmıştır.

Bizans’ta Hz. Muhammed’in adıyla ilgili olarak ise onun isminin çarpıtılmış formları olan “Mahmet” ve “Mahomet” kelimeleri kullanılmıştır. Latinlerde ise birtakım destanlar ve edebi metinlerden beslenerek bu ifadeler çeşitlendirilmiştir. Latinlerin onunla ilgili kullandığı en yaygın isimler “Mahumet”, “Machomet” ve “Mahomet” olmuştur. Bu isimlendirmelerden bazılarının put isimlerine işaret ettiği anlaşılmaktadır. Klasik dönemde d’Herbelot da Hz. Muhammed’in ismi konusunda Bizans ve Latin biçimlerine sadık kalarak ondan genellikle Mahomet olarak bahsetmiştir. D’Herbelot’un Hz. Muhammed söz konusu olduğunda “Mahomet” ifadesini, ancak diğer Muhammedler için “Mohammed” kelimesini kullanması onun bilinçli tercihiine işaret etmektedir. Modern dönemde ise Hz. Muhammed’le ilgili olarak “Mahomet” ifadesi *El¹* için söylenecek olursa metinde neredeyse hiç kullanılmamış, bu nitelmesi sadece bibliyografyada eser isimlerinde yer verilen bir ifade biçimi olarak kalmıştır. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki ansiklopedide her ne kadar bu kelime kullanılmasa da yirminci yüzyılın başlarında içerisinde *El¹*’in de müellifleri olmak üzere birçok oryantalist kendi eserlerinde Hz. Muhammed için “Mahomet” ifadesini kullanmaya devam etmiştir.

İslam ve Müslümanların isimlendirilmesiyle ilgili olarak klasik oryantalizm öncesi dönemde “Sarazen”, “İsmail”-“Haceri” gibi Kitab-ı Mukaddes temelli birtakım nitelermeler kullanılmıştır. Bununla birlikte Latin dünyasında Sarazen sadece Müslümanları ifade etmek için değil, İslam dini için de “Sarazen dini” olarak bu kavram kullanılmıştır. Latin dünyasında Müslümanlar için kullanılan bir diğer ifade biçimi ise “Muhammedi” kelimesi olmuştur. Bunun yanı sıra bu dönemde etnik birtakım

nitelendirmeler de öne çıkmaya başlamıştır. Bunlardan biri de Türk kelimesidir. Türk imgesi Latin dünyasında eser isimlerinde “Sarazen” kelimesi yanında sıkça bir kavram haline gelmiştir. Klasik dönemde ise d’Herbelot’un eseri bakımından ele alacak olursak, “Sarazen” kelimesi yerine Müslüman ismi kullanılmaya başlamıştır. Bu, aynı zamanda onun bir dilbilimci olması nedeniyle kavramların kullanımındaki gösterdiği titizliğe de işaret etmektedir. Bunun yanı sıra d’Herbelot’un Avrupa terminolojisine kazandırdığı önemli bir kavram ise “İslam” kelimesi olmuştur. D’Herbelot bu kelimeyi Avrupa dünyasında ilk olarak kullanan yazarlar arasındadır. Bu kelime modern dönemde iyice yaygınlaşmaya başlamış ve Müslümanlar bu isimle anılmaya başlamışlardır. Buradan hareketle klasik ve modern dönemde İslam üzerine yazan oryantalistlerin Hz. Muhammed ve İslam’la ilgili bazı kavramları klasik öncesi döneme nazaran daha dikkatli ve aslına uygun bir biçimde ele aldıkları söylenebilir. Bunun modern dünyada bu kavramların en azından bilimsel ve akademik eserler söz konusu olduğunda kullanımının artık kabul edilmemesi ve Hristiyanlar içinde Müslüman azınlıkların yaşaması gibi nedenlerden kaynaklandığı söylenebilir.

4.6. İÇERİK AÇISINDAN

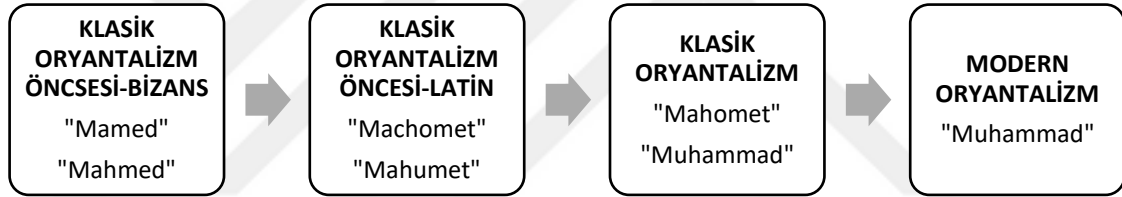
4.6.1. Hz. Muhammed

Bizans’ta ortaya çıkan bazı tipolojiler Hz. Muhammed imajına yönelik olmuştur. Bizanslı yazarların eserlerinde Hz. Muhammed; “yalancı”, “kan dökücü”, “şehvetperest”, “deccâl” olarak yer almıştır. Bu dönemde ortaya çıkan imgelerden birçoğunun esasında Yuhannâ ile birlikte genel ve yaygın bir çerçeve kazandığı görülmektedir. Yuhannâ’nın bu konumu, onun içten bir bakışla İslam’a bakması ve eserinde İslam kaynaklarını kullanmasından ileri gelmektedir. Buna karşın Doğu Hristiyanlarının Hz. Muhammed’e karşı yaklaşımları ve üslup biçimleri hakaretamiz ifadelerden uzak nispeten daha insafli bir biçimde olmuştur.

Latin kaynaklarında ise Hz. Muhammed imajı Bizans’ta olduğu gibi benzer bir yaklaşım sergilemiş, Hz. Muhammed “yalancı” ve “sahtekar” biri olarak kabul edilmiştir. Latinlerde Hz. Muhammed, Hz. İsa karşıtı bir imge olarak ortaya çıkmış ve zaman zaman Hristiyanlık ve İslam arasında bazı analogiler ve mukayeseler yapılmıştır.

Klasik dönemde ise Hz. Muhammed’le ilgili ortaya konulan imaj, paradigma bakımından her ne kadar Bizans ve Latin dünyasıyla aynı doğrultuda olsa da dönemin ilmi ve entelektüel atmosferinin de etkisiyle Hz. Muhammed ve İslam’ı ele alma biçimleri farklılaşmıştır. Bu dönemde polemik amaçlar devam etse de İslam kaynaklarından istifade edilmeye azami önem gösterilmesi ve doğru bilgi arayışı ve Hristiyanlığın kendi öze dönüşlerinin başlaması, İslam’ın Hristiyanlığın bu içsel yolculuğunda ona kaynak sağlamasında ve onu kendini konumlandırmasında önemli bir araç olmuştur.

Modern dönemde Hz. Peygamber imajı açısından klasik oryantalizm öncesi dönemde hakim olan sapkın bir peygamber nitelemesinden reformist ve vaiz bir peygamber imajına doğru bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönemde Hz. Muhammed imajı yanında İslam’ın da ön plana çıkarılmaya başlandığı görülmektedir. Zira Bizans ve Latinler, İslam’la ilgili her konuyu Hz. Muhammed üzerinden ele alırken, modern dönemde İslam’a da müstakil bir başlık olarak işaret edilmiştir.

4.6.2. İslam

Hristiyan dünyasında İslam algısı genellikle Hz. Muhammed’in kişiliği üzerinden şekillendiği on yedinci yüzyılın sonlarına kadar Batı kaynaklarında “İslam” kelimesinin kullanımına rastlanmamaktadır. Bunun yerine daha ziyade “Sarazen”, “Haceri” gibi dini ve etnik kavramlar kullanılmıştır. Hristiyan dünyası Yahudiliği tahrif edilmiş bir din olarak kabul etmiş,¹⁸³⁶ bununla birlikte İslam ise “Hristiyanlığın sapkın bir kolu” olarak nitelendirilmiştir. Hristiyan dünyasının İslam’ı henüz bilmediği ve tanımadığı için onun için en uygun yolun, onu bildiği ve tanıdığı sapkınlık formlarına indirgemenin daha uygun olacağını düşünmüştür. Bunda İslam’la bu grupların bazı yönlerden birbirlerine benzediği ileri sürülmüştür. Nitekim onlara göre İslam da Sabiiler gibi teslisi, Nesturiler gibi de

¹⁸³⁶ Bernard Lewis, *Islam and the West*, 7.

Mesih'in tanrılığını ve Maniheiztler gibi onun çarmıha gerilmesi ve ölümünü reddetmiştir.¹⁸³⁷

Bizans dünyasında İslam'la ilgili görüşler açısından paradigma kurucu isimlerden biri yedinci yüzyılda Yuhannâ ed-Dımeşki olmuştur. Yuhannâ, İslam'a ilk defa müstakil bir başlık olarak işaret etmiş ve ona Hıristiyan sapkınlık içerisinde yer vererek onu "İsmaili sapkınlık"¹⁸³⁸ olarak isimlendirmiştir. Yuhannâ İslam'a inanan müminin bir Hıristiyan gibi kutsal metinleri kabul etmesi gerekiymiş gibi, Müslümanlarla Kitab-ı Mukaddes temelinde tartışmaya yönelmiştir.¹⁸³⁹

Yuhanna ed-Dımeşki'nin sekizinci yüzyıl gibi erken bir dönemde Hıristiyan dünyasında İslam'a dair temel paradigmaları şu şekilde ortaya koyduğunu ifade edebiliriz:

- Müslümanların nesep bakımından Hıristiyan dini mirası dışında kabul edilmesi
- Hz. Muhammed'in Hz. İsa'ya karşıt bir duruş sergilediğinin düşünülmesi
- Kaynağının özgün olmayıp Eski ve Yeni Ahit'e dayandığının düşünülmesi
- Rahip Bahira gibi bazı Hıristiyan keşişlerin İslam'ın oluşumunda etkisi olduğuna inanılması
- Kur'an'ın gülünç, çelişkili olduğu iddia edilerek İslam'ın bir din olma vasfına haiz olmadığının düşünülmesi
- Kur'an'da Hıristiyanlığa ve Yahudiliğe aykırı ve çelişik ifadelerin bulunduğuna inanılması
- Hz. Muhammed'in kendisinden önce gelen vahiylerde peygamberliğini destekleyecek bir kanıtın olmadığının düşünülmesi
- Çok eşlilik ve Müslümanlar arasında sözde cinsel sefahat.

¹⁸³⁷ Segesvary, *L'İslam Et La Réforme*, 26.

¹⁸³⁸ Hıdır, *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, 154.

¹⁸³⁹ Segesvary, *L'İslam Et La Réform*, 21-22.

Değişim ve Dönüşüm Açısından “Sarazen”, “Muhammedi” ve “İslam” İmgeleri

Klasik döneme kadar Hz. Peygamber’le ilgili üretilen bu vizyonun Avrupa’nın dini, siyasi ve kültürel olarak üstünlük kuramadığı bir dine ve medeniyete karşı polemikçi ve savunmacı bir şekilde yaklaşmasına neden olmuştur. Klasik oryantalizm öncesi dönemde “Sarazen”, klasik dönemde “Muhammedi” ve modern dönemde ise “İslam” kavramının kullanımı öne çıkmıştır.

İslam’ın Kökeni

Klasik oryantalizm öncesi dönemde Doğu Hristiyanlarından Sebeos ve Yuhanna bar Penkaye gibi müellifler İslam’ın Yahudi kökenli olduğunu iddia ederken, Yuhannâ ed-Dımeşki ise İslam’ın hem Hristiyan hem de Yahudi kökenli olduğunu dile getirmiştir. Bu doğrultuda klasik dönemde İslam’ın Yahudi ve Hristiyan kökenli olduğunu ifade edilmekle beraber Yahudi kaynağına daha çok vurgu yapılmaya başlanmıştır. Nitekim bu dönemde *Bibliothèque Orientale*’in yazarı d’Herbelot İslam’da Yahudi unsurların belirgin olduğu için birçok Yahudinin bu nedenle kolaylıkla İslam’ı benimseyebildiğini dile getirmiştir.

Modern dönemin başlarında Abraham Geiger, Gustav Weil ve Goldziher gibi Yahudi oryantalistlerle birlikte İslam’ın Yahudi kökenli olduğu iddiası tekrar gündeme gelmiştir. Onlara göre İslam içerisindeki bu unsurlar, onu Yahudiliğin kötü bir kopyası konumuna indirgemektedir.¹⁸⁴⁰ Yahudilerin menşe çalışmalarından sonra Hristiyanlar da bu konuya ağırlık vermeye başlamış ve Becker gibi oryantalistler İslam ve Hristiyanlığın karşılaştırılmasını esas alan bazı çalışmalar kaleme almaya başlamışlardır.¹⁸⁴¹ Bu doğrultuda iddialarını desteklemek için Hz. Muhammed’in Mekke döneminde sık sık Yahudilerden dersler aldığını ve Yahudilerle uzun bir ilişki kurduğunu öne sürmüşlerdir.¹⁸⁴² Modern dönem ansiklopedilerinden olan *First Encyclopaedia of Islam*’da ise İslam’ın sadece Hristiyanlık ve Yahudilikten değil, aynı zamanda Helenizm, Zerdüştlük ve Budizm’den de etkilendiği dile getirilmiştir.¹⁸⁴³ Bununla birlikte Hz.

¹⁸⁴⁰ Marcel Poorthuis, “Parable themes in Islamic transformation: an anthology with analysis”, *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 71(2), 2017, 186.

¹⁸⁴¹ Becker, *Christianity and Islam*, 43-4.

¹⁸⁴² Goldziher, “Beiträge zur Erklärung des Korân von Hartwig Hirschfeld”, *Literatur-blatt für orientalische Philologie*, 1887, (3), 90.

¹⁸⁴³ Hurgronje, *Mohammedanism*, 57, 75.

Muhammed'in Eski ve Yeni Ahit'in hiçbir bölümünü okumadığı ve Hristiyanlığa yaptığı göndermelerin, İncil hakkındaki bilgisinin kulaktan dolma kaynaklara veya Hristiyan doktrini etrafında gelişen apokrif eklemelere dayandığı ifade edilmiştir.¹⁸⁴⁴ Buna göre Hz. Muhammed'in Hristiyanlık hakkındaki bilgisinin, kısmen apokrif, kısmen kanonik olan kaynaklardan alındığı ileri sürülmüştür.¹⁸⁴⁵

İslam'ın Gelişimi

Modern dönemde İslam tek bir kişinin ürünü olarak görülmemiş; artık İslam'ın gelişiminden bahsedilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda İslam, tam gelişimi içinde görüldüğü şekliyle, nihai ortodoks biçimine ulaşana kadar, kendisini ahlaki bir dünya görüşü ve dogmatik bir sistem olarak şekillendiren çeşitli etkilerin sonucunda ortaya çıktığı kabul edilmiştir.¹⁸⁴⁶ Buna göre İslam'ın dogmatik gelişimi Helenistik unsurların etkisi altında gerçekleşmiş, hukuki yapısı Roma hukukundan, tasavvufta ise Yeni Eflatuncu ve Hint fikirlerinden etkilenmiş, Yahudi, Hristiyan ve diğer unsurlardan esinlendiği eklektik bir dini fikirler bileşimidir. Böylece İslam'ın gelişimini sekizinci yüzyıla kadar sürdürdüğü dile getirilmiştir.¹⁸⁴⁷

¹⁸⁴⁴ Becker, *Christianity and Islam*, 14.

¹⁸⁴⁵ Becker, *Christianity and Islam*, 25-6, 76.

¹⁸⁴⁶ Waardenburgh, 11.

¹⁸⁴⁷ Goldziher, *Az iszlám*, 2-3.

ORYANTALİZMİN GELİŞİM TARİHİ

HZ. MUHAMMED VE İSLAM ALGISI ÜZERİNE SÖYLEM ANALİZİNİN ÇIKTILARI/SONUÇLARI

YUNAN, SÜRYANİ VE ERMENİ KAYNAKLAR-LATİN KAYNAKLARI	BIBLIOTHÈQUE ORIENTALE	THE ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM (Birinci Basım, E ¹)
1. Hz. Muhammed, yalancı bir peygamberdir. 2. İslam, İbrahimi dinler arasında kutsal mirasa sahip bir din değildir. 3. İslam, şiddet ve savaş destekleyen sapkın bir mezheptir. 4. Hz. Muhammed bir şehvetperesttir. 5. Muhammed, siyasi bir lider, aynı zamanda bir komutandır. 6. İslam, sapkın bir mezheptir, İslam, Hristiyanlıktan sapma bir mezheptir.¹⁸⁴⁸ 7. Hz. Muhammed, şeriatın kurucusudur. 8. İslam'la mücadelede en iyi yol onu tanımaktır. 9. Müslümanlar Hristiyan öğretisine ikna edilerek dönüştürülmelidir.	1. Hz. Muhammed, yalancı bir peygamberdir. 2. İslam, İbrahimi dinler arasında kutsal mirasa sahip bir din değildir. 3. İslam, şiddet ve savaş dinidir. 4. Hz. Muhammed bir şehvetperesttir. 5. Muhammed, siyasi bir lider, aynı zamanda bir komutandır. 6. İslam sapkın bir dindir. 7. Hz. Muhammed şeriatın kurucusudur. 8. Kur'an ve hadisler kaynak itibarıyla İncil, Talmud ve Davud Yunan filozoflarının görüşlerinden [ç]alınmıştır. 9. Hristiyanlığı reforme etmede en iyi yol İslam'ı tanımaktır.	1. Hz. Muhammed, bir reformisttir. 2. İslam, İbrahimi dinler arasında kutsal mirasa sahip bir din değildir. 3. İslam, şiddet ve savaş dinidir. 4. Hz. Muhammed bir şehvetperesttir. 5. Muhammed, siyasi bir lider, aynı zamanda bir komutandır. 6. Hz. Muhammed şeriatın kurucusudur. 7. Kur'an ve hadisler kaynak itibarıyla İncil ağırlıkta olmak üzere Talmud ve Yunan filozoflarının görüşlerinden [ç]alınmıştır. 8. Hristiyanlık ve Yahudiliği reforme etmede en iyi yol İslam'ı tanımaktır.

Yunan, Süryani, Ermeni ve Latin kaynaklarında ve *Bibliothèque Orientale*'de Hz. Muhammed yalancı bir peygamber olarak kabul edilmiştir. Ancak modern döneme geldiğinde özellikle *First Encyclopaedia of Islam* açısından bakıldığında Hz. Muhammed'in yalancı bir peygamber olduğu düşüncesine açıkça verilmemiş, bunun yerine daha soft ve rafine kelimelere yer verilerek Hz. Muhammed'den bir reformist

¹⁸⁴⁸ İlk defa Bizans Hristiyanları tarafından getirilen bu düşüncenin Latin Hristiyanlığında farklılaştığını söylemek mümkündür. Bu doğrultuda Latin yazarlardan Aziz Peter İslam'ın Hristiyanlıktan sapma bir din değil ondan bağımsız başlı başına bir küfür olduğunu dile getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Iogna-Prat ve Tolan, "Peter of Cluny", 606-7; Tolan, *Sons of Ishmael*, 56.

olarak bahsedilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla her üç kaynak için de Hz. Muhammed'in bir peygamber olarak kabul edilmediğini söylemek mümkündür.

Yunan, Süryani, Ermeni, Latin kaynaklarında ve *Bibliothèque Orientale*'de ve *First Encyclopaedia of Islam* olmak üzere her üç kaynak ve dönemde (klasik oryantalizm öncesi, klasik oryantalizm ve modern oryantalizm) İslam, İbrahimi dinler arasında kutsal mirasa sahip bir din olarak kabul edilmemiştir.

Yunan, Süryani, Ermeni, Latin kaynaklarında ve *Bibliothèque Orientale*'de ve *First Encyclopaedia of Islam* olmak üzere her üç kaynak ve dönemde, İslam, şiddet ve savaş dini olarak kabul edilmiştir. Ancak değişen sadece bunları ifade etme biçimlerinde meydana gelmiş, modern dönemde hakeratamız bir üsluptan nispeten daha ılımlı ve soft bir üslub biçimine geçilmiştir.

Yunan, Süryani, Ermeni, Latin kaynaklarında ve *Bibliothèque Orientale*'de ve *First Encyclopaedia of Islam* olmak üzere her üç kaynak ve dönemde, Hz. Muhammed bir şehvetperest olarak kabul edilmiştir.

Yunan, Süryani, Ermeni, Latin kaynaklarında ve *Bibliothèque Orientale*'de ve *First Encyclopaedia of Islam* olmak üzere her üç kaynak ve dönemde, Muhammed'in, siyasi bir lider, aynı zamanda bir komutan olduğu ifade edilmiştir.

Yunan, Süryani, Ermeni ve Latin kaynaklarında ve *Bibliothèque Orientale*'de İslam sapkın bir din olarak ifade edilirken, *First Encyclopaedia of Islam*'da İslam'dan sapkın bir din olarak bahsedilmemiştir. Zira daha önce de işaret ettiğimiz üzere modern dönemde gerek Hristiyan toplum içinde Müslümanların yaşaması, gerekse de Müslümanlarla ilişki açısından İslam'la ilgili kavramların ele alınırken daha dikkatli davranılması gerektiğine işaret edilmiştir. İslam'ın, Hristiyanlıktan sapma bir mezhep olup olmadığı konusunda ise Yunan, Süryani ve Ermeni kaynakları onu Hristiyan gelenekten bir sapma olarak kabul ederken; Latin kaynaklarda ise İslam'ın Hristiyan gelenek içinde değil de onun başlı başına bir küfür olarak ele alınması gerektiğinde bazı görüşler ortaya çıkmıştır.

Yunan, Süryani, Ermeni, Latin kaynaklarında ve *Bibliothèque Orientale*'de ve *First Encyclopaedia of Islam* olmak üzere her üç kaynakta, Hz. Muhammed imajı öne çıkarılarak Hz. Muhammed'in, şeriatın kurucusu olduğu kabul edilmiştir.

Yunan, Süryani, Ermeni ve Latin kaynaklarında, İslam'ın menşeinin Nesturilik gibi Hristiyanlık dışında kabul edilen geleneklere dayandırılabilceği ifade edilmiştir. *Bibliothèque Orientale*'de ise Kur'an ve hadislerin, kaynak itibariyle İncil, Talmud ve Yunan filozoflarının görüşlerinden [ç]alındığı ileri sürülmüştür. *First Encyclopaedia of Islam*'da ise İncil ağırlıkta olmak üzere Kur'an ve hadislerin kaynak itibariyle İncil, Talmud ve Yunan filozoflarının görüşlerinden [ç]alındığı iddia edilmiştir.

Yunan, Süryani, Ermeni ve özellikle de Latin kaynaklarında, Müslümanların Hristiyan öğretisine ikna edilerek dönüştürülmesi gerektiği savunulurken; *Bibliothèque Orientale*'de dönemin çok dilli İncil çalışmaları ve o dönemde Kitab-ı Mukaddes'le ilgili tartışmalar ortaya çıktığından, bu dönemde İslam'ı tanımanın Hristiyanlığı reforme etmede önemli bir kaynak sağlayacağı düşünülmüştür. *First Encyclopaedia of Islam*'da ise hem Hristiyan hem de Yahudi oryantalistlerin kendi dinlerini reforme etmek için İslam'a başvurma çabaları ortaya çıkmaktadır. Nitekim Protestanlar ve Katoliklerin her ikisi de birbirlerine karşı mücadelede en iyi kaynağın İslam olduğunu düşünmüşlerdir. Bunun yanı sıra o dönemde Hristiyan toplum içinde daha geri planda olan ve üniversitelere kabul edilmeyen Yahudiler de hem kendi dinlerini reforme etmek hem de Hristiyanların eleştirilerine karşı Yahudiliği savunmak için İslam'ı bir araç olarak kullanmışlardır.

Netice itibariyle dört kaynak ve dönemde oryantalistik paradigmanın ilk ortaya çıktığı biçime sadık kalarak varlığını sürdürdüğünü ve bu paradigmanın her döneme göre söylemlerinde belirgin bir değişiklik olmamakla birlikte söylem biçimlerinin değiştiğini ve bu şekilde her asra göre yenilendiğini söylemek mümkündür.

SÖYLEM TEKNİKLERİNİN YORUMLANMASI

YUNAN, SÜRYANİ VE ERMENİ KAYNAKLAR-LATİN KAYNAKLARI	<i>BIBLIOTHEQUE ORIENTALE</i>	<i>THE ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM (Birinci Basım, El¹)</i>
1. Hakaret, aşağılama ve alaycı yaklaşımlar 2. Şiddet ve şehvetperestlikle ilgili üslup biçimleri 3. İsimleri çarpıtma	1. Hakaret, aşağılama ve alaycı yaklaşımlar 2. Şiddet ve şehvetperestlikle ilgili üslup biçimleri 3. İsimleri çarpıtma	1. Hakaret, aşağılama ve alaycı yaklaşımlar 2. Şiddet ve şehvetperestlikle ilgili üslup biçimleri 3. "Reformist" gibi etiketler kullanma

“Sarazen”, “Haceri” ve “İsmaili” gibi etiketler kullanma 4. “Deccâl” gibi bazı eskatolojik nitelemelere atıfta bulunmak 5. Dikotomiler oluşturmak 6. Kur’an ve Kitab-ı Mukaddes arasında mukayeseler yapmak 7. Kitab-ı Mukaddes, Kur’an ve hadisleri kaynak olarak kullanmak 8. Misyonerlik amacına yönelik olarak “sevgi” ve “bilgi”nin silah olarak kullanılması	“Mahometans” ve “Mahometisme” gibi etiketler kullanma 4. Kur’an ve Kitab-ı Mukaddes arasında mukayeseler yapmak 5. Dikotomiler oluşturmak 6. Kitab-ı Mukaddes, Kur’an ve hadisleri kaynak olarak kullanmak 7. Akla yapılan vurgular	4. Menşé meselesine vurgu yapmak 5. Dikotomiler oluşturmak 6. Kitab-ı Mukaddes, Kur’an ve hadisleri kaynak olarak kullanmak 7. Şüpheciliğe yapılan vurgular
--	--	---

Söylem tekniklerinin yorumlanması konusunda ise Yunan, Süryani, Ermeni ve Latin kaynakları, *Bibliothèque Orientale*’de ve *First Encyclopaedia of Islam*’da; hakaret, aşağılama ve alaycı yaklaşımlar kullanılırken; bunların, Yunan, Süryani, Ermeni ve Latin kaynaklarda daha baskın, *Bibliothèque Orientale*’de bu döneme göre nispeten daha az kullanılmış; *First Encyclopaedia of Islam*’da ise bu kavramların varlığı her iki döneme nazaran çok az bir şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Yunan, Süryani, Ermeni ve Latin kaynaklarında ve *Bibliothèque Orientale*’de isimleri çarpıtma tekniğinden oldukça istifade edilirken, *First Encyclopaedia of Islam*’da bu tekniğe genellikle yer verilmediği görülmektedir. Bununla birlikte modern dönemde bu ifadelerin ansiklopedi dışında çeşitli eserlerde hala kullanılmaya devam ettiğini söylemek gerekir. Dikotomilerin her üç kaynak için de kullanıldığı, ancak erken dönemlerde bunun daha yoğun olduğu, modern döneme gelindiğinde ise dini ve etnik kökenli olarak oluşturulan dikotomilerin yerini daha ziyade Doğu ve Batı ayrımının aldığı söylenebilir. Latin kaynaklarında misyonerliğe atıflar daha yoğunken, *Bibliothèque Orientale* ve *First Encyclopaedia of Islam*’da bunların klasik dönem kadar baskın olarak kullanılmadığı söylenebilir. Akla yapılan vurgulara Latin kaynaklarında ve *Bibliothèque Orientale*’de yer verilirken, *First Encyclopaedia of Islam*’da ise şüpheciliğe yapılan atıflar daha ön plana çıkmaya başlanmıştır. Netice itibarıyla söylem tekniklerinde bazı değişikliklerin meydana geldiği ve klasik oryantalizm öncesi dönemden modern döneme

doğru kullanılan kavramların yerini daha soft ve rafine kavramlara bıraktığını ifade etmek mümkündür.

4.6.3. Hadis ve Sünnet

“Tradition” Kavramı

Batı’da “tradition” kelimesine yüklenen anlam olumlu bir duruş sergilemediği söylenebilir. Bu algıya göre geleneklerin değişime açık olmadıkları, kendi içinde kapalı bir dünyalarının olduğu, yeni durumlara uyum sağlamadıkları ve onların değişimin önünde büyük bir engel oluşturdıkları varsayılmıştır. Bir diğer açıdan ifade edilecek olursa buna göre Batı, modernliği temsil ederken, Doğu’nun nasibine düşen ise “gelenek”tir.¹⁸⁴⁹ Müslümanların geleneğe bağlı toplumlar olduğunun, bunun da İslam’da, Peygamberin sünnetinin yanı sıra ve toplumda yerleşik adetlerin de hakim olmasından kaynaklandığı ifade edilmiştir.

“Tradition” kavramına ilk atıflar klasik oryantalizm öncesi dönemde yapılmaya başlanmıştır. Burada “hocaları Muhammed’in **gelenegi/mašlmānūtā**”¹⁸⁵⁰ ifadesi kullanılarak, Kur’ân dahil, Hz. Muhammed’le ilgili olarak kabul edilen her şey bu kavram içinde ele alınmıştır. Klasik oryantalizm döneminde ise d’Herbelot “hadith/hadis”, “sunnah/sünnet” ve “narrations/anlatılar” olmak üzere her üç kelime için de tradition kavramını kullanmıştır. Bununla birlikte modern döneme gelindiğinde Snouck Hurgronje ve G.H.A. Juynboll gibi bazı oryantalistler “tradition” kelimesinin sünnet olarak kullanılmasına karşı çıkarak bu ifadenin yalnızca hadis kelimesinin karşılığı olduğunu dile getirmiştir.¹⁸⁵¹ Modern dönem ansiklopedilerinden *First Encyclopaedia of Islam*’da da bu görüş tekrarlanarak hadis kelimesi, “tradition” kavramıyla özdeş hale getirilmiştir.¹⁸⁵²

“Tradition” kavramının klasik ve modern dönemdeki anlamlarını şu şekilde formüle etmek mümkündür:

¹⁸⁴⁹ Mehmet Yüksel, İslamafobinin Tarihsel Temellerine Bir Bakış: Oryantalizm ya da Batı ve Öteki, *İÜHF*, 72(1), 190.

¹⁸⁵⁰ Penn, *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*, 65.

¹⁸⁵¹ C. Snouck Hurgronje, M. Van Gennep, *Le Droit Musulman*, *Revue de l’histoire des religions*, (37), 1898, 6.

¹⁸⁵² Juynboll, “Hadith”, 1987, 189.

sünnet

KLASİK ORYANTALİZM**Tradition** = hadith*(Bibliothèque Orientale)*

narration

MODERN ORYANTALİZM**Tradition** = hadith*(First Encyclopaedia of Islam)*

Buradan hareketle klasik dönemden modern döneme doğru Batı’da hadisle ilgili algının daha kötüye doğru bir gidiş sergilediğini söyleyebiliriz. Nitekim klasik dönemde d’Herbelot hadislerin uydurma olduğunu kabul ederken, sünnetin hadis gibi olmadığını yani daha güvenilir olduğunu ifade etmiştir. Nitekim sünenleri de hadis kitapları içerisinde değerlendiren d’Herbelot’un bu algısına göre, sünen kitapları içerisinde yer alan hadisler güvenilir olarak kabul edilebilir. Ancak modern dönemde “tradition” kavramı, hadis kelimesiyle özdeşleştirilmiş ve hadislerin de büyük bir kısmının uydurma olduğu kabul edilmiştir. Sünnet ise yazılı hadis rivayetleri olarak değil de peygamberin bir adeti/kullanımı olarak ele alınmaya başlanmıştır.¹⁸⁵³

“Tradition” kavramını *Bibliothèque Orientale* ve *First Encyclopaedia of Islam*’da kullanıldıkları yer bakımından aşağıdaki tabloda şu şekilde göstermek mümkündür:

<i>BIBLIOTHÈQUE ORIENTALE</i>	<i>FIRST ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM</i>
“tradition des Musulman/n/e/s” (53)	“Mussulman tradition/s” (3) “Moslem tradition” (1), “Muslim tradition” (78)
“traditions Mahometane/s” (9)	“Muhamm/e/a/dan tradition” (4)
“tradition des Arabes” (2)	“Arabian tradition” (5), “Arabic tradition”, (4) “Arab tradition” (14)
“traditions du Prophète” (4)	“tradition/s of the Prophet” (20)
“tradition Prophétique” (8)	“prophetic traditions” (1)
“tradition/s de Mahomet (4)	-
-	“tradition of Islam”, “Islamic tradition”

Yukarıdaki tablodan hareketle “tradition” kavramının en yaygın kullanıldığı kalıbın her iki eserde de ifade edildiği üzere “Müslüman geleneği” (“tradition des Musulman/n/e/s” (53) ve “Muslim tradition” (78)) olduğunu söylemek mümkündür. Bu

¹⁸⁵³ D.B. Macdonald, “Allāh”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 306.

ifadenin *Bibliothèque Orientale*'de hadisler için kullanılıp kullanılmadığı tam olarak bilinmemektedir, çünkü d'Herbelot tradition kavramını hadis, sünnet ve anlatı olarak her üç anlamda kullanmaktadır, ancak *First Encyclopaedia of Islam*'da bu ifadenin hadisler için kullanıldığını söylemek mümkündür. Zira *First Encyclopaedia of Islam*'da "tradition", hadisle özdeş olarak kabul edilmiştir. Özellikle "Muslim tradition" kavramı ele alınacak olursa, bu kelime modern dönemde hadisler için kullanılan yaygın bir ifade biçimi haline gelmiştir.¹⁸⁵⁴

Bunun yanı sıra "Muhammedi gelenek" ("traditions Mahometane/s" (9) ve "Muhamm/e/a/dan tradition" (4)) kelimeleri de ilk kullanım kadar yaygın olmasa da her iki eserde de kullanılmıştır. Bu ifadenin ilk kullanıma göre daha pejoratif bir anlama sahip olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu ifade Hz. Muhammed'in İslam'ın kurucusu olduğunu ifade etmek amacıyla "Mahometane/s" ve "Muhamm/e/a/dan" kullanılmıştır. Bununla birlikte bir diğer ifade biçimi olan "tradition/s de Mahomet (4)" kelimesi yalnızca *Bibliothèque Orientale*'de kullanılırken; "tradition of Islam", "Islamic tradition" kelimeleri de yalnızca *First Encyclopaedia of Islam*'da kullanılmıştır.

HADİS KAVRAMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Bibliothèque Orientale'de hadis kelimesi kullanılmamış, hadisleri ifade etmek için daha ziyade "tradition/s" kelimesine yer verilmiştir. Bununla birlikte *First Encyclopaedia of Islam*'da ise hem "hadith/hadis" hem de "tradition/s" kelimelerinin kullanımına rastlanmaktadır. "Tradition/s" kelimesinin eserde birçok yerde kullanıldığı görülürken, özellikle hadis anlamında kullanılan "tradition" kelimesi eserde yaklaşık 1304 yerde, "hadith/s" ise yaklaşık 373 yerde kullanılmıştır. Buradan hareketle hadis kelimesinin klasik dönemde özellikle de *Bibliothèque Orientale*'de yok denecek kadar az kullanıldığını söyleyebiliriz. Modern dönemde de özellikle *First Encyclopaedia of Islam* açısından bakıldığında hadis kelimesi klasik döneme nazaran daha yaygın olarak kullanılmakla birlikte, yine de "tradition" kelimesi hadise nazaran daha sık kullanılmıştır.

Hadislerin Rivayeti, Yazılması ve Tedvini

¹⁸⁵⁴ Buna örnek olarak; Goldziher, *Muhammedanische Studien*; Edw. E. Salisbury, *Contributions from original sources to our knowledge of the science of Muslim Tradition*; Motzki, "Dating Muslim Traditions: A Survey" eserleri verilebilir.

Hadislerin rivayetinde isnadın önemine hem *Bibliothèque Orientale*'de *First Encyclopaedia of Islam*'da işaret edilmiştir. Ancak bu dönemde isnadla ilgili çalışmalar henüz meydana getirilmediğinden hadislerin sıhhatini belirlemede isnada nazaran hadislerin metinleri daha önemli olarak kabul edilmiştir.

Bibliothèque Orientale'de hadislerin ezber yoluyla korunduğu ve yazma izninin sadece hafızası iyi olmayanlara verildiği ifade edilmiştir.¹⁸⁵⁵ *First Encyclopaedia of Islam*'da da başlangıçta hadislerin yazılmasına karşı çıkılarak ezberin ön planda tutulduğu, ancak hadisin yazımına karşı bu çekincelerin ortadan kalkmasıyla hadislerin yazılmaya başlandığı söylenmiştir.¹⁸⁵⁶ Bu anlamda Goldziher de hadislerin yazılması konusundaki iznin Hz. Muhammed'in ölümünden sonra ortaya çıktığını söylemiştir.¹⁸⁵⁷

Hadislerin tedvini konusunda ise *Bibliothèque Orientale*'de hadislerin ilk olarak Zührî tarafından tedvin edildiği dile getirilirken,¹⁸⁵⁸ *First Encyclopaedia of Islam*'da ise hadislerin tedvininde Zührî'nin rolüne değinilmekle beraber resmi bir hadis tedvininin yapılmadığından söz edilmiştir.¹⁸⁵⁹

Hadisin Menşei

Batı'da menşe çalışmaları on yedinci yüzyıla dayanırken, menşe ile ilgili çalışmaların popülerlik kazanması on dokuzuncu yüzyılın sonlarında meydana gelmiştir. Bununla birlikte İslam ve hadislerin menşesini sorgulamaya yönelik ilk çalışmalar d'Herbelot tarafından meydana getirilmiştir. D'Herbelot hadislerin menşesinin özellikle de Talmud ağırlıkta olmak üzere Yahudilik ve Hristiyanlık dinine ve Davud Mezmurları'na dayandığını dile getirmiştir. Bunun yanı sıra modern dönemde menşe çalışmaları yeniden gündeme gelmiş, özellikle de tarihsel tenkid yönteminin ortaya çıkışıyla birlikte menşe çalışmalarına ağırlık verilmeye başlanmıştır. İlk olarak İslam ve Hristiyanlığın karşılaştırılması¹⁸⁶⁰ olarak ortaya çıkan bu çalışmalar, daha sonra hadis alanına taşınmıştır. Modern dönemde özellikle de *First Encyclopaedia of Islam* açısından bakıldığında hadisler üzerinde Yahudilikten ziyade Hristiyanlığın etkisi daha ön plana

¹⁸⁵⁵ D'Herbelot, "Hadith", 1777, 167-8.

¹⁸⁵⁶ TH.W. Juynboll, "Hadith", 189-90.

¹⁸⁵⁷ Muhammedanishe Studien, s. 196-7.

¹⁸⁵⁸ D'Herbelot, "Hadith", 1777, 167-8.

¹⁸⁵⁹ TH.W. Juynboll, "Hadith", 189-90.

¹⁸⁶⁰ Modern dönemde menşe ile ilgili ilk çalışma Abraham Geiger'in *Hat Muhammed aus dem Judenthum aufgenommen?* adlı çalışmasına dayanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abraham Geiger, *Judaism and Islam*, (trc. The German by a Member of the Ladies League in Aid of the Delhi Mission), M.D.C.S.P.C.K. Press, Madras 1898.

çıkarılmıştır. Buna ilk olarak işaret edenler arasında ise Goldziher yer almaktadır. Goldziher, Yeni Ahit'in hadisler üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu kabul etmiştir.¹⁸⁶¹ Onunla birlikte hadisler üzerinde Hristiyan kaynakların etkisine daha fazla değinilmeye başlanmıştır. *First Encyclopaedia of Islam*'da bu görüş devam ettirilmiş ve Hz. Peygamber'e ve onun takipçilerine atfedilen sözler, düşünceler ve mucizelerin kaynağının İncil'den alındığı ifade edilmiş ve buna örnek olarak da Hz. Muhammed'in yiyecek veya su stoklarını artırdığı, İncil'deki ekmek ve balık mucizesi gibi bazı hadisler verilmiştir.¹⁸⁶²

Hadislerin Otoritesi

D'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'de hadislerin otoritesi Hz. Peygamber ve sonraki nesillere dayandırılrsa da d'Herbelot, hadislerden Hz. Peygamber'i değil, daha ziyade sonraki nesilleri sorumlu tutmuştur.¹⁸⁶³ *First Encyclopaedia of Islam*'da da hadislerden sahâbe değil, sonraki nesiller sorumlu tutulmuştur. Buna göre Ebû Hüreyre tarafından rivayet edilen hadislerin kendisi tarafından değil de daha sonraki nesil tarafından uydurularak onun ağzına konulduğundan söz edilmiştir.¹⁸⁶⁴

Hadisin Sahihliği/Otantikliği

Klasik oryantalizm öncesi dönemde hadisler güvenilir olarak kabul edilmemiştir. Klasik döneme gelindiğinde ise d'Herbelot *Bibliothèque Orientale*'inde güvenilir olma bakımından hadis ve sünnet kavramlarını birbirinden ayırmıştır. Ona göre hadisler, otantik olmayan tarihsel anlatılar içerirken, sünnetin böyle olmadığını, onun bir kanun ve kural anlamına geldiğini ifade ederek sünnetin, hadislere nazaran daha güvenilir olduğunu kastetmek istemiştir.

Bununla birlikte *El¹*'in hadislerin otantikliği/sıhhati konusundaki genel görüşü ise Goldziher'in ortaya koyduğu argümanlar doğrultusunda olmuştur. Goldziher hadislerin büyük bir kısmının uydurma olduğunu ifade ederek, hadislerin ilk iki asrın dini, tarihsel ve sosyal gelişmelerin bir sonucu olduğunu ve o dönemin entelektüel mücadelelerini yansıttığını dile getirmiştir. Ona göre hadisler mevcut yerel kullanımları haklı çıkarmak

¹⁸⁶¹ Carra de Vaux, "İndjil", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 501-3.

¹⁸⁶² de Vaux, 501-3.

¹⁸⁶³ D'Herbelot, "Mohammed", 1777, 648.

¹⁸⁶⁴ Goldziher, "Abū Huraira", 93-94.

için uydurulmuştur.¹⁸⁶⁵ Bununla birlikte Goldziher'den önce Dozy, Muir ve Weil; Buhârî'deki hadislerin en az yarısının reddedilebileceğini ifade ederek hadislerin yarısından fazlasının uydurma olduğunu kabul etmişlerdir. Ancak Goldziher daha da ileriye giderek hadislerin onların düşündüğünden daha fazla uydurma içerdiğini söylemiştir. Hatta o, Dozy'yi bu konuda fazla iyimser olmakla da suçlamıştır.¹⁸⁶⁶ Goldziher'in görüşleri hadislerin sıhhati konusunda Batı'da meydana gelen tartışmaları büyük oranda gidermiş ve onun hadislere dair bu görüşü Batı dünyasında bir paradigma haline gelmiştir. Kendisinden sonra gelenler Goldziher'den farklı yöntemlere başvursalar da hadislerin uydurma olduğu konusunda Goldziher'le aynı görüşü paylaşmışlardır. Bunlar arasında Snouck Hurgronje, Joseph Schacht ve G.H.A. Juynboll gibi isimlerin yer aldığını söylemek mümkündür.

Hadis Çeşitleri

Bibliothèque Orientale'de rivayetler, sahih olanlar ve sahih olmayanlar şeklinde iki grup halinde değerlendirilmiştir. Buna göre sahih olanları, sahih hadis/"tradition autentique" başlığı altında, sahih olmayanlar ise "efsanevi", "batıl" ve "bayağı" başlıklarında ele almak mümkündür.

First Encyclopaedia of Islam'da ise hadislerin çeşitleri klasik hadis literatürüne göre ele alınmış ve bunlar isnadında illet olup olmamasına göre "sahih (sound)", "hasen (beatiful)", "zayıf (weak)" olarak; rivayete eklemeler olup olmadığına göre ve rivayet eden kişinin zayıf olup olmamasına göre "müddrec, "metrûk (abandoned)" ve "mevzû" (invented)" olarak; kaynağına göre "merfu", "mevkuf" ve "maktû" olarak; isnadın kesintisiz olup olmasına göre "müsned (supported)", "müsel", "muttasıl", "munkatı", "mürsel", "mu'dal", "mu'an'an" ve "mübhem" olarak; râvîlerin sayısına göre ise "mütevâtir", "meşhur", "azîz", "âhâd" ve "garîb" olarak farklı türlere göre sınıflandırılmıştır.¹⁸⁶⁷

Bunun dışında ansiklopedide hadislerle ilgili "apokrif (apocryphal traditions)", "uydurma (forged traditions)", "meşhur (the well known tradition)", "çelişkili (contradictory traditions, discrepant traditions)", "kanonik (canonical hadith)" ve "aşırı

¹⁸⁶⁵ Carl Brockelmann, "Arabia", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 413.

¹⁸⁶⁶ Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 5.

¹⁸⁶⁷ Juynboll, "Hadith", 191-2.

zayıf (very feeble traditions)” gibi hadis literatüründe olmayan bazı kavramlara da yer verilmiştir. Buradan hareketle, Batılıların hadislerin sınıflandırılmasında kendilerine özgü bir yöntem geliştirdiklerini söylemek mümkündür.

Musannifler Açısından

Bibliothèque Orientale’de “hadith” maddesinde Buhârî, Tirmizî, Nesâî, Ebû Dâvûd, Müslim, Dârimî, Muvatta, Dârekutnî, İbn Mâce, Beyhakî, Süyûtî, Sıbtî (İbnü’l-Cevzî)¹⁸⁶⁸ olarak on üç hadis musannifine yer verilmiştir.¹⁸⁶⁹ *First Encyclopaedia of Islam*’da ise hadis musannifleri arasında başlıca *Kütüb-i Sitte* yazarları olan “(Bukhari)”, “Müslim b. Hadjdjadj”, “al-Tirmidhi”, “Nasai”, “İbn Madja”, “Ahmed b. Muhammed b. Hanbal” ve “İbn Madja” ve bunlar dışında “al-Tayalisi” ve “al-Suyuti”, “Ibn Hibban”, “Ibn Hadjar al-Askalani”, “al-Kastallani”, “al-Darekutni”, “al-Nawawi”, “al-Dhahabi” ve “al-Khatib al-Baghdadi” gibi birçok müelliften bahsedilmiştir.

7. Cerh ve Ta’dil

Bibliothèque Orientale’de cerh ve ta’dil konusuna yer verilmemiş, bu konu daha ziyade modern dönemde ele alınmaya başlanmıştır. *First Encyclopaedia of Islam*’da da bu konuya yer verilmiş ve cerh ve ta’dil ilminin ciddi bir tenkit yapmaktan kaçınarak zayıf, kesintiye uğramış ve izole edilmiş hadisleri kullanıma hazır hale gelmesinin önünü açtığından söz edilmiştir.¹⁸⁷⁰ Oryantalist camiada cerh ve ta’dille ilgili hususların genellikle dikkate alınmadığı, hadislerin sıhhatini belirlemede kendilerine ait yöntemleri kullandıkları söylenebilir. Modern dönemin başlarında özellikle de *First Encyclopaedia of Islam*’ın yazıldığı sırada hadisler, isnad analiz yönteminden ziyade metinlerinden hareketle değerlendirilmiştir. Hadislerin tarihlendirilmesinden metnin önemine değinen ilk isimlerden biri de Goldziher olmuştur.¹⁸⁷¹

¹⁸⁶⁸ D’Herbelot, “Hadith”, 1777, 168.

¹⁸⁶⁹ D’Herbelot, “Ahadith al Rassoul”, 1777, 122.

¹⁸⁷⁰ Goldziher, “Fıkh”, *The Encyclopaedia of Islam: A Dictionary of the Geography, Ethnography and Biography of the Muhammadan Peoples Prepared by A Number Leading Orientalists*, Brill, Leiden 1927, 104.

¹⁸⁷¹ Goldziher, “Fıkh”, *The Encyclopaedia of Islam: A Dictionary of the Geography, Ethnography and Biography of the Muhammadan Peoples Prepared by A Number Leading Orientalists*, Brill, Leiden 1927, 104.

HADİS ORYANTALİZMİNİN GELİŞİM TARİHİ

İSLAM VE HADİS ALGISINA DAİR İÇERİK ANALİZİ

YUNAN, SÜRYANİ VE ERMENİ KAYNAKLAR	LATİN KAYNAKLARI	BIBLIOTHEQUE ORIENTALE	THE ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM (Birinci Basım, El ¹)
1. Kur'an ve bazı rivayetlerin eklektik bir biçimde verilmesi¹⁸⁷² 2. Kuran ve hadis rivayetleri arasında bir ayrımın yapılmaması	1. Hadis rivayetlerine atıflar¹⁸⁷³ 2. Kur'an ve hadis rivayetleri arasında bir ayrımın yapılmaması¹⁸⁷⁴ 3. Hadis ve sünnetler arasında bir ayrımın yapılmaması¹⁸⁷⁵ 4. Hadislerin toplanması, tedvini ve tasnifine işaret edilmesi 5. Buhari, Müslim gibi temel hadis kaynaklarının tanınması, bilinmesi ve bunlara yapılan atıflar 5. Hadislerin sıhhati, hadis çeşitleri, hadis tarihine ilişkin bilgiler (tedvin, Küttüb-i Sitte'nin oluşumu)¹⁸⁷⁶	1. Hadis rivayetlerine atıflar 2. Hadis ve sünnet arasında bir ayrımın yapılması 3. "Tradition" kavramının hadis, sünnet ve anlatılar için verilmesi 4. Hadislerin rivayeti, yazılması, tedvini, tasnifi olarak hadis tarihi konularının yer alması 5. Hadislerin menşei, otoritesi, hadislerin sıhhati ve hadis çeşitleri (nebevi hadisler/merfû hadisler) gibi konuların ele alınması	1. Hadis rivayetlerine yapılan atıfların ağırlık kazanması 2. Hadis ve sünnet arasında bir ayrımın yapılması 3. "Tradition" kavramının hadis kelimesiyle özdeşleştirilmesi 4. Hadislerin rivayeti, yazılması, tedvini, tasnifi olarak hadis tarihi konularının yer alması 5. Hadislerin menşei, otoritesi, sıhhati, hadis çeşitleri (sünni ve oryantalist camianın tasnifi) ve cerh ve ta'dil konularının ele alınması

Yukarıda hadis ile ilgili konuların dört ayrı kaynak türünde ele alınmasından hareketle; Yunan, Süryani ve Ermeni kaynaklarında hadislere atıf bulunmazken, Latin kaynaklarından itibaren hadis rivayetlerine yer verildiği söylenebilir. Yunan, Süryani ve

¹⁸⁷² Bu eser için bkz. s. 122-3.

¹⁸⁷³ Martî'nin bu ifadesi hadis kaynaklarında şu şekilde geçmektedir: "Sizden birisi yemek yediği zaman sağ eliyle yesin. Bir şey içtiği zaman da sağ eliyle içsin." Ayrıntılı bilgi için bkz. Müslim, "Eşribe", hadis no 1848; Ebu Dâvud, "Et'ime" 19; Tirmizî, "Et'ime" 9.

¹⁸⁷⁴ Hadis kitaplarından Muhammed'in kitapları olarak bahsedilmiştir, nitekim Kur'an'dan Hz. Muhammed'in bir kitabı olarak kabul edilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Latin Dünyası, 180.

¹⁸⁷⁵ Hadis ve sünnet ifadesinin kullanımında bu dönemde henüz bir birlik sağlanamamıştır, hadislere kimi zaman sünnet ismi altında yer verilmiştir.

¹⁸⁷⁶ Burada hadis usulü ve tarihiyle ilgili verilen bilgiler genellikle hikaye edilerek verilmiş ve verilen bilgilerden bazılarının tarihi verilerle uyuşmadığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Latin Dünyası, s. 182-3.

Ermeni kaynaklarında ise daha ziyade Kur'an ve bazı rivayetlerin eklektik olarak verildiği bazı metinler yer almaktadır.¹⁸⁷⁷

Yunan, Süryani, Ermeni ve Latin kaynaklarında Kuran ve hadis rivayetleri arasında bir ayırım yapılmazken ve her ikisinin de kaynağı Hz. Peygamber'e dayandırılırken; *Bibliothèque Orientale*'de ve *First Encyclopaedia of Islam*'da Kur'an ve hadisler birbirinden ayırt edilmeye başlanmıştır.

Hadis ve sünnet konusunda ise Latin kaynaklarında herhangi bir ayırım yapılmazken, *Bibliothèque Orientale*'de ve *First Encyclopaedia of Islam*'da hadis ve sünnet birbirinden ayrılmıştır. Bunun yanı sıra *Bibliothèque Orientale*'de "tradition" kelimesi hadis, sünnet ve anlatılar için kullanılmış, *First Encyclopaedia of Islam*'da "tradition" ifadesiyle hadisler kastedilmiştir.

Bibliothèque Orientale'de hadislerin menşei, otoritesi, sıhhati ve hadis çeşitleri (nebevi hadisler/merfû hadisler) konuları ele alınmaktayken; *First Encyclopaedia of Islam*'da ise bunların daha genişlediği, hadis çeşitleri konusunda klasik hadis literatürüne atıf yapılmakla birlikte klasik literatürde yer almayan bazı hadis kavramlarına da yer verilmiştir. Bunun yanı sıra cerh ve ta'dil gibi konular da ilk defa modern dönemde ele alınmaya başlanmıştır.

SÖYLEM ANALİZİ

YUNAN, SÜRYANİ VE ERMENİ KAYNAKLAR	LATİN KAYNAKLARI	BIBLIOTHEQUE ORIENTALE	THE ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM (Birinci Basım, El ¹)
1. Hz. Muhammed'e ait her şey onun geleneği kategorisindedir. 2. Hristiyanlığı savunacak ve İslam'a reddiye olabilecek her malzeme kullanılabilir. ¹⁸⁷⁸	1. Hz. Muhammed'e ait her şey onun geleneği kategorisindedir. 2. Hristiyanlığı savunacak ve İslam'a reddiye olabilecek her malzeme kullanılabilir. ¹⁸⁷⁹	1. Kur'an ve hadis birbirinden farklıdır. 2. Hadisler, Eski ve Yeni Ahit'ten bağımsız bir disiplin olarak ele alınmaya başlanmıştır. 3. Hadisler sahih olmayan tarihi	1. Kur'an ve hadis birbirinden farklıdır. 2. Hadisler Eski ve Yeni Ahit'ten bağımsız olarak ele alınmaya başlanmıştır. 3. Hadislerin büyük bir kısmı sahih değildir, daha ziyade İslam'ın ilk iki asrındaki dini, tarihi ve içtimai gelişmelerin bir sonucudur ve o dönemin

¹⁸⁷⁷ Bu eser için bkz. s. 122-3.

¹⁸⁷⁸ Ancak bu dönemde hadis kaynaklarının da tasnifinin henüz gerçekleşmediği göz önüne alınırsa hadis ve sünnetle ilgili konuların Hristiyanlar tarafından bilinmediğini söylemek gerekir.

¹⁸⁷⁹ Bunun için hadisler de Latin kaynaklarında yer almaya başlamıştır. Ancak bu kaynaklara yer verilme nedeni Hristiyan doktrinini desteklemek ve İslam'a reddiye olması bakımındandır.

	3. Hadisler sahih değildir.	anlatılardan oluşmaktadır. 4. Hadislerin sahih olmadığını belirtmek için genellikle “<i>prétendues/ileri sürülen</i>” kelimesi kullanılmıştır. 5. <i>Sünnet</i> ise hadis gibi değildir [yani güvenilir değildir], zira o, yasa ve kanun anlamına gelir. 6. Hadislerin otoritesinin bir kısmı Muhammed’e dayanırken, büyük çoğunluğu ise sonraki nesiller¹⁸⁸⁰ tarafından uydurulmuştur.¹⁸⁸¹ 7. <i>İsnad</i>, Müslümanlar için oldukça önemli bir müessesedir. 8. Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, İbn Abbas, İbn Ömer, Câbir b. Abdullah ve Enes b.	entelektüel mücadelelerini yansıtmaktadır.¹⁸⁸³ 4. Hadislerin sahih olmadığını belirtmek için genellikle “<i>manufactured/uydurma</i>”, “<i>circulated/dolaşımda olan</i>”, “<i>put into currency/dolaşımda olan</i>”, “<i>puts in his mouth/ağızına konulan</i>” gibi kelimeler kullanılmıştır. 5. <i>Sünnet</i>, Muhammed’in örnekliğinin veya toplumun geleneğinin kutsadığı teori veya pratikler bütünüdür.¹⁸⁸⁴ 6. Hadislerin otoritesinin bir kısmı Hz. Peygamber’e dayanırken, büyük bir kısmı sonraki nesiller¹⁸⁸⁵ tarafından uydurulmuştur.¹⁸⁸⁶ 7. <i>İsnad</i>, metnin güvenilirliğini sağlamak onun özünü aktaran kişilerin isimlerinden oluşan bir bölümdür.¹⁸⁸⁷
--	------------------------------------	--	--

¹⁸⁸⁰ D’Herbelot’un hadislerin sahabe tarafından uydurulduğunu düşünmediğini söylemek mümkündür. O, Buhari, Tirmizi, Nesei, Ebu Davud, Müslim, Darimi, Muvatta, Darekutni, İbn Mace, Beyhaki, Suyuti, Sıbtî (İbnü’l-Cevzi) gibi musanniflerin topladığı hadislerdeki birçok bölümün Talmud’dan alındığını söylemiş, ancak bundan kimin sorumlu olduğunu açıkça belirtmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. D’Herbelot, “Hadith”, 1777, 168.

¹⁸⁸¹ D’Herbelot’un bununla ilgili tanımları şu şekilde geçmektedir: “*Hadis, yalancı peygamberin herhangi bir konuda söylediği, ağızdan ağıza ve şahıstan şahısa rivayet edilen sözler Yalancı peygamberle ilgili ileri sürülen rivayetler*”dir. Ancak d’Herbelot burada hadisin tanımında onun Hz. Peygamber’e dayandığını ve otoritesinin Hz. Peygamber olduğunu dile getirirse de burada onun tercih ettiği görüşün hadislerin birçoğunun Hz. Peygamber’e izafe edilen birtakım rivayetlerden oluştuğuna inanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. D’Herbelot, “Hadith”, 1777, 167-68; “Atha’r”, 282.

¹⁸⁸³ Goldziher’e ait olan bu görüş oryantalist camiada bir kabul görerek bir paradigma haline gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Carl Brockelmann, “Arabia”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 413.

¹⁸⁸⁴ Sünnetin güvenilir olduğu doğrudan ifade edilmekle birlikte onun otoritesinin Müslümanlar nazarında Kur’ân’a eşdeğer olduğu, hatta, Kur’ân’dan daha üste olduğu fikrine yol açtığı ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Wensinck, “Sunna”, 556

¹⁸⁸⁵ Burada sonraki nesillerden kastedilenin genellikle sahabeden sonraki nesiller olduğu ifade edilebilir. Nitekim Ebû Hüreyre tarafından rivayet edilen hadislerin kendisi tarafından değil de daha sonraki nesil tarafından uydurularak onun ağızına konulduğundan bahsedilmiştir. Goldziher, “Abû Huraira”, 93-4.

¹⁸⁸⁶ Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 5.

¹⁸⁸⁷ Modern oryantalizmin ilk dönemlerinde özellikle Goldziher’in yaşadığı dönemde hadislerin metnine yönelik birtakım yorumlar ve tarihlendirmeler yapıldığı için Joseph Schacht’a kadar isnadla ilgili ciddi bir çalışmanın meydana gelmediğini söylemek mümkündür.

		<i>Mâlik, başlıca hadis yazarları arasında yer almaktadır.¹⁸⁸²</i> <i>9. Hadis rivayeti ezber yoluyla gerçekleşmiş ve yazma izni sadece hafızası iyi olmayanlara verilmiştir.</i> <i>10. Kur'ân, hadis ve rivayetlerin menşei Talmud, İncil ve Davud Mezmurları'na dayanmaktadır.</i> <i>11. Hadisler üzerinde Yahudilik daha etkili olmuştur</i>	<i>8. Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, İbn Abbas, İbn Ömer, Câbir b. Abdullah ve Enes b. Mâlik hadisleri aktaran sahâbe arasında önde gelen isimlerdendir.¹⁸⁸⁸</i> <i>9. Başlangıçta hadislerin yazılmasına karşı çıkılarak ezber ön planda tutulmuş, ancak hadisin yazımına karşı çekincelerin ortadan kalkmasıyla hadisler yazılmaya başlanmıştır.¹⁸⁸⁹</i> <i>10. Kur'an evrensel edebiyatın bir anıtidir ve ondaki malzemeler Ahdi Atik'in daha çok Agada tarihinden,¹⁸⁹⁰ midraştan ve gayri mevsuk eserlerden alınmıştır ve İslam'ın gelişiminde Hristiyanlık, Yahudiliğin yanı sıra Helenizm, Zerdüştlük ve Budizm de etkili olmuştur.¹⁸⁹¹</i> <i>11. Hadisler üzerinde Hristiyanlık daha etkili olmuştur, bunun yanı sıra Yahudilik, apokrif kitaplar ve Yunan filozoflarının görüşleri de hadisler üzerinde oldukça etkili olmuştur.</i>
--	--	--	---

Dört kaynaktan hareketle hadislerin söylem analizi ile ilgili olarak birçok farklı sonuca ulaşılmıştır. Yunan, Süryani, Ermeni ve Latin kaynaklarında Hz. Muhammed'e ait her şey onun geleneği kategorisindeyken; *Bibliothèque Orientale*'de ve *First Encyclopaedia of Islam*'da Kur'ân ve hadis birbirinden ayrı olarak ele alınmıştır.

¹⁸⁸² D'Herbelot'un burada "hadis yazarı" ifadesiyle hadisleri ilk yazan ve yayan kişileri kastetmiş olabileceği düşünülebilir.

¹⁸⁸⁸ Juynboll, "Hadith", 1987, 189

¹⁸⁸⁹ TH.W. Juynboll, "Hadith", 189-90.

¹⁸⁹⁰ Goldziher, *İslamda Fıkıh ve Akaid*, 13.

¹⁸⁹¹ TH.W. Juynboll, "Hadith", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 190.

Yunan, Süryani, Ermeni ve Latin kaynaklarında Hristiyanlığı savunacak ve İslam’a reddiye olabilecek her malzeme kullanılmıştır.¹⁸⁹² Bununla birlikte *Bibliothèque Orientale*’de ve *First Encyclopaedia of Islam*’da hadisler, Hristiyanlık içindeki tartışmalardan bağımsız müstakil bir disiplin olarak ele alınmaya başlamıştır.

Yunan, Süryani ve Ermeni kaynaklarda hadisin sıhhatiyle ilgili herhangi bir değerlendirmeye rastlanmıyorken, Latin kaynaklarında hadisler güvenilir olarak kabul edilmiştir. *Bibliothèque Orientale*’de de hadislerin sahih olmayan tarihi anlatılardan oluştuğu kabul edilmekle birlikte yazılı bir hadis kaynağı olarak sünnet daha güvenilir olarak kabul edilmiştir. *First Encyclopaedia of Islam*’da ise hadislerin büyük bir kısmının sahih olmadığı ifade edilmiştir.¹⁸⁹³

Bibliothèque Orientale’de hadislerin sahih olmadığını belirtmek için “prétendues/ileri sürülen” kelimesi kullanılırken; *First Encyclopaedia of Islam*’da ise “manufactured/uydurma”, “circulated/dolaşımda olan”, “put into currency/dolaşımda olan”, “puts in his mouth/ağızına konulan” gibi kelimeler kullanılmıştır.

Bibliothèque Orientale’de sünnetin ise hadis gibi olmadığı yani güvenilir olabileceği ifade edilirken; *First Encyclopaedia of Islam*’da ise sünnetin, Muhammed’in örnekliğinin veya toplumun geleneğinin kutsadığı teori veya pratikler bütünü olduğu ifade edilmiştir.¹⁸⁹⁴

Bibliothèque Orientale’de hadislerin otoritesinin bir kısmı Muhammed’e dayandırılarak büyük çoğunluğunun sonraki nesiller¹⁸⁹⁵ tarafından uydurulduğu kabul edilirken,¹⁸⁹⁶ *First Encyclopaedia of Islam*’da da hadislerin otoritesinin bir kısmı Hz.

¹⁸⁹² Ancak bu dönemde hadis kaynaklarının da tasnifinin henüz gerçekleşmediği göz önüne alınırsa hadis ve sünnetle ilgili konuların Hristiyanlar tarafından bilinmediğini söylemek gerekir.

¹⁸⁹³ Goldziher’e ait olan bu görüş oryantalist camiada bir kabul görerek bir paradigma haline gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Carl Brockelmann, “Arabia”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 413.

¹⁸⁹⁴ Sünnetin güvenilir olduğu doğrudan ifade edilmekle birlikte onun otoritesinin Müslümanlar nazarında Kur’ân’a eşdeğer olduğu, hatta, Kur’ân’dan daha üste olduğu fikrine yol açtığı ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Wensinck, “Sunna”, 556

¹⁸⁹⁵ D’Herbelot’un hadislerin sahabe tarafından uydurulduğunu düşünmediğini söylemek mümkündür. O, Buhari, Tirmizi, Nesei, Ebu Davud, Müslim, Darimi, Muvatta, Darekutni, İbn Mace, Beyhaki, Suyuti, Sıbtî (İbnü’l-Cevzi) gibi musanniflerin topladığı hadislerdeki birçok bölümün Talmud’dan alındığını söylemiş, ancak bundan kimin sorumlu olduğunu açıkça belirtmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. D’Herbelot, “Hadith”, 1777, 168.

¹⁸⁹⁶ D’Herbelot’un bununla ilgili tanımları şu şekilde geçmektedir: “*Hadis, yalancı peygamberin herhangi bir konuda söylediği, ağızdan ağıza ve şahıstan şahısa rivayet edilen sözler Yalancı peygamberle ilgili ileri sürülen rivayetler*”dir. Ancak d’Herbelot burada hadisin tanımında onun Hz. Peygamber’e dayandığını ve otoritesinin Hz. Peygamber olduğunu dile getirirse de burada onun tercih ettiği görüşün hadislerin

Peygamber’e dayandırılarak, büyük bir kısmının sonraki nesiller¹⁸⁹⁷ tarafından uydurulduğu dile getirilmiştir.¹⁸⁹⁸

Bibliothèque Orientale’de ve *First Encyclopaedia of Islam*’da isnad, Müslümanlar için oldukça önemli bir müessesesi olarak kabul edilmiştir.

Bibliothèque Orientale’de Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, İbn Abbas, İbn Ömer, Câbir b. Abdullah ve Enes b. Mâlik, başlıca hadis yazarları arasında yer alırken,¹⁸⁹⁹ *First Encyclopaedia of Islam*’da bunlar hadisleri aktaran kişiler olarak yer almıştır.

Bibliothèque Orientale’de hadislerin rivayeti konusunda hadis rivayetinin ezber yoluyla gerçekleştiğinden ve yazma izninin sadece hafızası iyi olmayanlara verildiğinden bahsedilirken, *First Encyclopaedia of Islam*’da ise hadislerin yazılmasına karşı çıkılarak ezberin ön planda tutulduğu, ancak hadisin yazımına karşı bu çekincelerin ortadan kalkmasıyla hadislerin yazılmaya başlandığı dile getirilmiştir.

Bibliothèque Orientale’de hadislerin menşei olarak ağırlıklı olarak Talmud’un etkili olduğu düşünülürken; *First Encyclopaedia of Islam*’da hadislerin kaynağının daha ziyade Yeni Ahit’e dayandığı ifade edilmiş ve böylece klasik dönemdeki İslam ve hadisler üzerinde Yahudiliğin daha ağırlıkta olduğunu kabul eden bir bakıştan Hristiyanlığın daha ağırlıkta olduğu görüşüne bir geçiş yaşanmıştır. Bunun yanında modern dönemde hadisler üzerinde Helenizm, Zerdüştlük ve Budizmin de etkili olduğu dile getirilmiştir.¹⁹⁰⁰

birçoğunun Hz. Peygamber’e izafe edilen birtakım rivayetlerden oluştuğuna inanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. D’Herbelot, “Hadith”, 1777, 167-68; “Atha’r”, 282.

¹⁸⁹⁷ Burada sonraki nesillerden kastedilenin genellikle sahabeden sonraki nesiller olduğu ifade edilebilir. Nitekim Ebû Hüreyre tarafından rivayet edilen hadislerin kendisi tarafından değil de daha sonraki nesil tarafından uydurularak onun ağzına konulduğundan bahsedilmiştir. Goldziher, “Abû Huraira”, 93-4.

¹⁸⁹⁸ Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 5.

¹⁸⁹⁹ D’Herbelot’un burada “hadis yazarı” ifadesiyle hadisleri ilk yazan ve yayan kişileri kastetmiş olabileceği düşünülebilir.

¹⁹⁰⁰ TH.W. Juynboll, “Hadith”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, 190. Hadislerde oryantalistlerin İslam üzerinde Hristiyan ve Yahudi kültürünün etkilerinin olduğuna dair iddialarının değerlendirilmesi için bkz. Hıdır, *Hristiyan Kültürü ve Hadisler*, İnsan Yayınları, İstanbul 2017; *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, İnsan Yayınları, İstanbul 2006.

SONUÇ

Hristiyanların İslam ve Müslümanlarla süregelen yaklaşık bin dört yüz yıllık bir tarihi bulunmaktadır. Müslümanlarla Hristiyanların ilk teması Bizans’la gerçekleşmiştir. Bizans dünyasında İslam-Müslümanlara dair çalışmalar yaygınlık kazanamasa da Yuhanna ed-Dımeşki ile birlikte İslam’a dair temel paradigmlar oluşmaya başlamıştır. İslam ve Müslümanlarla bir diğer temas ise Latin dünyasında meydana gelmiştir. Müslümanlarla karşılaşması neticesinde kendi dini kaynaklarına yönelen Latinlerin bu çabası İslam araştırmalarının bir anlamda önünü açmıştır. Endülüslü Aziz Peter’in (Peter the Venerable) “Size savaşla değil, sevgiyle-bilgiyle saldırıyorum” sloganıyla İslam araştırmalarının savaş sahnelerinden kitap sayfalarına bu dönüşümü on ikinci yüzyılın başları gibi erken bir dönemde başlamış ve aydınlanmaya giden zihniyet dönüşümü de bu şekilde meydana gelmiştir. On altıncı yüzyıldan itibaren bilim anlayışı, doğaya, dine ve insana bakışı özellikle Endülüs-İslam mirası ile büyük ölçüde bilgi zemininin temelini oluşturan Batı, gerçek oryantasyonunu ise daha sonra on yedinci yüzyılın sonlarında Aydınlanma döneminde kazanmıştır. Bu doğrultuda Batı’nın İslam’a dair entelektüel mirası Aydınlanma ile birlikte gelişen ansiklopediler vasıtasıyla ortaya çıkmış ve spesifik anlamda da on yedinci yüzyılın sonlarında bu şekilde ilk İslam ansiklopedisi Barthelemy d’Herbelot’un *Bibliothèque Orientale*’i meydana gelmiştir. Dönemine göre İslam’la ilgili kavramsal çerçeve sunan bu ansiklopedideki hadise dair kavramlar ve hadis maddeleri de Batı’daki hadis araştırmalarının ilk önemli nüvesini teşkil etmiştir. Bu durum günümüze kadarki çalışmalarda tespitlerimiz doğrultusunda çok vurgulanan bir husus olmamıştır. D’Herbelot’un bu ansiklopedide ortaya koyduğu genel anlamda İslam’a özelde de hadislere dair verdiği bilgiler, tanımlamalar ve kavramsal çerçeve daha sonra yaklaşık iki asırlık bir fetret dönemine uğramış ve dolayısıyla Batı’da hadis araştırmalarının ivme kazanması yirminci yüzyılın başını bulmuştur. Yirminci yüzyılda d’Herbelot’un bireysel olarak ele aldığı ansiklopedi meselesi kurumsal bir nitelik haline gelmiş ve şarkiyat camiasının bilimsel dayanışması neticesiyle d’Herbelot’un çalışmasının devamı niteliğinde olan *The Encyclopaedia of Islam* adıyla ikinci bir İslam ansiklopedisi meydana getirilmiştir. Hal böyle olmakla birlikte İslam’la ilgili temel paradigma, klasik köklerine bağlı kalmakla birlikte bu ikinci ansiklopedide İslam’la ilgili birçok kavram, değer ve düşüncenin değişim ve dönüşüme uğradığı görülmektedir.

Bu minvalde bu değişim ve dönüşümün tespitinde ise söz konusu ettiğimiz ansiklopediler bağlamında oryantalizmle ilgili ortaya koyduğumuz “müellif”, “eserler”, “bağlam”, “yöntem”, “kaynaklar”, üslup” ve “içerik” olarak yedi düzeyde inceleme metodu ortaya koyduk. Böylece oryantalist paradigmanın sürekliliğini ve her dönemde (klasik oryantalizm öncesi dönem, klasik oryantalizm ve modern oryantalizm) oryantalistik paradigmanın aldığı biçimleri tespit etmek mümkün hale gelmiştir. Bu doğrultuda çalışmamızda stratejik söylemler ve stratejik tekniklerle ele aldığımız tüm bu tarihsel süreçler oryantalizmi salt akademik bir İslâm araştırma faaliyeti olarak değil, farklı aktörlerin çeşitli amaçlar için araçsal olarak kullandıkları bir strateji olarak ortaya çıktığını desteklemiştir. Oryantalizmin tarihsel süreçleri ve geçirdiğı seyir ile ilgili yaptığımız analizler klasik dönemde profesyonel anlamda oryantalizmin ve oryantalistik jargonun ve erken dönem İslami metinlerin okunması için bir arka plan oluşturmaya hizmet etmiştir. Oryantalizmi genel manada anlamak için bu tarihi arka planın anlaşılmasına son derece ihtiyaç duyulduğu için çalışmamızda bu tahlil-analizler ortaya koyduk.

Artzamanlı olarak ele aldığımız ve bunları “klasik oryantalizm öncesi dönem”, “klasik oryantalizm dönemi” ve “modern oryantalizm dönemi” olarak isimlendirdiğimiz tüm tarihsel süreçlerde oryantalist paradigmanın süreklilik arz ettiğı, genişlediğı ve böylece yeni anlayışların ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim yeni paradigmlar da daha önceki birikimin üzerine bina edilmiştir. Bu açıdan oryantalizmin sürekli değişip dönüştüğü ve mahiyet değiştirdiğı de söylenebilir. Bu minvalde oryantalistlerin uzmanlık alanları çeşitlenmiş ve on dokuzuncu yüzyılda oryantalistik ilim dallarında farklı uzmanlar yetişmiştir. Oryantalizm çalışmalarına birinden diğetine keskin geçişin olduğu bir süreç olarak değil de bir binanın katlarının birbirine eklenerek sonuçta meydana getirdikleri büyük bir yapı olarak bakılmalıdır. Bu doğrultuda oryantalizm temsilleriyle ilgili olarak bir paradigma sürekliliğinin olduğunu ve bunun tartışmasız bir şekilde İslâm’la ilgili çalışmalara ve ansiklopedilere yansıdığını da söyleyebiliriz. Bununla birlikte çalışmamızdan hareketle vardığımız bir diğere sonucun da İslâm ve hadis ile ilgili çalışmaların hızlı bir şekilde gelişmediğı, çok yavaş ve ağır ilerleyen asırlar süren uzun bir tarihsel süreç sonucunda ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

İslâm’ın ciddi bir şekilde incelenmesi ve yorumlanması, Hristiyan teolojisi ve tarihi hakkında çok çeşitli sorulara cevaplar sunarak İslâm’ın genel olarak din ve özel olarak

Hristiyanlık hakkında düşünmek için değerli bir araç olduğunu ortaya koymuştur. Böylece İslam bilgisi bir yandan Reformdan sonra meydana gelen Hristiyan dini birliğin çöküşü sonucunda Katolikler ve Protestanlar arasında meydana gelen rekabetin teşvik ettiği Hristiyanlık tarihinin araştırılmasını sağlamış, diğer yandan da jeopolitik olarak Müslümanları Viyana kapılarına kadar getiren başarının arkasındaki ivmenin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. *First Encyclopedia of Islam*'la birlikte modern dönemde Batı, Müslümanlara artık daha üstten bir bakışla bakmış ve onları kültürel ve dini olarak daha düşük bir pozisyonda kabul etmiştir. *First Encyclopedia of Islam*'la birlikte modern dönemde Batı, Müslümanlara artık daha üstten bir bakışla bakmış ve onları kültürel ve dini olarak daha düşük bir pozisyonda kabul etmiştir.

Oryantalist metinler bugün için çekirdeğinden çıkıp daha geniş bir muhtevaya kavuşmuş olsa dahi, özündeki unsurlar varlığını sürdürmektedir. Ancak yeni paradigmlar daima var olan birikimin temeli üzerinden hareket ederler. Bu unsurların oryantalistik gelenek içerisinde silsile olarak intikali suretiyle İslam ve hadislerle ilgili kurucu bazı paradigmların hala devam ettiğini söylemek mümkündür. Bu minvalde oryantalist geleneği oluşturan öz İslam'ın özgün bir din olmaktan ziyade menşei Yahudilik ve Hristiyanlık başta olmak üzere birçok yabancı unsurun bir araya getirilmesiyle oluşturulan eklektik bir din olduğu yönündeki temel iddiadır. Bu iddianın ilk nüveleri klasik öncesi dönemden başlayarak klasik dönem ve modern oryantalizme kadar vurgulana gelen bir husus olmuştur. Bu doğrultuda hadise ve hadis konularına da bu minvalde bakılmıştır. Nitekim hadislerle ilgili görüşler ve bilgiler bu bakış açısından şekillenmiştir.

Zaman içerisinde yer yer bu bakış açısından uzaklaşan görüşler de yok değildir. Buna göre İslam Hristiyanlığın sapkın bir mezhebi değil, yeni bir din olarak ele alınmaya başlandığı da gözlemlenmiştir. Hz. Muhammed'le ilgili yargıların da büyük ölçüde rafine edildiği görülmektedir. Sapkın-heretik ve deccal olarak nitelenen bir peygamber anlayışından modern dönemde reformist ve devrimci bir demokrat bir peygamber anlayışına da geçiş yaşanmıştır. Aydınlanma, her ne kadar İslam'a dair kavramların ve konuların saygıyla ele alınması gerektiğini öğretse de ve bu konuda önemli ilerlemeler kaydedilse de yine de *First Encyclopaedia of Islam* açısından İslam'a karşı paradigmanın büyük ölçüde aynı kaldığı ve polemikçi yaklaşımın ve üslup biçimlerinin de satır arası

bilgilerde ve oryantalistlerin kendi eserlerinde bir şekilde devam ettiğini söylemek mümkündür

Çalışma boyunca hipotezlerimizden biri de oryantalistik paradigmanın farklı tarihsel, mekânsal, dinsel ve kurumsal bağlamlarda sürekliliğinden söz ederken bu paradigmanın aldığı biçimleri tespit etmek olmuştur. Bu açıdan ele aldığımız bu süreçlerin hadis dahil birçok alanda önemli sonuçları bulunmaktadır:

Çalışmamızın temel hipotezlerimizden olan oryantalizmin hadislerle ilgili söylemsel stratejileri ve argümanlar konusunda da şu hususların altını çizebiliriz:

Ansiklopediler bağlamında Batı'daki hadis çalışmalarının seyrini ele aldığımız bütün bu izahlardan sonra daha spesifik anlamda hadislerle ilgili şunu söyleyebiliriz ki Batı'daki hadis çalışmaları aslında genel anlamda bilinen ve vurgu yapılan Aloys Sprenger'e dayandırılrsa da biz bunun ondan iki yüzyıl önce ortaya çıkan d'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale*'ine dayandırılması gerektiğini düşünüyoruz. Bu anlamda mesela çalışmamızın belli bölümlerinde de ifade ettiğimiz üzere önemli bir örnek olarak şunu zikredebiliriz ki d'Herbelot'ta tradition kavramı hadis ve sünnetleri içine alırken ve hadisler otantik olmayan tarihsel anlatılar olarak ve sünnetin de otantik bir kanun kitabı olarak kabul edilirken, *First Encyclopaedia of Islam*'da hadislerle ilgili daha septik bir yaklaşım benimsenmiş ve “hadis” ve “tradition” kavramları özdeşleştirilerek hadislerin büyük bir kısmı uydurma olarak kabul edilmiştir. Ansiklopedideki bu iddianın kaynağı Ignaz Goldziher'e dayanmaktadır. Goldziher'le birlikte Batı'da hadislerin gerçek değerinin neliği ve niteliği sorusu gündeme gelmiş ve hadislerin çoğunun İslam içerisindeki mücadeleleri desteklemek için teolojik veya siyasi amaçlarla veya hatta bazen sadece eğlence olarak uydurulduğu dile getirilmiştir.¹⁹⁰¹ Bunun yanı sıra çalışmamızda söz konusu ettiğimiz ansiklopedilerde hadislerle ilgili oryantalistlerin kendi kategorilerini ve değerlendirme biçimlerini oluşturmaları bakımından Müslümanlardan farklı kavramsal nitelermelerin, isimlendirmelerin ortaya çıktığı metodolojik bakışın ortaya çıktığı görülmektedir. Buradan hareketle *Bibliothèque Orientale* ve *First Encyclopedia of Islam*'da hadis metodolojisiindeki hadis taksimlerini esas alınmamış, hadisler ve onların sıhhatine dair yeni bir tanımlama yapılmıştır. *First Encyclopedia of*

¹⁹⁰¹ B. Carra de Vaux, “Tafsir”, içinde *The Encyclopaedia of Islam: A Dictionary of the Geography, Ethnography and Biography of the Muhammadan Peoples Prepared by A Number Leading Orientalists* (Leiden: Brill, 1934), 604.

İslam'a İslam ve hadisle ilgili görüşleri açısından Goldziher, Hurgronje ve Horovitz gibi kurucu oryantalistlerin görüşleri damga vurmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abaza, Mona, Stauth, Georg, “Batılı Akıl, Oryantalizm, İslamcı Fundamentalizm: Bir Eleştiri”, *PostModernizm ve İslam: Küreselleşme ve Oryantalizm*, (ed. Yasin Aktay ve Abdullah Topçuoğlu), Vadi Yayınları, İstanbul 2017, 253-85.
- Abdul-Settar Abdul-Latif Mal-Allah, “The Image of Islam and Muslims in Medieval Writings with Reference to Chaucer’s Man of Law’s Tale”, *Journal of Basrah Researches*, 34(1), 2010, 17-106.
- Abou Seada, Al-Amin Abdel Hamed, *Byzantium and Islam (9th.-10th. centuries: A Historical Evaluation of the Role of Religion in Byzantine-Muslim Relations*, (Ph.D. Thesis), The University Birmingham, School of Historical Studies, 2000.
- Abu-Shuair, Mahmoud, *Mohammed als Historische Gestalt: Das Bild des Islam-Propheten bei Rudi Paret*, Disserta Press, Hamburg 2013.
- “Actes du Dixième Congrès International des Orientalistes, Session de Genève”. E.J. Brill, Leiden 1894, I.
- Addison, James T., *The Christian Approach to the Moslem: A Historical Study*, Columbia University Press, New York 1942.
- Adivar, Adnan, “A Turkish Account of Orientalism: A Translation of the Introduction to the Turkish Edition of Encyclopedia of Islam”, *The Muslim World*, 1953, 260-82.
- , “Mukaddime”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, I.
- Aeschylus, *The Persians*, (trc. Anthony J., Podlecki), Englewood Cliffs, Prentice-Hall, N.J. 1970.
- Akgün, Hüseyin, *Goldziher ve Hadis*, Araştırma Yayınları, Ankara 2014.
- Akiki, Necib el-, *el-Müsteşrikûn*, Dâru’l-Meârif, Kâhire 1964.
- Akkanat, Hasan, “Katolik Kilisesi’ndeki İbn Rüşd Mirası”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2), 2007, 113-31.
- Alatlı, Alev, “Nasıl Adlandırmalı: İslam ve Biz”, *Bize Yön Veren Metinler I*, (ed. Sadık Türker), Kapadokya Meslek Yüksekokulu Yayınları, 2014.

- Albayrak, Kadir, “Nestûrîlik”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 15-17.
- Alilouche, Hayat, *Représentations de l’islam dans les dictionnaires et les encyclopédies du XVIIIe au XXe siècle*, (Ph.D. Thesis), Normandie Université, 2021.
- Allen, Pauline, *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, Oxford University Press, Oxford 2015.
- Altıntaş, F. Betül, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslami Rivayetlere Uygulanması Sorunu*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2019.
- Altıntaş, F. Betül Güney, “‘Encyclopaedia of Islam Three’ Üzerine Editör Everett K. Rowson ile Bir Söyleşi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 11(3), 2011, 205-12.
- Altun, Fatih, *M.E.B, İslam Ansiklopedisindeki Kur’ân ve Tefsirle İlgili Maddelerin Eleştirel Analizi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sakarya 2006.
- Alvernay, Marie-Thérèse d’, “Deux Traductions Latines Du Coran Au Moyen Age”, *Archives d’histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*, 16(69), 131, 1947.
- Ancillon, Charles, “Barthelemy D’Herbelot”, *Mémoires concernant les vies et les ouvrages de plusieurs modernes Celebres dans la Republique des Lettres*, Wetsteins, Amsterdam 1709, 1, 134-147.
- Apak, Adem, “Tay (Benî Tay)”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, XL, 187-88.
- Aquinas, Thomas, *On the Truth of the Catholic Faith, Summa Contra Gentiles*, (trc. Anton C. Pegis. C.), Book One: God, Image Books, New York 1955.
- Arat, M. Kristin, “Bischof Sebēos und die ersten Aussagen der Armenier zum Islam”, 6(1), 1993, 107-29.
- Ardıç, Nurullah, *Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern modernization in the early 20th century*, Routledge, London and New York 2012.
- Argarate, Pablo, “Islam from an Eighth Century Christian Perspective”, *Orientalia Patristica: Papers of the International Patristic Symposium*, 2019, 2018, 57-84.

- Argyriou, Ast  rios, “Perception de l’Islam et Traductions du Coran”, *Byzantion: Revue Internationale des Etudes Byzantines*, (ed. Panayotis Yannopoulos), 75, 2005, 25-69.
- , “Perception de l’islam et Traductions du Coran Dans le Monde Byzantin Grec”, *Byzantion*, 75, 2005, 25-69.
- Armstrong, Karen, *İslam Peygamberinin Biyografisi: Hazreti Muhammed (sav)*, (trc. Selim Yeniçeri), Koridor Yayınları, İstanbul 2005.
- , *Kısa Bir Tarih İslam*. (trc. Selim Yeniçeri), İstanbul Koridor Yayınları, 2008.
- Arslantaş, Nuh, *Yahudilere Göre Hz. Muhammed ve İslamiyet*, İstanbul 2011.
- Atalar, Kürşad, “İslam Ansiklopedisi   zerine”, *Tezkire*, (48), 2014, 266-70.
- Aune, David E, “Historical Criticism”, *The Blackwell Companion to the New Testament*, Wiley-Blackwell, Malaysia 2010, 101-15.
- Avcı, Casim, *İslam-Bizans İlişkileri (610-847)*, İstanbul 2003.
- Avşar vd., Zakir, “Toplumsal ve Siyasal Bir Proje: Ansiklopedi ve Ansiklopedizm”, *Akdeniz İletişim Dergisi*, (22), 2014, 219-36.
- Aydın, Cengiz, G  rg  n, Tahsin, “Herbelot, Barth  lemy de Molainville d’”, *D  A*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVII, 219-20.
- Aydın, Hasan, “Thomas Aquinas’da Nedensellik Sorunu”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (27), 2019, 17-56.
- Aydın, Mehmet, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1991.
- Aykut, Ayhan, “Ansiklopedi”, *D  A*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, III, 217-227.
- al-Azami, M. Mustafa, *On Schacht’s Origins of Muhammadan Jurisprudence*, The Oxford Centre for Islamic Studies and The Islamic Texts Society, Oxford 1996.
- Bağcı, H. Musa, “Hz. Peygamber’i Ahlak   Açıdan Zaaf İçerisinde Gösteren Bir Rivayetin Mahiyeti ve Bunun İstismarının Eleştirisi”, *Ekev Akademi Dergisi*, 8(18), 2004, 161-178.

- Bağır, Muhammet Ali, “Kutsal Kitap Eleştirisi: Eski Ahit Örneği ve Modern Dönem Öncüleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(31), 2014.
- Baharoğlu, Ömer, *Oryantalizm, İslam ve Türkler*, Toker Yayınları, İstanbul 2006.
- Bailly, Anatone, *Dictionnaire Étymologique Latin*, 9. basım, Paris 1918.
- Balbi, Adriano, *L’Atlas Ethnographique du Globe*, Paris 1826.
- Başaran, Selman, “el-Ezkâr”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XII, 66.
- Bausi, Alessandro, “Comparative Oriental Manuscript Studies Newsletter”, *Research Networking Programme*, (8), 2014, 1-36.
- Bearman, Peri, *A History of the Encyclopaedia of Islam*, Lockwood Press, Atlanta, GA 2018.
- Beauval, De Henri Basnage de, “Article III, July 1697”, *Histoire des Ouvrages des Savans*, Rotterdam, 1696, XIII.
- Becker, C.H., *Christianity and Islam*, (trc. Reverend Henry John Chaytor), Harper & Brothers, London and New York 1909.
- Bede, the Venerable, *The Ecclesiastical History of the English Nation*, J.M. Dent, London 1910.
- Bede, Venerable, *The Ecclesiastical History of the English Nation*, (trc. J. A., Giles ve L.L. D), London 1843.
- Bekiryazıcı, Eyüp, “İbn Rüşd’ün Tehafütü’t-Tehafüt’ünde Dini Delili Kullanması”, *Ekev Akademi Dergisi*, 7(14), 2003, 145-166.
- Bedir, Murteza, “Schacht, Joseph”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, 223-26.
- Berger, Peter L., ve Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Penguin Books, New York 1966.
- Berkey, Jonathan P., *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600–1800*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.

- Bevilacqua, Alexander, "How to Organise the Orient: D'Herbelot and the 'Bibliothèque Orientale'", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, (79), 2016, 213-61.
- , *The Republic of Arabic Letters: Islam and the European Enlightenment*, Brill, Cambridge, MA, & London 2018.
- Bevilacqua, Alexander, Pfeifer, Helen, "Turquerie: Culture in Motion, 1650-1750", *Past & Present*, 221(1), 2013, 75-118.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b, Amr b, Abdilhâlik, *Müsne'd, Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem*, Medine 2009.
- "Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire Universel", *Le Mercure Galant*, Paris, 1697, 131-50.
- Blair, Ann, "Revisiting Renaissance Encyclopaedism", *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*, (ed. Jason König ve Greg Woolf), 379-97, Cambridge University Press, Cambridge 2013.
- Bobzin, Hartmut. *Der Koran: Eine Einführung*, Verlag CH. Beck, München 1999.
- , *Der Koran im Zeitalter der Reformation*, Ergon Verlag Würzburg in Kommission, Beirut 2008.
- , *Mohammed*, Originalausgabe, München 2000.
- Bogataj, Jan Dominik, "Byzantine Theology and Islam: Paul of Antioch's Irenic Approach", *Edinost in dialog Unity and Dialogue*, 74(2), 2019, 195-210.
- Booth, Phil, "Anastasios of Sinai", *The Encyclopedia of Ancient History*, (ed. Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craige B. Champion, Andrew Erskine, Sabine R. Huebner), Wiley-Blackwell, 2013, I.
- Bori, Caterina, "'All We Know is What We Have Been Told': Reflections on Emigration and Land as Divine Heritage in the Qur'ân", *The Coming of the Comforter: When, Where, and to Whom?: Studies on the Rise of Islam and Various Other Topics in Memory of John Wansbrough*, (ed. Carlos A. Segovia, Basil Lourié), Gorgias Press, Piscataway 2012, 303-42.
- Bosworth, C. Edmund, "Report on the Encyclopaedia of Islam", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, 5(2), 1978, 101-3.

- Brewer, Daniel, *The Discourse of Enlightenment in Eighteenth-Century France: Diderot and the Art of Philosophizing*, Cambridge University Press, New York 1993.
- Brinner, William M., “İslam ve Yahudi Geleneğinde Peygamberler ve Peygamberlik”, (trc. Salih İnci); *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 2018, 146-176.
- Brock, Sebastian, *Studies in Striae Christianity: History, Literature and Theology*, Variorm, Vermont 1992.
- Brock, Sebastian P., “North Mesopotamia in the late seventh century: Book XV of John Bar Penkaye’s *Riṣ Melle*”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 9, 1987, 51-75.
- Brockelmann, Carl, “‘Ālī”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, I, 282-285.
- , “Arabia”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, I, 402-16.
- Brown, Daniel, *İslam Düşüncesinde Sünneti Düşünmek*, (trc. Salih Özer), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009.
- Brown, Jonathan A.C., *Hadith: Muhammad’s Legacy in the Medieval and Modern World*, Oneworld, Oxford 2009.
- Bruce, Alexander Balmain, *Apologetics or Christianity Defensively Stated*, Charles Scribner’s Sons, New York 1892.
- Bruno, Neveu, “La vie érudite à Paris à la fin du XVIIe siècle, d’après les papiers du P, Léonard de Sainte-Catherine”, *Bibliothèque de l’école des chartes*, 124(2), 1966, 432-511.
- Buhl, Fr., “al-Kuds”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, IV, 1094-1104.
- , “Khadidja”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, IV, 860-61.
- , “Muhammad”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VI, 641-657.

- Bulut, Yücel, “Oryantalizm”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 428-37.
- , *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, Küre Yayınları, İstanbul 2004.
- Burman, Thomas E., *Latince Kur’ân Çevirileri 1140-1560*. İthaki Yayınları, İstanbul 2013.
- , “Ramon Martí”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Brill, Leiden 2012, IV, 381-90.
- , “Riccoldo da Monte di Croce”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Brill, Leiden 2012, IV, 678-91.
- Burton, John, *An Introduction to the Hadith*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1994.
- Capella, Martianus, *De nuptiis Philologiae et Mercurii, liber IX*. Antenore, 1987.
- Carnoy, Dominique, *Représentations de l’Islam dans la France du XVIIe siècle: La ville des tentations*, E book, L’Harmattan, Paris 1998.
- Carnoy-Torabi, Dominique, “Barthélémy d’Herbelot: du bon usage de l’Orient”, *Plume*, 15, 2012, 71-82.
- Cassiodorus, *The Letters of Cassiodorus Being A Condensed Translation of the Variae Epistolae of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*, Henry Frowde, London 1886.
- Catlos, Brian, “Foreword: Thomas F., Glick and Convivencia”, *Convivencia and Medieval Essays in Honor of Thomas F., Glick*, Palgrave macmillan, Switzerland 2009.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Batıda Kur’ân Tetkikleri”, *Vakıflar Dergisi*, (11), 1976, 323-42.
- Chadwick, H, “John Moschus and His Friend Sophronius the Sophist”, *The Journal of Theological Studies*, 25(1), 1974, 41-74.
- Collins, John J., *The Bible after Babel: Historical Criticism in a Postmodern Age*. William B. Eerdmans Publishing Company, Oxford 2005.

- Collison, Robert Lewis, "Dictionaires", *Encyclopedia of Library and Information Science*, (ed. Allen Kent, Harold Lancour), Marcel Dekker, New York 1962, VII, 170-91.
- , *Encyclopaedias: Their History Throughout the Ages*, 1, basım, Hafner Publishing Company, New York 1964.
- Conrad, Lawrance I., "A New Volume of Hungarian Essays by Ignaz Goldziher", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 14(4), 2007, 363-379.
- Cousin, Louis, "Eloge De Monsieur D'Herbelot", *Le journal des sçavans, pour l'anne'e M. DC. XCVI.*, Avec Privilege Du Roy, Paris 1696.
- Çap, Sabri, *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2021.
- Çelik, Sümeyya İslam, *Gassâniler*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Çiğdem, Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Dabashi, Hamid, *Post-Orientalism, Knowledge and Power in Time of Terror*, Transaction Publishers, New Jersey 2009.
- Dagron, Gilbert, Déroche, Vincent, *Juifs et Chrétiens en Orient Byzantin*, ACHCByz, Paris 2010.
- Damascène, Jean, *Sancti Patris Nostri Joannis Damasceni Monachi et Presbyteri Hierosolymitani Opera Omnia quae Extant*, Delespine, Paris 1712, I.
- Daniel, Norman, *Heroes and Saracens: An Interpretation of the Chansons de Geste*. Edinburgh University Press, Edinburgh 1984.
- , *Islam and the West: The Making of an Image*. Edinburgh University Press, Edinburgh 1980.
- Darnton, Robert, *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, Basic Books, New York 1999.
- De Bruijn, J.T.P., "Collective Studies of the Muslim World", *Leiden Oriental Connections: 1850 - 1940*, (ed. Willem Otterspeer), E.J. Brill, Leiden 1899, 94-114.

- De Guignes, Joseph, *Essai historique sur la typographie orientale et grecque de l'Imprimerie Royale*, Imprimerie Royale, 1787.
- de Jong, Frederick, "Juynboll, Theodorus Willem", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 587-88.
- Delgado, Josep Hernando I, "Le «De Seta Machometi» du Cod. 46 d'Osma, œuvre de Raymond Martin (Ramón Martí)", *Fait partie d'un numéro thématique: Islam et Chrétiens du Midi (XIIe-XIVe)* 18, 1983, 351-71.
- Della Vida, G. Levi, "Sira", *E.J., Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VII, 439-543.
- de Landsberg, Herrade, *Hortus Deliciarum*, Imprimerie Strasbourgeoise, Strasbourg 1879.
- Demetriades, James M., *Nicetas of Byzantium and His Encounter with Islam: A Study of the 'Anatpotth' and the Two 'Epistles' to Islam*, (Ph.D. Thesis), University Microfilms, The Hartford Seminary Foundation, 1972.
- Demir, Oğuzhan, *Encyclopaedias, Encyclopaedisms and Their Non-Reception by Ottomans in the 19th and Early 20th Centuries*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Demirci, Kürşat, "Bibliander, Theodorus", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, EK-1, 194-95.
- Demirkent, Işın, "Haçlılar", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 525-46.
- , "Herakleios", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVII, 210-2115.
- Dere, Ali, "Doğu ve Batı Karşılaşmasında Bir Süreç: Oryantalizm", *Program adı: Batıda İslam Araştırmaları Sempozyumu*, Adapazarı 2002.
- , *Oryantalistlerin Hadis'e yaklaşımları-Eleştirel bir inceleme*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara 2006.
- De Saint-Méry, Moreau, *Recueils de Pièces Imprimées Concernant les Colonies (Bibliothèque de Moreau de Saint-Méry)*, 1750.

- Després, Elaine, “Encyclopédie, Encyclopédisme et Bibliothèque Totale: La Gestion Des Savoirs Chez Jorge Luis Borges, Isaac Asimov Et Bernard Werber”, De La Maîtrise, Université Du Québec À Montréal, 2007.
- Dew, Nicholas, *Orientalism in Louis XIV’s France*, Oxford University Press, Oxford 2009.
- , “The Order of Oriental Knowledge: The Making of D’Herbelot’s Bibliothèque Orientale”, *Debating World Literature*, (ed. Christopher Prendergast), London and Verso, New York 2004.
- D’Herbelot, Barthelemy, *Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire Universel*, J, Neaulme & N, van Daalen, La Haye 1777, I-II.
- , *Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire Universel*, 3, Neaulme & N, van Daalen, La Haye 1778, III.
- Dictionnaire de l’Académie Française*. 6, basım, Paris, 1835.
- Dictionnaire de L’Académie française*. 7, basım, Paris, 1878.
- Spencer, Robert, *Did Muhammad exist?: An inquiry into Islam’s obscure origins*, Delaware Wilmington 2012.
- Diderot, D’Alembert, *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*. (trc. Selahattin Hilav), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- Diderot, Denis, *Œuvres complètes de Diderot: Encyclopédie*, Chez A. Belin, Imprimeur-Paris, Libraire 1818.
- Dimmock, Matthew, *Mythologies of the Prophet Muhammad in Early Modern English Culture*, Cambridge University Press, New York 2012.
- Donner, Fred M, *Muhammad and the believers: At the origins of Islam*, Cambridge, Mass, and The Belknap Press of Harvard University Press, London 2010.
- Donzel, E., van, Lewis, Bernard, Pellat, C.H., “Executive Committee”, *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, E.J. Brill, Leiden 1997, IV.
- Doody, Aude, “Pliny’s Natural History: Enkuklios Paideia and the Ancient Encyclopedia”, *Journal of the History of Ideas*, 70(1), 2009, 1-21.

- Dozy, Reinhart Pieter Anne, *Essai sur l'histoire de l'Islamisme*, (trc. Victor Chauvin), E.J. Brill, Leiden 1879.
- Duden, Konrad, *Duden Deutsches Universalwörterbuch*, 2, basım, Mannheim, 1989.
- Duralı, Ş. Teoman, *Çağdaş İngiliz-Yahudi Küresel Medeniyeti*, Dergah Yayınları, İstanbul 2019.
- Duranton, Henri, "Le métier d'historien au XVIIIe siècle", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 23(4), 1976, 481-500.
- Durmuş, İsmail, "Mukaddime", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 115-17.
- Duygu, Zafer, *Süryanî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ: Hristiyanlık, İslam, Siyasî Tarih*, 1. basım, Divan Kitap, Ankara 2016.
- Dvornik, Francis, *Konsiller Tarihi*, (trc. Mehmet Aydın), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.
- Ebert, Friedrich Adolf, *A General Bibliographical Dictionary*, Oxford University Press, Oxford 1837.
- Efron, John M., "From Mitteleuropa to the Middle East Orientalism through a Jewish Lens", *The Jewish Quarterly Review*, 94(3), 490-520.
- Eğribel, Ertan, Özcan, Ufuk, *Tarihte Doğu-Batı Çatışması*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2017.
- Elmarsafy, Ziad, *The Enlightenment Qur'an The Politics of Translation and the Construction of Islam (Translators and Translations of the Qur'an)*, Oneworld Publications, Oxford 2009.
- Elmas, Büşra, "Hristiyanlığın İlk Dönemlerinde Milenyalizm Meselesi", *Oksident*, 2(1), 2020, 1-25.
- Endress, Gerhard, *Islam An Historical Introduction*, (trc. Carole Hillenbrand), Edinburgh University Press, Edinburgh 1994.
- Eren, Güler, Çiçek Kemal, İnalçık Halil, Oğuz Cem, *Osmanlı: Kültür ve sanat*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

- Erpenius, Thomas, *Grammatica Arabica: Quinque Libris Methodice Explicata*, In Officina Raphelengiana, Leiden 1613.
- Erünsal, İsmail E., *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Ewald, Oskar, *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, (trc. Gürsel Aytaç), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2010.
- Ezer, Bekir, *Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed, Sünnet ve Hadis Hakkındaki Çalışmaları (1900-1950)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2007.
- Feyfant, Annie, ed, *Encyclopédisme et Savoir: du papier au numérique*, Institut national de recherche pédagogique, Lyon 2006.
- Foster, Nicholas Ryan, *The Imago Mundi of Honorius Augustodunensis*, (Master Thesis), Portland State University, 2008.
- Foucault, Michel, *Özne ve İktidar*, (trc. Işık Ergüden ve Osman Akinhay), İstanbul Ayrıntı Yayınları, t.y.
- , *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*, (trc. A. M. Sheridan Smith), Pantheon Books, New York 1972.
- , *The Birth of Biopolitics, Lectures at the Collège de France, 1978–79*, (trc. Graham Burchell), Palgrave Macmillan, New York 2008.
- Frederiks, Martha, “Introduction: Christians, Muslims and empires in the 16th century”, *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History*, (ed. David Thomas vd.), Leiden and Brill, Boston 2014, VI, 1-10.
- Freidenreich, David M., “Muslims in canon law, 650-1000”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (600-900)*, (ed. David Richard Thomas, Barbara Roggema ve Juan Pedro Monferrer Sala), Leiden and Brill, Boston 2009, I.
- Fück, Johann, *Die Arabischen Studien in Europa*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1955.
- , “Die Rolle des Traditionalismus im Islam”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1(2), 1939, 1-32.

- Gaborieau, Marc, "Encyclopédi de l'Islam", *Dictionnaire des orientalistes de langue française*, (ed. François Poullion), Karthala Editions, Paris 2008, 357-58.
- Galland, Antoine, "Discours Pour Servir de Preface À la Bibliothèque Orientale", *Bibliothèque orientale: ou dictionnaire universel contenant tout ce qui fait connoître les peuples de l'Orient*, Par la Compagnie des libraires Paris 1697, I.
- Gärtner, Hans, Albert Wünsch ve August Friedrich von Pauly, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, A., Druckenmüller, München 1980.
- Gaulmier, Jean, "A la découverte du Proche-Orient: Barthélemy d'Herbelot et sa Bibliothèque", *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg, Faculté des Lettres, de l'Université de Strasbourg* 48, 1969, 1-6.
- Geiger, *Judaism and Islam*, (trc. The German by a Member of the Ladies League in Aid of the Delhi Mission), M.D.C.S.P.C.K. Press, Madras 1898.
- George-Tvrtković, Rita, "Riccoldo da Monte di Croce, Letters to the Church triumphant", *The Bloomsbury Reader in Christian-Muslim Relations, 600-1500*, (ed. David Thomas), Bloomsbury Publishing, London 2022, 278-80.
- Gibbon, Edward, *The history of the decline and fall of the Roman Empire*, Printed by Thomas Davison and Whitefriars, 9(10), London 1827.
- Giunti, Apud Iacobu, *Biblia: concordantiae in eadem, ex tum Veteri, tum Novo Testamento, sacrisque Canonibus: necnon & ex viginti Iosephi De Antiquitatibus, & Bello Iudaico Libris excerptae*, 1546.
- Glick, Thomas F., "My Master, the Jew: Observations on Interfaith Scholarly Interaction in the Middle Ages", *Jews, Muslims and Christians in and around the Medieval Crown of Aragon: Studies in Honor of Elena Lourie*, haz. Harvey Hames, Leiden 2004.
- Goldmann, Lucien, *Aydınlanma Felsefesi*, (trc. Emre Arslan), Doruk Yayıncılık, Ankara 1999.
- Goldziher, Ignaz, "Abū Huraira", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, I, 93-94.
- , "Agadai szemelvények IV", *Magyar Izraelita*, 1868, 5-6.

- , “Ashāb”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, I, 477-7.
- , “Athar”, *E., Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, I, 505.
- , *Az iszlám: Tanulmányok a muhammedán vallás története köréből*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1881.
- , “Beiträge zur Erklärung des Korân von Hartwig Hirschfeld”, *Literatur-blatt für orientalische Philologie*, 1887, (3), 90-4.
- , “Fıkh”, *E.J., Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, III, 101-5.
- , *Introduction to Islamic Theology and Law*, (trc. Andras and Ruth Hamori and additional notes by Bernard Lewis), Princeton University Press, New Jersey 1981.
- , *İslamda Fıkıh ve Akaid*, (trc. İlhan Başgöz), Ardıç Yayınları, Ankara 2004.
- , *İslam Kültürü Araştırmaları*, (trc. Mehmet S., Hatiboğlu ve Cihad Tunç), Otto Yayınları, Ankara 2019.
- , “Külföldi levelek”, *Izraelita közlöny*, (6), 1869, 67.
- , *Muhammedanische Studien*, II, Max Niemeyer, Halle 1890.
- , *Muslim Studies*, (trc. C. R., Barber ve S. M., Stern), George Allen & Unwin, London 1971.
- , *Le dogme et la loi de l’islam: histoire du développement dogmatique et juridique de la religion musulmane*, Geuthner, Paris 1920.
- , “Mit nyertünk a beduin élet ismerete által az ó testamentum megértésére nézve?” *Protestáns Tudományos Szemle*, (1), 1869, 353-57.
- , “Rapport de M, Goldziher sur le projet d’une Encyclopédie musulmane présenté à la Section Islamique le 7 septembre 1897”, *Onzième Congrès International des Orientalistes*, 1897, 1-11.
- , “Real-Encyklopädie des Islam”, *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, 23, 1908, 115-16.

- , *Vorlesungen über den Islam*, Religionswissenschaftliche Bibliothek, I, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg 1925.
- , *Tagebuch*, (ed. Alexander Scheiber), E.J. Brill, Leiden 1978.
- Golius, Jacobus. *Lexicon Arabico-Latinum, contextum ex probatoribus Orientis lexicographis*, Bonaventurae & Abrahami Elseviriorum, Leiden 1653.
- Gordon, Bruce, "Theodor Bibliander", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Brill, Leiden 2014, VI, 675-85.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarih*, Remzi Kitabevi, İstanbul t.y.
- Göksoy, İsmail Hakkı, "Snouck-Hurgronje, Christiaan", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 340-41.
- Görgün, Tahsin, "Goldziher, Ignaz", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 105-11.
- , "Mukaddime", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 118-20.
- Görmez, Mehmet, "Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine", *İslamiyât*, (1), 2000, 11-31.
- Griffith, Sidney H., "Anastasios of Sinai, the Hodegos, and the Muslims", *Greek Orthodox Theological Review*, 32(4), 1997, 341-58.
- Grunebaum, G.E. von, "Self-Image and Approach to History", *Historians of the Middle East*, (ed. Bernard Lewis ve P.M. Holt), Oxford University Press, London 1962, 457-83.
- Grunebaum, Gustave E, Von, *Medieval Islam: A Study in Cultural Orientation*, 2. basım, The University of Chicago Press, London 1953.
- Guillaume, Alfred, *The Traditions of Islam an Introduction to the Study of the Hadith Literature*, Clarendon Press, Oxford 1924.
- Gürsoy, İsmail Hakkı, "Snocuk Hurgronje, Christiaan", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, 340-41.
- Hadidi, Djavâd, *Voltaire et l'Islam*, Association Langues et civilisations, Paris 1974.

- Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası*, (trc. Ali Özdamar), 1. basım, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Hallaq, Wael, *Şarkiyatçılığı Yeniden Düşünmek*, (trc. Ahmet Demirhan), Ketebe Yayınları, İstanbul 2020.
- Hallaq, Wael b, *The Origins and Evolution of Islamic Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Hamidullah, Muhammed, “Carl Brockelmann (1868-1956)”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, 8(1-4), 1984, 243-48.
- Hamilton, M.J, “Gervase of Tilbury”, *New Catholic Encyclopedia*, Gale, Michigan 2003, VI, 193-94.
- Häring, Nikolas, “Commentary and Hermeneutics”, *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, (haz. Robert L. Benson, Giles Constable), Cambridge Mass., 1982.
- Harman, Ömer Faruk, “İdrîs”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 478-80.
- , “Konsil”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 175-78.
- Hatiboğlu, Mehmet S, “Goldziher, Ignaz”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, XVI, 102-5.
- Hefele, Charles Joseph, Leclercq, Henri, *Histoire des Conciles*, Letouzey et Ané, Paris 1915, VI.
- Heffening, W, “Shāhid”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VII, 261-62.
- Henderson, John B., *Scripture, Canon and Commentary: A Comparison of Confucian and Western Exegesis*, Princeton University Press, Princeton 1991.
- Hentsch, Thierry, *Hayali Doğu –Batı’nın Akdenizli Doğu’ya Politik Bakışı*, (trc. Aysel Bora), Metis Yayınları, İstanbul 2016.
- Herbelot, Barthélemy d’, “Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire Universel”, J, Neaulme & N, van Daalen, La Haye, 1777, I, 5-8.

- “Herbelot (Barthélemy D’)”, *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu’à nos jours: Hen-Hol*, Éditeurs, Imprimeurs-Libraries de l’Institut de France, Paris 1858, XXIV, 283-84.
- , “Privilege Du Roy”, *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel*, Par la Compagnie des libraires, Paris 1697.
- Hermaniuk, M, “Maximus Confessor”, *New Catholic encyclopedia*, The Catholic University of America Press, United States of America 1967, IX, 514-15,
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, (trc. Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1973.
- Hershenzon, Daniel, “Traveling Libraries: the Arabic Manuscripts of Muley Zidan and the Escorial Library”, *Journal of Early Modern History*, (18), 2014, 535-58.
- Heschel, Susannah, “The Rise of Imperialism and the German Jewish Engagement in Islamic Studies”, *Modern Jewish Scholarship on Islam in Context: Rationality, European Borders, and the Search for Belonging*, (ed. Ottfried Fraisse), de Gruyter, Berlin 2019.
- Heyberger, Bernard, *Les chrétiens du Proche-Orient au temps de la Réforme catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe-XVIIIe siècles)*, Ecole française de Rome, Rome 1994.
- Hıdır, Özcan, *Batı’da Hz. Muhammed İmajı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2019.
- , “Batı’da Hz. Peygamber İmajı (W.M. Watt Örneği)”, *Diyanet İlmi Dergi* *Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) özel sayısı*, 2000, 297-306.
- , *Hristiyan Kültürü ve Hadisler (Zühd Hadisleri – Literatürü Özelinde)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2017.
- , “İslam’ın Yahudi Kökeni Teorisi ile İlgili İddialar ve Çalışmalar”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 3(1), 1998, 155-168.
- , “İsrail’de Hadis Çalışmaları ve M. J. Kister”, *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı’da İslâm Çalışmaları Sempozyumu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, 275-285.

- , “Oryantalistlerin ‘Rasyonel-Skeptik’ Yöntemi ve Türkiye’deki Sîret Yazıcılığına Etkisi”, *Sîret Sempozyumu-I- Türkiye’de Sîret Yazıcılığı*, Ankara 2012, 593-625.
- , “XX. Yüzyıl Oryantalist Çalışmalarda Hz. Peygamber İmajı”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 3(2), 1998, 141-165.
- , “Lutheri Protestanlığın Tarihi Arka Planı ve Martin Luther’in Kur’an, Hz. Muhammed ve İslâm-Türk Kültürüne Bakışı”, *İslâm-Türk Medeniyeti ve Avrupa -XI. ve XIII. Yüzyıllar – Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, 135-160.
- , *Yahudi Kültürü ve Hadisler (İsrâiliyyât-Hadis İlişkisi)*, İnsan Yayınları, İstanbul 2018.
- , *İslamofobi 2.0: Yeni Nesil İslamofobi ile Yeni Nesi Mücadele*, İnsan Yayınları, İstanbul 2021.
- Hodgson, Marshall G.S., *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, The Classical Age of Islam*, Chicago and The University of Chicago Press, Chicago and London 1977, I.
- Högel, Christian, “An early anonymous Greek translation of the Qur’ân The fragments from Niketas Byzantios’ Refutatio and the anonymous Abjuratio”, *Collectanea Christiana Orientalia*, 7, 2010, 65-119.
- Holt, P.M., Lambton, Ann K.S., Lewis, Bernard, *The Cambridge History of Islam*, Cambridge University Press, Cambridge 1970.
- Hommer, *Odyssey of Homer*, (trc. George Herbert Palmer), The Riverside Press, Cambridge 1892.
- Hopkins, Jasper, *Nicholas of Cusa’s De Pace Fidei and Cribratio Alkorani: Translation and Analysis*, 2. basım, The Arthur J. Banning Press, Minneapolis 1994.
- Horovitz, Josep, “al-Zuhri”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1934, VIII, 1239-41.
- Houtsama, M. Th., Arnold, T.W., Basset, R., Hartmann, R., *The Encyclopaedia of Islam: A Dictionary of the Geography, Ethnography and Biography of the Muhammadan Peoples Prepared by A Number Leading Orientalists*, E. J. Brill, Leiden 1934.

- Hoyland, Robert G, *Seeing Islam as Others Saw It- A Survey and Evaluation of Christian Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, 1. basım, The Darwin Press, Princeton, 1997.
- Huizinga, Johan, “Levensbericht van Arent Jan Wensinck”, *Verzamelde werken, Deel 6. Biografie*, (ed. L. Brummel), H,D, Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem 1950, 518-25.
- Hurgronje, C. Snouck, Gennep, M. Van, “Le Droit Musulman”, *Revue de l’histoire des religions*, (37), 1898.
- Hurgronje, C. Snouck, *Mohammedanism*, G,P, Putnam’s Sons, New York 1916.
- Hurst, Thomas Richard, *The Syriac Letters of Timothy I, 727-823, A Study in Christian-Muslim Controversy*, (Ph. D. Thesis), The Catholic University of America, 1986.
- “Ibn Sīrīn”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, III, 420-21.
- Ibn Warraq, *Defending the West: A Critique of Edward Said’s Orientalism*, Prometheus Books, New York 2007.
- Ilbert, Robert, “Laurens (Henry): Aux sources de l’orientalisme, la «Bibliothèque orientale» de Barthélemy d’Herbelot”, *Revue française d’histoire d’outre-mer* 65, 1978, 440.
- Imprimerie Nationale*, “Le neuvième Congrès international des Orientalistes tenu à Londres du 5 au 12 septembre 1892”, 1892.
- Iogna-Prat, Dominique, Tolan, John, “Peter of Cluny”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Brill, Leiden 2011, III, 604-10,
- Iqbal, Muzaffar, “Who Speaks for Whom: Authority, Tradition, and Encyclopedias of Islam”, *Islam & Science*, 9(1), 2011, 33-50.
- István, Ormos, “Goldziher’s Mother Tongue A Contribution to the Study of the Language Situation in Hungary in The Nineteenth Century”, *Goldziher Memorial Conference*, (ed. Éva Apor), Library of the Hungarian Academy Sciences, Budapest 2000, 203-43.

- İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-ḥadîs*, (ed. Muhammed Muhyiddîn el-Esfâr), Mektebetü'l-İslamî, Beyrut 1989.
- İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, (trc. İsmail Güler), Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- İnalcık, Halil, *Rönesans Avrupası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- , “Some Remarks on the Study of History in Islamic Countries”, *Middle East Journal*, 7(4), 1953, 451-55.
- Janosik, Daniel, “Déjà vu all over again: The Christian Church’s response to the First Islamic Invasion, and how it compares to the Church’s response to Islam today”, *Ecclesiology*, San Diego, CA., 2014.
- Janosik, Daniel J., *John of Damascus, First Apologist to the Muslim: The Trinity and Christian Apologetics in the Early Islamic Period*, Pickwick Publications, Eugene 2016.
- Japikse, N., ed, “Juynboll, Prof. Mr.Dr. Theodorus Willem”, *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlander in Woord en Beeld Nederlanders en hun Werk*, Van Holkema & Warendorf N.V., Amsterdam 1938.
- J.J., Van Ginkel, Murre-van den Berg H.L., *Redefining Christian Identity: Cultural Interaction in the Middle East since the Rise of Islam*, Peeters, Louvain 2005.
- Johannes, Maurus, “The Authors Preface”, *The confusion of Muhamed’s sect, or a confutation of the Turkish Alcoran: Being a discovery of many secret policies and practices in that religion, not till now revealed.*, (trc. I. N. H. Blunden), London 1652.
- John of Damascus, “Saint John of Damascus”, *The Fathers of the Church: Saint John of Damascus Writings*, (ed. Roy Joseph Deferrari), (trc. Frederic Henry Chase), The Catholic University of America Press, Washington 1958, XXXVII.
- Jong, Frederick de, “Juynboll, Theodorus Willem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 587-88,
- Jung, Dietring, *Orientalists, Islamists and the global public sphere: a genealogy of the modern essentialist image of Islam*, Equinox, Sheffield 2011.

- Juynboll, G.H.A., "Introduction", *Papers on Islamic History*, Southern Illinois University Press, United States of America 1982, 1-7.
- Juynboll, Th. W., "Hadith", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, III, 189-194.
- Kaegi, Walter, "Byzantium in the Seventh Century", *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, (ed. Pauline Allen), Oxford University Press, Oxford 2015, 84-105.
- Kahraman, Kemal, "The Encyclopaedia of Islam", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 181-84.
- Kalın, İbrahim, *İslam ve Batı*, İstanbul 2007.
- , *Ben, Öteki ve Ötesi*, İstanbul 2007.
- , *Barbar, Modern ve Medeni*, İstanbul 2018.
- Kandemir, M, Yaşar, "Kādî İyâz", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 116-18.
- Kant, Immanuel, *An Answer to the Question: 'What is Enlightenment?'* (trc. H.B., Nisbet), EBook, Penguin Books, London 2009.
- Kaplan, Yaşar, *Nesturi Kilisesi'nin Temel İnanç ve Uygulamalarının Teşekkül Süreci (VI-XIII Yüzyıllar)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.
- Karabulut, Fuat, "Cibril Hadisi ve Eğitsel Değeri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(1), 2012, 105-129.
- Kaya, Mahmut, *İslâm Düşüncesine Giriş*, yy., t.y.
- Karlığa, Bekir, *İslâm Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, İstanbul 2004.
- Kelley, Donald R, "History and the Encyclopedia", *The Shapes of Knowledge from the Renaissance to the Enlightenment*, (ed. Donald R. Kelley ve Richard H, Popkin), Springer Science+Business Media Dordrecht, 1991.
- Kettani, M. Cafer, *er-Risâletul-Mustatrafe*, (trc. Yusuf Özbek), İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

- Keyman, F., Yeğenoğlu, M., *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, 2. basım, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Otto Yayınları, Ankara 2013.
- , *Understanding Goldziher, Goldziher'i Anlamak*, yy., ty.
- Kızıl, Fatma, *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*, İsam Yayınları, İstanbul 2019.
- , “Wensinck, Arent Jan”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XXXXIII, 158-59.
- Kister, M.J., “İsrâiloğullarından Nakilde Bulunma Meselesi”, (trc. Cemal Ağırman), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 2001, 125-153.
- , “‘Sadece Üç Mescid İçin Yolculuğa Çıkınız’ Erken Tarihli Bir Hadis Üzerine İnceleme”, (trc. Hafize Yazıcı), *Hadith*, (2), 2019, 186-204.
- Kodaman, Bayram, “XIX. Yüzyıl Sonunda Güney-Doğu Anadolu’da Fransız Politikası”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 1991, 157-62.
- Köktaş, Yavuz, *Hadis ve Sünnette Oryentalist Yaklaşımlar İddialar ve Gerçekler*, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Köprülü, Orhan Fuad, “İslam Ansiklopedisinin Mahiyet ve Kıymeti”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 12(3), 1973, 161-62.
- Kraemer, Joel L., *Humanism in Renaissance of Islam*, 2. Basım, E.J. Brill, Leiden 1992.
- Kramers, J. H., “Turks”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VII, 959-972.
- Kriegel, Blandine, *Les historiens et la monarchie: Jean Mabillon*, Presses Universitaires de France, France 1988.
- Kritzeck, James, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton University Press, Princeton 1964.
- Kurt, Abdülkadir, *Hristiyanlık Tarihinde Fransisken Tarikatı*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Kurt, Rudolph, “Apokalyptik in der Diskussion”, *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East: Proceedings of the International Colloquium on*

- Apocalypticism, Uppsala, August 12-17, 1979*, (ed. David Hellholm), J.C.B., Mohr Siebeck, Tübingen 1983.
- Küçük, Hülya, “Rodinson, Maxime”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, 153-55.
- Küçükalp, Kasım, Cevizci, Ahmet, *Batı Düşüncesi Felsefi Temeller*, İsam Yayınları, İstanbul 2013.
- L, Daniel, Elton, “Encyclopaedia of Islam”, *Encyclopaedia Iranica*, London and Routledge & Kegan Paul, Boston 1998, VIII, 432-35.
- L’Abbé, M., ve De Claude Pierre Goujet, “Barthélemi D’Herbelot”, *Memoire Historique & Littéraire Sur Le Collège Royal De France*, Avec Approbation et Privilege du Roy, Paris 1758, III, 433-42.
- LaLonde, Jason C, “Love that unites and vanishes: Saint Maximus the Confessor and his defense of papal primacy”, Licentiate Degree, Boston College, 2019.
- Lambert, Claude François, “Barthelemy D’Herbelot”, *Histoire littéraire du règne de Louis XIV*, Avec Approbation et Privilege du Roy, Paris 1751, III, 106-9.
- Lamoreaux, John, “Theodore Abū Qurra, Some statements of Theodore, Bishop of Harrān”, *The Bloomsbury Reader in Christian-Muslim Relations, 600-1500*, (ed. David Thomas), Bloomsbury Publishing, London 2022.
- Larzul, Sylvette, “Dictionnaire des orientalistes de langue française”, (ed. François Pouillon), 517-18. Karthala Editions, Paris 2008.
- Latini, Brunetto, *Li livres dou Tresor*, Paris 1863.
- Laurens, Henry, *La Bibliothèque orientale de Barthélemi d’Herbelot: aux sources de l’orientalisme*, Maisonneuve et Larose, Paris 1978.
- Le Dictionnaire de l’Académie Française*, 1. basım, I, Paris, 1694.
- Le Dictionnaire de l’Académie française*, 3. basım, II, Paris, 1740.
- Le Dictionnaire de l’Académie française*, 4. basım, II, Paris, 1762.
- Le Dictionnaire de l’Académie française*, 5. basım, II, Paris, 1798.

- Leinsle, Ulrich G. *Introduction to Scholastic Theology*, (trc. Michael J. Miller), The Catholic University of America Press, Washington, D.C. 2010.
- Leiser, Gary, "A Figurative Meeting of Minds between Seventeenth-Century Istanbul and Paris: The World Views of Kâtib Çelebî and Barthélemy d'Herbelot", *Journal of Oriental and African Studies*, 19, 2010, , 73-84.
- Lemoine, Michel, "L'Oeuvre encyclopedique de Vincent de Beauvais", *La Pensée encyclopédique au Moyen âge*, Editions de la Baconnière, Neuchâtel 1966.
- Levi-Strauss, C., *Antrology and Myth*, New York 1987.
- Lewis, Bernard, *Islam and the West*, Oxford University Press, New York 1993.
- Lichtenberger, Frédéric Auguste, *Encyclopédie des sciences religieuses*, Librairie Sandoz et Fischbacher, Paris 1877.
- Liddeli, Henry George, Scott, Robert, *A Greek-English Lexicon*, At the Clarendon Press, Oxford 1869.
- Lith, P.A., van der, Snelleman, F. John, "Snouck Hurgronje (Christiaan)", *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, E. J. Brill, Leiden 1902, III, 647-51.
- Llinarès, Armand, "Le sejour de Raymond Lulle a Bougie (1307) et la 'Disputatio Raymundi christiani et Hamar saraceni'", *Estudios lulianos* 4, 1960, 63-72.
- Lollar, Joshua, "Reception of Maximian Thought in the Modern Era", *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, (ed. Pauline Allen), Oxford University Press, Oxford 2015.
- Loop, Jan. *Johann Heinrich Hottinger: Arabic and Islamic Studies in the Seventeenth Century*, Oxford University Press, Oxford 2013.
- Louth, Andrew. *St John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology*, Oxford University Press, Oxford 2002.
- , *St John of Damascus: Three Treatises on the Divine Images*, St Vladimir's Seminary Press, New York 2003.
- , *St John of Damascus: Three Treatises on the Divine Images*, 1. basım, St Vladimir's Seminary Press, New York 2003.

Ludwig, Von Doederlein, *Handbuch der lateinischen Etymologie*, Leipzig 1841.

Luther, Martin, *On the War Against Turk*, 2016, https://www.wolfmueller.co/wp-content/uploads/2018/03/WarAgainstTurk_formattedtxtstudyquestionsCover.pdf (Erişim Tarihi 8 Nisan 2023).

M, Bravmann, M, *The Spiritual Background of Early Islam with an introduction by Andrew Rippin*, Brill, Leiden 2009.

M, Ganim, John, *Medievalism and Orientalism: Three Essays on Literature, Architecture and Cultural Identity*, Palgrave Macmillan, New York 2008.

Macdonald, D.B, “al-Kiyāma”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, IV, 1094-1104.

———, “Allāh”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, I, 302-11.

———, “Anas b, Mālik”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, I, 345-46.

———, “‘Isā”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, III, 524-26.

———, “Kadar”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E. J. Brill, Leiden 1987, IV, 605.

“Malek”, *Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire Universel*, J, Neaulme & N, van Daalen, La Haye 1777, II, 531-32,

Ma’mer b, Râşid, *el-Cāmi’ el-Mektebu’l-İslamî*, Beyrût 1983.

Mar-Emmanuel, Emmanuel Joseph, *The Book of Resh Melle by Yoḥannan bar Penkaye: An Introduction to the Text and a Study of its Literary Genres*, (Ph. D. Thesis), University of Toronto, 2015.

Mariétan, Joseph, *De La Classification Des Sciences D’Aristote a St-Thomas*, Alcan, Paris 1901.

Mayhoff, Carolvs, C, *Plini Secvndi Naturalis historiae libri XXXVII*, Lipsiae, Tevbneri 1875.

- Melczer, William, “Les encyclopédies”, *L'Époque de la Renaissance (1400-1600): L'avènement de l'esprit nouveau (1400-1480)*, (ed. Tibor vd, Klaniczay), X, 337-48, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam 2009.
- Memiş, Ekrem, “Aka Medeniyetinin Doğuşu, Gelişmesi ve Çöküşü”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 10(1), 1995, 41-54.
- Messaoudi, Alain, “Charles Pellat (IV): le grand chantier de l'Encyclopédie de l'Islam”, 20 Kasım 2020, <https://devirisillustribusblog.wordpress.com/2020/11/20/charles-pellat-iv-le-grand-chantier-de-lencyclopedia-de-lislam/>.
- Meyendorff, John, ve Fuat Aydın, “Bizans'ın İslam Anlayışı”, *SÜSBE*, 6, 2002.
- Milieu, Christophe, Kelley, Donald R, “Writing Cultural History in Early Modern Europe: Christophe Milieu and His Project”, *Renaissance Quarterly*, 52(2), 1999, 342-65.
- Miller, Gregory J., *The Turks and Islam in Reformation Germany*, Routledge, New York 2018.
- , “Theodor Bibliander's Machumetis saracenorum principis eiusque successorum vitae, doctrina ac ipse alcoran (1543) as the Sixteenth-century 'Encyclopedia' of Islam”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, 24(2), 2013, 241-54.
- Miller, Michael L., “European Judaism and Islam: The Contribution of Jewish Orientalists”, *A History of Jewish-Muslim Relations from the Origins to the Present Day*, (ed. Abdelwahab Meddeb ve Benjamin Stora), Princeton- Princeton University Press, Oxford 2013.
- Miller, Peter N., “Making the Paris Polyglot Bible: Humanism and Orientalism in the Early Seventeenth Century”, *Die europäische Gelehrtenrepublik im Zeitalter des Konfessionalismus: The European Republic of Letters in the Age of Confessionalism*, (ed. Herbert Jaumann), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2001.
- , “The 'Antiquarianization' of Biblical Scholarship and the London Polyglot Bible (1653-57)”, *Die Europäische Gelehrtenrepublik Im Zeitalter Des Konfessionalismus*, (ed. Herbert Jaumann), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2001.

- Mills, Simon, "Learning Arabic in the Overseas Factories The Case of the English", *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe*, E.J. Brill, Leiden 2017, XI, 272-93.
- Minnis, A.J., Scott, A.B., Wallace, David, *Medieval Literary Theory and Criticism, c. 1100-1375: The Commentary Tradition*, Oxford 1988.
- Moreri, Louis, "Herbelot (Barthélemi d')", *Le grand dictionnaire historique, ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, Les libraires associés, Paris 1759, V, 613-14.
- Motzki, Harald, *Batı'da Hadis Araştırmalarının Tarihi Seyri*, (ed. Bülent Uçar), Hadisevi, İstanbul 2006.
- , "Dating Muslim Traditions: A Survey", *Arabica*, 52(2), 2005, 204-53.
- , "Introduction", *Hadith: Origins and Developments*, Routledge, London and New York 2016, xiii-liii.
- Muhammad, Tarek M., "Allā Wa Koubar in the Byzantine Conception", *Pax Islamica* 1-2(8-9), 2012, 296-315.
- Muir, William, *The Life Of Mahomet*, Smith Elder and Co, London, London 1861.
- Munro, Dana Cerlaton, "The Western Attitude Toward Islam During the Period of the Crusades", *Speculum*, 6(3), 1931, 329-43.
- Mushagalusa, Timothee Baciynjuze, *John of Damascus and Heresiology: A Basis for Understanding Modern Heresy*, (Ph.D. Thesis), University of South Africa, 2008.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul 1955.
- Naudé, Gabriel, *Advis pour dresser une bibliothèque*, Paris 1990.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (thk. Hasan Abdulmun'im), Beyrût 2001.
- Nevo, Yehuda D., Judith Koren, *Crossroads to Islam*, Prometheus Books, New York 2003.

Nicaise, Claude, *Les sirènes, ou Discours sur leur forme et figure: a monseigneur le chancelier*, J., Anisson, Paris 1691.

Niehoff-Panagiotidis, Jannis, Neuwirth, Anglika, “The first translation of the Quran (8th/9th century A. D.) its use in the anti-Islamic work of Nicetas of Byzantium (9th c.): An analysis of the Greek Quran fragments and a commentary on Nicetas’ ‘Refutation of the Quran’ (Vat. gr. 681)”, *Byzantine Studies*, 2012.

Nouveau Dictionnaire de l’Académie françoise dédié au Roy, 2, basım, Paris, 1718.

Olsson, Tord, “The Apocalyptic Activity, The Case of Jamäsp Nämäg”, *Rudolph Kurt, “Apokalyptik in der Diskussion”, Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East: Proceedings of the International Colloquium on Apocalypticism, Uppsala, August 12-17, 1979*, (ed. David Hellholm), 21-49. J,C,B., Mohr Siebeck, Tübingen 1983.

O’meara, Thomas F., “The Theology and Times of William of Tripoli, O,P.: A Different View of Islam”, *Theological Studies*, 69, 2008, 80-98.

Omont, Henri, *Missions Archéologiques Françaises en Orient aux XVII et XVIII Siècles*, 1(2), Imprimerie nationale, Paris 1902.

Ong, Walter J., *Sözlü ve Yazılı Kültür*, (trc. Sema Postacıoğlu Banon), Metis Yayınları, İstanbul 2003.

Ortaylı, İlber, *Avrupa ve Biz*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

———, *Avrupa ve Biz*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

———, “Hammer-Purgstall”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, XV, 491-94.

Ott, Michael, *The Catholic Encyclopedia*, Robert Appleton, New York 1911.

Özafşar, Mehmet Emin, “Tezkiretü’l-Huffâz”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, XLI, 76.

Özdemir, Mehmet, “Hz. Muhammed’e Yönelik Batılı Eleştirilere Batılı Cevaplar: Thomas Carlyle Örneği”, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, İslami İlimler Dergisi Yayınları, 2007, 481-488.

Özgöer, Ahmet Zeki, “İslam Ansiklopedisine Dair”, *İslami Araştırmalar*, 2(6), 1988, 68-73.

- Özgür, Ayşe, *Oryantalistlerin Tek Râvili Tariklerle İlgili İddialarının Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020.
- Özkan, Halit, “Süyûti”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, 188-98.
- Özpekcan, Meliha, *Türk-Fransız İlişkileri (1525-1921)*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1993.
- Öztürk, Mustafa, Mertoğlu, M. Suat, “Zemahşerî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XLIV, 235-38.
- Öztürk, L., *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul 2012.
- Palabıyık, M. Hanefi, “Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuad Köprülü İlmi Hayatı ve “Türkiye Tarihi” adlı Eseri Münasebetiyle Tarih Anlayışı”, *Atatürk Dergisi*, 3(3), 2003.
- Palache, J. L., “Sabt”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, VII, 27-28.
- Palma, Óscar de la Cruz, Hernández, Cándida Ferrero, “Robert of Ketton”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Brill, Leiden 2011, III, 508-19.
- Palmer, Andrew, “The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles”, *Translated Texts for Historians*, 1, basım, Liverpool University Press, Liverpool 1993.
- Panella, E., ‘Riccoldo,’ <https://www.e-theca.net/emiliopanella/riccoldo/epi.htm> (Erişim Tarihi: 04.08.2023), t.y.
- Paret, Rudi, *Arabistik und Islamkunde an deutschen Universitäten: Deutsche orientalisten seit Theodor Nöldeke*, Verlag Franz Steiner, Wiesbaden 1966.
- , *ed-Dirâsâtü’l-Arabiyye ve’l İslamiyye fi’l-Câmiati’l-Elmaniyye*, (trc. Mustafa Mahir), Kâhire, 2011.
- Parla, Jale, *Efendilik, Şarkiyatçılık ve Kölelik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Patai, Raphael, *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary*, Wayne State University Press, Detroit 1987.

- Pearson, Hilda M, "The Encyclopaedia of Islam and its index", *The Indexer*, 13(1), 1982, 33-35.
- Penn, Michael Philip, *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2015.
- Perrault, Charles, *Les hommes illustres qui ont paru en France pendant ce siecle*, Antoine Dezallier, Paris 1697.
- Pfannmüller, D., Gustav, *Handbuch Der Islam-Literatur*, Walter De Gruyter, Leipzig Berlin 1923.
- Pirenne, Henri, *Mohammed ve Charlemagne*, Meridian Books, New York 1959.
- Plessner, Martin Meir, "Goldziher, Ignaz", *Encyclopaedia Judaica*, Keter Publishing House Ltd., Jerusalem 2007, VII, 735.
- , "Sufyān al-Thawri", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, VII, 500-502.
- Pliny the Elder, *Pliny's Natural history. In thirty-seven books: A Translation on the Basis of that by Dr. Philemon Holland*, 1(2), Printed for the Club by G., Barclay, London 1847.
- Portass, Robert, "Robert of Ketton, Prologue and Preface", *The Bloomsbury Reader in Christian-Muslim Relations, 600-1500*, (ed. David Thomas), Bloomsbury Publishing, London 2022.
- Pradel, Abraham du, *Le livre commode des adresses de Paris pour 1692*, Paul Daffis, Paris 1878.
- Presbyter, Theophilus, *Diversarum artium schedula*, (trc. Robert Hendrie), Johannes Murray, London 1847.
- Prideaux, Humphrey, *The true nature of imposture fully display'd in the life of Mahomet: with a discourse annex'd for the vindication of Christianity from this charge: offered to the consideration of the deists of the present age*, E., Curll, London 1723.
- Quinn, Riley, *An Analysis of Edward Said's Orientalism*, 1, basim, The Macat Library, 2017.

- Ravius, Christianus, *Panegyrica prima Orientalibus Linguis dicta Illustrissimo et Frequentissimo Auditorio Rheno-Traiectino*, 1(3), Utrecht, 1643.
- Raz-Krakotzkin, Amnon, "Orientalism, Jewish Studies and Israeli Society: A Few Comments", *Philological Encounters*, (2), 2017, 237-269.
- Raza, Mohammad S., *Islam in Britain: Past, Present, and Future*, 1, basım, Volcano Press, Leicester 1991.
- Regnaud, Paul, *Dictionnaire Étymologique du Latin*, Paris 1908.
- Reinink, Gerrit J, "East Syrian Historiography in Response to the Rise of Islam: The Case of John bar Penkaye's Ktâbâ d-rês mellê", *Redefining Christian Identity: Cultural Interaction in the Middle East since the Rise of Islam*, Peeters, Leuven 2005.
- , "Paideia: God's Design in World History according to the East Syrian Monk John bar Penkaye", *The Medieval Chronicle II Proceedings of the 2nd International Conference on the Medieval Chronicle Driehergen/Utrecht 16-21 July 1999*, (ed. Erik Kooper), 190-98, Rodopi, Amsterdam- New York 2002.
- Reiske, Johann Jacob, D., *Johann Jacob Reiskens von ihm selbst aufgesetzte Lebensbeschreibung*, 2(1), Buchhandlung der Gelehrten, Leipzig 1783.
- Renoux, J. Gratien, *De Dialectica Sancti Joannis Damasceni*, Avenione, Bouquerie 1863.
- Retsö, Jan, *The Arabs in Antiquity: Their History From the Assyrians to the Umayyads*, Routledge Curzon, New York 2003.
- Rev, J. H., Lupton, M. A., *The Fathers for English Readers: St. John of Damascus*, Society for Promoting Christian Knowledge, London 1882.
- Réville, Jean, "La Onzième Session du Congrès International des Orientalistes", *Revue de l'histoire des Religions*, 36, 1897, 254-264.
- Rhodes, Bryan, "John Damascene in Context: An Examination of 'The Heresy of the Ishmaelites' with special consideration given to the Religious, Political, and Social Contexts during the Seventh and Eighth Century Arab Conquests", *St Francis Magazine*, 7(2), 2011, 96-173.
- Richard, Francis, "Le dictionnaire de D'Herbelot", *Istanbul et les langues orientales*, (ed. Frédéric Hitzel), L'Harmattan edition, Paris 1997, 79-88.

- Robberds, John Gooch, *The Doctrine of Two Natures in Christ*, American Unitarian Association, Boston 1844.
- Rodinson, Maxime, *Die Faszination des Islam*, Verlag CH, Beck, Münih 1985.
- , *La Fascination de l'Islam*, Librairie François Maspero, Paris 1980.
- Rodriguez, Gerardo, "A Sensory Reading of Rabanus Maurus' De Universo", *Beyond the Seas: A Medievalists' Meeting in Tokyo*, (ed. Junko Kume), Tokyo University of Foreign Studies – Institute for Global Area Studies, 2019, 25-36.
- Roemer, Hans Robert, "Richard Hartmann in memoriam", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 117(1), 1967, 1-10.
- Romano, Antonella, "Rome, un chantier pour les savoirs de la catholicité post-tridentine", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, (2), 2008, 101-120.
- Rose, Hugh James, "Bandino, (Domenico)", *A New General Biographical Dictionary*, London 1857, III, 110.
- Saadi, Abdul-Massih, "Nascent Islam in the Seventh Century Syriac Sources", *The Qur'an in its Historical Context*, (ed. Gabriel Said Reynolds), 1, basım, Routledge, New York 2008, 217-222.
- Sahas, Daniel J., *Byzantium and Islam: Collected Studies on Byzantine-Muslim Encounters*, Brill, Leiden 2022.
- , *John of Damascus on Islam*, Brill, Leiden 1972.
- Said, Edward, *Orientalism*, 1. basım, New Vintage Books, York 1979.,
- Sarıçam, İbrahim, "Batı Oryantalizminin İslâm Peygamberine Fenomenolojik Bakışı", *Asr-ı Saâdet Dünyası (2): Çağdaş Çalışmaların ve Oryantalistlerin Siyere Yaklaşımı*, 2014.
- Sarıçam, İbrahim, Özdemir, Mehmet, Erşahin, Seyfettin, *İngiliz ve Yahudi Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, Nobel Yayın Dağıtım, İstanbul 2011.
- Saylan, Şenol, Ocakoğlu, Ömer Faruk, "Klasik Oryantalizmin Hülasası: The Encyclopaedia of Islam (New Edition)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (4), 2004, 625-46.

- Schadler, Peter, "John Damascus and Islam: Christian Heresiology and the Intellectual Background to Earliest Christian-Muslim Relations", *History of Christian-Muslim Relations*, E.J. Brill, Leiden 2018, XXXIV.
- Schacht, Joseph, "Kisas", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, IV, 1038-41.
- , "Taklid", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E. J. Brill, Leiden 1987, VIII, 629-31.
- , "The Encyclopaedia of Islam", *ACLS Newsletter*, 14(2), 1963, 8-10.
- , *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Clarendon Press, Oxford 1967.
- , "Usul", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E. J. Brill, Leiden 1987, VIII, 1054-58.
- Schadler, Peter, "John Damascus and Islam: Christian Heresiology and the Intellectual Background to Earliest Christian-Muslim Relations", *History of Christian-Muslim Relations*, Brill, Leiden 2018, XXXIV.
- Schimmel, Annemarie, *Doğu-Batı Yakınlaşmaları*, (trc. Hüseyin Ağuiçenoğlu), Avesta Yayınları, İstanbul 2010.
- Schoy, C, "Kıbla", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, IV, 985-89.
- Schwab, Raymond, *The Oriental Renaissance: Europe's Rediscovery of India and the East, 1680-1880*, (trc. Gene Patterson-Black ve Victor Reinking), Columbia University Press, New York 1984.
- Schwenck, Konrad, *Etymologisches Wörterbuch der Lateinischen Sprache*, Verlag Heinrich Ludwig Brönnner, Frankfurt 1827.
- Segesvary, Victor, *L'Islam Et La Réforme: Etude sur l'attitude des Reformateurs Zurichois Envers l'islam 1510-1550*, Mikes International La Haye, Holland 2005.
- Segovia, Johannes von, "De gladio divini spiritus in corda mittendo Sarracenorum: Edition und deutsche Übersetzung mit Einleitung und Erläuterungen von Ulli Roth", *Corpus Islamo-Christianum*, 1, basım, Harrassowitz Verlag, 2012.

- Seligsohn, Max, “‘Ā’isha”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, I, 216-217.
- , *L’Encyclopédie de l’Islam: Examen critique des quelques feuilles imprimées jusqu’à présent, donnant les raisons de la lenteur apportée à la publication et de la rédaction défectueuse*, Bruges, Porte Sainte Catherine 1909.
- Sellheim, Rudolph, “Aufzeichnungen und Erinnerungen von Carl Brockelmann: als Manuskript herausgegeben von”, *Oriens*, 27-28(1), 1981, 1-65.
- , “Brockelmann, Carl”, *Encyclopædia Iranica*, Routledge & Kegan Paul, London and New York 1990, 456-7.
- Sevinç, Necdet, *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, 3, basım, Milenyum Yayınları, İstanbul 2002.
- Sezgin, Fuat, “Arap-İslam Bilim Tarihine Giriş”, *İslam’da Bilim ve Teknik*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul 2008.
- , *Buhârî’nin Kaynakları*, Otto Yayınları, Ankara 2015.
- Sgarbi, Marco, ed, “Encyclopedia and Encyclopedism”, *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, Springer International Publishing, Cham 2015, 1-13.
- Shahîd, Irfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, Dumbarton Oaks, Washington 1995.
- Shenhav, Yehouda, *The Arab Jews A Postcolonial Reading of Nationalism, Religion, and Ethnicity*, Stanford University Press, California 2006.
- Shoemaker, Stephen J, *A Prophet Has Appeared The Rise of Islam Through Chrisrian and Jewish Eyes*, University of California Press, California 2021.
- , “Anastasius of Sinai and the Beginnings of Islam”, *Journal of Orthodox Christian Studies*, 2018, 1(2), 137-9.
- , *The Death of a Prophet: The End of Muhammad’s Life and the Beginnings of Islam*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2012.
- Siegel, Bjorn, “Horovitz, Josef”, *Encyclopaedia Judaica*, Keter Publishing House Ltd., United States of America 2007, IX, 529.

- Sijpesteijn, Petra M., Adang, Camilla, "Islamic Studies as a Legacy: Remembering Gautier Juynboll", *Islam at 250: Studies in Memory of G.H.A. Juynboll*, Leiden and Brill, Boston 2020.
- Simon, Robert, *Ignác Goldziher: His Life and Scholarship as Reflected in His Works and Correspondence*, E. J. Brill, Leiden 1986.
- Socin, Albert, "Das Projekt einer muhammedanischen Encyklopädie", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)* 51, 1897, 677-78.
- Solinus, C. Julius, *The Excellent and Pleasant Worke: Collectanea Rerum Memorabilium of Caius Julius Solinus*, (trc. Arthur Golding), Scholars' Facsimiles & Reprints, Florida 1955.
- Souâ Ben Mustapha, "Grunebaum", *Ecole Nationale Supérieure De Bibliothécaires*, 1978.
- Southern, R. W., *Orta Çağ Avrupasında İslam Algısı*, (trc. Ahmet Aydoğan), Yöneliş Yayınları, İstanbul 2000.
- , *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Cambridge, Harvard University Press, MA 1962.
- Soysal, İsmail, "Fransa (Türk-Fransız İlişkileri)", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, XIII, 181-184.
- Speyer, Heinrich, "Yahud", *E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VIII, 1146-1148.
- Sprenger, Aloys, *Das Leben und die Lehre des Mohammad: nach bisher Grösstentheils Unbenutzten Quellen*, Nicolaische Verlagsbuchhandlung, Berlin 1869.
- , "Ueber des Traditionswesen bei den Arabern", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 10(1-2), 1856, 1-17.
- Staalduine-Sulman, Eveline van, *Justifying Christian Aramaism: Editions and Latin Translations of the Targums from the Complutensian to the London Polygot Bible (1517-1657)*, Brill, Leiden 2017.
- Steenbrink, Karel, "New Orientalist Suggestions on the Origins of Islam", *The Journal of Rotterdam Islamic and Social Sciences*, 1(1), 2010, 1-10.

- Stinchcombe, Arthur L., *Theoretical Methods in Social History*, Academic Press, New York 1978.
- Stroumsa, Guy G, *A new science: the discovery of religion in the Age of Reason*, Harvard University Press, United States of America 2010.
- Suermann, Harald, "Early Islam in the Light of Christian and Jewish Sources", *The Qur'ān in Context*, (ed. Angelika Neuwirth, Nicolai Sinai, Michael Marx), Brill, Leiden 2010, VI, 135-48.
- Şanal, Enes, *Convivencia: Endülü's'te Bir Arada Yaşama Kültürü*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir 2018.
- Şentürk, Recep, "Oryantalizm ve Sosyal Teori", *Program adı: Oryantalizmi Yeniden Okumak Batı'da İslam Çalışmaları Sempozyumu*, Ankara 2003.
- Taşpınar, İsmail, "Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhannâ ed-Dımaşkî (649-749) ve İslam", *MÜİFD*, 21(2), 2001, 23-54.
- Taylor, Caroline, "The Encyclopedia of Islam", *Humanities*, 10(1), 1989, 16-18.
- Terme, Renaud, *La perception de l'islam par les élites françaises (1830-1914)*, Université Michel de Montaigne, Bordeaux 2016.
- Thomas, David, "Embrico of Mainz", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, Brill, Leiden 2011, III, 592-95.
- Thomas, David, Hames, Harvey, "Ramon Llull", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, Brill, Leiden 2012, IV, 703-17.
- Thomas, David, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, Brill, Leiden 2009.
- Thomson, R. W., "Translated Texts for Historians", *The Armenian History Attributed to Sebeos*, 1, basım, Liverpool University Press, Liverpool 1999, XXXI, 355.
- Tibawi, A. L., Abdülmelik, Enver, Algar, Hamid, *Krizdeki Oryantalizm-Eleştiriler-, Yöneliş Yayınları*, İstanbul 1998.
- Tim, Greenwood, *The Encyclopedia of Ancient History*, (ed. Roger S, Bagnall, Kai Brodersen, Craige B, Champion, Andrew Erskine, Sabine R.), Huebner, Blackwell Publishing Ltd, Wiley 2013, 6104-6105.

- Tolan, John V., "Introduction", *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History*, (ed. David Thomas vd.), Leiden and Brill, Boston 2011, III, 1-13.
- , "Nicholas of Cusa", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Brill, Leiden 2013, V, 421-8.
- , *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, Columbia University Press, New York 2002.
- , *Sons of Ishmael: Muslims through European Eyes in the Middle Ages*, University Press of Florida, United States of America 2008.
- , "Thomas Aquinas", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Brill, Leiden 2012, IV, 521-29.
- Toomer, G.J., *Eastern wisdom and learning: The study of Arabic in seventeenth-century England*, Clarendon Press, Oxford 1996.
- Toprak, Mehmet Sait, *Talmud ve Hadis Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Torre, Alfonso de la, *Vision delectable dela philosophia [et] artes liberales*, Sevilla 1528.
- Torrell, Jean-Pierre, *Saint Thomas Aquinas*, (trc. Robert Royal), Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 1996.
- Tuncel, Bedrettin, "Fransızca'da Yunus Emre", *Başnur Basımevi*, (200), 1971, 127-76.
- Turnbull, David, "Rationality, objectivity, and method", *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures*, (ed. Helaine Selin), Springer Netherlands, Amherst 2016, 3707-14.
- Turner, James S., "A Scholar's Guide to Islam: The Comprehensive and Indispensable Encyclopaedia of Islam", *Humanities*, 11(3), 1990, 31-33.
- Tuzcu, R., "İslamofobi Oluşturmada Hz. Peygamber'e Yapılan Atıflar", *İlahiyat Akademi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi*, 6, 2017, 1313-155.
- Tytler, James, *A Dissertation on the Origin and Antiquity of the Scottish Nation*, London 1795.

- Ulbricht, Manolis, “Nicetas of Byzantium, Refutation of the Qur’an”, *The Bloomsbury Reader in Christian-Muslim Relations, 600-1500*, (ed. David Thomas), Bloomsbury Publishing, London 2022, 139-42.
- Unno, Kazutaka, Harley, J.B., Woodward, David, “Cartography in Japan, The History of Cartography”, II, t.y.
- Usta, Ayşe, “Aydınlanma Düşüncesine Kısa Bir Bakış”, *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, (1), 2018, 74-90.
- Ünal, İsmail Hakkı, “Kirmânî, Şemseddin”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 65-66.
- Vacca, V, “‘Urwa b, al-Zubair”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E. J. Brill, Leiden 1987, VIII, 1047.
- , “Zainab bint Djahsh”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VIII, 1199-1200.
- Valpy, Jackson, *An Etymological Dictionary of the Latin Language*, London 1828.
- Van Acker, Marieke, “Mahomet Dans Ses Biographies Occidentales Du Moyen Âge: Entre Anti-Saint et Antéchrist”, (Master Thesis), Universiteit Gent, 1999.
- Vanderjagt, A.J., “Pre-Modern Encyclopaedic Texts”, *Brill’s Studies in Intellectual History*, E. J. Brill, Leiden 1997, 79.
- Varisco, Daniel Martin, *Reading Orientalism: Said and the Unsaid*, Seattle and University of Washington Press, London 2007.
- de Vaux, Carra, “Indjil”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, III, 501-4.
- , “Tabi’”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VII, 583.
- Veeser, H., Aram, *Edward Said: The Charisma of Criticism*, Routledge 2010.
- Versteegh, Kees, “Greek Translations of the Qur’ân in Christian Polemics (9th century A.D.)”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 141(1), 1991, 52-68.

- Vida, G. Levi Della, “Sira”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VII, 439-443.
- Vila, David, “Theodore Abū Qurra”, *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History: Volume 1 (600-900)*, (ed. David Thomas ve Barbara Roggema), Brill, Leiden and Boston 2009, 439-501.
- Vollers, Karl, “Azhar”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, Brill, Leiden 1987, I, 532-39.
- Voltaire, “144-A M. Le Marquis d’Argenson (11 décembre)”, *Lettres inédites de Voltaire Recueillies Par M. de Cayrol et Annotées Par M., Alohonse François*, Didier, Paris 1856, I, 146-7.
- , *Türkler, Müslümanlar, Ötekiler*, (trc. Cengiz Orhan), İğüs Yayınları, İstanbul 2008.
- Vrolijk, Arnoud, van Leeuwen, Richard, *Arabic Studies in the Netherlands: A Short History in Portraits, 1580–1950*, (trc. A., Hamilton), Brill, Leiden 2014.
- Waardenburg, Jacobus Diederik Jan, “Mustashrikūn”, *The Encyclopaedia of Islam*, E.J. Brill, Leiden 1993, VII.
- Waardenburg, Jacques, *Islam Historical, Social and Political Perspectives*, Walterde Gruyter, Berlin 2002.
- Wakin, Jeanette, *Remembering Joseph Schacht (1902-1969)*, Islamic Legal Studies Program, Cambridge, MA 2003.
- Watt, W., Montgomery, Cachia, Pierre, *Endülüs Tarihi*, (trc. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov), Küre Yayınları, İstanbul 2011.
- Watt, W., Montgomery, *İslâmın Avrupa’ya Tesiri*, (trc. Hulusi Yavuz), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986.
- , “Körfez Savaşı Sonrası Müslümanlar ve Hristiyanlar”, *PostModernizm ve İslam: Küreselleşme ve Oryantalizm*, (ed. Yasin Aktay ve Abdullah Topçuoğlu), Vadi Yayınları, İstanbul 2017.
- , “Oryantalistlerin İslam Araştırmaları”, (trc. Talip Küçükcan), *DÜİFD*, (7), 1992, 411-22.

- Weil, Gustav, *Geschichte der Chalifen*, 2(5), Mannheim, Stuttgart 1848.
- Wensinck, A.J, “al-Mathānī”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, V, 410.
- , “Āshūrā”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E. J. Brill, Leiden 1987, I, 486.
- , “Sunna”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VII, 555-7.
- , “al-Tayalisi Sulaiman b. Dawud”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VIII, 708.
- , “al-Tirmidhi”, *E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, E.J. Brill, Leiden 1987, VIII, VIII, 796-797.
- West, William N., “Encircling Knowledge”, *Renaissance Quarterly*, 68(4), 2015, 1327-40.
- Wiegers, Gerard Albert, *Islamic Literature in Spanish and Aljamiado: Yca of Segovia (fl. 1450), His Antecedents and Successors*, E. J. Brill, Leiden 1994.
- Witty, Francis J, “Medieval Encyclopedias: A Librarian’s View”, *The Journal of Library History (1974-1987)*, 14(3), 1979, 274-96.
- Wolf, Anne Marie, “Juan de Segovia”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, (ed. David Thomas), Brill, Leiden 2013, V, 429-42.
- Yatkın, Nihat, “Peygamberin Misyonu ile İlgili Bazı Mülâhazalar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (30), 2008, 1-19.
- Yazıcı, Hafize, “A Study on the Historical Foundations of Jewish Orientalism: Ignaz Goldziher Example”, *Hadith*, (5), 2020, 105-47.
- , “‘Üç Mescid Dışında Dini Amaçlı Yolculuk Yoktur’ Hadisi ve Çağdaş Hadis Tartışmalarındaki Yeri”, *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı 3* (12 Mayıs 2016), 9-18.
- Yeo, Richard, *Encyclopaedic Visions: Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

- Yılmazer, Ziya, “Horovitz, Josef (Chajim)”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 242-43.
- Yüce, Nuri, “Brockelmann, Carl”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, VI, 335-36.
- Yücel, Ahmet, *Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar – Değerlendirmeler – Literatür)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.
- Yüksel, Mehmet, İslamafobinin Tarihsel Temellerine Bir Bakış: Oryantalizm ya da Batı ve Öteki, *İÜHFM*, 72(1), 189-200.
- Zaïmova, Raïa, “La Bibliothèque Orientale d’Herbelot de Molainville (1697) et ses interprétations”, *Études Balkaniques*, 44(3), 2008, 143-58.
- Zakzûk, M., Hamdi, *el-İstişrak ve’l-Halfiyyetu’l-Fikriyye li’sirâ’il-Hadârî*, Dâru’l-Meârif, Kâhire 1997.

EKLER

EK 1. İSLAM’LA İLGİLİ ÇALIŞMALAR/ESERLER -KLASİK ORYANTALİZM ÖNCESİ DÖNEM VE MODERN DÖNEM ARASI-

Eserlerin türüne gelince oryantalizm öncesi dönem, klasik ve modern dönemde İslam araştırmalarıyla ilgili çalışmalar şu şekilde tasnif edilebilir:

1. Oryantalizm öncesi dönem (7.-16. yy)

a. Müstakil olmayan çalışmalar

Astronomi kitapları

- İskenderiyeli Stephen – *Horoscope* (620’li yıllar)

Felsefi eserler

- Sevilalı Isidore – *Etymologies* (7. yy başları)
- Yuhannâ ed-Dımaşkî – *Pege Gnoseos* (743)

Teoloji

- Filistinli Yakub – “Doctrina Jacobi” (640)
- *The Gospel of the Twelve Apostles: The Apocalypse of John the Little* (692)
- Sînâlı Anastasius – *Hodegos* (689’lar)
- Patriarch Germanus – *Iconoclasm* (715-730)
- Nestoryen Timothy I – *Syriac Apology* (8.yy. ortaları)
- Eulogius – *Liber apologeticus martyrum* (9.yy. ortaları)
- Theodore Ebû Kurrâ ve eserleri (770-820)

Mektuplar

- Maximus the Confessor – *Synodical Letter* (634-640 arası)
- Sophronius – *Synodical Letter* (634)
- Maximus the Confessor – *Synodical Letter* (7.yy. ortaları)

Seyahat kitapları

- Yuhannâ Moschus – *Leimōn Ho Leimōnon* (7. yy ortaları)

Tarih kitapları

- Thomas the Presbyter – *Chronicle* (640)
- Sebeos – *Histoire D’Héraclius* (640)

- John of Nikiu – *Chronicle* (690)
- Talmahreli Dionysius'un Tarih'i (817-842)

b. Müstakil eserler

Reddiyeler

- Bizanslı Niketas – *Refutatio Mohammedis* (yaklaşık M.S. 8.-9. yy.)
- Petrus Alfonsi – *Dialogus* (yaklaşık 1110'ler)
- Aziz Peter – *Summa Totius Haeresis* (1143-1144), *Contra Sectam Saracenorum* (1155-1156)
- Peter of Poitiers – *Chapter Headings for a Treatise against the Saracen* (1155)
- Edessalı Barthélemy – *Confutatio Agareni* (13. yy.)
- Ramon Martí – *De Seta Machometi* (1260)
- Aquinalı Thomas – *Summa Contra Gentiles*, *De Rationibus Fidei Contra Saracenos* (1264)
- William of Tripoli – *De Notitia de Machometo*, *On the State of the Saracens* (1272)
- Edmond Doutte – *Mahomet Cardinal* (1295)
- Ramon Llull – *Liber disputationis Raimundi Christiani et Homeri Saraceni* (1308)
- Riccoldo Da Monte Di Croce – *Epistole De Prosperitate Sarracenorum* (1291-1299), *Contra Legem Saracenorum* (1300)
- Kral Cantacuzen – *Joannis Cantacuzeni Constantinopolitani contra Mahometicam fidem Christiana et orthodoxa assertio* (14. yy. ortaları)
- Cusalı Nicholas – *Cribratio Alchorani* (1461)
- Mağribli Andreas – *De Confusione sectae Mohametanae* (16. yy.)
- Juan Andrés – *Confusión o confutación de la secta Mahomética y del Alcorán* (1515)
- Martin Luther – *Verlegung des Alcoran Bruder Richardi* (1542)
- Theodor Bibliander – *Machumetis Saracenorum* (1543)
- Guillaume Postel – *Apologia pro Serveto* (1543)

Tercümeler (Kur'ân tercümeleri, tıp metinlerinin ve felsefi eserlerin çevirisi)

- Kettonlu Robert – *Lex Mahumet Pseudo: Prophete Que Arabice Alchoran* (1100'ler)
- Segovialı Juan'ın Kur'ân tercümesi
- Iohannes Gabriel Terrolensis'in Kur'ân Tercümesi (16. yy.)
- Egido da Viterbo'nun Kur'ân tefsiri (16. yy.)

Biyografiler (Hz. Muhammed biyografileri)

- Mainzli Embrico – *Vita Mahumeti* (1077 öncesi)
- Guibert de Nogent'in Hz. Muhammed'e dair biyografisi (12. yy.)
- Hermann of Carinthia – *Liber de generatione Mahumet* (13. yy.)
- Yazarı bilinmiyor – *De Vita et malicia Machometi* (15. yy.)

Seyahatler

- Simon Fitzsimon – *Travel from Ireland to the Holy Land* (1300'ler)

Haçlı kronikleri

- Nogentli Guibert – *Gesta Dei per Francos et cinq autres textes* (12. yy.)
- Chartesli Foucher – *Gesta Francorum* (1100'ler)
- Caenli Raoul – *Gesta Tancredi* (12. yy.)
- Surlu William – *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* (1170 ve 1184 arası)
- Lübeckli Arnold – *Chronicle* (1172–1209)

Edebi ve Şiirsel Anlatılar

- Chanson de Geste (11. yy.)
- Papaz Conrad – *La Chanson de Roland* (1100'ler)
- Dante Alighieri – *La divina commedia* (1321)
- Voltaire – *Les Moeurs et l'esprit des nations* (1751)

Tarih Kitapları

- James of Vitry – *Historia Orientalis* (1216-1222)
- Vincent of Beauvais – *Speculum Historiale* (13. yy.)
- Don Rodrigo Jimenez de Rada – *Historia Arabum* (1245)

- Roderici Toledani – *Historia Arabum* (13. yy.)
- Guillaume Postel – *De la République des Turcs* (1552)

Sözlükler

- Guillaume Postel – *Grammatica Arabica* (1538 veya 1539)

2. Klasik dönem

- **Din tarihi**
- **Arapça Elyazmalarının Toplanması**
- **Tercümeler**
 - Ludovico Maracci – *Alcorani Textus Universus Arabicè et Latinè* (1698)
 - George Sale – *The Alcoran of Mohammed* (1734)
- **Biyografiler (Hz. Muhammed biyografileri)**
 - Du Ryer – *L'Alcoran de Mohamet*
 - Ross – *A Brief Sketch of the Life and Death of Mahomet*
 - Stubble – *An Account of the Rise and Progress of Mahommedanism with the Life of Mahomet*
 - Henri comte de Boulainvilliers – *La via de Mahomed*
 - Gagnier – *Vie de Mahomet*
- **Tarih Kitapları (Arap tarihi, din tarihi)**
 - Relandus – *De Religione Mahommedica*
 - George Sale – *Reflections on Mohammedanism*
 - Thomas Erpenius – *Historica Saracanicæ* (1625)
 - Edward Gibbon – *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1788)
 - Edward Pococke – *Specimen historiae Arabum* (1806)
- **Ansiklopediler (İslam Ansiklopedileri)**
 - Heinrich Hottinger – *Promptuarium sive Bibliotheca Orientalis* (1658)
 - D'Herbelot – *Bibliothèque orientale* (1697)
- **Sözlükler**
 - François de Mesgnien Meninski – *Thesaurus linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae* (1687)

3. Geçiş Dönemi

- **Din tarihi (İslam)**
- **Arapça Elyazmalarının Toplanması**
- **Tahkik ve Neşir Çalışmaları**
- **Tercümeler**
- **Biyografiler (Hz. Muhammed biyografileri)**
- **Arap Edebiyatı Tarihi**
- **Ansiklopediler**
- **Dergiler**
 - The American Oriental Society (1815)
 - Society Asiatique Paris (1821)
 - Journal Asiatique (1823)
 - Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain (1834)
 - Journal of Asiatic Society of Bengal (1839)
 - Orientalia (1840)
 - German Oriental Society (1845)
 - Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft (1847)¹⁹⁰²
 - Revue de l’Islam (1896-1902)
 - Revue du Monde Musulman (1907)
 - Der Islam (1910)
 - Orientalischen Archiv (1910)
 - The Moslem World (1911)
 - Mir Islama (Die Welt des Islam((1912)
 - Die Welt des Islams (1913)
 - Der Neue Orient (1917)
 - Die Islamische Welt /1917-1918)
 - Islam (1922)¹⁹⁰³
- **Sözlükler**
 - Christian Friedrich Seybold Glossarium – “Latino-Arabicum” (1900)
- **Kongreler**

¹⁹⁰² Fauzan, *Orientalisme*, 13.

¹⁹⁰³ Pfannmüller, *Handbuch Der Islam-Literatur*, 7-8.

- I. Oryantalistler Kongresi Paris (1873)
- Londra (1874),
- St. Petersburg (1876),
- Floransa (1878),
- Berlin (1881),
- Leiden (1883),
- Viyana (1886),
- Stockholm-Christiania (1889),
- Londra (1892) kongreleri izledi.

- **Dernekler kurmak**

- Deutsche morgenländische Gesellschaft

Eserlerin muhtevasına gelince ise İslam araştırmalarıyla ilgili çalışmaların kapsamını şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Oryantalizm öncesi dönem

a. Müstakil olmayan çalışmalar

- Yalancı peygamber Mahmet (Hz. Muhammed)
- Sarazenler-İsmailililer-Haceriler (Müslümanlar)

b. Müstakil eserler

- Yalancı peygamber Mahomet (Hz. Muhammed'in hayatı ile ilgili eserler)
- Sarazenler-İsmailililer-Haceriler (Müslümanlar)
- Muhammed'in Mezhebi, İsmaili Sapkınlık (İslam)
- Kendisine İndirildiği Söylediği Kitap (Kur'ân)
- Yalancı Peygamber Muhammed'in yasası (Kur'ân çevirileri ve Kur'ân eleştirileri)

2. Klasik dönem

- Yalancı peygamber Mahomet (Hz. Muhammed)
- Mahometan-Mahometanne/Musulmane-Musulmanne (Müslümanlar)
- Eslam-Musulmanisme (İslam)
- Tradition (Hadis ve Sünnet)
- Fıkıh
- Tefsir vb.

3. Geçiş dönemi

- İslam'ın Kurucusu Muhammad
- İslam
- Tradition (Hadis ve Sünnet)
- Fıkıh
- Tefsir vb.

EK 2. BIBLIOTHÈQUE ORIENTALE'DE İSLAM ve MÜSLÜMANLAR İÇİN KULLANILAN KAVRAMLAR

“Mahometans”

1. Religieux mahometans¹⁹⁰⁴
2. traditions Mahometanes¹⁹⁰⁵
3. loy des Mahometans¹⁹⁰⁶
4. Arabes Mahometans¹⁹⁰⁷
5. Arabes Mahometans¹⁹⁰⁸
6. Musulmans ou Mahometans¹⁹⁰⁹
7. peuplée de Mahometans¹⁹¹⁰
8. Jurisprudence des Mahometans¹⁹¹¹
9. Chrétiens, que Juifs & Mahometans¹⁹¹²
10. Arabes Mahometans¹⁹¹³
11. traditions Mahometanes¹⁹¹⁴
12. traditions Mahometanes¹⁹¹⁵
13. traditions Mahometanes¹⁹¹⁶
14. Historiens Mahometans¹⁹¹⁷
15. Jurisprudence des Mahometans¹⁹¹⁸
16. Persiens Muhometans¹⁹¹⁹
17. Arabes Mahometans¹⁹²⁰

¹⁹⁰⁴ D'Herbelot, “Abou-Haiyan”, 1777, 24.

¹⁹⁰⁵ D'Herbelot, “Abdalla”, 1777, 10.

¹⁹⁰⁶ D'Herbelot, “Aflathoun”, 1777, 111.

¹⁹⁰⁷ D'Herbelot, “Afrikiah”, 1777, 114.

¹⁹⁰⁸ D'Herbelot, “Andalous”, 1777, 223.

¹⁹⁰⁹ D'Herbelot, “Esla'm”, 1777, 656.

¹⁹¹⁰ D'Herbelot, “Gadhamis”, 1777, 54.

¹⁹¹¹ D'Herbelot, “Giamali”, 1777, 128.

¹⁹¹² D'Herbelot, “Hedad”, 1777, 224.

¹⁹¹³ D'Herbelot, “Kebthi”, 1777, 355.

¹⁹¹⁴ D'Herbelot, “Ketab Thena”, 1777, 382.

¹⁹¹⁵ D'Herbelot, “Ketab thauab fil hadith”, 1777, 382.

¹⁹¹⁶ D'Herbelot, “Kharrath”, 1777, 430.

¹⁹¹⁷ D'Herbelot, “Mo'tassem”, 1777, 728.

¹⁹¹⁸ D'Herbelot, “Naouazel fil fekeh”, 1778, 17.

¹⁹¹⁹ D'Herbelot, “Padischah Nimrouz”, 1778, 92.

¹⁹²⁰ D'Herbelot, “Sakhrat”, 1778, 170.

18. Loix & du Droit dés Mahometans¹⁹²¹

19. Ouvrages des Mahometans¹⁹²²

20. loy des Mahometans¹⁹²³

“Mahometane”

1. Religion Mahometane¹⁹²⁴

2. Religion Mahometane¹⁹²⁵

3. tradition Mahometane¹⁹²⁶

4. Religion Mahometane¹⁹²⁷

5. Religion Mahometane¹⁹²⁸

6. Religion Mahometane¹⁹²⁹

7. Religion Mahometane¹⁹³⁰

8. Religion Mahometane¹⁹³¹

9. Religion Mahometane¹⁹³²

10. Jurisprudence Mahometane¹⁹³³

11. loy Mahometane¹⁹³⁴

12. loy Mahometane¹⁹³⁵

13. Religion Mahometane¹⁹³⁶

14. loy Mahometane¹⁹³⁷

15. loy Mahometane¹⁹³⁸

16. loy Mahometane¹⁹³⁹

¹⁹²¹ D’Herbelot, “Schoro’u”, 1778, 277.

¹⁹²² D’Herbelot, “Sonnah ou Sunnah”, 1778, 352.

¹⁹²³ D’Herbelot, “Valid”, 1778, 565.

¹⁹²⁴ D’Herbelot, “Abou-Daoud Soliman”, 1777, 23.

¹⁹²⁵ D’Herbelot, “Abou Hafedh”, 1777, 24.

¹⁹²⁶ D’Herbelot, “Abraham”, 1777, 69.

¹⁹²⁷ D’Herbelot, “Alaeddin Malek Termedi”, 1777, 162.

¹⁹²⁸ D’Herbelot, “Algiaptu ou Olgiaptu”, 1777, 173.

¹⁹²⁹ D’Herbelot, “Aniran”, 1777, 227.

¹⁹³⁰ D’Herbelot, “Bagi”, 1777, 327.

¹⁹³¹ D’Herbelot, “Beidhavi”, 1777, 389.

¹⁹³² D’Herbelot, “Calau’n ou Kelaun”, 1777, 482.

¹⁹³³ D’Herbelot, “Bezdah”, 1777, 401.

¹⁹³⁴ D’Herbelot, “Carmath”, 1777, 508.

¹⁹³⁵ D’Herbelot, “Curd”, 1777, 553.

¹⁹³⁶ D’Herbelot, “Dharir”, 1777, 586.

¹⁹³⁷ D’Herbelot, “Dharourat”, 1777, 586.

¹⁹³⁸ D’Herbelot, “Dheria’t”, 1777, 590.

¹⁹³⁹ D’Herbelot, “Diah”, 1777, 598.

17. Religion Mahometane¹⁹⁴⁰
18. loy Mahometane¹⁹⁴¹
19. Religions Chrétienne & Mahometane¹⁹⁴²
20. loy Mahometane¹⁹⁴³
21. loy Mahometane¹⁹⁴⁴
22. Religion Mahometane¹⁹⁴⁵
23. l'Ære Mahometane¹⁹⁴⁶
24. Religion Mahometane¹⁹⁴⁷
25. Religion Mahometane¹⁹⁴⁸
26. Religion Mahometane¹⁹⁴⁹
27. loy Mahometane¹⁹⁵⁰
28. loy Mahometane¹⁹⁵¹
29. Religion, que nous appelions Mahometane¹⁹⁵²
30. loy Musulmane ou Mahometane¹⁹⁵³
31. l'Histoire Mahometane¹⁹⁵⁴
32. Religion Mahometane¹⁹⁵⁵
33. Religion Mahometane¹⁹⁵⁶
34. Religion Mahometane¹⁹⁵⁷
35. Religion Mahometane¹⁹⁵⁸
36. loy Mahometane¹⁹⁵⁹

¹⁹⁴⁰ D'Herbelot, "Moe'z", 1777, 641.

¹⁹⁴¹ D'Herbelot, "Gedal", 1777, 75.

¹⁹⁴² D'Herbelot, "Gehanghir", 1777, 77.

¹⁹⁴³ D'Herbelot, "Hakim", 1777, 186.

¹⁹⁴⁴ D'Herbelot, "Hallal", 1777, 191.

¹⁹⁴⁵ D'Herbelot, "Hegrah", 1777, 230.

¹⁹⁴⁶ D'Herbelot, "Hegrah", 1777, 231.

¹⁹⁴⁷ D'Herbelot, "Imam", 1777, 324.

¹⁹⁴⁸ D'Herbelot, "Magrebi", 1777, 511.

¹⁹⁴⁹ D'Herbelot, "Mamon", 1777, 545.

¹⁹⁵⁰ D'Herbelot, "Mogni", 1777, 644.

¹⁹⁵¹ D'Herbelot, "Mogni", 1777, 646.

¹⁹⁵² D'Herbelot, "Mohammed", 1777, 648.

¹⁹⁵³ D'Herbelot, "Mohammed", 1777, 648.

¹⁹⁵⁴ D'Herbelot, "Mohammed", 1777, 648.

¹⁹⁵⁵ D'Herbelot, "Ravendi", 1778, 115.

¹⁹⁵⁶ D'Herbelot, "Soiouthi", 1778, 334.

¹⁹⁵⁷ D'Herbelot, "Tarikh Eslam", 1778, 417.

¹⁹⁵⁸ D'Herbelot, "Tarikh Scharaf Al Tabrizi", 1778, 430.

¹⁹⁵⁹ D'Herbelot, "Tarikh Khozideh", 1778, 436.

37. Religion Mahometane¹⁹⁶⁰
38. Religion Mahometane¹⁹⁶¹
39. Morale Mahometane¹⁹⁶²
40. Religion Mahometane¹⁹⁶³
41. Chrétienne que de la Mahometane¹⁹⁶⁴
42. loy Mahometane¹⁹⁶⁵
43. tradition Mahometane¹⁹⁶⁶

“Mahometanes”

1. traditions Mahometanes¹⁹⁶⁷
2. traditions Mahometanes¹⁹⁶⁸
3. de superstitions Mahometanes¹⁹⁶⁹
4. Sunnah ou Loix Mahometanes¹⁹⁷⁰
5. Superftitions Mahometanes¹⁹⁷¹
6. Arabes Mahometanes¹⁹⁷²
7. traditions Mahometanes¹⁹⁷³
8. traditions Mahometanes¹⁹⁷⁴
9. traditions Mahometanes¹⁹⁷⁵

“Musulmane”

1. loy Musulmane¹⁹⁷⁶
2. loy Musulmane¹⁹⁷⁷

¹⁹⁶⁰ D’Herbelot, “Thabacat Al Motakellemin”, 1778, 457.

¹⁹⁶¹ D’Herbelot, “Thabacat Al Sofiah”, 1778, 460.

¹⁹⁶² D’Herbelot, “Tharikah Al Mohammediah v Seïrah Al Ahmediah”, 1778, 485.

¹⁹⁶³ D’Herbelot, “Tharikah Al Mohammediah v Seïrah Al Ahmediah”, 1778, 486.

¹⁹⁶⁴ D’Herbelot, “Timour”, 1778, 520.

¹⁹⁶⁵ D’Herbelot, “Zeheri”, 1778, 593.

¹⁹⁶⁶ D’Herbelot, “Schabourabad”, 1778, 220.

¹⁹⁶⁷ D’Herbelot, “Ans Ben Malek”, 1777, 228.

¹⁹⁶⁸ D’Herbelot, “Deinouri”, 1777, 574.

¹⁹⁶⁹ D’Herbelot, “Escharah”, 1777, 647.

¹⁹⁷⁰ D’Herbelot, “Sahih”, 1778, 160.

¹⁹⁷¹ D’Herbelot, “Sanhagi”, 1778, 206.

¹⁹⁷² D’Herbelot, “Nasri”, 1778, 19.

¹⁹⁷³ D’Herbelot, “Nouh Al Nabi”, 1778, 49.

¹⁹⁷⁴ D’Herbelot, “Thabacat Al Hofadh”, 1778, 454.

¹⁹⁷⁵ D’Herbelot, “Tanbih”, 1778, 399.

¹⁹⁷⁶ D’Herbelot, “Abdalaziz”, 1777, 9.

¹⁹⁷⁷ D’Herbelot, “Abou-Hanifah”, 1777, 25.

3. loy Musulmane¹⁹⁷⁸
4. Religion que la Musulmane¹⁹⁷⁹
5. loy Musulmane¹⁹⁸⁰
6. Religion Musulmane¹⁹⁸¹
7. loy Musulmane¹⁹⁸²
8. loy Musulmane¹⁹⁸³
9. Religion Musulmane¹⁹⁸⁴
10. tradition Musulmane¹⁹⁸⁵
11. tradition Musulmane¹⁹⁸⁶
12. loy Musulmane¹⁹⁸⁷
13. loy Musulmane¹⁹⁸⁸
14. habillez à la Musulmane¹⁹⁸⁹
15. loy Musulmane¹⁹⁹⁰
16. l'armée Musulmane¹⁹⁹¹
17. Religion Musulmane¹⁹⁹²
18. Religions hors de la Musulmane¹⁹⁹³
19. loy Musulmane¹⁹⁹⁴
20. Jurisprudence Musulmane¹⁹⁹⁵
21. pour embrasier la Musulmane¹⁹⁹⁶
22. Religion Musulmane¹⁹⁹⁷

¹⁹⁷⁸ D'Herbelot, "Abou-Hanifah", 1777, 25.

¹⁹⁷⁹ D'Herbelot, "Aboulola", 1777, 36.

¹⁹⁸⁰ D'Herbelot, "Abou-Rai", 1777, 45.

¹⁹⁸¹ D'Herbelot, "Adhed", 1777, 103.

¹⁹⁸² D'Herbelot, "Afu' & Afou", 1777, 115.

¹⁹⁸³ D'Herbelot, "Ahmed Khan", 1777, 126.

¹⁹⁸⁴ D'Herbelot, "Akaid", 1777, 147.

¹⁹⁸⁵ D'Herbelot, "Ausath Fil sonan", 1777, 295.

¹⁹⁸⁶ D'Herbelot, "Cabar Hud", 1777, 437.

¹⁹⁸⁷ D'Herbelot, "Cadari", 1777, 444.

¹⁹⁸⁸ D'Herbelot, "Carmath", 1777, 509.

¹⁹⁸⁹ D'Herbelot, "Codha'a", 1777, 532.

¹⁹⁹⁰ D'Herbelot, "Coufah", 1777, 551.

¹⁹⁹¹ D'Herbelot, "Darb", 1777, 569.

¹⁹⁹² D'Herbelot, "Din", 1777, 604.

¹⁹⁹³ D'Herbelot, "Din", 1777, 605.

¹⁹⁹⁴ D'Herbelot, "Dangouz", 1777, 610.

¹⁹⁹⁵ D'Herbelot, "Ecramah", 1777, 622.

¹⁹⁹⁶ D'Herbelot, "Engil", 1777, 636.

¹⁹⁹⁷ D'Herbelot, "Feraidh", 1777, 32.

23. loy Musulmane¹⁹⁹⁸
24. loy Musulmane¹⁹⁹⁹
25. loy Musulmane²⁰⁰⁰
26. loy Musulmane²⁰⁰¹
27. deux Ouvrages de Jurisprudence Musulmane²⁰⁰²
28. loy Musulmane²⁰⁰³
29. Religion Musulmane²⁰⁰⁴
30. Religion Musulmane²⁰⁰⁵
31. loy Musulmane²⁰⁰⁶
32. loy Musulmane²⁰⁰⁷
33. tradition Musulmane²⁰⁰⁸
34. loy Musulmane²⁰⁰⁹
35. loy Musulmane²⁰¹⁰
36. religion Musulmane²⁰¹¹
37. loy Musulmane²⁰¹²
38. loy Musulmane²⁰¹³
39. loy Musulmane²⁰¹⁴
40. loy Musulmane²⁰¹⁵
41. religion Musulmane²⁰¹⁶
42. religion Musulmane²⁰¹⁷

¹⁹⁹⁸ D'Herbelot, "Firouzabad", 1777, 47.

¹⁹⁹⁹ D'Herbelot, "Firouzabad", 1777, 47.

²⁰⁰⁰ D'Herbelot, "Gaiat Al Ahcám", 1777, 55.

²⁰⁰¹ D'Herbelot, "Gamri", 1777, 60.

²⁰⁰² D'Herbelot, "Gaurani", 1777, 64.

²⁰⁰³ D'Herbelot, "Genghizkhan", 1777, 94.

²⁰⁰⁴ D'Herbelot, "Giabalah", 1777, 116.

²⁰⁰⁵ D'Herbelot, "Gianabi", 1777, 136.

²⁰⁰⁶ D'Herbelot, "Hadith", 1777, 168.

²⁰⁰⁷ D'Herbelot, "Hagge", 1777, 172.

²⁰⁰⁸ D'Herbelot, "Haiat", 1777, 179.

²⁰⁰⁹ D'Herbelot, "Hakem Bemrillah", 1777, 184.

²⁰¹⁰ D'Herbelot, "Hammad", 1777, 196.

²⁰¹¹ D'Herbelot, "Hassan Al Basri", 1777, 214.

²⁰¹² D'Herbelot, "Hassan Al Basri", 1777, 215.

²⁰¹³ D'Herbelot, "Hatem", 1777, 219.

²⁰¹⁴ D'Herbelot, "Hedaiah", 1777, 224.

²⁰¹⁵ D'Herbelot, "Hegrah", 1777, 232.

²⁰¹⁶ D'Herbelot, "Herah", 1777, 240.

²⁰¹⁷ D'Herbelot, "Holagu", 1777, 249.

43. tradition Musulmane²⁰¹⁸
44. loy Musulmane²⁰¹⁹
45. loy Musulmane²⁰²⁰
46. loy Musulmane²⁰²¹
47. loy Musulmane²⁰²²
48. loy Musulmane²⁰²³
49. loy Musulmane²⁰²⁴
50. Foy ou de la Religion Musulmane²⁰²⁵
51. loy Musulmane²⁰²⁶
52. Jurisprudence Musulmane²⁰²⁷
53. tradition Musulmane²⁰²⁸
54. Théologie Musulmane²⁰²⁹
55. loy Musulmane²⁰³⁰
56. loy Musulmane²⁰³¹
57. Religion Musulmane²⁰³²
58. loix Chrétienne & Musulmane²⁰³³
59. Jurisprudnce Musulmane²⁰³⁴
60. foi Musulmane²⁰³⁵
61. Religion Musulmane²⁰³⁶
62. loy Musulmane ou Mahometane²⁰³⁷

²⁰¹⁸ D'Herbelot, "Houd", 1777, 264.

²⁰¹⁹ D'Herbelot, "Houssain", 1777, 266.

²⁰²⁰ D'Herbelot, "Jacoub", 1777, 279.

²⁰²¹ D'Herbelot, "Iahoud", 1777, 290.

²⁰²² D'Herbelot, "Jezdovi", 1777, 312.

²⁰²³ D'Herbelot, "Imam", 1777, 324.

²⁰²⁴ D'Herbelot, "Imam", 1777, 326.

²⁰²⁵ D'Herbelot, "Katab alriassat fil fiassat", 1777, 388.

²⁰²⁶ D'Herbelot, "Katab alâin v aldin", 1777, 398.

²⁰²⁷ D'Herbelot, "Leile", 1777, 480.

²⁰²⁸ D'Herbelot, "Loth", 1777, 495.

²⁰²⁹ D'Herbelot, "Madrassah", 1777, 504.

²⁰³⁰ D'Herbelot, "Magmu", 1777, 510.

²⁰³¹ D'Herbelot, "Mahadi", 1777, 512.

²⁰³² D'Herbelot, "Mahadi", 1777, 513.

²⁰³³ D'Herbelot, "Mahadi", 1777, 514.

²⁰³⁴ D'Herbelot, "Mahsoul", 1777, 527.

²⁰³⁵ D'Herbelot, "Mahmoud", 1777, 525.

²⁰³⁶ D'Herbelot, "Mardini", 1777, 563.

²⁰³⁷ D'Herbelot, "Mohammed", 1777, 648.

“Musulmanes”

1. traditions Musulmanes²⁰³⁸
2. traditions Musulmanes²⁰³⁹
3. traditions Musulmanes²⁰⁴⁰
4. loix Musulmanes²⁰⁴¹
5. des traditions Musulmanes²⁰⁴²
6. les Hadiths ou Traditions Musulmanes²⁰⁴³

“Musulmanne”

1. loy Musulmanne²⁰⁴⁴
2. Religion Musulmanne²⁰⁴⁵
3. Religion Musulmanne²⁰⁴⁶
4. fable Musulmanne²⁰⁴⁷
5. Religion Musulmanne²⁰⁴⁸
6. loy Musulmanne²⁰⁴⁹
7. tradition Musulmanne²⁰⁵⁰
8. Religion Musulmanne²⁰⁵¹
9. loy Musulmanne²⁰⁵²
10. loy Musulmanne²⁰⁵³
11. Religion Musulmanne²⁰⁵⁴
12. tradition Musulmanne²⁰⁵⁵

²⁰³⁸ D’Herbelot, “Adhem”, 1777, 105.

²⁰³⁹ D’Herbelot, “Adl ou Adel”, 1777, 108.

²⁰⁴⁰ D’Herbelot, “Ahmed Ben Nasser”, 1777, 126.

²⁰⁴¹ D’Herbelot, “Akhsiketh”, 1777, 159.

²⁰⁴² D’Herbelot, “Dorar Al Sonniah”, 611.

²⁰⁴³ D’Herbelot, “Ensan”, 1777, 638.

²⁰⁴⁴ D’Herbelot, “Abou-Joseph”, 1777, 27.

²⁰⁴⁵ D’Herbelot, “Abu’ Ahmed Ben Cassem”, 1777, 73.

²⁰⁴⁶ D’Herbelot, “Ahka’m Al Biniah”, 1777, 124.

²⁰⁴⁷ D’Herbelot, “Aiu’b”, 1777, 143.

²⁰⁴⁸ D’Herbelot, “Alp”, 1777, 199.

²⁰⁴⁹ D’Herbelot, “Amin Mohammed”, 1777, 214.

²⁰⁵⁰ D’Herbelot, “Amrou Ben Al-As”, 1777, 217.

²⁰⁵¹ D’Herbelot, “Anbar”, 1777, 222.

²⁰⁵² D’Herbelot, “Arabschah”, 1777, 237.

²⁰⁵³ D’Herbelot, “Arag fil farag”, 1777, 239.

²⁰⁵⁴ D’Herbelot, “Arbain”, 1777, 239.

²⁰⁵⁵ D’Herbelot, “Azrail”, 1777, 305.

13. loy Musulmanne²⁰⁵⁶
14. Religion Musulmanne²⁰⁵⁷
15. Jurisprudence Musulmanne²⁰⁵⁸
16. loy Musulmanne²⁰⁵⁹
17. loy Musulmanne²⁰⁶⁰
18. tradition Musulmanne²⁰⁶¹
19. Religion Musulmanne²⁰⁶²
20. Livre de Dévotion Musulmanne²⁰⁶³
21. Foy Musulmanne²⁰⁶⁴
22. Jurisprudence Musulmanne²⁰⁶⁵
23. Religion Musulmanne²⁰⁶⁶
24. loy Musulmanne²⁰⁶⁷
25. loy Musulmanne²⁰⁶⁸
26. Théologie Musulmanne²⁰⁶⁹
27. foy Musulmanne²⁰⁷⁰
28. Religion Musulmanne²⁰⁷¹
29. loy Musulmanne²⁰⁷²
30. Jurisprudence Musulmanne²⁰⁷³
31. Religion Musulmanne²⁰⁷⁴
32. loy Musulmanne²⁰⁷⁵

²⁰⁵⁶ D'Herbelot, "Bacai", 1777, 319.

²⁰⁵⁷ D'Herbelot, "Bagavi", 1777, 324.

²⁰⁵⁸ D'Herbelot, "Camel", 1777, 487.

²⁰⁵⁹ D'Herbelot, "Carderi", 1777, 506.

²⁰⁶⁰ D'Herbelot, "Carmath", 1777, 508.

²⁰⁶¹ D'Herbelot, "Carun", 1777, 512.

²⁰⁶² D'Herbelot, "Dharir", 1777, 586.

²⁰⁶³ D'Herbelot, "Dhekhirat almodhakkerin", 1777, 588.

²⁰⁶⁴ D'Herbelot, "Dhekhirat almolouk", 1777, 588.

²⁰⁶⁵ D'Herbelot, "Dhekhirat fi ossoul alfekeh", 1777, 589.

²⁰⁶⁶ D'Herbelot, "Dhekr", 1777, 590.

²⁰⁶⁷ D'Herbelot, "Dheria't", 1777, 590.

²⁰⁶⁸ D'Herbelot, "Dheria't", 1777, 590.

²⁰⁶⁹ D'Herbelot, "Ekhuan Al Safa", 1777, 627.

²⁰⁷⁰ D'Herbelot, "Gennah", 1777, 101.

²⁰⁷¹ D'Herbelot, "Hassan", 1777, 212.

²⁰⁷² D'Herbelot, "Ibrahim Ben Ibrahim Meheran", 1777, 306.

²⁰⁷³ D'Herbelot, "Kenz", 1777, 365.

²⁰⁷⁴ D'Herbelot, "Ketaf aleêtecad v alhedaiat ela febil alrafchad", 1777, 377.

²⁰⁷⁵ D'Herbelot, "Ketaf, alamr belmâârout v alnehi an monker", 1777, 379.

33. Religion Musulmanne²⁰⁷⁶
34. Religion Musulmanne²⁰⁷⁷
35. Religion Musulmanne²⁰⁷⁸
36. Loi Musulmanne²⁰⁷⁹
37. Jurisprudence Musulmanne²⁰⁸⁰
38. Religion Musulmanne²⁰⁸¹
39. Religion Musulmanne²⁰⁸²
40. loy Musulmanne²⁰⁸³
41. loy Musulmanne²⁰⁸⁴
42. Religion Musulmanne²⁰⁸⁵
43. loy Musulmanne²⁰⁸⁶
44. Jurisprudence Musulmanne²⁰⁸⁷
45. Religion Musulmanne²⁰⁸⁸
46. Religion Musulmanne²⁰⁸⁹
47. foi Musulmanne²⁰⁹⁰
48. tradition Musulmanne²⁰⁹¹
49. loy Musulmanne²⁰⁹²
50. Religion Musulmanne²⁰⁹³
51. loy Musulmanne²⁰⁹⁴
52. loy Musulmanne²⁰⁹⁵

²⁰⁷⁶ D'Herbelot, "Ketaḥ alkhafiat", 1777, 386.

²⁰⁷⁷ D'Herbelot, "Ketaḥ alâlem v almotaâllem", 1777, 395.

²⁰⁷⁸ D'Herbelot, "Ketaḥ mârefat almassaïl alêttecadiât", 1777, 407.

²⁰⁷⁹ D'Herbelot, "Ketaḥ alnekah", 1777, 410.

²⁰⁸⁰ D'Herbelot, "Ketaḥ vageb fil forôu alfekh", 1777, 411.

²⁰⁸¹ D'Herbelot, "Khalifah", 1777, 421.

²⁰⁸² D'Herbelot, "Khalifah", 1777, 422.

²⁰⁸³ D'Herbelot, "Khalifah", 1777, 423.

²⁰⁸⁴ D'Herbelot, "Khalil Ben Ishak", 1777, 425.

²⁰⁸⁵ D'Herbelot, "Khassa's", 1777, 430.

²⁰⁸⁶ D'Herbelot, "Khelafiat", 1777, 436.

²⁰⁸⁷ D'Herbelot, "Khezanat", 1777, 436.

²⁰⁸⁸ D'Herbelot, "Khouarezmi", 453.

²⁰⁸⁹ D'Herbelot, "Khoza'i", 1777, 454.

²⁰⁹⁰ D'Herbelot, "Mahmoud", 1777, 521.

²⁰⁹¹ D'Herbelot, "Malek", 1777, 532.

²⁰⁹² D'Herbelot, "Maraskendi", 1777, 561.

²⁰⁹³ D'Herbelot, "Massail", 1777, 574.

²⁰⁹⁴ D'Herbelot, "Masso'ud", 1777, 580.

²⁰⁹⁵ D'Herbelot, "Matan", 1777, 581.

53. Livre de Jurisprudence Musulmanne²⁰⁹⁶
54. loi Musulmanne²⁰⁹⁷
55. Religion Musulmanne²⁰⁹⁸
56. tradition Musulmanne²⁰⁹⁹
57. loy Musulmanne²¹⁰⁰
58. Religion Musulmanne²¹⁰¹
59. loy Musulmanne²¹⁰²
60. loy Musulmanne²¹⁰³
61. Religion Musulmanne²¹⁰⁴
62. Jurisprudence Musulmanne²¹⁰⁵
63. loy Musulmanne²¹⁰⁶
64. loy Musulmanne²¹⁰⁷
65. loy Musulmanne²¹⁰⁸
66. Religion Musulmanne²¹⁰⁹
67. Religion Musulmanne²¹¹⁰
68. Jurisprudence Musulmanne²¹¹¹
69. Religion Musulmanne²¹¹²
70. Foy Musulmanne²¹¹³
71. loy Musulmanne²¹¹⁴
72. loy Musulmanne²¹¹⁵

²⁰⁹⁶ D'Herbelot, "Matn", 1777, 582.

²⁰⁹⁷ D'Herbelot, "Mazeni", 1777, 589.

²⁰⁹⁸ D'Herbelot, "Mazeni", 1777, 589.

²⁰⁹⁹ D'Herbelot, "Medinah", 1777, 594.

²¹⁰⁰ D'Herbelot, "Megmo'u Al Raschidiah", 1777, 598.

²¹⁰¹ D'Herbelot, "Mohammed Kothbeddin", 1777, 672.

²¹⁰² D'Herbelot, "Mohammed Ben Mohammed", 1777, 683.

²¹⁰³ D'Herbelot, "Mohi eddin", 1777, 685.

²¹⁰⁴ D'Herbelot, "Mohtadi", 1777, 686.

²¹⁰⁵ D'Herbelot, "Moltaki", 1777, 691.

²¹⁰⁶ D'Herbelot, "Monla", 1777, 693.

²¹⁰⁷ D'Herbelot, "Morabethah", 1777, 697.

²¹⁰⁸ D'Herbelot, "Mosnafek", 1777, 704.

²¹⁰⁹ D'Herbelot, "Mostanser", 1777, 717.

²¹¹⁰ D'Herbelot, "Mo'tamed", 1777, 726.

²¹¹¹ D'Herbelot, "Naouai", 1778, 16.

²¹¹² D'Herbelot, "Naouai", 1778,.

²¹¹³ D'Herbelot, "Nassafi", 1778, 20.

²¹¹⁴ D'Herbelot, "Nassafi", 1778, 21.

²¹¹⁵ D'Herbelot, "Nassireddin", 1778, 27.

73. loy Musulmanne²¹¹⁶
74. Religion Musulmanne²¹¹⁷
75. Foi Musulmanne²¹¹⁸
76. Religion Musulmanne²¹¹⁹
77. loy Musulmanne²¹²⁰
78. Religion Musulmanne²¹²¹
79. Religion Musulmanne²¹²²
80. loy Musulmanne²¹²³
81. Religion Musulmanne²¹²⁴
82. Foy Musulmanne²¹²⁵
83. loi Musulmanne²¹²⁶
84. loi Musulmanne²¹²⁷
85. Jurisprudence Musulmanne²¹²⁸
86. Théologie & la Jurisprudence Musulmanne²¹²⁹
87. Religion Musulmanne²¹³⁰
88. Foy Musulmanne²¹³¹
89. Théologie Musulmanne²¹³²
90. loy Musulmanne²¹³³
91. Jurisprudence Musulmanne²¹³⁴
92. loy Musulmanne²¹³⁵

²¹¹⁶ D'Herbelot, "Nekha'i", 1778, 31.

²¹¹⁷ D'Herbelot, "Ogouz", 1778, 63.

²¹¹⁸ D'Herbelot, "Ogouz", 1778, 65.

²¹¹⁹ D'Herbelot, "O'mar Ben Al Khéab", 1778, 69.

²¹²⁰ D'Herbelot, "Omdat", 1778, 75.

²¹²¹ D'Herbelot, "Ossoul aldin", 1778, 84.

²¹²² D'Herbelot, "Raschathi", 1778, 112.

²¹²³ D'Herbelot, "Rastkhouri", 1778, 112.

²¹²⁴ D'Herbelot, "Razi", 1778, 116.

²¹²⁵ D'Herbelot, "Rocneddin", 1778, 126.

²¹²⁶ D'Herbelot, "Sadr Al Scheriâh", 1778, 150.

²¹²⁷ D'Herbelot, "Saganaki", 1778, 154.

²¹²⁸ D'Herbelot, "Sairami", 1778, 168.

²¹²⁹ D'Herbelot, "Salaheddin", 1778, 175.

²¹³⁰ D'Herbelot, "Salaheddin", 1778, .

²¹³¹ D'Herbelot, "Sam", 1778, 190.

²¹³² D'Herbelot, "Samani", 1778, 193.

²¹³³ D'Herbelot, "Samarcandi", 1778, 196.

²¹³⁴ D'Herbelot, "Samarcandi", 1778, 196.

²¹³⁵ D'Herbelot, "Sarakhsi", 1778, 209.

93. loy Musulmanne²¹³⁶
94. Religion Musulmanne²¹³⁷
95. Religion Musulmanne²¹³⁸
96. loy Musulmanne²¹³⁹
97. Religion Musulmanne²¹⁴⁰
98. foi Musulmanne²¹⁴¹
99. tradition Musulmanne²¹⁴²
- 100.loi Musulmanne²¹⁴³
- 101.loy Musulmanne²¹⁴⁴
- 102.loy Musulmanne²¹⁴⁵
- 103.loy Musulmanne²¹⁴⁶
- 104.Religion Musulmanne²¹⁴⁷
- 105.Religion Musulmanne²¹⁴⁸
- 106.loy Musulmanne²¹⁴⁹
- 107.loy Musulmanne²¹⁵⁰
- 108.loy Musulmanne²¹⁵¹
- 109.l'Histoire Musulmanne²¹⁵²
- 110.loy Musulmanne²¹⁵³
- 111.loy Musulmanne²¹⁵⁴
- 112.loy Musulmanne²¹⁵⁵

²¹³⁶ D'Herbelot, "Sarcaschi", 1778, 211.

²¹³⁷ D'Herbelot, "Schabthoui", 1778, 221.

²¹³⁸ D'Herbelot, "Scharh alâcaïd", 1778, 248.

²¹³⁹ D'Herbelot, "Scharh Al Hedaiah", 1778, 248.

²¹⁴⁰ D'Herbelot, "Scheikhaleslam", 1778, 259.

²¹⁴¹ D'Herbelot, "Scho'aib", 1778, 273.

²¹⁴² D'Herbelot, "Sebhil", 1778, 280.

²¹⁴³ D'Herbelot, "Siassat", 1778, 315.

²¹⁴⁴ D'Herbelot, "Sogri", 1778, 331.

²¹⁴⁵ D'Herbelot, "Soliman Khan", 1778, 344.

²¹⁴⁶ D'Herbelot, "Sonnah ou Sunnah", 1778, 352.

²¹⁴⁷ D'Herbelot, "Tabbani", 1778, 362.

²¹⁴⁸ D'Herbelot, "Tacrib", 1778, 373.

²¹⁴⁹ D'Herbelot, "Tadhkerat", 1778, 378.

²¹⁵⁰ D'Herbelot, "Tag", 1778, 381.

²¹⁵¹ D'Herbelot, "Tag'rid altafsir men sahih Al Bokhari", 1778, 385.

²¹⁵² D'Herbelot, "Tahniat", 1778, 387.

²¹⁵³ D'Herbelot, "Tahrir alahkam alfiam", 1778, 388.

²¹⁵⁴ D'Herbelot, "Tahrir alahkam fi tadbir ahel aleflam", 1778, 388.

²¹⁵⁵ D'Herbelot, "Talkhis", 1778, 394.

113. Jurisprudence Musulmanne²¹⁵⁶
114. Juifse, la Chrétienne & la Musulmanne²¹⁵⁷
115. loy Musulmanne²¹⁵⁸
116. loy Musulmanne²¹⁵⁹
117. Musulmanne²¹⁶⁰
118. loy Musulmanne²¹⁶¹
119. loy Musulmanne²¹⁶²
120. loy Musulmanne²¹⁶³
121. loy Musulmanne²¹⁶⁴
122. Religion Musulmanne²¹⁶⁵
123. Religion Musulmanne²¹⁶⁶
124. Religion Musulmanne²¹⁶⁷
125. Jurisprudence Musulmanne²¹⁶⁸
126. Théologie Musulmanne²¹⁶⁹
127. loy Musulmanne²¹⁷⁰
128. loy Musulmanne²¹⁷¹
129. loy Musulmanne²¹⁷²
130. Loi Musulmanne²¹⁷³
131. Religion Musulmanne²¹⁷⁴
132. Loy Musulmanne²¹⁷⁵

²¹⁵⁶ D'Herbelot, "Tanbih", 1778, 399.

²¹⁵⁷ D'Herbelot, "Tankih alabath ân almelal althalath", 1778, 400.

²¹⁵⁸ D'Herbelot, "Tankih alossoul", 1778, 400.

²¹⁵⁹ D'Herbelot, "Tanoukhi", 1778, 402.

²¹⁶⁰ D'Herbelot, "Targhib v tarhib", 1778, 408.

²¹⁶¹ D'Herbelot, "Targhib almotâlemin", 1778, 408.

²¹⁶² D'Herbelot, "Taschnif", 1778, 446.

²¹⁶³ D'Herbelot, "Taschrih", 1778, 447.

²¹⁶⁴ D'Herbelot, "Tetemmat", 1778, 454.

²¹⁶⁵ D'Herbelot, "Thabacat Al Rouat", 1778, 458.

²¹⁶⁶ D'Herbelot, "Thabacat Al Thalebin", 1778, 461.

²¹⁶⁷ D'Herbelot, "Thabari", 1778, 463.

²¹⁶⁸ D'Herbelot, "Thaheri", 1778, 471.

²¹⁶⁹ D'Herbelot, "Thaououssi", 1778, 483.

²¹⁷⁰ D'Herbelot, "Timiah", 1778, 500.

²¹⁷¹ D'Herbelot, "Timour", 1778, 510.

²¹⁷² D'Herbelot, "Tohfât almolouk fil forôu", 1778, 530.

²¹⁷³ D'Herbelot, "Turk", 1778, 542.

²¹⁷⁴ D'Herbelot, "Vagiz fil forôu", 1778, 561.

²¹⁷⁵ D'Herbelot, "Varacat fil ossoul", 1778, 568.

- 133. Religion Musulmanne²¹⁷⁶
- 134. Theologie Musulmanne²¹⁷⁷
- 135. Jurisprudence Musulmanne²¹⁷⁸
- 136. Religion Musulmanne²¹⁷⁹
- 137. loy Musulmanne²¹⁸⁰
- 138. loy Musulmanne²¹⁸¹
- 139. loy Musulmanne²¹⁸²
- 140. Religion Musulmanne²¹⁸³

“Musulmannes”

- 1. Provinces Musulmannes²¹⁸⁴
- 2. traditions Musulmannes²¹⁸⁵
- 3. saintes musulmannes²¹⁸⁶
- 4. traditions Musulmannes²¹⁸⁷
- 5. traditions Musulmannes²¹⁸⁸
- 6. traditions Musulmannes²¹⁸⁹
- 7. traditions Musulmannes²¹⁹⁰
- 8. traditions Musulmannes²¹⁹¹
- 9. Provinces Musulmannes²¹⁹²
- 10. traditions Musulmannes²¹⁹³
- 11. traditions Musulmannes²¹⁹⁴

²¹⁷⁶ D’Herbelot, “Vazir”, 1778, 576.

²¹⁷⁷ D’Herbelot, “Zafarani”, 1778, 581.

²¹⁷⁸ D’Herbelot, “Zakaria”, 1778, 587.

²¹⁷⁹ D’Herbelot, “Zauaid”, 1778, 590.

²¹⁸⁰ D’Herbelot, “Zeirek”, 1778, 597.

²¹⁸¹ D’Herbelot, “Ziadat”, 1778, 610.

²¹⁸² D’Herbelot, “Zobdat alahkam di ekhtelaf alaïmat alâlam”, 1778, 616.

²¹⁸³ D’Herbelot, “Zobdat alhakaïk”, 1778, 617.

²¹⁸⁴ D’Herbelot, “Alcoran”, 1777, 170.

²¹⁸⁵ D’Herbelot, “Arbain Khabar”, 1777, 239.

²¹⁸⁶ D’Herbelot, “Aulia”, 1777, 291.

²¹⁸⁷ D’Herbelot, “Ketab alâdab fil hassan alhadith”, 1777, 375.

²¹⁸⁸ D’Herbelot, “Khathah”, 1777, 431.

²¹⁸⁹ D’Herbelot, “Khozaimah”, 1777, 455.

²¹⁹⁰ D’Herbelot, “Masnad”, 1777, 573.

²¹⁹¹ D’Herbelot, “Massabih”, 1777, 574.

²¹⁹² D’Herbelot, “Maouarannahar”, 1777, 584.

²¹⁹³ D’Herbelot, “Moa’ggem”, 1777, 623.

²¹⁹⁴ D’Herbelot, “Mostakhreg”, 1777, 714.

12. Provinces Musulmannes²¹⁹⁵
13. Loix Musulmannes²¹⁹⁶
14. traditions Musulmannes²¹⁹⁷
15. traditions Musulmannes²¹⁹⁸
16. traditions Musulmannes²¹⁹⁹
17. Villes Musulmannes²²⁰⁰
18. traditions Musulmannes²²⁰¹
19. Collèges & Académies Musulmannes²²⁰²
20. traditions Musulmannes²²⁰³
21. traditions Musulmannes²²⁰⁴
22. Loix Musulmannes²²⁰⁵
23. traditions Musulmannes²²⁰⁶
24. traditions Musulmannes²²⁰⁷
25. traditions Musulmannes²²⁰⁸
26. traditions Musulmannes²²⁰⁹
27. traditions Musulmannes²²¹⁰
28. Histoires Musulmannes²²¹¹
29. Loix Musulmannes²²¹²
30. traditions Musulmannes²²¹³
31. traditions Musulmannes²²¹⁴

²¹⁹⁵ D'Herbelot, "Mo'tassem", 1777, 728.

²¹⁹⁶ D'Herbelot, "Nagmeddin", 1777, 11.

²¹⁹⁷ D'Herbelot, "Naouai", 1778, 16.

²¹⁹⁸ D'Herbelot, "Naouai", 1778, 16.

²¹⁹⁹ D'Herbelot, "Naouai", 1778, 16.

²²⁰⁰ D'Herbelot, "Nassireddin", 1778, 27.

²²⁰¹ D'Herbelot, "Nokhbat alfekr", 1778, 43.

²²⁰² D'Herbelot, "Sa'ai", 1778, 142.

²²⁰³ D'Herbelot, "Sahih", 1778, 160.

²²⁰⁴ D'Herbelot, "Schafe'i", 1778, 224.

²²⁰⁵ D'Herbelot, "Schaibani", 1778, 234.

²²⁰⁶ D'Herbelot, "Sebti", 1778, 281.

²²⁰⁷ D'Herbelot, "Siahi Zadeh", 1778, 314.

²²⁰⁸ D'Herbelot, "Tanbihat", 1778, 399.

²²⁰⁹ D'Herbelot, "Targhib v tarhib", 1778, 408.

²²¹⁰ D'Herbelot, "Tarikh Al Barzali", 1778, 423.

²²¹¹ D'Herbelot, "Tarikh Al Thabari", 1778, 432.

²²¹² D'Herbelot, "Tashil", 1778, 448.

²²¹³ D'Herbelot, "Thabacat Al Hadith", 1778, 455.

²²¹⁴ D'Herbelot, "Thakefi", 1778, 474.

32. Musulmannes²²¹⁵
33. traditions Musulmannes²²¹⁶
34. traditions Musulmannes²²¹⁷
35. traditions Musulmannes²²¹⁸
36. traditions, ou Narrations Musulmannes²²¹⁹
37. Loix Musulmannes²²²⁰

“Musulmans Arabes” - “Arabes musulmans”

1. Musulmans Arabes²²²¹
2. Musulmans Arabes²²²²
3. Arabes Musulmans²²²³
4. Arabes Musulmans²²²⁴
5. Arabes Musulmans²²²⁵
6. Arabes Musulmans²²²⁶
7. Arabes Musulmans²²²⁷
8. Arabes Musulmans²²²⁸
9. Arabes Musulmans²²²⁹
10. Arabes Musulmans²²³⁰
11. Arabes Musulmans²²³¹
12. Arabes Musulmans²²³²
13. Arabes Musulmans²²³³

²²¹⁵ D’Herbelot, “Tharaz”, 1778, 485.

²²¹⁶ D’Herbelot, “Tharikat Al Salem”, 1778, 486.

²²¹⁷ D’Herbelot, “Timour”, 1778, 519.

²²¹⁸ D’Herbelot, “Tohfat althalebin”, 1778, 529.

²²¹⁹ D’Herbelot, “Tohfat turkiat”, 1778, 530.

²²²⁰ D’Herbelot, “Vacaiah”, 1778, 557.

²²²¹ D’Herbelot, “Acnu’m”, 1777, 83.

²²²² D’Herbelot, “Acnu’m”, 1777, 83.

²²²³ D’Herbelot, “Amious”, 1777, 215.

²²²⁴ D’Herbelot, “Arab”, 1777, 235.

²²²⁵ D’Herbelot, “Asfar”, 1777, 266.

²²²⁶ D’Herbelot, “Balbek”, 1777, 355.

²²²⁷ D’Herbelot, “Bal”, 1777, 360.

²²²⁸ D’Herbelot, “Beit”, 1777, 390.

²²²⁹ D’Herbelot, “Benu Al Gián”, 1777, 395.

²²³⁰ D’Herbelot, “Caaba”, 1777, 431.

²²³¹ D’Herbelot, “Cabil”, 1777, 438.

²²³² D’Herbelot, “Carmath”, 1777, 508.

²²³³ D’Herbelot, “Casb”, 1777, 513.

14. Arabes Musulmans²²³⁴
15. Arabes Musulmans²²³⁵
16. Arabes Musulmans²²³⁶
17. Arabes Musulmans²²³⁷
18. Arabes Musulmans²²³⁸
19. Arabes Musulmans²²³⁹
20. Arabes Musulmans²²⁴⁰
21. Arabes Musulmans²²⁴¹
22. Arabes Musulmans²²⁴²
23. Arabes Musulmans²²⁴³

EK 3. *BIBLIOTHÈQUE ORIENTALE*’DE “TRADITION” KAVRAMI

“tradition des Orientaux” ve “tradition des Chrétiens de l’Orient”

1. tradition des Orientaux²²⁴⁴
2. tradition des Orientaux²²⁴⁵
3. tradition des Orientaux²²⁴⁶
4. tradition des Orientaux²²⁴⁷
5. tradition des Orientaux²²⁴⁸
6. ancienne tradition des Orientaux²²⁴⁹
7. tradition des Orientaux²²⁵⁰
8. tradition des Orientaux²²⁵¹

²²³⁴ D’Herbelot, “Cassem”, 1777, 519.

²²³⁵ D’Herbelot, “Cods”, 1777, 533.

²²³⁶ D’Herbelot, “Coufah”, 1777, 551.

²²³⁷ D’Herbelot, “Dagfal”, 1777, 557.

²²³⁸ D’Herbelot, “Gehennem”, 1777, 79.

²²³⁹ D’Herbelot, “Iahia Ben Zacaria”, 1777, 283.

²²⁴⁰ D’Herbelot, “Rabban”, 1778, 100.

²²⁴¹ D’Herbelot, “Saherah”, 1778, 160.

²²⁴² D’Herbelot, “Tina”, 1778, 522.

²²⁴³ D’Herbelot, “Zaitounah”, 1778, 586.

²²⁴⁴ D’Herbelot, “Adherbigian”, 1777, 106.

²²⁴⁵ D’Herbelot, “Aherman ou Ahermen”, 1777, 123.

²²⁴⁶ D’Herbelot, “Assaf”, 1777, 272.

²²⁴⁷ D’Herbelot, “Bab Al abuáb”, 1777, 307.

²²⁴⁸ D’Herbelot, “Cadhi”, 1777, 451.

²²⁴⁹ D’Herbelot, “Caf”, 1777, 454.

²²⁵⁰ D’Herbelot, “Gian”, 1777, 135.

²²⁵¹ D’Herbelot, “Homai”, 1777, 252.

9. tradition de tous les Orientaux²²⁵²
10. tradition des Orientaux²²⁵³
11. tradition des Orientaux²²⁵⁴
12. tradition générale des Orientaux²²⁵⁵
13. tradition des Orientaux²²⁵⁶
14. tradition a passé jusqu'aux Orientaux²²⁵⁷
15. tradition des Chrétiens d'Orient²²⁵⁸
16. tradition des Chrétiens de l'Orient²²⁵⁹
17. tradition des Chrétiens d'Orient²²⁶⁰
18. tradition des Chrétiens Orientaux²²⁶¹
19. tradition des Chrétiens Orientaux²²⁶²
20. traditions des Chrétiens Orientaux²²⁶³
21. tradition des Chrétiens d'Orient²²⁶⁴
22. tradition Orientale²²⁶⁵
23. tradition de tout l'Orient²²⁶⁶
24. tradition de l'Orient²²⁶⁷
25. tradition Orientale²²⁶⁸
26. traditions Orientales²²⁶⁹
27. traditions Orientales²²⁷⁰
28. tradition fabuleuse de tout l'Orient²²⁷¹

²²⁵² D'Herbelot, "Jousouf", 1777, 333.

²²⁵³ D'Herbelot, "Ismael", 1777, 344.

²²⁵⁴ D'Herbelot, "Maccabium", 1777, 501.

²²⁵⁵ D'Herbelot, "Rahoun", 1778, 107.

²²⁵⁶ D'Herbelot, "Sassanian", 1778, 215.

²²⁵⁷ D'Herbelot, "Zaitounah", 1778, 586.

²²⁵⁸ D'Herbelot, "Azru'n", 1777, 305.

²²⁵⁹ D'Herbelot, "Canouz", 1777, 540.

²²⁶⁰ D'Herbelot, "Giumgiumah", 1777, 154.

²²⁶¹ D'Herbelot, "Irmia", 1777, 339.

²²⁶² D'Herbelot, "Jehouda", 1777, 307.

²²⁶³ D'Herbelot, "Miriam", 618.

²²⁶⁴ D'Herbelot, 621.

²²⁶⁵ D'Herbelot, "Caiumarath", 1777, 481.

²²⁶⁶ D'Herbelot, "Cranion", 1777, 552.

²²⁶⁷ D'Herbelot, "Gennat", 1777, 108.

²²⁶⁸

²²⁶⁹ D'Herbelot, "Malchisadak", 1777, 531.

²²⁷⁰ D'Herbelot, "Timour", 1778, 501.

²²⁷¹ D'Herbelot, "Assaf", 1777, 272.

29. tradition fabuleuse des Orientaux²²⁷²

30. tradition fabuleuse des Orientaux²²⁷³

31. Orientaux ont une tradition²²⁷⁴

32. Orientaux, félon leurs Traditions²²⁷⁵

“tradition des Musulmans”

1. tradition des Musulmans²²⁷⁶

2. tradition des Musulmans²²⁷⁷

3. tradition des Musulmans²²⁷⁸

4. tradition des Musulmans²²⁷⁹

5. tradition des Musulmans²²⁸⁰

6. tradition des Musulmans²²⁸¹

7. tradition des Musulmans²²⁸²

8. tradition des Musulmans²²⁸³

9. tradition des Musulmans²²⁸⁴

10. tradition des Musulmans²²⁸⁵

11. tradition fabuleuse des Musulmans²²⁸⁶

12. tradition Musulmane²²⁸⁷

13. tradition Musulmane²²⁸⁸

14. tradition Musulmane²²⁸⁹

15. traditions Musulmanes²²⁹⁰

²²⁷² D’Herbelot, “Bialban”, 1777, 401.

²²⁷³ D’Herbelot, “Dhahi”, 1777, 585.

²²⁷⁴ D’Herbelot, “Jouliaus”, 1777, 330.

²²⁷⁵ D’Herbelot, “Khedher”, 1777, 435.

²²⁷⁶ D’Herbelot, “Asiah”, 1777, 268.

²²⁷⁷ D’Herbelot, “Azar”, 1777, 302.

²²⁷⁸ D’Herbelot, 302.

²²⁷⁹ D’Herbelot, “Cabus”, 1777, 442.

²²⁸⁰ D’Herbelot, “Dhoucarnein”, 1777, 597.

²²⁸¹ D’Herbelot, “Kelail”, 1777, 358.

²²⁸² D’Herbelot, “Khorrem”, 1777, 440.

²²⁸³ D’Herbelot, “Razahh”, 1778, 116.

²²⁸⁴ D’Herbelot, “Reschef”, 1778, 122.

²²⁸⁵ D’Herbelot, “Saherah”, 1778, 160.

²²⁸⁶ D’Herbelot, “Zacoum”, 1778, 580.

²²⁸⁷ D’Herbelot, “Ausath fil sonan”, 1777, 295.

²²⁸⁸ D’Herbelot, “Houd”, 1777, 264.

²²⁸⁹ D’Herbelot, “Loth”, 1777, 495.

²²⁹⁰ D’Herbelot, “Adherbigian”, 1777, 105.

16. traditions Musulmanes²²⁹¹
17. traditions Musulmanes²²⁹²
18. traditions Musulmanes²²⁹³
19. traditions Musulmanes²²⁹⁴
20. traditions Musulmanes²²⁹⁵
21. traditions Musulmanes²²⁹⁶
22. traditions Musulmanes²²⁹⁷
23. traditions Musulmanes²²⁹⁸
24. traditions Musulmanes²²⁹⁹
25. traditions Musulmanes²³⁰⁰
26. traditions Musulmanes²³⁰¹
27. tradition Musulmanne²³⁰²
28. tradition Musulmanne²³⁰³
29. tradition Musulmanne²³⁰⁴
30. tradition Musulmanne²³⁰⁵
31. tradition Musulmanne²³⁰⁶
32. traditions Musulmannes²³⁰⁷
33. traditions Musulmannes²³⁰⁸
34. traditions Musulmannes²³⁰⁹
35. traditions Musulmannes²³¹⁰

²²⁹¹ D'Herbelot, "Adl ou Adel", 1777, 108.

²²⁹² D'Herbelot, "Ahmed Ben Nasser", 1777, 126.

²²⁹³ D'Herbelot, "Atha'r", 1777, 283.

²²⁹⁴ D'Herbelot, "Belal", 1777, 391.

²²⁹⁵ D'Herbelot, "Dorar Al Sonniah", 1777, 611.

²²⁹⁶ D'Herbelot, "Ensan", 1777, 638.

²²⁹⁷ D'Herbelot, "Faik Fi logat al hadith", 1777, 9.

²²⁹⁸ D'Herbelot, "Heliat Al Aulia u Thabacá al asfia", 1777, 235.

²²⁹⁹ D'Herbelot, "Madrassah", 1777, 505.

²³⁰⁰ D'Herbelot, "Magiu'shun", 1777, 509.

²³⁰¹ D'Herbelot, "Moa'feri", 1777, 623.

²³⁰² D'Herbelot, "Azrail", 1777, 305.

²³⁰³ D'Herbelot, "Carun", 1777, 512.

²³⁰⁴ D'Herbelot, "Malek", 1777, 532.

²³⁰⁵ D'Herbelot, "Medinah", 1777, 594.

²³⁰⁶ D'Herbelot, "Sebhil", 1778, 280.

²³⁰⁷ D'Herbelot, "Arbain Khabar", 1777, 239.

²³⁰⁸ D'Herbelot, "Masnad", 1777, 573.

²³⁰⁹ D'Herbelot, "Massabih", 1777, 574.

²³¹⁰ D'Herbelot, "Ketaf alâdab fil hassan alhadith", 1777, 375.

36. traditions Musulmannes²³¹¹
37. traditions Musulmannes²³¹²
38. traditions Musulmannes²³¹³
39. traditions Musulmannes²³¹⁴
40. traditions Musulmannes²³¹⁵
41. traditions Musulmannes²³¹⁶
42. traditions Musulmannes²³¹⁷
43. traditions Musulmannes²³¹⁸
44. traditions Musulmannes²³¹⁹
45. traditions Musulmannes²³²⁰
46. traditions Musulmannes²³²¹
47. traditions Musulmannes²³²²
48. traditions Musulmannes²³²³
49. traditions Musulmannes²³²⁴
50. traditions Musulmannes²³²⁵
51. traditions Musulmannes²³²⁶
52. traditions, ou Narrations Musulmannes²³²⁷
53. traditions Musulmannes²³²⁸

“tradition Mahometane”

1. tradition Mahometane²³²⁹

²³¹¹ D’Herbelot, “Khozaimah”, 1777, 455.

²³¹² D’Herbelot, “Moa’ggem”, 1777, 623.

²³¹³ D’Herbelot, “Mostakhreg”, 1777, 714.

²³¹⁴ D’Herbelot, “Naouai”, 1778, 16.

²³¹⁵ D’Herbelot, 16.

²³¹⁶ D’Herbelot, “Nokhbat alfekr”, 1778, 43.

²³¹⁷ D’Herbelot, “Sahih Al Bokhari”, 1778, 160.

²³¹⁸ D’Herbelot, “Schafe’i”, 1778, 224.

²³¹⁹ D’Herbelot, “Sebti”, 1778, 281.

²³²⁰ D’Herbelot, “Siahi Zadeh”, 1778, 314.

²³²¹ D’Herbelot, “Tanbihat”, 1778, 399.

²³²² D’Herbelot, “Targhib v tarhib”, 1778, 408.

²³²³ D’Herbelot, “Tarikh Al Barzali”, 1778, 423.

²³²⁴ D’Herbelot, “Tharikat Al Salem”, 1778, 486.

²³²⁵ D’Herbelot, “Timour”, 1778, 519.

²³²⁶ D’Herbelot, “Tohfath althalebin”, 1778, 529.

²³²⁷ D’Herbelot, “Tohfath turkiat”, 1778, 530.

²³²⁸ D’Herbelot, “Dhamer”, 1777, 585.

²³²⁹ D’Herbelot, “Abraham”, 1777, 69.

“tradition Mahometanes”

2. traditions Mahometanes²³³⁰
3. traditions Mahometanes²³³¹
4. traditions Mahometanes²³³²
5. traditions Mahometanes²³³³
6. traditions Mahometanes²³³⁴
7. traditions Mahometanes²³³⁵
8. traditions Mahometanes²³³⁶
9. traditions Mahometanes²³³⁷

“tradition des Arabes”

1. tradition des Arabes
2. tradition des anciens Arabes de la Gentilité avant Mahomet²³³⁸

²³³⁰ D’Herbelot, “Ans Ben Malek”, 1777, 228.

²³³¹ D’Herbelot, “Deinouri”, 1777, 574.

²³³² D’Herbelot, “Ketab”, 1777, 382.

²³³³ D’Herbelot, “Ketab thauab fil hadith”, 1777, 382.

²³³⁴ D’Herbelot, “Kharrath”, 1777, 430.

²³³⁵ D’Herbelot, “Nouh”, 1778, 49.

²³³⁶ D’Herbelot, “Tanbih”, 1778, 399.

²³³⁷ D’Herbelot, “Thabacat Al Hofadh”, 1778, 454.

²³³⁸ D’Herbelot, “Caaba”, 1777, 434.

**EK 4. FIRST ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM MÜELLİFLERİNİN KALEME
ALDIKLARI MADDELER**

A.J. WENSINCK	1. Amir al-Mu'minin, 1, 330-331 2. Amir al-Muslimin, 1, 331 3. 'Amr b. al-Ahtam, 1, 334 4. 'Amr b. al-'As, 1, 334-335 5. 'Amr b. Hind, 1, 335 6. Anas b. Malik Abu Hamza, 1, 345-346 7. 'Anaza, 1, 346 8. 'Asa, 1, 473 9. A'sha Hamdan, 1, 477 10. Asad b. Barakhya, 1, 476 11. Ashab al-Kahf, 1, 478-479 12. Ashab al-Rass, 1, 479-480 13. Ashab al-Ukhud, 1, 480 14. Asiya, 1, 487 15. 'Ashura', 1, 486 16. al-Awzai, 1, 524 17. Azar, 1, 529 18. Bahira, 2, 576 19. Bahira, 2, 576-577 20. Baki' al-Gharkad, 2, 603 21. Bidpai, 2, 715-716 22. Binyamin, 2, 722 23. Fir'awn, 3, 108-110 24. Furkan, 3, 120 25. Hadjdj, 3, 196-201 26. Harba, 3, 266 27. Harut and Marut, 3, 272-273 28. Hawari, 3, 292-293 29. Hud, 3, 327-328 30. Hudhud, 3, 329-330 31. Hur, 3, 337 32. Iblis, 3, 351-352 33. Ibn Mas'ud, 3, 403-404 34. Ibrahim, 3, 431-432 35. Idris, 3, 449-450 36. Ihram, 3, 455-457 37. Ilyas, 3, 470-471 38. Iram, 3, 519 39. Iram dhat al-'Imad, 3, 519-520 40. Israfil, 3, 554 41. Isra'il, 3, 554-555 42. 'Izrai'il, 4, 570-571 43. Jeremiah, 4, 580-581
----------------------	--

	44. Ka'ba, 4, 584-592
	45. Kainuka, 4, 645-646
	46. Kanun, 4, 723
	47. Katada, 4, 814
	48. Kawm, 4, 832-833
	49. Khabar, 4, 859
	50. Khadhlan, 4, 860
	51. Al-Khadir, 4, 861-865
	52. Khandak, 4, 899
	53. Khatia, 4, 925-927
	54. Khitan, 4, 956-960
	55. Khubaib, 4, 970-971
	56. Khutba, 4, 980-983
	57. Kibla, 4, 985-987
	58. Kiyas, 4, 1151-1152
	59. Kunut, 4, 1118-1119
	60. Kurban, 4, 1129
	61. Lawh, 5, 19-20
	62. Mamluk, 5, 216
	63. Manaf, 5, 227
	64. Maryam, 5, 310-313
	65. al-Masjid al-Aksa, 5, 389
	66. al-Masjid al-Haram, 5, 389
	67. al-Masih, 5, 391
	68. al-Mathani, 5, 410
	69. Matn, 5, 414
	70. Mawkif, 5, 417
	71. Mawla, 5, 417-418
	72. Mawsim, 5, 422
	73. Mecca, 5, 442-448
	74. Mihna, 5, 483-484
	75. Mikail, 5, 491-492
	76. Mikat, 5, 492-493
	77. Milad, 5, 495
	78. Mim, 5, 498
	79. Mısr, 5, 520-521
	80. Miswak, 5, 527-528
	81. Mu'djiza, 6, 624
	82. Munkar wa-Nakir, 6, 724-725
	83. al-Murdji'a, 6, 734-735
	84. Musalla, 6, 746
	85. Müslim b. al-Hadjdjadj, 6, 756
	86. Müslim, 6, 755-756
	87. Mütevatir, 6, 786-787
	88. Mutlak, 6, 794
	89. Nabidh, 6, 803-804
	90. Nadhir, 6, 806
	91. al-Nadjashi, 6, 817-818

	92. Nadjis, 6, 822
	93. Nafi' b. al-Azrak, 6, 825
	94. Nafila, 6, 826
	95. al-Nasafi, 6, 847
	96. al-Nasai, 6, 848
	97. Nass, 6, 881
	98. Niya, 6, 930-931
	99. Nun, 6, 954
	100. Okaz, 6, 972-973
	101. 'Otba b. Rabi'a, 6, 1005
	102. Ostadh, 6, 1004
	103. Othman b. Mazun, 6, 1011
	104. Ra, 6, 1084
	105. Rabb, 6, 1088
	106. Rahbaniya, 6, 1103
	107. Rahib, 6, 1103
	108. Rasul, 6, 1127-1128
	109. Sab', Sab'a, 7, 2-3
	110. Sa'ada, 7, 2
	111. Sabr, 7, 25-27
	112. Safar, 7, 54
	113. Salat, 7, 96-105
	114. al-Salib, 7, 107
	115. Samum, 7, 142
	116. Sha'ban, 7, 239
	117. Shafa'a, 7, 250-251
	118. Sharab, 7, 318
	119. Shawwal, 7, 342-343
	120. Subha, 7, 492
	121. Sutra, 7, 571-572
	122. Şura, 7, 560-563
	123. Sunna, 7, 555-557
	124. Tahadjjud, 7, 607-608
	125. al-Zubair b. al-'Awwam, 8, 1235-1236
	126. Zaid b. Thabit 8, 11194-11195
	127. Waw, 8, 1135
	128. Takbir, 8, 627
	129. Talbiya, 8, 640
	130. Tarawih, 8, 664-665
	131. Tasnim, 8, 692
	132. Al-Tayalisi, 8, 708
	133. Tayammum, 8, 708-709
	134. Tha', 8, 730
	135. al-Tirmidhi, 8, 796-797
	136. Tarawih, 8, 664-665
	137. Wahy, 8, 1091-1093
	138. Wasil b. 'Ata', 8, 1127-1128
	139. Waw, 8, 1135

	140. Witr, 8, 1139-1140 141. Ya, 8, 1142 142. Yadjudj wa-Madjudj, 8, 1142 143. Za, 8, 1180 144. Ziyara, 8, 1234 145. Zaid b. Thabit, 8, 1194-1195 146. Al-Zubair b. al-Awwam, 8, 1235-1236 147. Tashaddud, 9, 245-246 148. Hawd 9, 86-87 149. al-Dadjdal 9, 49-50 150. al-Ash'ari, 9, 34
--	--

CARL BROCKELMANN	1. 'Abd Allah b. Hamdan, 1, 23-24 2. 'Abd al-Ghani al-Nabulusi, 1, 37-38 3. 'Abd al-Kadir, 1, 45 4. al-'Abdari, 1, 68 5. al-Abhari, 1, 69 6. al-Abiwardi, 1, 70 7. Abkarius Iskender Agha, 1, 70 8. Abu'l-'Aina, 1, 75 9. Abu 'Amr, 1, 78 10. Abu'l-Faradj 'Ali b. al-Hussain, 1, 85 11. Abu'l-Fida, 1, 85-86 12. Abu Firas al-Hamdani, 1, 86 (arap şair) 13. Abu'l-Laith, 1, 98 14. Abu Nu'aim, 1, 102 15. Abu Nuwas, 1, 102-103 16. Abu Shama Shihab al-Din Abu'l-Kasım, 1, 106-107 17. Abu 'Ubaid al-Kasım b. Sallam al-Harawi, 1, 112 18. Abu Zaid Said b. Aws al-Ansari, 1, 114 19. 'Adi b. al-Rika, 1, 137 20. al-'Aidarusi, 1, 209 21. 'A'isha bint Yusuf b. Ahmed, 1, 217-218 22. al-Akhdari, 1, 230 23. al-Akhfash, 1, 231 24. al-Akhdari al-Sadr b. 'Abd al-Rahman, 1, 230-231 25. al-A'lam Abu'l-Hadjjadi Yusuf b. Sulaiman al-Shan-Tamari, 1, 249 26. 'Ali b. Djahm al-Sami, 1, 285 27. 'Ali b. Maimun b. Abi Bekr al-İdrisi al-Maghribi, 1, 289 28. 'Ali b. Zafir al-Azdi, 1, 291 29. 'Ali Khan, 1, 293 30. Alusi(zade), 1, 323 31. al-'Amash, 1, 325 32. al-'Amidi, 1, 326 33. al-'Amidi, 1, 326
-----------------------------	--

	34. al-'Amidi, 1, 326
	35. al-Anbari, 'Abd al-Rahman b. Muhammed, 1, 349
	36. al- Anbari, al-Kasim b. muhammad b. Bashshar, 1, 349
	37. al-'Anhuri b. Selim Efendi, 1, 354
	38. al-Antaki, 1, 358-359
	39. 'Antar(a), 1, 361-362
	40. 'Arabfakih, 1, 367
	41. Arabia, 1, 402-416
	42. al-'Akari, Abu'l-Hasan 'Ali b. Muhammad, 1, 489
	43. al-'Askari, Abu Hilal al-Hasan, 1, 489
	44. al-Azhari, Ahmad b. Ata Allah b. Ahmad, 1, 539
	45. al-Azhari, Ibrahim b. Sulaiman al-Hanafi, 1, 540
	46. al-Azhari, Khalid b. 'Abd Allah b. Abi Bakr al-Dhardjawi, 1, 540
	47. al-Baghawi, 2, 561-562
	48. al-Baidawi, 2, 590-591
	49. al-Baihaki, Ahmad b. 'Ali Budja Farak, 2, 591
	50. al-Baihaki, Ibrahim b. Muhammad, 2, 592
	51. al-Baihaki, Abu Bakr Ahmad b. al-Husain, 2, 591-592
	52. al-Bakillani, 2, 603-604
	53. al-Bakri, Muhammad ibn 'Abd al-Rahman, 2, 607
	54. al-Bakri, Muhammad b. Muhammad, 2, 608
	55. al-Bakri, Mustafa b. Kamal al-Din, 2, 608
	56. Barhebraeus, 2, 657-658
	57. al-Birzali, 2, 727
	58. al-Biruni, 2, 726-727
	59. Boktor, 2, 740
	60. al-Bukhari, Muhammad b. Isma'il Abu 'Abdallah al-Djufi, 2, 783-784
	61. al-Bukhari, Muhammad b. 'Abd al-Baki, 2, 783
	62. al-Bulkini, 2, 791-792
	63. al-Burini, 2, 800
	64. al-Burzuli, 2, 801
	65. al-Busti, 2, 806
	66. al-Djawbari, 2, 1026
	67. al-Djawaliki, 2, 1026
	68. al-Djurdjani, 'Ali b. Muhammad, 2, 1066
	69. al-Djurdjani, Ismail b. al-Husain, 2, 1066
	70. al-Djurdjani, Nur al-Din Muhammad, 2, 1066
	71. al-Djuwaini, 'Abd Allah b. Yusuf 2, 1067
	72. al-Djuwaini, Abu'l-Ma'ali 'Abd al-Malik, 2, 1067
	73. al-Dinawari, 2, 977-978
	74. al-Dimashki, 2, 975
	75. al-Dawwani, 2, 933
	76. al-Dasuki, 2, 927
	77. al-Fakihi, 3, 46
	78. Faris al-Shidyak, 3, 67-68

	79. al-Fasi, Muhammad b. Ahmad b. 'Ali, 3, 81
	80. al-Fihri, 3, 100
	81. al-Firuzabadi, 3, 113-114
	82. al-Ghuzuli, 3, 167-168
	83. al-Halabi, 3, 237-238
	84. Ibn 'Abd Rabbihi, 3, 353-354
	85. Ibn Abi'l-Dunya, 3, 355
	86. Ibn Abi Hadjala, 3, 355
	87. Ibn 'Asakir, 3, 363
	88. Ibn 'Ata Allah, 3, 364
	89. Ibn A'tham al-Kufi, 3, 364-365
	90. Ibn al-Djawzi, 3, 372
	91. Ibn Hibban, 3, 386-387
	92. Ibn Hidjdja, 3, 387
	93. Ibn Hisham, 3, 387
	94. Ibn Ishak, 3, 389-390
	95. Ibn Kathir, 3, 393-394
	96. Ibn Khallikan, 3, 397-398
	97. Ibn Kutaiba, 3, 399-400
	98. Ibn Nubata, 3, 407
	99. Ibn al-Sarradj, 3, 414
	100. Ibn Suraidj, 3, 421
	101. 'Imran b. Hittan, 3, 476
	102. Kuda'a, 4, 1093-1094
	103. al-Kisa'i, 4, 1037
	104. al-Kindi, 4, 1020-1021
	105. al-Kifti, 4, 1004
	106. al-Kastallani, 4, 806
	107. Karshuni, 4, 775
	108. al-Karabisi, 4, 727-728
	109. Kamal al-Din Abu'l-Kasim 'Omar b. Ahmad, 4, 703-704
	110. al-Kalyubi, 4, 703
	111. al-Kalkashandi, 4, 699-700
	112. Kalila wa-Dimna, 4, 694-698
	113. al-Kalbi, 4, 689-690
	114. al-Kadi al-Fadil, 4, 607-608
	115. Labid, 5, 1-2
	116. al-Ma'bari, 5, 62
	117. al-Mada'ini, 5, 81-82
	118. Makama, 5, 161-164
	119. al-Makrizi Abu'l-'Abbas, 5, 175-176
	120. al-Mas'udi, 5, 403-404
	121. Mathal, 5, 407-410
	122. al-Mawardi, 5, 416
	123. al-Mayurki, 5, 422-423
	124. Mehri, 5, 449-454
	125. Mikha'il Sabbagh, 5, 493

	126. Mis'ar b. Muhalhil, 5, 519-520 127. al-Mubarrad, 6, 623-624 128. Muhammad Murtada, 6, 691 129. al-Muhibbi, 6, 700-701 130. al-Murtada al-Sharif, 6, 736 131. al-Nadjashi, 6, 818 132. al-Nahrawali, 6, 835-836 133. al-Nawawi Muhammad b. 'Omar, 6, 885 134. al-'Olaimi, 6, 974 135. al-Raghib al-Isfahani, 6, 1097-1098 136. al-Sa'di 7, 39-40 137. al-Saiyid al-Himyari, 7, 76 138. Salim b. Muhammad, 7, 115 139. al-Suyuti, 7, 573-575 140. Yusuf Has Hacib, 8, 1179 141. al-Yakubi, 8, 1152-1153 142. al-Washsha, 8, 1126 143. al-Ushi 8, 1049 144. al-Tha'labi, 8, 735-736 145. al-Tha'alibi, 8, 730-733 146. al-Zamakhshari, 8, 1205-1207 147. al-Katibi 9, 113-114
--	--

TH.W. JUYNBOLL	1. 'Abd, 1, 16-19 2. Abu Hanifa, 1, 90-91 3. 'Adhab, 1, 1 4. Adhan, 1, 133-134 5. Akdariya, 1, 229-230 6. 'Akika, 1, 239 7. 'Akil, 1, 239 8. 'Akila, 1, 239-240 9. Aman, 1, 325 10. 'Ariya, 1, 434 11. Arsh, 1, 461 12. Atjeh, 1, 505-509 13. 'Awl, 1, 517-518 14. Badjuri, 2, 558-559 15. Bai', 2, 587-588 16. Bulugh, 2, 792 17. Daman, 2, 901 18. Da'wa, 2, 930-931 19. Djum'a, 2, 1062 20. Fai', 3, 38-39 21. Fara'id, 3, 56-57 22. Fard, 3, 61 23. Faskh, 3, 82
-------------------------------------	--

	24. Gharim, 3, 141 25. Ghasb, 3, 142 26. Ghusl, 3, 167 27. Hadith, 3, 189-194 28. Ibn Kasim, 3, 393 29. Ibn al-Kasim al-Ghazzi, 3, 393 30. Ibn Nudjaim, 3, 407 31. Ibn Suraidj, 3, 421 32. 'Idda, 3, 445 33. Idhn, 3, 446 34. Idjab, 3, 446 35. Ihya, 3, 457 36. 'Ikab, 3, 457 37. Ikama, 3, 457-458 38. Ikrar, 3, 461 39. Istibra, 3, 561 40. Istihsan, 3, 561 41. Isti'naf, 3, 562 42. Istindja, 3, 562 43. Istinshak, 3, 562 44. Istishab, 3, 562 45. Itikaf, 3, 563 46. 'Iwad, 4, 565 47. Kabd, 4, 592 48. Kadhif, 4, 606 49. Kadı Khan Fakhr al-Din, 4, 608 50. Kafala, 4, 618 51. Kaffara, 4, 608 52. Khal, 4, 876 53. Kharadj, 4, 902-903 54. Salaf, 7, 89
--	---

IGNAZ GOLDZIER	1. 'Abd al-Karim b. İbrahim al-Djili, 1, 46 2. Abdal, 1, 67 3. Abu Hatim, 1, 92 4. Abu Huraira, 1, 93-94 5. 'Ada, 1, 121-122 6. Adab, 1, 122 7. Adjal, 1, 140 8. 'Adjam, 1, 140 9. Ahl al-Ahwa, 1, 183 10. Ahl al-Bait, 1, 183 11. Ahad, 1, 182 12. Ahl al-Kitab, 1, 185-186 13. Ahmed b. Muhammed b. Hanbal, 1, 188-190 14. Al, 1, 245 15. Asas, 1, 477
---------------------------	--

	16. Asfar, 1, 477 17. Ashab, 1, 477-478 18. Athar, 1, 505 19. Awtad, 1, 524 20. 'Azima, 1, 540 21. Bada, 2, 550-552 22. Dahriya, 2, 894-895 23. al-Dasuki, 2, 926-927 24. Dhu'l-Kifl, 2, 962-963 25. Failasuf, 3, 39-40 26. Fikh, 3, 101-105 27. Ghurabiya, 3, 167 28. Idjaza, 3, 446-447 29. Ikhtilaf, 3, 459 30. 'Isma, 3, 543 31. Istikhara, 3, 561-562
--	---

JOSEF HOROVITZ	1. 'Abbasa, 1, 13 2. 'Abd Allah b. Salam, 1, 30-31 3. Abu Damdam, 1, 82 4. Abu Dulama Zand b. al-Djawn, 1, 84 5. Abu'l-Kasim, 1, 95 6. Abu Ma'shar, 1, 100 7. Aladdin, 1, 248 8. Amir Khan, 1, 330 9. Amritsar, 1, 339 10. Asirgarh, 1, 487 11. Assam, 1, 490-491 12. Attock, 1, 514 13. Awrangabad, 1, 518 14. Awrangabad Saiyid, 1, 518 15. Bakhtiyar Namah, 2, 602-603 16. Barlaam and Josaphat, 2, 663 17. Dabistan, 2, 885-886 18. Daibul, 2, 896 19. Djuraidj, 2, 1064 20. Kumait b. Zaid, 4, 1116 21. Miradhj, 5, 505-508 22. al-Vakidi, 8, 1104-1105 23. Wahb b. Muhabbih, 8, 1084-1085 24. al-Zuhri, 8, 1239-1241
-----------------------	---

JOSEPH SCHACHT	1. Katl, 4, 822-828 2. Khata', 4, 919-920 3. Li'an, 5, 24-26 4. Maita, 5, 156-157 5. Malik b. Anas, 5, 205-208 6. Mirath, 5, 513-514 7. al-Sha'rani, 7, 318-320 8. Shari'a, 7, 320-324 9. al-Shibli, 7, 361 10. al-Subki 7, 493-494 11. Taklid 8, 629-631 12. Wasiya 8, 1132-1133 13. Usul, 8, 1054-1058 14. Umm al-Kitab, 8, 1012-1015 15. Taklid, 8, 629-631 16. Zina, 8, 1227-1228 17. Zakat, 8, 1202-1205 18. Yatim, 8, 1160-1161 19. Yahya b. Adam, 8, 1150 20. Wudu, 8, 1140-1141 21. Wasiya, 8, 1132-1133 22. Mehkeme 9, 144-146
-----------------------	--

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Hafize YAZICI
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	18.09.2023